Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları

Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri

Cilt I

Jak Yakar

homer*kitabevi*

Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları

Cilt I

Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri

Jak Yakar

ISBN: 978-9944-483-61-2

Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları
Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri
Cilt I

Jak Yakar

Çeviren
Göksenin Abdal

Editör
Burçin Erdoğu

Tasarım
Sinan Turan

Ofset Hazırlık
Homer Kitabevi

Baskı ve Cilt
Altan Basım San ve Tic. Ltd.
100. Yıl Mah. Matbacılar Sitesi No: 222/A, Bağcılar/İstanbul
Sertifika No.: 11968

1. Basım, Mayıs 2014

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Cad. No: 12/A
Galatasaray 34433 İstanbul

Tel: (0212) 249 59 02 - 292 42 79
Faks: (0212) 251 39 62
e-mail: homer@homerbooks.com
www.homerbooks.com

Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları

Cilt I

Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri

Jak Yakar

Çeviren: Göksenin Abdal

homer*kitabevi*

İçindekiler

Önsöz

Türkiye'deki disiplinlerarası arkeolojik araştırmalar, köylerin ortaya çıkışından kent ve devletlerin kuruluşuna kadar olan dönemde Eski Anadolu toplumunun ruhanî yaşamını ve sosyo-ekonomik örgütlenmesini inceleyen daha önceki bazı teorilerin gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymakta; aynı zamanda Anadolu'nun tarihöncesi dönemine ve tarih çağlarına önemli oranda ışık tutmaktadır. Geçmiş çevreler üzerinde yapılan yeni araştırmalar, bitki örtüsünü, hayvan âlemini, dolayısıyla insan gruplarının yerleşim düzenini ve geçim ekonomisini etkileyen iklim değişimlerinin doğasına dair ipuçları vermektedir. Bu değişimler, aşama aşama Anadolu'nun bazı bölgelerine yerleşen avcı-toplayıcılar tarafından sürdürülen mevsimsel geçim tarzlarını da açık bir biçimde etkilemiştir. Aslında, hem disiplinlerarası araştırmalar ve sürekli olarak gelişme gösteren bilimsel teknikler, hem de tarihöncesi arazi araştırmasındaki yenilikçi yaklaşımlar çevresel değişimlere dair pek çok kanıt sunmaktadır. Bu çevresel değişimler yavaş yavaş ve aşama aşama yiyecek üretim ekonomilerine geçiş yapan birçok avcı-toplayıcı için yerleşik yaşam biçimini zorunlu kılmış, bu konuda teşvik etmiş ya da bunu olanaklı kılmıştır.

Özellikle son yirmi yılda, önemli kazı projelerine ait yeni multi-disipliner arkeolojik veriler çeşitli dergilerde, monografik çalışmalarda ve proje internet sitelerinde yayınlanmıştır. Bu durum, bu yeni kitabı yazma gerekliliği hususunda ikna olmamı sağlamıştır. Daha önceki İngilizce yayınlanan monografik çalışmalarımda –*Tarihöncesi Anadolu: Neolitik'e Geçiş ve Erken Kalkolitik Dönem* (Yakar, 1991), *Tarihöncesi Anadolu: Neolitik'e Geçiş ve Erken Kalkolitik Dönem, Ekler* (Yakar, 1994), *Geç Dönem Tarihöncesi Anadolu: Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı* (Yakar 1985b)– ele alınan konular ve dönemler yeniden bir araya getirilmiş olsa da, elinizdeki kitap öncekilerden oldukça farklıdır.

Bu iki ciltlik kitaptaki bölümlerin Anadolu Arkeolojisi öğrencilerine tarihöncesi ve yazı öncesi Anadolu'nun kültürel, sosyal, ekonomik, siyasi ve endüstriyel evriminin yeni ve detaylı bir incelemesini sunması amaçlanmaktadır. Altı ana kültür dönemi (2-7. Bölüm arası) MÖ 10. binyıldan 3. binyılın sonuna kadar uzanan zaman sürecini kapsamaktadır. Giriş bölümü (1. Bölüm), Erken Holosen'deki çevre, iklim, bitki örtüsü ve hayvan aleminin kısa bir betimlemesiyle başlamakta olup, Anadolu'daki Neolitik toplumunun Paleolitik ve Epi-Paleolitik atalar sorununa kısaca değinmektedir. Ayrıca, Neolitik ve sonrasındaki geçim tarzları, ekonomik örgütlenme, sosyal örgütlenme ve ruhanî yaşam vb. tartışmaya açık araştırma alanları üzerindeki çalışmanın ana hatları çizilmektedir. Tarihöncesi arkeolojisindeki etnografik paralellik-

ler, kültürel aktarım ve kültürel geçiş dinamikleri, terminolojik uzlaşma konusunda yapılan çalışmalar, sosyo-ekonomik karmaşıklığın başlayışı, gelişmesi ve kronolojik tarihlemesi, giriş bölümünde kısaca yer verilen diğer konular arasındadır.

Elinizdeki kitapta yer verilen her dönem, Anadolu'nun ana coğrafi ayrımına uygun olarak bölgesel alt bölümlere ayrılmıştır. Her bölge, kendine özgü çevre ve topoğrafya ile birlikte bağımsız bir bölgesel kültür kimliği yansıtmaktadır. Bölgelerdeki kilit yerleşmeler, çoğunlukla ortak karakteristik özelliklere sahip olan zengin birer envanter ortaya koymaktadır. Bu envanterler, "Bölgesel Kültür Kimliğinin Belirleyicileri" başlığı altında, ayrı bölümler içerisinde incelenmiş ve sunulmuştur. Bölümlerin sonundaki uzun yorum kısmında söz konusu dönemlerin kültürel özellikleri ele alınmıştır: köy mimarisi ve yerleşim düzeni, geçim tarzı ve ekonomik örgütlenme, sosyal yapı, teknolojiler, üretim ve ticaret, ruhanî yaşam.

Kitabın ikinci cildinde Ron Shimelmitz tarafından hazırlanan ek bölümde de Anadolu'daki taş endüstrilerine genel bir bakış sunulmuştur.

Teşekkürler: *Görselleri düzenlemeye yardım eden sevgili oğlum İlan Yakar'a ve kapak tasarımında verdiği fikirler için Miri Niditz'e teşekkür ediyorum.*

Jak Yakar 2011
Sonia ve Marco Nadler Arkeoloji Enstitüsü
Jacob Alkow Arkeoloji ve Yakın Doğu Kültürleri Bölümü
Tel Aviv Üniversitesi
yakar@post.tau.ac.il

1. Bölüm

Giriş

Erken Holosen'de Çevre, İklim, Bitki Örtüsü ve Hayvanlar Alemi

Anadolu'nun yüksek rakımlı coğrafyası, sayısız akarsu tarafından parçalanmıştır. Bu akarsular tıpkı tarihöncesi dönemde olduğu gibi bugün de çiftçilik için oldukça cazip bir çevre sunan verimli vadiler içinde akar. Orta Kuzey Anadolu Platosu'nda Kızılırmak ve Sakarya, batıda Gediz ve Büyük Menderes, doğuda Dicle ve Fırat, kuzeydoğuda Çoruh ve Aras ile Seyhan ve Ceyhan nehirleri, Karadeniz, Akdeniz ve Ege Denizi'ne dökülen büyük akarsu sistemlerini oluşturmaktadır.

Bitki örtüsünün yanı sıra, farklı jeomorfolojik, topoğrafik, iklimsel özellikler Asya ve Avrupa arasında köprü konumunda olan bu masif toprak parçasını çok sayıda bölgeye ve alt bölgeye ayırır. Orta Kuzey, Orta Güney, Orta Doğu ve Orta Batı Anadolu platoları, Doğu Anadolu dağlık arazileri ve Kapadokya'ya kadar uzanan Orta Güney Anadolu platosundaki volkanik araziler bu bölgeler arasındadır. Her bölge farklı iklim, hidroloji ve bitki örtüsü özellikleri gösteren makro ve mikro ortama sahiptir. Anadolu kırsalında boncuk gibi dizilen yüksek sayıda göl arasında en büyük göller, acı Tuz Gölü ve soda zengini Van Gölü'dür. Bu oldukça renkli fizikî coğrafyada, Erken Holosen çağı insan gruplarının en çok dikkatini çeken yaşam alanları, büyük alüvyal havzaları, geniş akarsu vadileri, kapalı düzlükler ve kıyı ovaları olmuştur.

Orta Anadolu Platosu, kuzeyde Karadeniz sıradağları, güneyde Toros Dağları, doğuda anti Toroslar ve batıda Göller Bölgesi ile çevrilidir ve batıdan doğuya doğru derece derece yükselir. Erken ve Orta Holosen'de iklim, uzun süre boyunca nemli şartların görüldüğü bir döneme girdi. Göl tabanına ait çamur katmanlarındaki polenlerden elde edilen geçmiş dönem iklim kayıtları, Erken Holosen'de Anadolu'nun bitki örtüsünün farklı olduğunu, kısa süreli kuru iklimsel dönemler haricinde, daha zengin olduğunu ortaya koyuyor. Tahminlerin doğruluğu, polen kayıtlarının kalitesine ve her bir yerleşim yerinden alınan örneklerin sayısına bağlıdır. Çekirdek bölgelerden elde edilen radyokarbon sonuçlarının sayısı ne kadar fazlaysa, iklim değişimlerinin tarihlemesi de o kadar az çelişkili olur. Geçmişe ait yağış ve iklim kayıtlarını muhafaza eden ağaç halkaları da geç dönem Holosen iklim evrelerinin yeniden kurgulanmasına oldukça büyük katkıda bulunmuştur.

Kuzey yarımküredeki Geç Buzul Çağı ısınma döneminin küresel ölçekte 16 ya da 17 bin yıl önce başladığı açıktır. Atlas Okyanusu'nun kuzeyinden alınan deniz çökelleri, erimekte olan kuzey kutup buzulundan 16 ila 14.5 binyıl önce önemli miktarda soğuk tatlı su salınımı olduğunu gösteriyor (Heinrich 1988). Bu olay, Akdeniz yüzey suları üzerinde yaptığı soğutucu etkinin yanı sıra, çevre bölgelerin bitki örtüsünde

de değişimlere neden oldu. Sonraki Bölling-Alleröd evresi, ikibin yıl kadar sürdü. Anadolu'nun Epi-Paleolitik dönemi ile aynı zamana tarihlenen daha sonraki *Younger Dryas* soğuk bir ara dönemdir. Bu dönemde, kıta buzulunun erime ve ısınma olayının tetiklemesiyle Atlas Okyanusu'nda hava sıcaklığı düşmüştür (Alley ve Clark 1999; Bottena 1987; Bintliff ve van Zeist 1982; Rognon 1987)

Bazı bilimadamları, Erken Holosen'de hava sıcaklıklarının yükselmesiyle birlikte, yaklaşık MÖ 10. binyılın sonlarında, neredeyse tüm buzulların eridiğini, o dönemde büyük bir göl konumunda olan Karadeniz'e dökülen su miktarının da büyük oranda azaldığını tahmin etmektedir. Zaman içerisinde artan buharlaşma sonucunda, su seviyesi Boğaz'ın girişinin altına kadar düşmüş, dolayısıyla fazla suyun Akdeniz'e akışına engel olmuştu. Bu olay büyük ihtimalle yüzyıllar boyunca sürdü. Ancak, kutup buzul örtüsü bu dönem boyunca gözle görülür bir biçimde erimeye devam etti ve okyanusların seviyesini yükseltti. Böylece, Akdeniz ve Ege Denizi'nin su seviyeleri de yükseldi ve Batı Anadolu'daki kıyı düzlük arazileri su altında kaldı. Bütün bunların sonucunda yüksek noktalar Batı Anadolu'dan koparak ayrıldı ve bugün doğu Ege adaları olarak adlandırdığımız coğrafi bölge oluştu.

Farklı su seviyelerine sahip olan Ege Denizi ve daha önceleri göl durumunda olan Marmara Denizi ve Karadeniz, Geç Pleistosen ve Erken Holosen boyunca benzersiz makro ortamlar meydana getirdiler. Karadeniz'in tatlı su seviyesi öncekinden yaklaşık olarak 130 metre daha alçaktı. Marmara Denizi MÖ 6. binyılın ortalarında Karadeniz'e doğru genişlemeye başladı. Bu olay sonucunda ortaya çıktığı düşünülen çevresel değişimlerin büyüklüğüne ilişkin çok farklı görüşler vardır. Orta Anadolu'nun Akdeniz Havzasının atmosfer koşullarının etkisi altında olması dolayısıyla bölgedeki iklimin Karadeniz'in seviyesindeki artıştan herhangi bir şekilde etkilenmiş olabileceği iddiası pek ikna edici değildir (Summers 2002: 132).

Çarşamba Çayı'nın ve mevsimsel akıntıların suladığı Konya Havzası, üzerinde en çok arkeolojik, morfolojik ve çevresel inceleme yapılan bölgelerden biridir. Konya Havzasının morfolojisini belirleyen kalın alüvyal birikintisi, Pleistosen sonunda oluşmaya başladı. Erken Holosen'de Konya Ovası'nda akarsular oluştu, akarsu çökelleri de yelpaze biçimli alüvyon birikintilerini oluşturdu.[1] Bölgedeki yerleşimle sonuçlanan toplumsal faaliyet, MÖ 9. binyılda başladı. Havzanın tarihöncesi yerleşim düzeni, akarsu ağızlarındaki geçirgen topraklı alüvyal yelpazeler dışında kalan iç ovaların arzu edilen yaşam alanları arasında olmadığını gösteriyor. Geçirimsiz, besin fakiri gölsel marnlar da iyi birer yerleşim yeri olarak görülmüyordu. Çünkü bu bölgeler yüksek düzeyde buharlaşmanın yaşandığı dönemlerde tuzlu bir hal alıyordu.[2] Alüvyal yelpazelerinin en üst noktalarında ya da su kaynaklarının yakınında bulunan tatlı su

1 Karaman yakınlarındaki İbrala alüvyal yelpaze ortamı, çökelme rejiminin Geç Pleistosen ve Erken Holosen boyunca değiştiğine dair kanıtlar sunmaktadır. Holosen Çağı alüvyonu ince taneli ve orta derece tabakalaşmışken, daha alt seviyedeki Geç Holosen çağı alüvyonu iri taneli ve zayıf bir yapıya sahipti. İbrala yelpazesinden oldukça uzakta bulunan çökelme alanı, delta kökenli alüvyonlu kum ve gölsel marndan oluşan tabakanın bu alüvyon tabakalarını iki alüvyal birikintisine ayırdığını ortaya koyuyor. Alüvyal rejimleri arasındaki bu keskin ayrım, Geç Buzullaşma döneminin sonlarında meydana gelen sert iklimsel değişimleri yansıtıyor.

2 Geçirimsiz yüzeyler volkanik alanlarda nemli ve ağaçlık bir çevre oluştururken, geçirimli yüzeyler karstik kalkerli alanlarda kuru ve bozkır kaplı arazi yapısı oluşmasına neden olur.

bataklıkları –Konya, Sultansazlığı ve Develi tatlı su bataklıkları vb.– önemli birer avlanma sahası oluşturuyordu. Karstik arazilerde bulunan vahşi yaşam zengini bu tatlı su alanları, arzu edilen yerleşim bölgelerindendi. Bölgedeki akarsulardan biri olan Çarşamba Çayı, yaklaşık 474 km^2 alan kaplayan en büyük alüvyal yelpazelerden birini meydana getirdi. Sel nedeniyle biriken Erken Holosen alüvyal malzemeler, eski göle ait göl yatağını örten ve ovanın ortasında yoğunlaşan çok sayıda kil ve silt katmanı oluşturdu (Roberts *ve diğ.* 1996: 19). Bahar aylarında ovada yaşanan su baskınları, MÖ 8. binyıldan 3. binyıla kadar olan dönemde oldukça geniş ölçeklere ulaşmış gibi görünüyor. Konya Ovası'nın güneyinde akan Çarşamba Çayı'nın oluşturduğu alüvyal yelpazesinin önceki iki evresi, neredeyse MÖ yaklaşık 6. binyılın sonu ila 8. binyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır (Roberts *ve diğ.* 1996).

Ege Kıyısına uzanan ve Kütahya, Uşak, Denizli, Afyon illerini ve Göller Yöresi'ni çevreleyen Batı Anadolu, alçak bir yükseltiye ve yumuşak bir iklime sahiptir. Batı Anadolu'daki sayısız vadi, düz geniş alanlar ya da hafif eğimli araziler meydana getirir. Bu vadilerin yukarısında, deniz seviyesinden yaklaşık 1000-1500 metrelik zirveleri olan, dağ oluşumu olarak çoğu yerde 2000 metre seviyesinin de üzerine çıkan çok parçalı yüksek dağlık araziler bulunur. Bu derin hinterland bölgede açık bir biçimde seçilen herhangi bir topoğrafik şeklin olmayışı, bölgeyi doğu batı yönlü keskin bir hat çizen Ege kıyısından ayırır.[3] 59 bin km^{2}lik bir alan kaplayan ve topoğrafik çeşitlilik arz eden bölgedeki drenaj sistemi santrifüjlüdür. Bölgenin batı yarısı, Büyük Menderes ve Gediz nehirleri yoluyla Ege'ye bağlanır. Deniz seviyesi üzerinde 500 metrenin altında olan kumlalar, akarsu vadileri boyunca bölgenin iç kesimlerine kadar sokulur. Göller Bölgesi'nde bulunan ve sularında büyük oranda tuz ihtiva eden Acıgöl ve Burdur Gölü gibi daha küçük göller ise iç drenaj sisteminin bir parçasıdır. Eğirdir olarak da bilinen ve tatlı su gölü olan Eğirdir Gölü, kalkerli kayalardan sızma yaparak yer altı sularına karışır ve güneyde denize dökülür. Güneyde, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanan sıradağlar üzerinde bulunan Dalman ve Aksu akarsu sistemleri ise Akdeniz'e dökülür. Simav ve Sakarya akarsu sistemleri, Batı Anadolu'nun kuzeyinden geçerek Marmara Denizi'ne ve Karadeniz'e dökülür. Ege kıyı şeridi, kuzeybatısında Marmara'nın da bir parçası olarak nitelendirilebilecek Troas'dan başlayarak güneybatıda Finike'nin batısına kadar uzanır. İç kesimden doğup Ege'ye dökülen büyük akarsular (örn. Gediz ve Büyük Menderes) Geç Pleistosen'de başlayan deniz seviyesinin yükselmesi (ya da kıyı arazisinin daralması sonucu deniz kıyısının çökmesi) boyunca iyi gelişmiş deltalar oluşturdular. Böylece, deniz suyu, vadilerin arasından geçerek bugünkü kıyı çizgisinden daha derin olan iç karaya kadar ulaştı (Brice 1978; 67-81). Ancak, kıyı çizgisi akarsuyun alüvyon biriktirmesine bağlı olarak Orta Kalkolitik'in başlangıcında batıya doğru kaymaya başladı. Aynı dönemde, kara içlerindeki vadiler çoğu ince taneli olan akarsu alüvyonu ve çevredeki tepelerden gelen çakıl ve kalın taneli kum ile doldu. Aşağı akarsu vadileri boyunca uzanan alüvyal taşkın yataklarına ve

3 Bu doğal yol, hinterland bölgesini Ege sahil yoluna ve Orta Anadolu platosuna, şöyle ki kuzeye doğru uzanan Balıkesir-Kütahya-Eskişehir yoluna, İzmir-Uşak-Afyon ana yoluna, Denizli-Göller Bölgesi-Isparta vasıtasıyla Büyük Menderes vadisi boyunca uzanan güney yoluna bağlar.

yamaçlara yayılan alüvyal yelpazeleri, büyük akarsuların ağız kısımlarında düz delta ovalarını meydana getirdi. Taşkın yataklarının çoğunun (Küçük Menderes, MÖ 750 ve MS 700 yılları arasında yılda yaklaşık 7 metre olmak üzere toplamda aşağı yukarı 10 km kadar batıya kaydı) genişleme eğilimi göstermesi, Ege kıyısında daha az tarihöncesi yerleşim görülmesinin nedenlerinden biri olabilir. Büyük Menderes, Gediz ve Bakır Çay delta ovalarına gelince, bu akarsuların da özellikle Hellenistik, Roma ve Bizans dönemleri boyunca benzer genişlemeler gösterdiği bilinmektedir (Erinç 1978: 68-69). Jeolojik araştırmalara göre, Skamander Vadisi'ndeki (Araplar Boğazı) durum da büyük akarsu vadilerinden çok farklı değildi (Rapp ve Gifford 1982: 6-7). Aşağı Kara Menderes vadisinde açılan birtakım sondaj kuyuları ile ortaya çıkarılan çökelme ortamları, Erken Holosen'de Skamander Vadisi'nin kil ve silt içerikli deniz çökeli ile kaplı olduğunu gösteriyor. Bu katmanın bir kısmı radyokarbon ile MÖ 6500-5600 yıllarına tarihlenen ve deniz yumuşakçası içeren kumlu çökeller ile örtülüdür. Kumlu çökel katmanlarının üzeri de killi ve siltli körfez çökelleri ile kaplıdır, en üstte ise daha kumlu körfez çökeli uzanır (Rapp ve Gifford 1982: 25). Tüm alan Skamander tarafından biriktirilen Geç Holosen'e ait alüvyal kum ve silt kaplıdır. Çanakkale'nin güneyindeki 16 km'lik kıyı çizgisinin MÖ 5. binyılda Skamander vadisinde gerçekleşen büyük deniz ilerlemesi ile meydana gelmiş olma ihtimali bulunmaktadır. MÖ yaklaşık 4. binyıldan günümüze devam eden deniz seviyesindeki dalgalanmalar büyük bir deniz gerilemesine neden oldu. Skamander vadisindeki akarsu birikintisi oldukça düzensizdi, çünkü deniz seviyesindeki hafif dalgalanmalar akarsu seviyesinde de değişimlere neden oluyordu. Bir başka deyişle, taşkın ovalarındaki birikintiyle eş zamanlı olarak gerçekleşen deniz seviyesindeki düşüş, akarsu akıntı havzalarının üst memba bölümlerinde çökel taşınmasına ve erozyonun artmasına yol açmış olabilir.

Erken Holosen'de Anadolu'nun bitki örtüsü günümüzden genel anlamda daha zengin ve çeşitliydi. Örneğin, Konya Ovası'ndaki bozkır örtüsü üzerinde, kumul arazilerinin ve eski bataklık kalıntılarının olduğu alanlara rastlanıyordu (Erinç 1978). Yüzyıllar boyunca insan eliyle büyük bir kısmı yok edilen ormanlar şimdi kireçsiz tepeler üzerinde geriye kalan artık orman alanları olarak varlıklarını sürdürmektedirler (Kuzucuoğlu 2002). Yüksek rakımlı alanlardaki yamaçlar yoğun bir bitki örtüsüyle kaplıdır ve akarsu havzaları yazın bile Toros Dağları'nın eriyen karları ile beslenir. Güneye ve güneydoğuya doğru uzanan dağlar *Pinus nigra* (Karaçam) ve *Abies cilicia* (Kilikya Göknarı) hâkimiyeti altındadır, oysa havza bölgesine *Pinus brutia* (Kızılçam) ormanları hâkimdir. Meşe ağacı, ovada yükselen volkanik dağların yamaçlarında yaygın bir şekilde görülse de, düzlük araziler ve kalkerli platolar yoğun olarak bozkır benzeri bir bitki örtüsü ile kaplıdır (Yakar 1994: 180).

Torosların batı dağ eteklerindeki kaya sığınaklarından ve mağaralardan elde edilen paleozoolojik veriler yardımıyla yeniden kurgulanan Orta Güney Anadolu platosunun tarihöncesi hayvan alemi, tarihöncesi bitki örtüsü ile ilgili detaylı bilgi vermektedir. Karain'e ait hayvan kemikleri kayıtları, Orta Paleolitik yerleşimcilerin şu hayvanları avladıklarını gösteriyor: *Elephas meridionalis (Güney fili), Hippopotamus amphibius (Su aygırı), Equus hydruntius (Avrupa eşeği), Equus caballus (At), Bos primigenius (yaban öküzü), Cervus elaphus (Kızıl geyik), Dama dama (Alageyik), Capra aegagrus (Yaban ke-*

çisi), Ovis orientalis (Dağ koyunu), Capreolus capreolus (Karaca), Ursus spelaeus (Mağara ayısı), Crocuta crocuta (Benekli sırtlan), Felis leo (Aslan), Felis lynx (Vaşak), Canis lupus (Kurt), Vulpes vulpes (Kızıl tilki), Felis sylvestris (Yaban kedisi), Meles meles (Porsuk), Martes martes (Ağaç sansarı) ve Hystrix cristata (Oklu kirpi). Buna ek olarak, mağaranın yerleşim katmanlarında çok sayıda kabuklu hayvan, balık, sürüngen ve kuş kalıntısı ele geçmiştir. Bu veriler, Anadolu'nun bu bölümündeki avcı ve toplayıcıların ekolojik çevrelerine dair net bir tablo çizilmesini sağlamaktadır.

Öküzini'ndeki Üst Paleolitik avcılar, birincil olarak dağ koyunu (Ovis orientalis), yaban keçisi (Capra aegagrus) ve alageyik (Dama dama) avlıyordu. Birincil hayvanlar kadar yoğun olmasa da Avrupa karacası (Capreolus capreolus) ve kızıl geyik (Cervus elepus) de avlanmaktadır. Mağaraya ait Epi-Paleolitik fauna kayıtları, Geç Pleistosen'de orman ve ağaçlık arazi zengini bir çevre olduğunu kanıtlamakla kalmıyor, kızıl geyiğin ve karacanın varlığının o dönemde de devam ettiğini gösteriyor. Yaban koyunu sıkça tercih edilse de, *Ovis orientalis* (Dağ koyunu) ve *Capra aegagrus* (Yaban keçisi) en çok avlanan hayvan türleriydi.

Paleolitik ve Epi-Paleolitik Atalar

Alt Paleolitik atalar (yaklaşık 2.6 milyon ila 300 binyıl önce) (örneğin, Homo habilis, Homo erectus) küçük yongalar, kıyıcı satır ve kıyıcı aletler ürettikleri basit taş alet teknolojilerine sahipti. Acheulean (yaklaşık 1.5 milyon yıl önce) ise taştan iki yüzeyli el baltası ve buluntu topluluklarında bugüne dek rastlanmayan ahşap olması muhtemel aletler (örn. mızrak) ile öne çıkmaktadır. Orta Paleolitik atalar (yaklaşık 300 ila 40 bin yıl önce) (Homo neanderthalensis ve ilk Homo sapiens) yonga çıkarmada kullanılan çekirdekleri üretmek için öncelikle taş yumruların hazırlanmasını içeren Levallois taş alet teknolojisine sahipti. Orta Paleolitik Mousterien endüstrilerinde de titizlikle yontulmuş düzeltileri olan ve "Mousterien Uç" olarak bilinen üçgen taş uçlar üretiliyor ve çok çeşitli ek alet biçimlerini üretmek için yongalar kullanılıyordu. Üst Paleolitik (40 ila 11.5 binyıl önce) Homo sapiens atalar, dilgi teknolojisini kullanarak, hem küçük dilgi gibi taş aletler hem de kemik, geyik boynuzu ve fildişinden yapılma aletler ürettiler. Bunun yanında, özellikle Batı Avrupa'daki mağaralarda ve kaya sığınaklarında bulunan Homo sapiens çizimleri, çoğu kez ruhanî inançlarla ve ritüel faaliyetleriyle ilişkilendirilmiştir.

Anadolu'daki ilk köy topluluklarının Epi-Paleolitik alt katmanları üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar, Karadeniz'den Akdeniz'e, Kapadokya'dan Ege'ye kadar uzanan çok sayıda bölge hakkında bilgi vermektedir. Ege (örn. Beşparmak Dağı, Latmos), Kapadokya (örn. Kaletepe Deresi) ve Konya Ovası (Pınarbaşı) da dahil olmak üzere, insanın kökenleri, Anadolu'nun çoğu bölgesinde Paleolitik döneme kadar uzanmaktadır.

Latmos

Menderes vadisinin uç kısmında yer alan Bafa Gölü'nün ve Klasik Dönem Latmos Herakleiası'nın yukarısındaki bölgede yapılan geniş çaplı yüzey araştırmalarında, Beşparmak'ın kayalık dağ yamaçlarının aşağısında Paleolitik sığınaklar olduğu keşfe-

dildi. Bölgede yaşayan avcı-toplayıcılar, zengin göl, ova ve deniz kaynaklarından faydalandılar. Mağara duvarları (örn. İkiz Ada) ve kayalar üzerindeki, özellikle de Bafa Gölü'nün kuzey kıyısına bakan yamaçlardaki boyalı insan ve hayvan figürleri ve soyut şekiller bölgedeki insan varlığının ve faaliyetlerinin devamlılığı kanıtlar (Peschlow-Bindokat 2003, 2005).[4] Bu mağara resimlerinin birçoğunun daha sonraki dönemlere ait olduğu şüphesizdir (Geç Neolitik/Erken Kalkolitik) (bk. 5. Bölüm).

Kaletepe Deresi

Akarsu yatağındaki bu açık hava yerleşmesinde (Kaletepe Deresi 3) Anadolu'daki en uzun Paleolitik Çağ tabakalanmasına rastlanmıştır: Tabakalanmış on yedi evre, Alt Paleolitik ile Orta Paleolitik Çağ (Acheulean, Clactonian ve Mousteriien) arasında beş tabaka içermektedir (Balkan-Atlı *ve diğ.* 2004; Slimak *ve diğ.* 2005-2006).

Pınarbaşı

Yerleşme, bataklık araziyi çevreleyen bir açık hava yerleşmesi ile kalkerli bir sırtta bulunan kaya sığınağından oluşur. Karadağ'ın kuzeybatı eteklerinde bulunan bu yerleşim yeri, bataklıktan dolayı kaynak bakımından oldukça zengindi. Kaya sığınağında çoğu obsidyen, yarımay biçimli mikrolitler yanında Epipaleolitik taş aletler de üretiliyordu. Erken tabakalara ait mezar kalıntıları arasında, biri kırmızı aşı boyasıyla boyanmış deniz kabuklarından ve hayvan dişlerinden yapılma bir takı ve bir kaplumbağa kabuğu ile, diğeri kafatasından ayrılmış olarak gömülmüş iki iskelet bulunmaktadır. Çizgi bezeme ile süslenmiş oluklu taş ve ele geçen diğer buluntular yerleşmenin erken dönem Epi-Paleolitik Levant ve Natuf geleneğini yansıttığını gösteriyor (Baird 2004; 2005).

Türkiye Trakyası'nın Karadeniz kıyısında da birkaç Paleolitik ve Epi-Paelolitik kamp yeri bulunmaktaydı (Gatsov-Özdoğan 1994). Bu kamp yerlerinden biri de yaklaşık bir ya da bir buçuk kilometrelik kumluk bir arazi yüzeyinde Orta Paleolitik döneme kadar uzanan mevsimsel yerleşme kanıtları sunan Ağaçlı'dır. Ayrıca, Kuzeybatı Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki Domalı-Alaçalı ya da Gümüşdere-Kilyos yakınlarında bulunan kumluk araziler de Geç Paleolitik ya da Epi-Paelolitik avcı-toplayıcı topluluklara dair kanıtlar sağlamıştır (Harmankaya ve Tanındı 1996). Samsun'un yaklaşık 14 km güneydoğusunda bulunan Tekeköy-Fındıcak, Çarşamba Ovası'nın batısındaki dağlık bölgede yer alan otuz altı kaya sığınağından yalnızca biridir (Harmankaya ve Tanındı 1996).

Ankara'da, Macunçay'a ait eski akarsu yatağı, bu dönemdeki iskana ait kanıtların ortaya çıkarıldığı bir başka yer olmuştur (Harmankaya ve Tanındı 1996). Güneye doğru uzanan ve dağlık bir bölgede bulunan Asarkaya ise Kütahya ilindeki Epi-Paleolitik faaliyete ait maddi kanıtlar sağlamıştır (Efe 1991). Yükseklik göz önünde tutulduğunda (deniz seviyesinden 1800 metre yüksek) buranın avcı-toplayıcıların yazın kullandığı bir kamp yeri olma ihtimali yüksektir. Güneyde, Isparta'nın yaklaşık

---

4 Doğudaki dağlık arazilerdeki farklı zamanlara ait mağara resimleri ve kullanılan motiflerdeki uzak benzerlikler için bk. Belli 2003.

15 km kuzeyinde, Kırdağı masifinde bulunan Kapalıin mağarası, Epi-Paleolitik avcılık-toplayıcılık faaliyetine ait kanıtlar sunmaktadır (Harmankaya ve Tanındı 1996). Avcı-toplayıcılar (Cohen 1970: 130) Konya'nın doğusunda, Demirkent ilçesinin yaklaşık 5.5 km doğusunda yer alan, Dervişin Han olarak da bilinen alçak yükseltili kum tepelerinin olduğu yöreyi de ziyaret etmişlerdi. Konya'nın güneyinde bulunan Pınarbaşı'ndaki iskana ait kayıtlar –Karain, Öküzini, Çarkini, Belbaşı, Beldibi yerleşmelerinde ve Likya'daki diğer kaya sığınaklarında ve mağaralarda ele geçen kayıtlar ile birlikte– Orta Anadolu'nun ilk çiftçilerinin kökenlerine ışık tutmaktadır.[5]

Karain

Bu yerleşim yeri Alt Paleolitik'ten itibaren bölgedeki avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin tabakalaşmış maddi ve maddi olmayan kalıntılarına dair bilgi vermektedir.[6]

Öküzini

Bu yerleşmeden gelen tarihöncesi veriler, Torosların eteklerindeki Geç Pleistosen-Erken Holosen geçiş dönemine ait insan yerleşmesinin ve ekonomik faaliyetlerin yeniden kurgulanmasına oldukça büyük bir katkı sağlamıştır (Şenyürek 1958; Yalçınkaya 1991). Ele geçen taş ve kemik alet buluntu toplulukları, "karmaşık alet teknolojileri" olarak tanımlanan dört farklı kronolojik ve tipolojik evreyi temsil etmektedir (Albrecht *ve diğ.* 1992; 1994). Bu buluntu topluluklarının hepsi birden MÖ yaklaşık 16 bin ila 6.500 yıl kadar geriye uzanmaktadır.[7] Epi-Paleolitik dönemin başlarını yansıtan II. evre yerleşme tabakası (MÖ 14-13. binyıl) bu dönemde temel taş üretim teknolojisinde gözle görülür değişimler olmadığını ortaya çıkarmıştır.[8] Bu inceleme-

---

5 Bu yerleşmelerden bazıları şunlardır: Belbaşı kaya sığınağı yakınlarındaki Belpınar Karain, Karain'in güneybatısında bulunan Katran dağındaki Kızılin mağarası (Minzoni-Deroçe1993; Yalçınkaya 1995b: 62-65) ve Antalya'nın güneybatısında yer alan Sarıçınar kaya sığınağı (Bostancı 1978: 157). Konya Havzasında saptanan mikrolit aletlerin görüldüğü evre, MÖ yaklaşık 17. binyıl ila 9. binyılı, diğer bir deyişle Epi-Paleolitik (örn. Pınarbaşı) ve Akeramik Neolitik dönemler (örn. Aşıklı Höyük ve Çatalhöyük) arasını kapsar. Bk. Baird 2002: 142-143, Res. 3; Watkins 1996: 52.

6 Katran dağları eteklerindeki bu büyük mağara, Antalya'dan yaklaşık 30 km uzaklıkta yer alan Yağca Köyü'nde bulunur. Alt Paleolitik'ten Üst Paleolitik'e kadar uzanan sekiz tarihöncesi yerleşim katmanının bulunduğu birbirine bağlı çok sayıda odadan (A-G) oluşur. En uzun yerleşim kalıntısı E odasında bulunmuştur. Orta Paleolitik katmanı, 11 metre kalınlığında bir birikinti oluşturur. Mağaranın alt katmanlarında, Alt Paleolitik'e ait Chellean, Acheulean, Micoquian ve Clactonian geleneklerinde üretilen taş buluntu toplulukları ortaya çıkarılmıştır. En eski insan kalıntısı iki ya da üç yüz bin yıllıktır. Bu mağarada rastlanan Neandertal kalıntıları, Anadolu'da bu zamana kadar keşfedilen en eski hominid fosilleridir. Bk. Yalçınkaya 1995a; Harmankaya ve Tanındı 1996. Yakınlardaki Boynuzluin için bk. Taşkıran 1994.

7 I. evre, yerleşimin Üst Paleolitik tabakasını temsil eder ve kabaca MÖ 16. ila 14. bin yıla tarihlenir. Uzun dilgiler, ön kazıyıcılar, kalemler, delgiler, sırtlı dilgiler, çeşitli uçlar ile öne çıkan taş buluntu topluluğu oldukça zengindir. Kemik buluntu topluluğunda ise uzun üçgen şekilli uçlar ve kavisli budanmış uçlar bulunur. Bu evrede avlanan hayvanlar çoğunlukla dağ koyunu (*Ovis orientalis*), yaban keçisi (*Capra aegagrus*) ve alageyiktir (*Dama dama*). Daha az sayıda avlanan diğer vahşi türler arasında karaca (*Capreolus capreolus*) ve kızıl geyik (*Cervus elaphus*) bulunmaktadır.

8 Belbaşı, Beldibi, Yarımburgaz, Kumbucağı, Kapalıin, Kadıini ve Samandağı'nın (Mağaracık) yanı sıra Öküzini mağarası da Anadolu yonga taş alet teknolojisinde açık bir şekilde Aurignacean benzeri teknikler ve özellikler gösteriyordu. Bu döneme tarihlenen zengin taş alet buluntu topluluğu, avcı ve toplayıcı toplulukların kendilerine yiyecek kaynaklarını çeşitlendirme olanağı veren geniş tabanlı bir geçim stratejisi izlemiş olabileceğini şüphe bırakmaksızın ortaya koyuyor.

deki tek istisna, mikrolit buluntu toplulukları repertuarındaki üçgenlerle aynı döneme ait olan trapez ve yarımay biçimli aletlerdir. Sırtlı uçların, mikrolitlerin, "kürek kemiğinden yapılma bıçakların (hasat için)" ve kazıyıcıların olduğu bu evreye ait buluntu topluluğunda öğütme taşlarına da rastlanmış olması, bu dönemde Likya'daki mağara yerleşmelerinde yürütülen ekonomik faaliyetlerin niteliğine dair yapılacak yorumlar için önemlidir. Taş buluntu topluluğunun tamamlayıcı parçası olan öğütme ve vurgu taşları, yiyecek işleme ve endüstrilerle bağlantılı üretim için kullanılan standart aletler olmuştur. Yenilebilir bitkiler, tüketilmeden önce taş öğütücülerde işleniyordu. Ele geçen bitki kalıntıları, bölgede, esas olarak maki ya da makilik olarak bilinen, pırnal meşesi, süpürge çalısı, adaçayı, ardıç ağacı, yer iğdesi, mersin ağacı ve yabani zeytinden oluşan bir maki topluluğu olduğuna işaret ediyor. Orak bıçakları, daha sonraki taş ekli oraklar ile aynı işlevi görüyordu. Taş boncuklar ve deniz kabukları ise temel kompozit süs eşyalarını oluşturuyorlardı. Bu dönemde, hayvan aleminin durumunda da herhangi bir değişiklik olmamıştır. Alageyik, geyik, yaban domuzu, yabani sığır, yaban koyunu, yaban keçisi ve yabani tavşan avlanan hayvanlar arasında bulunmaktadır. Bu büyük av çeşitliliği, avcıların çoğunlukla ovada avlandığını göstermektedir (Albrecht *ve diğ.* 1992: 39). Bozayı, panter, yaban kedisi, kurt, kızıl tilki, çakal ve aslan gibi etçil hayvanlar da kürkleri dahil diğer şeyleri için avlanıyordu.

III. evrede (MÖ yaklaşık 13.000-10.500) yarımay, üçgen ve trapezlerden oluşan geometrik mikrolitler kompozit alet üretimindeki başlıca parçalardı. Bunun yanında, ön kazıyıcı, düzeltili dilgi, delgi ve çontuklu dilgi gibi aletler de yerel taş buluntu topluluğunda oldukça yaygındı. Yaban koyununun yanı sıra, yaban keçisi de en çok avlanan hayvan türüydü. Avcılar, alageyik, kızıl geyik ve karaca gibi orman hayvanlarını da avlamaya devam ediyordu.[9]

IV. evrede (MÖ yaklaşık 9.000-6.500) taş buluntu topluluklarında farklı aletlere ve daha önceki teknolojilere ait bazı ürünlerin izlerine rastlanmıştır. Mağarada ortaya çıkarılan 6 insan gömütünün mağarada yaşamış olan Geç Epi-Paleolitik yerleşimcilerine ya da uzak köylerde av gezilerine çıkan "Neolitik" avcılara ait olabileceği düşünülmektedir.[10]

Beldibi

Akdeniz kıyısına oldukça yakın olan bu yerleşim yeri, A-F tabakaları ile belirtilen uzun bir tabakalaşma ortaya koymuştur (Bostancı 1967; 1978; Hours *ve diğ.* 1994; 78). Çok sayıda alt evresi bulunan C tabakası, kaya sığınağının Üst Paleolitik dönemini temsil eder. Alet buluntu topluluğu –zıpkın kalıntıları, mızrak uçları ve çok çeşitli kemik aletler– Aurignacean geleneğine aittir. Beldibi C 1-2 evresinin taş buluntu topluluğu, İsrail'in El Wad yerleşmesinde görülen Natuf Kültürü ile güçlü kültürel benzerlikler gösterir. Ancak daha sonraki dönemde, Beldibi Kültürü, belki de bağım-

9 II. ve III. evrelere ait taş buluntu topluluğu, Güney Levant Natuf repertuarının ve teknolojisinin Likya ayağını temsil etmektedir.

10 Kayıtlı Paleolitik-Epi-Paleolitik tabakalara rağmen, Orta Anadolu çiftçilerinin "Neolitik" kökenlerinin Anadolu'nun Akdeniz kıyılarındaki Epi-Paleolitik avcı-toplayıcılara kadar uzandığına dair halen herhangi bir uzlaşmaya varılamamıştır.

sız bir biçimde gelişmiş ve ilk çanak çömlek üretme girişimleri muhtemelen burada yapılmıştır.

B tabakasına ait dolgularda, tarihöncesi döneme ait birkaç açkılı çanak çömlek parçasının yanı sıra karma çakmaktaşı buluntu topluluğuna da ulaşılmıştır. Beldibi'nin son yerleşimi, B I-2 evresi, olasılıkla Pleistosen'in sonundaki yükselen hava sıcaklıklarının neden olduğu geçimle ilgili değişimlere dair kanıtlar sunmaktadır. Mikrolit alet buluntu topluluğunda, mikro deliciler, yarımaylar, saplı uçlar, kalemler, baltalar, trapezler, saplı bıçaklar, ok uçları ve deliciler bulunmaktadır. Obsidyen aletler ve sade duvar resimleri, Beldibi kültür evresine tarihlenen B I-2 evresi yerleşmesinin karakteristik özellikleridir.

Belbaşı

Bu kaya sığınağının en üstten ikinci evresinde, Levanto-Aurignacean özellikleri gösteren erken "Kemeriyen Üst Paleolitik" kökenli olduğu düşünülen bir taş alet buluntu topluluğu ortaya çıkarılmıştır. MÖ 13. binyıla tarihlenen ve Likya Epi-Paleolitik döneminin temsilcisi olan bu yerleşme, genellikle eğik budanmış dilgi, üçgen ve uçlardan oluşan bir mikrolit buluntu topluluğu ortaya koymuştur.[11] Bu dönemin avcıları, dağ keçisi ve geyik avlamıştır.

Türkiye'nin güneydoğusunda, Urfa'nın Bozova ilçesinin yaklaşık 2 km güneybatısında bulunan Söğüt Tarlası (Yakar 1991: 68-69; Hours *ve diğ.* 1994: 323) başlıca Epi-Paleolitik merkezlerinden biridir. Bir diğer merkez de Gaziantep'in yaklaşık 10 km kuzeyinde bulunan Şarklı Mağara'dır (Bostancı 1984: 49-64). Yerleşim yerinin tabakalanması, Üst Paleolitik'ten başlayarak devam etmekte, belki de Neolitik'te ve ilerleyen dönemlerde değişimlere ve kesintilere uğramaktadır.

Geçim Tarzları

Mevsimsel avcılık ve toplayıcılık, hareketli bir yaşamı zorunlu kılıyordu. Bu durum, insan topluluklarının besin üretim ekonomilerine olanak tanıdığından daha çeşitli çevrelerde yaşamalarını sağlıyordu. Aşırı nüfus ve/veya aşırı kaynak kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan çevresel baskı, avcı-toplayıcıların tarımı benimsemesinde önemli rol oynamış olabilir (Hole 1984; Ingold 1996). Şüphesiz ki kalıcı yerleşme, avcı-toplayıcı toplulukların büyüme oranını sabitleştirmiş ve artırmıştı. Sonuç olarak, yiyecek kaynaklarının nüfus artışı ile birlikte yavaş yavaş tükenmesi, belki de avcı-toplayıcıları yiyecek muhafaza ve üretim yolları bulmaya zorlamıştı. Yabani tahıl ekimi ve köylerin yakınındaki tarlalarda bulunan bakliyat depoları, bunu gerçekleştirmenin yollarından biriydi. Diğer bir seçenek ise dağınık kaynakların olduğu marjinal bölgelerin kullanımıydı. Marjinal bölgelerin kullanımı, yeni köylerin kurulmasını da muhtemelen beraberinde getirmişti. Yerleşik avcı-toplayıcı topluluklar, topluluk boyutuna uygun olarak ve köylere daha yakın ve uzak mesafelerde bulunan kaynakların çeşitliliğini ve tipini göz önüne alarak yiyecek

11 Bu endüstri ile Levant'taki Geometrik Kebara A arasında güçlü benzerlikler vardır. Bk. 1959, 1962, 1965, 1965; Kökten 1958; Mellaart 1975: 92; Hours *ve diğ.* 1994: 78.

üretim stratejisi belirliyorlardı. Bazı avcı-toplayıcılar, çok seçenekli kaynak kullanımını tercih ederken, diğerleri daha az hareketlilik gerektiren az seçenekli kaynak kullanımına başvuruyordu. Birtakım çevresel ve demografi ile ilişkili örgütsel kısıtlamaların belli grupları hayvan tuzakları kurmaya ve hayvanları çitle çevrili alanlarda tutmaya zorlamış olma ihtimali de vardır. Şüphesiz, bu durum, avcılığın tamamen bırakılmadığı ilk hayvan evcilleştirme aşamasıdır. Bazı durumlarda, avcılık ve toplayıcılık yaparak ek besin elde edilmesinin yanı sıra, daha farklı geçim tarzlarının da benimsendiği göz ardı edilemez. Hayvan evcilleştirmek için herhangi bir girişim olmamakla birlikte, yabani tahılların ve baklagillerin seçimli olarak ekilmesi de bu geçim tarzlarının kapsamında bulunuyordu. Diğer gruplar, avcılık ve toplayıcılık ile hayvanların evcilleştirmesini ve seçici bitki ekimini bir arada uyguluyordu. Çiftçiliği ve hayvan otlakçılığını temel geçim yolları olarak benimseyen topluluklar ise dönemsel ve mevsimsel avcılık ve toplayıcılık yaparak ek besin elde etmeye devam ediyordu. Tahıl ya da bakliyat ekiminin başlangıcının Anadolu'da ya da Yakın Doğu'da herhangi bir yerde bulunan bir çekirdek bölgede aranması gerektiği fikri, hararetli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.[12] Sürdürülebilir tarım ve yiyecek olarak kullanılan bitkilerin ekimi iklimin istikrarlı olmasını gerektirir. Anadolu'daki ve Yakın Doğu'nun geri kalan kısmındaki kırsal geçim ekonomilerinin başlangıcı için ortaya sürülen iklim temelli açıklamalar, iklim değişimi faktörüne karşı çıkan pek çok tarım uzmanı tarafından reddedilmektedir (Abbo *ve diğ.* 2010). Yiyecek üretim ekonomilerinin Türkiye'nin güneydoğusundan Balkanlara kadar uzanan bazı kesimlerde ortaya çıkışında görülen zamansal farklılıklar, tarımın iklimsel/çevresel değişimlerin tetiklemesiyle Bereketli Hilal üzerindeki bir ya da birden fazla çekirdek bölgeden yayıldığı tezini desteklemek için kullanılmaktadır. Öne sürülen çevresel baskı, tarımsal arazi rekabetini artırmış; küçük yaşam alanlarında artan nüfus baskısı da çiftçileri, özellikle de nöbetli ekim yapanları, çekirdek bölgelerin dışındaki kullanılmayan arazileri aramaya zorlamıştı.[13] Çiftlik hayvanları ile birlikte hareket eden çiftçiler, böylece avcı-toplayıcıların yerleşimi altında olan bölgelere evcilleşmiş hayvanlarını da getirmiş oldular. Haliyle, çiftçilerden ya da göçebe çobanlardan bahsederken, evcilleşmiş hayvanların ekonomik değerinin yanı sıra, sosyal ve ritüel değerleri olduğunu eklemeyi de unutmamak gerekir (Orme 1981: 75).

Gezgin avcı-toplayıcı grupların köy topluluklarına dönüşmesi oldukça uzun sürdü. Bu süreç, Orta ve Batı Anadolu'da güneydoğudaki bazı yerleşmelerden birkaç yüzyıl sonra başladı. Kalıcı köyler, MÖ yaklaşık 10. binyılın başlarında, Dicle'nin küçük kolları tarafından sulanan doğu Toros eteklerinde ve Fırat'ın kuzey kesiminde ortaya çıkmaya başladı ve yiyecek üretim teknolojilerinde ufak çaplı değişimler olacağının habercisi oldu. Ancak, avcı-toplayıcı toplulukların kalıcı olarak yerleşikleşmesi, tarıma hemen geçildiği anlamına gelmez. Avcı-toplayıcılar yine avcılık ve toplayıcılık

12 Hâkim görüşlerden bazıları için ayrıca bk. Asouti 2006, Aurencheve Kozlowski 1999.

13 Kısa süreli yerleşime ve yiyecek üretim ekonomilerine karşılık olarak ortaya çıkan toplumsal yapılanma ve yerleşim kümesi, nüfus baskısını şiddetlendirmiş olabilir. Bk. Asouti 2006; Moore 1989; Harris 1996: 552-573.

yaparak yiyecek elde etmeye devam ettiler. Bu geçim tarzı, hâlâ daha belli oranda kendine has bir hareketlilik gerektiriyordu. Yerleşik gruplar arasında olup da köyden uzakta yapılan mevsimsel av gezilerine katılmayanlar, olasılıkla yakındaki yiyecek kaynaklarını kullanıyordu.

Köylerin ortaya çıkışındaki zamansal farklılık, mevcut ekonomik seçenekleri kısıtlayan ve kalıcı yerleşmeye imkan sağlayan belli bir geçim tarzının seçilmesini zorunlu kılan çevresel faktörlere dayanıyordu. Yerleşik hayatın uzun vadede kalıcılığı, kaynak yönetim planına bağlıydı. İdeal ortamlara yerleşen avcı-toplayıcılar, birkaç kuşakboyunca, ta ki yabâni yiyecek kaynaklarını yeterli düzeyde kullanamayıncaya dek yaşamına devam edebiliyordu. Diğer yandan, marjinal bölgelere yerleşen topluluklar, sınırlı düzeydeki hayvan ve bitki kaynaklarını daha yoğun bir biçimde kullanıyordu. Dolayısıyla, genişleyen topluluklar yüzünden azalan kaynaklar, bitki ekimine ve evcilleştirmeye kısmi bir geçiş yapılmasına ortam hazırladı. Hem topluluğun boyutuna ve yapısına bağlı olarak yapılan iş bölümü hem de yerel teknolojik beceriklilik kuşakların sayısına göre tasarlanan bağımsız köylerin uzun ömürlü olmasında rol oynayan temel faktörlerdi. Kısa ömürlü bir köy, ortak sosyal ve ekonomik hedefler aracılığıyla birbirine bağlı bir topluluk kurmada başarısız olunduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, ani demografik değişiklikler de bir köyün terkedilmesine ve topluluğun dağılmasına neden olabilmektedir.

Sosyal Örgütlenme

Tarihöncesi toplumların muhtemel yapısını, karmaşıklığını, yerleşmiş geleneklerini ve öncü örgütlenmesini ele alan teoriler, oldukça çeşitli ve bir o kadar da tartışmalıdır. Bu konu üzerindeki fikir çatışmaları sosyal arkeoloji uzmanları tarafından sonsuz sayıda yayının üretilmesine neden olacağa benziyor.[14] Yerleşik avcı-toplayıcıların sosyal yapısının yiyecek üretim tarzlarındaki ve teknolojilerindeki yeniliklere ve azalan hareketliliğe bağlı olarak değişmek zorunda kaldığına dair genel bir kanı vardır. Kalıcı köylerde yaşamak, avcı-toplayıcı grupların tekrarlı olarak bölünmesini engelledi. Avcı-toplayıcılara ve çiftçilere ait malzeme envanterleri, ev mimarisindeki ve ölü gömmedeki farklılıkların yanı sıra, onların ayrı ayrı sahip olduğu sosyal dokuya ve örgütlenmeye dair ipuçları sunmaktadır.[15] Mezar eşyalarının olup olmamasıyla ve ölünün gömülmesiyle ilişkili olarak ortaya atılan, ölü gömme adetlerinin farklı biçimlerde ortaya çıkabileceği ve sosyal statü/sınıf ya da cinsiyet ve yaş farklılığını temsil edebileceği şeklindeki görüş, ikna edici görünmektedir (Binford 1971; Diaz-Andreu *ve diğ.* 2005). Ölünün yaşı da belirli bir ölü gömme biçimi getirmiş olabilir (Pearson 2005: 69). Ayrıca, mezar eşyaları sosyal statüye vurgu yaparak, ölen kişinin bağımsız

14 Bu görüşlerden bazıları için bk. Hammond 1964; Arnold 1996; Bar-Yosef 2001; Bar-Yosef ve Belfer-Cohen 1989; Bender 1978; Berreman 1981; Brunton 1989; Chapman ve Gaydarska 2007; Donald 2000; Earle 1997; Foley 2001; Johnson ve Earle 1987; Özdoğan, M. ve Özdoğan, A. 1998; Price ve Brown 1985; Renfrew 1982; 2001; Richerson ve Boyd 2001; Runicman 2001; Schiffer 2001; Sherratt 1997; Wason 1994; Woodburn 1982. Ayrıca sosyal teorinin temelleri ile ilgili görüşleri için bk. Coleman.

15 Arthur Saxe'ın yaptığı bir araştırma, bu konuda Batı Afrikalı Ashantiler, Yeni Gineli Kapaukular ve Filipinli Bontoc İgrorotlar üzerinde denenmiş sekiz kültürlerarası hipotezi ortaya koyuyor.

bir birey ya da tanımlı sosyal bir grubun üyesi olarak sosyal kimliğini/sınıfını gösterir. Buna karşılık, ölen kişinin sosyal statüsünü mezara bırakılan mezar eşyalarının sayısına ve kalitesine bakarak belirlemek her zaman mümkün değildir.

Köyün boyutu ve iç planı genellikle içinde yaşayan topluluğun yapısını ve boyutunu yansıtır. Mimarideki bağlamsal ve mekânsal farklılıkların sosyal karmaşıklığın yansımaları olduğu sonucuna varabiliriz.[16] Yaşam alanlarının kutsal mekanlardan ayrılmış ya da ayrılmamış olması ve tanımlanabilir toplum yapılarının varlığı ve bu yapıların muhtemel işlevlerinin olup olmayışı sosyal karmaşıklığın bir parçasıdır. Tam da burada, avcı-toplayıcılar arasında olduğu gibi meskenler ile çekirdek aileleri de ilişkilendirme eğilimi doğurur. Sosyal örgütlenmenin domestik yapılardaki maddesel kanıtlardan yola çıkılarak yeniden kurgulanması, her zaman güvenilir olmayan ve zor bir uğraştır. Ancak, sanayi öncesi toplumların sosyal antropolojik modellerinin doğruluğuna güvenmek belli bir dereceye kadar mümkündür. Özellikle fertler arasında sosyal uyumun ve/veya ekonomik güvencenin sağlanmasında akrabalığın oynadığı rolü düşününce, sanayi öncesi toplumlar, tarihöncesi toplumlarda da geniş hatlarda uyarlanmış olabilecek örgütsel modeller sunmaktadırlar. Bu sıfatla, akrabalık büyük bir topluluğa bağlı işlevsel bir sosyo-ekonomik alt sistemdir. Daha büyük sosyal çevreler, büyük akraba/hısım gruplarının daha küçük ve ekonomik olarak daha zayıf olan komşularınınkinden daha fazla ekonomik öncelik ve kazanç elde ettiği bir sosyal ve siyasi kutuplaşma ortamı yaratma eğilimindedir (Kopytoff 1987). Akrabalığın bir topluluğun tek ve ana örgütlenme yapısı olduğu yerlerde ise yerleşim birimi muhtemelen daha küçüktür: çekirdek ya da geniş aile grupları ya da küçük köyler (Orme 1981). Akraba gruplar arasındaki hısımlık bağları, Anadolu'da bulunan pek çok tarihöncesi köy topluluğunda da grup kimliğine ve sosyal sınıflaşmaya temel teşkil etmiştir. Akrabalık esasları, geniş bir aile içerisindeki yeni aile oluşumları için de geçerliydi.[17]

Sosyal antropolojik yaklaşım övgüye değer olsa da, yanılmaz değildir. "Basit" ve "karmaşık" sosyal örgütlenme biçimlerinden bahsederken kronolojik ve doğrusal bir yol kullanan evrimsel yaklaşım eğilimi de yanıltıcı olabilir.[18] Çünkü büyük bir Neolitik topluluğa ait sosyal örgütlenmenin küçük bir Geç Kalkolitik ya da İTÇ köy topluluğununkinden bazı bakımlardan daha karmaşık olma ihtimali vardır. Grupların boyut ve sosyal örgütlenmeye dayalı olarak sınıflandırılmasında en küçük ve

16 Birincil ya da ikincil öneme sahip olan kişilerin ayrı ayrı ya da toplu olarak gömülmesi gibi ölü gömme adetleri, bir topluluk içerisindeki etno-kültürel ya da sosyal farklılıkların göstergesi olabilir. Ölünün farklı bir biçimde bezenmesi ya da cesedin özel bir yere konulması da sosyal konumun ya da sınıfın göstergesi olabilir. Çevresel arkeolojideki zamansal ve mekânsal ortamların önemine dair görüşler için ayrıca bk. Adams 1988.

17 Sosyoloji odaklı etnografya araştırmaları, aile ve akrabalık statüsünün geleneksel toplumlarda sosyal tabakalaşmanın temelini oluşturduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Guglielmino *ve diğ.* (1995) tarafından bir grup Afrika toplumu üzerinde yapılan kültürlerarası bir araştırmada her topluma ait bir dizi kültürel özellik incelenmiş ve bu toplumlar, aile ve akrabalığı temsil eden gruplar, ekonomi, sosyal tabaka, cinsiyete göre iş dağılımı ve eve ait fiziksel özellikler çerçevesinde ayrılmıştır. Araştırmada aile ve akrabalık ilişkilerinde ve ekonomik özellikler üzerinde temel bir rol oynayan, aynı şekilde sosyal tabakalaşmada ve domestik özelliklerde de önemli bir yeri olan kökenin kültürel çeşitliliğe sebep olan en önemli unsur olduğu ortaya çıkarılmıştır.

18 Tarihöncesi toplumların muhtemel yapısını, karmaşıklığını, yerleşmiş geleneklerini ve öncü örgütlenmesini ele alan teoriler, oldukça çeşitli ve bir o kadar da tartışmalıdır. Bu konu üzerindeki fikir çatışmaları, sosyal arkeoloji uzmanları tarafından sonsuz sayıda yayının üretilmesine neden olacağa benziyor. Bk. dipnot 12.

basit birim insan gruplarıdır veya daha gelişmiş sosyal-siyasi örgütlenmeleri olan köy toplulukları bunu takip eder veya bu köy toplulukları da zamanla büyük yapılara ve üst birimlere dönüşürler. Birkaç köy topluluğundan oluşan konfederasyonlar belki de seçilen siyasi liderler ve ortak meclisler tarafından yönetiliyordu. Örneğin, kabile şeflerine gelecek olursak, sanayi öncesi toplumlardaki örnekler genellikle birkaç seçilmiş ailenin liderlik için aday havuzu oluşturduğunu gösteriyor (Orme 1981: 143). Kabile şeflerinin olduğu toplumlar, özellikle şeflerin ilahi güçle donatılmış ruhanî bir lider statüsü üstlenerek otoritesini genişlettiği dönemlerde hiyerarşikleşme eğilimi göstermektedir (Orme 1981: 144). Daha karmaşık bir sosyo-politik örgütlenmesi olan bölgesel İTÇ kent-devletleri ise devlet seviyesindeki ilk toplum biçimidir.

Maddi kültür ve insani örgütlenme arasındaki ilişki, toplumla kısmen alakalı olsa da, arkeologların yeniden kurgulamaya çalıştığı bir dizi kültürel tutuma da bağlıdır. Aynı düşünce hem sosyal yapı ve sınıfın çeşitli yönleri için hem de tarihöncesi kült ve ritüellerinin çeşitliliği ve doğası üzerinde durmaya çalışan fikir tartışmalarında geçerlidir.[19] Mezarlardaki ve diğer yerlerdeki prestij/statü belirten nesnelere çoğu kez sosyal bir önem atfedilmektedir.

Tarihöncesi toplumlardaki iç evlilik oranı sosyal dokuya ya da kültürel unsurlara bağlı olarak değişmiş olabilir. Maddi kültürde geleneksel eğilimlerin yanı sıra yenilerinin de ortaya çıkması muhtemel bir dış evliliğe işaret etmektedir. Sağlam bir çiftleştirme esasına dayanan iç evlilik ise 500'den fazla nüfus olmasını gerektirmektedir. Bu sınırın altındaki köy topluluklarında büyük ihtimalle dış evlilik yapılmaktaydı (Wobst 1974; 1976).

Sınıflı bir topluma işaret eden maddi kültür göstergeleri, arkeolojik buluntu topluluklarında her zaman görülmediği için, en basit sosyal tabakaların farklı cinsiyet, yaş ve soy olduğu sonucuna varmak mümkündür.[20] Karmaşık toplumlardaki sosyal çevreler, resmî ve meslekî açıdan daha hiyerarşikti. Belirli bir başkan altında ruhanî kişinin yanı sıra seçilen köy konseyi, küçük özerk topluluklarda daha eşitlikçi bir yönetim sistemi kurmuş olabilir.

Sosyal tabakalaşma, köken, mal varlığı, yaşla bağlantılı bilgelik ve siyasi düşünce bireylerin ya da ailelerin sınıflandırılması ve topluluk liderlerinin seçilmesi için kullanılan kriterleri oluşturmaktadır. Köy şefleri, belli bir köken grubu baz alınarak oluşturulan hiyerarşik sosyal piramidin varlığıyla bağlantılı olarak, miras yoluyla ya da seçimle bir statü sahibi olabiliyordu. Kalıcı yerleşmelerin oluşturulması, sosyal davranışın, cinsiyete ve yaşa bağlı iş dağılımının, ortak kaynak dağıtımının, sosyo-dinsel geleneklerin, ritüellerin ve topluluk içi ilişkilerin yanı sıra birtakım topluluk normlarının da belirlenmesini zorunlu kılıyordu. Topluluklararası seviyedeki etkileşim, siyasi gerekçeli olsa bile, hem ticari ve kültürel değiş tokuşu hem de sosyal bağları kuvvetlendiren ve ortaklaşa gerçekleştirilen festivalleri beraberinde getirdi.

19 Bu kapsamlı konu üzerindeki mevcut görüşlerden bazıları için ayrıca bk. Watson 1994. Buna karşılık, coğrafi ve sosyo-ekonomik olarak uygun etnografik benzerlikler, çok çeşitli modeller oluşturulmasına yardımcı olabilir.

20 Tabakalı ve tabakasız toplumlarda, dinsel ve sosyal faaliyetler karşılıklı olarak kabul edilen sorumlu kişilerin mutlaka belli oranda yönetim ve koordinasyonunu gerektiriyordu. Topluluk ya da faaliyet liderliği için kişilerin seçilmesinde kullanılacak kriterler arasında olasılıkla cinsiyet, yaş, köken ve diğer kıstaslar bulunuyordu.

Sosyal bağların kuvvetlenmesi de birbirinden bağımsız toplumlarda kültürel, dilsel ve kalıtımsal sınırların oluşmasına yol açtı.

Ruhanî Yaşam

Sosyo-dinsel tören ritüellerini ve geleneklerini de içeren ruhanî yaşam düzeni, değişen sosyal çevreyle birlikte birtakım uyarlamalara tabi olmuş gibi görünüyor. Ancak, tarihöncesi çiftçiler tarafından tasavvur edilen öte dünya, animizm ya da kozmik dünya düzeni inançları, özünde avcı-toplayıcılarınkinden çok büyük bir farklılık arz etmiyordu. Çiftçiler, maddi ve manevi âlemi ya da canlılar ve ölüler âlemini birbirinden tamamen ayrı ve kopuk iki âlem olarak algılamıyor ya da öyle görmüyordu. Avcı-toplayıcılara ve çiftçilere ait sanatlarda ruhanî inançların ifade edilişinde ve uygulanışında görülen benzerlikler bu bakış açısını desteklemektedir. Bu topluluklara ait ilgili sanatların kendine has estetik etkisinin arkasında özellikle de doğaüstü ve kozmos ile ilişkili olan köklü inançlara ait dizgileşmiş ifadeler bulunuyor. Burada karşılaşılan sorun, ruhanî doğaya ait çok sayıdaki dizgileşmiş ileti ile kavramların sembolik ifadeleri arasında nasıl ayrım yapılacağıdır.[21]

Tarihöncesi Arkeolojisinde Etnografik Örnekler

Etnografya, bazı zamanlarda eski toplumların kültürel, sosyal, ekonomik ve ritüel özellikleri ile ilişkili olan arkeolojik verilerin yorumlanmasına yardımcı olan faydalı bir araca dönüşebilir (Gould 1978; Kent 1984; Yakar 2000, 2002c). Başka bir deyişle, etnografya bilgisi, arkeolojik veriler için yapılan varsayımsal yorumlara kaynaklık edebilir. Etnografya, arkeolojik verilerle ya da belirli bir sosyal teorinin kültürel verilere uygulanması ile yeniden kurgulanması zor olan muhtemel tarihöncesi sosyal yapı biçimlerini anlamaya çalışırken devreye girer.[22] Etnografların ortaya koyduğu modeller, geçmiş sosyal yapılara, yerleşim düzenine ve köy tiplerine dair olasılık aralığını genişletebilir (Ucko 1969; Aurenche *ve diğ.* 1997; 1989; Bazin ve Sadler 19989; Gregg *ve diğ.* 1991). Köy tipinde ve boyutunda tam bir benzerlik olmayışı zamansal değişkenlik ile alakalı olmalıdır. Diğer türlü, bu durum, bölgesel dağılım düzenine ve verilen dönemdeki yerleşim yoğunluğuna ait bozuk bir tablo yaratılmasına neden olabilir. Aile, klan ya da kabile aralığında bulunan grupların gösterdiği farklı dereceli dağılış ya da çekirdeklenme, yerleşme katmanının da farklı boyutlarda olmasına yol açmaktadır. Grup boyutu ne olursa olsun, Anadolu'nun avcı-toplayıcıları arasında farklı yerleşim tipleri oldukça yaygındı. Bu durum, mevsimlik çevresel kısıtlamalardan dolayı tüm yıl boyunca yerleşik olmayan yerlerde açık bir biçimde görülmektedir (Orme 1981: 130-131). Topluluk boyutundan yola çıkılarak yapılan yerleşim boyutu hesaplamasında, bazı durumlarda en az bir ailenin birden fazla yerleşim birimine sahip olma olasılığını gözden kaçırmamak önemlidir. Avcı-toplayıcılığı sürdüren çiftçiler arasında, büyük olasılıkla yalnızca topluluğun küçük bir kısmı yerleşmeden

21 Dini temellere ilişkin görüşler için ayrıca bk. Whitley 2008; Moore ve Reynolds 1984.

22 Özellikle de kuramsal arkeoloji alanında uzmanlaşan arkeologlar arasında, insan eliyle yapılmış sanat eserlerinin avcı-toplayıcılar ya da tarihöncesi çiftçiler arasındaki sosyal davranış dizgilerinin yeniden kurgulanmasına yardım edemeyeceği şeklinde bir uzlaşma vardır.

uzaktaki mevsimsel faaliyetlere aktif bir biçimde katılıyordu. Etnografya örnekleri, avcı-toplayıcılara ait meskenlerin olduğu dağınık yerleşmelerin geçici olarak yerleşildiğini ortaya koymaktadır (Orme 1981: 110).

Dünyanın uzak köşelerinde bulunan geleneksel sanayileşmemiş toplumlar arasındaki sosyal yapılara ilişkin örnek etnografik çalışmalar, belirli arkeolojik veri türleri ile sosyal statü ve sınıf farklılıkları arasında kurulan ilişkilere ait sınırlamaların ve parametrelerin açık ve kesin bir biçimde ifade edilmesine yardımcı olabilir. Ancak, bölgesel arkeolojik kayıtlar, çoğu kez yerel etnografya örneklerinden daha uzun bir tarihe ve coğrafi olarak daha geniş bir tabana sahiptir. Dolayısıyla, mutlak veriler ışığında ele alınan örnekler, özellikle de kültürel eğilimlerin yaratılmasından sorumlu olan kişilerin doğrudan katılımı olmadan büyük mesafeleri nasıl ya da neden kat ettiğinin açıklanmasında yanıltıcı olabilir.

Etnografik veriler, bir Neolitik çiftçinin ya da bir avcı-toplayıcının ruhanî zihninde var olan esasları ve ayrılıkları anlamada ortaya çıkan kısıtlamalarımızı göstermesi açısından oldukça yararlı olabilir. Aynı zamanda bu kayıtlar arkeolojik verilere dayanan sosyal farklılaşma ya da sosyal sınıf teorilerinin açıklanmasında kullanılan entelektüel çabaların kısıtlamalarını önemle belirtir. Bununla birlikte, etnografya literatürü, bazı sosyal ve kültürel boyutların ruhanî inançların oluşumundan ayrılması konusunda yardımcı olabilir. Etnografik paralelliklere bakarak, avcı-toplayıcıların ve ardıllarının ruhanî yaşamına şamanik ve totemik kavramların yön verdiği çıkarımını yapabiliriz.[23] Şamanizmin antropologlar tarafından kayda geçirilmiş ve bildirilmiş olan ve dünya üzerindeki geleneksel topluluklar tarafından halen sürdürülen pek çok farklı türü olsa da, temel inançlar bütün şamanizm biçimlerinde görülmektedir (Eliade 1961, 1964, 1968, 1976, 2004, Devlet 2001, Dowson ve Porr 2001; van Pool 2009). Şamanizmin temelinde, yaşayanların hayatını etkileyen görünmez güç ya da ruhların gözle görülen dünyaya hâkim olduğu öğretisi bulunur. Şamanizm, bireysel bilgi ve özel yetenek gerektirir ve kurulu dinlerden bağımsız faaliyet gösterir. Bazı şamanlar yanına bir çırak alsa da, pek çok şaman yalnız faaliyet gösterir (Humphrey ve Onon 1996). Ruhlar inanç hem bireysel yaşamda hem de insan yaşamında ortaya çıkar ve önemli roller oynar. Bu tür inançlarda şaman ruhlar dünyası ile iletişim kurar. Ruhlar iyi ya da kötüdür. Şaman, kötü ruhların neden olduğu hastalığı tedavi eder, düşsel ruh halini devamlı kılmak için transa geçme teknikleri uygular ve "hayali arayışlarına" devam eder. Bu inançlara göre şamanın ruhu soruların cevaplarını aramak için bedeninden ayrılarak doğaüstü dünyaya girebilir. Şaman, hayvan suretlerini koruyucu haberci, kâhin ve ruhanî rehber olarak kullanır ve çok çeşitli kehanetlerde bulunur.

Sanayileşmemiş toplumlardaki değişim biçimlerine ilişkin etnografya literatürü, objelerin neden insanlardan daha uzun mesafeler katettiğine dair açıklamalar sun-

23 Şaman kavramı, medyumistik uygulamalarda kendini gösteren olağanüstü ruhanî niteliklerle donatılmış Sibiryalı "büyücü doktor" ya da "gizemli adam" anlamına gelmektedir. Genel bir terim olarak, şaman, ölümsüzlerle ve iyi ve kötü ruhlarla iletişim kurma gücüne sahip olduğuna inanılan erkek ya da kadın ruhanî kişilere karşılık gelir. Bu kavram, yalnızca bu "ilkel topluluklarda" değil, aynı zamanda modern toplumda da ruhanî şifacılara ve büyücülere göndermede bulunmak için kullanılmıştır. Aslında, modern şamanizm doğrudan ilkel şamanizmin alt dalıdır (Jordan 2001).

maktadır. Geleneksel toplumlar arasındaki karşılıklı hediyeleşmenin yanı sıra, bazı mal değişim biçimleri de sosyal zorunlulukların belirtisi ya da ifade edilişidir. Uzak geçmişte, bu tür bir değişim ya da yeniden dağıtım, malların hem yukarıya, topluluk liderlerine doğru hem de topluluk liderliğinden aşağıya doğru kanalize edilmesini kapsıyordu.[24] Birincil kaynaklardan elde edilen mallar, çeşitli nedenlerden ötürü daha uzak mesafelerde, farklı ellerde son buluyordu. Sosyal iletişim ve ekonomik ortaklık veya siyasi birlik kurma ve sürdürme yollarından biri olan törensel hediye değişim dönemleri ve ticaret fuarı ya da pazar ağları, etkin dağıtım mekanizmalarıydı. Bu değişim geleneklerinin avcı-toplayıcılar, sığır çobanları ve çifçiler arasında da görüldüğü söylenebilir (Ayrıca bk. Orme 1981: 210-213).

Etnografik kaynaklar, akrabalık ilişkilerinin olduğu gruplar dışında eş bulmak açısından önemli olan grup dayanışmasının ve sosyal bağların kurulması ve sürdürülmesinin, şölenlerin yanı sıra, topluluk içi ve topluluklararası şölensel kutlamaları da beraberinde getirdiğini göstermektedir.

Arkeoloji, kültürel bütünleşmeye bağlı göçlerin sonuçlarını her zaman ortaya koyamaz. Yeni gelenler ve yerel halk arasında oluşan sosyo-ekonomik etkileşimin tarafların sayısal avantajına, kültürel seviyelerine ve sosyal karmaşıklığına bağlı olarak, farklı bütünleyici sonuçlar doğurduğunu söyleyebiliriz.

Kültürel Değişim ve Geçiş Dinamikleri

Kültür envanterlerinde görülen zamansal ve mekânsal benzerlikler ya da farklılıklar, geleneksel yerleşim düzenlerindeki değişimler, geçim tarzlarındaki çeşitlilik, teknolojik yenilikler ya da uzmanlıklar, sosyal yapılardaki ya da ritüel düzenlerindeki farklılaşmalar, genellikle iç dinamizmi, uyumu ve dikey veya yatay aktarımları kapsayan kültürel süreçlerin bir sonucudur.[25] Nüfus büyüklüğü de bu kültürel süreçlerin doğası ve yönlendirilmesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.[26] Kültürel gelenekler ve sosyal uygulamalar, dikey bir düzen içerisinde bir nesilden öbür nesile aktarılabilir özellik taşımaktadır.[27] Dikey aktarım sanat eseri üretim tekniklerinin edinilmesinde güçlü bir unsur olduğundan, kültür değişimi, diğer faktörlerden ayrı olarak, çoğu kez genişlemenin ve daralmanın da içinde olduğu nüfus dinamikleri ile ilişkilendirilmiştir. Nesiller boyu gerçekleşen dikey aktarım ve yatay yayılım ise değişen insan ve doğa çevrelerine uyum sağlanmasına ve bunların dönüştürülmesine neden olmaktadır. İnsan çevreleri, farklı bölgesel kültür ya da etno-kültürel ilişkilere sahip gruplarda oluşan demografik dalgalanmalara ve bir-

24 Çoğu kez karşılıklık esas alınarak yapılan yeniden dağıtım, büyük olasılıkla tarihöncesi toplumlarda da olan köklü bir evrensel ilkedir.

25 Arkeolojideki malzeme envanterlerinin etno-kültürel tanımlamasını ele alan teoriler için bk. Jones 1977. Antropolojik araştırmalar, büyük bir bilgi kaynağıdır. Orta Afrika'daki tropik ormanlarda toplayıcılıkla geçim sağlayan Aka yerlileri, umulduğu gibi geçim ve diğer faaliyetler için gerekli becerilerin büyük çoğunluğu, annebabadan, çoğunlukla da aynı cinsiyetteki ebeveynden öğrenilmektedir. Bu araştırmayı (1986) yapan Hewlett ve Cavalli-Sforza'ya göre, öğrenme süreci 10 yaşına kadar sürmekte ve 15 yaş itibariyle son bulmaktadır.

26 Konuyla ilgili olarak, çatışık görüşler için bk. Shennan 2000.

27 Shennan'a göre, çok sayıda farklı dikey, eğik ve yatay kaynak, çeşitli kaynaklardan devşirilmiş öz değerlere ait yeni ve değişmez karmaşık yapıları oluşturmak için doğru sosyal ve ekonomik seçilim baskıları altında birleşebilir (2000). Mekânsal analiz yaklaşımları üzerinde görüşleri için ayrıca bk. Carr 1984.

leşmelere bağlı olarak değişim gösterebilir. Doğal büyüme ve/veya daha küçük grupların büyük gruplara dönüşme oranında artış olması, kültürel aktarımlara da neden olan bölgesel genişlemeye ya da göçe yol açabilir. Nüfus artışının kültürel etkileri, bir gruptan ötekine, yoğunluk ve hıza bağlı olarak büyük oranlarda değişiklik gösterebilir.[28]

İnsanla ilgili genetik araştırmalar göçlerin rolüne ışık tutabilir.[29] Neolitik dönemden itibaren göçler, kültürel değişime neden olan temel unsurlardan biridir. Eğer genler modern nüfusta da muhafaza edilmişse, günümüz dışında, diğerlerinin kökenlerine ulaşılabilir. Genetik olarak izleri sürülemez olsa da, sürekli yer değiştiren ya da genişleyen gruplara ait maddi kalıntılarda yer bulan bölgesel kültür ilişkiler arkeolojik olarak yorumlanabilir (Shennan 2000). Geçmiş göçlere ait modeller coğrafi olarak birbirinden ayrılmış olan toplulukların aralarındaki sosyal ilişkilere de tamamen son verdiği varsayımına yol açıyor.

Taş buluntu toplulukları, geçim tarzlarındaki ve teknolojik/kültürel taşınımlardaki değişimin belirtilerini gösteren tarihöncesi malzeme envanterlerinin önemli bir öğesidir. Aynı şekilde, teknolojik aşamaların kronolojisi de geçim tarzlarındaki değişimlere ve bölgelerarası etkileşimlere ait zamansal sınırları oluşturmamıza imkan sağlamaktadır. Ancak, "taş alet çeşitliliğinin" geçerliliği tarihöncesi sosyal değişimlerin tanımlanması açısından sorgulanmalıdır.[30]

Terminolojik Uzlaşmaya Doğru (Tablo 1)

Kültürleri yerleşimlerle ya da tercihen bölgelere göre etiketleme ve bunları kültür dönemlerine, evrelerine ya da aşamalarına göre ayırma gerekliliği arkeolojinin özün-

28 Bu konuda, Brezilya ve Venezuela arasında ikamet eden ve Amazonlardaki bölgesi son yüzyıl içerisinde neredeyse 3 kat genişleyen yerli halk Yanomamö/a ile ilgili bir etnografik örnek ortaya konulmuştur. Genellikle kendi ailelerinden ve evlenme çağındaki hısımlarından oluşan köyler büyüklük olarak farklılık göstermekte ve 50 ila 400 kişiden oluşmaktadır. Büyük bir komünal sistemde olduğu gibi, tüm köy *shabono* adını verdikleri ortak bir çatı altında yaşamaktadır. Shabono, ortasında açık bir zemin bulunan, yaklaşık 90 metre çapında, bazen çit duvarla çevrilmiş olan oval şekilli bir yapıdır. Çatının altında, yalnızca destek kazıkları tarafından ayrılan, birbirinden bağımsız evlerin ve alanların olduğu bölümler bulunmakta ve yapı, yaprak, kütük ve dal gibi ormanda bulunan organik orman malzemelerinden yapılmaktadır. Yağmur, rüzgar ve haşerelerden zarar gördükleri için iki yılda bir yenilenmesi gerekmektedir. Yanomamö yerlileri, aşırı derecede kullanılmış olan korunaklı bölgelere gider. Bu uygulama, ekin değiştirme olarak bilinir. Aile birlikleri, tek eşlilik ve çok eşlilik özelliği gösterir. Bir erkeğin birden fazla kadınla evliliğine dayanan çok eşli ailelerde, her alt aile birimi bir kadın ve çocuklarından oluşur. Köy yaşamının merkezinde küçük, anaerkil aile birimi bulunur, buna karşılık daha büyük olan ataerkil aile biriminin daha siyasi bir önemi vardır. Diğer köy topluluklarının katıldığı, hasat dönemini kutlamak için yapılan büyük festival, komşuluk ilişkilerini güçlendirmek için iyi bir fırsattır. Yanomamö fertleri, komşularıyla olan iyi ilişkilerin sürdürülmesine yardım eden büyük miktarlardaki yiyeceği bir araya getirirler. Ayrıca, vücutlarını da çiçekler ve kuş tüyleriyle süslerler. Festival boyunca, Yanomamölar çok yemek yerler, kadınlar da gece geç saatlere kadar dans eder ve şarkı söyler.

29 Dünyadaki insan nüfusunun genetik olarak homojen olduğu yaygın oranda kabul görmüştür. Çünkü mevcut insan türü, yaklaşık 100 bin yıl önce nüfusun aşırı derecede az olduğu bir darboğazdan geçmiş ve oldukça dar bir aralıkta evrimleşmiştir. Modern insan nüfusu Afrika'nın dışına çıkıp parçalara ayrıldıktan sonra da benzer bir darboğazdan geçilmiş gibi görünüyor (Shennan 2000; Lahr ve Foley 1998, Ambrose 1998; Ammerman ve Cavalli-Sforza 1984).

30 Örneğin, taş alet uzmanları, hem zamansal hem de mekânsal kökenleri bilinen Kenanî dilgi teknolojisinin ilerleyişinin ya da gerileyişinin MÖ 3. binyılın sonlarında gözle görülür bir biçimde kullanımının düşmesi ve hızla dağılması ile ilişkili olabileceğini iddia etmektedir. Bu görüş ek alet tiplerinde (ok uçları, yassı kazıyıcılar ve diğerleri) görülen benzer değişimlerin belki de sosyal unsurların bir sonucu olduğunu öne sürmektedir.

de vardır. Ancak, bu uygulamanın kendine has birtakım sakıncaları da vardır. Bu yaklaşım, kültürel ve teknolojik gelişmeleri zamansal ve mekânsal esneklikten yoksun olan gelişigüzel çizilmiş sınırlar içerisine hapsetmektedir. Pek çok arkeolog Anadolu yerleşmeleri için kullanılan Levant terminolojisinin Orta Anadolu platosuna ait eksiksiz bir kültürel sıralama yapılmasının önüne geçen birtakım zorluklar yarattığına dair hemfikir gibi görünüyor (Özbaşaran ve Buitenhuis 2002). Yalnızca teknolojik özelliklere (belirli taş alet tiplerinin ya da çanak çömlek formalarının olup olmamasına) dayanan terminolojiler tarihöncesi toplumların kültürel, sosyal ve ekonomik özelliklerini bütünüyle yansıtmamaktadır (Yakar 2003d, 2004). Ne yazık ki, Akeramik Neolitik ya da Çanak Çömleksiz Neolitik A-B-C, Erken Neolitik, Geç Neolitik ve Erken-Orta-Geç Kalkolitik şeklindeki tanımlamalar tarihöncesi Anadolu toplumunun geçim tarzlarındaki, teknolojik karmaşıklığındaki ya da sosyal örgütlenmesindeki çeşitliliği ortaya koymak için uygun değildir.[31]

Arkeoloji literatürüne köklü bir biçimde yer etmiş olan adlandırmayı değiştirmek basit bir mesele değildir.[32] Anadolu'daki pek çok yerleşik avcı-toplayıcının bakır cevheri ile tanışık olduğu, hatta basit teknolojileri kullanarak çeşitli bakır süs eşyaları üretebildikleri gerçeğini düşününce bu adlandırmanın anlamsızlığı bir kat daha artmaktadır. Üstelik, zaman zaman ürettikleri ileri düzey taş kaplar ve beyaz alçı kaplar sonraki dönemde yerlerine geçen kaba kil kaplardan bile daha gelişmiş bir işçiliğe sahiptir. Orta Anadolu'daki bazı Akeramik Neolitik köylerinde ya da Güneydoğu Anadolu dağ eteklerindeki köylerde ve kutsal alanlarda rastlanan mimari ve sanatsal ilerilik, ardıl toplulukların sosyal yapısının çok gelişmiş olduğu ve sonraki çanak çömlek teknolojisinin başlangıcının sosyal karmaşıklık üzerinde önemli ya da ani bir etkisi olmadığı izlenimini vermektedir.[33] MÖ 6. binyılın sonları ila 5. binyılın başlarında boyalı çanak çömlek üreten kültürler için kullanılan "Erken Kalkolitik" de yanlış bir adlandırmadır. Çünkü ilkel bakır madenciliği Anadolu'nun pek çok bölgesinde çanak çömleğin başlamasından daha önce de biliniyordu. Bir uzmanın özel ilgisiyle ya da uzmanlık alanıyla bağlantılı olarak yapılan kazılarda elde edilen kültürel envanterlerin yorumlanmasında ve bağlamsal olarak ele alınmasında farklı yaklaşımlar izlenebilir. Bu farklı yaklaşımlar dolaylı bir biçimde terminoloji sorunuyla ilişkili an-

31 Çeşitli bölgesel kültürlerin gelişimini adlandıran bu terimler, bölgelere özgü sıralamadaki ayrımları bütünüyle yansıtmamaktadır. Erken Kalkolitik'in çanak çömlek üzerinde boyalı figürler kullanımıyla anılması ise daha kafa karıştırıcıdır. Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik arasında boyalı çanak çömleğin ortaya çıkışına bağlı olarak yapılan bu gelişigüzel ayrım MÖ 7. binyılın sonları ile 6. binyılın başlarında ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve diğer kültürel özelliklerin devamlılığını hiçe saymaktadır. Tarihöncesi Mezopotamya'da gerçekleşen kültürel dönüşümler için bk. Aurencheve Kozlowski 2000.

32 Birçok uzman geleneksel kültürel adlandırmanın yeterince tanımlayıcı olmadığı ve hatta tanımlanan dönemlere ait sosyal ve ekonomik yapıları yanlış temsil ettikleri için yanıltıcı olabileceği konusunda hemfikirdir. Her şeyin ötesinde, kültürel envanterde çanak çömleğin olup olmadığı bir toplum içerisindeki ekonomik ve sosyal karmaşıklığı tamamıyla yansıtamaz. Neolitikleşme teriminin kullanımı için bk. Aurencheve Cauvin 1989; Balkan-Atlı, N. 1994b. Sosyal antropolojinin bu tür konularda oynadığı rol için ayrıca bk. Beattie 1964.

33 Akeramik Neolitik, kalıcı köylere yerleşen, ancak henüz önemli oranda evcilleştirme ya da ekim faaliyetinde bulunmayan avcı-toplayıcıların geçim tarzlarını tanımlamak için yeterli bir terim değildir. Bu kavram, bu topluluklara ait anıtsal taş mimari ve plastik sanat ya da sosyal karmaşıklıktan bahsederken de benzer bir şekilde yanlış yola yönlendirebilir.

laşmazlıklara sebep olarak düşünce farklılıklarını da yaratmaktadır.[34] Son dönemde Orta Anadolu'nun tarihöncesi kronolojisi için önerilen "Erken Orta Anadolu" teriminde Epi-Paleolitik ile Kalkolitik dönemler arasını kapsayan beş ardıl kültürel aşama tanımlanmaktadır. Kronolojik olarak uyarlanabilir olan bu terim, yerleşim düzeni, maddi kültür, ölü gömme geleneği ve geçim tarzına vurgu yapmaktadır (Özbaşaran ve Buitenhuis 2002; Gerard 2002; Thissen 2002a). Bu sistemin farklı bir örneği olan CANeW ise yerleşiklik sürecindeki avcı-toplayıcı gruplardan iyi örgütlenmiş bağımlı ve bağımsız tarımsal topluluklara kadar olan tarihöncesi Anadolu toplumunun evrimindeki sosyo-ekonomik ve kültürel aşamaların doğasını ve kronolojisini daha açık bir biçimde ortaya koyabilmektedir. Köylerin kapsamında ve doğasında ve köylere ait malzeme envanterlerinde gerçekleşen değişiklikler bu evrimin çok aşamalı yapısını kanıtlar niteliktedir.

İlk Tunç Çağı terminolojisi düşünülünce, birçok arkeolog Geç Kalkolitik ve İTÇ I arasındaki kültürel ayrımın temelde MÖ 4. binyıl ile 3. binyıl arasındaki kronolojik geçiş sırasında mimaride ve yerel/bölgesel çanak çömlek üsluplarında kaydedilen yüzeysel değişimlere dayandığı konusunda hemfikirdir. Sosyo-ekonomik örgütlenmenin ve yerleşim tiplerinin MÖ 4. binyılın son yüzyılları ile 3. binyılın başlarını kapsayan dönemde gösterdiği değişimlere vurgu yapan daha kapsamlı bir adlandırma ortaya koymak için ciddi bir çaba sarf edilmemekte, bundan dolayı geleneksel Geç Kalkolitik-İTÇ terminolojisinin kullanımıyla sınırlı kalınmaktadır. Etrafı surla çevrili kentlerin fiili olarak ortaya çıkışı İTÇ II'den sonraya denk gelmektedir. MÖ 3. binyılın bu evresi, bir bakıma Anadolu yerleşme tarihi açısından ilk kentsel aşama olarak görülebilir. Kent benzeri yerleşmelerin ortaya çıkışıyla birlikte, küçük tarımsal toplulukların sürdüğü sosyal ve ekonomik özerklik ortadan kalkmıştır. İTÇ II, Anadolu'nun yazı öncesi tarihinde en çok olayın yaşandığı dönemlerden biridir. MÖ 3. binyılın son kısmında, ekonomik zenginliğini siyasi bir güce dönüştürme potansiyeli olan merkezi örgütlenmeci kentlerin varlığına dair arkeolojik göstergeler bulunmaktadır. Anadolu'da MÖ daha 2. binyılın başlarında birçok prensliğin mevcut olduğu gerçeği düşünülünce, bu prensliklerin kökenlerinin MÖ 3. binyıla kadar uzandığını söylemek mantıklı olacaktır. Dolayısıyla, İTÇ III, Anadolu'da yerel hanedan devletlerinin ortaya çıkmaya başladığı dönemi temsil etmektedir (Yakar 1985b: 2-10).

Başlangıç Kronolojisi, Öncelik Kavramı ve Sosyo-Ekonomik Karmaşıklık (Tablo 2)

Anadolu'da bulunan birbirinden bağımsız yerleşimlerdeki mimari tabakalara ait radyokarbon tarihlemesi, bir yerleşmenin verilen bir dönem ya da alt dönem boyunca kapsadığı toplam süreyi nadiren de olsa mutlak bir doğrulukla ortaya koymaktadır. Bu anlamda halen çözülmemiş olan sorunlardan biri de başlangıç aşamasındaki tarımın özellikle Yakın Doğu ve Anadolu'da ne zaman ortaya çıktığıdır (Cauvin 1988, Cauvin *ve diğ.* 2001, Cauvin (M-C) 1987). Birbirinden bağımsız tek ya da çok dönemli

34 Perrot'a göre, "bilimsel durumu henüz belirsiz olan kötü yapılandırılmış bir bilgi birikimimiz var, belki de hepsinden önce, kullandığımız terimce ve kelime dağarcığı yetersiz kalıyor" (2002: 7)

yerleşim yerlerinden elde edilen dendrokronoloji (ağaç halka analizi) ve radyokarbon tarihleri arasındaki boşluklar bu yerleşmelerde epizodik olarak ikamet edildiğini göstermektedir.[35] Uzun tarihöncesi yerleşimlere sahne olmuş sitlerin tabakalanmasında boşluklara rastlanabilmektedir. Terk edildikten hemen sonra kültürel olarak ilişkisiz diğer gruplar tarafından yeniden mesken edinilen yerleşmeler, terk ediliş ile yeni yerleşme arasında geçen zaman aralığının hesaplanmasına yardım etmekte, kronolojik doğruluğu olan maddi kültür göstergeleri sunmaktadır. [36] Yine de, radyokarbon ve dendrokronoloji serileri ve yeniden düzenlenmiş değerler giderek daha güvenilir bir çerçeve ortaya koymaktadır.[37] Belirli bir yerleşme katının kapladığı süre ya da belirli bir olayın gerçekleştiği zaman açısından değerlendirildiğinde, tarihsel verilerin mutlak ya da kesin olmaktan uzaklaştığını söylemek mümkündür. Tanımlı arkeolojik bağlamlar içinde yer alsa da tek bir örneğe ait değerlere dayanılarak tarihlenen belirli olaylar ancak daha önceki ya da sonraki tabakalar için yapılan güvenilir hesaplamalar doğrulandığı takdirde kabul edilebilir nitelik kazanır. Kronolojik tutarsızlıkların kültürel olarak tanımlanamayan dolgudan kaynaklandığını söylüyor. Böyle durumlarda, geçiş evresinin/tabakasının sınır parametreleri kabaca tabaka ile bağlantılı gözlemlere ve kültürel ilişkilere dair şüpheleri de dikkate alan Bayes istatiksel sonuç çıkarma yöntemi kullanılarak tarihlenebilir (Wright ve Rupley 2001; Cessford 2002: 29).[38] Birçok tablo bağımsız tarihleri ve köken bilgilerini kalibre edilmemiş radyokarbon ölçümleri ve kalibre edilmiş Milattan Önce değerleri ile birlikte sunar. Milattan Önce değerleri, derece aralığına ait tercihe göre %95.4'lük güven aralığı ile hesaplanarak elde edilir. Bu derece aralığı, olasılığa bağlı %95.4'lük güven aralığında ortaya çıkan ilk tarih ile başlar ve aynı aralığa ait son tarih ile sona erer. Dolayısıyla

35 Tarihöncesi yerleşmelerin toplam yerleşim süresini tam olarak ölçmek zordur. Aynı şekilde, yerleşme sıralamasındaki kırılmalar tarafından gösterilen kültürel geçişleri tarihlemek de zor olnuştur. Bununla birlikte, radyokarbon tarihlerinin ve ölçümlerin yanı sıra, hata kuşaklarından da kaynaklanan veri kirlenmesi sebebiyle, yerleşmenin epizodik yapısı (örneğin, yeni yerleşim dizileri) kronolojik olarak ortadan kalkmaktadır (Shennan 2000). Ayrıca bk. Esin 2000; Kuniholm ve Newton 1996, 2003).

36 Bir dizi ayrılıktan sonra bölgeye gelen aynı kültürel repertuara sahip yeni yerleşimciler, detaylı bilimsel tarihleme olmadan yapılan yerleşim aralığı hesaplamasını daha da zorlaştırır.

37 Radyokarbon tarihlemesinin güvenilirliği konusu, atmosferdeki radyokarbon seviyelerinin zaman içerisinde değişkenlik gösterdiği fark edildiğinden beri Hans Suess ve Walter Libby tarafından yapılan tartışmaların odağında yer almıştır. Bağımsız laboratuvarların hesaplama yöntemleri ile ilişkili olarak ortaya çıkan karbon 14 (C14) ölçüm hatalarını sona erdirme yolları ve radyokarbon tarihlerini mutlak tarih yıllarına çevirmek için uygun kalibrasyon eğrisinin belirlenmesi gibi konular tartışmaların ağırlık noktasında yer almaya devam etmektedir. Ağaç halkaları için kullanılması önerilen kalibrasyon eğrisi ise INTCAL 98'dir (Manning *ve diğ.* 2001; Kuniholm 2002). Kalibrasyon eğrileri, istatistiksel modelleme, ileri teknikler ve daha katı örnek seçilim kriterleri kullanılarak yapılmış radyokarbon ölçümlerinin yanı sıra, yüksek çözünürlüklü tarihlemede de uygulanan dendrokronoloji yerleşim kronolojilerini daha güvenilir kılmıştır. Bk. Cessford 2002; Erdoğu *ve diğ.* 2003. Karşılaştırmalı Yakın Doğu kronolojisi için bk. Aurenche *ve diğ.* 1981; 1987.

38 Bayes istatiksel sonuç çıkarma yöntemi tümevarım sürecindeki çeşitli derecedeki öznel olasılıklara dayansa da, bu yöntemin savunucuları bu tür olasılıkların nesnel bir değeri olabileceğini, dolayısıyla bu sistemin nesnel bir tümevarım süreci ortaya koyacağına inanmaktadır. Bununla birlikte, Bayes yönteminin destekçileri, bu sistemin tartışmalı hipotezler arasında seçim yapılmasına da yardım edeceğini ileri sürmektedir. Başka bir deyişle, çok fazla destek gören hipotezler doğru olarak kabul edilirken, daha az destek gören hipotezler yanlış olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu fikrin karşıtları, bu çıkarım yönteminin kişinin kanıtlar toplanmadan önce sahip olduğu ilk inançlara bağlı olarak ortaya çıkan önyargılarından çok da bağımsız olamayacağını savunmaktadır. Daha fazla detay için bk. Box ve Tiao 1992: 10-24; Buck 1996; Steier ve Rom 2000.

bazı durumlarda biraz daha güvenilir bir aralık verir. Olasılık dağılımlarının toplamı, bağımsız tarihlerle örtüşen olasılık alanlarının altını çizerek toplamlar arasındaki en yüksek aralığı ortaya koymaktadır. Ancak, aynı arkeolojik olay, birbirinden bağımsız kronolojik çerçeveler olarak ele alındığı takdirde, bu zaman dilimi çok da güvenilir kabul olmayacaktır. Diğer yandan, "toplam özet" olarak bahsedilen tarih özetleri ve "birleşik" olarak anılan tarihsel sonuçlar yerleşim ve evre arasındaki kronolojik ilişkinin değerlendirilmesinde temel dayanaklardan birini oluşturur.[39]

Anadolu'daki dendrokronolojiyi kapsayan tarihöncesi veri bankası, odunsu ya da karbonlaşmış uzun ömürlü ağaç türlerinden alınmış örneklerden oluşmakta olup Juniperus (Ardıç), Pinus (Çam), Cedrus (Sedir) ve Quercus (Meşe) gibi yerel türleri kapsamaktadır (Manning *ve diğ.* 2001; Kuniholm 2002). Dendrokronolojik halka kıvrımı eşleştirme tarihleri, odun dışı organik örneklerden elde edilen tarihlerle birleştirildiğinde nispeten daha güvenilir sonuçlar ortaya koymaktadır. Ancak, önceki mimari yapılardan kalan ve sonraki dönemde muhtemelen yeniden kullanılan ağaçların bulunduğu yeri ya da mimari tabakayı değil de, kesildiği zamanın tarihini (tekli örnek tarihleri) yansıttığı şüphesini ortadan kaldırmaz.[40]

Birkaç bilim adamı, dendrokronolojinin doğruluğuna dair tereddütlerini belirtmeye devam etmektedir. Argümanlardan bir tanesi de Laboratuvar ölçümlerinin geçerliliğinin bilim insanları tarafından kontrol edilememesidir. Zira "ağaç halka araştırmalarının temelini oluşturan odun bir daha yerine konulamaz: hiç bir araştırmacı o odunu tekrar elde edemez" (Keenan 2002; 2004). Nevada örneğinde olduğu gibi, yerel etkilerin küçük bir alan içerisindeki ağaçların halka büyümesinde önemli farklılıklara neden olma olasılığı bulunmaktadır. Bir dağın aynı tarafında bulunan iki bölgeden biri, ağaç hattı üzerinde uzanan diğer bölgeden yalnızca 130 metre yüksekte olduğu halde, ortak büyüme bağıntısı göstermiyordu (Keenan 2004: 11). Aynı dikkat uyarısının tarihöncesi Anadolu için de geçerli olması muhtemeldir. Değişen iklim koşulları, farklı iklim çevrelerinde bulunan modern yerleşmelerdeki ağaç halka gelişimi üzerinde bazı etkiler yaratmış olabilir. Bilim adamlarının kendi aralarındaki ve bilim adamları ve arkeologlar arasındaki tartışmalar arkeolojide kullanılan bazı yöntemlerin eksik yönlerini ortaya koymaktadır.[41] Bilimsel tarihleme sisteminde mevcut

39 Dendrokronolojik kalibrasyon eğrilerindeki ölçüm hatalarının ve doğrusal olmayan "kıvrımların" varlığı göz önünde tutulacak olursa, varılan tarihler kalibre edilmiş olasılık diyagramını da gerektirir. IntCal04 kalibrasyon eğrisi (Reimer *ve diğ.* 2004) ve OxCal kalibrasyon programı (Bronk Ramsey 1995, 2001, 2005) Anadolu'daki tarihlerin hesaplanmasında ya da eski tarihlerin güncellenmesinde kullanılır (www.canew.org 2002; 2006; 2007 güncellemeleri). OxCal kalibrasyon programı, grup kombinasyonunu kullanarak birbirinden bağımsız tarihlerin denk düşme ortalamasını hesaplar. Ayrıca, tarih kombinasyonları için de anlaşma endeksi sunar.

40 Fakat yangında zarar görmüş ağaçlar ağacın kolay bulunduğu yerlerde tekrar kullanılmıyordu. Özellikle MÖ 3. binyılın ortalarında ya da sonlarında, inşaat kalitesi taşıyan ağaçların birkaç yıl boyunca kurumaya bırakılması gerektiğini düşününce, daha önceye ait ağaçların kullanımı akla uygun bir düşünce olarak görünmektedir.

41 "Arkeolojik 'gerçekliğin' kazı yapan kişinin sezgisine ve hayal gücüne çok şey borçlu olduğunu" düşünmekten başka çare yoktur (Perrot 2002: 7). Perrot, disiplinlerarası bir çalışmanın arkeolojide uygulanış tarzına dair şunları söylüyor: "Arkeoloğun önüne serdiği 'gerçekliği' incelemesi için çağırdığı sayısız uzman, karşılaşacağı sınırlamalara dair herhangi bir fikre sahip değildir; tıpkı arkeoloğun yardım aldığı disiplinlerin eksik yanlarıyla ilgili herhangi bir fikrinin olmadığı gibi. Yalnızca arkeoloji değil, tartışmalı disiplinlerarası yaklaşımların hiçbiri, tarihsel yapının hammaddesi olan olay akışını ve 'gerçekte ne oldu'ğunu tekrardan kurgulamayı beceremiyor" (2002: 7). Çoğu arkeolog bu gerçekliğe dair hemfikir olsa da, yalnızca birkaçı bunu açık yüreklilikle dillendiriyor!

olan eksikliklere rağmen, şu anki sonuçlar oldukça teşvik edici ve çoğu durumda güvenilirdir. Çatalhöyük'e ait son tarihler, birbirinden bağımsız 10 yıl aralıklı örneklere uygulanan dendrokronolojik halka kıvrımı eşleştirmenin de içinde olduğu karmaşık bir süreç sonunda elde edilmiştir (Manning ve diğ 2002; Kuniholm 2002).

Anadolu yerleşimlerinin tarihlemesinde kaydedilen ilerlemeden bağımsız olarak, Suriye-Mezopotamya yerleşmelerine ait radyokarbon değerleri, dördüncü ve üçüncü binyıllara ait mevcut kronolojik verileri desteklemekte; Anadolu'da görülen Obeyd ve Uruk kültür unsurları ile ilgili kafa karışıklığını azaltmaktadır. Örneğin, Uruk dönemi malları, Habur ve Fırat vadilerinde eskiden öngörülenden çok daha önce ortaya çıkmış gibi görünüyor. Kamu yapıları olan Orta Uruk yerleşmeleri, yalnızca Kuzey Mezopotamya'da oldukça karmaşık bir merkezî yönetimin olduğunu değil, aynı zamanda bu merkezî yönetimlerin bölgedeki Geç Uruk modellerinden çok daha öncelere tarihlendiğini de göstermektedir. Habuba Kabira ve Cebel Aruda'nın da dahil olduğu, yeni kalibre edilmiş radyokarbon tarihlerine uygun olarak yapılan Uruk kronoloji sıralaması, Dicle, Habur ve Fırat boyunca kurulan Uruk kolonilerinin ve ileri karakolların pek çok kuşakboyunca devam ettiğini ve belirli bir coğrafi düzen izlemediğini ortaya koymaktadır.[42]

Yazı öncesi Anadolu'nun protohistorik dönemine ait bilimsel olarak elde edilen tarihler, erken Mezopotamya ve Mısır ile olan zamansal uyuma ve maddi kültür bağlantılarına dayalı karşılaştırmalı kronolojinin yerini alamaz. MÖ 3. binyıl ortalarındaki ve sonlarındaki Anadolu yerleşmelerinin geleneksel orta kronolojisi, birçok radyokarbon değeri ile genel anlamda örtüşür. Bazen küçük yenilemeler de gerektiren bu tür göreli tarihler, kalibre edilmiş radyokarbon tarihlerine dayalı kronolojik tablolardaki belirsizlikleri çözebilir ya da aralardaki boşlukları doldurabilir. "Mutlak" bilimsel tarihlere dayalı bir kronolojik tablonun kullanımı, İTÇ'nin beş zaman dilimine ayrılmasını gerektirmektedir: erken üçüncü bin (MÖ yaklaşık 3100/3000-2800), erken/orta üçüncü bin (MÖ yaklaşık 2800-2600), orta üçüncü bin (MÖ yaklaşık 2600-2500), orta/geç üçüncü bin (MÖ yaklaşık 2500-2300) ve geç üçüncü bin (MÖ yaklaşık 2300-2000).

42 Kronolojik sıra, sonraki birkaç yüzyılla olduğu kadar, kalibrasyon eğrisinin bir kısmıyla da örtüşmeyen bireysel saptamalara yol açan durumlara bağlı olarak bazen sorunlu olabilir. Arslantepe-Malatya'nın durumunda, Göreli 4700 BP'lik Karbon 14 ölçümü, kalibre edildiğinde, radyokarbon eğrisinin dik şekline bağlı olarak, MÖ 3700-3400 arasında herhangi bir tarihle uyumlu olduğu görülmüştür. Aynı nedenden ötürü, Göreli 4450 BP'lik bir ölçüm kalibre edildiğinde ise, bu sefer eğrinin düz olması sebebiyle, MÖ 3350 ila 3000 arasında bir tarihle uyum gösterdiği ortaya çıkmıştır. Buradaki temel sorun, bir dizi radyokarbon ölçümünün başka ölçümler kullanmak adına sistemden çıkarılmasında tıpkı Arslantepe'de olduğu gibi kabul edilebilir bir kriter üzerinde anlaşma sağlanamamış olmasıdır.

Harita: Kitabın bölümleri içerisinde ele alınan kilit yerleşmelerin genel konumu.

ANADOLU KÜLTÜREL EVRİM AŞAMALARI	YAKLAŞIK KRONOLOJİK ZAMAN ÇİZELGESİ
• Doğal irtibat rotalarına yakın köyler, • Kabile/klan denetimindeki bölgelerde yerleşim hiyerarşisinin muhtemel ortaya çıkışı, • Köy yönetimleri tarafından kurulan geleneksel tarımsal-kırsal ekonomilerin güçlenmesi, • Bölgelerarası etkileşimin ve kültürlenmenin yoğunlaşması, • İkonografide soyut sanatsal ifadelerin görülmesi, • Orta Anadolu'da el yapımı koyu astarlı, tek renkli malların egemenliği.	MÖ 3000 Geç Kalkolitik Orta Kalkolitik
• Daha gelişmiş çiftlikleri, çitle çevrili köyleri ve tarım ekonomileri olan küçük akraba topluluklar, • Yeni tarım yerleşmelerinin kurulması ve önceki yerleşmelerin güçlenmesi, • Orta Güney Anadolu platosu ile bölgelerarası etkileşimin yoğunlaşması, • Etno/bölgesel kültür grup kimliğinin maddi kültürde daha net dışa vurulması, • Hayvancılık ve çobanlığın daha önemli bir ekonomik unsur halini gelmesi.	MÖ 5000 Erken Kalkolitik
• Tarımın yaygın olarak benimsenmesi; koyun, keçi ve sığırın evcilleştirilmesi, • Çobanlık, avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini sürdürmek için kısmi mevsimsel yaylacılık yapılması, • Tahmini olarak aile kökenine, yaşa ve cinsiyete dayalı sosyal statü; konsey ve/veya şefler tarafından yürütülen köy yönetimi; çanak çömlek üretimi, • Doğal insan ve hayvan formlarının ölümüne, yaşamına ve doğurganlığına ilişkin sembolizm, • Herhangi bir topluluk yapısı tanımlanamamıştır. • Taş alet tipolojileri ve teknolojilerinde ve çanak çömlekte görülen yerel değişimler geçim tarzlarındaki değişimleri de yansıtır.	MÖ 6000 Neolitik
• Daha büyük kalıcı köyler/evler; ev tabanları altında intramural (yerleşme içi) gömüler, • Topluluk toplantıları için kullanılan özel yapılar ve sosyo-dinsel doğaya ait ritüeller, • Sosyal farklılaşmanın ve ekonomik çeşitliliğin ilk belirtleri, • Avcılık ve toplayıcılığa dayalı yabani kaynak yönetimi, • Yabani einkorn, emmer buğdayı, arpa ve mercimek gibi yabani türlerin seçimli ekilmesi; koyun çobanlığının deneyimlenmesi, • Çift vurma düzlemli teknoloji kullanılarak düz, uzun ve paralel vurma düzlemli dilgilerden üretilen obsidyen aletlerin ve uçların olduğu, bölgeden bölgeye değişkenlik oranları gösteren yerel taş alet endüstrisi, • "Beyaz kapların" ve sıvalı tabanlar üretmek için işlenmiş alçı ve alçıtaşı kullanılması, • Nabit bakır ve malahit boncukların üretiminin deneyimlenmesi, • Artan topluluk büyüklüğü, konseyler ve/veya şefler tarafından yürütülen köy yönetimini de beraberinde getirmiştir.	MÖ 7000 Geç Akeramik Neolitik Aşaması
• Sosyo-ekonomik değişiklere de neden olan mevsimsel kamp yerinden köy yerleşmesine geçiş, • Daha az hareketlilik gerektiren daha seçici bir avcılık ve toplayıcılığa dayalı yiyecek temin edilmesi, • Topluluk kimliğini ve bağları güçlendirmek için sosyal-dinsel yapıyla ilgili olarak topluluklar içinde/arasında kutlamalar düzenlenmesi, • Endüstriye Yönelik Uzmanlaşma: bezemeli taş kaplar (Hallan Çemi); kil figürinlerin ve kapların bilinçli olarak fırınlanması (Demirköy).	MÖ 8500 Erken Akeramik Neolitik Aşaması

Tablo 1: Tarihöncesi Anadolu'daki teknolojik ve sosyo-ekonomik evrime ait ardıl aşamalar.

GÜNEYDOĞU ANADOLU	DOĞU ANADOLU	KİLİKYA	ORTA ANADOLU	ORTA BATI ANADOLU	EGE KIYISI	PERIOD
Amuq E-F Kenan Tepe Hacınebi A-B Kazane Zeytinli B.	Arslantepe VI Arslantepe VII Arslantepe VIII Değirmentepe	XIIB Yumuktepe XVI	Çadır Höyük Ic-a Köşk Höyük Güvercinkayası Yarıkkaya Çamlıbel Tarlası Can Hasan I 1	Beycesultan XL-XX Barçın Höyük	Kumtepe Ia-b Beşiktepe Baklatepe	3000 Geç Kalkolitik Orta
Amuq C-D Kenan Tepe Kazane Fıstıklı H. Gedikli IV	Girikhaciyan Domuztepe	XVII Yumuktepe XXV	Çadır Höyük Id-e Köşk Höyük Can Hasan I 1 (?) Çatalhöyük W Can Hasan I 2B Güvercinkayası	Menteşe 1 Ilıpınar X-VB Aktopraklık Fikirtepe Pendik Hacılar V-I Kuruçay 10-7 Höyücek: Kutsal alan evresi	Ulucak	5000 Erken Kalkolitik
Amuq A-B Akarçay I Çayönü Kumartepe Mez/Teleilat		XXVI Yumuktepe XXXIII	Köşk Höyük? Pınarbaşı B Çatalhöyük E X-I	Yenikapı Menteşe 3 Erbaba 3 Barçın Höyük Hacılar IX-VI Kuruçay 13-11 Höyücek: Kutsal alan tapınak erken dönem Bademağacı: EN II EN I	Ulucak ?	6000 Çanak Çömlekli Neolitik
Mez/Teleilat Hayaz Akarçay VI-Gritille Gürcütepe Göbekli-Late Nevali Çori Çayönü	Cafer Höyük XIII-I		Çatalhöyük E Pre-XII-XI Boncuklu Can Hasan III Suberde Musular Aşıklı Kaletepe Pınarbaşı A	Akeramik Hacılar		7000 Geç Akeramik Neolitik
Göbekli-Early Çayönü Hallan Çemi						8500 Erken Akeramik Neolitik

Tablo 2: OxCal v3.10 kalibrasyon tablosundan faydalanılarak elde edilen 1 sigma aralığındaki dendro tarihlerine ve CANeW çizelgeli Karbon 14 sonuçlarına dayalı benzer zaman çizelgeleri kullanılarak oluşturulan bölgesel yerleşim kronolojisi (Reimer *ve diğ*. 2004).

2. Bölüm

Erken Akeramik Neolitik Dönemde Avcı-Toplayıcıların Yerleşik Hayata Geçiş Süreci (MÖ Yaklaşık 9500-8500)

Ana kampların köye dönüşmesi; yeni köylerin kuruluşu; avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinde mevsimsel hareketliliğin azalması; kutsal alanların oluşumu.

Orta Güney Anadolu Platosu

Bu geniş bölge Konya Ovası'nı ve dağlar tarafından parçalanan Kapadokya Platosu'nu kapsar. Orta Güney Anadolu'nun çevresel geçmişi, aralarında Pınarbaşı, Akgöl Adabağ ve Süleymanhacı Gölü'nün de bulunduğu çok sayıda tatlı su sit alanından alınmış çoklu derin sonda örneklerinde saklıdır (Bottema ve Woldring 1990; Woldring 2002; Roberts *ve diğ.* 1996, 2001; Reed *ve diğ.* 1999; Kuzucuoğlu 2002; Kuzucuoğlu ve Roberts 1997). Pleistosen'in sonunda, *Younger Dryas* soğuk ara dönemi boyunca nemli şartlar kısa süreli de olsa geri dönüş yapmış, böylece Konya Havzasındaki göller oluşmuştur. Bu dönemin ilk yarısında, platonun orta güney bölümündeki iklimin çok da nemli olmadığı, bitki örtüsünün Konya Havzası'nın Toroslara daha yakın olan ve daha iyi sulanan kısımlarındakine nazaran daha fakir olduğu ve aşırı sıcaklıklara bağlı olarak ortaya çıkan nem artışına karşı muhtemelen yavaş bir tepkime gösterdiği düşünülmektedir.[1] Bu durum, Holosen'in başlarında neden büyük toprak birikintileri, sulak araziler ya da yeni göl oluşumları olmadığı açıklayabilir.[2] Sığ göller, yarıkların ve su izlerinin oluşumuyla da kanıtlanan ve yaz aylarında gerçekleşen yüksek buharlaşma sırasında yaşanan aşırı su kaybına bağlı olarak adeta kururlar (Roberts *ve diğ.* 1996: 19; Reed *ve diğ.* 1999; Erol 1987). MÖ 10. binyılın sonlarından 8. binyılın ortalarına kadar herhangi bir köklü iklimsel ya da çevresel değişiklik yaşanmamıştır. Yavaş yavaş yükselen nem bitki örtüsünün yayılmasındaki ve artışındaki en temel unsur olmuştur.[3] Baklagillerin

1 Ayıklanan çekirdeklerde karşılaşılan düşük ağaç poleni yüzdesi, "Geç Epi-Paleolitik" dönemde ağaç örtüsünün seyrekliğini ortaya koymaktadır. Bu durum, bölgede hâkim olan aşırı sıcaklıklar için kanıt olarak gösterilebilir (Bottema 1987: 299).

2 Şu anda, bozkır benzeri bir bitki düzlük arazileri ve kalker platolarını kaplarken, artık orman arazileri kalkerli olmayan yüksek yerlerde bulunmaktadır. Susuz alanlar ise tuz göllerinin hâkimiyeti altındadır. Hem Konya hem de Tuz Gölü yarı kurak koşulları bölgeye hâkim kılan ve "iklimsel marj" olarak adlandırılan yapının bir parçasıdır. Bu iklimsel yapılarda, yıllık yağış oranındaki (yaklaşık 350 mm) küçük miktarlı bir düşüş ya da mevsimsel dağılımdaki değişiklikler kuru tarım verimini azaltabilir.

3 Karadeniz'den ve güçlü rüzgarlar ile Akdeniz alçak basıncından getirilen nemli havalar bölgenin en önemli yağmur kaynaklarıdır. Mevcut iklimde, çoğu alan, uzun, soğuk kışların ve ılık yaz özelliklerinin etkisi altındadır. Yağmur ayları sonbaharın başı ile ilkbaharın sonu arasında değişkenlik gösterir; en çok yağış kışın ve ilkbahar aylarının başında gerçekleşir. Geçmişte, kapalı havzalardaki su seviyeleri, su giriş ve çıkışı arasındaki dengeye göre yıllık olarak değişme eğilimi gösteriyordu. Su çıkışı ise pek çok faktöre bağlıdır. Bu faktörler arasında toprağın su emme kapasitesi (örneğin toprağın nemliliği) ve buharlaşma ve süzmeye bağlı olarak yaşanan su

ve tahılların yabani atalarının daha o dönemde toprakta mevcut olma ihtimali yüksektir. Otlara ait polen verileri, Konya Ovası'nda ağaçların büyümesine engel olan kuru iklimin MÖ 10. binyılın ortalarında kısa sürelide olsa nemli koşullar ortaya koyduğunu doğrulamaktadır.[4] Bu dönemden sonra, nemli koşulların gelişmesi, huş ağacı (Betula) ve yapraklarını döken meşenin de içinde bulunduğu bitki örtüsünün peş peşe bölgeye yayılmasına yol açmıştır. Ayrıca, polen kayıtları, Akdeniz kıyısındaki kuru iklim koşullarının Erken Holosen boyunca aşama aşama nemli koşullara döndüğünü ve neredeyse Kapadokya'dakiyle aynı dönemde zirveye ulaştığını ortaya koymaktadır (Roberts 1983; Bottema ve Woldring 1990). Eski Acıgöl'e atılan sondalardan elde edilen izotop, diatom, mineraloji ve litoloji verileri, Holosen'in MÖ 10. binyılda Kapadokya'da da hızlı bir başlangıç yaptığını belirten diğer bölgelere ait bulguları desteklemektedir. Ancak, biraz zaman sonra tekrar başlayan kuru hava koşulları Orta Güney Anadolu platosundaki bitki örtüsü üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Bu durum MÖ 9. binyıl dolaylarında yeniden başlayan nemli hava koşulları ile biraz düzelmiştir ve Konya Ovası'nı çevreleyen Toros Dağları orman örtüsüyle kaplanmıştır. Polen kayıtları, Betulanın başlangıçta bölgeye hâkim tür konumunda olduğunu, ancak MÖ 8. binyılda Meşe ile yer değiştirdiğini göstermektedir (Bottema 1987: 300). Yabani otların yayılımı için konuşacak olursak, MÖ 9. binyılın sonunda ıspanakgillere (Chenopodiaceae) ait polenlerin azalarak, buğdaygillere (Graminaeae) ait polenlerin arttığını söylemek mümkündür.

Mikrolit çakmaktaşı buluntu topluluklarına sahip olan ve alüvyal yelpazelerinin oluşumundan önce bölgede yer alan bataklıkların, göletlerin ve sığ göllerin yakınında bulunan yerleşim yerleri, Epi-Paleolitik avcı-toplayıcıların sulak arazileri ideal bir yaşam alanı olarak gördüğünü göstermektedir.[5] Özellikle zengin bir bitki örtüsü ve hafif ve nemli toprakları olan bölgeler uzun ziyaretler için daha davetkâr oluyor ve yerleşik avcı-toplayıcıların yabani türleri seçerek ekmesine ve kaynak kullanımına olanak sağlıyordu. Alüvyal tabanlı araziler daha sonraki yerleşimler için belli başlı ortamlar halini aldılar. Melendiz'in yakınındaki Aşıklı Höyük, Tuz Gölü'nün bataklık göl kenarındaki Çatalhöyük ve bir tatlı su kaynağına oldukça yakın konumda bulunan Pınarbaşı-Bor, çevreye dayalı geçim düşüncesi kalıcı yerleşmeyi teşvik eder hâle geldiğinde köylere dönüşmüş kamp yerleridir.

Pınarbaşı A

Konya Ovası'nın güney yarısında bulunan bu Epi-paleolitik kamp yeri, MÖ 9. Binyılın ortalarına tarihlenen kalıntılar ortaya koymuştur. Dayanıksız malzemeden yapılmış mimari kalıntılar, bölgenin düzenli bir yerleşim yeri olarak kullanıldığını, bazı zamanlarda ise belki de uzun dönemler boyunca ikamet edildiğini göstermektedir. Bölgede gezinen yaban öküzü, yaban koyunu (*ovis orientalis*) ve at sürülerinin av-

---

kaybı da vardır.

4 Akgöl Adabağ polen kaydı,bölgede neredeyse 11 bin yıl önce var olan kuru bozkır koşullarını kanıtlar niteliktedir. Bk. Woldring 2002: Res. 2.

5 Torosların ormanlık eteklerinde ya da Obruk Platosu gibi bozkır örtüsüyle kaplı ortamlarda ve çayırlarda bulunan daha yüksek alanlar da Epi-Paleolitik gruplar için oldukça iyi birer avlanma sahası sağlamıştı. (Baird 2002: 145, Res. 4; Roberts *ve diğ.* 1996: 39). Ayrıca bk. Henry 1983.

cı-toplayıcı grupları bölgeye çekmiş olmalıdır. Bu avcı-toplayıcıların proteine dayalı beslenme alışkanlıkları olsa da, çok çeşitli yenilebilir bitkiler de tüketmekteydiler.

Kaynaklar: Watkins 1996, 1999; Baird 2003; Carruthers 2005; Erdoğu ve diğ 2003; Zohary ve Hopf 2000.

Orta Batı Anadolu Platosu

Ege Denizi'nin seviyesindeki yükselmeye ve düşüşe bağlı olarak, kıyı çizgisinde son Buzul Çağı'nın sonundan itibaren önemli değişiklikler yaşandı. Buna bağlı olarak, Ege kıyısındaki ilk tarihöncesi yerleşimler akarsu çökellerinin oluşturduğu kalın birikintilerin altında kaldılar (Brückner 2003; Lichter 2005. 60). Erken döneme ait bu yerleşimlere iç kısımlarda da rastlanmayışı, hareketli avcı-toplayıcı grupların Batı Anadolu'nun kaynak zengini çevresel ortamlarından faydalanmadığı anlamına gelmemektedir. Avcı-toplayıcılar özellikle doğudan batıya doğru uzanan Gediz, Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Bakır Çay'ın bulunduğu akarsu vadileri boyunca oldukça aktif bir yaşam sürmüş olabilir. Uzak adalardan ve Kıta Yunanistan'dan deniz yolculuğu yaparak gelen grupların Epi-Paleolitik ve Akeramik Neolitik'ten itibaren bölgeye ziyaretlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Anadolu kıyılarındaki yerel avcı ve toplayıcı gruplar, deniz aşırı yolculuklarla bölgeye ulaşan bu topluluklar ile muhtemelen karşılaşmıştı.

Avcı-toplayıcıların kamp yerlerinin kalıntıları, güneybatıdaki bölgelerde (Likya), Karaçulha ve Küçüklü çaylarının (Coulton 1992, Res. 1) üst vadilerinde saptanan tarihöncesi yerleşim yerlerinin birkaçının altında gizleniyor olabilir. Bu ve bunun gibi diğer yerleşimlerinden gelen geçimle ilgili veriler, özellikle de taş alet buluntu toplulukları, avcı-toplayıcılık faaliyetlerinin göstergesidir.

Güneydoğu Anadolu Dağ Etekleri ve Düzlük Arazileri

Güneydoğu Torosların eteklerinden modern Suriye ve Irak'ın kuzey yarısına kadar uzanan bu bölge, Doğu Anadolu dağlık arazileri ile yarı kuru Suriye düzlüğü arasındaki bir geçiş alanıdır. Amanos ve Toros dağlarına doğru yayılan bozkır benzeri platolar tarafından karakterize edilen platonun yüksekliği, kuzeyde en yüksek 1000 metreye ulaşır. Suriye düzlüklerine doğru ise ortalama 500 metreye kadar düşer.

Pleistosen-Holosen iklim geçişi, güneydoğu dağ etekleri ile düzlük arazilerinden Kuzey Suriye'ye kadar uzanan alanlarda oldukça iyi bir biçimde kayda geçirilmiştir. Abu Hureyra, iklimsel değişimlerin Kuzey Suriye avcı-toplayıcılarının geçim faaliyetleri üzerindeki muhtemel etkisine genel bir bakış sunmaktadır (Hillman *ve diğ.* 1989; Hillman ve Davies 1990; Hillman *ve diğ.* 1993; 1997). Yaklaşık 100 yıl süren *Younger Dryas* ile başlayan daha kuru iklim ve düşük sıcaklık, avcı-toplayıcıların geçim faaliyetlerini sınırlı bir alanda sekteye uğratmış olabilir. Bu dönemde, yabani tahıl toplayıcılığı en önemli geçim faaliyeti olarak görülmekteydi. Ghab vadisinden alınan palinolojik delillere de yansıyan Erken Holosen'e ait ılık ve nemli iklim koşulları bölgedeki orman örtüsünün oldukça zengin olduğunu ortaya çıkarmaktadır.[6]

6 Bk. van Zeist ve Bottema 1982. Bugün, bölgedeki ana bitki kuşağı, her bölge arasındaki ara bölgeler de dahil olmak üzere, batıdan doğuya doğru Akdeniz ormanı, bozkır ve çölden oluşmaktadır. Bölgedeki yağış oranı

Bu bereketli çevre, ilk tarihöncesi köylerin çoğunun neden Ergani Ovası'nın, Urfa ve Gaziantep platolarının ve Fırat vadisinin de içinde olduğu Dicle Havzası gibi alanlarda kurulduğunu açıklamaktadır. Ancak, Orta Fırat vadisinde ya da Harran Ovası-Balikh Vadisi'nde keşfedilen tarihöncesi köy yerleşimlerinin sayısı Kuzey Suriye'deki yerleşim sayısından azdır.

Ergani Ovası'ndaki çoğu köy yerleşmesi, Torosların eteğinde bulunur. Yüzey araştırması yapılan ya da kazılan yerleşimler arasında Amarsava, Çayönü, Demircitepe/Demirköy, Girikihaciyan, Giryan/Gri ami, Gölbent Mevkii, Gri Havza-Kötekan, Güzir Höyük, Hakemi Tepe, Hallan Çemi Tepesi, Harif Pınar, Kikan Harabesi, Kötekan, Körtik Tepe, Nevala Denik, Papazgölü, Ayngerm Yanı ve Yayvantepe/Til Huzur bulunmaktadır. Bu yerleşim yerlerin birçoğu su kaynağına yakın bir tepenin yamacında ya da dağ vadilerinde, ancak çoğu kez tarım için elverişli olmayan toprakları olan yerlerde kurulmuştur. Bu köylerin kurucuları, bu bölgeye kesinlikle tarım yapmak için yerleşmemiştir ve yalnızca birkaçı bu döneme ait kronolojik alt sınırın üzerinde yerleşme izleri göstermektedir.

Urfa Platosu'ndaki Epi-Paleolitik ve Akeramik Neolitik yerleşimleri arasında Biris Mezarlığı, Cendere Mağarası, Girik Tepe, Göbekli Tepe, Gritille, Hamzan Tepe, Hayaz Höyük, Keçiler Mağarası, Kilisik, Kumartepe, Levzin Höyük, Nevali Çori, Pirun/Pirin, Söğüt Tarlası, Sürük Mevkii, Tavuk Çay, Yeni Yol ve Ziyaret Tepe bulunmaktadır.[7] Boytepe, Cafer Höyük, Çınaz III, İkiz Höyük ve Tepecik/Makaraz Tepe kazılmış ya da yüzey araştırması yapılmış Orta Fırat vadisi yerleşmeleri arasındadır. Yine de, Orta Fırat vadisi yerleşmelerinin birkaçında Epi-Paleolitik kamp yeri izlerine rastlanmıştır. Daha batıda, Böğürtlen Höyük, Coba Höyük ve Sakçagözü Mağarası, Direkli Mağarası, Sak 4/5, Turlu, Yağlak ve Yamaçtepe benzer bir portre çizmektedir.

Amik Ovası'nda, çok sayıdaki Paleolitik ve Epi-Paleolitik yerleşme Asi Nehri'nin ağzına yakın bir konumda yer almaktadır. Bölgeyi çevreleyen dağlık bölgelerde de birkaç yerleşmenin kurulmuş olma olasılığı vardır. Erken Holosen'de bölgedeki ormanın yok olduğunu ortaya koyan Ghab vadisi polen çekirdeği, hem bölgedeki hem de bölgenin yaklaşık 70 km kuzeyinde bulunan örnekler Amuq Vadisi'ndeki iskanın varlığının göstergesidir.[8] Dar kıyı şeridinde kurulmuş olma olasılığı olan Erken Akeramik Neolitik Çağ yerleşmeleri, Son Buzuldan itibaren yükselen deniz seviyesi ve alüvyal birikintisi sonucu ortadan kalkmıştır.

Hallan Çemi

Dicle'nin bir kolu olan Batman Çayı'na bağlı Sason Çayı'nın batı kenarında yer alan bu tarihöncesi yerleşim yeri bu dönemin erken evrelerine ilişkin tabakalaşmış önemli

---

batıya doğuya doğru keskin bir değişim göstermektedir, yağış kıtasal etkilerden dolayı Akdeniz'e ve kuzeyde anti Toroslara paralel uzanan kıyı dağlarında ve alt karada nispeten yüksektir (Moore 1998: 132-133, Res. 1). İzohitler arasındaki mesafe iç platodaki açık düzlük alanlardan dolayı karasallığı artırır. Örneğin, 200 ve 300 milimetrelik izohitler arasındaki hat 100 kilometreye ve üstüne kadar çıkabilmektedir. Daha kuru dönemlerde, özellikle Pleniglasyal ve *Younger Dryas* dönemlerinde, daha fazla yağış alan alanlar yağış iç bölge boyunca azalma gösterdiği için batıya doğru kaymıştır.

7 Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası güneydoğudaki ilk yerleşik kamp benzeri yerleşmelerdir.

8 Ayrıntılar için bk. Yener 2005: 35-36; Yasuda *ve diğ.* 2000: 31.

veriler sunmuştur.[9] 4.3 metre kalınlığındaki yükselti beş yapı evresinden oluşmaktaydı. Bu yapı evrelerinin üçünde mimari ve diğer önemli kalıntılar yer almaktadır. Köy, çok miktarda hayvan kemiklerine, yanmış çakıl taşlarına ve taşınabilir öğütme taşına rastlanılan bir avlunun etrafını çeviren kabaca dairesel kulübelerden oluşuyordu.

Kazılan en erken evrede (3) köy, farklı içerik ve büyüklük göstermeyen küçük kulübelerden oluşmaktadır. Yaklaşık 2 metre çapındaki bu C şekilli taş kulübelerin iç yüzeyi sıvasızdı ve içlerinde sabit bir öğe bulunmuyordu. Yakınlardaki taştan öğeler arasında dairesel platformlar da vardır (Rosenberg ve Redding 2000: Res. 3). Neredeyse 2 metre çapında olan ve yaklaşık 0.4 metrelik bir yüksekliğe kadar korunan bu platformlar taş, toprak ve kilden yapılma birtakım depo birimlerinden oluşuyordu. Gömülerin olmayışı ölülerin köyün dışına gömülmüş olduğu olasılığını doğurmaktadır.[10]

İkinci evrede (2), araları beyaz kil benzeri bir maddeyle doldurulan çakıllardan/yuvarlak taşlardan yapılan C şekilli kulübeler hem büyüklük olarak hem de taban yapımında birtakım farklılıklar ortaya koymuştur (Rosenberg ve Redding 2000: 46, Res. 1 E-H). Çapları 2 ila 4 metre arasında değişiklik gösteren bu kulübelerin tabanları bitişik olarak yerleştirilmiş kumtaşı levhalarla döşenmişti. Görünüşe bakılırsa, bu tabanların hiçbiri, eve bağlı yapı içi öğeye sahip değildi. Ancak, 3 metre çapında komünal yapı olarak kullanılan kulübede yükseltilmiş bir ocak saptanmıştır (Rosenberg ve Redding 2000: Res.1J).

Köye ait son yerleşim evresinde (1) aralarında belirgin bir mimari farklılığın olduğu dairesel dört kulübenin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Tamamen dairesel olan bu kulübelerin ikisi oldukça büyüktür, çapları 5 ila 6 metre arasında değişiklik göstermektedir. Yarı gömülmüş taban yapıları kumtaşı levhalara uygun olarak döşenmiş, kum ve kil karışımı ile kaplanmıştır. Ahşap hatıllarla desteklenen üst duvar yapısının üzerine binen çatı büyük ihtimalle ortada bulunan bir direkle daha desteklenmişti. Bu kulübelerin iç yapı özellikleri arasında ocaklar ve duvarlara yaslanmış yarı dairesel taş sekiler/platformlar bulunuyordu (Rosenberg ve Redding 2000: Res 2). Bu iki büyük yarı gömülü kulübede, yiyecekleri ya da daha fazla öneme sahip olan hayvansal kalıntıları ya da yiyecek olarak kullanılan bitki kalıntılarını işlemeye yarayan sürtme taş aletler de vardı. Diğer yandan cevher halinde bakır (büyük bir ihtimalle pigment üretimi için kullanılmaktaydı), kulübelerin birinde iki obsidyen dilgi çekirdeği ve sembolik değerinden ötürü kapı girişinin tam karşısına asıldığı düşünülen yaban öküzü kafatası ortaya çıkartılmıştır.[11] 2,5 metre çapında C biçimli iki küçük kulübe-

9 Bk. Rosenberg 1994a; 1994b; 1999; Rosenberg ve Peasnall 1998; Rosenberg ve Redding 2000; Yakar 1994: 3-4. 0.7 hektarlık bir alan kaplayan bu küçük höyük yaklaşık 640 metre yükseklikte bulunmaktadır. Bölgede yapılan kazılarda en fazla 3 metre derinliğe sahip olan şu ana kadar kaydedilmiş en eski tarihöncesi köye ait 750 m^2 alan ortaya çıkarılmıştır. Güvenilir olmayan ağaçlar çıkarılarak elde edilen bir dizi radyokarbon tarihi %55.5lik güvenilirlik payıyla MÖ yaklaşık 10,100-9200 ila MÖ yaklaşık 9800-9200 arasında değişkenlik gösteren bir aralık ortaya koymuştur. Köyün büyük ihtimalle MÖ 10. binyılın ilk çeyreğinin sonlarında da bölgede var olduğu sanılmaktadır. Radyokarbon ölçümleri için bk. Erdoğu *ve diğ.* 2003; Bischoff 2006, 2007.

10 Bu durum, Kuzey Irak'taki Zavi Çemi yerleşimcilerinin ölüleri Şanidar Mağarası'na gömdüğü aşamaya benzemektedir.

11 Rosenberg ve Redding 2000: 45, Resim 1A. Bu yarısı toprağa gömülü, büyük kulübelerden birinde bulunan

nin birinde sıvalı bir ocak saptanmıştır (Rosenberg ve Redding 2000: Res. 1C-D). Yiyecek işlemek için gerekli alet çantası, kulübeler içinde rastlanan, kumtaşı, kalker ve metamorfik kayaçlardan yapılma az sayıdaki el değirmeni, havan, ezgi taşı ve havanelinden oluşmaktadır. Sürtme taş eser repertuvarında kalker ve gri-yeşil (klorit) den yapılmış kaplar bulunuyordu.

Kaynaklar: Ferembach 1970; Rosenberg 1994a, 1994b, 1999, 2003; Rosenberg ve Davis 1992; Rosenberg ve Redding 2000; Rosenberg *ve diğ.* 1995.

Demirköy

Batman Çayı'nın Dicle ile birleştiği noktadan yaklaşık 20 km yukarıda, çayın batı kıyısındaki teras üzerinde yer alan bu yerleşim yeri, büyük ihtimalle bölgede kurulan avcı-toplayıcı köylerinden biriydi. Kurtarma kazıları boyunca ortaya çıkarılan yegâne mimari kalıntılar, sıvalı yüzeyler, küllü dolgular, taş toplulukları, çukurlar ve yerleşim içi gömüler olmuştur. Taş alet buluntu topluluğu çakmaktaşı, obsidyen ve kuvarsit dilgilerden, geometrik mikrolitlerden ve uçlardan (Nemrik uçlarının alt türleri) oluşmaktadır. Taş alet tipolojisi yerleşmenin Hallan Çemi sonrasına ve Çayönü öncesine tarihlendiğini ortaya koyuyor.[12]

Kaynaklar: Rosenberg ve Peasnall 1998: Peasnall ve Rosenberg 2001: Savard *ve diğ.* 2006.

Körtik Tepe

Bu 1.5 hektarlık höyük, Batman'ın yaklaşık 30 km batısındaki Bismil ilçesinde, Dicle'nin ve Batman Çayı'nın ağız kısmında yer alır. Akeramik Neolitik köyde üç farklı taş temelli yuvarlak yapı grubundan oluşan altı mimari evre bulunuyordu. Bu mimari evrelerin çoğu yapılardan oluşmaktaydı. Bu ev yapılarının çapı 2.5 ila 3.5 metre arasında değişkenlik göstermekte olup yapılar bazen birbirlerine bitişik olarak yapılmışlardı. Çakılla döşenmiş tabanları olan küçük yuvarlak yapıların büyük olasılıkla depolama amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. Taş dairelerden oluşan toprak tabanlı yuvarlak kulübelerin planı bir evreden ötekine çok fazla değişkenlik göstermemektedir. Ancak, ölü gömme geleneklerinde ve mezar eşyalarında farklılıklar olduğu bildirilmiştir. Yerleşim planı, gömülerin sayısı ve malzeme envanterinin yapısı bu yerleşim yerinin avcı-toplayıcılara ait basit bir kamp yeri olmadığının göstergesidir.

İkinci grup ise yaklaşık 1 ila 2 metre çapındaki yuvarlak depo birimlerinden oluşuyordu. Üçüncü gruptaki yuvarlak yapılara temel teşkil eden dört büyük yapı birimi (Y3, Y11, Y44 ve Y35) Komünal Yapı olarak kullanılmış olabilir. Ölüler (400'ün üzerinde gömüt) büzülmüş ve yarı büzülmüş pozisyonlarda bir beze sarılı olarak gömülüyordu. Bu basit yapı içi (intramural) gömütlere eşlik eden mezar hediyelerinin, bir kısmı Nevali Çori'den bilinen daha sonraki örnekleri hatırlatan kuş, ceylan, yılan ve akrep figürleriyle ve kabartmalı geometrik ve çizgisel bezemelerle süslenmiş taş boncuklara, baltalara, havan ellerine, öğütücülere, havanlara ve klorit kaplara ulaşılmış-

kısmen korunmuş koyun kafatasları ve geyik boynuzları sembolik değeri olan iç duvar süslemeleri olabilir.

12 Demirköy'deki yerleşmenin Çayönü'ndeki yerleşmenin başlangıcıyla çakışması muhtemeldir.

tır.[13] Miktar ve kaliteden ya da mezar hediyelerinin olup olmamasından kaynaklanan farklılıklar muhtemel hiyerarşik sosyal yapının varlığını göstermektedir.

Kaynaklar: Özkaya ve San 2003; Arbuckle ve Özkaya 2006; Özkaya *ve diğ.* 2008; Özkaya ve Coşkun 2009.

Çayönü Tepesi

Ergani'nin yaklaşık 7 km güneydoğusunda, Yukarı Dicle'ye bağlı küçük bir çayın yakınında bulunan, neredeyse 3 hektarlık bir alanı kaplayan bu yerleşme, bir Pleistosen gölünü dolduran birikintiler tarafından oluşturulan bir alüvyal dolgu üzerinde yer alır. Yerleşme ilk defa MÖ 9. binyılın ikinci çeyreğinde bir avcı-toplayıcı grup tarafından iskan edilmiştir.[14] Bölgedeki uzun yerleşim, neredeyse 25 yapı katından oluşan yayvan bir tabakalanma meydana getirmiştir. Altı yerleşim evresine sahip olan "Akeramik Neolitik" yerleşmesi dört ardıl ekonomik ve kültürel gelişimi temsil etmektedir. MÖ 8. binyıla kadar uzanan yerleşim süresince, köyde yerleşim planı, mimari, taş alet endüstrisi, ölü gömme gelenekleri, sanatsal ifadeler ve beslenme alışkanlarında birtakım değişimler yaşanmıştır. Yerleşim kısa bir süreliğine boş kaldıktan sonra, bir sonraki yerleşim evresinin sakinleri belki de çok daha büyük ızgara planlı evler inşa ettiler.

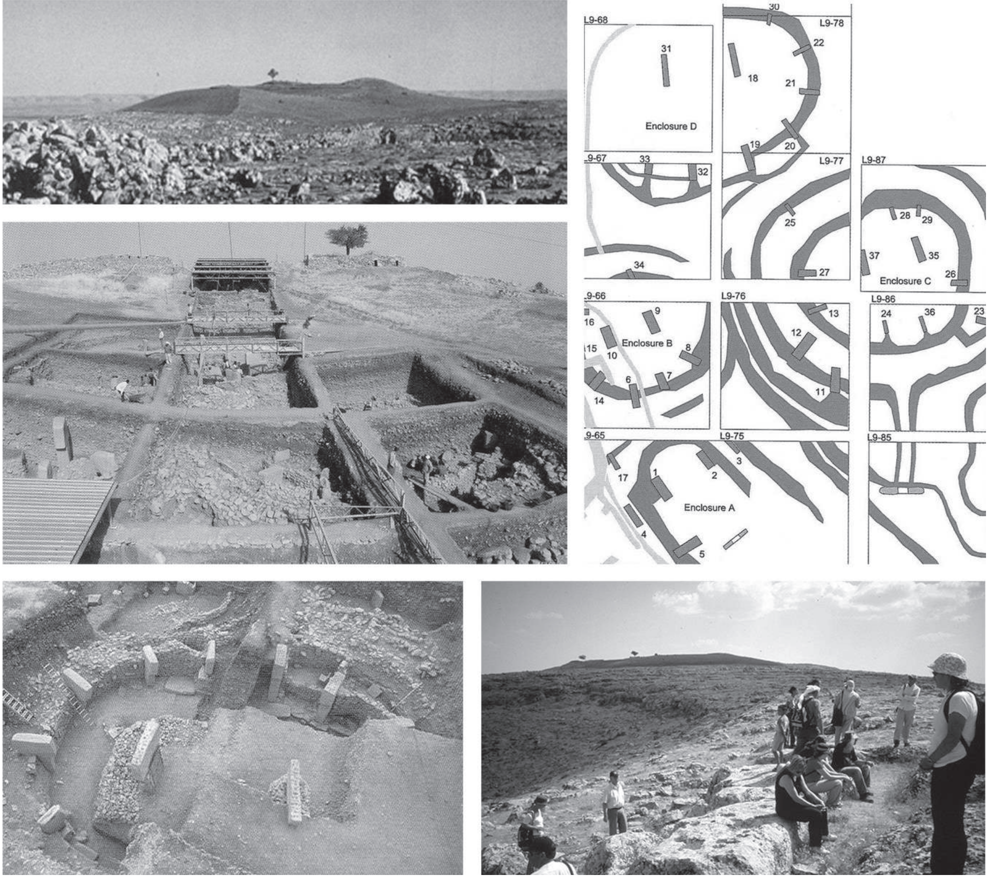
İlk köy, çapı 4-5 metreden çok da büyük olmayan ve açık alanların çevresine dizilen küçük yuvarlak kulübelerden oluşuyordu. Kulübelerin dışında taş ve çakmaktaşı aletlerin yoğun bir biçimde bulunmuş olması, tüm yiyecek işleme ve endüstri ile ilişkili faaliyetlerin evlerin içinde yapılmadığını ortaya koymaktadır. Büyük miktarlarda hayvan kemiği içeren dağınık taş kümeleri, yongalama alanları, depo çukurları, küçük ocaklar ve büyük çöplükler geçimini avcılık ve toplayıcılıktan sağlayan yerleşimcilerin günlük faaliyetlerini göstermektedir.

Bazı yuvarlak yapıların yanık tabanları içerisinde birkaç birincil ve ikincil gömü ortaya çıkarılmıştır. Bu gömülerden birinin kafatasında trepanasyon izlerine rastlanmıştır. Açık alanlara ya da yaşam alanlarının tabanlarına açılan bir çukur içerisine, bazen de etrafı taşlarla çevrilerek gömülen ölüler kuzey-güney doğrultusunda sağa dönük olarak ve oldukça dik olarak yatar biçimde bulunmuştur.[15] Vücutlarının yan

13 Vecihi Özkaya, www.tacdam.metu.edu.tr. İnsan kemiği örneklerinin radyokarbon değerleri bu yerleşim yerine MÖ 10. binyılda yerleşildiğini göstermektedir.

14 Yuvarlak yapı evresinden alınan altı radyokarbon tarihi, biri MÖ yaklaşık 10,200-9300 tarihli iki örneğe, diğeri MÖ yaklaşık 8640-8270 tarihli dört örneğe dayandırılan iki ayrı zaman dilimini göstermektedir (Bischoof 2006; 2007). %68.2 olasılık taşıyan son tarihler MÖ 10. binyıldaki kamp yerinden sonra kurulduğu tahmin edilen 9. binyıl köyünün varlığına dair fikir vermektedir. Büyük olasılıkla modern döneme ya da "yuvarlak yapılardan" sonraya tarihlenen "çukur yapılar" evresi, üç tarih baz alınarak oluşturulan ve MÖ yaklaşık 8570-8330 arasını karşılayan %66.1 olasılıklı bir birleşik değer vermiştir. "Yuvarlak yapılar", "çukur yapılar", "ızgara planlı yapılar" ve "kanallı yapılar" evrelerinden elde edilen 1 sigma (TOPLAM) aralığının önemli bir bölümü, MÖ yaklaşık 8600-8200 arasına denk gelir. Tarihli örneklerin bazılarının asıl kaynağı ve yapı seviyeleriyle olan ilişkisi tam belli olmadığı için, bazı tarihler kesin değildir. Özellikle de son üç mimari evreye ilişkin yeterli ölçüde radyokarbon ölçümü yapılmamıştır, tek bir tarihle MÖ 7. binyıl ortalarına tarihlenen "büyük odalı yapılar" evresi daha erken başlamış ve daha uzun bir dönemi kapsamış olabilir (Erdoğu *ve diğ.* 2003; Bischoff 2006).

15 Yakındoğu'da PPNA (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A) ölü gömme biçimlerinin muhtemel sosyal anlamları için ayrıca bk. Kuijt 1996.

Res. 1: K. Schmidt tarafından kazılan Göbekli Tepe Urfa yöresindeki avcı-toplayıcıların ruhanî yaşamına ve faaliyetlerine dair zengin bir bilgi kaynağı olmaya devam ediyor. III. tabaka yapılarının planı (üstte sağda); T şekille dikmelerin olduğu bir eğrisel yapı (altta solda); taş ocağı (altta sağda) (Peters ve Schmidt 2004 sonrası).

ve üst kısımlarına rastgele saçılmış küçük kırmızı aşı boyası parçaları haricinde, herhangi bir mezar eşyası yoktu.

Kaynaklar: Yakar 1991: 42-56; van Zeist ve de Roller 1994; Kuijt 1996; 2000a; Erdoğu *ve diğ.* 2003; Bischoof 2006; 2007; A. Özdoğan 1999; Çambel 1986; Çambel ve Braidwood 1980.

Göbekli Tepe (Res. 1)

Aşağı yukarı 300 metre çapındaki bu tepe yerleşmesi doğuda Cülap (Balikh) Çayı'na, güneyde Harran Ovası'na, batıda ve kuzeyde Urfa tepelerine bakan büyük bir kalkerli sırt üzerinde yer alır. Yerleşme doğudan bakıldığında çıkık bir nokta olarak görünmektedir. III (Erken Çanak Çömleksiz Neolitik) ve II (Geç Çanak Çömleksiz Neolitik) olarak anılan iki ana tabakada ortaya çıkarılan taş heykellerin, kabartma bezemeli megalitlerin, T şekilli dikmelerin birleşerek oluşturduğu seçkin dairesel taş mimarisi ile, Göbekli Tepe'nin 10. binyılda (III. tabaka) inşa edilmiş göz alıcı bir

kutsal alan olduğu düşünülmektedir. II. tabakanın (aşağı yukarı MÖ 8. binyılın başlarında) sonunda bir toprak katmanıyla doldurulan ve örtülen kutsal yerleşim alanı sonraki dönemde önemini yitirmiştir.[16] Göbekli Tepe'deki en erken yapılar belki de Epi-Paleolitik döneme kadar uzanır. Erken Çanak Çömleksiz Neolitik dönem itibariyle, avcı-toplayıcıların bu kutsal megalitik yerleşmeyi inşa etmek için imkân sağlayan daha karmaşık bir örgütlenmeye gitmiş olma ihtimali yüksektir. 15-20 tonluk, belki daha da ağır olan bu dikmeleri yerleşmeye 100 ila 500 metre uzaklıkta bulunan yerel taş ocaklarından çıkarmak ve taşımak için neredeyse beş yüz kadar kişiye ihtiyaç duyulduğu hesaplanmıştır. Bu dönemde, avcı-toplayıcılar büyük miktarlarda yabani tahıl tüketiyordu. En eski yerleşim katında (III. tabaka) dairesel ya da oval yapıları oluşturan kabaca inşa edilmiş duvarları bağlayan yekpare dikmeler bulunmaktadır. Bu zamana kadar, bu tarzda yapılmış, çapı 10 ya da 30 metre arasında değişen olan dört büyük yapıya ulaşılmıştır. Jeofizik incelemeleri kazılan dört dairesel yapının yanı sıra bu kutsal alanda 20 yuvarlak yapının daha olduğu izlenimini vermektedir. Bu yuvarlak yapılardaki yassı, dikdörtgen taş dikmeler iç duvar yapılarını çevreliyordu. Genellikle yuvarlak yapının ortasına iki ayrı taş dikme konuluyordu. Burada yaşayanlar "gömme ritüeli" sırasında kutsal yuvarlak yapıların üzerini yerleşme döküntülerini de içeren toprak ile örtüyordu. Dört büyük yuvarlak yapının hemen gerisindeki 14 metre yüksekliğindeki höyüğün altında uzanan küçük oval kulübelerden oluşan kalıcı kamp yeri ya da köyden alınan toprak, yapıları örtmek için kullanılıyordu.

Kaynaklar: Kromer ve Schmidt 1998; von den Driesch ve Peters 1999; Schmidt 1995, 2000a, 2000b, 2001, 2006; Peters ve Schmidt 20004.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Güneydoğu Anadolu eteklerindeki Epi-Paleolitik avcı-toplayıcıların maddi kültür özellikleri Kuzey Suriye ve Irak'taki emsallerini hatırlatır. Aslında, Çayönü, Hallan Çemi, Körtik Tepe ve M'lefaat ya da Nemrik'teki buluntu envanterleri arasında mevcut olan benzerlikler ortak kökenlerden dolayı sürmekte olan bir sosyo-ekonomik etkileşim olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında, bazı dönemlerde gerçekleştirilen zorunlu ya da kasıtlı göçler geleneklerin, teknolojilerin ya da sanatsal üslupların neredeyse tüm bölgeye yayılmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla, Doğu Torosların eteklerinden Cizre ve Zagros'lara kadar uzanan alanlar nispeten birleşik bir bölgesel kültürel kimlik yaratmıştır. Bölge içerisindeki birçok yerel taş endüstrilerinde benzer teknolojilerin kullanılmış olması şaşırtıcı değildir. Yine de, Natufian ya da ilişkili olduğu Levanten taş alet gelenekleri Anadolu taş alet tipolojisini doğrudan etkilemiş olabilir.[17] Mimarideki yuvarlak kulübe konutlarının Zagroslar boyunca geniş bir da-

16 Geçici olarak MÖ yaklaşık 9. binyıla veya birkaç yüzyıl daha önceye tarihlenen III. tabaka yapı adası, yeni radyokarbon değerlerine uygun olarak son dönemde tekrar değerlendirilmiş ve güncellenmiştir. Bk. Kromer ve Schmidt 1998: 8; Schmidt 2001; Pustovoytoy 2002. Sur duvarlarının üzerindeki dolguda ortaya çıkarılan Aswad, Helwan ve el-Khiam tipi çok sayıda uç III. tabakanın Suriye'de PPNA dönemine denk geldiğini ortaya koymaktadır. Yapı Adası D'ye ait topraktan elde edilen radyokarbon değerleri III. tabaka kutsal yapılarının üzerinin MÖ yaklaşık 8247 ila7780 arasında kapatıldığının göstergesidir (Peters ve Schmidt 2004: 182).

17 Mureybet IA tabakasına (Natufian) MÖ 11. binyılın son çeyreğinden 10. binyılın ilk 3 çeyreğine kadar olan 900 yıllık zaman dilimi içerisinde belirsiz bir yerleşim süreci olduğunu gösteren altı tarih ortaya koymuştur.

ğılımı vardır (Solecki ve Solecki 1983). Özellikle ana su kaynakları olan Fırat ve Dicle arası ve bu akarsuların kıyıları boyunca kurulan yerleşmeler de dahil olmak üzere, bu tarz bir mimari dağılımın ilk örnekleri, Abu Hureyra I, Mureybet I-III, Çayönü, Hallan Çemi I-III, Körtik Tepe, Kermez Dere (VI-VI öncesi),[18] Nemrik I-IV, Göbekli Tepe III, M'lefaat,[19] Karamel, Jerf el Ahmar VI-IE ve Tell 'Abr'da görülmektedir. Bu köylerde ortaya çıkarılan buluntu envanterleri Zagros kültür bölgesindeki çoğu buluntu topluluğu ile benzerlikler gösterir (Aurencheve Kozlowski 2000; Özdoğan, A. 1999: 42-44). Buna ek olarak, bu döneme ait ortak karakteristik bir özellik, kulübelerden daha büyük ve özenli olarak inşa edilmiş yapıların varlığıdır. Köylerdeki (örneğin, Nemrik, Jerf el Ahmar, belki Hallan Çemi) ya da daha yalıtılmış bölgelerdeki (örneğin, Göbekli Tepe) bu tür yapılar sosyal ve dinsel toplantıların ve faaliyetlerin yapıldığı özel mekanlar olabilirler (Hauptmann 2002: 264).

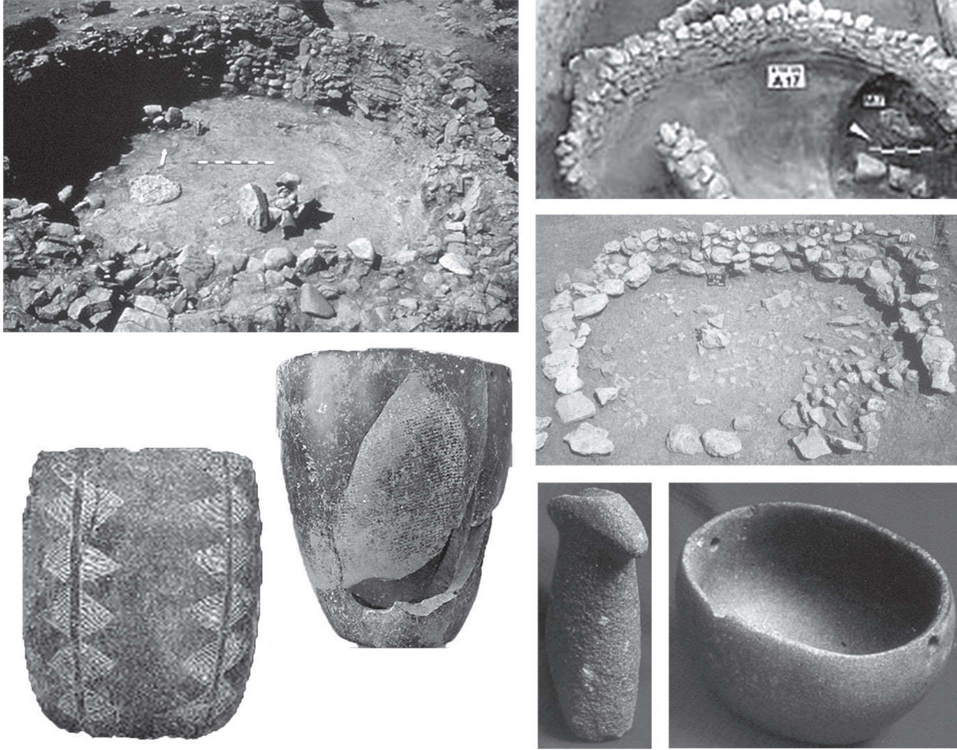
II. tabaka (PPNA) 500 yıllık bir zaman dilimini karşılayan beş tarih ortaya koymuştur. Bu zaman aralığı, yaklaşık %60 olasılıkla MÖ 11. binyılın son çeyreğinden 10. binyılın son 3 çeyreğine kadar olan dönemi kapsamaktadır. IIIA tabakası (PPNA) ise MÖ yaklaşık 9700-9100 arasındaki zaman dilimini karşılayan ve %55.8lik bir kesinliği olan dört tarih ortaya koymuştur. Bu hesaplama II. tabakayı kapsayan zaman dilimi ile kısmî olarak çakışsa da, çok da güvenilir değildir. Buna karşılık, %12.4lük bir kesinliği olan ve MÖ yaklaşık 9050-8850 arasını kapsayan zaman dilimi daha güvenilir görünmektedir.

IIIB (PPNA) tabakası, bu dönemi MÖ yaklaşık 9300-8600 zaman dilimi arasına oturtan yedi tarih ortaya koymuştur. II. tabaka ve IIIA tabakası için hesaplanan zaman dilimlerini düşününce, bu tabakanın MÖ yaklaşık 9. Binyılı temsil ediyor olması daha muhtemeldir.

IVA ve IVB tabakaları, PPNB yerleşmesini kabaca MÖ yaklaşık 8700-7900 arasına oturtan beş tarih ortaya koymuştur (bk. Thissen ve Bischoff, CANeW Yukarı Mezopotamya 14C tablosu, www.canew.org, 2006, Şubat güncellemesi).

18 Kermez Dere Irak'ta, Tell Afar kasabası yakınlarında, Cizre Ovası'na ve derince yarılmış bir vadiye bakan Cebel Sincar sıradağlarından yaklaşık 50 km uzaklıkta bulunur (Watkins ve Baird 1987; Watkins *ve diğ.* 1989). Yerleşme, günümüzdeki potansiyel nemli bozkır bitki kuşağı içerisinde uzanmaktadır. Taş alet tipolojisine dayanılarak tanımlanmış üç evreden oluşmaktadır: hem mikrolitlerin hem de Kiam uçlarının olduğu bir buluntu topluluğu ile öne çıkan Epi-Paleolitik-Neolitik geçiş dönemi; Epipaleolitik'ten arta kalan hiçbir özelliğe sahip olmayan erken Akeramik Neolitik aşaması; Nemrik uçları il öne çıkan son yerleşme (Watkins 1995; Watkins *ve diğ.* 1991). Temel taş alet ve edevatlar, yerel kalkerden yapılma havanlar ve kaba havan elleri ve ithal edilen bazalttan yapılma el değirmenleri ve perdah (açkı) taşlarından oluşuyordu (Watkins ve Baird 1987: 10). Küçük taş bir yapı haricinde, kasti olarak yıkılmış ve belli bir dönem boyunca ikamet edildikten sonra toprakla örtülmüş olan geri kalan yedi kulübenin hepsinin yarı gömülü tabanları ve kerpiç duvarları vardı. Yerleşim yerindeki son yerleşim yapısının alt dolgusunda yetişkinlere ve çocuklara ait insan kafatası kalıntılarına ve üç yapıya ulaşılmıştır. Ayrıca, kemik buluntu topluluğu, ceylan, koyun/keçi, tavşan ve küçük köpekgillere ait kalıntıların egemenliği altındadır. Çok az sayıdaki yaban öküzü, yaban eşeği ve yaban domuzu yanı sıra, yaban kedisi, porsuk, sansar, değişik kuş türleri, sürüngen ve amfibiler kalıntıları da bulunmaktadır.

19 M'lefaat, Kuzey Irak'ta, Musul'un yaklaşık 35 km doğusunda, günümüzdeki potansiyel nemli bozkır bitki kuşağı içerisinde yer almaktadır. Küçük höyük, iki küçük dere tarafından ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı birleşik ve bir orta avlu etrafına sıralanmış olan yuvarlak ya da oval planlı toplam 11 yarı gömülü kulübe, küçük bir zaman aralığı ile birbirinden ayrılan iki farklı yerleşim evresini temsil etmektedir (Kozlowski 1998: 187). Küçük miktardaki obsidyenin yanı sıra, yerel bir çakmaktaşı cinsi, yontma taş endüstrisinde ana malzeme olarak olarak kullanılmıştır. Buluntu topluluğu, yakınlardaki Nemrik, Kermez Dere ve Jarmo yerleşmelerine ait buluntu toplulukları ile benzer özellik gösterir, ancak Nemrik tipi uçları içine almaz (Kozlowski 1998: 196-177). Temel taş buluntu topluluğunda, tabak ve tepsi olarak tanımlanmış çeşitli parçaların, balta, keser, vurgu taşı, topuz, geniş kâse, biley taşı, kesici, süs eşyası gibi buluntuların yanı sıra, çeşitli kayaçlardan yapılma havan tokmakları ve öğütücüler de ele geçmiştir (Mazurowski 1998: 200-208). Yaban keçisi, yaban keçisi/koyunu ve yabani sığır (*Bos primigenius*), tavşan, porsuk, yaban domuzu ve kemirgenlere ait hayvan kalıntıları vardır. Ayrıca, tilki ve yaban kedisi gibi etobur hayvanlara ait kalıntılara da ulaşılmıştır. Kemik alet buluntu topluluğu ise kuş, balık, kaplumbağa, tatlı su yengeci ve kabuklu hayvan kalıntıları içermektedir (Lasota-Moskalewska 1998: 216; Rielly 1998: 222-203). Her iki yerleşim tabakası, izole insan kemikleri ortaya koymuştur.

Res. 2: Yuvarlak kulübeler ve taş kaplar Güneydoğu Anadolu'daki Erken Akeramik Neolitik dönemin en önemli bölgesel kültür göstergeleri arasındadır. Çayönü (A. Özdoğan 1999 temel alınarak); Hallan Çemi (Rosenberg 1999 temel alınarak) ve Körtik Tepe (Özkaya ve Coşkun 2009 temel alınarak) en iyi örnekleri yansıtmaktadır.

Klorit taşından ya da kumtaşından yapılma, heykel şekli verilmiş havan elleri, biley taşı olarak tanımlanan çontuklu taş "çubuklar", çoğu kez doğal çentik ya da geometrik motif bezemeli özenli kalker ya da gri-yeşil renkli taş kaplar, Yukarı Dicle bölgesinin (örneğin, Hallan Çemi, Demirköy) bu dönemdeki kültürel kimliği yansıtan temel göstergelerdir. Bu durum taş aletleri dekore etmenin bölge içerisinde oldukça yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Geniş bir dağılıma sahip olan oval gözlü iğne tipi parçaların kemik eserler arasında oldukça önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Kemik genel olarak spatula, bıçak, dar ağızlı kesici, kemik kancaların ve bazen de ahşap malzeme ya da boynuzdan yapılan alet saplarının üretiminde kullanılıyordu. Körtik Tepe ve Hallan Çemi'de ele geçen bezemeli ya da bezemesiz taş kaplar bölgedeki Erken Akeramik Neolitik döneme ait karakteristik maddi kültür buluntuları arasındadır.

Yorum

Köy Mimarisi ve Yerleşim Düzeni (Res. 3)

Yerleşik hayata geçiş (sedentizm) hayatın her alanında yeni ihtiyaçlar doğurduğu yetmezmiş gibi bir de bütün yönleriyle yerleşik yaşama uygun yaşam ve faaliyet alanla-

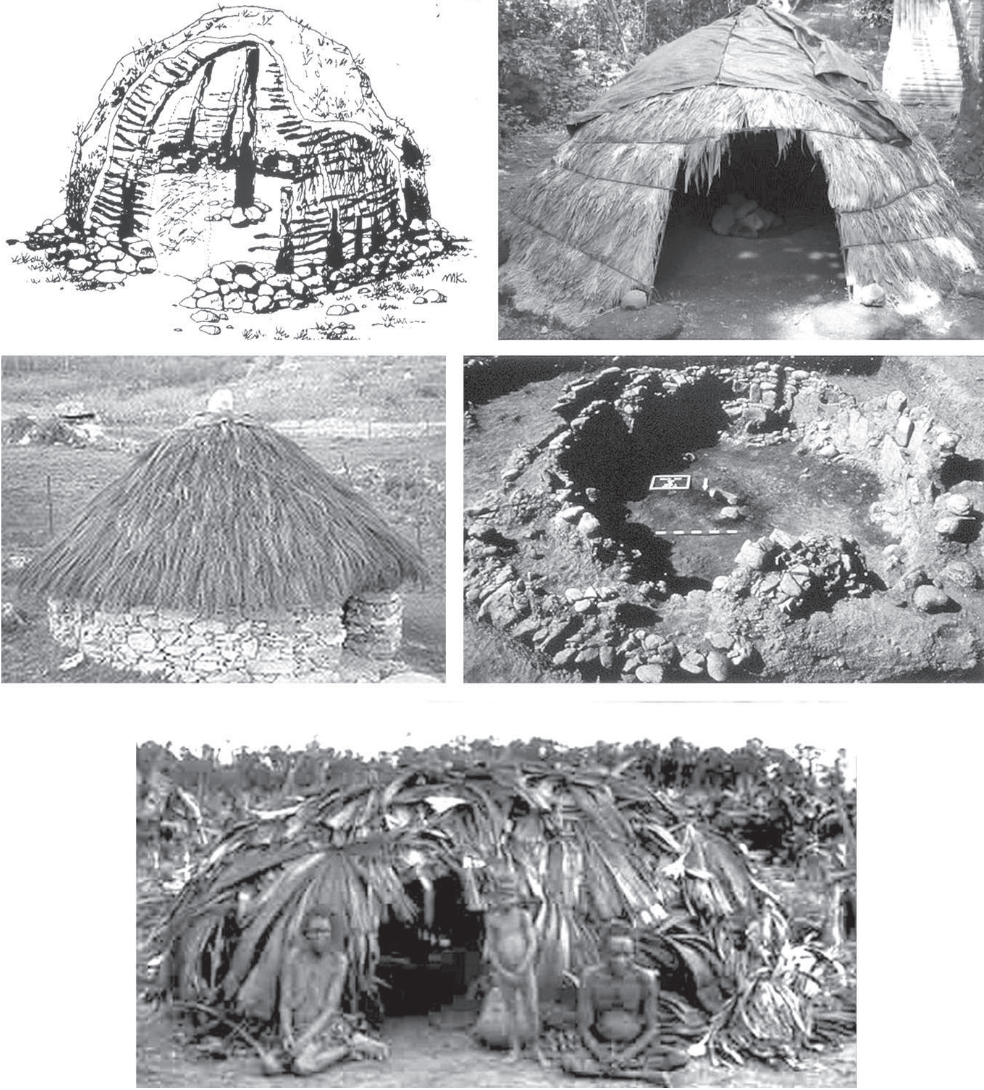
rının inşa edilmesini gerektiriyordu (Gebel 2008: 13). İklimsel değişikliklere ve aşırı kullanıma bağlı olarak besin kaynaklarının veriminde ortaya çıkan dalgalanmalar, bazı büyük avcı-toplayıcı grupları arasında göç etme ve tüketim kavramlarının yeniden değerlendirilmesine yol açtı. Avcı-toplayıcıların göç hareketleri düşünüldüğünde, yabani bakliyat ve tahıl toplayıcılığının yanı sıra, geniş çaplı geçim faaliyetleri için elverişli bölgelere yerleşen avcı-toplayıcıların belirli nüfus ya da sosyo-ekonomik baskı durumlarında bile kolayca yer değiştirmediği akla gelmektedir. Hillman'ın da belirttiği gibi, kesin çözüm temel ürünlere sahip yerel ekim alanlarından alınan verimi artırmaya çalışmaktı (1996: 192-193). Yabani türlerin ekimini yeni yeni deneyimlemeye başlayan diğer gruplarla kurulan değiş tokuş mekanizması, bu tür ürünlerin elde edilmesi seçeneklerden biri olabilir. Yine de, yiyecek kaynaklarında ortaya çıkan kıtlığa karşı küçük gruplar tarafından bulunan çareler, yerel bitki örtüsünü ve dolayısıyla hayvanlar alemini etkileyen uzun süreli iklimsel zorluklara karşı başarı elde etmemişti. Grup olarak ideal bir ortamdaki yeni bir yerleşim alanına taşınmak uygun bir seçenekti. Uzun süreli dönemler boyunca ideal bölgedeki kamplarda kalınması ise yiyecek kaynaklarının daha iyi bir şekilde denetim altında tutulmasını sağlıyor ve uzun süre yetecek yiyecek depolanmasına imkan tanıyordu. Netice itibariyle, bu tür kamp yerleri kalıcı köy yerleşmelerine dönüşmüş olabilir.

Tarım öncesi Anadolu toplumlarının buluntu envanterleri ve kurduğu köy benzeri yerleşmeler yerleşik hayata geçişin bölgeden bölgeye değiştiğini göstermektedir. Güneydoğu Anadolu'da görülen ilk yerleşme örnekleri (MÖ yaklaşık 10. binyıl) avcı-toplayıcıların dağ eteklerindeki yerleri tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Yüksek tarım ekonomilerinin ortaya çıkışından önce sürdürülen, yerel farklılıklar gösteren geçim uygulamaları Anadolu'nun çoğu bölgesinde oldukça sağlam kayıtlarla korunmuştur.[20] Çoğu bölgede yaygın olan durum, bir çok avcı-toplayıcı grubun sırf tarım yapmak amacı ile yerleşikliğe geçmediğidir. Aşıklıhöyük, Çayönü ve Cafer Höyük verilerinin de gösterdiği gibi, zaman içerisinde hareketliliği azalan gruplar yabani bakliyat ve tahılların küçük ölçekli ekimini yaparak yenilebilir yabani bitki bolluğunda giderek artan noksanlığı aşama aşama telafi ediyorlardı (Cauvin *ve diğ.* 1999; 101).

Dar ya da geniş ölçekli bir geçim ekonomisi sürdüren yerel avcı-toplayıcı gruplar yalnızca güneydoğuda değil, aynı zamanda Kapadokya'nın de içinde bulunduğu Orta Güney Anadolu platosunda da ilk tarım topluluklarının öncüleri oldular.[21] Örneğin, geniş ölçekli bir kaynak kullanımı gerçekleştiren avcı-toplayıcılar, içinde yaşadıkları doğal çevreler tarafından belirlenen koşullara göre birtakım stratejiler geliştirmeyi başardılar. Pek çok yerel geçim tarzının yanı sıra, geçime dayalı hareketliliğin planlanması da mesafenin, bir mesafeyi kat etmek için gereken sürenin ve aynı kaynaktan

20 Ancak, Orta Anadolu ve Orta Batı Anadolu platolarındaki ya da Ege kıyısındaki avcı toplayıcıların bu dönemde kalıcı köylerde yaşayıp yaşamadığına dair herhangi bir iz yoktur. Yakın Doğu'da köylerin ortaya çıkışıyla ilgili görüşler için ayrıca bk. Byrd 1994.

21 Tüm araştırmacılar bu görüşte hemfikir değildir. Bazı araştırmacılar, kronolojik ve coğrafi olarak ayrı sitelerdeki çakmaktaşı ve taş teknolojileri arasında yapılan karşılaştırmanın Orta Anadolu'daki ilk çiftçilerin atalarının aslında Akdeniz bölgesindeki avcı-toplayıcılar olduğu düşüncesini kesin surette kanıtlayamadığını iddia etmektedir. Bu konu üzerindeki farklı görüşlerin bazıları için bk. Özdoğan 2002, Binder 2002.

Res. 3: İspanya'nın Extremadura bölgesinden Choza (kulübeler). Bu kulübelerden bazıları tamamen taştan yapılmışken bazılarının tavanı sazdan yapılmıştır. Avusturalya'da Aborijin avcı toplayıcıları yakın bir zamana kadar hafif malzeme ile inşa edilmiş kulübelerde yaşıyorlardı (alt resim). Bu tarz yapılar Anadolu'da Çayönü (üst sol) ve Hallan Çemi (orta sağ) gibi avcı toplayıcıların inşa ettikleri kulübelere dair iyi bir etnografik örnek sunar.

faydalanan diğer gruplar tarafından zorluk çıkarılma ihtimalinin de göz önünde bulundurulmasını gerektiriyordu. Avcı-toplayıcıların yeme alışkanlığında etin sahip olduğu yeri düşününce, büyük memelilerin kümelenmesi ya da bölgesel dağılımı kamp yerinin konumunun ve yerleşme süresinin seçimi üzerinde önemli bir yere sahiptir. Epi-Paleolitik gelenekteki her iki geçim tarzı teoride birçok kuşak ya da yüzyıl boyunca nüfusun sürekli artmasına neden oldu. Bu nedenle, belli doğal ortamlardaki yi-

yecek kaynaklarına ulaşmak için verilen mücadele yerleşik hayata geçiş ile sonuçlandı. İdeal çevresel bölgelere yerleşilmesi, avcı-toplayıcıların kaynak zengini alanlar üzerinde bir parça da olsa denetim elde etmesine olanak sağlayan stratejik seçeneklerden biriydi. Köy yaşamının bu ilk aşamasında, avcı-toplayıcıların çoğu değilse bile, bazıları soğuk kış aylarından kaçmak için 600 metreyi aşan yüksek rakımlı arazileri terk etmiş olabilir. Kalıcı köylerin geçici ve kısa süreli olarak terk edilmesi tabakalar arasında gözle görülmemiş olsa da, sosyo-ekonomik sebeplerin yanı sıra, çok çeşitli nedenlere dayanılarak alınan kalıcı yerleşme kararının avcı-toplayıcı grupların hareketliliğini sürdürmesini engellediği söylenebilir. Çayönü'nden farklı olarak, güneydoğu dağ eteklerindeki diğer birkaç Erken Akeramik Neolitik yerleşmesi, MÖ 9. binyılın ortalarından sonraya ait iskanın izlerini göstermektedir. Çevresel faktörlerin yanında, muhtemelen sosyal ve ekonomik kaygılar da yeni bir köy yeri kurulmasına neden oluyordu. Bölgedeki Geç Akeramik köylerin çoğu, ekilebilir araziye sahip alanlarda bulunması, bu durumun geçim ekonomisinin çeşitliliğinde temel nedenlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Yiyecek işlemede kullanılan alet envanterlerinde yer alan ağır öğütme taşları, havanlar ve havan elleri, intramural (yapı içi) gömüler, özenle inşa edilmiş komünal yapılar ve taş temelli domestik kulübeler, Hallan Çemi, Demirci Höyük, Körtik Tepe, Jerf el Ahmar,[22] Seyh Hassan, Mureybet, Abu Hureyra,[23] Kermez Dere,[24] ve Nemrik gibi kalıcı ya da nispeten kalıcı yerleşmelerin tanımlanmasında kullanılan temel göstergelerdir. Birtakım istisnalarla birlikte, bu dönemdeki yuvarlak kulübeler aynı çatı altında depolama için neredeyse hiç boşluğun kalmadığı oldukça küçük yaşam alanları sağlıyordu. Bu küçük meskenlere kaç kişinin yerleştiğini tespit etmek zordur. Birbirinden bağımsız köylerin sahip olduğu farklı büyüklükler düşünüldüğünde, arkeolojinin terk edilmiş bir kulübe ile bu kulübenin yakınına inşa edilen yeni kulübe arasındaki ayrımı ortaya koyması oldukça zordur. Köyün ömrünü temsil eden domestik birimlerin (sadece temelleri) sayısı kabaca hesaplanabilse de,

22 Jerf el Ahmar, Fırat Vadisi'nde keşfedilen en eski köylerden biridir. MÖ orta/geç 10. binyılda kurulan yuvarlak kulübeler ile başlayan ve kronolojik olarak farklılık gösteren mimari tarzlar, tıpkı Çayönü'nde olduğu gibi, aşama aşama dikdörtgensel odalı evlere dönüştüler. Yerleşmede ele geçirilen olağanüstü buluntular arasında erken piktografik (resimsel) yazı ve kayıt örneklerine benzeyen geometrik ve sembolik motifler işlenmiş çok sayıda küçük taş bulunmaktadır (Stordeur *ve diğ.* 1997; Stordeur ve Margueron 1998; Stordeur 1999; 2000).

23 Abu Hureyra, Fırat vadi tabanında bozkır ve zengin bitki örtüsü arasındaki sınır üzerinde yer alır. Ceylan ve yaban eşeği sürülerinin mevsimsel göç rotasına kısa bir mesafede bulunan bu yerleşme, avcı-toplayıcıların bölgedeki zengin kaynaklardan faydalanmasına olanak sağlıyordu. İki ardıl köyden biri olan Abu Hureyra 1, yüksek bir düzlüğün uç kısmında ve yerleşmenin kuzey ucunda yer alır ve Fırat taşkın yatağına hâkim bir konumdadır. Abu Hureyra 1'deki yerleşme, MÖ 11. binyılın ortalarında yarı gömülü çukur yapıların olduğu küçük bir kamp yeri olarak başlamış; daha sonra yuvarlak yapılar bu çukur yapıların yerini almıştır. O dönemde, bölge bitki örtüsü, ağaç ve otlaklardan göstermekte, bölgenin güneyine oldukça kısa bir mesafede geniş bir ağaçlık arazi bulunmaktadır (Moore 1998: Res. 4-5; Moore *ve diğ.* 1975; 2000). 1B-C tabakalarında, yerleşimcilerin yakınlardaki yabani tahılların *Younger Dryas* boyunca aşama aşama yok olmasına bağlı olarak ek yiyecek kaynakları elde etmek için ekim yapmaya başladığına dair izler vardır (Moore ve Hillman 1992). Ancak, avcılık özellikle de yabani sürülerin bahar mevsiminde yaptığı göç süresince kesintiye uğramadan devam etti.

24 Irak'ta Cizre'de bulunan bu yerleşme Epi-Paleolitik ile MÖ 7. binyılın ortalarına kadar yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Yerleşmedeki Erken Akeramik Neolitik kültürü pek çok özelliğini yerel Epi-Paleolitik geleneklerden alır. Bu durum, Akeramik kültürün olasılıkla Kuzey Levant'ın da içinde olduğu geniş bir coğrafi alana yayılan, birbirleriyle etkileşim içerisinde bulunan kültürel olarak ilişkili çok sayıdaki topluluğun sonucu olduğunu ortaya koymaktadır (Watkins *ve diğ.* 1989).

toplum içerisindeki belirli bir kuşağın büyüklüğünü hesaplamak imkansızdır. Aynı şekilde, tek bir kuşak içerisinde bir aile tarafından inşa edilen kulübelerin sayısının yanı sıra, eşzamanlı olarak yerleşilmiş meskenlerin sayısını da hesaplamak zordur.

Geçim Tarzı ve Ekonomik Örgütlenme

Anadolu'da Erken Holosen çevre iklimsel salınımlara sahne oldu. Kısa süreli kuru iklimsel koşullara bağlı olarak bitki örtüsünde ortaya çıkan değişimler avcı-toplayıcı topluluklar tarafından avlanan belli başlı yabani türlerin izlediği mevsimsel göç hareketlerinin bölgesel düzenini de değiştirdi. Çünkü avcı-toplayıcıların hareketliliği mevsimsel besin kaynaklarına göre belirleniyordu. Aşırı kullanıma ya da doğal sebeplere bağlı olarak bitki örtüsünün ve hayvanlar aleminin yoğunluğunda ve niteliğinde ortaya çıkan değişimler avcı-toplayıcıları bir kamp yerinden ötekine hareket ederken ve muhtemelen yeni yerleşim ortamları ararken kullandıkları mevsimsel olarak düzenlenmiş çizelgeyi yeniden değerlendirmeye zorladı. Geçim stratejilerindeki değişimler, yerleşimlerin konumunda ve bir yerleşim ortamından diğerine yapılan mevsimsel hareketlerin sıklığında gerekli çözümlerin yapılmasını gerektiren farklı kullanım seçenekleri sundu.

Bu seçenekler şunlardır: a) geçici bir süreyle geniş ölçekli kullanımdan dar ölçekli kaynak kullanımına, gerekli olduğu takdirde farklı bir ekolojik yaşam alanına geçiş; b) dar ölçekli kullanımdan geniş ölçekli kaynak kullanımına geçilmesi; c) hareketliliğin azaltılarak mevsimsel düzeyde kalıcı yerleşime geçilmesi. İlk iki seçenek yılın çoğu döneminde yerleşik ya da dağınık ve mevsimsel yerleşik köylerin ortaya çıkmasına yol açtı. Buna bakarak, ilk seçeneğin de nüfus istikrarına yol açmış, bazen de dışa dayalı topluluklarda hızlandırılmış bir artışla sonuçlanmıştır. Nüfus artışı da şu ekonomik stratejilerinden birinin benimsenmesine yol açmış olabilir: a) ideal bir bölge içerisinde geniş ölçekli kaynak kullanımı; b) marjinal bölgeye geçiş: bu durum, geçiş geniş ölçüde hareket gerektirse de sonuç olarak artan hareket, hayvan ve bitki kaynaklarının seçimli olarak kullanımından özel malların ticaretine kadar çok çeşitli ekonomik faaliyetin gerçekleştirilmesine imkan sağlayacaktı; c) ideal bir ortamda yerleşik hayata geçiş: bu durum da yabani hayat ve bitki örtüsü aşırı derecede kullanılmadığı sürece, geçim ekonomisini en azından birkaç kuşak boyunca dengede tutacaktı. Kritik derecede düşük seviyelere ulaşarak gittikçe azalan yabani yiyecek kaynakları, evcilleştirme ve bitki ekiminin yerleşik avcı toplayıcıların birçoğu karşısındaki en mantıklı alternatifler olmasına önayak oldu. Elbette bu geçim stratejisinin seçimi ve başarılı olup olmaması, birbiriyle bağlantılı koşullara, şöyle ki yerleşim konumunun seçimi, sosyal karmaşıklık ölçüsü, büyük sayıda sağlıklı çocuğun olduğu bir demografik yapı ve son olarak kaynak yönetimine ve üretim artışına ağırlık verilen bir ekonomik örgütlenmeye bağlıydı. Yaşadıkları doğal ortamlar içerisinde geniş ölçekli bir kaynak kullanımı gerçekleştiren avcı-toplayıcı gruplar ise geçime dayalı faaliyetlerini muhtemelen cinsiyete ve yaş gruplarına göre dağıtmayı seçmişti.[25] Avcılık, toplayıcılık ve biriktiricilik yoluyla yapılan mevsimsel kaynak kullanımını en üst

25 Geniş ölçekli avcılık-toplayıcılık stratejisi için ayrıca bk. Edwards 1989.

düzeye çıkarmanın hedeflendiği bölgelere zamanında ulaşmak, planlamayı ve belli düzeyde bir ekonomik yönetimi de zorunlu kılıyordu. Biriktiricilik, kaynak zengini bölgelerde ana kamplar kurulmasını gerektiren toplayıcılıktan farklı olarak, kısa yol açan düzenli yerleşim hareketleri ile kaynakların bulunduğu konumlara ulaşılmasını şart koşuyordu. Yabani tahılların ve bakliyatların işlenmesi ve toplanmasından sorumlu gruplar, kamp yerlerinde kalırken, avcılar uzun mesafeli gezileri düzenliyordu.[26] Kaya sığınakları ve mağaraların yanı sıra, kamp yerlerinden alınan arkeolojik veriler avcı-toplayıcı grupların mevsimsel hareketlilik nedeniyle çok büyük miktarlarda işlenmiş yiyecek saklamadıklarını göstermektedir. Avcı-toplayıcıların hareket sırasında mevcut yerel avlara ve yenilebilir bitkilere bel bağlamış olma ihtimali de vardır. Büyük olasılıkla balık ve et kurutmak için tütsü, tuz ve bitkilerin kullanılacağını biliyorlardı-muhafaza teknikleri kuşaktan kuşağa aktarılmıştı. Orta Güney Anadolu platosunda, einkorn buğdayının, mercimeğin ve burçağın yabani öncülleri, aşırı derecede avcılığa dayanan birçok avcı-toplayıcının beslenme alışkanlığının en önemli kısmını oluşturuyordu. Pınarbaşı A taksonları geniş ölçekli kullanıma dayalı bir geçim ekonomisi olduğunun göstergesidir. Bu kaynak kullanım tarzının seçilmesi, büyük memelilerin aşırı derecede avlanmasına bağlı olarak ortaya çıkan yerel büyük av kıtlığının gelişmesi ile alakalı olabilir. Ancak, kaynak sıkıntısı ekoton çevrede bu kadar hızlı ortaya çıkamayacağı için, bu yerleşmede elde edilen geniş ölçekli hayvan kayıtları Pınarbaşı'nı çevreleyen farklı ekolojik alanlarda muhtemelen rastgele avcılık yapıldığını göstermektedir. Hayvan, bitki ve buluntu envanterleri, Pınarbaşı A'daki geçime dayalı faaliyetlerin mevsimsel bir yapıda olduğunu ve o dönemde yabani koyun evcilleştirme deneyimleri yaşayan küçük avcı-toplayıcı gruplar tarafından devam ettirildiğini ortaya koymaktadır. Bu geçici sonuç, bu yerleşmede bulunan ve bazı Orta Anadolu yerleşmelerinde bulunan koyun kemiklerinden daha küçük olan koyun kemiklerinin boyutuna dayanır. Ölçülebilir veriler de bu tezi doğrular niteliktedir. Güneydoğu Anadolu dağ eteklerinde, Hallan Çemi avcı-toplayıcıları taze ya da işlenmiş keçi (%43), geyik (%27) ve domuz (%12) etinin yanı sıra, badem, fıstık, bezelye ve mercimek de tüketiyordu. Hallan Çemi, Kermez Dere ve M'lefaat'e ait bitkisel veriler çoğunlukla ikincil birikinti kontekslerinden alınmış olsa da, Hallan Çemi'deki örneklerin bazıları yerleşmenin orta kısmından alınmış ve *in situ* durumundaki birikintilerle ilişkilendirilmiştir (Savard *ve diğ.* 2006: 8). Türkiye'de ya da Irak'ta araştırılan yerleşmelerin hiçbirinde bu dönemde evcilleştirmeye dair herhangi bir iz yoktur. Hallan Çemi ve Demirköy'deki bitki toplulukları, vadi tabanındaki çok çeşitli türleri içermeleri bakımından benzerlik gösterirken, M'lefaat ve Kermez Dere'deki topluluklarda baklagil tohumları ve yeşillikler hâkimdir (Savard *ve diğ.* 2006). Hallan Çemi bitki topluluğu çok çeşitli bitki türleri ile öne çıkar, ancak su kamışının (*Bolbousch-oenus maritimus*) ve müteakip kuzukulağı/çayırotunun (*Rumex/Polygonum*) hâkimdir. Diğer bol bulunan bitkiler arasında sığırkuyruğu (*Verbascum*

26 Biriktiricilik, farklı bir ekolojik ortama taşınılmasını gerektiriyor olsa da, dar ölçekli bir kaynak kullanımıydı. Ancak, toplayıcılık geniş ölçekli bir kaynak kullanımına karşılık geliyordu. Bu stratejilerin her ikisi de dağınık mevsimsel köylerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu köylerden bazıları yılın büyük bir kısmı yerleşik oluyordu.Bu stratejilerin yapısına dair daha fazla görüş için bk. Binford 1980, 1983, 1990; Kelly 1983, 1992, 1995.

sp.), büyük tohumlu baklagiller (*Viciae* ve *Vicial Lathyrus*) ve yabani marul (*Lactuca sp.*) vardır. Su kamışı hâkimiyetinde bulunan Demirciköy topluluğu ise büyük tohumlu baklagillerden (*Vicieae* ve *Lathyrus/Vicia*) ve küçük tohumlu baklagillerden (*Trifolieae/Astragalus*) oluşmaktadır. Bölgeye daha az hâkim olsa da, küçük tohumlu arpanın (karmaşık *Hordeum murinum*) varlığı da önemlidir. Karşılaştırma açısından, küçük tohumlu otların ve büyük tohumlu baklagillerin (*Vicieae, Lthyrus/Vicia* ve *Lens cr. Orientalis*) Kermez Dere bitki topluluğuna egemen olduğunun vurgulanması önem taşır. Birbirine orantılı diğer önemli taksonlar arasında, küçük tohumlu baklagiller (*Trifolieae/astralagus*), *Boraginaceae* (*Arnebia/Lithospermum* ve *Lithospermum cf. tenuiflorum*), arpa (*Hordeum cf. spontaneum* ve *Hordeum murinum* karışımı) ve einkorn/çavdar (*Triticum boeoticum/Secale*) vardır (Savard *ve diğ.* 2006: 10-11). Büyük tohumlu baklagiller (*Vicieae*, *Lathyrus/Vicia*, *Vicia ervilia* ve *Lens cf. Orientalis*) de M'lefaat bitki topluluğunda nispeten daha fazla görülüyordu. Tanımlanmamış küçük tohumlu otların ardından, sakalotu (*Aegilops cylindrica/tauschii/speltoides*) ve arpa (*Hordeum cf. Spontaneum*) geliyordu (Savard *ve diğ.* 2006: 11). Abu Hureyra'daki etnografik kayıtlar ve deneyler, kamış otu ve çayırotu tohumlarının lapa ya da tava keki üretmek için un yapılmadan önce kavrulduğunu göstermektedir (Hillman 2000: 354-358). Tohumların kavrulması, muhafaza için özellikle tercih ediliyordu. Boraginaceae (hodangiller) ise genellikle bozkır örtüsünün bir parçasıydı (van Zeist ve Bakker-Heeres 1982: 211). Büyük olasılıkla kazara karşılaşılan bu bitki türünün nispeten daha dayanıklı olması ve sahip olduğu silis içeriği muhafazasını kolaylaştırıyordu. Bu dönemi temsil eden yerleşmelerde karşılaşılan çeşitli yenilebilir bitkiler arasında, sınırlı bir kısım öne çıkar ki bunlar depolanabilmiştir. Aslında, Hallan Çemi'deki yıllık yerleşim kanıtları, mevsimsel olarak mevcut bulunan taksonların gösterdiği yüksek dağılım oranının yanı sıra, depolama uygulamalarını da akla getirmektedir. Depolama, arkeolojik olarak saptanamayan yapıların tabanlarının altında gerçekleşmiş olabilir (Savard *ve diğ.* 2006: 12-13).

Bölgedeki avcılık yönetimine gelince, azı dişi büyüklüğü, et kesim şekilleri, cinsiyet oranları ve diğer endekslere bakarak avcı-toplayıcı topluluğun en azından son yerleşim seviyesinde domuz besiciliği yapıp yapmadığını söylemek zordur.[27] Çayönü'nde avlanan hayvanlar arasında tavşan, tilki ve kunduz gibi küçük memeliler ve yaban domuzu, yaban koyunu, yaban keçisi, kızıl geyik, alageyik ve at bulunmaktadır. Yabani mercimek ve burçak tüketilen başlıca bitkilerdi. Botanik kalıntılarına göre, bu evrede bitki ekildiğine dair herhangi bir kanıt yoktur. Göbekli Tepe'deki ikincil ortamda bulunan takson ve yenilebilir bitki kalıntıları Hallan Çemi ve bölgedeki diğer Erken Akeramik Neolitik yerleşmelere dayanılarak çizilen tabloyu tamamlamaktadır. Kutsal alanlardaki dolgularda ortaya çıkarılan yabani tahıl, bakliyat, badem, fıstık ve yabani hayvan kemikleri, yakınlarda ya da bu kutsal yerleşimin çevresinde yaşayan

---

27 Rosenberg ve Redding (2000: 42) domuzun evcilleştirildiğini öne sürmüştür. Hayvan kemiği envanterlerinde boz ayı, yabani tavşan, alageyik, yaban kedisi, kunduz, kirpi ve köpekgillerin varlığına rastlanmış olması, geniş ölçekli bir geçim stratejisi izlendiğini göstermektedir. Memeli olmayan hayvan kalıntıları arasında kaplumbağaların ardından en fazla kuş, balık ve kertenkele bulunuyordu. Bu bölgede uygulanan risk azaltan muhtemel avcılık stratejileri için bk. Stein 1999.

avcı-toplayıcıların temel olarak yabani sığır, yaban koyunu ve et tüketiminin yaklaşık %65'ini oluşturan gazel (*gazella subgutturosa*) avladığını göstermektedir (Peters ve Schmidt 2004: 208, Tablo 1,3). Diğer et kaynakları ise yaban eşeği (*Equus bemionus*), yaban koyunu, kızıl geyik, tavşan ve tilkiydi. Özellikle tilki muhtemelen derisi için avlanıyordu, ancak bazı kemikler üzerinde rastlanan kesik izleri etinin de tüketilmiş olabileceğini ortaya koymaktadır. Yaban keçisi kemiklerinin olmayışı, belki de bu bölgenin bitki örtüsünün keçi (*Capra*) sürülerini çekmediğini göstermektedir. Turna (*Grus grus*) ve telli turna (*Anthropoides virgo*) gibi göçmen kuşlara ait kemiklerin varlığına rastlanması, mevsimsel avcılığın et kaynaklarını çeşitlendirme olanağı sağladığını akla getirmektedir. Şahin, kartal, akbaba ve çaylak gibi av kuşları da yalnızca eti ya da tüyleri için değil, aynı zamanda büyü ritüeli bağlamında avlanmış olabilir (Peters ve Schmidt; 207; Gourichon 2002). Hayvan kalıntılarındaki su canlılarına ait tortuların düşük yoğunluğunu göz önünde aldığımızda, Balikh Çayı'nın kollarından biri üzerinde yakalanan balıklara bakarak, balıkların yerel beslenme düzenine katkılarının az olduğunu söyleyebiliriz.

Bundan yola çıkarak, avcı-toplayıcıların dar ölçekli kaynak kullanımının nüfus artışına neden olmuş olabileceğini varsayabiliriz. Bu tür bir artış teoride geniş ölçekli bir kullanım stratejisinin benimsenmesine neden olmuş olabilir. Bazı gruplar, özellikle de küçük olanları için ideal olan, marjinal bir bölgeye göç etmek ya da ekolojik olarak ideal bir bölgeye yerleşmekti. Avcı-toplayıcılar bu üç seçenek arasından kalıcı köyler kurmayı seçti.[28] Bozkır bölgelerindeki kaynak kullanım ve hareketlilik biçimlerinin Anadolu'nun geniş bir orman örtüsüyle kaplı dağlarındakinden farklılık gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.[29] İdeal bölgelere yerleşen grupların ise ekim ya da evcilleştirmeye başvurmaksızın hemen yakınlarında mevcut olan yiyecek kaynaklarını kullanarak geçinmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum grubun büyüklüğü ve yerleşim ortamının taşıma kapasitesi arasında belirli bir dengenin olmasını gerektiriyordu.[30] Buna iyi bir örnek, Kuzey Suriye'deki Jerf el Ahmar köyüdür. Burada yaşayan avcı-toplayıcı topluluğun elde ettiği refahın kaynağı kültür altına alınmış bitkiler ekilmesi ya da evcilleştirilmiş hayvan yetiştirilmesi değildi.[31]

Diğer yandan, marjinal bölgelere yerleşenler hayvan ve bitki kaynaklarını daha dar bir aralıkta kullanmıştır. Kritik düzeyde düşük kaynak seviyelerine ulaşılması, bu yerleşimcileri olasılıkla MÖ 9. binyılın sonlarına doğru bazı yenilebilir yabani bitkileri ekmeye itmiş olabilir. Jerf el Ahmar ve Mureybet'te ortaya çıkarılan *pisé* (somun biçimli kerpiç topanları) kalıntıları sertleştirme amacıyla eklenmiş tahıl samanı içeriyordu. Bu durum, çavdarın da dahil olduğu yabani tahılların yerleşme yakınlarında

28 Kalıcı yerleşimin başarılı olması, konum, sosyo-ekonomik örgütlenme, grup dayanışması/ideolojisi ve demografi gibi çok çeşitli bağımsız duruma dayanıyordu.

29 Su kaynaklarının kullanımı ve/veya büyük memelilerin avlanması gibi geçimle bağlantılı faaliyetlerin yapısı kalış uzunluğunu ve hareketlilik oranını belirliyordu.

30 İstisnai olarak büyük ve ekonomik anlamda idaresi güç olan toplulukların yeni yerleşim ortamlarına giden küçük gruplara ayrılmış olma ihtimali vardır.

31 Kendi payına belli bir oranda hareketlilik gerektiren geçime bağlı faaliyetler yapılırken, Fırat Vadisi ve yukarısındaki diğer yerleşik topluluklarla etkileşimde bulunmuş ve izledikleri farklı yerel ekonomileri gözlemleme olanağı bulmuştur. Levant'taki ilk evcilleştirme için bk. Peters *ve diğ.* 2000.

işlendiğini (kabuğunun soyulması ve ayıklanması) ve beslenme alışkanlığının önemli bir kısmını oluşturduğu anlamına gelmektedir.

İlerleyen yerleşikleşme süreci içerisinde, bazı toplumlarda muhafaza amaçlı besin kaynakları yönetiminin de önem kazanmış olma ihtimali bulunmaktadır.[32] Bu durum teoride, beslenme alışkanlıklarının çeşitlendirmek, geçim temelini genişletmek, belki de büyük av hayvanlarını kontrol altında tutmak ve daha az rastgele avlanma gerçekleştirmek için çitle çevrili arazilerin oluşturulması gibi belirli önlemlerin alınmasını gerektiriyordu. Özellikle genç hayvanların tercih edildiğini gösteren koyun ve keçi seçilim yaşına dair kanıtlar kaynak yönetiminin başladığını ortaya koymaktadır. Alet yapılan boynuz ve kemiklerin yanı sıra, avlanan hayvanların yalnızca eti değil, aynı zamanda kürkü, postu ve tüyleri de ekonomik değere sahipti. Yakalanan yabani hayvanlara bu tür varsayımsal depolarda saklanan hasat edilmiş yabani bitkiler verilmesinin sağladığı faydalardan biri de olasılıkla uzun koyun ve keçi evcilleştirme sürecini başlatmış olmasıdır.

Yerel kemik buluntu topluluklarında ufak farklılıklar görülmüş olsa da, bölgedeki avcı-toplayıcıların yabani türlerin avlanmasına öncelik verdiği açıktır. Avlanan yabani türler arasında, boz ayı, kahverengi tavşan, alageyik, sarı gerdanlı ağaç sansarı, yaban kedisi, kunduz, kirpi ve köpekgiller bulunmaktadır.[33] Eti için avlanan diğer türler ise kaplumbağa, kuş, balık ve kertenkeledir.

Sosyal Yapı (Res. 4)

Yerleşikleşme süreci, insan içinde yaşadığı çevrenin sınırlanmasına ve yoğunlaşmasına yol açtı. Bu süreç Anadolu'nun çoğu bölgesinde oldukça yavaş ve aşamalı bir yol izlemiş olsa da, bazı durumlarda (örneğin, Güneydoğu Anadolu) bu geçişin daha hızlı yaşanmış olma ihtimali vardır. Çok başlardan itibaren köy yaşamı, yalnızca topluluk faaliyetlerinin çeşitli özelliklerinin düzenlenmesini değil, aynı zamanda hem iç hem de komşu topluluklarla ortaya çıkması muhtemel olan çatışmaların çözülmesini gerektiriyordu (Byrd 1994; Geleb 2008; Hole 2000; Rosenberg ve Redding 2000; Clark 1991). Yapı olarak daha tam gelişmemiş olan avcı-toplayıcıların sosyal örgütlenmesi grup büyüklüğüne ve yerleşim düzenine göre yerel birtakım farklılıklar gösteriyordu (Boehm 1999). Bölgede kazı yapanlara göre, Körtik Tepe'de yapı içi (intramural) gömülerde bulunan mezar hediyeleri sosyal farklılığı ortaya koymaktadır (Özkaya ve Coşkun 2009).

Taş kap, taş boncuk, taş balta ve şaman benzeri oyma insan figürleri ve hayvanlar ile süslenen ritüel nesnelerinden oluşan mezar eşyalarının kalitesi ve sayısında görülen farklılıkların bu çıkarımı destekler nitelikte olduğu söylenmektedir. Açık bir biçimde, bu dönemdeki toplumsal tabakalaşma yoruma açıktır. Bana soracak olursanız, şifacı/şaman benzeri kişilerin, tıpkı diğer grup liderleri gibi, içerisinde bulundukları

32 Hallan Çemi'de kazılar sırasında ele geçen küçük çontuklu taş "çubuklar" kayıt tutma ya da işaretleme işlemleri için çetele tutmak amacıyla kullanılmış olabilir. Kazı yapanlar bunu daha da ileri götürerek bu tür çetelelerin hareketli avcı-toplayıcı grupların temel özelliği olan basit takas sisteminden gelmiş olunabileceğini iddia etmektedir (Rosenberg ve Redding 2000: 54, Res. 6: 8-11).

33 Hallan Çemi avcı-toplayıcılarının domuz yetiştiriciliğine bu dönemde başlamış olma olasılığı (Rosenberg *ve diğ.* 1998: 32-3) henüz kesinleşmiş değildir (Starkovich 2005: 34).

Res. 4: Bir grup avcı toplayıcı Avusturalya Aborijini, yakın zamana kadar hafif malzemeden yapılmış kulübelerden oluşan kamp yerlerinde yaşıyorlardı. Bu tarz örnekler zamansal ve mekansal farklılığa rağmen Anadoludaki Erken Akeramik Neolitik avcı toplayıcılar ve daha geniş grupların sosyal yapıları ve organizasyonları için öngörü teşkil ediyordu.

topluluklarda yüksek bir statü elde etmiş olabileceklerini düşünebiliriz. Muhtemelen öngörülen bu görev için gerekli kahramanlık, akıl ve cesaret, grup liderliği rolü için rekabet eden adaylar arasında seçim yapılmasını sağlıyordu. Buna karşılık, bu dönemde sınıfa dayalı bir hiyerarşik sistemin olup olmadığı kesin değildir. Büyük olasılıkla birkaç aileden oluşan klan ya da gruplar olarak örgütlenen avcı-toplayıcıların temel kaygısı ya kullanım hakları ya da mülkiyetin tanınmasıyla ya da gruplararası paylaşım anlaşmaları yoluyla yiyecek kaynaklarını korumaktı. Cinsiyet ekseninde iş dağılımı, özellikle de kadınların gebelik döneminde ve çocuklarını büyütmek için zaman ayırmak zorunda kaldıklarında ortaya çıkmış olabilir. Çocuk yetiştirmek zorunda olan kadınlar en azından bebeklik aşamasında daha az çaba gerektiren ekonomik faaliyetleri ve üretim faaliyetlerini gerçekleştirdiklerinden dolayı, erkekler bu tür biyolojik sınırlamalar olmaksızın avcılık için daha fazla hareketliliğe ve uzman el işi üretiminin gerektirdiği becerileri geliştirmek için daha fazla boş zamana sahipti. Küçük çocuklarla seyahat etmenin getirdiği zorluklar olmaksızın, erkeklerin avcı-toplayıcılık gezilerinde kamptan oldukça uzak mesafelere gitme olanağı bulunuyordu. Hallan Çemi büyük olasılıkla yinelenen bir şölen olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Çok sayıda hayvan kemiğinin yanı sıra, büyük dairesel kulübede ele geçen diğer buluntular da şölenin sık yapılan bir olay olduğunun göstergesidir (Rosenberg ve Redding 2000; 40, 48, 50; Hayden 1995: 296). Etnografik örnekler, avcı-toplayıcılar arasındaki topluluk faaliyetlerinin komşu gruplarla olan işbirliği ilişkilerini destekleme ve sağlamlaştırma amacını taşıdığının belirtisidir. Ortak kutlanan şölenlerde hediyelerin karşılıklı olarak değiştirilmesi ve yiyeceklerin paylaşması sayesinde güçlenen bireyler ve farklı gruplar arasındaki bağlar etnografide sağlam kanıtlara dayandırılmış evrensel insan davranışı örneğidir (Orme 1980: 232-234; Cashdan 1980).

Urfa bölgesindeki Göbekli Tepe'nin ve diğer yerleşmelerin sahip olduğu megalitik yapılar, grup dayanışmasını ve bu kutsal binaları inşa eden avcı-toplayıcılar arasında yaygın olan ortak düşünce tarzını yansıtmaktadır.[34] Bu tür anıtsal kutsal yerleşmelerin

34 Urfa-Yeni Yol ve Karahan'da da kutsal binaların olduğu benzer yerleşmeler ve muhtemelen köyler bulunuyordu.

inşası dikkate değer bir iş gücünün planlanmasını ve sağlanmasını gerektiriyordu. Bunun yanında, bu tür izole kutsal yerleşmelerin uzun dönemli olarak bakımı, yalnızca etno-kültürel anlamda bağlantılı olan gruplar arasında güçlü bağlar kurulmasını değil, aynı zamanda topluluklar arası ritüelleri düzenleyen yerleşmiş geleneklerin olmasını da zorunlu kılıyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, buna benzer anıtsal yerleşmeler çeşitli şölenlerin ortaklaşa olarak kutlandığı ve sosyal ve ruhanî doğaya ait ritüellerin gerçekleştirildiği mekanlar olma görevini görüyordu. Böylece, bölge içerisinde yaşayan avcı-toplayıcı gruplar arasındaki ruhanî, sosyal ve ekonomik bağların güçlenmesinde ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynuyorlardı. Aksi takdirde, neden bu megalitik taşları çıkarıp buraya taşıdıklarını, yontarak dik olarak konumlandırdıklarını açıklamak oldukça zor olacaktır. III. tabaka dolgusunda ele geçirilen Aswad, el Khiam, Helwan ve Nemrik tipi ok uçları ya da yerel hayvan aleminde bulunmayan yaban domuzu ve yaban koyunu gibi hayvanlara ait betimlemeler uzak bölgelerden gelen seyyahlar tarafından adanmış kişisel adaklar olabilir (Peters ve Schmidt 2004: 210).

Teknolojiler, Üretim ve Ticaret

Yaşam alanı ve depo olarak kullanılan basit yuvarlak yapılardan farklı olarak, megalit unsurların olduğu büyük ritüel yapılar yüksek seviyede inşaat ustalığı gerektiriyordu. Göbekli Tepe'de yakınlardaki taş ocağından çıkarılan ve yontularak megalit dikmelere dönüştürüldükten sonra büyük ritüel yapılarda bir araya getirilen taş bloklar Urfa bölgesindeki avcı-toplayıcıların özel taş çıkarma, taşıma, dikme ve oyma teknikleri hakkında bilgi sahibi olduklarını kanıtlar niteliktedir.[35] Bölgenin yerel taş alet repertuvarındaki tipolojik benzerlikler, uzmanlık üretimine ait teknik yönlerin bir kısmının muhtemelen ortak olan çeşitli topluluklararası etkileşim yollarıyla geniş oranda değiş tokuş edildiğini/yayıldığını göstermektedir. Taş alet üretiminin merkez noktasında yiyecek işleme, kemik, ahşap, taş eser ve hayvan derisi üretimi için kullanılan aletler de dahil, yabani tahılların hasatında kullanılan avcılık ve ekme biçme aletleri bulunuyordu. Hasat aletleri (örneğin, bıçaklar) kamışları kesmede de kullanılıyordu. Kamış, özellikle mevsimsel kamplarda kulübelerin üst yapısını inşa etmede ya da sepet ve hasır üretmede kullanılan ana malzemeydi. Avcılar, küçük av hayvanlarını ve kuşları avlamada mikrolit ok uçlarını tercih ediyordu.

Yerleşik avcı-toplayıcılar taş alet üretimi için genellikle yerel kaynaklardan faydalanıyordu. Ancak, uzak kaynaklardan elde ettikleri hammaddeleri de kullanıyorlardı. Hallan Çemi'de taş aletlerin %50sinden fazlası Bingöl ve Van'daki uzak kaynaklardan temin edilen obsidyen çekirdeklerden yapılmıştı (Hauptmann 2002: 264). Ege kıyısı tarihöncesi yerleşmelerinde, Melos kökenli Kiklad obsidyeninden yapılma buluntular (Liechter 2005: 61, dipnot 3-4, res. 1) denizaşırı gruplarla etkileşim olduğunun ka-

Urfa'nın doğusunda yer alan Karahan Tepe'nin Göbekli Tepe'ye benzer olma ihtimali vardır (Çelik 2000). Bu yerleşmede de Göbekli Tepe ve Nevali Çori benzeri T şekilli dikmeler olduğu ve yaklaşık 32 hektarlık bir alana yayıldığı bildirilmiştir.

35 Taş ocağından kesilip ayrılması gereken ve muhtemelen ağaç kütükleri üzerinde kaydırılarak yakındaki yerleşmeye getirilen kaba şekilli, yontma yapı taşı önemli oranda iş gücü gerektiriyordu. Kaya tabanından ayrılmadan bırakılmış çok ağır dikmelerden biri 6 metre uzunluğunda ve onlarca ton ağırlığındadır.

nıtıdır. Kapadokya obsidyenine gelecek olursak, bu bölgeye ait obsidyen daha güneye devam etmeden önce Suriye bölgesine ulaşıyordu. Jerf el Ahmar'da bulunan birkaç obsidyen aletin kökeni Kapadokya (örneğin, Göllüdağ) ve Doğu Anadolu'daki (Bingöl ve Van) Anadolu kaynaklarına kadar uzanmaktadır (Bellot-Gurlet 1998).[36] Kapadokya kökenli obsidyenin dağılım düzeni, Likyalı ve Kilikyalı grupların büyük olasılıkla birincil ve ikincil tedarikçiler olduğunu, ayrıca çeşitli teknolojilerin yayılmasında da önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur (Binder 2002; Cauvin ve Chataigner 1998).

Hallan Çemi'nin yontma taş alet tipolojisi geç Zarzian teknolojisi (örneğin, Zawi Chemi Shanidar) ile güçlü bağlantılar olduğunu göstermektedir (Rosenberg 1999: 29). Saplı uçlar Nemrik uçları ile aynı özelliklere sahiptir. Göbekli Tepe III'de ele geçirilen ve ritüel yapılara ait dolgular içinde ortaya çıkarılan taş alet buluntu topluluğunda yerel üretim el Khiam, Helwan ve Aswad tipi uçlar da ele geçirilmiştir. Öyle görünüyor ki bu bölgedeki çakmaktaşı teknolojileri, hammadde temininde de bulunan hareketli avcı-toplayıcılar tarafından kullanılan yol ağları aracılığıyla hızlı bir biçimde yayılıyordu.

Torosların eteklerinde, kumtaşı, kalker ve metamorfik kayaçlar tüm kategorilerdeki temel aletlerin üretiminde kullanılan ana hammaddeydi (Rosenberg *ve diğ.* 1995: 56). Hallan Çemi ve Körtik Tepe zanaatkârları, siyah klorit taşından ya da beyaz kalkerden yapılma hem bezekli hem de bezeksiz taş kaplar yapan oldukça yetenekli üreticilerdi. Bu kaplara yontarak şekil vermek kendilerinden 3 binyıl sonra ortaya çıkan basit el yapımı kil kapları üretmekten daha zordu. Kapları ve heykel biçimli kulpları (örneğin, hayvan başı, boynuzlugillere ait boynuz) olan havanellerini süsleyen özenli doğal ve geometrik motiflere bakarak söyleyebiliriz ki bu yerleşimlerdeki taş oyma ustaları aynı zamanda başarılı birer sanatkârdı.[37]

Taş, deniz kabuğu ve hayvan dişlerinden yapılma yüksek kaliteli kolye uçları ve boncuklar uzmanlık üretiminde vücut takılarının da olduğuna dair fikir vermektedir.[38] Hallan Çemi'de ya da Çayönü'nde bulunan ve olasılıkla boya üretmek için kullanılan çok sayıda işlenmemiş malahit yumrusunun varlığına ulaşılmasına rağmen, bu dönemde basit bakır aletler ya da takılar üretildiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Bölgedeki avcı-toplayıcılar oldukça dekoratif ve yeşil bir taş olan malahit ile genellikle aynı yerlerde görülen bakır madeni arasında bir ilişki olduğunu muhtemelen keşfetmişti.

Ruhanî Yaşam (Res. 5)

Hallan Çemi, Göbekli Tepe ve Balıklıgöl Höyük'e (Çelik 2007: 165) ait ikonografik veriler MÖ 10. binyılın sonları ila 9. binyılın başlarındaki avcı-toplayıcıların ruhanî dünyasına bir iç bakış sunmaktadır.

36 Özellikle de Göllüdağ volkan masifinde yer alan Anadolu obsidyen kaynakları MÖ 12. binyıldan itibaren kullanılmış, Doğu Anadolu kaynakları da MÖ 10. ve 9. binyıllar boyunca Suriye'de Fırat kenarındaki yerleşmelerde görülmeye başlanmıştır (Cauvin ve Chataigner 1998).

37 Rosenberg 1999: res. 3, 18; Rosenberg ve Redding 2000: 52, res. 6. Benzer tarzda yapılmış taş kaplara ait parçalar Çayönü'nde az da olsa bulunduğu halde, Kuzey Irak'ta Dicle drenaj sahasında yer alan Nemrik 9 ve Kermez Dere'de karşılaşılmamıştır.

38 Basit boncuklar, iki delikli pulların ve oval ve baklava biçimli olanların ortaya çıkmasıyla daha da özenli bir hal almıştır. Bk. Özdoğan, A. 1995: 83, 1999: 57-58.

Res. 5: Körtik Tepeden İnsan-hayvan karışımı tasvirler veya hayvan figürleri (Özkaya ve Çoşkun 2009'dan alıntı) ruhanî şamatik ve totemik bağlamlar içinde değerlendirilmeli. Körtik Tepeden kırılmış taş kaplar içeren bir mezar (Özkaya ve Coşkun 2009'dan alıntı). Mezar eşyası olarak tarih öncesi bir gelenek çerçevesinde kasıtlı olarak kırılıp, gömü yapılmadan önce yerleştirilmişlerdir, ölümü sembolize ederler ve acıyı ifade ederler. Neneler belki de merhum tarafından kirlenmiş olarak algılanmış, yeniden kullanımı engellemek için kırılmışlardır.

Hallan Çemi'de bir zamanlar bir kulübenin iç duvarında asılı olduğu düşünülen sığır kafatası, hayvan biçimli havanelleri, bezekli taş kaplar üzerine işlenmiş motifler vb. buluntular birtakım ruhanî kavramlarla ilişkilendirilmiş sanatsal sembol repertuvarının bir parçasıydı. Ancak, bu heykel biçimli havanelleri ya da bezekli taş kaplar, şölenlerde tüketilen yiyecek için değil, yiyeceğin hazırlanması için kullanılan gereçlerdi. Soyut şekillerle arasında yakın bir ilişki olan ikonik hayvan figürlerinin özel bir yapılış amacı olabilir.[39] Ancak içerisinde hayvan kafatası/boynuzu olan büyük kulübelerden birinde belirli dini törenlerin yapılmış olma olasılığı da göz önünde bulundurulmalı-

39 Tarihöncesinde Güneydoğu Avrupa'da kullanılan işaretler sisteminin, işaretlerin ve sembollerin muhtemel anlamı için bk. Haarmann 2005; van Baal 1971.

dır. Göbekli Tepe'ye (III. tabaka) gelince, bu yerleşimin kutsal doğası olduğu oldukça açıktır. Ancak, avcı-toplayıcıların bu yerleşmede yaptığı ritüellerin sıklığı ve yapısı ile ilişkili tartışma, yeni malzemeler yüzeye çıkarıldığı ve kazılar devam ettiği sürece devam edecektir. Bölgede kazı yapanlar, ritüellerin ölü kültü ile ilişkili olduğuna, kabartma ya da birbirinden bağımsız heykeller üzerinde tasvir edilen doğal bir üslupta işlenmiş hayvanların ölüleri koruduğuna inanmaktadır. Birincil ve ikincil insan gömülerinin olmayışından yola çıkarak, bu yerleşmenin bir ölülere tapınma yerinden daha fazlası olduğunu söyleyebiliriz. Kıvrılarak gelen kalkerden büyük dairesel yapı, mahzen bezeri çukur tabanı, şamatik cinsiyetsiz insan formunda simetrik olarak yerleştirilmiş T şeklinde dikmeleri ve kalkerden düz masaları bünyesinde barındırmaktadır (Schmidt 1998a-b; 1999; Peters ve Schmidt 2004: res. 3-5). Büyük taş dikmelere ve yılan figürlerinin de olduğu çok sayıda hayvan kabartmasına ulaşılan Karahan Tepe bu bölgenin çevresindeki tepeliklerde Göbekli Tepe ile benzer ve çağdaş çok sayıda yerleşme olduğunu ortaya koymaktadır (Çelik 2000). Topluluklara ait sosyal kabul törenlerinin ya da doğadaki tanrısal güçleri ve gerçek ya da efsanevi ataları onurlandıran kutlamaların bu tür kutsal yerlerde yapıldığı söylenebilir. Göbekli Tepe III. tabakada, her yapının ortasında yan kısımlardaki dikmelerden daha heybetli ve uzun olan, dikkatli bir biçimde işlenmiş ve süslenmiş iki dikme yükselir (Peters ve Schmidt 2004: res. 4-5). Bu totem benzeri dikmeler, kabartma yaban domuzu, ceylân, yaban sığırı, tilki, yılan ve kuş figürleri, bazen de resimyazı olarak adlandırılan Jerf el Ahmar'daki esrarengiz figürler ile bezelidir (Peters ve Schmidt 2004: 183-184, tablo 2; 214, res. 12-21).[40] Erkek hayvanlara yapılan vurgu, avcı ve toplayıcıların bereketi kadın üreme özelliği ile değil de erkeklerin fiziksel gücü ve cinsel iktidarı ile ilişkilendirdiğini ortaya koymaktadır. Erkek cinsel organını temsil eden, kalkerden yapılma büyük figürin ve Göbekli Tepe'de erkek hayvanlara yapılan vurgu bir sonraki tabakada bulunan tasvirlerin yapısı ile zıtlık göstermektedir. Vahşiliği ve yabani gücü sembolize eden yırtıcı hayvanlar erkek atalara ya da tanrısal olarak kabul edilen bazı doğal güçlere atfedilen özellikler olabilir. Terkedilmeden önce, megalit yapıların yakınlardaki köyden getirilen toprakla doldurularak kapatılması bilinmeyen bir nedenden ötürü bir zaman sonra ritüel halini almıştı (Schmidt 2000a: 46; Peters ve Schmidt 2004: 182). Anadolu avcı-toplayıcıların yapısal bir kozmosun varlığına inanmış olma ihtimali vardır. Şili'nin orta bölgesindeki Mapuçe yerlileri, bunula ilgili bir örnek teşkil etmektedir. Mapuçe kültüründe ölümlülerin doğal ve doğaüstü güçlerle etkileşime geçmesine olanak tanıyan ritüellerin yerine getirilmesini emreden çok sayıda inanç bulunmaktadır.[41] İki dünya arasında yolculuk eden etkileşim kuran Mapuçe şamanı (Machi) bu "kozmoloji" sistemi içerisinde üstlendiği rol ile tanınır. Tanrılar *wenu mapu* adındaki göksel bölgede yaşarlar. *Ngenemapun* diğer tanrıları izleyen önemli bir tanrıdır. Ona yüklenen nitelikler arasında "arazinin sahibi", "insanın efendisi" (*Ngenechen)*, "yaşlı adam-kadın", "genç-kız" bulunmaktadır. Efsaneye göre, yüce tanrı *Ngenemapun,* Mapuçe halkının şu anda yaşadıkla-

40 Göbekli Tepe'de II. tabakada son dönemde keşfedilen "totem" aslında III. tabakaya ait bir yapı içerisinde bulunuyor olabilir. Bk. Köksal ve Schmidt 2010.

41 Bk. Faron 1963; Metraux 1949; Williams 1973.

rı yere yerleşmesine izin vermişti ve sonsuza dek onların iyiliğini koruyacaktı. O, göğün üst katlarında belirsiz bir yerde yaşar. Şamanı (machi) etkileyen tanrılaştırılmış gök cisimleri arasında ataların ruhları, soyun kurucuları, geçmiş savaşçılar, kabile şefleri ve saygı duyulan şamanların yanı sıra, ay (*Killén*), sabah yıldızı (*Wunelf*) ve yıldızlar (*Wanglen*) da bulunur. Bu ruhlar da çoğu kez karşılıklı yaş ve cinsiyet gruplarında aynı yüce tanrıya karşılık gelir. Örneğin, dualarda "Yaşlı *Machi* Adamı, Yaşlı *Machi* Kadını, Genç *Machi* Adamı ve Genç *Machi* Kadını" olarak seslenilirler. Tapınılan ataların ruhları ise *puel mapu* olarak anılan bölgede, "Doğu"da, dağların arkasında yaşayan *Pillan* olarak vücut bulur. İnsana en yakın doğaüstü güç olduğuna inanılan *Pillan*'a edilen dua "kutsal dünyaya doğru tırmanışın" ilk adımını oluşturmaktadır. Güney ve kuzey olarak pusulanın iki ucu, yani güney ve doğu, "iyiyi" temsil eder. Güney iyi rüzgârların, iyi talihin ve bereketin koruyucusu, doğu ise *Pillan*'ın yaşadığı yerdir. Mavi ve beyaz bu iki bölgeyi simgeleyen renklerdir. Dua törenlerine (*ngillatun*) başkanlık eden antropomorfik şekiller (*ngillatue*) doğudaki dağlara dönük olarak durur. Bu ahşap heykeller *Pillan* adlı mitolojik atanın bedeninde yaşayan ruhlarla iletişime geçmek ya da onları çağırmak için aracılık etmektedir. *Machi* cennet merdivenini (*rewe*) kurar ve antropomorfik şekillere (*ngillatue)* bakarak "doğu" yönlü olarak dua eder. Tanrısal özelliklerin somutlaşmış hâli olarak tapınılan tarçın ağacı (*folie)* "barış elçisi"dir. *Maqui (yenilebilir tatlı meyveleri olan ağaççık)*, defne ve elma ağacı da *machi* gelenek ve dualarında bu tanrısal vasıfları üstlenmektedir. Şeytani ve gizli güçlerin bulunduğu kötülükler dünyası ise *Nag mapu* olarak adlandırılır ve toprağın altında bulunur. *Nag mapu* ile ilişkilendirilen renk siyahtır. İçerisinde çoğunlukta olan güçler ise utanç, hastalık, ölüm, kötü şans ve sefalettir. Bu bölgeyle ile ilişkilendirilen coğrafi yer, hasadı harap eden kötü rüzgârın kaynağı olan kuzeydir. Ayrıca Mapuçe halkı batıya da korku ve güvensizlik ile yaklaşırlar. Çünkü güneş batıdan batar, ölülerin ruhları batıda gezinir ve batı, insan ve hayvan biçimli (*wekufu*) efsanevi yaratıkların olduğu yerdir. Bu güçlerden biri de geceleri tarlalarda koşup duran, uzan siyah bir manto giyen ve insanlara saldıran uzun boylu iskelet adam *Witranalwe*'dir. Mapuçe halkına göre ölüm ve hastalığın doğal bir nedeni yoktur. Bu olaylar genelde kişi üzerinde etki gösteren kötü güçlerin işidir. Genellikle kötü güçleri ortaya çıkmasından sorumlu olan *wekufu* ya da *kalku*'dur. Eğer *wekufu* ise, *machi* şeytanı kurbanın bedeninden çıkaracaktır. Ancak bu hastalığın nedeni kötü bir cadı (*kalku*) ise, bunun saptanması daha ileri adımların atılmasını gerekli kılmaktadır. Yüksek tepeler ve dağlar üzerine inşa edilen açık hava ritüel yerleri, muhtemelen üç katmanlı bir kozmosa geçiş sağlayan bir "merkez" olduğu inancını yansıtır. Göbekli Tepe kutsal alanı öngörülen kozmosa ait bu tür yerel bir "merkez" olabilir. Oyulmuş dikmelerin olduğu çukur tabanlı yuvarlak yapılar belki de yaşayan ölümsüz güçlerin (tanrılar), hayvan ve insan ataların ruhlarının ve ölülerin ruhlarının olduğu âlemlere sembolik erişim noktalarıydı. Etnografik örneklere dayanarak söyleyebiliriz ki bu tarz yerlerde yapılan sosyo-dinsel ritüellerde muhtemelen atalar anılıyor, ölüler ile birlik olunuyor ve evrenin yaratılışı kutlanıyordu. Şaman benzeri rahipler insan ve hayvan figürinlerinin ve ruhlar alemine ait sembollerin de olduğu özel eşyaları kullanarak olasılıkla birtakım büyüsel-dinsel ritüelleri gerçekleştiriyordu. Erken evreye ait bazı taş dikmelerin üzerinde tasvir edilmiş yılan ve kuş şekilleri şamanizmde

iyi bilinen sembollerdir. Yarı gömülü yuvarlak yapıların içerisinde bulunan çeşitli heykel ve taş dikmeler, hayvansal ataları, kökenleri ya da olasılıkla şamanların "görevlerini" başarıyla yerine getirmesi için gerekli sayılan belirli hayvansal nitelikleri tasvir etmiş olma ihtimali de vardır. Çeşitli hayvansal atalara olan inançlarla ilişkili çok sayıda etnografik örnek bulunmaktadır. Örneğin, Chinook Yerlileri çakalın insanların öğretmeni ve yaratıcısı ve aynı zamanda bir baş belası olduğuna inanıyordu. New Meksiko'nun batısındaki Zuñi Yerlilerine göre, çakal, insanların barış içinde yaşaması için kanunlar koymuş olan bir kahramandı. Pomo Yerlileri, çakalın insanları yarattığını ve onları sıcaktan korumak için güneşi çaldığını düşünüyordu. Montana Siyoux yerlileri ise çakalın atı yarattığına inanırlardı.[42] Çok sayıda kabile grubundan oluşan Avustralyalı Aborijinler, avcı-toplayıcıların ruhanî dünyasına ait az da olsa farklı örnekler sunmaktadır (Knudsen 2004; Sutton 2010; Roth 1897). Aborijinler kendi kökenlerini ve Avustralya'daki yerleşimi, çoğu kez "anne" olarak adlandırılan belli bir arazi parçasına özgü atalarına ve özel aile gruplarının ruhanî varlığına bağlamaktadır. Ayrıca, yeri, denizi, suyollarını ve genel anlamda hayatı yaratan aynı ruhların gebe kalmada ve çocuğun doğumunda rol oynadığına inanırlar. Bu inançlara bağlı olarak, Hristiyanlığı kabul edenler arasında dahi insanın kökeninin "atasal varlıklara" dayandığına inanılmaktadır. Tanrılar, belirli bir çevresel şekil, kaya sığınağında bir resim, bir bitki ya da hayvan biçimi gibi somut bir şekil almıştır. Sözde "göksel varlıklar" Aborijin mitlerinin bir parçasıdır. Hristiyanlıktan önce, Aborijin yerlileri, insanları, çevreyi ve doğal çevreyi yaratan tanrı benzeri, güçlü doğaüstü varlıklara (*Wandjina*) inanıyordu ki muhtemelen bir kısmı hâlâ da bu varlıklara inanmaktadır. Sözlü gelenekte de yaşatılan bu "yaratılış tanrılarına" ait algısal çizimler Kuzey Avustralya'daki Kimberley bölgesi kaya resimlerinde de görülmektedir. Yaşayan insanların "atasal varlıkları" ilk insanlara alet ve silah yapmayı, avcılık ve yiyecek biriktirme becerilerini öğretenlerdi. Aynı zamanda, bu varlıklar topluma egemen olan kanunları yaptılar ve törenlerin gerçekleştirilmesi için doğru yolu gösterdiler. İnsanların ataları olarak görülseler de, bu tür tanrılar insan şekli dışında, bir bitki ya da hayvan olarak da karşımıza çıkabilir (Eliade 1973; Elkin 1954). Aborijin dinsel inancında, öldükten sonra kişinin ruhu insan, hayvan ya da bitki biçiminde geri gelebilir. Dolayısıyla, bir "tanrısal varlık" bir bitki ya da hayvan olarak göze görülebilir olsa da geçmişte bir insanla benzer şeyler yaşamıştır. Aborijinlerde Animizm inancı yoktur. Bir kayanın ruhu olduğuna inanmazlar, ancak "yaratılış" döneminde özel bir tanrının bu özel kaya kütlesini yarattığına ya da bu kaya kütlesinin aynı döneme ait bir tanrıyı temsil ettiğine inanabilirler. Yine de, pek çok hayvan ya da bitkinin ruhun ya da canın reenkarnasyonu yoluyla yer değiştirebileceği, bunun da "yaratılış döneminde" hayvan ve bitkilerin insan olmasıyla ilişkili olduğu inancına sahiptirler. Aborijin inancına göre, ölüm yaşamın sonu değil, can yeniden doğmadan önce, mevcut yaşamdaki son törensel eylemdir. Tüm yaşayan kişilerin ölülerin reenkarne biçimleri olduğu inancı hâkimdir. Ruh yaşamaya devam eder

42 Kuzey ve Orta Amerika'daki Çoğu yerli kabilesi, hayvan ataların olduğu aynı yaratılış efsanesine ait farklı yorumları paylaşıyordu. Bu konu üzerinde daha fazla bilgi için bk. Tyler 1977; Halle 1984; Lévi-Strauss 1995; Parsona 1996 ve Reichard 1950.

ve içine girecek yeni bir vücut bulur. Bu reenkarnasyon inancı "rüya zamanındaki" atalar ile doğrudan ilişki kurulmasını sağlamaktadır.

İçerik, üslup ve neden açısından farklılık gösteren "kabul töreni", "rüyalanma" ve "yas" gibi ritüel törenleri Aborijin kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Mevsimsel değişimler ve sosyal olaylar kutlanırken çoğu kez şarkı ve dans birleştirilir. Kabul töreninin temel amacı yaşlıların gençlere kabilesel kanunları ve ruhanî inançların özelliklerini öğretmesidir. Bu törenler uzun bir öğrenme ve deneme aşamasını da kapsayabilir. Aynı şekilde, törenin yapısı ve doğası farklı kabileler arasında farklılık gösterse de, tören yapma nedenleri benzerdir. Kadınlar ve erkekler kabile topluluğunda farklı roller oynarlar. Kendi cinsiyetleri ve birey ve aile olarak erkekler ve kadınlar arasındaki saygı Aborijin yaşam tarzı için son derece büyük bir öneme sahiptir. Hem kadın hem de erkeklerin farklı, ancak ortak rollerde sahip oldukları saygınlık ve güç "kadın kanunu" süresince erkeklerin kadın egemenliğine uyum göstermesiyle, aynı saygı "erkek kanunu" sırasında kadınlar için geçerli olmasıyla gerçekleşmektedir. İnsan yaşamına anlam kattığı düşünülen "rüyazaman hikayesinin" kutlanması, nesnelerin böyle oluşu ya da ortaya çıkış nedeninden sorumlu olan "atasal ruhun" onuruna tüm kabilenin dans etmesini, şarkı söylemesini ve müzik çalmasını gerektiriyordu. Önce kadınlar ve kızlar dans eder. Kadınlar ve kızlar birlikte yiyecek toplayıcılığı yaparlar; dansları kusursuzdur ve her adım anlamlıdır. Ellerini gözlerine siper edip toprağa bakarlar; sonra hep birlikte güneşe bakıp kampa yeterli yiyecek getirmek için gün içerisinde ne kadar zaman kaldığını anlarlar. Sonra, erkekler daha enerjik bir biçimde dans etmeye başlar. Atlayıp zıplar, bumerang ve mızrak atarlar. Onlar avcıdır; hayvanlar akşam karanlığında su birikintilerinden su içmeye geldiklerinde tetikte olmak zorundalar. Bu törenler saatlerde devam eder, her bir dansın farklı bir teması vardır ve her dansa farklı bir şarkı eşlik eder.

Aborijin dil gruplarında, taş ve ahşap heykeller ya da ağaç kabukları, mağaralar, kum ve beden üzerindeki sanatsal çizimler yalnızca toplu törenlerde değil, aynı zamanda bir öğretim aracı ve iletişim biçimi olarak önemli bir rol oynamaktadır. Mağara duvarlarına ve diğer ortamlara oyulan ya da çizilen "yaratılış hikâyelerine" ait törenler şarkı ve danstan oluşmaktadır. Her dil grubunun kendine ait belirli korunmuş sembolleri vardır. Bu sembollerin bazıları kadınlar bazıları ise erkekler tarafından kullanılmaktadır. Ruhanî liderler özel kabul törenleri sırasında törensel nesneler içerisine oyulan ya da kaya üzerine boyanan hikâyelerin ve sanatsal sembollerin anlamını öğrenmesi için gerekli olan becerileri ve bilgiyi gençliğe aktarır (Knudsen 2004).

Anadolu avcı-toplayıcılarının ölümü nasıl algıladığını ya da ölüm sonrası yaşama ne derece inandıklarını bilmek imkânsızdır. Yine de, sayısız etnografik örneğe bakarak, ölüm sonrasında muhtemelen insan ya da hayvan ruhunun bedenden ayrıldığına inandıklarını söyleyebiliriz. Bu konuda iyi bir örnek de Lakota Sioux Yerlilerinden gelmektedir. Nesiller boyu aktarılan efsane ve gelenekten doğan yedi kutsal dini tören arasında ölüler için yürütülen önemli bir dini tören de bulunmaktadır. "Beyaz manda buzağı kadın" efsanesinde anlatılan bu gizli dini törenin içeriğinde, ölüm sonrası ruhanî yaşama ait evrensel olarak kabul edilmiş bir çeşit ruhanî kavram yer alır. Efsaneye göre, beyaz manda buzağı kadın, insanlara "öldüklerinde, 'yüce ruh' ile tekrar

birleşebilmeleri için arınmış olmaları gerektiğini" anlatmıştı. İnanca bakılırsa, ruh, kişinin özünü yargılayan Maya Owichapaha adlı kadına ulaşana dek gökyüzünde "ruh yolunda" seyahat ediyordu. Eğer ruh uygunsa, o zaman "yüce ruha" (Wakan Tanka) katılmak için sağdaki yolu izler. Ancak, eğer ruh uygun değilse, arınana kadar soldaki yolu izler ve yalnızca bundan sonra "yüce ruhun" yanına varır (Walker 1980).

Tartışma

Ruhanî İnançların Totemik ve Şamanik Toplumların Maddi Kültüründeki Dışavurumları (Res. 6-7)

Anadolu tarihöncesi sanatında karşılaşılan belirli sembolik ifadeler nadiren kendini açıklayıcı nitelik taşıdığından dolayı, muhtemel yorumların sınırlarını çizmek adına etnografyanın yardımına başvurmak çoğu kez gerekli bir hâl almaktadır. Aslında, hâlâ şamanizm uygulayan etno-kültürel farklılık gösteren gruplar tarafından bırakılan sembollerin dili, insan ve hayvan şekillerine dayalı süsleme düzeninde gizli olan köklü kavramların açıklanması için uzun bir mesafe kat edilmesini sağlayabilir.[43] Akbaba, yılan, boğa, ayı, kedi ve diğer vahşi türlerin şamanizmde doğanın benzer taraflarını simgelemesi ve yine bu imgelerin kutsal bağlamda iletileri taşıyan araçlar olarak tapınılmış olması muhtemeldir. Oysa iş basit inanışlara ait sembolik ifadelerin ve ruhanî doğaya ait çok sayıdaki şifreli ileti arasındaki farka gelince, ayrıntılı etnografik belgeler bile fazla yardımcı olamamaktadır.

Göbekli Tepe taş dikmeleri (totem?) üzerindeki kabartma ve üç boyutlu hayvan şekilleri ve anlatılarındaki sembolizmi çözümleme aşamasında etnografik örnekler faydalı olabilir. Göbekli Tepe'deki erken ve geç tabakalar arasında gözle görülür bir farklılık vardır. Erken tabakada (III. tabaka) insan tasvirinden çok hayvan tasviri varken, daha sonraki tabakada (II. tabaka) çeşitli biçimlerdeki insan şekilleri ağır basmaktadır (Schmidt 1999: 13-14). O halde sormamız gereken soru şudur. Her bir hayvan türü totemik toplumlarda olduğu gibi belli bir grubu ya da klanı mı temsil etmektedir?[44] Cevabı bulunamasa da, şamanizmde görülen koruyucu hayvan ruhlarının daha erken totemik kavramlar ile ilişkili olduğu söylenebilir. Göbekli Tepe'deki sanatsal göndermelerde karşılaşılan görsel ve çağrışımsal sembolizmin putperestlik konularının yanı sıra, kozmoloji ve ruhanî dünya ile ilişkili olup olmadığının araştırılması da eşit derecede önemlidir.

Totemik toplumlarda, çeşitli doğal güçleri temsil eden hayvanlar ve diğer semboller, aynı zamanda sosyal sınıfı, grup kimliğini ve ataları simgelemektedir. Totemler ve totemik ritüeller ile bağlantılı bazı etnografik araştırmalar, tarihöncesi dinlerin muhtemel yapılarına ve doğa güçleri, yaratılış, ölüm ve ataların ruhları ile ilgili temel kavramlara dair fikir oluşturmamıza olanak sağlayabilir. Lévi-Strauss totemizmin düşünce biçimiyle sınırlı bir yanılsama olduğunu, doğa ve kültür arasındaki bağlarda farkına varılan farklı ilişki türlerinin ya da karşıtlıkların bazı yerli grupları arasında

43 Bk. Balzer 1997; Wallace 1966.

44 Bu tür etnografik karşılaştırmalar bir yandan muhtemel yorumların sunulduğu olasılık aralığını genişletirken, diğer yandan bu tür sembollerin anlamlarını kavrama konusunda çektiğimiz zorlukların farkına varmamızı sağlayabilir.

Res. 6: Göbekli Tepe: Bir Kült yapısı (üst sol); Heykel biçimli dikme (üst sağ); cinsel organı ile betimlenmiş taştan insan ve hayvan heykelleri (alt sol ve orta) (Peters ve Schmidt 2004'den alıntı).

karşılaşılan hem grup hem de birey totemizminin özünde yer aldığını uzun süre boyunca söylemiştir.[45]

İnsanlar ve doğadaki diğer canlılar arasındaki uzun soluklu ilişki ve insanların diğer canlılara bağlılığı totemik dinlerin önemli bileşenlerinden biriydi. İnsan ve hayvan ruhlarının hayat ve kader ile yakın bir bağ içerisinde birlikte var olması bireysel totemizmin özünde yer almaktadır. Dolayısıyla, bir kişi ve güçlü bir hayvan (ya da doğal bir nesne) arasındaki yakın ilişki, totem hayvan tarafından taşınan büyüsel gücü elde eden kişiye de yararlıdır. Bu inanca göre, hem hayvan hem de insan aynı kaderi

45 Lévi-Strauss (1963) totemizmin aykırılık ilkesi çevresinde yapılandığı görüşünü savunmuştur. Totemizmde, bir bitki ya da hayvan belirli bir grupla özdeşleşebilmektedir. Örneğin, Avustralya Yerlileri için doğal şeyler kültürel gruplarla (toplumsal kutuplar, kesimler, alt kesimler, klanlar ve buna benzer) ile ilişkilidir. Polinezya ve Afrika'nın bazı bölgelerinde belirli bireysel hayvanlar grup hamiliğinin ve saygının nesnesi olarak görülüyordu. Kuzey Amerika Yerlileri arasında ise kişi özdeşleşmek istediği belirli hayvanı ya da bitkiyi kendisi seçebiliyordu. Bu bireysel totemizmin bir diğer örneği de Melanezya Banks Adaları'ndaki Mota Yerlileridir. Kişi daha çocukken annesi tarafından hamilelik boyunca tüketilen belirli bir hayvanın, bitkinin ya da doğal canlının cisimleşmiş hali olarak görülmektedir.

paylaşır. Bireysel hayvan totemleri genellikle babadan oğula ya da anadan kızına geçebilir özelliktedir, bundan dolayı büyüsel güçlerin aktarımına olanak sağlar. Bireysel bitki totemleri ise doğumda ya da doğum sonrasında alınır. Tabulaştırılmış totemler çoğu kez yüksek bir aile reisinin, şefin, büyücü doktorun ya da şamanın malıdır.[46] Kalıtımsal yolla geçmedikçe, totem tarafından temsil edilen hayvan tabulaşır ve totem terk edilir.

Amerikan Yerli kültürleri, toteme ait kutsal, gizemli ve doğaüstü ruhun yaşamı ile ölümlülerin gücü ve yaşamı arasında bir ayrım ortaya koymuştur. Bireysel totem, insan yaşamı ve toteme ait ruhun yaşamı olarak adlandırılan iki katlı yaşam ve güç kaynağını temsil etmektedir. Ruhun yaşamı, totemik bireyin insani yaşamına karşın, alt, eşit ya da daha yüksek bir konumda bulunur.

Grup totemleri aynı totem çevresinde örgütlenen bireylere aittir. Çoğu yerli topluluğunda, klan bu tür bir totem ile birlikte yaşar ve ataları doğurduğu inancı nedeniyle kuşaktan kuşağa aktarılır. Orta ve Doğu Hindistan'da ormanda yaşayan bir göçebe topluluk olan Birhor yerlileri, totem kullanımına, özellikle de büyücü doktor tarafından totem kullanılmasına örnektir. İnanca göre, hayvan totemi parlak ve titrek bir ışık misali mezarın yanında bekler. Bireysel totem de büyücü doktorun yardımcısıdır. Büyücü doktor uykusunda ya da trans halindeyken totemi serbest bırakır, böylece totem gidip doktora bilgi toplar. Bireysel totemin rahip ya da rahibe adayına aktarımı, totem tedavisiyle ve gerektiğinde totemin meditasyon yöntemi kullanılarak vücuttan çıkarılmasıyla ilgili talimatlar yoluyla gerçekleştirilir. Birhor Yerlileri, klan üyeleri ve totem arasında yaratılış ve fiziksel benzerlik olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle, totem de klanın bir üyesi olarak görülüyordu. Aynı zamanda, tabunun ihlâl edilmesi sonucu toteme yapılan saldırının klanın büyüklüğünde bir azalmaya neden olacağına inanılıyordu; totem ve klan arasındaki yakın ilişki "Ataların dağındaki yüc ruha" adanan yıllık kurban törenlerinde ifade buluyordu.[47]

Yeni Gine'de, Sepik Nehri'nin ağız kısmının batısında yaşayan yerliler kendilerini özellikle balık ile eşleştirmiştir. Totemlerden doğduklarına inandıkları için, balık ya da diğer totem hayvanların tüketilmesi tabu olarak görülmektedir.[48]

Malezya ve Endonezya adalarındaki etnik kabileler (örneğin, Sungai, Dayak, Sarawak, Iban) arasında yapılan etnografik araştırmalar bireysel totemlerin ve grup totemlerinin önemine dair bilgiler vermektedir.[49] Bu kabileler totem tarafından temsil

46 Avustralya'da Yeni Güney Galler'deki Wiradjuri Yerlileri arasında, *bala* (ruhanî refakatçi olarak adlandırılan büyücü doktorun genellikle babadan oğula geçebilen bireysel totemi vardı. Wiradjuri halkı üzerine yapılan bir araştırma için bk. Read 1983.

47 Birhor topluluğu, kültürü ve ruhanî inançları için bk. Adhikary 1984. Birhor topluluğu yüksek bir tepe üzerinde yer alan, atalardan kalma bir köyün varlığına inanıyordu. Yılda bir kez, klan üyeleri açık bir alanda buluşur ve tanrısal adam rolünü oynayan yaşlı bir adam kurbanı sunar. Pirinç unu ile zemine çizilen dört bölümlü bir diyagramın üzerine oturur ve yüzünü ata tepeye çevirir. Grup toteminin karşılık geldiği simge, bir boynuz, deri, kanat parçası, çiçek ya da ince bir dal olabilir. Bu simge diyagramın üzerine yerleştirilmektedir.

48 Yeni Gine'de Sepik Nehri kollarındaki yerlilere dair detaylar için bk. Kienzle ve Campbell 1938.

49 Iban yerlileri Borneo Adası'nın asıl yerleşimcileriydi. Diğer Dayak kabileleri gibi, aslında çiftçilik, avcılık, toplayıcılık yapıyorlardı. Batılıların oraya gelişinden öncesine ait bilgiler tam değildir. Ibanlar arasındaki kafa avcılığı arazi muhtemelen yeni grupların gelişiyle birlikte aşırı derece kalabalık bir hal alınca başladı. O günlerde araziye zorla giren kişiler öldürülüyordu. Asimilasyon da Seru ve Bliun gibi pek çok Iban olmayan kabilenin yok

edilen ruhanî hayvanlara kan ve yiyecek sunar. Grup totemleri, avlanan hayvanın bedeninin bir kısmının koruma amaçlı olarak kabile üyeleri tarafından avlanmasını gerektiriyor olabilir. Iban kabilesi genç erkekleri seçkin kişilerin mezarının üzerinde uyuyarak ya da tenha bir yerde açken gördükleri bir rüya ile koruyucu ruha sahip olabileceklerine inanmaktadırlar.

Tarihöncesi toplumlarda var olduğu öngörülen şamanizm inancının tanımını etnografik örneklere dayanarak yapmak zaman ve kültür farklılıkları yüzünden güç de olsa genel bir fikir verebilir.[50] Büyüsel-dinsel uygulamalar ile ilişkili olan karakteristik özelliklerin kültürlerarası bir örnek içerisinde deneysel olarak değerlendirilmesi, bazı uzmanlara göre, dünya çapındaki avcı-toplayıcı toplumlara ait şamanizm olgularını ve siyasi olarak birleşik bir yapıya sahip daha karmaşık tarımsal toplumlardaki benzer ancak özgül şifacı şaman yapısını gözler önüne sermektedir (Winkelman 2008: 43). Ortak özellikleri, ruhlar dünyası ile etkileşim kurarak iyileşmeyi sağlayan topluluk ritüellerinde bilincin değişken durumlarının kullanımıdır. Şamanizm ve şifacı şaman olguları temel biyolojik yapıları yansıtmaktadır. Bu biyolojik yapılar, avcı-toplayıcı toplumların memeliler arasındaki sosyal bağları kuvvetlendiren ritüellere ekolojik olarak uyum sağladığı varsayımını da beraberinde getirmektedir (Winkelman 2008: 43-46). "Akıllı adamlar" ya da "asil adamlar" olarak anılan Avustralyalı Aborijin şamanların *Baiame, Biral, Goin* ve *Bundjil* gibi "gök tanrıları" ile bir araya gelmek için göksel tırmanış yapabildikleri varsayılmaktaydı. Elkin bu konuda Aborijin şamanizm bilgi dağarcığına dair özellikle şu anımsatıcı örneğe dikkat çekmiştir: "Mara büyücü doktorlarının güçlerinden biri de geceleyin sıradan ölümlülere görünmeyen bir ip aracılığıyla göğe tırmanmak ve yıldız insanlarıyla buluşmaktı" (1954). Howitt'den (1904) aktaran Eliade, Wiradjuri büyücü doktorunun kabul törenini anlatır: "Baiame'nin (gök tanrı) kampına kadar çıkacağız. Muir adı verilen ipi bacakları arasına aldı, bir tarafa beni koydu ve birbirimizin kollarına tutunduk. İpin sonunda Baiame'nin kuşu Wombu vardı. Bulutlardan geçtik ve diğer tarafa, göğe ulaştık. Doktorların (büyücü doktorlar) yerlerinden geçtik, gök hızlıca açılıp kapanmaya devam etti. Babam "eğer içinden geçerken bir Doktora (büyücü doktor) değersem ruhum yaralanır ve eve döndüğümde hasta olup yataklara düşer hayatımı yitiririm" dedi bana. Öte tarafta, Baiame'yi kampta oturur halde bulduk" (1973).

Şaman benzeri ritüel uygulayıcıları ve büyücü doktorların Anadolu'daki avcı-toplayıcılar arasında mevcut olma ihtimali de yüksektir. Muhtemelen sahip oldukları doğal ya da gelişkin becerilerine ya da toplum içerisinde edindikleri statüye bağlı olarak, bu tür ritüel uygulayıcıları gerekli olduğu takdirde atalar ve ölü ruhlar ile iletişim kurulmasında aracılık rolü yapıyorlardı. Aynı zamanda, "çoğu ölümlünün ulaşabileceğinin ötesindeki âlemlerden" yayılan "gizemli ilhamları" yorumlamak için gerekli güce zararlı ruhları etkisizleştirerek hastayı tedavi etme yeteneğine sahip olduğu düşünülüyordu.[51] Vakitsiz ölümü engellemek için kötü ruhların doğaüstü güç aracı-

oluşuna neden olmuştu. Iban ritüelleri için bk. Sandin 1977.

50 Şamanizmin tarihöncesi kökleri için bk. Clottes veLewis-Williams 1998.

51 Ataların ruhları ile iletişime geçme gücü sırların paylaşıldığı birkaç kişi ile sınırlı olabilir. Mesleki hayatı boyunca "etnografların etnografı" olarak anılan Alfred Metraux o dönemde şaman adaylarının becerilerini kanıtlamak

lığıyla yatıştırılması, tarihöncesi çiftçilerin yanı sıra, avcı-toplayıcıların zihinlerinde de büyük olasılıkla oldukça derin bir yere sahipti. Tarihöncesi Anadolu'daki yerleşik avcı-toplayıcı ve erken çiftçi toplumlara ait çeşitli ikonografik buluntu topluluklarına yansıyan sembolizm yaşam, ölüm ve ölüm korkusuyla ilişkili bu psikolojik çerçeve içerisinde anlamaya çalışılmalıdır. Bu buluntu topluluklarının "gizemli" bir olay ya da felâket için açıklamalar sunması ve belirli ritüel eylemlerinin gerçekleştirilmesini de içeren büyülü tedavileri tarif etmesi beklenmektedir.[52] Bu ritüeller esnasında, şamanlar bu olaylar için öngörülen nedenleri zihinsel olarak makul insan ve hayvan biçimlerine çeviriyor ve onlarla iletişime geçiyordu.[53] Etnografik çalışmalar, bazı toplumlarda yalnızca trans ya da derin meditasyon sırasında doğaüstü güçleri edinen becerikli kişilerin bu becerileri gerçekleştirebileceğine dair popüler bir inancın varlığını göstermektedir.[54] Güney Amerikalı yerliler arasında olan Guyanalı Carib yerlileri, "üst" âleme yapılan trans-kozmolojik yolculuğun halüsine ediliş tarzına bir bakış sunmaktadır.[55] Halüsinasyon deneyimlerinin ve şamanların trans halindeyken yaptıkları faaliyetlerin hayal güçlerinde var olan bir evrende gerçekleştiğini anlamak önemlidir. Bunun da ötesinde, değişken bilinç durumunda, şamanlar tıpkı Güney Afrika San şamanlarında olduğu gibi bedenlerinin parçalara ayrılmasına benzer olağandışı fiziksel durumları hissedebilir ya da gözünde canlandırabilirler. Aslında, kendilerini resimle ifade etmeleri istenen bazı San şamanları ayrıksı zikzaklar ve sarmallar çizmiştir. Bir vakada çizilen bacak eklenmiş zikzaklar şamanın omuriliğini, bitişik ve ayrıksı çok sayıdaki zikzak ise şamanın "parçalanmış" bedenini temsil ediyordu. Bir klinik psikoloğa göre, şamanların kendi bedenlerine dair bu imge, zihinsel durumlarının dönüşmesine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır (Lewis Williams ve Pearce 2005: 118, dipnot 90-91). Nöropsikolojik araştırmalar, çeşitli halüsinojenik maddeler ya da bitkilerin kullanımı da dahil farklı teknikler kullanılarak uyarılan üç örtük trans aşaması bulunduğunu açıklamaktadır (Clottes ve Lewis-Williams 1998: 16).

Transın ilk ve erken aşamasında, parlak renkli, titrek, genişleyen, zıtlık gösteren geometrik biçimler (nokta, zikzak, ızgaralar ve kıvrık, kavis, yöndeş çizgi dizileri) görme yeteneğini saf dışı bırakır. İkinci aşamada, transa geçen kişinin duygusal durumuna bağlı olarak, bu biçimlerin belirli nesnelerle ilişkilendirme eğilimini de beraberinde getirir. Bu "gerçek halüsinasyon" halinde, kafes benzeri bir tünelin iki yanında geometrik imgelere ait görüntüler ve insan ve hayvan biçimleri belirir. Üçüncü ve son trans aşamasında ise söz konusu kişi bir girdabın ya da tünelin sonundaki ışığı

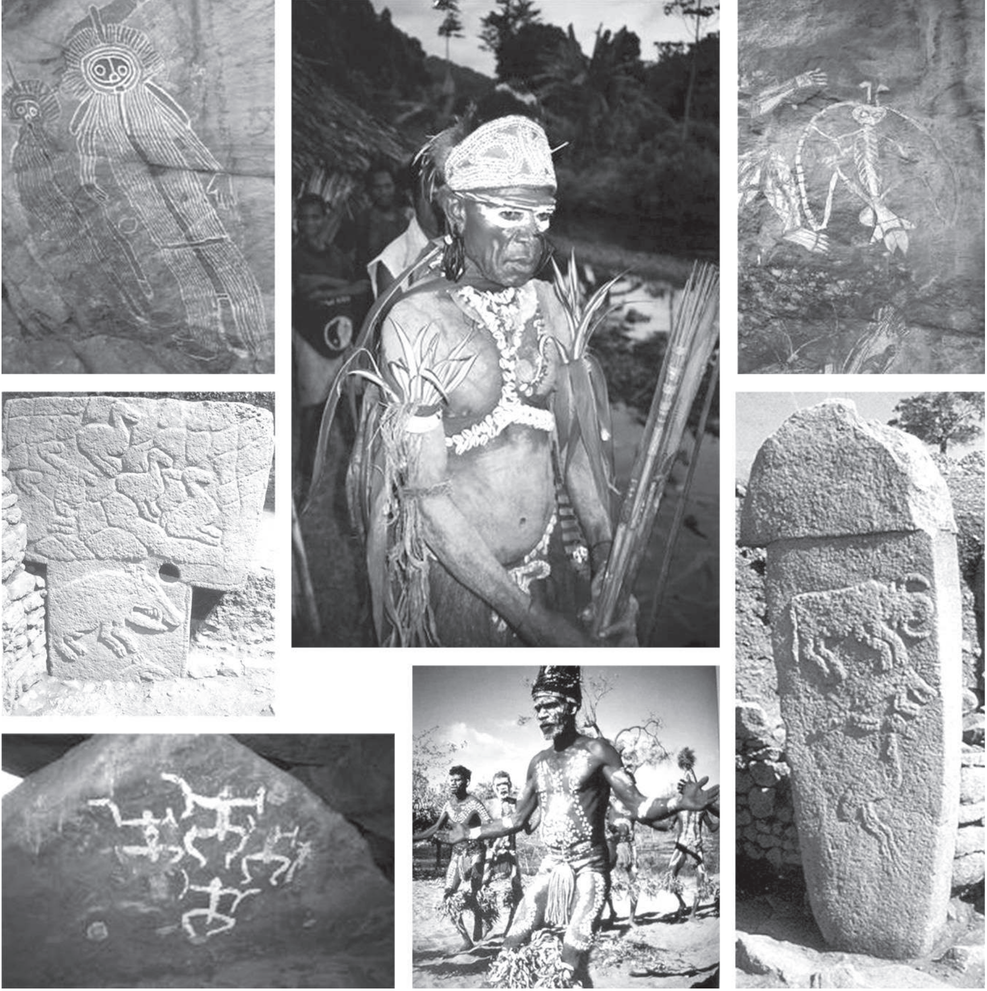
için belirli testlerden geçmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu eğitimler arasında rahip ya da rahibe adaylarının gözüne acı kırmızıbiber sürülmesi gibi fiziksel dayanıklılığı ölçen acılı deneme süreçlerini de kapsıyor; şiddetli ağrı ile oluşan geçici körlük ve halüsinojenik tütün suyunun içilmesi birtakım hayallerin deneyimlenmesiyle sonuçlanıyordu. Adaylara "üst kozmosun ilk katına" ulaşmak için "ruhlar dünyasındaki" "büyük akbabanın merdivenini" kullanarak "cennete" tırmanma öğretilir. Ayrıntılar için bk. Lewis-Williams ve Pearce 2005: 106, dipnot 38.

52 Yerli gruplar arasındaki büyünün önemi için ayrıca bk. Malinowski 1954.

53 Doğaüstü metaforlar, biliş ve tarihöncesi dinlerdeki inanca dair uzman görüşü için ayrıca bk. Culley 2008 ya da Whitley 2008; Bell 1997.

54 Kendinden geçme teknikleri için bk. Eliade 1964.

55 Gillin'in eseri için bk. 1936. Kolombiya Amazonlarındaki yerliler arasında yaygın olan ruhanî inançlar için bk. Schultes 1968.

Res. 7: Kaya üzerine resmedilmiş doğaüstü güçlere sahip bir Namarrgun figürü (üst sağ). Aborijin "Rüya zamanı"na göre bu "yıldırım adam" başına, dirsek ve dizine takılan taş baltalar kullanarak karanlık bulutları bölüyor ve onu zemine çarptırarak şimşek ve gök gürültüsü yaratıyordu. Baltasının yanında vücuduna sarılı bir bantı vardı. Bu bant gök gürültüsüne bağlıdır ve balta ile birlikte çalışarak bu dünyayı ve diğer dünyayı sarsarlar. Viktorya Nehrinin kuzey bölgelerinde yaşayan Wardaman kabilesinin "Yıldırım Kardeşleri" de doğayı kontrol eden güçlere sahiptir (üst sol). Şamanlar veya ilk avcı-toplayıcılar tarafından yapılan ayinler doğaüstü ataları çağırmak içindir, bu gelenek kaya resimlerine de kaydedilmiştir (alt sol). Göbekli Tepe'nin bezemeli dikmelerinde görülen bazı figürlerde (orta sol ve alt sağ) belki de hayvan ataları içeren bir yaradılış miti canlandırılmıştı.

görür. Kişinin yaşadığı sürüklenme, uçma ve bedensel parçalanma hissiyatı boyunca, insanların, hayvanların görüntüleri ve tünelin ya da girdabın sonunda beliren sahneler gerçekmiş gibi görünür. Bazı kişiler bu imgeleri duvar ve kafes benzeri sahneler üzerinde üç boyutlu hayvan biçiminde görürler. Bu üçüncü evrede değişen bilinçte en çok karşılaşıldığı belirtilen deneyimlerden biri de bir hayvana ya da uçan bir kuşa dönüşülmesidir. Ruh edinimi ya da ruhun kayıp olması gibi hisler değişen bilinç durumunun sonucudur. Hangi yolla transa geçerse geçsin, şaman belirli bir ruhanî hayvan ya da bitki ile özdeşleşebilir ve hem kendini hem de kendini izleyenleri doğaüstü bir potansiyeli olduğu konusunda ikna edebilir. Şaman grupları, bu "edinilmiş potansiyelin" iyileştirme gücünün ve ruhlar ve doğaüstü yaratıklarla iletişim kurma becerisinin kaynağı olduğuna inanmaktadır.

3. Bölüm

Geç Akeramik Neolitik Dönemde Köy Yaşamının Yerleşikleşmesi (MÖ yaklaşık 8500-7000)

Daha büyük ve dayanıklı yapı birimleri; sosyo-dinsel faaliyetler için inşa edilen komünal yapılar; sosyal farklılıkların başlangıcı; yiyecek üretimi üzerindeki vurgunun artması ve yiyecek arama/toplayıcılık geçim tarzlarına daha az dayanılması ile artan ekonomik çeşitlenme; kaynak yönetimi ve koyun ile keçinin evcilleştirilmesi; yabani tahıl ve bakliyatın aşamalı olarak ekiminin yapılması; muhtemelen seçimli hiyerarşik köy meclisleri aracılığıyla gerçekleştirilen topluluk yönetimi.

Orta Güney Anadolu Platosu

Eski Suğla Gölü çevresindeki paleoekoloji ve Pınarbaşı'na ait paleobotanik veriler, bitki örtüsünün MÖ 8. binyıla kadar oldukça yavaş bir şekilde genişlediğini ortaya koymaktadır. Kuru ve sıcak yaz aylarına rağmen, kışlar oldukça soğuk ve yağmurlu olabiliyordu; bu durum, nadiren yaşanan sellerden kaynaklanan Çarşamba Çayı'nın yelpaze şeklindeki alüvyal birikimleri tarafından da desteklenmektedir (Roberts *ve diğ.* 1996: 39). Topraktaki nem oranına faydalı olan orta dereceli sellenmeye karşın, geniş ölçekli sellenme ve alüvyal yelpazeleri çevresinde yükselen su tabakası bitki örtüsüne zarar vermiş olabilir. Orta Güney Anadolu Platosunun bir kısmı geniş aralıklı ve kuraklığa dayanıklı badem (*Amygdalus*), sakız ağacı (*Pistacia*), çitlembik (*Celtis*) ve akdiken ağaçlarının olduğu orman örtüsü ile, bir kısmı da ara ara çayırların olduğu, *Asteraceae* (örneğin, Artemisia bitkisi) ve *Lamiaceae* çalılıklarından oluşan bir bozkır örtüsü ile kaplıydı. Daha az kurak alanlardaki ormanlık arazideki ağaç topluluğu içerisinde çam, köknar ve sedir bulunmaktaydı. Çok fazla suya ihtiyaç duyan söğüt ve ıhlamur ağaçları tatlı su göllerinin kenarlarında büyümüştür.[1] Platonun yüksek kesimlerinde bitki örtüsü daha zengindir. Bu zengin bitki örtüsü, hayvanlar için beslenme, avcı-toplayıcıların için ise kamp kurma sahası halini alan doğal ortamlar yaratmıştır.[2] Kalıcı yerleşmeyi seçen avcı-toplayıcılar tercihen özellikle alüvyal bölgelere yerleşiyordu. Tatlı su kaynakları yakınındaki bu tür bölgelere yerleşilmesi

1 Bitki örtüsünde *Fraxinus* (Dişbudak), *Phragmite* (Kamış), *Tamarix* (Ilgın) ve *Vitex* (Hayıt) gibi türlere de rastlanması, bölgenin bazı kısımlarındaki sular altında kalmış bataklıkların ve su kenarında yetişen ormanların varlığına işaret etmektedir. Su kenarında yetişen ormanlar, tatlı su kaynaklarının beslediği küçük göllerin ve yüksek arazilerden (örneğin, Karadağ) akan mevsimsel tatlı suları biriktiren tuzlu sığ göl havzalarının çevresinde oluşur (Asouti ve Fairbairn 2002). Pınarbaşı bölgesindeki bataklıklar bu dönemde bu tür hidrolojik şartlarının varlığını doğrulamaktadır (Roberts *ve diğ.* 1999).

2 Yüksek oranlı *Gramineae* polenleri, MÖ 9. binyıldan sonra yabani ot ve bitkilerin artışına işaret etmekte; bölgedeki muhtemelen avcı-toplayıcıların genişleyen varlığını göstermektedir. Kapadokya'daki yabani bitki toplayıcılığının etnografyası için bk. Füsun 2003.

ve besin kaynağı yönetimi, yenilebilir yabani bitkilerin ekiminin ve sonrasında yaban koyununun ve keçisinin evcilleştirilmesini tetiklemiştir.[3] Kapadokya'da, MÖ 9. binyıl sonları ila 8. binyıl başlarına ait Eski Acıgöl polen kayıtları nemli koşulların geri geldiğini ortaya koymaktadır. Yükselen yağış oranı ile birlikte, bitki örtüsünün kalitesi, Konya Ovası'ndan daha hızlı bir biçimde artmış olabilir. Bu durum, Kapadokya'daki kalıcı köylerin neden Konya Ovası'ndakinden biraz daha erken ortaya çıktığını açıklar (Esin 1998; Gülçür 1995). Daha erken dönemde Artemisia-Chenopodiaceae (pelinotu-kaz ayağı) tarafından hâkim olunan bitki âlemi aşama aşama aralarında çayırotu, meşe-ardıç-çitlembik toplulukları, çalılar, yiyecek bitkiler ve meyve ve fıstık ağaçlarının da olduğu zengin bir çevreye dönüştü.[4] Sığırların, koyun ve keçinin de bulunduğu Aşıklıhöyük ve Musular taksonları, Kapadokya'daki çayır zengini çevreyi doğrulamaktadır. Ancak, Eski Acıgöl'deki palinolojik kanıtlarda da görüldüğü gibi, yenilebilir bitkilerin bolluğuna rağmen, bölgenin her yerinde büyük miktarda kalıcı yerleşme ortaya çıkmamıştı. Örneğin, obsidyen zengini Göllüdağ ve Acıgöl/Hotamış bölgelerinde yerleşme bulunmuyordu (Woldring 2002: 65). Musular, Aşıklı Höyük, Acıyer, Hacıbeyli (Ishikawa 1995), İninönü, Sırçan Tepe, Toparın Pınar, Yellibelen ve Melendiz sınırları içerisindeki Gedikbaşı gibi kümelenmiş yerleşmeler bu akarsu vadisinin sayısız avcı-toplayıcı grubuna ait bir alan olduğunu göstermektedir (Özbaşaran 2000). Göllüdağ bölgesinde ya da Melendiz ve Karasu-Demirci vadileri (Kuzucuoğlu 2002: 43) boyunca izlerine rastlanan insan faaliyetine gelecek olursak, bu faaliyetin bir kısmının obsidyen çıkarılması ve işlenmesi ile ilişkili olduğu söylenebilir.[5] MÖ 8. Binyılın ortalarında bazı yerleşmelerin (örneğin, Aşıklı Höyük) terk edilişi, o dönemde istikrarlı bir çevre olduğundan dolayı olduğu için açıklanamamaktadır (Thissen 2002a: 14). Uzun bir kronolojik boşluğun ardından, MÖ 7. binyılın sonlarına doğru Kapadokya'da yeni yerleşmeler (örneğin, Köşk Höyük, Pınarbaşı-Bor, Tepecik-Çiftlik) ortaya çıktı (Bıçakçı 2001, 2003, Bıçakçı *ve diğ.* 2007).

Konya Ovası, MÖ 8. binyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ilk yerleşmelerle birlikte daha farklı bir tablo çizer. Kızılırmak'ın kuzeyinde ve doğusunda, Tuz Gölü'nün kuzey ve batı kısımlarında ya da Melendiz Havzası girişinde çağdaş yerleşmelerin bulunmayışının aydınlatılması gerekmektedir. Ancak bu durum dış grupların Orta Anadolu'nun bu kısımlarındaki çeşitli kaynakları kullanmadığı anlamına gelmez. Et ve balığın muhafazasındaki temel bileşen olan ve muhtemelen gölden elde edilen tuz, bölgede kalıcı bir yerleşim olduğunu haklı çıkarmaz. Orta Anadolu'nun kuzey yarısındaki arkeolojik keşifler bu zamana kadar köy yerleşimlerini ortaya koymayı

3 Varsayımsal ekonomik yönetim stratejisinin bir parçası olarak, avcı-toplayıcılar yabani sığır, koyun ve keçiyi bir zamanlar düşünülenden daha erken bir dönemde kapalı alanlarda tutmaya başlamış olabilir. Evcilleştirme için öngörülen başlangıç aşamasının yerel bir girişim olarak ya da yiyecek üretimini iyi bilen gruplarla kurulan ekonomik ilişkiler ya da karşılaşmalar sırasında edinilmiş olma ihtimali vardır. Yerel girişimler edinilen tekniklere, uyarlama, hatta kültürel etkileşimlere ait örneklerin önüne geçmez.

4 Yıllık yağış oranı, MÖ 7. binyılın ortalarında yaklaşık 400 mm seviyesini aşmış olabilir. Bk. Roberts *ve diğ.* 2001; Kuzucuoğlu *ve diğ.* 2002; Kuzucuoğlu *ve diğ.* 1998; Woldring 2002: 60-63, res. 1. Çevreyle ilgili daha fazla genel açıklama için ayrıca bk. Bottema ve Woldring 1990; Bottema *ve diğ.* 1990.

5 Yalnızca yüzey verilerine dayanarak, tüm bu yerleşmelerin Aşıklı Höyük ile aynı uzunlukta bir yerleşime sahip olup olmadığını bilmek zordur. Bu ve diğer yerleşmeler için bk. Harmankaya *ve diğ.* 1997.

başaramamıştır. Bu tür yerleşimler, var olsalar bile, olasılıkla yoğun bitki örtüsü ya da erozyon tabakaları ile örtülmüştür (Summers 2002: 133).

Doğu Çatalhöyük'ün erken tabakaları, Pınarbaşı, Suberde (Suğla) ve Can Hasan III bölgedeki ana yerleşim merkezleridir. Bu yerleşmelerden bazıları büyük olasılıkla mevsimsel yerleşmelerdi.[6]

Pınarbaşı

Konya Ovası'nın güney ucunda yaklaşık 0.25 hektarlık bir alana yayılan açık hava yerleşmesi (A) ve yakınındaki kaya sığınağı (B) avcı-toplayıcıların geçim ve inşa faaliyetlerine dair kanıtlar sunmuştur.[7] Dıştan gömülü ahşap hatıllar tarafından desteklenen, saz ve çamur karışımından yapılma bir üst yapıya ve kırmızı aşı boyalı taban sıvasına sahip olan oval çukur kulübelerden oluşan iki mimari tabaka, A yerleşimindeki kamp yerini temsil etmektedir. Kulübelerin dışındaki açık faaliyet alanlarında ocaklar yer alır. Yapılan kazılarda büzülmüş pozisyonda gömüler saptanmıştır. Gömüler olasılıkla kefen benzeri bir örtü ile sarılmış ya da bir çuvala konularak bu erken yerleşim tabakası üzerindeki bir mezarlığa gömülmüştü. Muhtemelen öldükten sonra kafatasları çıkartılan biri 10, diğeri 18-20 yaşlarında iki kişiye ait büzülmüş pozisyondaki gömülerin keşfi, kamp yerinin bir kısmında, yerleşimin geç tabakasında bir mezarlığın bulunduğu fikrini vermektedir. Bitki, hayvan ve malzeme envanterine dayanarak, Pınarbaşı A'daki geçime dayalı faaliyetlerin mevsimsel olduğu ve yaban koyunu evcilleştirme yöntemlerini deneyimleyen küçük bir hareketli avcı grubu tarafından sürdürüldüğü varsayılmaktadır. Bazı küçük boylu koyun kemikleri bu yerleşmedeki yerleşimcilerin koyunu evcilleştirmeye çalıştığını göstermektedir. Ancak, sınırlı morfometrik veriler bu tezi uzak bir ihtimalden öteye götürmüyor. Karbonlaşmış bitki kalıntıları arasında menengiç ve bademe rastlanmış olması ise yerleşmenin çevresinin geniş bir kuru ağaçlık alan ile çevrili olduğunun göstergesidir. Yaban öküzleri, yaban koyunu (*ovis orientalis*) ve atlardan oluşan bölge avcı-toplayıcı grupların dikkatini çekiyordu. A yerleşmesindeki dayanıksız mimari kalıntılar, yerleşmede üretilen mikrolitlerin hâkim olduğu çakmaktaşı ve obsidyen buluntu topluluklarına sahip aynı avcı-toplayıcı grupları tarafından düzenli bir biçimde yerleşildiği ihtimalini artırmaktadır.

Bu avcı-toplayıcıların genel olarak proteine dayalı bir beslenme alışkanlığı olsa da, büyük miktarlarda yenilebilir bitki de tüketiyorlardı. Einkorn buğdayı, mercimek ve burçağın yabani ataları, Güneydoğu Anadolu platosunun bu kısmındaki çoğu avcı-

6 Büyük höyüklerin yanı sıra, güneydoğu platosunda Hacıbeyli ya da Toparın Pınar benzeri daha küçük ve düz yerleşmelerin mevcut olduğunu varsaymak mantıklı olacaktır. Bk. Baird 2002: 148-151. Kayseri'nin doğusundaki Develi ilçesinin 18 km kuzeybatısında yer alan Toparın Pınar dağınık obsidyen buluntular ortaya koymuştur. Toparın Pınar bölgedeki sayısız mevsimsel yerleşik Akeramik Neolitik yerleşmesinden yalnızca biri olabilir. http://www.tayproject.org/veritabeng.html.

7 Bu yerleşim yeri, Konya Ovası'nın güney ucundaki kalker tepelerin sırtında, Karadağ volkan masifinin kuzeybatısında, Karaman ilinin kuş uçumu yaklaşık 39 km kuzey-kuzeybatısında yer almaktadır. Pınarbaşı, aynı şekilde, Çatalhöyük'ün yaklaşık 25 km güneydoğusunda, Can Hasan III'ün 12 km kuzeybatısında ve Süleymanhacı Köyü'nün yaklaşık 5 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Bk. Watkins 1996; Baird 2003; http://www.liv.ac.uk/sacos/research/projects/pinarbasi/index.html. Anadolu'nun bazı kısımlarındaki mevsimsel olarak yerleşik köylerin muhtemel varlığı için bk. Aurenche1996.

toplayıcının beslenme alışkanlığının bir parçasıydı. Ortaya çıkarılan taksonlar geniş ölçekli kaynak kullanımına dayalı bir geçim ekonomisinin göstergesidir. Kurak bölgelerdeki kaynak kullanım tarzı aşırı kullanıma bağlı kaynak baskısına karşılık gelse de, söz konusu kullanım tarzının bu ekoton çevrede ortaya çıktığını söylemek zordur. Geniş ölçekli olarak avlanan türler, Pınarbaşı'nı çevreleyen farklı ekolojilere sahip bölgelerde rastgele avlanma yapıldığını göstermektedir. Bu yerleşmede ele geçen hayvan kemiklerine bakarak, yerleşimcilerin sığırdan (*Bos)* yaban eşeğine (*Equus hemionu)* küçük memelilerden kuşlara kadar çok çeşitli hayvanları avladığını söyleyebiliriz. Pınarbaşı A'da hayvan topluluklarında rastlanan keçi (*Caprine*) kemiklerinin oranı koyun ve keçinin en azından MÖ 9. binyılın ortalarında ve sonlarında büyük sayılarla avlanmadığını kanıtlar niteliktedir (Martin *ve diğ.* 2002: 195, 203). Balık kılçığı artıkları yerleşmenin bitişiğindeki küçük tatlı su göletinde balıkçılık yapıldığına işaret etmektedir. Çok sayıda sürtme taş aletin varlığı yenilen bitkilerin ve fıstıkların yerleşme içinde işlendiğini akla getirmektedir.

Kaynaklar: Watkins 1996; Baird 2003, 2004, 2005, 2007; Carruthers 2005; Erdoğu *ve diğ.* 2003; Zohary ve Hopf 2000.

Boncuklu

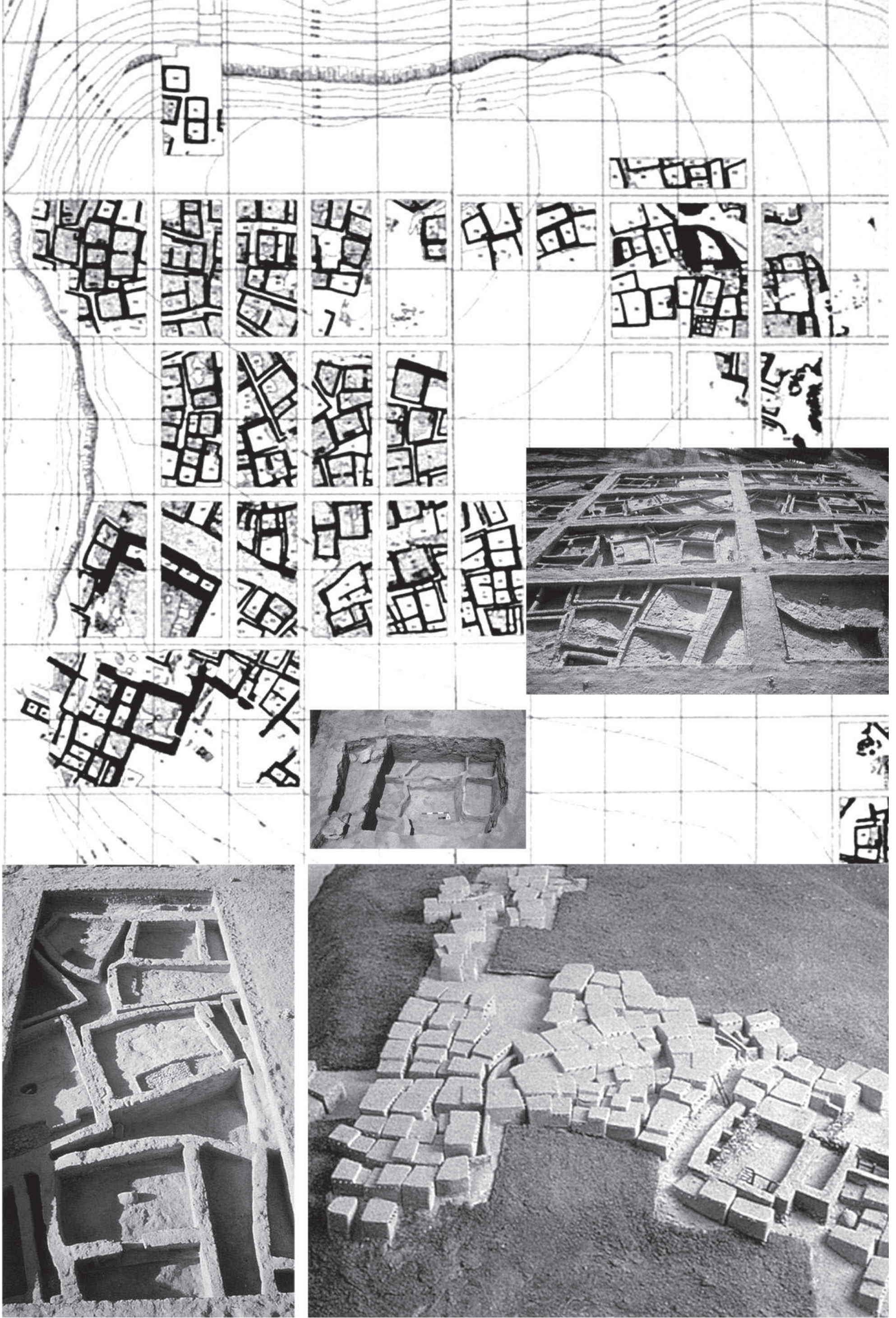
Çatalhöyük'ün yaklaşık 9 km kuzeydoğusunda, kireçli bir yükselti üzerinde yer alan bu küçük, alçak höyük neredeyse 1 hektarlık büyüklüğe sahiptir. Sulak bir arazide MÖ 9. binyılın sonlarında kurulan bu köy yerleşmesi bir sonraki binyıla kadar devam etmiştir. Yapısal detaylarda birtakım benzerliklerin olduğu görülse de, kavisli kerpiç duvarlar ya da kısmi olarak tahrip olmuş, söveli oval yapı, mimarinin Can Hasan III ya da Çatalhöyük'tekinden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Yerleşim tabakalarında sıvalı tabanların ve duvar kalıntılarının (bazılarında kırmızı boya izlerine rastlanan) yanı sıra, kazık delikleri ve çukurlara da ulaşılmıştır. Bazı tabanlarda tespit edilen organik kalıntılara (fitolitler) bakılırsa, tabanların üzerinde hasır olma ihtimali de vardır. Boncuklu'daki yerleşik avcı-toplayıcılar keçi, at, sığır, domuz, geyik, kaplumbağa ve kuşları avlıyordu. Çok sayıda mikrolitin bulunduğu çakmaktaşı alet envanteri ile çağdaşı Pınarbaşı buluntu topluluğu arasında birtakım yerel farklılıklar vardır. Küçük buluntular arasında bezekli taşlar, kenarı yivli taşlar ve boncuklar bulunmaktadır.

Kaynaklar: Baird 2006. http://www.liv.ac.uk/sace/research/projects/boncuklu.

Aşıklı Höyük (Res. 1)

3.5-4 hektarlık bu höyük Aksaray'ın Gülağaç ilçesinin yaklaşık 25 km güneydoğusunda bulunmaktadır.[8] Çok çeşitli hayvanların beslenme sahası olan otlaklar ilk yerleşimcileri bölgeye çekmiş olmalıdır. Devamlı akan Melendiz, nehir kıyısının yerleşim yeri olarak seçilmesinde önemli bir etken olmuştur. Sultan Sazlığı'nın güneyindeki Hacıbeyli ve mevsimsel olarak yerleşilmiş, bazıları obsidyen atölyelerinden (örneğin Kaletepe) olu-

8 Höyük, bir alüvyal sel ovası üzerinde, denizden yaklaşık 1120 metre yüksekte bulunur ve büyük ölçüde Melendiz'le ve Hasandağı ve Melendiz Dağı ile çevrilidir. Köyün bir kısmı Melendiz kıyıları ve eski nehir yatağı boyunca uzanır.

Res. 1: Aşıklı Höyük. 2. tabakanın kazılan kısmının planı, mimari detaylar ve modelleme (Esin ve Harmankaya 1999'dan alıntı).

şan kamp yerleri en az üç yerleşim tabakasına ya da evreye ve ayrı ayrı mimari alt evrelere sahip olan Aşıklı Höyük'ün Melendiz Vadisi ve çevresinde izole bir yerleşim konumunda olmadığını ortaya koymaktadır. Bu üç yerleşim tabakasından biri olan geniş ölçüde tahrip olmuş 7 metre kalınlığındaki 2. yerleşim tabakasının 10 mimari alt evresi (yukarıdan aşağıya 2A-2J) bulunmakta ve tahmini olarak MÖ 8000 ve 7500 arasındaki zaman sürecini kapsamaktadır. Bu tabaka, MÖ 7500-7400 yıllarına tarihlendirilen 1. tabakanın altında iyi korunmuş binalar ve katmanlardan oluşmaktadır. Köy evleri ve ek yapılar sıklıkla inşa edilmişti ve boyutları ve yönlerinde hiç bir değişiklik yoktu. 3A-C alt evrelerinden (MÖ yaklaşık 8200-8000) oluşan 3. tabakanın başlarına ait köy mimarisi bir sonraki tabakanın mimarisi ile benzerlik göstermektedir.

Melendiz'e daha yakın bir konumda bulunan erken köy (3. tabaka) büyük bir sel baskınına uğramıştı.[9] Köyün büyüklüğünü yalnızca dar geçitler, patikalar ve avlularla ayrılan tahrip olmuş çok sayıdaki yapıya dayanarak hesaplamak zordur. En erken alt evrenin (3C) altında bulunan çok sayıdaki oval ev daha erken bir yerleşim tabakasına/evresine ait olabilir.[10] Yerleşmede keşfedilen birkaç gömü ölüleri yapı içine (intramural) gömme geleneği olduğuna işaret etmektedir. Köyü kuran yerleşimciler daha önceden yerleşik düzene geçmiş avcı ve toplayıcılardı. Alüvyal birikintiyle kaplanan mimari alt evreler, köyün alt kısımlarında ara sıra sellerin meydana geldiğinin göstermektedir. Son tabakaya ait alt evrelerde, yapı ustaları kerpiç evlerin duvarlarını selden korumak için taş temel inşa etmeye başlamışlardır. Köy sakinleri geçim ihtiyaçlarını yakındaki besin kaynaklarından sağlıyordu. Yiyecek üretimi, tüketimi ve endüstri ile ilşkili faaliyetler hem iç hem de dış alanlarda yapılıyordu. Bu durum, birkaç öğütme taşı, cilalı taş eser ve hayvanların derisini yüzmek, etini kesmek ve işlemek ve post üzerinde çalışmak için kullanılan geyik boynuzlarının da arasında olduğu taş aletlerin varlığı ile kanıtlanmıştır. Yabani sığır kemikleri genel olarak genç hayvanlara aitti. Yabani sığırın yanı sıra, bu köyün sakinleri eti, postu ve derisi için koyun, keçi, at, yaban domuzu, tavşan ve tilki avlıyordu.

Birbirini takip eden 10 mimari ya da yapı alt evrelerinden oluşan 2. tabaka yerleşmesi, daha erken dönemdeki köyden (3. tabaka) bir kil katmanı (yaklaşık 0.7 metre) ile ayrılan, oldukça iyi korunmuş uzun ve kesintisiz bir yerleşimi temsil etmektedir. Bazı evlerin yeniden inşasıyla, yeni meskenlerde 3. tabaka evlerinin alt duvarları temel olarak kullanılmıştır. Ancak, 2. evreye ait köyün selden hemen sonra kurulup kurulmadığı kesin değildir. Evler sık dokulu kümeler halinde, bazen mevcut arazi içerisine sığmaları için yuvarlak duvarların olduğu dikdörtgen ya da yamuk planlı olarak inşa edilmişlerdi. Yoğun yerleşime sahne olmuş köyde, ara yollar, sokaklar ve avlular ev

9 Neredeyse 1.5 metre kalınlığındaki çakıl ve çökel katmanı, ani selde su baskınına uğrayan evlerin içini doldurmuştu (Esin 1996: 35-26). Bu olayın sonrasında, nehir kıyısındaki köy evleri terk edildi. Höyüğün tabanından alınan radyokarbon tarihli altı kömür örneği, köyün MÖ yaklaşık 9. binyılın son çeyreğinden önce kurulduğu izlenimini uyandırmaktadır (Thissen 2002a: 14; 2002b: 301-302; Esin 1998: 103; Esin ve Harmankaya 1999; Kuniholm 1999; Özbaşaran 2000: 139; Stuckenharth ve Lawn 1969: 153). Bu hesaplama yerleşmeyi Kapadokya'da kaydedilen en eski tarihöncesi köy konumuna getirmiştir. Yerleşmenin çeşitli yerlerinden alınan 47 örneğe dayalı birleşik radyokarbon değerleri, 2. evredeki köyün MÖ 9. binyılın son çeyreğinden itibaren 5 yüzyıldan fazla bir zaman dilimini kapsar (CANeW veri tabanı güncellemeleri 2006; Thissen 2002b: 301-302).

10 Yerleşmede dikdörtgen ve oval planlı ev yapıları arasında tahminen hiçbir boşluk olmadığını belirtmek önemlidir (Düring 2006: 73).

kümeleri arasında, nadir de olsa evler arasında dar boşluklar oluşturmaktadır. 2A-C alt evrelerinde, kümelenmiş kerpiç evler belki de mahalleleri oluşturuyordu. Yüzlerce yapıya rastlanan 2. tabakaya ait evlerdeki odaların büyüklüğünde de ve şekillerinde büyük değişimler olduğu gözlemlenmiştir.[11] Bazı odalar iç bölme duvarlarında açılan açıklıklar yoluyla birbirlerine bağlanırken, daha büyük ev birimlerindeki içi bölünmüş bazı alanların –aynı dış duvarları paylaşan, bazıları çift duvarlı olan– arasında, belki de çatıdan açılan bir bağlantı olmasını zorunlu kılıyordu.[12] Tek odalı evlerin çoğu 10 m^2den biraz daha küçüktü, ancak birkaç evin iç alanı 18 m^2 ye kadar çıkıyordu ve daha büyüktü. Çok odalı ev birimleri ortalama 13 m^2 idi. Hem tek hem de çok odalı ev birimlerindeki yapı içi öğeler arasında ocak (hepsinde rastlanmamıştır), silo, seki ve bazen de yere sabitlenen öğütme taşı bulunuyordu. Birkaç ev tabanı üzerine saçılmış olarak ele geçen bu tür öğütücüler ve taştan yapılma tahıl işleme aletleri yerleşimcilerin mekân içi bazı faaliyetlerinin yapısına ilişkin ipuçları vermektedir. Bir kenarı mutlaka duvara yaslı olarak inşa edilen ocakların yeri ve konumu, bazen odaların köşelerinde ve diğer zamanlarda ise duvar dibinde ya da odanın ortasında inşa edilmeleriyle değişiklik gösteriyordu. Dikey olarak sıralanmış büyük düz taşlar, kalın bir kil tabakasıyla kaplı olan ve çakıl döşenen ocakların çevresinde ortostat benzeri bir yapı ortaya koyuyordu. En az bir köşede ocak olması durumunda, duman, duvara açılan bir delik yoluyla dışarı çıkıyordu. Evlerin yeniden inşası ve düzenlenmesi, tüm yerleşmede aynı anda değil de, bağımsız evler tarafından sunulan ihtiyaçlara göre gerçekleştiriliyordu. Düz damlardan erişilen evlerde odaları ayıran iç bölme duvarlarında açıklıklar vardı, dolayısıyla evler arasında iletişim sağlanıyordu. Bazı ev tabanlarında dokuma kamış ya da hasır izlerine de rastlanmıştır.

Ev kümeleri arasındaki açık avlular endüstri ve yiyecek faaliyetleri ile ilişkili işlev görüyordu veya çöplük alanı olarak kullanılıyordu. Ev kümeleri yanında, yerleşmede "T yapısı" olarak anılan yapıdan, kerpiç odalardan ve batısında ve güneyinde en az üç mimari alt evre boyunca kullanımda kalan avlulardan oluşan nispeten büyük bir alan bulunuyordu. Muhtemelen tapınak olan ya da başka bir amaca hizmet eden bu komünal yapı doğuda taştan teras duvarları ile kuşatılmıştır. "T yapısının" kalın bir sıva ile sıvanmış tabanları ve duvarları cilalanmıştır. Kırmızı renkli kil içerisinde tüf, su ve demir oksit bulunmaktadır. Doğu duvarının karşısında büyük ahşap kazıklar için açılan kazık delikleri ve büyük bir ocak tabanı yer almaktadır. Bu kısımda "T yapısının" dışına bir drenaj kanalı açılmıştır. Hemen yakındaki avluda sıvalı bazalt ile döşeli, kerpiçten yapılma büyük bir yuvarlak ocak vardır. Bu yerleşmede AB odasının morumsu kırmızı boya ile sıvalı tabanının altında iki mezar ortaya çıkarılmıştır. Mezarlardan biri, genç bir kadına ve yaşlı bir adama ait iskeletleri, diğeri ise bebeği ile birlikte gömülen genç bir kadının kalıntılarını içeriyordu.

Köy yerleşmesinin her iki evresinde de, yerleşimciler ölüleri evlerin zeminine kazılan çukurlara hasıra sarılı ya da hasırla örtülü olarak ve çok çeşitli şekillerde göm-

11 Hesaplanan 400 evin neredeyse 345'inin tamamen ya da kısmen tahrip edilmiş olduğu yayınlarda yazılıdır. Ayrıntılar için bk. Düring 2006: 78-94.

12 Duvarlarda kullanılan kerpiçlerin standart uzunlukları 90-100 cm, 60 cm ila 30-45 cm arasında; genişlikleri ise 25-30 cm arasında değişkenlik gösteriyordu; kerpiçlerin tümü genellikle 6 ila 8 cm kalınlığa sahipti (Esin 1996: 38).

müştür: büzülmüş pozisyonda, sırt üstü ya da yana yatar şekilde. Mezarlarda ya tek ya da çift gömülere ulaşılmıştır. Kazılan yüzlerce odada yaklaşık 40, en fazla 70 gömüye ulaşılmış olması köyün dışında bir mezarlık olabilme ihtimalini akla getirmektedir. Belki de birtakım sosyal ya da ruhanî nedenden ötürü yalnızca bazı evler yapı içi (intramural) gömme için bir depolama yeri olarak tercih ediliyordu. İskeletlerin çoğunda yanık izlerine rastlanmıştır. Ortalama yaşam süresi neredeyse 32 yıldı. Gömülerin %32'si çocuklara, bunun da yaklaşık olarak %44'ü daha bebekken (0-1 yaşları arası) ölen çocuklara aittir. Erkeklerin bazıları 55-57 yaşlarına kadar hayatta kalabiliyordu, oysa kadınların büyük çoğunluğu 20 ila 25 yaşları arasında hayatını kaybetmiştir. Yerleşimciler oldukça sağlıklıydı. Dişlerindeki aşınım şekilleri, birtakım tahılların yanı sıra, büyük av hayvanlarının, yabani bitkilerin ve meyvelerin de yer aldığı bir beslenme alışkanlığını yansıtmaktadır. Ölüm sonrası bedene ve kafatasına yapılan işlem, nadiren de olsa kafa derisinin yüzülmesinden ve kafatasına kesikler açılmasından oluşuyordu. Bir kadına ait kafatasından ölümünden haftalar önce trepanasyon yapıldığına dair kanıtlara ulaşılmıştır.[13]

Kaynaklar: Esin 1993a, 1994b, 1995, 1996, 1998, 1999; Fujii 1994; Bulut *ve diğ.* 1996; Buitenhuis; Güldoğan 2003; Woldring; Öksüz 2003; Özbek 1993; 1998; Yalçın ve Pernicka 1999; Balkan-Atlı 1994a; van Zeist ve de Roller 1994.

Musular

Verimli Ihlara vadisindeki 2.6 hektarlık bu açık hava yerleşimi Melendiz'in batı kıyısında, Aşıklı Höyük'ün yaklaşık 300 metre batısında yer almaktadır. MÖ 8. binyılın (yaklaşık 7600-7000) ikinci yarısında ana kaya üzerine inşa edilen bu Geç Akeramik Neolitik köy kabaca Aşıklı Höyük'ün geç evrelerine karşılık gelir. İki yapıdan oluşan bu özel yerleşme, endüstri ve ritüel faaliyetlerle ilişkili Aşıklı Höyük yerleşmesinin bir uzantısı olabilir.[14] A yapısının planı Aşıklı Höyük'ün T planlı ritüel yapısı ile benzerdir ve sekiler, ocak, çukurlar ile kırmızı sıvalı taban açısından benzerlik gösterir. B yapısı ise kayaya oyulmuş duvarları ile benzersiz bir plana ve yapım tekniğine sahiptir. Bir hat çizen ve taş kaplı, kayalara oyulmuş derin kanallardan oluşan özel bir drenaj ağı iki yapıyı birbirine bağlıyordu. Buradaki diğer bir özellik ise ana kayadaki bir girinti içerisine birikmiş domestik olmayan büyük çöp birikintisidir. Bu çöp birikintisi büyük miktarda yabani sığır, koyun ve keçi'nin yanı sıra ok uçları ve delicilerden oluşan taş aletlerden oluşuyordu.

Kaynaklar: Özbaşaran 1999, 2000; Özbaşaran *ve diğ.* 2006; 2007; Kayacan 2003; Yalçın ve Pernicka 1999.

Kaletepe

Niğde'nin Çiftlik ilçesinin Kömürcü köyünün kuzeyindeki kayalık tepe üzerinde bulunan sitenin obsidyen işliği olma ihtimali bulunmaktadır. 150'ye 150 metre büyüklüğündeki yamaç arazisinde hiçbir mimari kalıntıya ya da gömüye ulaşılamamıştır.

13 Özbek 1998: 572. Kafatasının geçtiği diğer işlemler için bk. Özbek 1993.
14 Yakınlardaki Yellibeden ve Gedikbaşı'nın da Aşıklı Höyük'ün uzanımları olma ihtimali bulunmaktadır.

Bu alanının en eski kullanımı MÖ 9. yüzyılın son çeyreği (muhtemelen biraz daha erken bir döneme) ila MÖ yaklaşık 8. binyılın başları arasına tarihlenebilir.[15] Farklı obsidyen çekirdeklerinin (uzun naviform çekirdekler de dahil), kabuklu yongaların, uçların ve aletlerin varlığı bu alanın yakınlardaki Kömürcü obsidyen kaynaklarını kullanan çakmaktaşını yongalayan ya da tedarik eden gruplar tarafından mevsimsel olarak yerleşildiğini ya da rastgele ziyaret edildiğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar: Balkan-Atlı *ve diğ.* 1999; 2006; Balkan-Atlı ve Binder 2000; Binder 2002.

Can Hasan III (Res. 2)

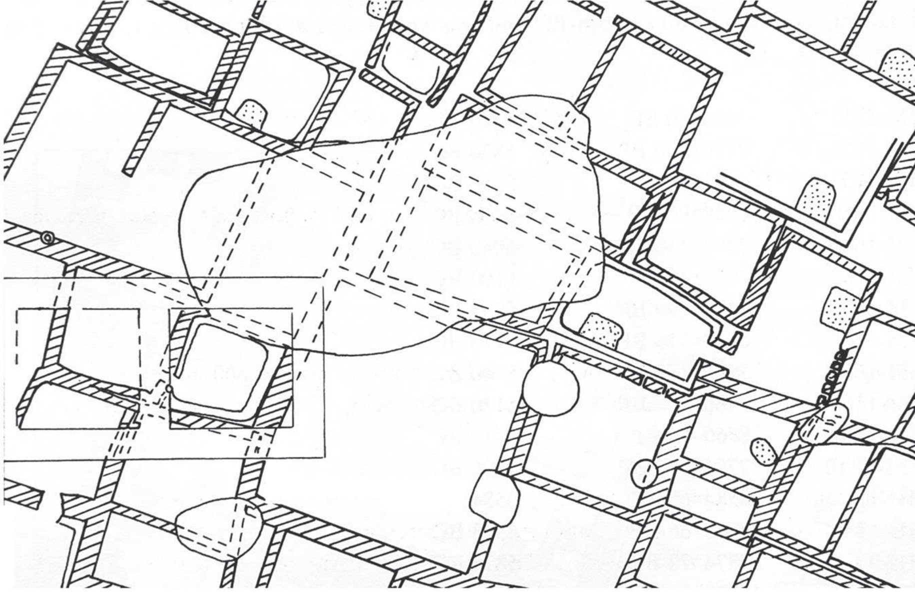
Alçak yükseltili, bir hektarlık bu höyük Karaman'ın yaklaşık 13 km kuzeybatısında bulunur. Bölgedeki en eski tarihöncesi köylerden biridir.[16] Yeşillik zengini bir bozkır çevresinde, belki de kurumuş Pleistosen gölü kıyısına yakın bir konumda bulunması köyün kurucularının avcı-toplayıcılar olduğu fikrini akla getirmektedir. 600 m^{2}lik yamaçta bir metre genişlikten daha dar ve uzun geçitler ile ayrılan bitişik ev kümelerinden ve büyük açık alanlardan oluşan yedi mimari evrenin olduğu bir köyün kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Köy, kümelenmiş mahalleler halinde düzenlenmiş bir dizi evden oluşuyor olabilir. Evler büyüklük olarak ve içerdikleri oda sayıları bakımından farklılık gösteriyordu. Son evrede, uzunluğu yaklaşık 1.2 metreye, kalınlığı da yaklaşık 9 santimetreye kadar çıkabilen balçık levhalar ile inşa edilen iki odalı evlere ait nispeten iyi korunmuş kalıntılara ulaşılmıştır. Evlerin bazıları sıkıştırılmış sıvalı tabanları ve tabana eklenen küçük çakıl taşları ile ortalama olarak neredeyse 16 m^2 büyüklüğe sahipti. Taş temelsiz ya da temel çukurları olmadan inşa edilen duvarlar çoğu kez daha önceki ev duvarları üzerinde yükseliyordu. Sıvalı iç duvarlar ve tabanların bazılarında kırmızı boya izlerine rastlanmıştır. Görünüşe bakılırsa, ev kümeleri arasındaki dar geçitler açık bir avluya açılıyordu. Önemli yapı içi öğelerin –araştırılan evlerde yalnızca iki ocak bulunmaktadır– ya da yapı içi (intramural) gömülerin olmayışı bu köyün yıl boyunca yerleşik olmadığını, ancak muhtemelen yaz aylarında mevsimsel olarak yerleşildiğini gösterir. Yabani einkorn, burçak, fiğ ve küçük tohumlu buğday otlarının varlığı köylülerin toplayıcılıkla uğraştığını –neticede büyük olasılıkla MÖ 8. binyılın sonlarına doğru ya da daha sonrasında– einkorn *(Triticum monococcum)*, emmer *(Triticum dicoccum)* ve mercimeğin *(lens culinaris)* varlığında da gözlemlenen ekim faaliyetiyle ilgilendiğini ortaya koymuştur. Hayvan kemiği kalıntıları yerleşimcilerin koyun, keçi, domuz, yaban eşeği, tavşan, boynuzlu hayvan ve nadiren de olsa alageyik ve karaca eti tükettiğini kanıtlar niteliktedir.

Kaynaklar: French *ve diğ.* 1972; Düring 2006; Payne 1972; Yakar 1991: 194-196.

---

15 Yerleşime ait altı radyokarbon tarihinin üçü üst tabakalara biri de alt tabakalara aittir. Üst tabakalar yeni kullanım faaliyetlerinin MÖ 5. binyılın ilk yarısında yapıldığını göstermektedir (Thissen 2002: 307; www.canew.org 2006 Şubat güncellemesi).

16 Orijinal buluntuların tekrar değerlendirilmesi, MÖ 8. binyılın ortaları ila 7. binyılın başları arasındaki zaman dilimini ortaya koymaktadır. 49L Açması'ndan alınan tüm bu örnekler en üstten taban tabakasına kadar uzanmaktadır. 16 örneğin 9'u MÖ yaklaşık 8. binyılın ortalarında başladığına işaret etmektedir (Thissen 2002b: 304). Hacettepe Üniversitesi ve Oxford Laboratuvarı tarafından analiz edilen örnekler bu tahmini desteklemektedir. Ancak, bu tarihlere ait tabakalanma kesin olarak belirlenmediği için, yeni değerler okunurken dikkatli olunması gereklidir.

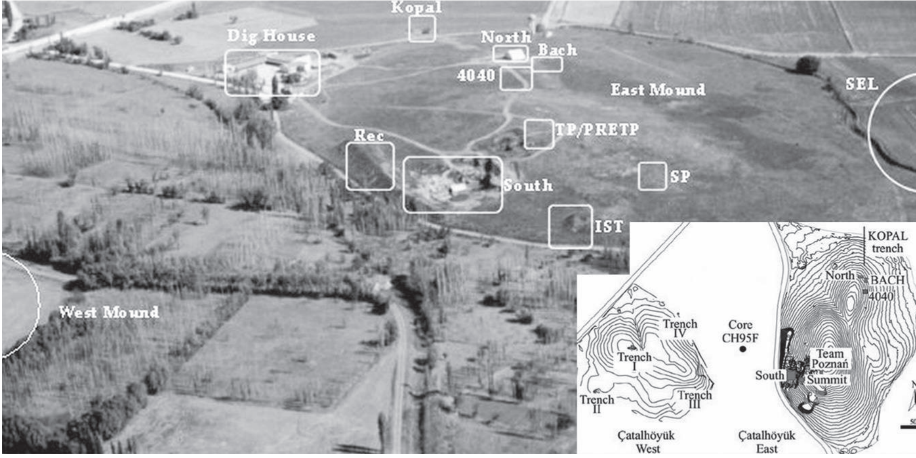

Res. 2: Can Hasan II yerleşmesinin kazılan kısmı (French *ve diğ.* 1972'den alıntı).

Doğu Çatalhöyük (Res. 3)

Konya'nın Çumra ilçesinde bulunan Çatalhöyük (13.5 hektarlık arazisiyle ve yaklaşık 20 metre yüksekliğiyle) Konya Ovası'ndaki en uzun yerleşime sahne olmuş en büyük Neolitik yerleşme olup yerel avcı-toplayıcılar tarafından olasılıkla MÖ 8. binyılın ikinci yarısında kurulmuştur.[17] Kabaca 8.binyılın içerisine yerleştirilen X.-XII. tabakalar yerleşimin sulak çevrelerindeki avcı-toplayıcı köyüne ait daha erken tabakaların üstünde yer alır. Aslında boyalı kireç sıva izlerine rastlanan Güney kazı alanı içerisindeki XII. tabaka öncesi yerleşime ait dört tabaka MÖ 8. binyılın üçüncü çeyreğine

17 MÖ yaklaşık 7400/7200-6200 arasını kapsayan ve Neolitik için önerilen zaman dilimi, Mellaart'ın XII, X. ve VIII-VII. tabakadan aldığı çoğunlukla ardıç ve karaağaçtan oluşan 27 kömür örneğinin da içinde olduğu çeşitli radyokarbon hesaplarına dayanır. XII.-VII. tabakalar için yapılan hesaplar MÖ 8. binyılın son çeyreğinden 7. binyılın ikinci çeyreğine uzanan bir zaman dilimi sunmaktadır. Bazı tarihlerin güvenilirliği tartışmaya açıktır (Cessford 2002: 28-29). Bunun nedeni, ağaçların kesilimi ile son birikinti arasında önemli bir zaman farkına sahip olabilme ihtimalidir. Devamlı olarak tekrar kullanılan kütükler kömüre dönüşebilir. Dolayısıyla, saptamaların yaşam alanlarının gerçek tarihinden ya da arkeolojik bir olaydan daha eskiye dayanma eğilimi vardır. Örneğin, XII. tabakadan alınan P-1374 örneği X. tabaka saptamalarından daha geç bir tarih ortaya koymuştur. Diğer bir anormallik ise aynı ortamdan alınan kömürleşmiş tohumlardan daha eski tarihler sunan hayvan kemiklerinde yaşanmıştır (Cessford 2002: 28, nu. 1). İstatiksel olarak genel sıralama ile uyuşmayan anormal radyokarbon saptamalarını belirlemek için kullanılan Bayes istatikleri, elde edildikleri ortam ile sağlam bir ilişkiye sahip olmadıkları için, Mellaart'ın kazılarında yapılan radyokarbon saptamalarının yarısından fazlası yetersiz nitelik taşır (Cessford 2002: 29). Doğu Höyüğün tabanına ait son veriler (PL-980525A: MÖ yaklaşık 7550-7350 ve AA-27982: MÖ yaklaşık 7310-7080) köyün kabaca MÖ 8. binyılın üçüncü çeyreğinde kurulduğunu doğrular nitelik taşır. Diğer yandan, Güney kazı alanındaki dört evden alınan XII. tabaka öncesine ait tarihler köyün başlangıcını MÖ 8. binyılın dördüncü çeyreğine yerleştirmektedir.XII-XI tabakaya ait radyokarbon hesapları MÖ 8. binyılın sonları ila 7. binyılın başlarını kapsayan bir zaman dilimi sunar. Ayrıca bk. Erdoğu *ve diğ.* 2003.

Res. 3: MÖ 8. bin yılın ikinci yarısında kurulmuş olan Çatalhöyük, İç Anadolu'nun Neolitik Dönemine ait önemli bilgiler vermeye devam etmektedir. Yerleşmenin etkileyici boyutu ve uzun süreli yerleşime sahne olması, korunmuş mimari kalıntıları ve Ian Hodder başkanlığında anında yayınlanan sistematik multidisipliner çalışmaları, onu Anadolu ve Yakın Doğu'daki çağdaş yerleşmeler arasında eşsiz bir konuma getirmektedir (http://www.catalhoyuk.com/database/catal/).

tarihlenmektedir.[18] Çanak çömleğin ya da obsidyen alet topluluğunda mikrolitlerin olmayışı yerel kültürün Akeramik Neolitik yapısını doğrulamaktadır. Botanik kalıntılara bakılarak, yerleşimcilerin baklagillerin ve tahılların yanı sıra, meyve ve kabuklu yemiş de tükettiğini söylemek mümkündür.

Kaynaklar: Mellaart 1967; Cessford 2007; Dür,ng 2006; Farid 2007; Hodder 2005a, 2005b, 2005c, 2006, 2007; http://www.catalhoyuk.com/database/; http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Boncuklu, Can Hasan III, Doğu Çatalhöyük ya da Aşıklı Höyük'e ait buluntu envanterleri kurucuların bölgesel kültür kökenlerine dair hiçbir belirti taşımamaktadır. Yerel Epi-Paleolitik atalardan gelen acı-toplayıcılar Kapadokya ve Konya Ovası'nda kalıcı köylerin kurulmasında rol oynamış olmalılar. Konya Havzası'ndaki geniş dağılımı henüz görülmese de, Can Hasan III ve Aşıklı Höyük'te gözlemlenen bitişik köy planı kültürel belirleyicilerden biri olarak görülebilir. Doğal olarak, göçebe Geç Akeramik Neolitik grupların bölgedeki yeni köylerin oluşumunda yer alıp almadığı da merak konusudur. Bu olasılık göz ardı edilemese de, yerel buluntu envanterleri de bu konuya açıklık getirememektedir.

Orta Batı Anadolu

"Akeramik Neolitik" yerleşmelere dair kanıtlar kesin değildir. Biga Ovası'nın güney yarısında bulunan Anzavurtepe, Eceabat'ın yaklaşık 8 km kuzeydoğusundaki Değir-

18 Doğu Çatalhöyük Höyüğü tabakalaşmasından geliştirilen yeni tabakalanma için bir sonraki bölüme bakınız.

menlik Mevkii, Çanakkale'nin doğusunda Çan dağlık bölgesindeki Çalca ve Bandırma Ovası'ndaki Tepetarla ve Musluçeşme o dönemde var olan birkaç yerleşme arasındadır. Alüvyal düzlüklerin uzağında yüksek arazilerdeki çoğu yerleşmenin konumu, buralardaki yerleşimcilerin yenilebilir bitki ekimi ya da hayvan yerine avcılık ve toplayıcılık ile ilgilendiklerini gösterir.[19] Orman Fidanlığı, Ilıpınar, Menteşe Höyük, Fikirtepe ve Pendik Kuzeybatı Anadolu "Neolitikleşme" sürecine sınırlı da olsa ışık tutan ana tarihöncesi yerleşimlerdir. Taş alet tiplojisine bakınca, Eskişehir ilindeki Kabaklı ve Keçiçayırı gibi yerleşmelerin tarihi Akeramik Neolitik döneme kadar uzanmaktadır (Efe 1996: 217). Göller Bölgesine gelince, avcı ve toplayıcı grupların en çok tercih ettiği bölgelerden biri olabilir. Bununla birlikte, büyük bir olasılıkla mevcut 500 mm'den daha yüksek olan yıllık yağış oranıyla birlikte, Batı Anadolu'nun bu kısmındaki bitki örtüsü, şu ankinden daha yoğun ve zengindi ve avcılar tarafından izi sürülen yabani hayvanları çekiyordu.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Yerel maddi kültür envaterlerinin azlığı bu aşamada bu konunun ayrıntılarına girilmesine olanak sağlamamaktadır.

Doğu Anadolu Dağlık Arazileri

Paleobotanik veriler ve tarihöncesi bitkilere ait türlerin yaşayan akrabaları kullanılarak kısmi olarak yeniden kurgulanan Erken Holosen çevre büyük akarsu vadileri boyunca zengin bir bitki örtüsü olduğunu göstermektedir. Meşe, çitlembik, fıstık, badem, çınar, dişbudak ve akçaağacın olduğu açık ormanlar dağ yamaçlarını kaplıyordu (Willcox 1991; Cauvin *ve diğ.* 1999: 100). Söğüt ve kavak ağaçlarından oluşan ve akarsu vadileri boyunca uzanan ormanlar benzer şekilde hayvanlar ve insanlar için cazip bir yaşam alanı sunmaktadır. Alüvyal ovalarda, Artemisia ve diğer ağaçların egemen olduğu bozkır örtüsüyle kaplı bazı alanlar vardır. Sıcak ve kuru yaz ayları ve soğuk ve nemli kışların yaşandığı karasal iklim günümüzdeki iklime oldukça benzerdi. Boytepe ve Elazığ'ın doğusunda bulunan Çınaz III yüzey araştırmaları sırasında kayda geçirilen birkaç yerleşme arasındadır (Harmankaya *ve diğ.* 1997).

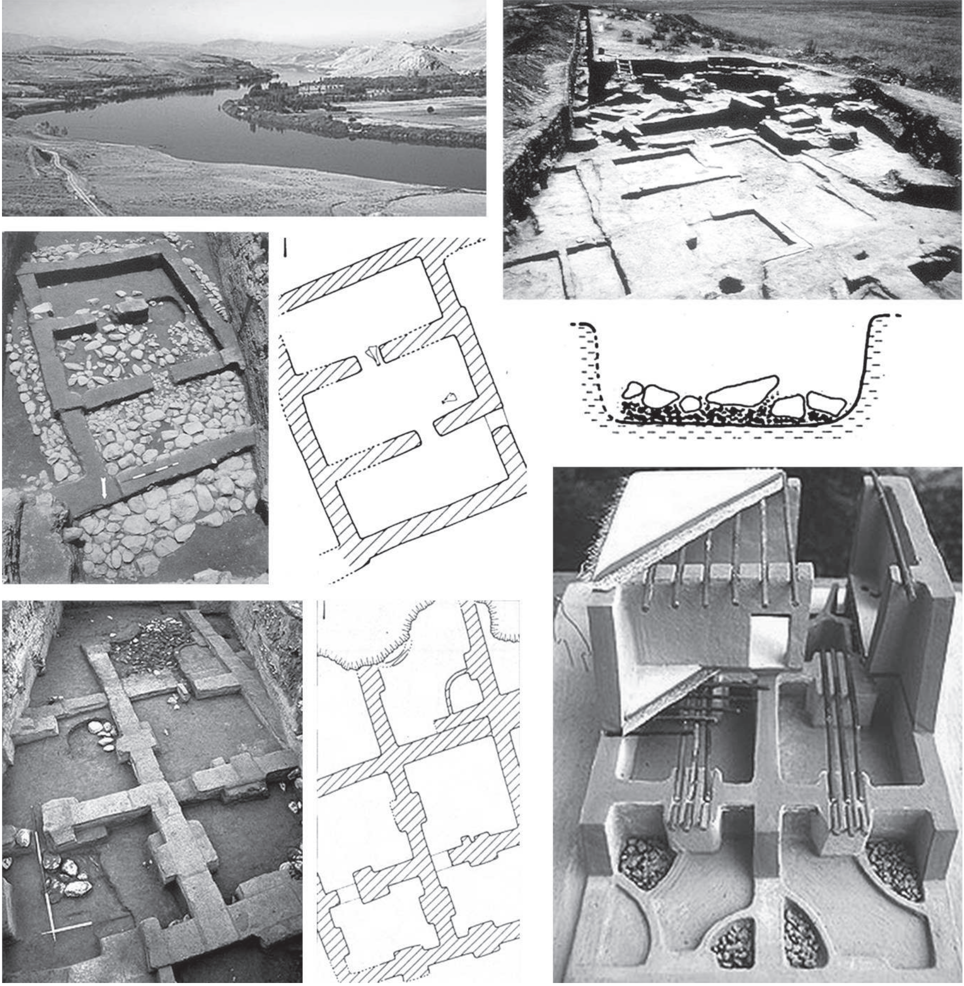
Cafer Höyük (Res. 4)

Malatya'nın yaklaşık 40 km kuzeydoğusunda, Fırat ve Değirmendere'nin kesişim noktasında yer alan bu höyük, Karakaya Baraj Gölü suları altında kalmadan önce, MÖ 9. binyılın sonları ila 8. binyılın ortalarındaki yerleşime dair kanıtlar sunuyordu.[20] Birbirini izleyen üç yerleşim evresine ait on üç mimari tabaka açığa çıkartılmıştır. Sosyo-ekonomik iç dinamikler köyün yaşam süresi boyunca ev planı ve boyutunun yanı sıra, yapım tekniklerinde de birtakım farklılıklar gösterdiğini ortaya koymuştur. Mimari özellikler, güneydoğudaki diğer bölgelerde bulunan

---

19 Bk. Özdoğan 1997: 18; Özdoğan ve Gatsov 1998; Harmankaya *ve diğ.* 1997.

20 "Erken evreye" (XIII.-IX. tabakalar) ve "orta evreye" (VIII.-V. tabakalar) ait üçer ve "son evreye" (IV.-I. tabakalar) ait beş radyokarbon hesaplamasının sonucu önemli tutarsızlıklar ortaya koymaktadır (Bischoff 2006, 2007). Dolayısıyla yerleşim aralığını MÖ yaklaşık olarak 8300-7450 zaman dilimi içerisinde yerleştirmek daha doğru olacaktır.

Res. 4: Cafer Höyük: Tabakalanma, mimari ve malzeme envanterleri ile bu yerleşim içsel bir gelişim göstermektedir (Cauvin *ve diğ.* 1999'dan alıntı).

çağdaş yerleşmelerle benzerlikler göstermektedir. Erken yerleşim evresinde (XIII. tabakadan başlayarak) bağımsız şekilde konumlandırılmış dikdörtgen taş (XII. tabaka) veya kerpiç evler (X. tabaka) ortaya çıkartılmıştır. Kazılan dar alanda ortaya çıkarılan bu tür meskenler, bu "erken evredeki" bütün köyde, iç kapı boşluğundan, sıkıştırılmış sıvalı tabanından (bazıları çakılla döşeli) ve yapı içi domestik öğelerden oluşan iki-üç odalı evler bulunduğuna dair ipuçları vermektedir. Sonrasında, "orta evrede" daha küçük meskenlerin yerini bodrum katları olan kerpiç duvarlı, çok hücreli evler almıştır. Bodrum katındaki hücresel bölümler ve iç payandalar VIII. ve VI tabakalarda ortaya çıkarılan evlerin üst katları olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Genel olarak VIII. tabakada 6 dikdörtgen ve kare hücrelerden oluşan hücre planlı ev tipi, yaklaşık 30m^{2}lik büyük bir kapalı alan sağlar. Büyük bir

depo kısmının eklenmesi, büyük aileler arasındaki artı ürünü vurgular niteliktedir. "Son evrede" (IV.-I. tabakalar), birbirine bağlı odaları olan köy evleri daha da büyük bir hal almış, ama bu sefer iç payandalar olmadan, harç ile karılan büyük kerpiç tuğlalarla ile inşa edilmiştir. Bu iki farklı ev tarzı –"çok hücreli" ve "tek hücreli"– belirli bir dönem boyunca birlikte kullanılmış olabilir.

Cafer Höyük'te yalnızca birkaç gömüye ulaşılmıştır; muhtemelen birbirinden ayrı olarak defnedilen ve ölüm sonrasında kafataslarından ayrılan iki gömü bulunmuştur. Bu iki gömü XI. ve IX. tabakalardaki evlerin dışında ele geçmiş; "Orta evrede" bir evin bodrum kat hücrelerinden birinde tek başına ve büzülmüş pozisyonda gömülmüş bir çocuğa ait kalıntılara rastlanmıştır.

İlk yerleşimciler, daha önce ektikleri einkorn, emmer buğdayları ve mercimeği tüketiyordu. Köyün sonraki iki evresinde, tahıllar yerleşimcilerin beslenme alışkanlığında öncekinden daha önemli bir hal almıştır. Başlangıçta et tüketiminin büyük bir kısmı yabani keçi ve koyundan sağlanıyordu. VI. tabakadan başlayarak, sığır, yaban domuzu ve yaban keçisi tüketimi önemli oranda artış göstermiştir. Köyün yerleşimcileri taş alet ve taş üretiminde kullanılan hammaddeleri yerel kaynaklardan elde ediyordu. Obsidyen, mermer ve kuvars muhtemelen mevsimlik keşif gezileri ya da ticaret yoluyla uzak kaynaklardan getirtiliyordu.

Kaynaklar: Cauvin, M.-C. 1996; Cauvin *ve diğ.* 1999; Helmer 1988, 1991; de Moulins 1993.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Caferhöyük bu bölge için temel bilgi kaynağımızdır. Akeramik yerleşmenin mimari özelliklerine dayanarak, Torosların kuzeyinde, Orta Fırat Vadisi yerleşimcilerinin güneydoğu dağ etekleri ve düzlük alanlarında bulunan çağdaş köylerle pek çok kültürel benzerlik taşıdığını söyleyebiliriz.

Güneydoğu Anadolu Dağlık Arazileri ve Düzlük Alanlar

Bölge, çevre koşullarının kalıcı yerleşmeye teşvik ettiği ya da zorladığı bir dönemde geçim ekonomilerini çeşitlendirmeye çalışan avcı-toplayıcılar için cazip geliyordu (Yakar 1991: 57-63; Harmankaya *ve diğ.* 1997; Erdoğu *ve diğ.* 2003). Diyarbakır'ın kuzeybatısındaki Yayvantepe/Til Huzur'un (Caneva 1993) ya da Akarçay Tepe, Cafer Höyük, Hayaz'ın (Roodenberg 1985, 1988), Gritille'nin (Yakar 1991: 57-61), Kumartepe ve Fırat bölgesindeki Mezraa-Teleilat'ın sahip olduğu konum, akarsu kenarındaki alüvyal topraklı alanların yeni yerleşimler için seçilen yerler olduğunu göstermektedir.[21] Bölgedeki avcı-toplayıcılar yiyecek kaynaklarını artırmak için aşama aşama tarıma ve hayvan besiciliğine geçiş yapmışlardır.

Amik Ovası'ndan alınan paleo-çevre verileri tüm bölgedeki yağışın günümüz yıllık 500-700 mm'lik ortalamadan daha yüksek olduğunu kanıtlamaktadır.[22] Di-

21 MÖ 8. binyıla (V ve VI. evreler) dair kanıtlar sunan Akarçay Tepe MÖ 7. binyıla kadar yerleşiklik sürecine devam etmiştir (bir sonraki bölüme bakınız). Erken yerleşim evrelerine ait sınırlı arazi net bir tablo çizilmesini engellemektedir. Urfa ili ve civarındaki (Gürcütepe) yerleşim faaliyeti için ayrıca bk. Gerber 1996.

22 Asi, Afrin ve Karasu tarafından sulanan bu 900 km^2'lik ova zengin yiyecek kaynaklarıyla kalıcı olarak yerleşme arayışında olan avcı-toplayıcı gruplarına ideal bir yaşam ortamı sunmuş olmalıdır. Sureyi'nin güneyindeki Rouj

ğer yandan, ormanlık alandan yoksun olan Amik Ovası'ndaki mevcut bitki örtüsü Erken Holosen bitki örtüsünü yansıtmamaktadır. Ancak, Amanus'un 300 metreden daha yüksek olan rakımlarda yoğun bir biçimde gül-meşe ormanlığını içeren MÖ 8. binyıl Amik bitki örtüsüne ufak bir bakış sağlamaktadır.[23] Erken Holosen süresince, artan su seviyeleri Geç Holosen'de nispeten daha kuru olan Gölbaşı yakınlarındaki göl havzasının kuzey kısmında bataklık yamaç arazilerini oluşturdu. Tarıma uygun olan nemli topraklar muhtemelen Erken Holosen'den itibaren bir dizi tatlı su gölü ve bataklığın mevcut olduğu Afrin Çayı boyunca uzanıyordu (Yener 2005: 33). Bu tür bir çevrede, Amik avcı-toplayıcıları tıpkı çağdaşlarının güneydoğu dağ eteklerinin ve düzlük arazilerinin diğer kısımlarında yaptığı gibi akarsulara ve tatlı su kaynaklarına yakın kamp ve köy yerlerini tercih ediyordu.[24]

Çayönü (Res. 5-6)

Hafif bir üst yapı ile desteklenen "Izgara planlı" taş temelli evler bu dönemin başlarında, belki de daha erken bir dönemde ortaya çıktılar.[25] Yerleşimde daha fazla kalıcılığa ve aşamalı olarak çeşitlenen geçim faaliyetleri için kapalı alanlara duyulan ihtiyaç daha büyük evlerin inşa edilmesini zorunlu kılıyordu. "Izgara planlı" taş temelli evlerin ortaya çıkışı, üretimle ilişkili ekonomik ve endüstri ile ilişkili faaliyetlerdeki değişikliklerle denk düşmektedir. Çayönü'nün bu mimari evresinde ilk ekili bitkiler, temel olarak tahıllar, ortaya çıkmıştır.

Uzun bir dönem boyunca yeni temel ve taban özellikleri ile gerçekleşen mimari değişimler birbirini izleyen kanallı ve sonraki taş döşemeli yapılarda izlenmektedir. Platform benzeri tabanlar kapak taşı ile kaplı dar kanalları içeriyordu.[26] Bina temellerindeki farklılıklar, binalar farklı yönde olsalar bile iç bölünmeyi etkilemiyorlardı. Bu yapı tekniği yerel olarak gelişmiş ya da dışarıdan alınmış olabilir. Kapak taşı ile kaplı dar kanalların aralarındaki kalın sıkıştırılmış toprak tabakası yumuşak bir taban yaratıyordu. Taş platformların üzerine yerleştirilen kesme taşlar (yaklaşık 50x50 cm) iç ve dış *pisé* duvarları taşıyan tabanları oluşturuyordu. Neticede ortaya çıkan taş döşemeli ve kerpiç duvarlı ev inşa etme geleneği MÖ 8. binyılın başlarına kadar devam etmiştir.[27] Evler birbirine bağlı üç oda içeriyordu. Kısa iç payandalar düz damı destekleyen yeni bir mimari özellik halini almıştır. Sonraki dönemde, daha ince ve uzun olarak inşa edilen bu payandalar iç bölme duvarları işlevini görmüştür. Bu evlerin dış duvarları

Havzası'na ve Amik'e ait göl tabanı kayıtlarına bakılırsa, tuzlu topraklı Geç Pleistosen gölün Erken Holosen boyunca aşama aşama tatlı su gölüne dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bk. Yener 2005: 34; Moore *ve diğ.* 2004: 49-84; Garrad 1997; Garrad *ve diğ.* 1996.

23 Deviz seviyesinden 600 metre yükseklikte karaçam, köknar, sedir ve meşeden oluşan, bir kısmında küçük çalı ve gür ağaçlıklı arazi bulunan yaprağını dökmeyen karma orman kuşağı başlar. 1800 metreden daha yüksekte, alpin bölge sınırından aşağıda, ağaç örtüsü Erken Holosen'dekinden daha yoğundu (Yener 2005: 29, 34).

24 Tercih edilen yerleşim yerlerine dair daha fazla ayrıntı için bk. Yener 2005: 37.

25 %68.2 doğruluk olasılığına sahip iki radyokarbon hesaplaması daha öncekinin üstüne binen köy evresi için MÖ 8325-8225 zaman dilimini ortaya koymaktadır. Yine de, az sayıdaki örnek bu hesaplamanın doğruluğunu koşullu hale getiriyor.

26 Yedi radyokarbon tarihi, %66.2'lik olasılıkla, bu tarz evlerin MÖ 9. binyılın üçüncü çeyreğinde de mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

27 Dört radyokarbon tarihi, %63.4 kesinlikle birlikte, MÖ 8220-7910 ortalamasını sunmuştur.

Res. 5: Çayönü: Bu site erken Akeramik Neolitik dönemden başlayarak en uzun yerleşime sahne olmuştur. "Izgara planlı"; "Hücre planlı"; "Geniş odalı" evler (Çambel ve Braidwood 1980; Özdoğan 1999; Yakar 1991'den alıntı).

boyunca uzanan taş döşeli yürüme yolları domestik ve zanaatsal faaliyetlerin yapıldığı açık alan ve depolama işlevi görüyordu. Bu evler temel olarak köyün batı sektöründe ortaya çıkmış, açık alanları kabaca çevreleyerek bu alanları kısmi kapalı avlulara dönüştürmüştür. MÖ 9. binyılın sonlarına gelindiğinde, bakır, malahit, kemik, deniz kabuğu, obsidyen ve taştan yapılma süs eşyaları ve sanat eserlerinin üretiminde kullanılan taş alet ve taş buluntu topluluklarına bakılacak olursa, köyün batı sektörünün bir tür endüstri ile ilişkili bir alana dönüştürüldüğü görülebilir. Zanaatkar/sanatkar işliklerinin köyün bu kısmında bulunma ihtimali vardır. Aslında, hammadde ve bazı aletlerin belirli evlerde yoğun olarak ele geçmesi kemik süs eşyası, deri yapımı ve alet üretiminde uzmanlaşan ev endüstrilerine işaret etmektedir. Köyün doğu kısmındaki

iyi korunmuş yaklaşık 1000 m^2lik açık alan ekonomik, sosyal ve dinsel yapıdaki komünal faaliyetler için kullanılmış olabilir. Çok sayıdaki çukur fırının yanı sıra, "saltaşlı" ya da "kafataslı yapı" gibi komünal yapıların varlığı bu görüşü desteklemektedir.

Tüm yapı tiplerinde havanelleri ve kemik aletleri de içeren ağır taş aletlerin varlığının da ortaya koyduğu gibi, içeride yapılan domestik faaliyetler kapalı orta alan içerisinde yoğunlaşıyordu. Bu aletlerin kullanımı çalışma platformlarının inşasını da gerekli hale getirdi. Yapı içi faaliyetlerin yoğunluğu ve örgütlenmesi, köyün geçim ekonomisinin aileye dayalı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Evler arasındaki açık alanlar özellikle taş yongalama ve hayvan kesim faaliyetleri için kullanılan bina dışı faaliyet alanları görevi görüyordu. Bu tür faaliyetlerin bina içlerinde de yapıldığına dair birtakım kanıtlar mevcut olsa da daha az bir orana sahiptir. Yapı içi endüstri ile ilişkili ve diğer faaliyetlerden artakalan çöp "ızgara planlı" evlerin temel duvarları arasındaki dar alanlara atılıyordu.

Köyün gelişimi –muhtemelen kabaca Suriye'deki Tell Bouqras ile aynı büyüklükte, Abu Hureyra'dan kesinlikle daha küçük– MÖ 8. binyılın ortalarından sonra ortaya çıkan hücre planlı yapıların inşası ile zirveye ulaşmıştır.[28] Bu evlerin olasılıkla düz bir damı ve depolama ve bazen ölen aile ferdini gömmek için kullanılan bodrum katına (muhtemelen kapak biçimli bir kapı yoluyla) erişimi bulunan sıvalı bir tabanı vardı. Bu evlerin ikisinde bulunan ve büyük ihtimalle mezar hediyesi olarak bırakılan kilden ev modelleri, damın korkuluk duvarı ile çevrili olduğuna ve kalın sıvalı saz tabakası ile örtülü düz damın ahşap kirişlerle oluşturulduğunu göstermektedir. Çeşitli ölçülerde standart olmayan çamur parçaları üst duvar yapımı için kullanılan malzemelerden biriydi. İlk evler daha standart planlı iken, sonraki evler bodrum hücrelerinin sayısı ve boyutları bakımından farklılıklar gösteriyordu. Bu evlerin büyüklüğü, çoğu zaman yapıları ayıran yaklaşık 5 metrelik alanlar ile birlikte, 20 ila 60 m^2 arasında değişkenlik göstermektedir. Çoğunlukla birbiriyle bağlantılı olan ve 0.8 metre kadar yükseklikteki duvarları bulunan bodrum kat hücreleri yeterli depo alanı sağlıyordu.

Köyün doğu kısmında, evler daha büyük ve batıdakilerden daha özenli olarak inşa edilmiş olup büyük bir "Plaza" ile çevrilmişlerdi. Doğu ve batı sektördeki evlerin içeriğindeki, büyüklük ve konumundaki farklılaşma sosyo-ekonomik olabilir; muhtemelen doğudaki aileler köyün daha endüstri ile ilişkili olan batı sektöründe yaşayanlara oranla daha yüksek bir sosyal statüye ve malvarlığına sahipti.[29]

Köyün uzun tarihi içerisinde, önemli mimari gelişmelerden biri de doğudaki topluluk alanının parke taşı döşeli bir "Plazaya" dönüştürülmesidir. Bu alan daha sonra döşemesiz bir "Plazaya" çevrilmiştir. Kabaca bu dönemde (örneğin Taş Döşemeli Yapılar Evresi) ya da daha önceleri, önceki oval planlı olan "kafataslı yapı" yerine yeni bir dikdörtgen yapı inşa edilmiştir.

---

28 Bu evlerden birine ait olan radyokarbon tarihi (MÖ yaklaşık 7510-7350) %68.2 kesinlikle, bu tür bir köy mimarisinin MÖ yaklaşık 8. binyılın üçün çeyreğinde ortaya çıktığını göstermektedir.

29 Batı sektöründeki bazı evler işlik olarak da kullanılmış olabilir. Ancak, doğu sektöründeki daha uzun yapılı evlerde taş alet topluluklarına ulaşılmıştır. Bu alet toplulukları içerisinde uzun obsidyen dilgiler, oldukça büyük bir obsidyen yumrusu, büyük çekirdekler ve belirsiz insan başlarının gerçek boyutta yapılmış taş heykelleri bulunmaktadır. Bk. Özdoğan ve Özdoğan 1998.

Res. 6: Çayönü: Hafirlerin "Plazaya" ait önerdikleri modelleme. "Kafataslı yapı" ile "Terrazzo" ve "Saltaşlı" yapılar (Çambel ve Braidwood 1980, Özdoğan 1999; Yakar 1991'den alıntı).

"Hücre planlı" evlerin olduğu mimari evrede çok sayıda gömü ele geçmiştir. Bunlardan hücrelerin içine yerleştirilmiş 3 zengin mezarda büyük obsidyen aletler ele geçmiştir. "Izgara planlı" yapıların ızgaraları arasına, sonrasında ise tabanın altındaki küçük hücresel bölmelere ölü gömülmesi, yapı içi tekli veya çoklu gömü geleneğinin yanı sıra ikincil gömü geleneğini de (örneğin "Kafataslı yapı") olduğunu ortaya koyar. Evlerin bodrum kat hücreleri, özellikle de "kafataslı yapının" kullanımının sona ermesini takip eden dönemde, aile fertlerinin gömüldüğü yerlerdi. Büzülmüş pozisyondaki gömülerin yanına bırakılan objeler kalite olarak değişkenlik gösteriyor, et ve yenilebilir bitkileri de içeriyordu.

Bu mimari evrenin sonlarına doğru, köyün yerleşilen kısımları ve faaliyet alanları boyut olarak oldukça küçülmüş, "büyük odalı" yapıların olduğu son yerleşim evresiyle birlikte köy planında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Domestik mimari daha az homojendir ve belirli bir yönde konumlandırılmamıştır. Bu yerleşim evresi MÖ 8. binyılın sonlarına doğru başlamış ve MÖ 7. binyılın ilk çeyreğine kadar sürmüş olabilir.[30] Koyun yetiştiriciliğine dayalı geçim ekonomisi ve taş alet teknolojisindeki değişikliklere eşlik eden yeni mimari üslup, yerleşimcilerin yerel bağları bulunup bulunmadığı ya da yabancı olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

30 Geç "hücre planlı" evler ve "büyük evler" alt evrelerinden alınan üç radyokarbon tarihlemesi, %47.4 olasılıkla birlikte, MÖ yaklaşık 7090-6900 arasını kapsayan bir zaman dilimi sunmaktadır.

Kaynaklar: Özdoğan ve Özdoğan 1998; A. Özdoğan 1999; Özdoğan ve Balkan-Atlı 1994; ANderson 1994; Anderson ve Formenti 1996; Bıçakçı 1995; Brochier 1994; Caneva 1998; 2001; Caneva *ve diğ.* 1994; Hole 2000; Meadow 1989; Muhly 1989; Özbek 1996; Yakar 1991; van Zeist ve de Roller 1994.

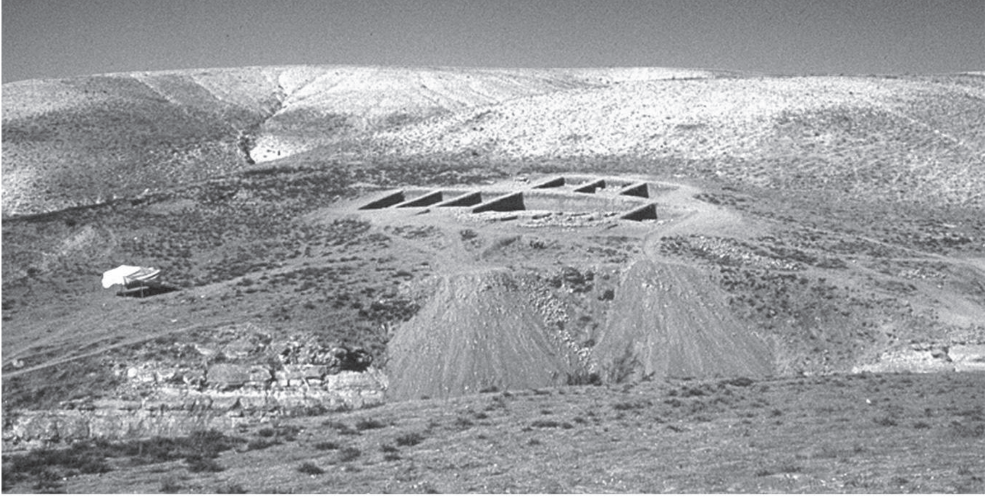
Nevali Çori (Res. 7-8)

Urfa'nın kuzeyinde Toros eteklerinde Fırat'ın bir kolu olan Kantara Çayı'nın her iki kıyısına yayılan bu yerleşmeye besin üretiminin erken aşamasında bir avcı-toplayıcı grup tarafından yerleşilmişti.[31] Yerleşim ortamının ekolojik çeşitliliği ve iklimde kurak yazların ve nemli kışların yaşanması, avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra, tarımsal uğraşı da tıpkı Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da cazip bir ekonomik strateji haline getirmiştir (Harris ve Hillman 1989). Köyde 29 uzun dikdörtgen yapının olduğu beş yerleşim katı ortaya çıkarılmıştır. Köyün Kantara Vadisi'nin batı yakasına yayılım gösterdiği Nevali Çori II'de üç benzer mimari tabakaya ulaşılmıştır (Yakar 1994: 13). Olasılıkla işlik ve depo birimleri olarak kullanılan çok sayıdaki eve ilaveten, köyde taştan yapılma ve bir çok kez yeniden tamirden geçmiş, toprağa yarı gömülü, bağımsız, büyük, tapınak benzeri kutsal yapılara rastlanmıştır. Farklı yönlere bakan iki grup ev (özellikle III. tabakada) çift katmanlı planları (II. tabakada) olan birkaç büyük yapıdan oluşuyordu. Kesme taş döşeli kanallı tabanları olan bazı yapılar koşut sıralı iki ya da üç odanın olduğu bir iç bölmeye sahipti. Bu yapılar tüm topluluğa ya da ailelerin bazılarına hizmet eden depo yapıları olabilir. Birbirini izleyen tabakalarda ortaya çıkarılan iç bölme duvarlı 23 dikdörtgen evden bazıları işlik işlevi görüyordu. Evlerin çoğunda ve depo yapılarında rastlanan kesme taş döşeli sıvalı tabanlar, evlerin ana eksenine dik açılarla konumlandırılmış dar ve açık kanallarla donatılan sağlam platformlar oluşturuyordu. Kapak taşlarıyla kaplı açıklıklar –özellikle depo yapılarındaki dar aralıklı açıklıklar– drenaj ya da hava dolaşımı için kullanılmış olabilir. Bu tür platform tabanı hem iç hem de dış inşaatlarda ev duvarları için temel görevi görüyordu. Evlerin ve depo yapılarının üst duvarlarının dal örgü ve/veya *pisé* olma ihtimali vardır. Dış duvarlar boyunca yerleştirilen ahşap kazıklar, üstü sıvalı ahşap kirişlerden inşa edilen saz ya da düz bir çatıyı destekliyordu.

En az üç yeniden inşa evresinden geçen köyün kuzeybatı kısmındaki yamaca oyulmuş tapınak yapısı kare bir plana sahipti ve kireç harcıyla inşa edilen kalın bir Terrazzo tabanı vardı. Orta evrede, yapının dıştan ölçüleri yaklaşık olarak 188 m^2 idi. Son evrede, yaklaşık 178 m^2 büyüklüğe (90 m^2lik bir iç alan) sahip olmakla birlikte daha da küçülmüştür.

Ölülerin ev tabanlarının altına defnedilmesi, çoğu eksiksiz, bir kısmı da kafatası olmadan gömülen çoklu büzülmüş pozisyondaki iskeletleri içeren ve Çayönü'nden

31 On dokuz radyokarbon tarihi MÖ 8650-7950 arasını kapsayan bir zaman dilimi ortaya koymaktadır. 9 tarih birbirleri ile mükemmel biçimde çakışarak, yaklaşık MÖ 8850-8290 arasında toplanmakta. Hep birlikte I. tabaka (OxA-8303 ve 8325); I/III. tabaka (HD-16781-16783); IIIA tabakası (OxA-8302); III.-V. tabakalardan (KIA-14756, 14762, 14760) alınan bu tarihler MÖ 9. binyılın üçüncü çeyreğinde (MÖ yaklaşık 8400-8100) yerleşme olduğunu göstermektedir (Hauptmann 1999; Forest 1996). Taş alet teknolojisinin özellikleri Nevali Çori'deki Akeramik Neolitik için öngörülen radyokarbon tarihini destekler. Dar Byblos tipi uçlar Levant'taki erken-orta PPNB buluntu topluluklarındaki uçları andırmaktadır. Bazı alet tipleri PPNB sonlarına kadar devamlılık gösterir.

Res. 7: Nevali Çori. H. Haupmann tarafından kazılmış bu yerleşme iyi korunmuş binaları işlik/depolama alanları ve kült binalarından oluşuyordu.

de bilinen birincil ya da ikincil yapı içi gömme geleneğinin Nevali Çori'de de mevcut olduğunu göstermektedir. Her iki yerleşimde de görülen ayrılmış kafataslarından oluşan kümeler benzer uygulamaları göstermektedir.

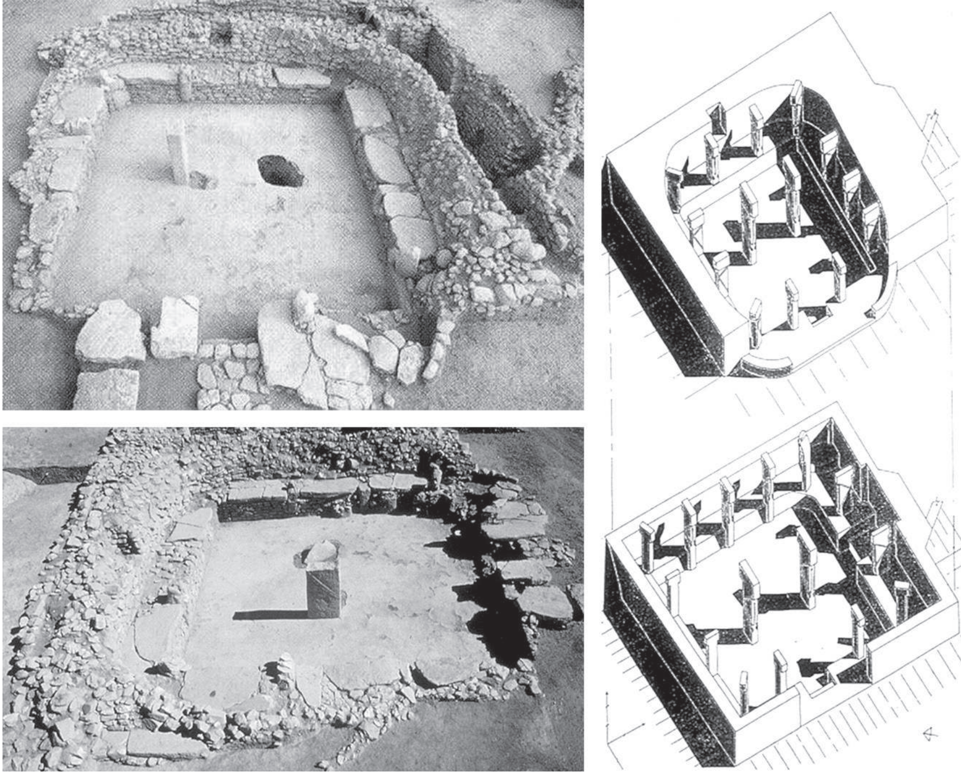
Bu zengin köy topluluğu, arkeolojik olarak saptanmış herhangi bir neden olmaksızın, bölgedeki bazı komşularına nazaran daha uzun bir yaşam sürdüremedi. Dolayısıyla, yerleşimdeki kesinti, sosyal ya da ekonomik bir etken olmasa bile, demografik durağanlığa bağlı olarak ortaya çıkmış olabilir.

Kaynaklar: Hauptmann 1999a, 1999b; Pasternak 1995; Schmidt 1994; 1996a; Yakar 1994; Verhoeven 2002a, 2002b.

Göbekli Tepe

Geç Akeramik Neolitik döneme tarihlenen II. tabakada cilalı kireç tabanlı çok sayıda bitişik dikdörtgen oda ortaya çıkarılmıştır. Kuru duvar tekniği ile yapılan ve kireçtaşı dikmelerle desteklenen domestik olmayan bu dörtgen odalar Erken Akeramik Neolitik döneme ait daha erken yuvarlak kutsal yapılar ile aynı duvar işçiliğini göstermemektedir.

Kaynaklar: Schmidt 2001, 2006; Peters ve Schmidt 2004; Beile-Bohn *ve diğ.* 1998.

Res. 8: Nevali Çori. Tapınak benzeri kült binaları (II-III. Tabakalar) (Haupmann 1999'dan alıntı)

Akarçay Tepe

Birecik'in güneyindeki bu alçak yükseltili höyük (büyüklük olarak yaklaşık 5 hektar) Fırat'ın küçük bir kolunun güneyindeki alüvyal birikintileri üzerinde yer alır.[32] Ev temellerinden oluşan en erken mimari kalıntılar yerleşmenin MÖ 8. binyılın ilk çeyreğine tarihlenen VI. yerleşim evresine aittir.[33] 27 Y açmasında ortaya çıkarılan en erken mimari tabakada taş temelli kare planlı bir yapı ve kerpiç bir platformun yanında taştan dört paralel duvara rastlanmıştır. Bir sonraki mimari katmanda bir açık hava faaliyet alanının bitişiğinde yer alan taş temelli, kerpiç duvarlı, dikdörtgen planlı bir yapının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu erken evreye ait üçüncü mimari tabakada taş temelsiz birbirine paralel dört kerpiç duvarla karşılaşılmıştır. Bu yapı kalıntılarının güneyinde meydana çıkarılan sıvalı tabanlı, tek odalı, dikdörtgen biçimli bir evin

32 Altı yerleşim evresi Akeramik ve Keramik Neolitik dönemlere karşılık gelir. En erken evre (VI) hariç, her bir evre MÖ yaklaşık 8. binyılın ilk yüzyılından 7. binyılın son yüzyılına kadar uzanan radyokarbon değerlerine ulaşılmıştır. Kazı yapanlara göre, I. ve II. evreler Halaf öncesi Keramik Neolitik'i, III. evre Akeramik'ten Keramik Neolitik'e geçişi, IV. evre Son Akeramik Neolitik B (Son PPNB) dönemini, V. evre Geç PPNB'yi, IV. evre ise Orta PPNB'yi temsil etmektedir. Halaf, Ubeyd ve Uruk'a ait az sayıdaki çanak çömlek tabakalandırılmamış çukurlara aitti. Bk. Arimua *ve diğ.* 2000; Balkan-Atlı *ve diğ.* 2004.

33 Uçlar ve ok uçları (örneğin, Byblos tipi) muhtemelen kulpların içerisine yerleştirilen çakmaktaşı ve obsidyen yongalarıda içeren VI. evre buluntu topluğunda sıklıkla karşılaşılan alet biçimleriydi.

temelleri köy planına dair çok fazla bilgi vermemektedir. Geç Akeramik Neolitik köye ait mimari kalıntılar bir sonraki yerleşim evresinde (V), 1.6 metreye kadar korunmuş bazı duvarlarla birlikte özellikle höyüğün doğu kısmında (26-28 S-V açmaları) daha iyi muhafaza olmuştur. Çok sayıda mimari tabaka ya da alt evreyle birlikte V. evre yerleşmesi planda ve evlerin inşa tekniklerinde gerçekleşen değişimlerin net belirtilerini sunmaktadır. Genel plan dikdörtgen biçimli olsa da, her yapıdaki oda sayısı, bir (C yapısı) ya da birden fazladır (G yapısı). Bazı duvarlar taş temelli, kerpiç duvarlı olarak inşa edilmiş olsa da (G yapısı), diğer duvarlar ise (C yapısı) kerpiç olmadan taştan yapılmıştır. Ayrıca köyün bu evresi "ızgara planlı" yapı örnekleri de sunmuştur. "Hücre planlı" taş temelli birbirinden bağımsız evlerin (S ve Y yapıları) aralarında domestik veya endüstri ile ilişkili faaliyet alanları bulunuyordu. Bu açık hava alanlarının bazılarında ocak tabanlarına, kül çukurlarına, bölme duvarlarına ve platformlara ulaşılmıştır. Nispeten iyi korunmuş mimari kalıntılar, IV. evredeki taş duvarlı,"hücre planlı" dokuz odalı büyük bir yapıya (K) aittir. Akeramik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e geçiş evresinde (Akarçay Tepe III), bir sonraki evrenin mimari tekniğini anımsatan, düzenli taş temelli evlerden oluşan domestik köy mimarisi öne çıkmaktadır.

Kaynaklar: Arimura *ve diğ.* 2000; Balkan-Atlı *ve diğ.* 2004; Akman *ve diğ.* 2005; Özbaşaran *ve diğ.* 2007.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Mimarideki yerel değişikliklere ve teknolojilerin karmaşıklık ve seviyesindeki rastlantısal farklara rağmen, bölgedeki yerleşimciler oldukça özgün bir maddi kültür yaratmıştır. Köy toplulukları, ortak ataya ve muhtemelen Kuzey Suriye ve Irak avcı-toplayıcıları ile bölgesel kültür yakınlığına sahipti. Köy evlerinin planında ve inşasında görülen belli belirsiz değişimlere ve diğer maddi kültür buluntu topluluklarındaki yüzeysel farklılıklara rağmen, Çayönü, Akarçay Tepe, Nevali Çori I-IV, Cafer Höyük, Qaramel (Mazurowski ve Jamous 2001), Dja'de II-III, Mureybet IVb, Abu Hureyra 2, Halula ve Magzaliya gibi yerleşimlerdeki "taş döşeli," "kanallı," "ızgara planlı" temelleri olan dikdörtgen biçimli evler ortak kültürel paydaların etkisini destekler niteliktedir.[34] Erken köy mimarisinin yerine geçen ve bu dönemde daha geniş bir bölgede görülen "hücre planlı" temelleri ya da bodrumları olan evler Fırat ve Dicle'nin arasındaki geniş alanda devam eden kültürel birleşimin MÖ 8. binyılın ikinci yarısında yoğunlaştığına işaret etmektedir. Cafer Höyük, Akarçay tepe, Gritille, Çayönü, Gürcütepe, Abu Hureyra 2 (Moore *ve diğ.* 2000; Moore 1981), Halula (Molist 1998b), Tell Sabi Abyad II, Bouqras (Akkermans, Fokkens ve Waterbolk 1981: 492, res. 5: 495-501), Tell Sabi Abyad I, El Kowm II (Stordeur, Marechal ve Molist 1991: 40, res. 4), Mureybet IVB (Cauvin 1980: 25, res. 2) ve Mazgaliya'de bu tür evlerin sayısız çeşidini sunmaktadır.[35] Bu tür bir mimari, Kuzey Suriye'de Jarmo (Braidwood *ve diğ.*

---

34 Ayrıca bk. Damien Bischoff, Üst Mezopotamya, www.CANeW.org, *Güneydoğu Türkiye, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak stratigrafik maddi kültür tabloları: MÖ 10-6. binyıl (güncelleme 29/03/2007).

35 İsrail ve Ürdün'ün yanı sıra, Güney Suriye'de benzer özellikler gösteren çağdaş mimari, Tell Ramad, Beisamoun, Tell Teo, Yiftahel, Munhata, Jericho, Ain Ghazal, Beidha ve Basta'da gözlemlenmiştir.

1983), Tell Mazgaliya, Tell Sotto, Thalathat, Yarım Tepe I ve Umm Dabagiya gibi yerleşimlerden de bilinmektedir (Bıçakçı 1995: 109).

Ruhanî alanda, evlerin ve topluluk/ritüel yapılarının "ritüel gömme" geleneği, Kuzey Suriye'nin güney kesimlerindeki alanları da içerdiği düşünülen geniş coğrafi bölgeye yayılan topluluklar tarafından ortak gelenekler paylaşıldığını göstermektedir.

Birbirini izleyen beş veya altı onarımdan geçen Çayönü'ndeki "ızgara planlı" yapılar küçük çakıl taşı katmanı ile kaplı bir toprak dolgu içeriyordu (A. Özdoğan 1999: 46). Bu gelenek tek odalı evlerin ikinci alt evresine dek sürmüştür (Özdoğan ve Özdoğan 1998: 589-591). Suriye'deki Abu Hureyra II'de, yeni evler "gömülü," tabakalı ve teraslı benzer evlerin üzerinde yükseliyordu. Komünal yapılar ritüel olarak "gömülmeden" önce temizleniyorlardı. Bu durum, kültsel önemi olan nesnelerin etkisizleştirilmesi anlamına gelmekteydi. Bu yapılırken, kapalı alan yeni bir yapı inşa edilmeden önce elenmiş toprak ile dolduruluyordu. Adanan adakların geride bırakılması, içlerine "hapsolmuş" ruhları doyurma amacını taşıyordu. Temel olarak Güneydoğu ve Kuzey Suriye yerleşmelerindeki evlerde ve mezarlarda karşılaşılan kültürel kimliğin ek belirleyicileri arasında taş kolyeler (boncuklar), bilezikler, "beyaz kaplar" (Maréchal 1982), taş kâseler ve hayvan ve insan biçimli (çoğunlukla kadın temsilleri) küçük kil figürinler bulunmaktadır.

Yorum

Köy Mimarisi ve Yerleşim Tarzı

Bu dönemde kalıcı yerleşimin kalıcı yerleşik düzenin yavaş yavaş sağlamlaşması ile birlikte, yerleşimleri çevreleyen bölgelerdeki besin kaynakları üzerinde denetim kurulması muhtemelen refah düzeyinin sürdürülmesi, hatta bağımsız toplulukların hayatta kalması için hayati bir etken olmuştur.[36] Nüfus büyümesi ve olasılıkla aşırı kaynak kullanımıyla yavaş yavaş azalan kaynaklar bölgesel denetim üzerinde rekabet eden çeşitli gruplar arasında çatışma riskini artıran etkenler arasındadır. Şüphesiz, Levant'a göre yiyecek kaynakları bakımından zengin ve boyut olarak oldukça büyük olan Anadolu'nun çoğu bölgesinde, MÖ 7. ve 8. binyıllarda çok sık çatışma yaşanmadığı iddia edilebilir. Ancak çatışmaların yok edilen ormanlıklardaki tarla ve otlaklar kadar, yoğun olarak ekilen arazilere izinsiz girilmesinin çatışmalara meydan vermiş olma olasılığı da göz önünde tutulmalıdır. Bir bölgenin ve kaynakların denetimi en güçlü grubun özel hakkı olduğunda, sonuçta, daha zayıf gruplar alandan ayrılmak zorunda kalarak, bölgedeki yerleşim düzenini etkileme olasılıkları da bulunmaktadır. Gebel, "Kolektif bölgesel davranışın ana kriterinin, haklara olanak sağlayan ve savunmaya ve bölgesel ayrıcalıklara da imkân tanıyan istikrarlı sosyal yapıların varlığı" olduğunu savunmaktadır. Üç çeşit "Neolitik bölgenin" varlığından bahsetmektedir; a) Bilindik bir kimliği olan bir grup tarafından kurulan tam denetimli kalıcı yerleşmelerin olduğu "birinci derecede fizikî (yerleşmeler arası ve dış)" bölgeler. b) Yinelenen, ancak kalıcı olmayan yerleşimin olduğu "birleşik fizikî (yerleşmeler arası ve

36 Bölgecilik, sosyal birimler bir alana yerleşip buradaki kaynaklar üzerinde hak iddia ettiklerinde ve kullanım yoluyla rejimler kurduğunda gelişir (Gebel 2010: 33).

dış) bölgeler. Sosyal birimlerin temsilcileri tarafından kullanım denetimi gerektiren belirli faaliyetler için kullanılan birleşik mülkiyet bölgeleri. c) Çok sayıda grubun kullanımıyla ve mülkiyetiyle ilişkili olan, dolayısıyla ihtilaflara ve çatışmalara neden olan "mevcut fizikî (yerleşmeler arası ve dış)" bölgeler (Gebel 2010: 33-34).

MÖ 9. binyılın sonlarından başlayarak, köylerin gelişimi aşamalı olarak yükselen bir hızda devam etmiş, bazı köyler muhtemelen ritüel ve belki de sosyal faaliyetler için ayrılan topluluk yapıları ile ön plana çıkmıştır. Bazı araştırmacılar, "yerleşik bölgeciliğin grup ve grup üyelerinin bölgesel mülkiyeti özelleştirmesine/tanımlamasına ve savunmasına/denetim altına almasına yol açan filopatri (bir bölgede kalma ya da geri dönme eğilimi) rekabetini ve düşüncelerini yarattığını" ileri sürmektedir (Gebel 2008: 8). Sonuç olarak, "bu durum daha fazla çatışma ihtimali doğurarak bölgesel çatışma yönetiminde yeni araçlara olan ihtiyacı artırmıştı. Yerleşik bölgeselcilik ilkeleri, fizik ötesi alanlar da dahil olmak üzere, hayatın her alanında ağır basmaktaydı. Fizikî alanlardan (su kaynakları, yollar, ekilebilir arazi, su/toprak bentleri, madenler, avlanma sahaları vb. yanı sıra yerleşimler, evler, odalar, mezarlar, su kuyuları gibi inşa alanları) ayrı olarak, çoğunlukla fizikî bölgelerin yapılarını desteklemek için manevi bölgeler de geliştirilmişti. Manevi/metafizik alanlar fizikî alanların yaratımına yardım etmiş ya da bu alanların kabul edimine zorlamıştır. Yine de en azından Erken Neolitik'te fizikî ve metafizik bölgeler arasında fark edilir bir ayrım olmadığını ve Neolitik fikir, inanç, nesnelerin anlamlarının vb. şeylerin fizikî bölgelerdekine benzer işlevler geliştirdiğini varsaymak zorunda olduğumuzdan, fizikî ve fizikî olmayan Neolitik bölge arasında ayrım yapmak uygun olmayacaktır. Karakteristik manevi/metafizik Erken Neolitik bölgeler yalnızca ziyafet, anma töreni, büyü, atalardan kalma mekânlar gibi olguları değil, aynı zamanda rahatlama ve güvenlik ile ilişkilendirilen alanlara benzer daha etolojik ve yerleşimsel alanları da içeriyordu" (Gebel 2008: 8-9).

Ortalama olarak, bu döneme ait çoğu Anadolu köylerindeki birleşik yapılar alan olarak yaklaşık 2 hektarı aşmamışken, birkaç köy (örneğin, Aşıklı höyük) bu büyüklüğün iki katına kadar çıkmıştır. Güneydoğu dağ etekleri ve düzlük arazisinde, çoğu köydeki evler daha fazla depo alanı ve daha iyi yaşam koşulları sağlayan alt yapısal gelişimler ve plan değişikliklerinden geçmiştir. Domestik birimlerin iç bölümlemesini etkileyen işlevsel etkenler açısından, önemli bir bölgesel farklılık göstermeyen yerel değişikliklerin tersine, yapım yöntemleri ve köy planı haricinde, alan kullanımı ya da yapı içi özelliklerin ayrımı da yapılabilir.

Kapadokya'da, yerleşim düzeninde gözlemlenen kısmî değişim MÖ 8. binyılın son döneminde yaşanmış olabilir. Aşıklı Höyük ve belki de diğer bazı Geç Akeramik Neolitik yerleşmeler bilinmeyen sebeplerden ötürü MÖ 8. binyılın son çeyreğinde terk edilmiş olabilir.[37] Yerleşimcilerin ot bakımından zengin yerler arasında göç edilmesini gerekli kılan hareketlilik gerektiren geçim tarzlarına (koyun yetiştiriciliği gibi) geçiş yapmış olma ihtimali de vardır. Ancak bunun ve benzeri köy topluluklarının parçalanmasına aşırı nüfus yoğunluğunun getirdiği sosyal gelişimler de neden olmuş olabilir. Bunun yerine, kolektif ekonomiden aileye dayalı geçim tarzına olan varsa-

37 Neolitik dönemde yerleşim hareketliliğine dair teoriler için bk. Whittle 1997.

yımsal geçişin toplu yaşama son verilme nedenlerinden biri olma olasılığı bulunmaktadır. Bu dönemde yerleşimcilerin koyunları üstesinden gelinebilir bir düzeyde evcilleştirmeyi başardıklarını ve çobanlığa başladıklarını varsayarsak, yerleşimcilerin, topluluğa dayalı hiyerarşik sosyal sistemi sürdürmeye devam etmek yerine, aileye dayalı bağımsız sosyo-ekonomik yapıları tercih ettiklerini söylemek mümkündür. Aşıklı Höyük'ün ve Aksaray ili sınırları içerisindeki diğer ek yerleşimlerin terk edilişi Konya Ovası'nda yerleşmelerin kuruluşu ile çakışmaktadır. Ancak bu iki gelişme büyük olasılıkla birbiriyle bağlantısızdı.

Güneydoğu Anadolu dağ etekleri ve düzlük arazilerinde, Çayönü'nde ev tipolojisindeki değişim, mimari gelişim ve geçimle ilişkili faaliyetler arasındaki ilişkiyi yansıtır. Tarımın yavaş bir biçimde artan ağırlığı geçim ekonomisinin yeniden yapılanmasını da gerektirmiş olabilir. Belki de topluluğa dayalı üretim ekonomisinden tek bir çatı altında aileye dayalı bir ekonomiye geçiş yapılmasının daha erken yuvarlak kulübelerden çok daha büyük olan dikdörtgen biçimli evlerin inşa edilmesinin nedenlerinden biri olma ihtimali de vardır. Nevali Çori'deki bağımsız evlerin planına ve büyüklüğüne bakarak, köy mimarisinin bina içi faaliyetler ve genişleyen ailelerin kullanımı için en yüksek düzeyde kapalı alanı sağladığını söyleyebiliriz. Kuzey Suriye'deki çok sayıdaki yerleşme, domestik yapı sınıflarına dair veri sağlayabilir ve güneydoğu dağ etekleri ve düzlük arazilerindeki köy mimarisinin bölgesel gelişiminde ortaya çıkan boşlukların bazılarını doldurma olanağı sunabilir. Jerf el Ahmar, Tell Halula ve Abu Hureyra son yıllarda Kuzey Suriye'de araştırılan başlıca yerleşim yerleridir. Bu yerleşimlerin önemi Kuzey Suriye'den Doğu Anadolu'ya kadar uzanan Fırat Vadisi'ndeki köy tiplerinde görülen yerel farklılıklara ve bölgesel benzerliklere dair sundukları karşılaştırmalı verilerde yatar. Jerf el Ahmar'daki yerleşik çiftçilerin geçim ekonomisi ile ilişkilendirilebilecek evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlara dair herhangi bir kanıt olmasa da, Geç Akeramik Neolitik köy iyi korunmuş yapıların varlığını ortaya koymuştur. Köy nüfusu, yenilebilir yabani bitkilerin ekimini de içeren avcılık ve toplayıcılığa dayalı bir karma ekonomi izliyordu. Jerf el Ahmar'dan kabaca sekiz yüzyıl sonra kurulmuş ve 8. binyılın başında terk edilmiş olan Tell Halula, sahip olduğu botanik ve hayvan toplulukları ile zengin bir malzeme envanteri sunmaktadır. Botanik ve zoolojik buluntular ışığında incelenen mimari kalıntılar güneydoğu düzlükleri ve Kuzey Suriye'deki en eski çiftçi köylerinin genel görünümünün tamamlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu dönemde Tell Halula yerleşimcileri evcilleştirilmiş bitkileri ekiyor, et ihtiyaçlarının bir kısmını yabani av hayvanı avlayarak karşılamaya devam ediyordu. Bu yerleşime ait fauna ve botanik kayıtları, sonuç olarak kırsal tarım ya da tamamen kırsal topluluklar tarafından yerleşilen küçük ve dağınık çiftlik benzeri yerleşimler karşılığında terk edilen büyük köylerin ortaya çıkışına tarımın yaptığı katkının yanı sıra, bitki ve hayvanları evcilleştirmenin yaklaşık olarak ne kadar sürdüğüne dair kanıtlar da sunmaktadır.[38] Tell Halula'da çok sayıda taban altı gömü

38 PPNB döneminde, köy başlangıçta 7.1 hektarlık bir alan üzerinde genişlemiş olabilir, ancak sonrasında MÖ 8. binyılda alan büyüklüğü belli belirsiz bir biçimde 6.8 hektara kadar düşmüştür (Molist 1998: 116). Erken köylerdeki topluluk alanı için bk. Kuijt 2000b. Zagros'taki tarihöncesi kırsal hayat için bk. Abdi 2003.

de içeren, Orta PPNB'nin en eski evresine ait 16 eve ulaşılmıştır.[39] Evlerin bitişiğine inşa edilen ızgara planlı temelleri olan yaklaşık 2 m^2lik dikdörtgen biçimli platformlar erzakları kurutmak ya da işlemek için kullanılan yapı dışı mekânlar olabilir (Molist 1998b: 118). PPNB evresinin sonlarına doğru, neredeyse beş hücreli/odalı olan ve ocak tabanları ve depolama mekânları ile donatılan kerpiç evler erken dönem özelliklerini çoğunu korumuştur.[40] Köydeki büyük teras yapıları, çevre duvarları ve sulama kanalları alt yapı inşaat tekniklerine uzun süredir aşina olunduğunu göstermektedir. Köyün bir kısmındaki büyük kapalı teras platformunun ekonomik, sosyal ve ritüel alanlarındaki kolektif faaliyetlerin göstergesi olma ihtimali de vardır. Bu durum Çayönü ve Nevali Çori köy planlarından kavramsal olarak çok da farklı değildi.[41] Bu döneme ait köy mimarisinin en iyi örneği Kuzey Suriye'deki Abu Hureyra 2 idi. Abu Hureya 2 köyü (yaklaşık 8 hektar) bir önceki köyden daha büyük olup Güneydoğu Türkiye ve Suriye'nin diğer kısımlarındaki diğer çağdaş köyleri andıran çok sayıda çok odalı, kerpiç dörtgen evlerden oluşuyordu.[42] Avlular ve dar geçitler ile ayrılan bu evler büyüklük olarak 5 ila 8 m^2 arasında değişkenlik gösteren odalara sahipti. Bazı evlerde kerpiç duvarların üzerine yerleştirilmiş, tavanı desteklemek için ahşap dikmeler inşa edilmiş olabilir (Moore 1975: 60; Moore 1981: Res. 2c). Bu dönemin sonunda, Güneydoğu Anadolu dağ etekleri ve düzlük alanlarındaki evlerin çoğu ya terk edilmiş ve yerleşimdeki kısa bir zaman aralığından sonra tekrar yerleşilmiş ya da daha da küçültülmüştür (örneğin Nevali Çori, Çayönü).

Geçim tarzı ve Ekonomik Örgütlenme

Anadolu'da, ekip biçme deneyimi veya tarım ekonomisine geçiş kalıcı köylerin kurulmasıyla birlikte hemen başlamadı. Yerleşikleşme ile öne çıkan Neolitik yaşam tarzı ve Neolitikleşme süreci, yumuşak hava sıcaklıkları getiren ve Erken Holosen süresince nemliliği artıran iklimsel değişimlere paralel olarak gelişen yavaş bir sosyo-ekonomik süreçtir. Kuru tarıma uygun iklimsel koşullar Güney Anadolu platosu da dâhil olmak üzere, diğer yönlere doğru yayılmadan önce ilk olarak Doğu Torosların eteklerinde dönüşüm geçirmiştir. Kapadokya'da, köyler kurak bozkır çevresinin MÖ 9. binyıl başlarında otlak bir araziye dönüşmesini müteakiben ortaya çıkmıştır (Woldring 2002: 63). Erken Holosen iklimsel iyileşme süreci Orta ve Orta-Batı Anadolu platosunun bulunduğu daha kuzey bölgeleri de içine alarak son olarak Ege kıyı şeridine kadar ulaşmıştır.

"Neolitikleşme" adını alan süreç Anadolu'da başlangıçtan itibaren doğal çevredeki yerel farklılıklara bağlı olarak farklı ekonomik rotalar izlemiş olabilir. İklimsel dalgalanmaların yerel hayvan âleminin düzenini etkilemiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Çevresel değişimlere bağlı olarak yer değiştiren göç düzenleri ve eti için avlanan

39 Başlangıçta tüm evlerde toplam 107 yapı içi mezarı içerisinde 127 kişiye ulaşılmıştır.

40 Tuğlaların Yakın Doğu ve tarihöncesi köy mimarisindeki kökenleri için bk. Aurenche 1988, 1993, Aurenche ve Calley 1988.

41 Bu platform belki de topluluk binasının inşası için yapılan bir hazırlık olma özelliğini taşıyordu.

42 Tell Bouqras'ın yukarı yönünde yaklaşık 200 km uzaklıkta yer alan Abu Hureyra, bozkırın ve alüvyal akarsu ovasının kenarında kurulmuştu. Bölge Tell Bouqras'ın konumuna göre biraz daha fazla yağış alıyordu (Hole 2000: 198-199). 11 hektardan büyük olan höyüğün altında Kuzey Suriye'deki en büyük 8./erken 7. binyıl köyü gizlenmektedir.

hayvan türlerinin beslenme alanları şüphesiz belirli ekonomik uyarlamaları zorunlu kılmış ve avcı-toplayıcı toplulukların tarafında daha az ya da daha fazla seçici hareketlilik sergilenmesini gerektirmiştir. Daha az hareketlilik kalıcı köylerin oluşumunu ve sonuçta da aşama aşama yenilebilir bitki toplama gezilerinin yerine geçen çiftçiliği doğurmuş olabilir (Barigozzi 1986). Dolayısıyla, tarımsal gelişimin ilerlemesinin her bölge ve çevrede farklı bir seyir izlemiş olabileceğini varsaymak mantıklı olacaktır (Harlan 1986; Miller 1992; Miles; Smith 1995; Vigne 2000). Tahıl ekiminin ağır bir bedensel çalışma gerektiriyor olması gerçeği, bu faaliyetin avcı-toplayıcılar açısından çekiciliğini azaltmamıştır. Tahıl ekimi, göl kıyıları ya da akarsu vadilerinde (örneğin Ürdün Vadisi) taşkın suyu ile yapılan tarım uygulamalarında olduğu gibi, muhtemelen yabani tahıl tanelerinin tükenmesine bağlı olarak ya da çalışma açısından ağır bir yatırım gerektirmeyen verimli toprak kalitesinden dolayı, yalnızca gerektiğinde avcı-toplayıcılar tarafından uygulanıyordu (Sherratt 2007: 7). Orta-Güney Anadolu platosunda (Kapadokya ve Konya Ovası) ovanın uç kısımlarında küçük alüvyon yelpazeleri ya da küçük kapalı göl havzaları üzerindeki sitler Levant koridorundaki erken dönem öncü tarım yerleşmeleri ile çarpıcı bir benzerliğe sahiptir.[43] Çiftçilik deneyimi başladığı anda, çeşitli etkenler, arkeolojik olarak belirlenemeyen topluluklar arası sorunlar ya da tahıl üretimine elverişli olmayan doğal çevre içerisindeki değişimler, tarımın benimsenme sürecini yavaşlatmış olabilir. Ayrıca ekonomik ve sağlıkla bağlantılı demografik sorunların çiftçilik açısından geçici ani değişimlere, kesintilere ya da farklı bir çevrede yeniden başlamasına yol açma ihtimali de vardır.

Tıpkı büyük av hayvanlarının avlanmasında ya da belirli tarımsal özelliklerde olduğu gibi, geçimle bağlantılı birtakım faaliyetlerin topluluğun kolektif çabasını gerektirdiği olasılığı da dâhil olmak üzere, çoğu yerleşmelerdeki evlerde artan yapı içi alan ve depolama kapasitesi, üretimin, depolamanın ve tüketimin aileye dayalı bir hal aldığının muhtemel bir göstergesidir. Bu uzun dönem süresince, Anadolu toplumu farklı düzeydeki yerel tarımsal üretimi ile desteklediği yerleşik avcı-toplayıcılık biçimini sürdürerek geçinmeye devam etmiştir. Aşırı kaynak kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan yenilebilir bitki kıtlığı, yerleşikleşen avcı-toplayıcıları yabani tahıl ve baklagillerin tarımını yapmaya itmiş olabilir. Ancak, toplayıcılığa ya da biriktiriciliğe dayalı geçim ekonomisi çiftçiliğin başlangıcında da terk edilmemişti.

Güneydoğu'daki Çayönü, Cafer Höyük, Nevali Çori, Gritille ve Akarçay Tepe (IV. evre) gibi yerleşmelerde bulunan yiyecek depolarında tahılların ve baklagillerin önemli

43 Bazı uzmanlar ekim biçim yöntemlerinin taşkın suyu ile tarım (bu dönemde çıplak taneli buğday türleri ile yapılmış ve bazı evcil hayvanlar ile tamamlanmış olsa da) ile hâlâ aynı oranda, hiçbir önemli değişim olmadan Verimli Hilal'den plato çevresine aktarılmıştır. Teoriye göre, bu tür yerleşim birimlerindeki ardıl yerleşmenin olasılıkla Erciyes Dağı'nın güneyindeki Sultansazlığı Havzası'ndan başlayarak (25 km civarında bir çapa sahip olan bu küçük kapalı havzaya giren akarsuların oluşturduğu küçük yelpazeler üzerinde kurulan Hacıbeyli gibi yerleşimler), Kapadokya'da ve Konya Ovası'nda doğudan batıya doğru uzandığı varsayılabilir. Bir sonraki evre Melendiz Vadisi'ne (örneğin, Aşıklı Höyük) ulaşmış, sonra da varsayımsal olarak Ereğli'de ve açıkça Karaman yakınlarındaki Can Hasan III'te, Torosların iç marjlarındaki küçük yelpazelere yayılmıştır. Bu dönemin son kısmında, Konya Havzası'nda (örneğin, Çatalhöyük) bulunan Çarşamba Çayı'nın oluşturduğu büyük alüvyal yelpazenin belirli kısımlarına yerleşen avcı-toplayıcılar çiftçilikle uğraşmaya başlamıştır. Ayrıntılar için bk. Sherratt 2007. Yakın Doğu ve Orta Doğu'nun farklı kısımlarında aşama aşama tarıma geçilmesiyle ilgili genel görüşler için bk. Garfinkel 2003; Garrad 1999; Gebauer ve Price 1992; Meadow 1996; Rolloefson 2004.

oranda artış göstermesi, yabani türlerin tohumları kullanılarak çiftçilik deneyimi yaşandığına işaret etmektedir. Açıkça görülüyor ki, yerel geçim tarzları, geleneksel mevsimsel toplayıcılıktan yavaş yavaş yiyecek üretimine geçildiği ekonomilerle aşamalı olarak yer değişiyordu. Bağımsız botanik kayıtlarında tahıl evcilleştirmesine dair açık morfolojik göstergelerin olmamasına rağmen, bu dönemin sonlarına doğru bölgedeki tahıl (örneğin, Cafer Höyük) ve baklagil tarımının geniş akarsu vadisi yerleşimlerinden daha küçük yaşam ortamlarına yayılmaya başlamış olma olasılığı da göz önünde tutulmalıdır.[44] Yabani tahıllara ayrılan yerlerin çok yoğun olmadığı, yüksek miktarda tohum biriktirilmesinin yabani tahıllar kadar zaman alıcı bir iş olduğu iddia edilebilir. Çayönü, Cafer Höyük ya da Gritille'de yabani baklagillerin hâlâ önemli miktarlarda, hatta belki de tahıllardan daha fazla tüketildiği gerçeği tarımın bu toplulukların ekonomisinde daha az rol oynadığına işaret edebilir. Evcilleştirilmiş bitki türlerinin şüpheli olarak meydana çıkışına gelince, bölgeye dışarıdan gelen göçebe grupların çıplak taneli buğdayı Orta Anadolu'ya tanıtmış oldukları şeklindeki teori bazı botanik uzmanları tarafından makul bir açıklama olarak ileri sürülmüştür. Bu dönmde göçebe çiftçilerin tarımı yaygınlaştırdıklarını ileri süren destekleyici hiçbir maddi kültür kanıtı olmasa da, evcilleştirilmiş tahıl türlerinin güneydoğudan ticaret yoluyla Güneydoğu Anadolu platosuna ulaşmış olma olasılığı göz ardı edilmemelidir.[45]

Çayönü'nde, köylüler koyun, keçi, domuz, alageyik, kızıl geyik ve eşek gibi yabani türlerden elde ettikleri etin yanı sıra, çeşitli yabani tahılları ve mercimeği tüketiyordu. Muhtemelen yoğun nüfusa sahip yaşam ortamlarındaki artan kaynak baskısına bağlı olarak Anadolu'dan biraz daha erken tarımsal üretime geçen Kuzey Suriye PPNB toplumunun tersine, tahıl ve baklagil tarımı Orta Anadolu'da ve Güneydoğu dağ eteklerinde daha uzun bir süre boyunca yerel yeme alışkanlıklarının ana ekseninde yer almıştır. Kapadokya'daki Aşıklı Höyük yerleşimcileri einkorn (*Triticum monoccum),*emmer (*Triticum dicoccum*), çıplak taneli buğday (*Triticum aestitlum/durum*), kabuksuz iki sıralı arpa (*Hordeum vulgare* (alt tür) *distichum),* çıplak taneli arpa (*Hordeum vulgare* (alt tür) *vulgare),* burçak (*Vicia ervilia*), mercimek (*Lens culinaris*) ve bezelye (*Pisum sativum*) tüketiyordu. Badem (*Amygdalus türevleri*), melengiç (*Celtis tournefortetti*) ve *Pistacia atlantica* gibi yabani yemişler de beslenme düzeninin bir parçasıydı. Bütün kayıtlar tahılların beslenme düzeninde önemini koruduğunu göstermektedir. Einkorn (*Triticum boeticum*) ve yabani emmer (*Triticum dicoccoides*) tüketiminin MÖ 8. binyılın ikinci yarısında artmış olma olasılığı da bulunmaktadır (van Zeist ve de Roller 1995: 78). Belirli yiyecek olarak kullanılan bitkileri ekmek

---

44 Göller Bölgesindeki geç dönem yerleşmelerinden biri olan Erbaba örneği, tarımı yapılan tahılların tamamen evcilleştirilmiş türlere ait morfolojik özellikleri göstermediğini ortaya koymaktadır. Bk. Asouti ve Fairbairn 2002: 182, dipnotlar 3-4; van Zeist ve Buitenhuis 1983. Genel anlamda evcilleştirme teorileri için ayrıca bk. Hayden 1992.

45 Soyoluşsal DNA parmak izi, Türkiye'nin güneydoğusundaki Karacadağ bölgesinin evcilleştirilmiş einkorn buğdayına ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır. Karacadağ bölgesinde yerel ve bölge dışı avcı-toplayıcılar tarafından hasadı yapılan bu tür buğday türleri Suriye de dahil olmak üzere, daha uzak yaşam ortamlarına ulaşmış olabilir. Bu durum bu buğday türünün güneye doğru (örneğin, Jerf el Ahmar) yayılım göstermesinin neden olabilir. Aslında, obsidyenin ticaret yoluyla kaynaklardan uzak bölgelere ulaştığı düşünüldüğünde, Anadolu'ya ait belirli tarımsal malların aynı yoldan geçmiş olabileceğine dair şüphe hiçbir şüphe kalmayacaktır. Ayrıca bk. Heun *ve diğ.* 1997.

için yapılan girişimler tatmin edici sonuçlar doğurmuştur.[46] Ancak yenilebilir yabani türlerin tarımının yerine, toplayıcılığının yapılması, geçim ekonomisinin daha önemli bir bileşenini oluşturuyordu (Esin ve Harmankaya 1999). Asouti ve Fairbairn, çıplak taneli buğdayın, tetraploid buğday (*Triticum dicoccum*) ile çayır otunun (*Aegilops suaross*) melezlenmesinin yanı sıra, emmer ve diğer tetraploid buğday türlerinden elde edildiğini iddia etmekte, ortaya çıkan heksaploid buğdayın Anadolu dışında geniş bir yayılım alanına sahip olduğuna işaret etmektedir. Hem tetraploid hem de heksaploid buğday Aşıklı Höyük, Çatalhöyük, Can Hasan III ve sonrasında Erbaba'da görüldüğü için, iddiaya göre, ithal malların insan denetimi altında ortaya çıktığı ve yaşamak için hayati değer taşıyan insani eyleme bağlı olduğu düşünülmelidir.[47] "Yerli olmayan ürünler" Güneydoğu Anadolu platosuna kuş dışkıları yoluyla ulaşmış olabilir mi? Karadeniz'den yaptıkları yolculuk esnasında Orta Anadolu üzerinden geçen ve Doğu Afrika güzergâhında einkorn, emmer ve arpa tarlalarına uğrayan yıllık göç eden büyük kuş sürüleri (örneğin, bıldırcın) evcilleşmiş ürünleri doğal yolla döllemiş olabilir - yani tabii bu evcilleştirilmiş ekin türleri Levant'ta ya da Türkiye'nin güneydoğusunda önceden mevcut ise. Çatalhöyük'ü çevreleyen bataklık arazinin yaklaşık 10 km güneyinde bulunan arazilerin teoride önemli miktarlarda iyi kalitede ekin verdiği düşünülmektedir.[48] Bütün bu varsayımsal ve kuramsal çözümlere rağmen, Geç Pleistosen boyunca bütün evcil türlerin atalarının Güneydoğu Anadolu platosunda mevcut olup olmadığı sorunu çoğu araştırmacının zihnini meşgul ediyor. Pek çok çalışma tarımın ve ekin türlerinin evcilleştirilmesinin başlangıcının tek bir olay olmadığını, bir deneme yanılma sürecini kapsadığını öne sürmektedir (Legge 1996). Yeni veriler belirli türlerin bazılarına yer verilen evcilleştirme öncesi tarımın Yakın Doğu'da kendi kendine başladığı olasılığının önüne geçmiyor. Dahası, bazı ekin türlerinin tamamen evcilleştirilmiş türlere dönüşmediğine çünkü tarımın yerel kesintilere uğradığına dair yeni iddialar da bulunmaktadır (Weiss *ve diğ.* 2006). Örneğin, yulaf ve çavdar örneklerinde, bu bitkilerin tarımı ve evcilleştirmesi birkaç binyıllık zaman süreci ve büyük mesafeler ile ayrılmaktadır. Can Hasan III Akeramik Neolitik köyünde ele geçen evcilleştirilmiş çavdar tohumları, bitkilerin kurucu bitkisel gen kaynaklarından oldukça büyük bir mesafe uzakta da olsa evcilleştirilmiş olma olasılığını göstermektedir (Weiss *ve diğ.* 2006). Kurucu yaşam ortamlarının

---

46 Otsul bitkiler, Melendiz Vadisi boyunca, yerleşime yakın bir konumda tahıl ve baklagil tarımı yapıldığını kanıtlar niteliktedir (van Zeist ve de Roller 1995; Asouti ve Fairbairn 2002: 184, sayı 11, res. 1). Bk. "Ortak Tartışma bölümünde Eleni Asouti ve Andrew Fairbairn'den gelen cevap" Gérard ve Thissen 2002: 212. Cevapta ortaya çıkarılan tahıl ve baklagillerin (burçak, mercimek ve bezelye vb.) çoğunun tarımı yapılmış ekinlerden olabileceği iddia edilmektedir. Aşıklı Höyük ve Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan küçük miktarlardaki yabani einkorn buğdayı (*Triticum boeticum*) tesadüf olarak gelmiş olabilir, olasılıkla uzak arazilerde dolaşan hayvanlar tarafından taşınmıştır. Bu dönemde Orta Anadolu'da mevcut olan evcil emmerin dışarıdan ithal edilmiş ya da getirilmiş olma ihtimali de vardır. Tahıl ekseni boğumlarının ve diğer kalıntıların varlığı ekinlerin takas yoluyla alınmasından ziyade, yerel olarak ekilmiş olabileceğinin kanıtıdır. Ayrıca bk. Heun *ve diğ.* 1997.

47 "Ortak tartışma" için bk. Gérard ve Thissen 2002: 212; Zohary ve Hopf 2000.

48 Eleni Asouti ve Andrew Fairbairn Peter Kuniholm'ün teorisinin akla yatkın bir yanının olmadığını düşünmektedir. Bu iki araştırmacı evcilleştirme doğal yayılım mekanizmasını çalışmaktan alıkoyacağından ve tanelerin yenmesine ya da kök üzerinde çürümesine neden olacağından, bu şekilde yayılan evcilleştirilmiş ekin türlerinin toprakta tutmayacağını iddia etmektedir (Gérard ve Thissen 2002: 212).

yer(ler)inin belirlenmesi, bitkisel evcilleştirme açısından olasılıklı bölgelerin önerilmesinde kullanılan temel bir tez hâlini almıştır. Bu tarz bir bilimsel araştırma yalnızca çekirdek coğrafi bölgelerin büyüklüğüne değil, aynı zamanda tarımın Verimli Hilâl olarak adlandırılan bölgeden yayılmasına katkı sağlayan etkenlere de ışık tutabilir. Yakın Doğu'da tarımın kökenleriyle ilişkili olarak sıklıkla karşımıza çıkan bu sorunsal kesin cevapların olmayışından mustariptir. *Younger Dryas* iklimsel bozulum dönemi (MÖ 10.700-9.600) süresince yabani tahıl kaynaklarının gözle görülür bir biçimde azalması avcı-toplayıcıların çekirdek bölgelerde tarımı benimsemesiyle ilişkili olabilir.[49] Bu bölgelerin içerisinde, yabani tahılların ekimi hızlı evcilleştirmeye ve daha uygun bitki çeşitlerinin sonraki yayılımına ortam hazırlamıştır. Bazı uzmanlar bu açıklamanın biraz basite kaçtığını iddia etmektedir (Willcox 2007: 32). Tarımın değişken iklim ve çevre koşullarına sahip olan Yakın Doğu ve Orta Doğu'nun çeşitli bölgelerine yayılan toplumlar arasında yavaş bir biçimde gelişmiş olma olasılığı daha ikna edici bir tez olarak görünüyor. Çevresel ve iklimsel olarak özgün bir yapıya sahip olan her bir yaşam ortamında, tarıma alınacak yiyecek olarak kullanılan bitkilerin seçimi farklılık göstermiş olmalıdır. Bu durum, toplumların tarıma geçmek için terk ettikleri toplayıcılığın bölgeden bölgeye değişkenlik gösterdiği sonucuna varmamızı sağlıyor. Çavdar ve buğdayın yabanıl atalarına ait doğal yayılım ortamları, Suriye'de Aşağı Fırat Vadisi'nin dışında yer almış gibi görünmektedir. Oldukça uyumlu olan arpanın tersine, daha az uyumlu buğday türlerinin ekilimi elverişli mikro ortamlarda gerçekleşmiş olabilir (Willcox 2007: 32-34). Yakın Doğu'ya gelecek olursak, eldeki veriler en az üç ya da dört türü öncü ekin olarak ayırmaktadır. Bu öncü ekin türleri oldukça iyi bilinen yedi kurucu ekin türünden daha eskiye dayanmaktadır. Bu öncü türler –arpa ve mercimek– kurucu ekin türleri grubunda yer aldığından, evcilleştirme sürecinin, en azından bu türlerin doğal mekanizmalarında birtakım düzeltmeler yapılmasını gerektirmektedir. Yakın Doğu'nun kuzeyindeki yaşam ortamlarında, ilk tarımcılar mercimek ve muhtemelen çavdar tarımı yapıyordu. Güneydeki yaşam ortamlarındaki yerleşimciler ise kuzeyden ithal edilen mercimeğin yanı sıra, arpa ve belki de yulaf da ekiyordu. Arpa ve mercimek erken dönemde bölgede nihai olarak evcilleştirilmiş olsa da, bölgede toplanan ya da tarımı yapılan ekin türlerinden ikisinin (çavdar ve yulaf) ekilmesine son verilmiştir (Weiss *ve diğ.* 2006).

Ormanlar ve bataklık alanlar geleneksel avlanma alanları olarak kalmış olsa da, yabani koyun, keçi ve olasılıkla diğer hayvan türlerinin seçimlik avlanma için etrafı çitle çevrili büyük otlak alanlarda tutulmasına ilişkin deneyimler ilk defa bu dönemde yaşanmış olabilir.[50] Yetiştirme amaçlı yakalanan ve köylerde tutulan domuzlar değerli bir et kaynağı olmuştu. Orta-Güney Anadolu platosunda, avlanan

49 Bu teoriye ve diğer teorilere dair görüşler için bk. Willcox 2007; Sherratt 2007; ZOhary 1996; Blumler 1996; Blumler ve Byene 1991; Bottema 1999; Groube 1996; Harris 1996; Kislev ve Bar-Yosef 1988; Moore 1985, 1989, 1991, 1998.

50 Aşıklı Höyük'ün yakınlarındaki ağaçlık alanın varlığı örneklenmiş yerlerde menengiç (*Pistacia*) ve çitlembik (*Celtis*) gibi yemişlerin varlığı ile doğrulanmaktadır. Buna ek olarak, yaprak döken meşe (*Quercus* türleri), kavak (*Populus* türleri) ve Aşıklı Höyük ve Musular'da yakacak olarak kullanılan menengiçin de olduğu yanmış kalıntılar yakınlardaki ağaçlık alanın varlığına işaret etmektedir (Asouti ve Fairbairn 2002: 185).

türler arasında başta yabani sığır olmak üzere (*Bos primigenius*), hemen ardından yaban koyunu (*Ovis orientalis*), yaban keçisi, yaban eşeği, alageyik ve kızıl geyik bulunmaktadır (Buitenhuis 1997; Woldring 2002). Hayvancılık ve çobanlık bu uzun dönem içerisinde herhangi bir aşamada, belki de Kuzey Suriye bozkır ortamlarından biraz daha erken bir zamanda başlamış olabilir (Bökönyi 1989). Hâlen et tüketiminin büyük bir kısmını gazelden karşılayan Abu Hureyra II yerleşimcileri koyun ve keçi evcilleştirmesinde birtakım sonuçlar elde etmiştir (Peters *ve diğ.* 2000; Clutton-Brock 1989; Meadow 1984). Orta-Güney Anadolu platosundaki bazı yerleşik avcı-toplayıcıların koyun ve keçi evcilleştirme konusunda iyi sonuçlar elde etmiş olma ihtimali bulunmaktadır (örneğin, Aşıklı Höyük). Nevali Çori hayvan taksonları birtakım evcilleştirilmiş koyun ve keçinin varlığını ortaya koymaktadır (Hauptmann 1999a: 78). Akarçay Tepe'de Akeramik Neolitik yerleşimin son evrelerinde büyük miktarda yabani türün yanı sıra, evcilleştirilmiş koyun, keçi, öküz ve domuz kemiklerine de rastlanmıştır.

MÖ 8. binyılın sonlarında, Kapadokya'daki Aşıklı Höyük'te yaşayan avcı-toplayıcılar sığır (*bos*), at, yaban domuzu, tavşan ve geyik yerine keçi (*caprine*) avlamayı tercih ediyordu (Martin *ve diğ.* 2002: 196, res. 2). Yerleşmede yaşayanların koyunculuğu deneyimlemiş olma olasılığı da vardır. Bazı uzmanlara göre, koyun ve keçi kemiği ölçülerini bölgedeki yabani emsallerinin kemik ölçülerinden morfolojik olarak ayırmak güç olduğundan, çobanlığa giden yolda ne derece başarılı olunduğu kesin olarak bilinmemektedir (Buitenhuis 1997: 659, tablo 3). Avlanan hayvanların yaşı 2.5 ila 4 arasında değişiyordu, bu da seçimli avcılığın ve yabani sürü yönetiminin göstergesi olabilir. Perinatal kemiklerin nispeten daha büyük olması, keçi ve koyun yönetimindeki bakım koşullarına işaret etmektedir. Varsayılan sürü yönetim tekniğinin kökenlerini doğuda aramak tartışmalıdır (Martin *ve diğ.* 2002: 197-198). Musular'da eti için avlanan başlıca hayvanlar arasında yaban domuzu ve geyiğin ardından koyun ve keçi de bulunmaktadır (Özbaşaran *ve diğ.* 2003: 262-264).

Doğu Çatalhöyük avcılık ve toplayıcılıkla koşut olarak sürdürülen yiyecek üretim faaliyetlerine dair iyi kanıtlar sunmaktadır. Tahminen, evcilleştirilmiş koyun ve keçi MÖ 8. binyılın ikinci yarısında köyün kurulmasından itibaren mevcut olmuştur (Martin *ve diğ.* 2002: 199, 203). Çatalhöyük koyunları Aşıklı Höyük'teki koyunlardan daha küçüktü. Bu iki yerleşmede ele geçen kemiklerin ölçülerindeki farklar Çatalhöyük'teki evcilleştirilmiş koyunun yerel bir özellik taşımadığını ortaya koyabilir. Koyunlar evcilleştirilmiş olarak başka bir bölgeden getirilmiş olabilir. Koyun ve keçi, atın (yaklaşık %15) ve çok daha sonra evcilleştirilen yabani sığırın (yaklaşık %20) ardından "XII. tabaka öncesi" itibariyle "Güney Bölgesindeki" yerleşmede yiyecek olarak kullanılan başlıca hayvanlar arasındaydı (Martin *ve diğ.* 2002: 1998-201). Geyik, yaban domuzu/domuz ve tavşan Çatalhöyük yerleşimcileri tarafından tüketilen yiyecek olarak kullanılan hayvanlar arasında küçük bir orana sahipti.[51] "Güney Böl-

51 Yiyecek olarak tercih edilen hayvanların dağılımında Çatalhöyük'te yerleşme içi ve yerleşme dışında görülen farklılıklar tamamen açık olmayan nedenlerden dolayı farklı kesim ve kemiklerinden ayırma uygulamalarına bağlı olup kronolojik olarak öneme sahiptir. "Yerleşim dışı KOPAL" alanı farklı tercihlerle karşılaşılan bir alet topluluğu ortaya çıkarmıştır. Türlerin kemik buluntu topluluğundaki yüzdeleri sığırın koyun ve keçi kadar tercih

gesinde" ortaya çıkarılan toprak birikintileri ve ek veriler üzerindeki mikromorfolojik analizler Çatalhöyük evleri arasında hayvan ağılların mevcut olmuş olabileceğini akla getirmektedir. Gömülü katmanlarda ele geçen çiğnenmiş otobur gübresi bu alanda bir ahır olduğunu kanıtlar niteliktedir.[52] Koyun ve keçilerin bazıları çeşitli pratik nedenlerden dolayı köyün sınırları içerisinde tutuluyor olmalıydı. Konya Ovası'ndaki otlaklar soğuk kış aylarında, köy yakınlarındaki sel sularıyla sulanmış çayırlıklar da sonbaharın sonunda ya da ilkbaharın başında büyük sürülerin otlatılması için ideal koşullar sunmuştur. Büyük karma sürülerin kar örtüsünden ya da aşırı sellenmeden etkilenmeyen doğal alanlarda otlatılması sayesinde sürü bakımı daha da kolaylaşıyordu. Suberde'de, koyun ve keçi ana et kaynakları listesinin başında yer alıyordu (Arbuckle 2008). Stratigrafik tabakalanmada görülen sayısal azalma bu hayvanların yabani türler arasında olabileceğini akla getirmektedir (Perkins ve Daly 1968). Ancak, Çatalhöyük'te kaydedilen kesim biçimine oldukça benzer olan ve 3 ay ila 3 yıl arasında değişkenlik gösteren hayvan seçilim yaşı belirli oranda bakım olduğunu, hatta evcilleştirilmiş türlerin çobanlığının yapıldığını ortaya koymaktadır (Martin *ve diğ.* 2002: 202, sayı 14). Can Hasan III'te, yabani sığır tahmini olarak önemli bir et kaynağı olarak görülüyordu (Payne 1972).

Çayönü'nde, koyun ve keçi evcilleştirmesinin başlangıç aşaması olasılıkla MÖ 8. binyılın ikinci yarısında "ızgara planlı" yapı evresinde başlamıştır. Kayıt araçlarının (kil token, koni biçimli nesneler, top ve bulla benzeri nesneler) ortaya çıkışı, bu dönemde çobanlığa bağlı hesap tutulduğuna işaret etmektedir.[53] Yine de, "büyük odalı" yapı evresinde daha önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler büyük sayılarda ele geçen öğütme taşı ve orak bıçakları ile gösterilmiş ve tahılların geçim ekonomisinde oynadığı rolün altı çizilmiştir. Evcilleştirilmiş emmer buğdayının yanı sıra evcilleştirilmiş koyun ve keçinin varlığı MÖ 8. binyılın sonlarına doğru geçim ekonomisinde hayati değişikliklerin olduğunun açık bir göstergesidir.

Sosyal Yapı

Toplulukların büyümesine bağlı olarak aileler arası ve topluluk içi karmaşık çatışmaların deneyimlendiği bu dönemdeki köy yaşamı, cinsiyete ve yaşa dayalı ilişkileri düzenleyen, dolayısıyla daha yapısal bir topluma uzanan bir dizi ek ya da yenilenmiş sosyal düzeneğin kurulumunu büyük ihtimalle zorunlu kılmıştır. Bu dönemdeki pek çok küçük köy topluluğunun bazıları kan bağına sahip ailelerden oluştuğunu varsaymak mantıklı olacaktır. Evlerin boyutunda görülen farklar muhtemelen birbirinden bağımsız ailelerin boyutundaki ve belki de sosyal statüdeki değişiklikleri yansıtmaktadır (Bender 1989; Kuijit 2000b). Çok sayıdaki etnografik model arasında, bu dö-

edilen et hayvanı olduğunu göstermektedir. Geyik ve domuzlara gelince, bu iki hayvan türü "yerleşim dışı KOPAL" alanında meydana çıkarılan hayvan kemiği topluluklarında yaygındı (Martin *ve diğ.* 2002: 198, res. 3).

52 Bir varsayıma göre, bölgede bahar aylarında yaşanan sel evcilleştirilmiş koyun ve keçi sürülerine ayrılan yakınlardaki otlak araziyi bataklığa çevirmişti. Bu durum, doğum yapanlar dışında, sürülerin daha uzak otlaklara götürülmesini gerekli kılıyordu (Martin *ve diğ.* 2002: 200).

53 Bu kayıt araçları bir tür hesap tutmak için kullanılmış olabilir. Bk. Schmandt-Besserat 1992; Nissen *ve diğ.* 1993: 11-18; A. Özdoğan 1995: 88.

nemde Anadolu'da olması mümkün sosyal yapı ve örgütlenme sistemlerini gösteren en geçerli örnek Güney Amerika'daki Mapuçe Yerlileridir. Mapuçe Yerlileri (mapu: yer, çe: halk) modern kültürel, sosyal, ekonomik ve ruhanî eğilimlere maruz kalmış olsa da köklü antik inançlarını, geleneklerini ve kimliğini korumayı başarmış birkaç Amerikalı yerli grubundan yalnızca biridir (Aldunate 1977). Mapuçe halkı Arjantin ve Şili'deki ılıman orman ekosisteminde yaşayan farklı toplulukların kültürel olarak kaynaşmasından doğmuştur. Burada yaşayan yerliler küçük gruplar halinde yaşayan ve toprağın verimi tükenene kadar sebze yetiştiren bitki üreten toplayıcılardı. Sonuç olarak, yiyecek kaynaklarının azalması onları ormanın diğer kısımlarına göç etmeye zorlamıştır. Mapuçe kökenli bir grup olan Pehuençe yerlilerinin Patagonya'nın kuzeybatısında, And Dağlarının güneyindeki ılıman ormanlarda yetişen Şili arakoryasının (*Araucaria araucana)* tohumlarıyla, çam fıstıklarıyla beslenmiş olduğu bilinmektedir. 18. yüzyılın başlarında sığır yetiştiricisi haline gelmiş olsalar da, yarı göçebe yaşam tarzını sürdürmüştürlerdir (Ladio 2001: 243-244). O zamana dek biriktiricilik, ticaret, çobanlık, avcılık ve bitki yetiştiriciliği yaparak geçinen bu göçebe gruplar 19. yüzyılda yerleşikleşmiş ve tarıma dayalı bir geçim ekonomisi benimsemiştir. Yerleşik düzenin kurulması ile birlikte, doğu bölgesindeki (Arjantin) Mapuçe yerlileri ile sürdürülen antik hayvan değiş tokuş etme faaliyeti ciddi oranda azalmıştır. Mapuçe yerlilerinin sosyal yapısı *ruka* adlı kulübede yaşayan aile üzerine kuruludur. Erkek ailenin reisidir ve ev dışında tarımla ve hayvan bakımıyla, özellikle de koyun bakımıyla uğraşır. Kadın hem hane içi işlerden ve çocukların bakımından hem de kültüre özgü değerlerin ve yapıların korunmasından ve yaratılmasından ve aile grubuna aktarılmasından sorumludur. Evlendikten sonra, gelinler yeni bir *ruka*nın inşasına kadar eşinin ailesiyle birlikte yaşar. Eski Mapuçe toplumu çok eşliliği zenginliğin ve gücün bir göstergesi olarak kabul ediyordu. Bugünlerde bu gelenek hem ekonomik nedenlere hem de Hristiyan ruhban sınıfının etkisine bağlı olarak artık mevcut değildir (Alduante 1997).

Bir Mapuçe yerli topluluğu babasoylu bir bağ tarafından birleştirilen ve araziyi ortak pay eden çok sayıda ailenin bir araya gelmesiyle oluşur. Bu sosyal yapı tarımsal ürünler, evlerin inşası ya da farklı sosyal ve dinsel olayların örgütlenmesi de dâhil olmak üzere kolektif sosyo-ekonomik faaliyetlerin ve ekonomik bağların yaratımını sağlar. Bu dinsel yapılar ve geleneksel sosyal ve ahlaksal değerlerin korunması kültürel özdeşliği sürdürmeyi amaçlayan bir toplumun birleştirici unsurlarıdır. Geçmişte, diğerlerinden *(ulmen)* daha fazla prestije ve mal varlığına sahip bir grup üyesi olan reise (*lonko*) klanın sosyal birliğini sağlama ve örgütleme sorumluluğu verilmişti. Etno-kültürel kayıtlar, çatışma zamanlarında (örneğin, İspanyollarla yapılan Arauco Savaşı) yerlilerin *cacique* ya da *toki* olarak adlandırdıkları askerî şefin geçici komutasını kurduklarını göstermektedir. 19. yüzyılın sonunda İspanyollar tarafından kontrol altına alındıktan sonra, bu askeri şeflerin araziyi yerleşimlere bölme hakkı bulunuyordu (Alduante 1997).

Tarihöncesine gittiğimizde, kültsel ritüellerin ya da toplu olayların ve törenlerin (örneğin, Çayönü, Nevali Çori) kutlanması için inşa edilen büyük topluluk yapılarının varlığı, bir çeşit ruhanî statü ya da topluluk liderliğinin var olduğunu ortaya

koymaktadır. Ancak, topluluk arazilerini denetim altında tutan birleşik üst grupların bu dönemde olduğunu söylemek mümkün değildir. Çayönü'nde mimari gelişimde rastlanan farklılıklar grup faaliyetlerinin ayrıldığını göstermekte; özellikle de köyün batı kısmının endüstri ile ilişkili faaliyetlere ve doğu kısmının da temel olarak kültle ilişkili alanlara ayrıldığının altını çizmektedir. İşlevlerle bağlantılı olarak bir iç ayrım gerçekleştirilmesi ve köyün doğu kısmında ustaca yapılmış daha büyük evlerle karşılaşılmış olması, Çayönü yerleşimcilerinin "taş döşemeli" yapı evresinde belki de sınıf farklılıklarının olduğu bir topluluğa dönüşmüş olabileceğine işaret etmektedir. Bu dönemde çoğu köyde rastlanan, olağandışı bir mimariyle inşa edilmiş özel işlevli yapılar sosyo-dinsel kutlamaların bağımsız topluluklarda sahip olduğu öneme dair fikir vermektedir. Topluluk faaliyetleri grup kimliğini, birliğini ve iç dayanışmayı yaratma ve korumada önemli bir rol üstlenmiş olabilir. Grup kimliği ve sosyal birlik, sosyal normların yaratımını zorunlu kılmış ve yaşa ve cinsiyete dayalı törenler, ölü gömme törenleri, müşterek zorunluluklar, kolektif ekonomik faaliyetler ve atalar için düzenlenen anma törenleri ile güçlendirilmiştir. Yerleşik avcı-toplayıcılarının büyük bir toplamının tarıma geçmesiyle birlikte topluluk yaşamındaki sosyal, ruhanî ve ekonomik alanları düzenleyecek bir iç yönetim organını da beraberinde getirdiği düşünüldüğünde, köy ihtiyarlarının ve/veya köy şefi (seçilen ya da kalıtsal olarak belirlenen) ya da şaman benzeri ruhanî liderlerden oluşan bir kurumun bu dönemde de olduğu söylenebilir. Aşıklı Höyük'teki büyük yapı muhtemelen ortak toplantıların düzenlendiği bir yerdi. Yan odaların olduğu iki büyük birimden oluşan bu yapı kullanımdan düştükten sonra, köyün diğer kısmında benzer büyüklükte başka bir yapı inşa edilmiş olabilir. Oldukça büyük bir boyuta sahip olan bu kalıcı yerleşim yapısının "kalıtımsal yolla seçilen" şefin geniş ailesiyle birlikte yaşadığı bir konut olma ihtimali de vardır. Muhtemel olarak bu tür yönetim organlarının varlığını destekleyen arkeolojik kanıtlar bu dönemdeki yaşa, kökene ya da cinsiyete dayalı sosyal sınıflandırma ya da tabakalaşmaya dair herhangi bir önemli ayrıntı sunmamaktadır. Bu durum Anadolu Geç Akeramik Neolitik toplumunda tabii ki kökene, yaşa, üstün zihinsel becerilere ya da fiziksel niteliklere dayalı eşit olmayan bir sosyal statü dağılımının olmadığı anlamına gelmez. Kaldı ki bu tür sosyal ayrımlar "demokratik" ya da "eşitlikçi" olarak bilinen toplumlar arasında bile mevcuttur. Liderlik için girişilen rekabette ayrıcalıklı kökenlere ve topluluk içerisinde yüksek başarılara sahip olan kişilerin doğal birer aday olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu olası sonuçta, topluluk içerisinde ilişkili olan aileler kökenlerden doğan haklarını öne sürerek birtakım sosyo-ekonomik ayrıcalıklar elde etmiş olabilirler. Doğal olarak, bunun gibi bir varsayımsal tasarım dâhilinde, iddia edilen kan bağları sonucunda ayrıcalıklı sosyo-ekonomik konumu olan asil aileler ortaya çıkmış olabilir.[54] Köy yönetiminin bu dönemdeki varsayımsal yetkileri

54 Özdoğan ve Özdoğan'a (1998) göre, topluluk içerisindeki bazı fertlerin (örneğin, ruhanî liderler) "üstün nitelikleri" "kalıtsal olarak" görülmeye başlandığında, Çayönü topluluğunun sosyal yapısı da değişime uğramış olabilir. Bu değişimin yalnızca sınıfsal ayrımları değil, aynı zamanda belki de asiller arasından belirlenen kurumsal bir liderlik sistemini de beraberinde getirmiş olma olasılığı da bulunmaktadır. Dahası, ölülerin ele alınış biçiminin farklılaşması –örneğin, eve gömülenlerin aksine, "kafataslı yapı" içine gömülen birincil gömütler ve bırakılan ikincil gömütlerde olduğu gibi– belirsiz düzeyde bir sosyal ayrımın mevcut olma ihtimali de vardır.

arasında diğer şeylerin yanında, tarımsal arazinin bölünmesi, topluluk içi kolektik sorumluluklar ve topluluklararası ilişkiler vb. de bulunmaktadır.[55] Köyde bulunan çok sayıdaki mezar arasında sosyal farklılaşma ya da statüye dair hiçbir belirtinin olmayışı (Moore *ve diğ.* 1975: 61) burada yaşayan topluluğun sosyal tabakalara ayrılmadığı anlamına da gelebilir.

Aşıklı Höyük, Can Hasan III ve Doğu Çatalhöyük'te kaydedilen yerleşme içi mekânsal örgütlenme, Orta-Güney Anadolu platosu yerleşimcilerinin ortak topluluk yaşamındaki uzun nesiller boyunca sosyal yapılarını koruduğunu ortaya koymaktadır (Gérard 2002: 106).

Sosyal uygulamaların önemli bir kısmı, mevcut uygulamaların aile ve/veya topluluğun tarihini/köklerini hafızada yaşatmak için daha önceki uygulamaları ne derece izlediğiyle ve geçmişle olan ilişkilere dayanmaktadır (Hodder ve Cessfor 2004). Ölünün (örneğin, geçmiş ve şimdiki aile fertlerinin) ele alınış şekline ve ölü ve/veya efsanevi atalar için oluşturulan özel alanlardaki tekrarlı ruhanî faaliyetlere, ataların ululanması ve anılması sırasında düzenlenen ritüellere ait maddi kanıtlar da bu tür sosyal uygulamaların göstergesidir. Bu konuda en iyi belgelenmiş örnekler Çayönü'ndeki "kafataslı yapı" ve diğer özel faaliyet yapıları, Göbekli Tepe II. tabaka yapıları ve Nevali Çori'deki tapınak benzeri yapılar dizisidir.

Teknoloji, Üretim ve Ticaret

Bu dönemde mimaride yapılan ilerlemeler, evlerin ve büyük komünal yapılarının inşasının karmaşık yapı tekniklerinden ve yapılardaki işgücü yönetiminden anlayan becerikli "mimarların" varlığını gerekli kıldığını ortaya koymaktadır. Başlangıçtan sonuna kadar bu yapıları inşa edenlerin kendileri mi olduğuna, yoksa taban yapımı, tuğla dizme ve taş oyma konusunda uzman kişiler tarafından yardım mı aldıklarına bakılmaksızın, mimaride uzmanlaşmaya dair kanıtlar çoğu köyde (örneğin, Çayönü, Nevali Çori, Göbekli Tepe, Aşıklı Höyük) mevcuttur.

Çoğu taş endüstrisinde ve birçok bölgede, taş aletlerin üretiminde kullanılan ana malzeme çakmaktaşıydı. "Byblos uçları" (ok uçları) ve iki sırtlı obsidyen dilgiler tıpkı Suriye'de olduğu gibi, yerel yontma taş alet topluluğuna da hâkim konumda olsa da, aletlerde hâlâ daha az standartlaşma olduğu görülür. Bu dönemde taş alet topluluğunda görülen diğer yenilikler özel aletler için obsidyen kullanımı ve baskı yöntemiyle yongalamadır. Obsidyen çoğu yerel endüstride tedarikçiler yoluyla ya da doğrudan elde ediliyor, taş alet ustaları tarafından kullanılıyordu. Obsidyen kaynaklarının yakınlarında yer alan Kapadokya atölyeleri yarı tamamlanmış ürünleri farklı yerlere göndermiş olabilir.[56] Güneydoğu Anadolu dağ etekleri, düzlük alanları ve

55 Abu Hureyra'daki örnek olay incelemesi için bk. Moore 1981: 450. Hole'a göre, Abu Hureyra'da tapınak benzeri yapıların bulunmayışı topluluğun merkezî bir liderlik düzeneğinin olmadığının ya da yapısal olarak eşitlikçi olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmemelidir.

56 Kaleteoe tipi uzun dilgiler oval, saplı ve üçgen uçların üretiminde kullanılmış olabilir. Levant'ta PPNB buluntu topluluklarında da rastlanan bu tip aletler Orta Anadolu platosunda Levant'taki kadar olmasa da ortaya çıkarılmıştır (Balkan-Atlı, Binder ve Cauvin 1999: 142-143). Obsidyen kaynakları arasında Nenezi Dağı da bulunmaktadır.

Kuzey Suriye'deki yontma taş alet tipolojisi ve teknolojisi bu geniş bölgenin coğrafi sınırları boyunca geniş bir dağılıma sahiptir. Çeşitli buluntuların dağılıma ve tipolojisine bakıldığında, güneydoğudaki topluluklar ile Zagros bölgesindekiler (örneğin, M'lefaat, Magzalya) arasında birtakım etkileşimlerin yaşandığı açıkça görülecektir (Caneva *ve diğ.* 1998: 203-204). Aşıklı Höyük'te rastlanan alet üretim teknolojisi Epi-Paleolitik kökenli Orta Güney Anadolu platosu geleneğinin ortaya çıkışında belirli oranda güneydoğu etkisi olduğunu yansıtmaktadır. Musular'da, temel olarak obsidyenden oluşan yontma taş topluluğu Akeramik Neolitik taş alet endüstrisinin son aşamalarını yansıtmaktadır. Nenezi Dağı ve Göllüdağ kaynaklarından elde edilen obsidyen burada temizleniyor ve büyük bloklar halinde taşınmadan önce kabaca şekillendiriliyordu. Endüstri ile ilişkili uzmanlık gerektiren diğer bir iş ise iki uç tipinin, baskı düzeltili uçlar ve Byblos tipi mahmuzlu uçlar için kullanılan koşut kenarlı düz profilli dilgilerin üretimiydi. Diğer aletler arasında kazıyıcılar, düzeltili dilgiler ve birkaç delgi ve delici bulunmaktadır (Balkan-Atlı *ve diğ.* 1998: 92; Özbaşaran 1999: 152; 2000a: 136). Musular obsidyen teknolojisi ve tipolojisi bölgedeki diğer Akeramik Neolitik köylerin (örneğin, Sırçan Tepe) yontma taş alet endüstrileriyle birtakım benzerlikler göstermektedir (Balkan-Atlı *ve diğ.* 1998: 84).

Bu döneme ait Orta ve Güneydoğu Anadolu köylerinde, yongalama da dâhil çoğu endüstriyel faaliyet yapı içlerinde ve evlerin dışındaki açık alanlarda gerçekleştiriliyordu. Ön kazıyıcıların, delgilerin ve çok düzeltili parçaların üretimi daha küçük oranlarda devam etmiştir. Et işleme ya da deri yüzmede kullanılan aletlerin sayısındaki azalma, buna karşın ağaç ve kurutulmuş hayvan derisini işlemede ve kesmede kullanılan aletlerin artması taş alet topluluklarının da ayırdedici özelliği olmuştur (Caneva *ve diğ.* 1998: 201). Süretme taş endüstrisi Güneydoğu Anadolu'da çekiçler, düz baltalar, öğütücüler, havan ve havanelleri ile birlikte gelişimini sürdürmüştür. Çoğu buluntu topluluğunda kemik ya da geyik boynuzundan yapılma aletler listesinin başında genel olarak bız yer alır. Yapı içi faaliyet yoğunluğu, Güneydoğu Anadolu'da evlerin mekânsal örgütlenmesindeki değişimlere ve bazı köylerde (örneğin, Nevali Çori, Çayönü) işliklerin yaratımına katkıda bulunmuş olabilir. Çayönü'nde evlerin arka kısımlarında ele geçen, farklı tamamlanma aşamalarına ait kemik, hayvan dişi, taş ve malahitten yapılma alet ve nesneler bu tür endüstri ile ilişkili faaliyetlerin kanıtıdır. Çakmaktaşı ve obsidyen aletlerin üretim teknolojileri üzerine yapılan bir araştırmada Çayönü, Nevali Çori ve Arakçay gibi yerleşmelerden bahsetmek önemlidir.[57] En fazla çeşitle karşılaşılan Çayönü ve Akarçay yerleşmeleri teknolojide ve çeşitli malzemeleri işlemede uzmanlık olduğunun belirtilerini taşıyan taş alet toplulukları ile öne çıkar. "Izgara planlı" yapılar evresinde, Çayönü yontma taş alet endüstrisinin yonga yerine dilgi üretiminin oluşturduğu gözlemlenmiştir. Bu eğilim bu dönemin sonuna, "büyük odalı" yapı evresine kadar sürmüştür. O dönemde çakmaktaşı kadar obsidyen de yaygınlık kazanmıştır. Çift sırtlı dilgiler ve naviform çekirdekler ile birlikte, "Byblos uçları" yerel taş alet topluluğunda baskın bir yere sahiptir. Çayönü yerleşmesinde,

57 Caneva 1998: 203. Nevali Çori'de, uzun yaşam birimlerindeki iç bölümleme uzmanlık gerektiren endüstri ile ilişkili ve emek yoğun üretim için işlik alanlarının yaratımını da mutlak surette beraberinde getirmiştir.

"ızgara planlı" yapılar evresinde köyün batı kısmında yer alan çok sayıdaki derme çatma, kulübe benzeri yapı, malahit, bakır, taş, kemik, diş ve deniz kabukları da dâhil çok çeşitli malzemeden yapılma boncuk, bilezik ve kakma bezemenin üretiminde uzmanlaşan işliklere karşılık geliyor olabilir.[58] Dilgi, orak bıçakları ve baskı düzeltili ok uçları gibi aletler Akarçay Tepe IV. evre buluntularının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Özellikle de V. ve IV. evrelerde yaygın olan kazıyıcı ve ön kazıyıcılar III. evreden itibaren daha az üretilmiştir. İlk üç evrede yongalama tekniğinde değişimler yaşanmış; iki vurma düzlemli yongalama sayesinde pürüzsüz temel parçalardan delgi, kazıyıcı, el orağı ve diğer aletleri üretme olanağı doğmuştur. Çakmaktaşı yongacıları dilgi üretimi için baskı düzelti ve doğrudan vurgu tekniklerini kullanmıştır. Yongalama yüzeyinin orta kısmından elde edilen dilgiler "Byblos uçları" üretmeye yaramıştır.

Jips ve kireç sıvanın yumuşaklığı ve farklı sıcaklık dereceleri ile olan tepkimeleri bu malzemeler ile yaşanan çeşitli deneyimlere giden yolu açmıştır. Jipsin 120 ila 200 ^{o} C kadar düşük bir sıcaklıkta yakıldığında kuruyarak kirece dönüştüğünün keşfedilmesi tabanların ve duvarların kireç (kalsiyum karbonat) ya da jips (hidratlı kalsiyum sülfat) ile kaplanması fikrini de beraberinde getirmiştir (Kingery *ve diğ.* 1988). Jips karışımı, daha düşük sıcaklıklarda üretilebilir olmasına ve hızla kurumasına rağmen, kuruduktan sonraki yumuşaklığına bağlı olarak mimari elemanların sıvanmasında daha az tercih edilmiştir. Sıvanın kuruması daha uzun sürdüğü için, yüksek sıcaklık kullanarak daha sert bir jips sıvası üretmek çok da pratik değildi. Kireç taşının 750 ila 900 ^{o} C arasındaki sıcaklıklarda ısıtılmasıyla üretilen kireç sıva kalsiyum karbonat ve kalsiyum oksit ile parçalanır. Bu dönemde tabanlarda ve "beyaz kaplarda" kullanılan jips ve kireç sıva aynı temel teknoloji ile elde edilmiştir (Hauptmann *ve diğ.* 2000: 62; Nillhamn 2003; 17-18). Bu tür kaplar Cafer Höyük, Gritille, Çayönü ve Aşıklı Höyük de dâhil olmak üzere çok sayıda yerleşmede görülmüştür. Üretim tekniği, su ve katkı maddesi eklenmesiyle çeşitli biçimlerde yoğrulan sıva katmanlarının şekillendirilmesini kapsar. Tepsiler, çukur ağızlı çanaklar, basit ya da ustaca yapılmış kenarlı, düz ya da yuvarlak dipli, yuvarlak ağızlı büyük kâseler bu dönemdeki neredeyse her köyde yerel farklılıklarla üretilmiştir (Nilhamn 2003: 21). Büyük kapların üreticileri kapların ıslak üretim evresinde bel vermesini önlemek için muhtemelen ip kullanıyordu.

Su geçirmez sepetlerin, tahtadan yapılma kapların üretiminde ya da pürüzsüz duvar yüzeyleri ve tabanları yaratmak için kullanılan sıva malzemesi ya da insan ve hayvan kafataslarından yapılan heykeller için astar malzemesi olarak kullanılan bu malzemeye ya da üretim teknolojisine olasılıkla oldukça büyük bir talep vardı. İnsan kafatasları bu tarz hamur ile kaplanarak maske biçimli yüz şekilleri yaratılıyordu (özellikle Güney Levant'ta bulunmuş olanlar).

Malahit ya da oldukça saf, yumuşak ve dövülgen bir malzeme olan doğal bakır kullanımıyla ortaya çıkan maden teknolojisine doğru ilk adımlar bu dönemde atıl-

58 Atelyelerin alet setlerinde, küçük ya da orta büyüklükte taş kürelerin yanı sıra, farklı boyutlarda çakmaştaşı deliciler ve çeşitli obsidyen kazıyıcılar, kemik spatulalar, deliciler, iğneler ve nadiren de olsa oluklu taşlar bulunuyordu (Özdoğan ve Özdoğan 1999: 18-21, res. 1).

mıştır. Soğuk dövme tekniği kullanılarak şekillendirilen bakır nesneler Çayönü'nde "ızgara planlı" yapılar evresinde görülmeye başlanmıştır.[59] Tüm Akeramik yerleşim boyunca köy yüzlerce nesne, özellikle malahitten yapılmış çeşitli şekillerde boncuklar (kusr biçimli, küre şeklinde, silindirik ve dahası) üretmiştir.[60] Malahit boncuklar taş boncuklarla aynı teknikler kullanılarak deliniyor ve şekillendiriliyordu: çakmaktaşı delgiler kullanılarak yapılan parlatma, kazıma ve delme işlemleri. MÖ 8. binyıl süresince, dikdörtgen ya da kare biçimli, yassı malahit dolguların yanı sıra, bakırdan iğne, mil, çengel, delici, armut biçimli kolye ucu, boncuk ve yüzük yapmak için uygulanan teknikler büyük bir gelişme göstermiştir.[61] Çok sayıda yerleşmede kaydedilen tavlamaya (yumuşatma) dair kanıtlar pirotekniğin gelişiminin yerel küçük bakır nesnelerin daha verimli bir biçimde üretimi için gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.[62] Orta Güney Anadolu platosunda yer alan Aşıklı Höyük'te bir kısmı doğal bakırdan yapılma nesnelere ve bakır çekirdeğine (malahit) ait parçalar ve tavlama tekniği kullanılarak, çoğunlukla çok ince dövülmüş bakır tabakaları kıvrılarak yapılan boncuklar ele geçmiştir (Esin 1995: 65-66, 77; 1999: 28). Pirotekniğinin ilk nerede geliştiği bilinmemektedir. Yine de, herhangi bir teknolojik icatta olduğu gibi, bu teknik de çeşitli yollarla hızlı bir biçimde kaynağından yayılmıştı. Çayönü yerleşimcilerinin malahiti Ergani ve Çermik arasındaki kaynaklardan elde etmiş olma ihtimali vardır. Çayönü milindeki yüksek seviyeli arsenik içeriği bakırın bir kısmının Orta Anadolu platosu kaynaklı olma olasılığını akla getirmektedir (Özdoğan ve Özdoğan 1999: 13-15). Orta Anadolu kaynakları içerisinde Kayseri'deki Menteşe, Aksaray ve Nevşehir arasındaki Bakırçukuru ve muhtemelen diğer bir çok yer bulunmaktadır (Esin 1999: 29). Aşıklı Höyük yerleşimcileri belirli nesnelerin üretiminde kullandıkları doğal bakırı ve malahiti köyün yaklaşık olarak 40 km güneybatısında bulunan Bakırçukuru kaynağından elde etmiş olabilir.

Uzmanlık gerektiren diğer endüstrilerle ilişkili ürünlere gelince, çeşitli kumaşlara ve çok amaçlı yağlı maddelere olan ihtiyacın, bölgeye yayılan talep listesinin başında yer aldığını söylemek mümkündür. Yerel bitki topluluklarında keten tohumu/kenevirin (*Linum bienne*) varlığı, bu bitkilerin sadece liflerinin dokumacılıkta kullanılması yoluyla değil, aynı zamanda ezilerek elde edilebilen yağı dolayısıyla da öneminin bilindiği anlaşılmaktadır. Çayönü yerleşmesinde karşılaşılan tezgah ağırlıkları ve çok dar ve sığ kenarlı oluklu süzgeçler dokumacılığın göstergeleridir (Özdoğan, A. 1995: 84, şema 3; 1999: 48). Artan uzmanlaşma ve iyi bir ekonomik örgütlenme ile birlikte,

59 Dövme, kısmen de olsa, malzemenin dayanıklılığını artırır, ancak çok fazla dövme uygulanırsa madenin kristalin yapısında deformasyon meydana gelebilir, bu deformasyon da nesnenin kolay kırılır bir hal almasına ve çatlamasına neden olur. Çayönü'ndeki en erken bakır buluntular için bk. Maddin *ve diğ.* 1991; 1999; Esin 1995.

60 Maddin *ve diğ.* 1999: 39. Çayönü'ndeki "kanallı tabanlı" ve taş döşeli" yapı evreleri boyunca, madeni nesnelerin sayısında ve çeşidinde önemli oranda artış olmuştur (Özdoğan ve Özdoğan 1999: 16).

61 Soğuk dövme tekniğinde, uzun silindirik boncuklar ve kurutulmuş hayvan derisine delik açmak için gerekli olan mil ve bızlar bakırın ince katlanır tabakalar halinde dövülmesini gerektiriyordu. "Deliği" olmayan bakır iğneler "ızgara planlı" yapılardan başlayarak yaygın bir alet halini almıştır (A. Özdoğan 1999: 54, res. 52; Özdoğan ve Özdoğan 1999: res. 6).

62 Bakır nesnelerin erime noktasına (yaklaşık 400 ° C) kadar ısıtılması (tavlama) yeniden kristalleşmeye neden olmuş ve soğuk dövmenin yol açtığı gerilimlere bağlı olarak çatlamayı önlemiştir. Madenin ısıtılarak yumuşatılması dövme kullanılarak daha ileri bir şekil verilmesine olanak sağlamıştır (Maddin *ve diğ.* 1999: res. 8).

MÖ 9. binyılın dördüncü çeyreğinde uzun mesafeli ticaret yoğun bir hâl almıştır. En fazla erişilen obsidyen kaynakları Kapadokya'da bulunuyordu. Bunlar arasında, altı kubbe biçimli lav akıntısı ile yaklaşık 12 km çapında bir alanı kaplayan sönmüş bir volkanik kütle olan Göllü Dağ volkanı bölgedeki avcı-toplayıcıların bildiği büyük bir obsidyen kaynağıydı.[63] Kullanılan kaynaklar arasında Kayırlı, Kayırlı Köyü, Sırça Deresi, Bozköy, Kömürcü ve Gösterli yer almaktadır. Önceki kaynaklardan Kayırlı, Bozköy ve Kömürcü'de işlikler ve yongalama alanları olduğuna dair kanıtlara ulaşılmıştır. Melendiz Havzası yerleşimcilerin bu obsidyen kaynakları üzerinde belli oranda denetim kurmuş olma ihtimali de vardır.[64] Uzmanlaşmış işlikler (örneğin, Kaletepe) bu dönemde uzak toplulukların yanı sıra komşularına da hammadde ya da tamamlanmış ve yarı tamamlanmış ürünleri sağlıyor olabilir. Örneğin, Kaletepe'de, obsidyen, diğer yerlere taşınıp bir işlem geçirmeden önce hazırlık aşamasından geçmektedir. Ancak bu malzemenin uzak bölgelere ulaştırılmasında izlenen rotalar ve ticaret mekanizmasının yapısı daha fazla araştırmanın yapılmasını gerekli kılmaktadır. Kaynak denetimi, uzmanlaşma ve ticaret daha sonra örgütlenen düzeyde olmadığından, Kilkya ya da Levant'ta düzenlenen keşif gezileri sırasında bu obsidyen kaynakları (örneğin, Kaletepe obsidyen atölyesi, MÖ yaklaşık 8600-8200) kullanılmış olabilir. Daha sonraki dönemde, Levant'ın yanı sıra, Kıbrıs ve Orta Fırat Vadisi'ndeki köy toplulukları da Göllüdağ obsidyenini kullanmıştır (Binder 2002: 81-83; Balkan-Atlı *ve diğ.* 1998).

Güncellenmiş coğrafi haritalar Anadolu tarihöncesi yerleşimcileri tarafından bilinen obsidyen kaynaklarının bir zamanlar düşünülenden çok daha fazla sayıda olduğunu ortaya koyuyor. Dolayısıyla, bazı kaynakların belirli toplulukların tekelinde olduğu şeklindeki görüşler ya da birtakım kaynakların tekelleştirildiğinin vurgulanması tarihöncesindeki obsidyen ticaretine ilişkin doğru bir tablo çizilmesini engelleyebilir.[65] Güneydoğu Anadolu platosundaki (örneğin, Acıgöl, Nenezi Dağ, Çiftlik, Göllüdağ, Çatköy) ve Doğu Anadolu'daki (örneğin, Nemrut Dağı, Bingöl) bilinen kaynaklara ek olarak, Orta Kazan, Sakaeli, Orta Kurşunlu ve Yağlar vb. Kuzey Anadolu dağlarının güney çevreleri boyunca işlenebilir kayaçlar mevcut olmakla birlikte, Gerede, Kızılcahamam ve Çankırı yakınlarında da obsidyene rastlanmaktadır (Özdoğan 1996: 426-427). Kuzeydoğu Anadolu'da, -Nemrut Dağı, Doğu Beyazıt, Pasinler ve Erzurum'daki kaynaklar kadar yoğun kullanılmasa da -Kars, Sarkamış, Kağızman, Doğu Beyazıt, Pasinler ve Erzincan'da da ek kaynaklar mevcuttur. Anadolu'nun batı yarısında, Eskişehir ili sınırları içerisinde Aşağı Kalabak ve Çanakkale ilinde Örenler Mevkii'nde de kaynaklar vardır (Özdoğan 1996: 430). Kaynakların çeşitliliği değerlendirilirken, Akarçay tepe topluluğunun obsidyenin büyük bir kısmını doğudaki yüksek araziler-

63 Kapadokya'nın obsidyenleri Levant'a daha erken ulaştıysa da, bu dönemde daha çok "ithal" ediliyordu.

64 Aşıklı Höyük yerleşimcileri Nenezi Dağ ya da Kayırlı-Eriklidere yakınlarında bulunan obsidyen kaynaklarına da başvurmuş olabilir. Tarihöncesi yerleşimlerden alınan obsidyenler üzerindeki jeokimyasal analizlere bakarak, Göllü Dağ kaynaklarının bir ihtimalle Epi-Paleolitik dönemden itibaren kullanılmış olduğu söylenebilir. Bk. Cauvin-Balkan-Atlı 1996; Balkan-Atlı, Binder ve Cauvin 1998; Balkan-Atlı, Binder ve Cauvin 1999: 143.

65 Özdoğan 1996. volkanik kökeninden dolayı, obsidyenin fiziksel özelliklerini ve kimyasal yapısını etkileyen ana etkenin kaynaktaki magma oluşumu olduğunu akılda tutmak önemlidir.

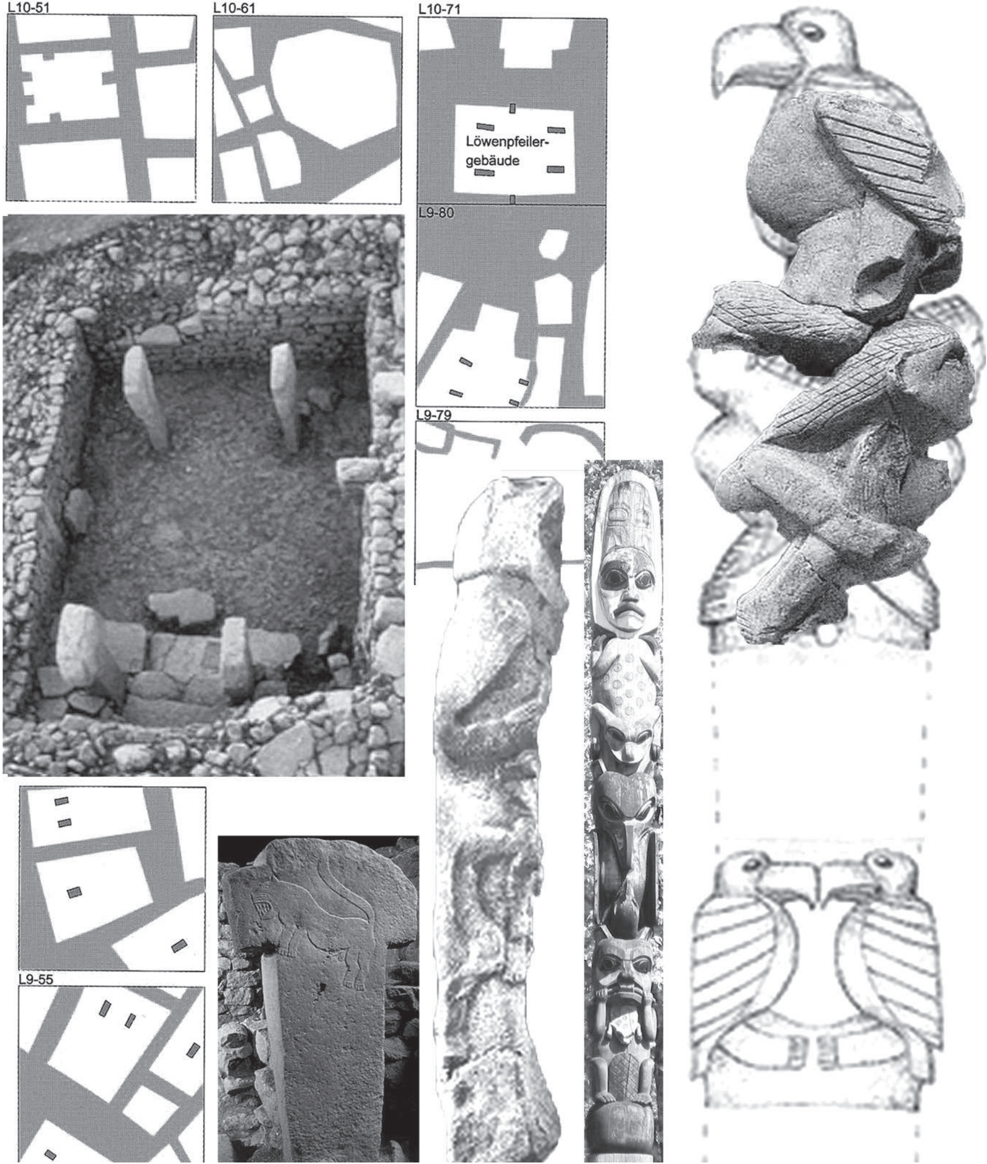
de bulunan kaynaklardan elde ettiği ve şeffaf kahverengi-gri obsidyenin Orta Güney Anadolu platosundan geldiği unutulmamalıdır. Bu topluluk, taş alet endüstrisinde kullandıkları çakmaktaşı yumrularını yakındaki dağlarda ya da Fırat boyunca uzanan teraslarda bulunan yerel kaynaklardan elde ediyordu. Mızrak başı ve bazı diğer aletlerin üretiminde tercih edilen kahverengi çakmaktaşı köyden daha uzakta (yaklaşık 25 km) yer alan kaynaklardan sağlanıyordu. Çayönü yerleşimcileri mermer parçalarını köye yakın ya da uzak yürüme mesafelerinde yer alan kireç taşı çıkıntılarından ve diğer metamorfik kaynaklardan alıyordu. Obsidyan kaynağı ise Bingöl yakınlarında, köye yaklaşık 150 km mesafede bulunuyordu. "Terrazo yapının" sıvalı tabanında kullanılan pembemsi kalker taşı ise olasılıkla Ergani yakınlarındaki Zülküf Dağı'nın karşısında bulunan bir kaynaktan sağlanıyordu (Özdoğan, A. 1999: 38).

Ruhanî Yaşam (Res. 9-12)

Yerleşik avcı-toplayıcılar uzak geçmişteki ya da mistik atalarına tapmış olmalılar. Belki de onları aynı öneme sahip doğanın ilahi güçleri ile eşit gürüyorlardı. Mistik kurucuların geride bıraktıkları farklı algılara bakarak, ataların ya ayrı olarak ya da aralarında yaşadığına inanıldığı söylenebilir. Örneğin, Borneo'daki Berevan kabilesi mensupları büyük bir cenaze düzenlediklerinde kutsal atalarının ruhlarını ortaya çıkmaları ve onlarla birlikte kutlamak için çağrırlar (Metcalf ve Huntington 1991: 96; Pearson 2005: 27). Bu tür etnografik örnekler tarihöncesi cenaze geleneklerinin de mutlaka benzer yapıda olduğu anlamına gelmezse de, ölen kişinin ruhunun ölüler diyarına yaptığı yolculuğa kılavuzluk etmek hususunda benzer amaç taşımış olabilecekleri spekulasyonu yapılabilir.(Yakar 2003b; Mack 1986). Nevali Çori, Çayönü ya da Göbekli Tepe'de ritüeller için inşa edilen özel yapıların ya da tapınakların ölümlülerin yalnızca ölülerle değil, aynı zamanda "doğanın tanrısal güçleri" ve/veya "mistik atalar" ile ruhanî bir bağ kurmasını sağlayan kutsal yerler olduğu iddia edilebilir.

Etnografik araştırmalara dayanan bazı örnekler tıpkı şamanizmde olduğu gibi, tarihöncesi zihnin de ruhların yerleşik olduğu farklı ancak birbiriyle ilintili alemlerle meşgul olduğunu göstermektedir. Kötü ve zararlı ruhların, dost ve koruyucu ruhların tersine, kurbanlar aracılığıyla uzaklaştırılması gerektiği inancı değişik kültürlerin ruhanî anlayışlarında tarih boyunca yaygın olduğu çeşitli örneklerle teyid edilebilir.

Çayönü köyünde muhtemelen ataların ruhlarını ve/veya genel anlamda ölüleri anmak için düzenlenen törenler sırasında gerçekleştirilen ritüeller için tasarlanmış çok sayıda komünal yapı vardır. Köyün ilk günlerinde, bu tarzda yapılmış iki yapı "kafataslı" ve "saltaşlı" yapı olarak adlandırılmıştı. "Kafataslı yapı" -pek çok kez yeninden inşa edilen, ayakta kaldığı süre boyunca önemli mimari değişimlerden geçen, ölülerin saklandığı yapı- saltaşlı yapıdan (Res. 6) çok daha eskiydi. Yapı içerisinde yüzlerce kişiye ait birincil ve ikincil gömüye ulaşılmıştır (Özdoğan ve Özdoğan 1998). Belli bir aşamada, bu kabaca inşa edilmiş, çift duvarlı, apsidal orijinal yapının yerine dikdörtgen biçimli, büyük ve bağımsız bir yapı geçmiştir. Yerine geçen bu yeni yapı "taş döşeli" yapılar evresinde en az üç kez elden geçirilmiştir (Schirmer 1990: 378-382). Söz konusu yapı sıvalı tabanlı büyük avludan yüksek ve uzun bir seki ile ayrılan üç bağlantılı mahzenden oluşmaktadır. Kerpiçten yapılma sekinin içerisi-

Res. 9: Göbekli Tepe II. Bu tabaka birleşik düzende küçük bir kutsal alan içerir (Peter ve Schmidt 2004'den alıntı). Nevali Çori'den taştan heykel parçaları (sağ) Haptmann 1999 ve Köksal-Schmidt ile Scmidt 2010'da önerildiği gibi Totem tarzı birleşik bir heykelin üst kısmına ait olabilir. Yakın zamanda Göbekli Tepe'de bulunan uzun Totem benzeri taştan bir heykel (alt orta sol) (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010) üzerinde insan-hayvanı tasfir eden figürler, ahşap totemlere işlenmiş kompozit figürlere uzaktan benzerler. Alaska'dan Wrangell Kiksadi Totemi (ortada, sağda).

ne kasıtlı olarak temele "gömülmüş" iki büyük taş erken yapının içerisinde bulunan dikmeler (monolit) olabilir. Daha sonraki dönemde, avlu sekiden yükselen görkemli duvar ile mahzenlerden ayrılmıştır. Son yenileme evresinde ise mezar içeren mahzenler çakıl taşları ile döşenmiş ve batı duvarının önüne taş bir sunak inşa edilmiştir. İlk yenilemede, mahzenlerde çok sayıda parçalanmış gömüt bulunuyordu. Batıdaki mahzene yerleştirilmiş olan kafatasları farklı yönlere bakıyordu. Bu kafataslı mahzen içerisinde uzun kemik yığınlar vardı. Hemen akabinde yerleştirilen birkaç birincil gömüt önceki insan kalıntılarının tahrip olmasına yol açmıştır. Hemen bitişiğindeki mahzende ise bir çocuk ve yeni doğmuş bir bebekle birlikte defnedilmiş başsız bir kadına ait birincil gömüt vardı. Üçüncü (doğudaki) mahzende ise çoğunlukla ufak parçalı kemikler ele geçmiştir (A. Özdoğan 1999: 51). İkinci yenileme evresinde, batı mahzeninin tabanı altında tek başına defnedilmiş başsız birincil gömütten ayrı olarak, taş boncuklar ve bir boğa dişinin de olduğu mezar hediyeleri ile birlikte gömülmüş başsız ikincil gömütler çoğunluğu oluşturmaktadır. Doğu mahzeni son yenileme evresinde başlangıçta raflar üzerine bırakılmış çok sayıda yanık kafatasına rastlanmıştır. Kafataslarının ve kol ve bacakların ikincil gömütünden önce izlenen iskeletleri ayırma yöntemleri bir kısmı çukurlarda biriken çok büyük miktarda ufak parçanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hayvan kemiklerinin varlığı ölü bağlamında yiyecek adaklarının verilmiş olabileceğini akla getirir. Bazı ev tabanlarının altında ele geçen gömütler "kafataslı yapıya" gömülen topluluk fertlerinin kimliğinin ya da statüsünün olup olmadığı sorusunu beraberinde getirmektedir (A. Özdoğan 1999: 52). "Kafataslı yapının" içinin kült imgeleriyle, belki de duvara asılı sığır kafatası ya da kafatasları ile süslendiğini gösteren hiçbir somut kanıt yoktur. Taştan yapılma büyük bir sunak masası ve çakmaktaşından yapılma uzun bir bıçak üzerinde rastlanan insan ve hayvan kanı izlerinin ritüel hayvan kurbanlarından ve ölüm sonrasında bedenden ayrılan insan başlarından kaynaklandığı düşünülebilir (Loy ve Wood 1989; Hole 2000: 201). "Kafataslı yapının" içindekiler bu yapının başlıca amacının özel günlerde anılma olasılığı da bulunan, topluluğun belirli ölmüş fertlerinin ruhlarına ev sahipliği yapmak olduğunu varsaymamıza yol açıyor.

Çeşitli nedenlerden ötürü saklanan bedenden ayrılmış kafatası örnekleri Hacılar, Pınarbaşı ve Çatalhöyük'te ele geçmiştir.[66] Kafatasını saklamak için bedenden ayırma geleneği Anadolu'da Levant'takinden daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır.[67] Ayrık kafatasları arkeolojik bağlamda muhtemel olarak "ata kültü" ya da "ölüler kültü" ile bağlantılı olduğu varsayılabilir. Bazı etnografik örnekler bu açıklamayı desteklese de, bazı örnekler ek birtakım olanakları ortaya çıkarmaktadır. Papua Yeni Gineli Iatmul

66 Çatalhöyük'te VII. tabakaya ait bir evin tabanı üzerinde dört kafatasına rastlanmıştır (Mellaart 1964: 64, res. 21, 22; 1967: 84). Buna ek olarak, köyün "BACH bölgesinde" yer alan "3 nolu yapıda" iki tane alt çeneleri olmayan kafatası ele geçmiştir (Düring 2003: 2).

67 Çok sayıda yayınlanmış yerleşim arasında Jericho, Netiv Hagdud, Jerf el Ahmar, Mureybet IV, Şeyh Hasan ve Kermez Dere bulunmaktadır. Jericho'da, bedenden ayrı insan kafataslarının yerleri çeşitlilik göstermiştir. Tekil kafatasları PPNA evlerinin terkedilmiş tabanları üzerine yerleştirilmişti. Sıvalı bir teknenin altında, grup hâlinde gömülmüş bebek kafatasları yer alıyordu. Bu bebek kafataslarının temel adağı olma ihtimali de vardır. Jericho PPNB köyünde bulunan kafatasları sıva ile kaplanarak boyalı yüz özellikleri verilmiştir. Bk. Bar-Yosef *ve diğ.* 1991; Bienert 1991; Cauvin 1980; 2000a, 2000b; Kenyon 1981; Kuijt 2002; Watkins 1990.

kabilesi hem atalara hem de öldürülen düşmanlara ait sıvalı ve boyalı insan kafatasları "erkeklerin evinde" tutuluyordu.[68] Kendilerini mistik kişiler ya da atalar ile özdeşleştiren kadın ve erkeklerin belirli ritüeller sırasında yaptıkları yüz süslemelerinde kafatasları üzerine boyananlara benzer motifler kullanılmaktadır (Caille ve Sauvage 1999). Birbirinden bağımsız toplulukların aile yapıları bağlamında akla gelen olasılıklardan biri de bu tür kafataslarının seçkin akrabalara ait olduğu, belki de kalıtımsal bağları korumak için saklandığıdır. Bu varsayım doğruysa, köken bağlarının belirlendiğini ve olasılıkla kolektif hafıza ve mülkiyetin doğrulandığını göstermektedir. Ancak, çoğu kez ayrık kafataslarının farklı yaş ve cinsiyet gruplarına ait olduğu gerçeği birtakım ek yorumlamaları gerektirmektedir. Örneğin, Çayönü'nde, kafatasları genellikle genç yetişkinlere, topluluğun erkek ve kadın fertlerine aitti, dolayısıyla atalara tapınma ya da kalıtsal düşünceler bakımından aday olması pek muhtemel değildir.[69] Olasılıkla insan kafataslarının saklanmasının arkasında başka sebepler yatıyordu. Lewis-Williams ve Pearce'ın savunduğu önsava göre, bu kafatasları muhtemelen ölülerin hayatları boyunca deneyimlemiş olduğu yükselen fiziksel ve zihinsel melekelere geçiş sağlamaya yardım ediyordu (2005: 78-79). Kuzeydoğu Hindistan'da el değmemiş alanlarda, Assam eyaletinin yakınlarındaki bir bölgede yaşayan bazı Naga kabile toplulukları arasında da bu kavramın başka bir uyarlamasıyla karşılaşıyoruz. Naga kabile üyeleri, yaşam sırasında ya da ölümden sonra aktarılabilen ve kafanın içerisinde yer alan kudretli bir yaşam gücüne inanıyordu.[70] Bu denetleyici yaşam gücü, tüm köy topluluğunun yanı sıra, hem Naga hem de bireysel yaşamın merkezinde bulunan refah ve verimliliğin güvencesidir (Simoons 1968: 110). Ritüellerin çoğunda, insan başları ve yaşam gücü ya da bereket arasında ilişki olduğu oldukça açıktır. Söylentiye göre, Naga toplulukları bereket gücünün kaynağının insanların kafasında doğduğuna inanıyordu. İlişkili ritüellerde, sembollere dönüşen bu güç kutlamalarda ana motiflerden biri halini almaktadır. Örneğin, belirli zamanlarda köylerine götürdükleri düşman başının "doğurganlık haznesini" artırma amacını taşıyordu. Diğer yandan, seçkin ölü akrabaların kafataslarının çıkarılması düşmanın bu kafataslarını ganimet olarak almasını önleme amacını taşıyordu. Ölüm sonrası kafatası çıkarma eğilimi bu tür davranışların her zaman yalnızca doğurganlık kaygılarıyla ya da ata kültüyle ilişkili olmadığını ortaya koymaktadır.[71] Tarihöncesi Yakın Doğu'da ele geçen ayrık kafatasları yalnızca kökensel bağlantıların değil, aynı zamanda tıpkı Naga ve diğer benzer örneklerde olduğu gibi, ölüm ve doğurganlık arasında algısal bir bağlantı ol-

68 Hem ölü hem de bereket ritüellerinde kullanılan bezemeli kafatasları, Levant'taki boyalı ve sıvalı PPNB kafatasları ile güçlü bir benzerlik göstermektedir. Bk. Smidt 1996; Verhoeven 2002b, res. 8-9.

69 Bk. Lewis Williams ve Pears 2005: 81, dipnot 79-82 içerisinde Brian Hayden.

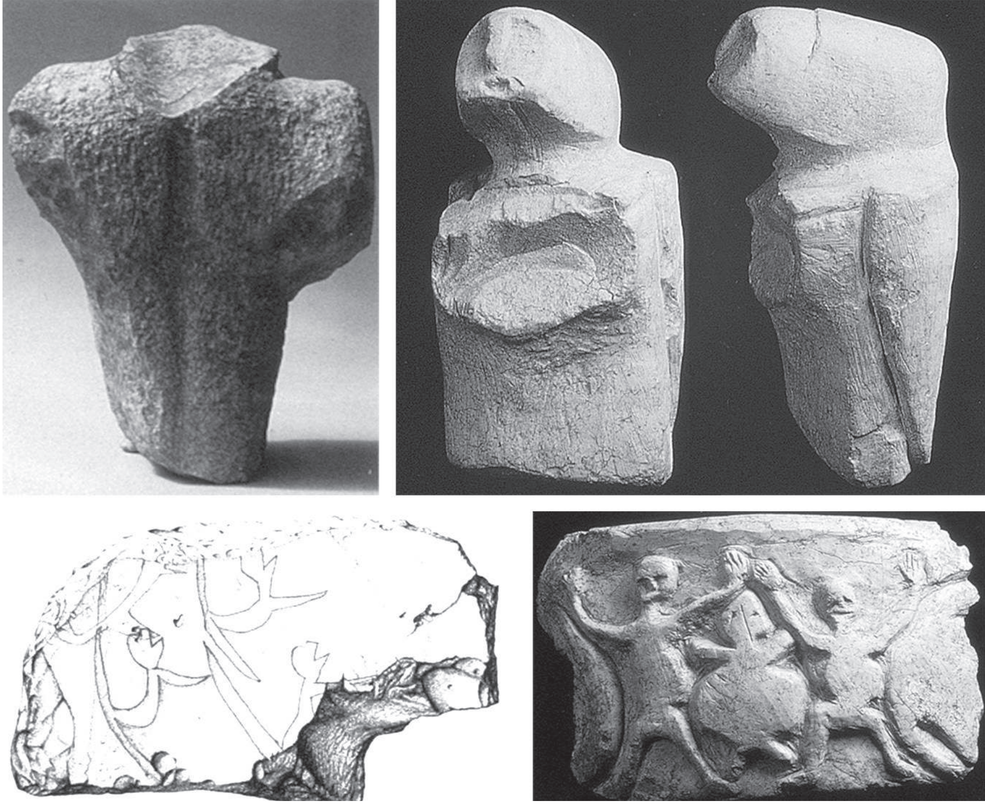
70 Kabile üyeleri insan ruhlarının ölümden sonra gittikleri "ölüler diyarı" adlı bir yere inanıyordu. Bunun yanında yaşamı etkileyecek güce sahip olan görünmez varlıklara da inanılıyordu. Bu görünmez varlıklar iyi ve kötü unsurlar içerisinde cisimleştiğinden, bu güçlerin yatıştırılması ya da doyurulması için adak adama eğilimi göstermektedirler.

71 Bu tür örnekler ışığında, evdeki ayrık kafataslarının önemi, topluluklararası ilişkilerdeki sosyal ve savaşım özelliklerini de içeren daha geniş bağlamlar içerisinde değerlendirilebilir. Bk. Jacobs 1990; Pearson 2005: 159; Wright 1988. Örneğini Jerf el Ahmar'da, yanmış bir PPNA evinin tabanında sırtüstü pozisyonda gömülmüş bir kişiye ait başsız yanmış bir cesede ulaşılmıştır. Bu durum saldırgan bir eylem olduğunu göstermektedir, çünkü ölüm sonrasında baş vücuttan ayrıldıktan sonra ev ateşe verilmiştir (Stordeur *ve diğ.* 1997).

duğunun da altını çizmiştir. Aslında bazı yerli kabilelerinde durum bununla oldukça benzerdir, insan kafataslarının saygınlığı onların yaşam gücünü ve doğurganlığı taşıyor olduğu inancıyla bir ilişkisi olmalıdır (Holsbeke 1996). Evlerde ya da özel depolarda tutulan işlenmiş ya da işlenmemiş kafataslarının taşıdığı önem düşünüldüğünde, etnografik örneklerden elde edilen ipuçları bu kafataslarının her zaman değilse bile, çoğu zaman atasal tapınmadan başka nedenlerden dolayı saklandığını meydana çıkarmaktadır. Yeniden biçimlendirilen kafataslarının bazıları, büyük ihtimalle yapay olarak bozulmuş anormal genişlikteki kafatasları gibi olağandışı biçimsel özellikler taşımaktadır. Bundan dolayı, en azından bazı durumlarda ölüm sonrası bezeme ritüeli için kafataslarının seçilmesi ve biçiminin bozulması arasında ilişki olma olasılığı yüksektir (Arensburg ve Hershkovitz 1988; Meiklejohn *ve diğ.* 1992; Verhoeven 2002b: 249, res. 8). Yeniden biçimlendirmesi ve bazen de boyalı yüz özellikleri verilmesinin kafataslarının bazılarını görünür kılma amacını taşıdığı söylenebilir. Yeniden biçimlendirilmeyen kafatasları bile, örneğin Çatalhöyük, bir düzlem ya da ev tabanı üzerine konulduğunda görünür bir hal almıştır. Çayönü'nde, kafatasları "kafataslı yapı" olarak anılan yapının hücreleri içerisinde saklanmışken, Suriye'de Tell Ramad'da kil destekler üzerine koyulmuştur (Contenson 1993). Kafataslarının farklı bir düzen içerisinde yerleştirilmesi, farklı amaçlardan dolayı ya da değişiklik gösteren sembolizmden ötürü saklandıklarının göstergesidir. Nevali Çori'de, örneğin, her biri farklı bir çukur içerisinde aynı yöne bakan üç çift kafatasına ulaşılmıştır. Jericho'da ise kafatasları "içe bakarmış" gibi, yuvarlak bir biçimde yerleştirilmişti (Lewis-Williams ve Pearxe 2005: 76-77).

"Kafataslı yapının" kalın bir çakıl tabakası ile ritüel olarak gömülmesinden ve yakılışından sonra, bu kutsal (?) alanın uç kısmına "terrazzo yapı" inşa edilmiştir.[72] Özenle yerleştirilmiş büyük kireçtaşı dikmelerin olduğu 59 m^2 genişliğindeki "saltaşlı yapının" kutsal mekân olma olasılığı vardır (Schirmer 1990: 378) (Res. 6). Yapının içinde dikey olarak yerleştirilmiş üç taş dikme vardır; bunlardan ikisi payandalı kuzey duvarına kısa bir mesafede, diğer ise doğu duvarındaki sekinin önünde yer alır. Bu taş dikmeler bir çeşit kült imgelemi özelliği taşıyor olabilir. Köyün doğu kısmında, eski yapıların yerine yeni ve benzer amaçlı kült yapıları inşa edilmiş veya daha önce mevcut olanlar ile aynı anda var olmuşlardır. Bu yapılar arasında "sekili yapı" (duvarlar boyunca uzanan masif taş sekilerin olduğu küçük tekli bir oda), "BL yapısı" ve "terrazzo yapı" bulunmaktadır (A. Özdoğan 1999: res. 43; Verhoeven 2002b: 239). Köyde çok sayıda özel yapının bulunması, ritüellerin topluluğun sosyal ve ruhanî yaşamında sık bir biçimde uygulanmış olabileceğini akla getirmektedir. Yaklaşık 106 m^2 alan kaplayan ve pembemsi kireç ile sıvalı bir tabanı ve insan yüzü kabartmalı, sığ, tekne şekilli taş bir sunak masasının olduğu "terrazo yapı" en büyük yapıydı (Loy ve Wood 1989; Schmidt 1997: plan 3). Köydeki "ızgara planlı" mimari evresinde, sıkça yenilenmiş, kırmızı tabanlı, yeni "komünal alan" olasılıkla topluluk ritüellerinin kut-

72 Yenisi inşa edilmeden önce çeşitli yapıların gömülmesi "ızgara planlı" yapı mimarisi evresinden itibaren mevcut olan bir gelenekti. Ritüel yapıların dâhil olduğu durumlarda ise kült imgeleri ve döşemleri kırılıp yakılıyor, sonrasında adak kurbanlarının yerleştirilmesinin ardından temiz toprak ile kapatılıyordu. Bu gelenek Çayönü'nde "büyük odalı" evlerin olduğu ikinci mimari evreye kadar devam etmiştir. (Özdoğan ve Özdoğan 1998: 589-591).

Res. 10: Nevali Çori (Haptmann 1999). Figürler dans eden veya gerçek ve/veya kurgusal ritüel törenlerde (bu örnekte hamile bir kurbağaya eşlik eden insanlar) transa geçenleri tasfir ederler. İnsan kuş tasfirleri kuş haline dönüştürülmüş bir şamanın ruhunu temsil ediyor olabilir.

landığı bir buluşma yeri olma görevi görüyordu. En erken "komünal yapı" bezemeli taş dikmelerin ve yapının güneydoğu ucuna birbirine yakın bir biçimde yerleştirilmiş iki büyük, oluklu, kireçtaşı dikmelerin masasının olduğu iki diziden oluşuyordu (A. Özdoğan 1999: res. 40-41). Bir sonraki yenilemede, dikmeler kasti olarak kırılmış ve gömülmüştür. Göbekli Tepe'de ise, daha erken dönemlere ait kutsal yuvarlak yapılar ya da oval ek yapılar önemli mimari değişimlerden geçmiştir. II. tabaka yapıları daha küçüktü ve daha küçük ve çoğu zaman bezemesiz taş dikmeler ile desteklenmişti. Nevali Çori kökenli insan ve kuş özelliklerinin birleştirildiği melez yaratıklar da dâhil olmak üzere, Göbekli Tepe'de totem benzeri taş dikmeler üzerine oyulan insan ve hayvan figürleri gizemli atalara ya da onlarla ilişkili hikâyelere ait çizimler olabilir.[73] Son dönemde Göbekli Tepe'de yapılan "totem direği" keşfi (Köksal-Schmidt ve

73 Urfa bölgesindeki Nevali Çori, Göbekli tepe (Hauptmann 2003; Hauptmann ve Schmidt 2000, 2007) ve ek yerleşmelere ait taş heykelciliğinin benzerleri arasında 'Ain Ghazal'da bulunan büyük, kireç sıvalı insan heykelleri ve Levant'ta yer alan Nahal Hemar, Kfar HaHoresh ve Jericho'da ele geçen sıvalı kafatasları yer almaktadır. Bk. Garfinkel 1994; Verhoeven 2002b: 243-244, tablo 4.

Schmidt 2010: res. 1a-c) bölgedeki kutsal alanlarda ve yapılarda rastlanan uzun, kabartmalı taş dikmelerin topluluklara ait totemler olabileceğini göstermektedir. Göbekli tepe örneğinde 1.92 metre yüksekliğinde, ortalama 0.3 metre çapında ve bir tondan fazla ağırlıkta olan dikmeler ele geçmiştir (Res. 9). Totem direğinin üstündeki tamamen silinmiş kabartma bir ayı ya da leopara, olasılıkla da bir aslana benzemektedir. Başın altında yer alan kısa boyun, kol ve bacaklar insan uzuvlarını andırmaktadır. Yine de, kazı yapanların belirttiğine göre, bozulmuş yüz hatlarına sahip bir insan başını tutan söz konusu figürün "aslan insan" (Löwenmensch) ya da insan kollu "ayı insan"/"aslan insan" olma ihtimali de vardır (Köksal-Schmidt ve Schmidt 2010: 34). Birbirlerine zıt konumda ve karın bölgesinin üzerinde duran ellerin konumu T şekilli dikmeleri hatırlatmaktadır. Kolların ve ellerin altında vücudunun üst kısmı, kolları, elleri ve iyi korunmuş yüzüyle betimlenmiş ikinci bir figür yer almaktadır. İlk insanla karşılaştırıldığında, ikinci insanın başı nispeten küçüktür. Ellerin altında belirsiz bir nesne bulunmaktadır. Tahminen, bu kişi doğum yapar ya da erkeklik organını sergiler hâlde betimlenmektedir. Yırtıcının (ya da Löwenmensch) kolları altında, totem direğinin iki tarafında da büyük yılanlar olduğu görülür. Bu büyük başlı yılanlar (biri kısmen tahrip olmuştur) küçük bir kişinin başı üzerinde bulunur. Yılan başlarının altında ise birinci insanın ayaklarını temsil eden ek betimler yer alır (Köksal-Schmidt ve Schmidt 20120: 34, res. 1a-c). Göbekli Tepe II. tabakada, Nevali çori örneğine benzer, stilize antropomorfik biçimli bir alçak kabartmanın olduğu bezemeli bir dikme ortaya çıkarılmıştır (Peters ve Schmidt 2004: 183). Aslan Dikme Taşlı Yapı (Löwenpfeilerbaude) içerisindeki T şekilli dikmelerden biri üzerinde bir aslana ait alçak kabartma vardır (Verhaeven 2002b: res. 6) (Res. 9). Ayrıca bacaklarını iki tarafa ayırmış, muhtemelen aybaşı gören ya da cinsel ilişkiye girer vaziyette betimlenen çıplak bir kadının olduğu, taban üzerinde duran oyulmuş bir taş bulunmaktadır (Res. 12). Aynı yapı içerisinde yer alan bu iki figürün temelindeki sembolizm, kedi benzeri iki hayvan arasında oturan bir kadının betimlendiği daha sonraki döneme ait Çatalhöyük figürinleri tarafından ortaya koyulan sembolizm ile de bir şekilde benzerlik göstermektedir.[74] Erken Akeramik Neolitik avcı toplayıcılarındaki erkeğin cinsel gücü kavramı aşama aşama kadın doğurganlığına dönüşmüş olabilir miydi? Nevali Çori'de, köy içerisindeki tapınak benzeri komünal yapı köy yerleşimi boyunca iki kez ritüel gömme ve yeniden inşa döneminden geçmiştir. II nolu yapı daha önceki yapının çevresi içerisinde, ancak daha kalın duvarlar inşa edilmişti (Hauptmann 1993, 1999a; Verhoeven 2002b: tablo 6) (Res. 8). Başlangıçtaki yapı ile sonraki yapının buluntu envanteri, iç özellikleri ve planı yerleşim yerlerindekinden oldukça farklıydı. Her iki yapı da bir terrazzo tabana ve nişe sahiptir. Terrazzo taban, düzenli aralıklarla seki içerisine oturtulmuş, büyük, antropomorfik, T şekilli taş dikmelerle ve pürüzsüz kireçtaşı dikmelerin olduğu seki benzeri birinci sınıf bir taş yapı

74 Çıplak kadın temsillerine ait sembolizmin bereketi simgelediğine inanılmaktadır. Örneğin, Tell Halula'daki (Kuzey Suriye) (Molist 199a, 1998b) taban resimlerinde, kadın doğurganlığını gösterdiği belirtilen bir ritüel dansını yapan yirmiden fazla kadın figürü betimlemesi vardır. Ancak Göbekli Tepe'de (von den Driesch ve Peter 1999) olduğu gibi vahşi hayvanların yakınlarına ya da bitişiğine yapılan bu figürler doğanın "gücüne" ait ek özellikleri temsil ediyor olabilirler. Ayrıca bk. Peters ve Schmidt 2004.

ile çevrilidir. Niş ise Urfa'nın merkezinde bulunan tarihöncesi yerleşmede keşfedilen antropomorfik büyük taş heykellere benzer kült imgelerini içermektedir.[75] Bu iki ardıl yapı içerisinde, kalın sıvalı tabanın ortasında yaklaşık 2.5 metre yüksekliğinde olan bir çift taş dikme yer almaktadır; ancak yalnızca biri *in situ* (bozulmadan) ele geçmiştir. Bu tarz soyut ve antropomorfik figürler, Mapuçe şamanı ya da şaman kadını (*machi*) tarafından *ngillatun* dini töreni sırasında *pillan*'a şükran göstermek ve ondan fayda görmek için kullanılan uzun antropomorfik ahşap heykelleri (*rebue*) ya da *rewe* sunaklarının işlevlerini anımsatır (Res. 11).[76] Ancak, ritüellerin ayrıntılarına girmeden önce, Mapuçe inanışını özellikle de kozmos düşüncesinin temel öğretilerini anlamak gerekir (Yakar 2010). Her ne kadar Mapuce rituelleri ve kosmos anlayışı Anadolu Neolitiğinde arkeolojik verilerin ışığında var oldukları süphesiz benzer inançlara ne derece yakınlık gösterdiğini bilmemize imkan yoksa dahi insan oğlunun manevi açıdan ortak olduğu ruhanîyetin genel kavram anlayışını izah etmekte yararlı olabilir. Foerster'e göre, "Şili'de kendilerini Mapuçe yerlileri kadar açık bir biçimde ifade eden birkaç grup ya da kesim vardır. Bu gruplar kimliklerinin (arazi yaşam koşullarından (*mapu),* hayvanlardan ve doğadan ayrılmaz olan) ve varlıklarının kutsalla olan birleşmeye kadar tutsak kaldığına inanmaktadır" (1995). *Machi*, Mapuçe gelenek ve mitlerinin düzenlenmesi açısından hayati bir role sahiptir; başka bir deyişle şaman doğa ve doğadışı dünyalar arasında köprü vazifesini görür. Bunu gerçekleştirmek için de bir haç vasıtası ile evrenin dört kısmını sembolik olarak temsil eden bir tören davulu olan *kultrung*'u kullanır; üst çeyrek daireler gökyüzü şekillerini, alt çeyrek daire ise yeri temsil eder. Bu gök-yer karşıtlığı dişil-eril karşıtlığıyla ya da doğadaki döngülerle eşdeğerdir. Mapuçe insanı kozmosun merkezinde, dört ana yönün kesiştiği *meli witran mapu*'da (Dünyanın Dört Bucağı) yer alır. Bu dörtlü düzene ek olarak, kozmosta "üst" ve "alt" alanlar bulunmaktadır. "Göksel bölge" *wenu mapu,* kral ya da sahip olarak anılan ve eril-dişil, yaşlı-genç gibi karşıt nitelikleri bünyesinde barındıran *ngeechen*'in başkanlık ettiği tanrı grupları tarafından ikamet edilmektedir. *Nag mapu* "ölüler diyarı" (*wenu mapu*'nun aksine) kötülüğe ve bilinmez güçlere ev sahipliği yapmaktadır. Sembolik rengi siyahtır. *Killen* (ay) yanında, yıldızlar (*wanglen*) de tanrısal (örneğin sabah yıldızı *wenelfe*) olarak kabul edilir. İyiyle bağlantılı iki anayön vardır, güney ve doğu, kuzey ve batı ise kötülüğe aittir (Bacilagupo 2007). *Ngillatue* (ahşap antropomorfik heykeller) ve *rewe* (basamaklı ağaç gövdesinden yapılma sunak masaları) *wenu mapu*'da (iyilerin dünyası) yaşayan efsanevi ataların ruh-

75 Olası ritüel yapının terrazzo tabanında yaklaşık 1.9 metre yüksekliğinde, kireçtaşından yapılma bir erkek heykeline ulaşılmıştır. Nevali Çori'nin yaklaşık 85 km kuzeyindeki Kilisik köyü yakınlarında özenle işlenmiş başka bir heykele rastlanması (Hauptmann *ve diğ.* 2000) bu tür büyük antropomorfik heykellerin bölge içerisinde bir zamanlar düşünüldüğü kadar nadir olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

76 Ngillatun özellikle bu amaca ayrılan bir yerin olmasını gerektirmektedir. Rewe merkezde yer alır ve törene katılanlar etrafında toplanırlar. En az iki, en fazla dört gün kadar sürmektedir. Araucania'nın belirli bölgelerinde gerekli görüldüğü takdirde her iki, üç ya da dört yıl içerisinde düzenlenirler. Dansın eşlik ettiği toplu duanın çeşitli hedefleri vardır: hava, ekinler, hastalığı önlemek ya da bereketli yiyecek. Dahası çoğu kez dana olmak üzere, ritüeli yöneten ngepin için bir hayvan kurban edilir. Hayvanın kanı misafirlere serpiştirildikten ya da dağıtıldıktan sonra, şenlik ateşinde pişirilen kurban hayvanını yiyen (Bacilagupo 2007) katılımcılar ritüel içki mudai'den (fermente edilmiş tahıl) içerler.

ları *pillan* ve dünya üzerinde volkanların içerisinde yaşayan ruhlar ile iletişime geçmek için araç görevi görmektedir (Res. 11) (bir önceki bölümdeki ruhanî yaşam kısmına bakınız). Tanrıya dua edilmesi "kutsal dünyaya geçiş" için düzenlenen ritüelin en önemli özelliğidir. Bu anlamda, *machi* şamanı *rewe* ritüelini yönetir. Bu güçler (*ngnechen)* yaşamı ve yapılanmayı temsil etse de, karşıt kötü güçler (*wekufe*) yıkıma ve ölüme karşılık gelir. Mapuçe mitolojisindeki iyi huylu, güçlü ve saygı duyulan bir erkek ruh olarak *Antu*, *pillan* arasında en güçlü olandır ve diğerlerini yönetir. Ancak bazen *wekufe*'nin kıtlık ya da sel, deprem ya da felaketler ile insanları cezalandırmasına izin vererek birtakım felaketlere neden olabilir. Mapuçe yerlilerine göre, *wekufe* evrendeki tek ruhsuz varlıktır ve evrenin dengesini alt üst eden ve/veya bozma eğilimi gösteren enerjiler içerisinde kendini gösterir. *Wekufe,* hastalığa ve ölüme sebebiyet vermek için onun gücünü kullanan *kalku*'ya (büyücü) sihirli güçler verir. *Kalku,* hastalığı ve ölümü ortaya çıkarmak için *wekufe*'nin bir kişinin bedenine sahip olmasına olanak tanır. *Kalku, wekufe*'nin refakatçisidir ve *kalku* özelliği taşıyan bir ataya ait *wekufe* ruhu kalıtsal yolla en güçlü *kalku*'ya aktarılır. Ayrıca *kalku* ölülerin korunmasız ruhlarını yakalamak ve köleleştirmek için *wekufe*'yi kullanır. Hasta olan kişi *wekufe*'den kurtulmak için *machi*'den (şaman ya da kadın şaman) yadım alır (Alduante 1997; Bacilagupo 2007; Dowling 1971; Faron 1963; Foerster 1995). Mapuçe geleneğinde *admapu* kanunlarına uyan bir insan ölümden sonra *pillan* olabilir. Başlıca dini törenler arasında *ngillatun* (dua töreni), *machitun* (iyileştirme ritüeli) ve *wentripantu* (Yeni Yıl, kış gündönümü kutlaması) bulunmaktadır. Bununla birlikte, cenaze ve kabul törenleri de önemli olaylar arasındadır (Bacilagupo 2007). *Machitun* neredeyse 16. yüzyıl kadar eskiye uzanan bir iyileştirme ritüeli olup Pineda ve Bascunan tarafından *El Cautiverio Feliz* adlı eserde ele alınmıştır.[77] *Machi*'nin töreni ilk olarak hastalığın teşhisi, sonra kovulması, son olarak da iyileştirme sürecindeki doğaüstü etkileşimden oluşmaktadır. Hastayı muayene eden *machi* hastanın akrabalarımda da hastalığın göstergeleri olup olmadığını inceler. *Machi*'nin kullandığı malzemeler arasında, şaman kadının (ya da şamanın) ruhunun yukarı dünyaya yaptığı yolculuğu açıklamak için üzerine tırmandığı *rewe* ve *kultrung* bulunmaktadır.

Nevali Çori'deki kireçtaşı heykellere dönecek olursak, büyük ihtimalle bu iki yapının ritüel olarak gömülmesinden ve kült imgeleminden dolayı bu heykeller çoğunlukla gömülü vaziyette ele geçmiştir. Bir kısmı hayali bir dünyaya ait insan-hayvan karışımı varlıklardan oluşan birleşik figürleri betimlenmektedir. Çoğu figür doğadaki ilâhi güçlerin algılanan biçimlerinin yanı sıra muhtemelen insan ve hayvan ataları temsil etmektedir. Kırılan ve binanın dokusuna eklenen bir dizi heykel arasında III nolu tapınak benzeri yapı içerisindeki nişe gömülü halde, uzun yuvarlak bir kafatası, kafatasının her iki yanından çıkıntı yapan kulakları olan doğal boyutlardan daha büyük bir insan başına ulaşılmıştır. Kasten bozulmuş yüz hatlarının tersine, başın arka kısmı bozulmamıştır ve zikzak çizerek aşağı doğru inen yılan benzeri bozulmamış bir domuz kuyruğunu göstermektedir (Hauptmann 1993: 57, res. 12-19). Belli

77 EL Cautiverio Feliz. Publicacion Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 1999. http://www.cervantesvirtual.com/obra/el-cautiverio-feliz.

Res. 11: Mapuche Şamanı performans halinde. *Ngillatue* (antropomorfik ahşap heykeller) ve *Rene* merdiven şeklinde ahşaptan oyulmuş altarlar, *wenu mapu*'da (iyi ruhanî dünya) ve volkanlar içindeki canlı dünyada yaşayan efsanevi ataların ruhları *pillan* ile iletişim kurmaya yararlar. Şaman meditasyona ve transa geçtiği zaman, sıradan ölümlülerin ulaşamadığı bir alemde güçlü ruhlarla iletişim kurduğuna veya "mistik ayetlere" eriştiğine cemaati ikna eder. Gundestrup Kazanı (1. veya 2. yüzyıl) üzerinde "Canavarların Efendisi", büyük olasılıkla bir şaman ve onun hayvanlarla yakın bağlantısını temsil eder. Tikuna şamanları (alt orta)(Schultes 1982).

ki eski tapınağın yerine yenisi inşa edildiğine, içerideki imgeler kasten tahrip ediliyor, kırılıyor ve törensel olarak gömülüyordu. Olasılıkla insanlar ve kuşlar arasındaki köken ilişkisini betimleyen birleşik figürleri gösteren kabartmalı totem benzeri taş dikmelerde olduğu gibi, bazı zamanlarda kült imgeleri evin iç duvarlarına (örneğin, 3 nolu ev) yerleştiriliyordu (Hauptmann 1999a: 76). İnsan başı üzerine konmuş kuş figürünün arkasında yatan sembolizm ölen kişinin ruhunun gezintiye çıkmasıyla ya da belki de şamanın uçmasıyla ilişkilendirilebilir. Hayvan figürleri arasında aslan, kaplan, yaban domuzu, yaban atı, ayı ve akbabalar oldukça önemli bir yere sahipti. Bazı durumlarda temsiller yalnızca başa değil, aynı zamanda bu hayvanların bütün

bedenine odaklanmıştı. Domestik yapılarda ele geçen, taş ve kilden yapılma yaklaşık yedi yüz tane küçük figürinin büyük kült imgelerin birer kopyası olma ihtimali vardır. Küçük figürinlerin büyük bir çoğunluğu, bir kısmında hamileliğin vurgulandığı ya da çocuğuyla birlikte bir annenin betimlendiği oturan çıplak kadınların yanı sıra, ayakta durur pozisyondaki giysili erkek figürlerini betimleyen antropomorfik figürinlerdir (Hauptmann 1999a: 77). Açık faaliyet alanlarından ziyade çoğu zaman evlerin içerisinde rastlanan figürinler üremeyle ilişkili dini törenlerde araç olarak kullanılmış olabilir. Nevali Çori'de kültsel önemi olan obje repertuvarında ritüel dansa benzer bir biçimde kendinden geçmiş bir biçimde havaya zıplayan insan figürlerinin oyulduğu kireçtaşı bir levha da bulunmaktadır (Res. 10). Diğer bir nesne ise oyma bezekli kireçtaşı kaptır. Bu kireç taşı kap üzerinde arka ayakları üzerinde dikilen kaplumbağa benzeri bir figürün yanında duran, muhtemelen maskeli iki hamile insan betimlenmektedir (Hauptmann 1999; res. 16). Üç figürün de elini kaldırmış olması dans ya da bir çeşit ritmik hareket yapıyor olabileceklerini akla getirir (Res. 10). Bu sahnenin anlamını yorumlamak zor olsa da, canlandırılan sembolizmin metafizik bir yapıda olma olasılığı da bulunmaktadır (Bienert 1989; Bischoff 2002; Verhoeven 2002b: res. 4; Hauptmann 1993: res. 19-27; 1999a, res. 10-17). Nevali Çori yerleşik avcı-toplayıcıları ve tarımcıları, tıpkı bölgedeki diğer çağdaşları gibi, büyü ile "yüklü" cansız nesnelerin koruyucu ya da iyileştirici gücü olduğuna inanmış olduğu varsayılabilir. Şaman ve büyücü gibi ritüel uygulayıcılarının düşmanı etkisiz hale getirmek ya da ona zarar vermek ve doğaüstü güçleri uyandırmak için bu tür objeler yaratmış olma ihtimali de vardır. Şaman benzeri dinsel figürler ile doğadaki kutsal güçler arasında yabani türlerin aracılığıyla ruhanî bir ilişki kurulduğu inancı Kelt grupları arasında da mevcuttu. Kelt ve dolayısıyla İrlanda toplumu içerisinde şamanizmin pek çok izine rastlamak mümkündür.

Gundestrup Kazanı (MÖ 1. ya da 2. yüzyıl) üzerinde betimlenen "Hayvanların Efendisi" oldukça bilindik bir resimdir (Res. 11). Bu resimde dünya üzerindeki şamanlara benzer bir duruşa sahip olan bir figür bulunmaktadır. Çevresi her türlü hayvanla çevrilidir ve kafasında hayvan boynuzları takılıdır. Bu figür uzun bir süre boyunca Kernunnos ile ilişkilendirilmekteydi, ancak daha geniş anlamda, yaygın bir biçimde dünyalar arasında gidip gelen bir yürüyüşçü –şaman– olarak bilinmektedir. Geç Akeramik Neolitik dinsel uygulamalarını yeniden kurgulamak zor olsa da, belli başlı yapılar tanımlanabilir. Nevali Çori'de Çayönü'nde, hatta belki de Aşıklı Höyük'te rastlanan kültle bağlantılı yapıların varlığı, burada yaşayan köy topluluklarının düzenli törenleri ve ritüelleri olduğunu göstermektedir.[78] Göbekli Tepe gibi özel ritüel alanları bir çeşit hac merkezi olarak, hatta daha kesin surette, şölensel toplantılarda ruhanî inançları ifade etmeye yarayan, ritüel yaşamının odak noktaları olarak işlev görmüş olabilir.

Anadolu'nun yerleşik avcı-toplayıcıları için, kabul töreni ayinleri ve dini ritüeller topluluk bağlarını ve grup kimliğini güçlendirmek için gerekli sayılan büyük olasılık-

78 Bazı köylerde göze çarpan ritüel nesnelerin ya da özel yapıların olmayışı küçük çaplı ritüellerin de düzenlenmediği anlamına gelmemektedir.

la önemli sosyo-dinsel faaliyetlerdi. Bu tür toplantılarda cemaat tarafından uygulanan ritüellerin çeşitli kutsal eşyaların kullanımını zorunlu kılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Bu tür ritüellerin dinsel özellikleri ile bilinmeyeni kullanmak ve tanımak, ilahi güçlerin ve efsanevi ataların aracılığıyla doğal düzeni korumak ve denetlemek arasında muhtemelen bir ilişki vardır. Nihai hedef doğayı mümkün olduğunca tahmin edilir bir hâle getirmekti. Birtakım ritüeller sırasında, dua edenlerin bir kısmı, ruhları anımsatan, doğal boyutlarda insan maskeleri takmış olabilir. Nevali Çori'de ele geçen sembolik minyatür taş maskenin varlığı buna ışık tutmaktadır (Hauptmann 1999: res. 19). Topluluk ritüellerinde sergilenen imgelerin arasında insan ve hayvan ataları temsil eden maskların da olduğu söylenebilir.[79]

Ritüellerin topluluk düzeyinde gerçekleştirilmesi, ortak ideolojileri, sosyal düzeni, grup kimliğini ve dayanışmayı pekiştirme eğilimi göstermektedir. Başka bir deyişle, uygulanan bir ritüel, sosyal davranışı düzenleyebilir ve sosyal yapıyı kutsallaştırabilir (Rappaport 1999). Aslında, kült ritüellerinin ve diğer ruhanî faaliyetlerin bu dönemde topluluk yaşamının ayrılmaz bir parçası olduğuna dair neredeyse hiçbir şüphe yoktur. Ritüellerin çoğu sosyo-dinsel yapıdadır. Bir sosyal düzenden öbürüne geçiş ritüelleri, ölüm ve doğum arasında beklenen çok sayıda doğal biyo-sosyal geçişi de bünyesinde barındırmaktadır. Bu geçiş aşamaları arasında yetişkinlik (örneğin, erkeklik, kadınlık), evlilik (çekirdek aile oluşumu), hamilelik, doğum ve ölüm töreni yer alır. Geçiş ya da "eşik atlama" ritüelleri topluluk yaşamının ileri evresinde bireyleri yeni kimlikleriyle tanıştırıyordu. Yaşa ve cinsiyete dayalı törenlerin yanında, ataların anılması, sosyal bağların olumlanması ve diğer faaliyetler ek ritüellerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Kuşkusuz bu ek ritüeller topluluk bağlarını güçlenmesine katkı sağlamış, sonuç olarak ortak din felsefesinin olduğu daha geniş bir grup kimliğinin benimsenmesine yol açmıştır.

Tarihöncesi ritüellerde, açıklanamaz felaketleri önlemek ve iyi şans elde etmek için gösterilen çabaların önemli bir kısmı büyü ile vücut buluyordu. Tarih dönemlerinden ve etnografik verilerden elde edilen metinsel kanıtlar, eylemin taşıdığı sembolik karakterden ya da daha önemlisi uygulama sırasında ağızdan çıkan deyişlerden dolayı büyü eyleminin genel olarak belirsizliğin arkasındaki gizeme gönderme yaptığını ortaya koymaktadır. Her büyü eylemine belirli bir deyiş eşlik ediyordu. Bu deyiş büyü yapan kişilerin amacını ve isteğini ifade eder. Ne yazık ki bu deyişler büyü eyleminin bilgimizin çoğu zaman eksik kaldığı kısmında bulunmaktadır. Sanatsal formlarda, nesnenin gizli gücünün yarattığı "gizli bilgiye" dayanan bu tür deyişlere ait kayıtlar (van Baal 1981: 184-187) ile karşılaşılmamıştır. Etnografik örneklere bakıldığında, cemaat tarafından okunan büyüsel nitelikteki deyişe sembolik eylem uygulaması ile eşlik edildiğini söylemek mümkündür. Buyruktan ziyade bir arzu olarak emirle ifade edilen belirli deyişler ya da dualar olasılıkla tanrıya ya da atasal ruha adanmıştı. Hâliyle, çoğu durumda karşılaşıldığı gibi özel büyü istenilen etkiyi yaratmadığında, büyüyü yapan kişi "yetersiz olarak uygulanmış" bir büyü yaptığı için suçlanıyordu. Yağmur yağdırmakla ilişkin etnografik modeller yağmur mevsimi iyice yaklaşana ve yağmur şansı önemli

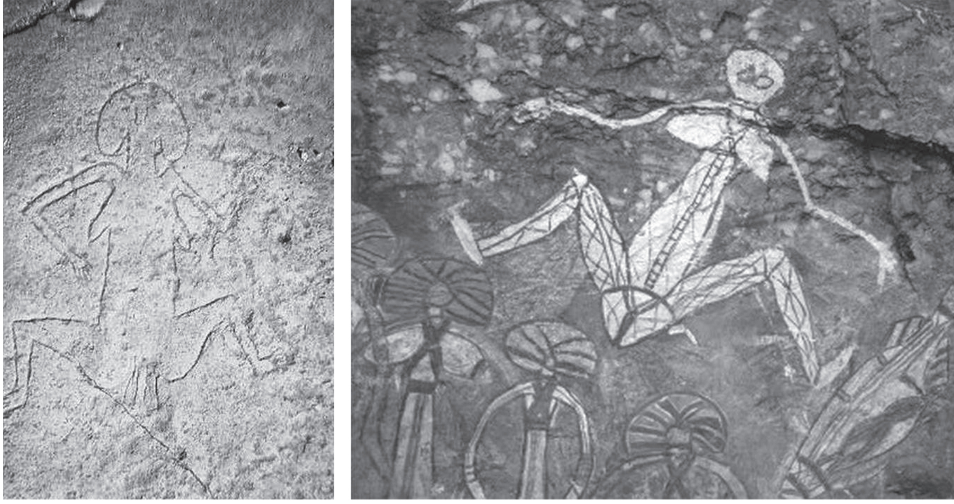
79 Ayrıca bk. Verhoeven 2002b: 245, tablo 5, res. 2-3, 5, 7; Bell 1997: 91-138.

oranda artana kadar yağmur yağmadığını göstermektedir. Birtakım büyüsel ritüellerde belki de mit yeniden canlandırılıyordu. Bu ritüeller büyük ihtimalle mevsimsel özellik taşıyordu. Zamanın mevsimlere bölünmesi, dolayısıyla, geçim ekonomisine ve topluluğun refahına getirdiği belirli faydalarıyla ve sınırlamalarıyla birlikte, doğa güçlerine dair yakarı ve istek ritüelleri formunda kendini belli eden her bir mevsimin özel bir ilgiyi hak ediyor olması oldukça muhtemeldir. Arkeologlar, zihinsel imgeler ve dinsel inanışları yansıtan metaforlar ile süslenen, büyük bir benzerlik taşıyan sembolizmin altında yatan arketip zekâyı anlamak için deneysel psikologların, kültürel antropologların ve etnografların işbirliğine ihtiyaç duymaktadır.[80] Yine de, "modern" dinlerdeki ritüellerin ve törenlerin uygulamalarını inceleyen bir kişi "modern" zekanın kolektif bilinçaltımızın derinliklerinde gizli duran ruhanî inançların bazı bileşenlerini zihinsel olarak tarihöncesi atalarımızdan aldığımız hissine kapılabilir.

Etnografik örnekler Neolitik toplumlardaki doğanın güçlerine karşı olan duyarlılığın, kısmı önleyici/iyileştirici grup ritüellerini gerektiren çeşitli şekillerdeki ön tedbirlerin ortaya çıkmasını zorunlu kıldığını akla getirmektedir. Kurulu düzen ya da doğanın akışı haricinde gerçekleşen bir olay "sakıncalı", "tehlikeli" ya da "yıkıcı" olarak değerlendirilmiş olabilir. "İyi" ve "kötü" güçler ile başa çıkma hususunda geliştirilen özel eylem ve gözlemlerin "kutsal" olarak görülmüş ve özel davranış kuralları çerçevesinde uygulanmış olma olasılığı vardır. Bu tür törensel ilkeler ile doğaüstü güçlere, atasal ruhlara ve bir ihtimal diğer ruh/hayalet türlerine olan inanç arasında kurulan bağ ritüel uygulamasını da beraberinde getiriyordu. Ancak, kült ritüelleri, kişi ya da tüm topluluk için istenen sonuçları beraberinde getirmediğinden, muhtemelen semboller ya da figürler ile kutsanan daha önce denenmemiş objelerin kullanımını gerektiren ek iletişim, ikna ve büyüsel tedavi yöntemleri seçilmek ve uygulanmak zorunda kalınıyordu. Ruhanî yönden kolay etkilenen gruplar uzak akrabalarından edindikleri, bilinçli sembolik, görsel ve edebi şekiller içerisinde bilinçaltlarında taşıdıkları zihinsel imgeleri ifade etmekte ve başkalarına aktarmaktadır. Bu durum kökensel, mekânsal ve zamansal açıdan birbirinden uzak olan kültürel oluşumların sanatsal ve edebi yorumlamalarında karşılaşılan büyük benzerliklerin bir kısmını açıklamaya yardımcı olacaktır. Bundan yola çıkarak Anadolu kökenli tarihöncesi motiflerin çözümlemesini yaparken, etnografik örneklerden yararlanılması sembolizmin öneminin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Buna rağmen, belirli işaretlerin çözümlenmesi kulağa ne kadar mantıklı, merak uyandırıcı ve ikna edici gelirse gelsin, varsayılan anlamları kanıtlamak etnografik örneklerin yardımı olsa dâhi çok zordur (Holsbeke 1996).

"Dinsel" ritüellerin maddesel dışavurumları bazı durumlarda tarihöncesi kültlerin doğasına dair birkaç ipucu sunabilir. Bu anlamda, tarihöncesi sanat toplumların kaderini etkileyen olaylardan sorumlu olan "güçleri" toplum tarafından nasıl anlaşıldığını yansıtır. Bundan dolayı, tarihöncesi sanattaki ruhanî ifadeler geçim, yenilenme, sağlık ve ölüm ile ilişkili umutların, belirsizliklerin ve korkuların yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu konuda sıkça sorulan soru şudur: Tarihöncesi insanlar ölümü nasıl

80 Arketip zekâ ve doğaüstü metaforları inceleyen etnografi ve arkeoloji araştırmaları için bk. Culley 2008; Lewis-Williams 2008; Whitley 2008.

Res. 12: Aborjin mağara resimi doğaüstü ataları olan Barrginj; Namarrgun "yıldırım adam"ın eşini anlatmakta. Bacaklarının pozisyonu (doğurma?), Göbekli Tepe II'de aslanlı dikmenin yakınında bulunmuş bir taş levha üzerinde bacaklarını açmış kadını anımsatır (sol).

algılıyordu? Mezar eşyalarının varlığı ölüm sonrası yaşama inanıldığını gösterir mi? Diğer bir deyişle, ölüm sonrası yaşam yaşamın farklı bir fiziksel biçim ve çevre içerisinde sürdürülmesi olarak mı anlaşılıyordu? Ölüm korkusu ile nasıl başa çıkılıyordu? Ölü gömme törenleri yaşa, cinsiyete ve ölüm nedenine bağlı olarak değişim gösteriyor muydu? Anadolu avcı-toplayıcılarını bir kısmı çok aşamalı, diğer kısmı da yalnızca ayrıntılarda farklılık gösteren oldukça benzer ölü gömme gelenekleri uygulamaya iten neydi? Sorunun cevabı, diğer törenlerde olduğu gibi kolektif olarak düzenlenen ziyafet de dâhil olmak üzere, ölü gömme törenlerinin sosyal bağlılık mekanizmasının bir parçası olduğudur. Etnografik örnekler yapılacak yorumların ufkunun bu geniş ve karmaşık konuda da genişlemesini sağlamaktadır. Etnografik olay incelemelerinin yalnızca olası görüşleri genişletmeyen, aynı zamanda tarihöncesi doğaüstü kavramların ya da tarihöncesindeki ritüel davranış düzenlerinin yeniden kurgulanması için gerekli doğrultuyu da sağladığının altını çizmek bir kez daha önem kazanır.

Papua Yeni Gine'nin kuzeydoğusunda elde edilen etnografik veriler sanattaki sembollerin yalnızca mantıksal değerler kullanılarak yorumlanamayacak birtakım anlamları olduğunu göstermektedir. Iatmul yerlilerinin dinsel felsefesi heykeller, masklar, resimler ile donatılan ve kadın vücudu olarak tanımlanan "insanların evinde" hikaye edilen yaşamın kökenleri üzerine kuruludur (Smidt 1996: 61). Söz konusu kutsal merkezin ev sahipliği yaptığı sanat formları köyün/klanın gizemli kökenlerini, insanoğlu ve doğa ya da insanlık ve doğaüstü arasındaki özel bağları örnekleme görevini görmektedir. Kuşkusuz, yaşam ile ölüm arasındaki ayrım ve atalar, gizemli kurucular ve ruhlar ile iletişime geçme isteği doğumdan ölüme kadar geçen süre zarfında yüzleşilen önemli olaylarla birlikte ruhanî zekâyı meşgul etmiştir. Erkeklerin erkekliğe dair görüşleri kadınların doğurganlık ile olan hislerinden çok da farklı değildi.

Kadınlık ve erkeklik idealleri yolunda, dinsel çağrışımları olan cinsiyete ve yaşa dayalı kabul törenleri Anadolu'daki Geç Akeramik Neolitik toplumu arasında da yaygındı (Smidt 1996: 61).

4. Bölüm

Çanak Çömlekli Neolitik Dönemde Çiftçiliğin Yayılışı (MÖ yaklaşık 7000-6000)

Tarımın ve hayvancılığın yaygın bir biçimde benimsenmesi; kaynakların denetim altına alınması; çobanlık faaliyetleri ve çatışmalar yoluyla birincil ve marjinal bölgeler üzerinde kurulan toprak hâkimiyeti; çobanlık, seçimli avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini takiben yapılan yaylacılık faaliyetleri; nadiren tanımlanabilir komünal yapılar; olasalıkla ailelerin ve klanların soya, yaşa, cinsiyete ve uzmanlığa dayalı sosyal tabakalaşma ve sınıflandırılması; mevcut soyların evlilik yoluyla genişlemesi; olasalıkla eşit düzene dayalı bölgesel yetkilendirme yoluyla yönetim ya da seçimli ya da kalıtımsal lider başta olmak üzere, seçilen/atanan topluluk üyeleri tarafından yürütülen hiyerarşik yönetim.

Orta-Güney Anadolu Platosu

Orta Anadolu Platosu, Konya Ovası ve dağlar tarafından parçalanmış Kapadokya Platosu olarak anılan iki farklı coğrafi bölgeyi içine alır. Yağışın ve Toroslardan gelen suyun artması bir yandan otlak egemenliğindeki bitki örtüsünü ve birtakım alanlarda ağaçsıl taksonları zenginleştirirken, diğer yandan Konya Ovası'nda akarsu aluviyal yelpaze gelişiminin artmasına yol açmıştır.[1] Söz konusu binyılın ikinci çeyreğinden itibaren, Konya Ovası'ndaki ve Kapadokya'daki orman örtüsü genişlemiştir. Kapadokya bölgesinde, yükselen hava sıcaklıklarının yaşanması nem oranında dalgalanmalara neden olmuştur (Cortijo *ve diğ.* 2000; van Zeist *ve diğ.* 1975). Ani ancak kısa süreli kuraklık koşulları MÖ 7. binyılın ikinci yarısından itibaren etkili olmaya başlamış ve Kapadokya dışındaki alanları etkilemiştir. Kayıtlar Artemisia (pelin otu) ve Matricaria (papatya) gibi kuraklığa dayanıklı bitkilerin çayırlık alanlarda aşama aşama daha önceki bitkilerin yerini aldığını gösterirken, kuraklığın bitki örtüsü üzerinde önemli bir uzun süreli ya da geniş çaplı etkisi olmadığı ihtimalini akla getirmiştir. Çobanlar tarafından yapılan yoğun otlatma, tabii durum o dönemde şayet böyleyse, bitki örtüsündeki değişime kısmen de olsa katkıda bulunmuş olabilir (Woldring 2002: 63). Ardıç (*Juniperus*), karaağaç (*Ulmus*) ve ıhlamur (*Tilia*) gibi türler bölgede yetişmeye devam etmiş ve bitki örtüsü belki de aşırı kuraklığın olduğu kısa dönemler hâricinde aynen gelişmiştir. Meşe egemenliğindeki ormanlık alanların ve bozkır arazilerinin arasındaki geçiş iklim kuşağında yer alan ışığa ihtiyaç duyan çitlembiklerin

1 Anadolu'nun çoğu bölgesinde nem artışı gerçekleşmiştir. Nemlilik, daha erken bir dönemde başlamış olup bu evre süresince ve sonrasında da sürmüştür. Bk. Kuzucuoğlu 2002. Doğal çevre ve yerleşim arasındaki ilişki için bk. Asouti 2009.

genişleme göstermesi, yağış oranının çoğu zaman ortalama 400 mm'den daha yüksek olan düzeylere ulaşmış olabileceğini göstermektedir (van Zeist ve Bottema 1982).

Verimli düzlük alanlar, akarsu vadileri ve iyice sulanan plato yaşam alanları kalıcı köylerin kurulumunu teşvik eden zengin kaynaklı çevreler sunmuştur (Bailey 2002). Bu dönemde yerleşilen alanlar arasında Alacadağ volkanının kuzey ve güneyindeki araziler, Beyşehir ve Konya arasındaki bölge, Çarşamba ve Kilbasan akarsu aluviyal yelpazeleri, Bor, Kapadokya ve Obruk Platosu arasındaki bölge (örneğin, Değirmenözü) ve Sultansazlığı Ovası ve Kızılırmak Vadisi arasında uzanan geniş arazi bulunmaktadır. Suğla kıyısındaki Suberde, Pınarbaşı, Doğu Çatalhöyük, Can Hasan III, Tepecik-Çiftlik[2], Hacıbeyli ve Toparın Pınar (Sultansazlığı) mevsimlik kamp yerlerinin konumları, yerleşim için daha çok alüvyal yelpazelerinin, devamlı akan kaynak sularının ve göllerin çevresinde yer alan su sızdırmayan topraklı alüvyal birikintilerinin terci edildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle de MÖ 7. binyılın ortalarında düzlük yaşam alanlarında yaşanan hafif mevsimsel su baskınları bazı yerleşimlerin (örneğin, Çatalhöyük) çevresinde tarımın yaygınlaşmasına olanak sağlayarak topraktaki nem oranına katkıda bulunmuştur. MÖ 7. binyılın sonlarına doğru, nem oranı Konya Ovası'nda ve Toros Dağları'nın güney etekleri üzerinde artış göstermiştir. Yiyecek kaynaklarındaki artış demografik genişlemeye ve daha sürdürülebilir bir kalıcı yerleşme kurulmasına olanak sağlamıştır. Obsidyen bakımından zengin olan Göllüdağ Bölgesi'nde ve Melendiz ile Tuz Gölü ve Kızılırmak havzalarındaki obsidyen işliklerini bağlayan Karasu-Demirci akarsu vadilerinde oldukça seyrek bir yerleşim olduğu (örneğin, Tepecik-Çiftlik) ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşimlerden bazıları, özellikle de doğal yollar boyunca uzanan ve obsidyen kaynaklarına yakın bir konumda yer alan yerleşmeler, mineral çıkarımı, endüstri ile ilişkili üretim ve ticaret ile uğraşıyordu.[3]

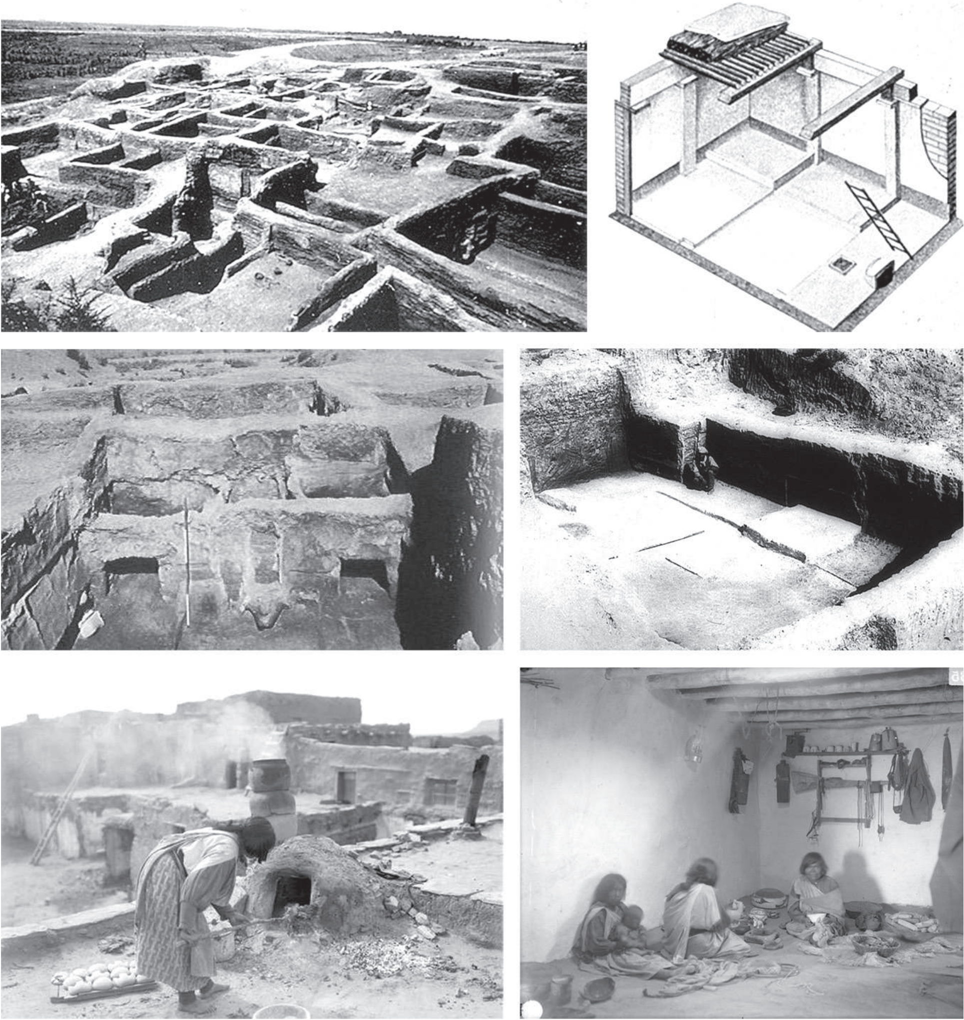
Doğu Çatalhöyük (Res. 1-4)

Bu olağanüstü yerleşme (bir önceki bölüme bakınız) bin yıllık süre boyunca hiç kesintiye uğramayan bir yerleşim katmanı sunmaktadır. Sistematik kazılarla ve Mellaart'ın yerleşim tabakalamasının yeniden değerlendirilmesiyle geçen yılların ardından, ideal olarak görülen ardıl yerleşim evrelerine değil de yapı kümelerinin oluşturduğu dizilere dayanan özgün tabakalanma sisteminin yerini yeni bir sistem almıştır.[4] Bu yeni

2 Erken Kalkolitik döneme ait ilk tabakanın hemen altında büzülmüş şekilde gömülmüş altı yetişkin ve bir çocuğa ait gömütlerin olduğu bir yerleşim dışı mezarlık bulunuyordu. Bu tabakanın altında ulaşılan 5 nolu döneme ait mimari kalıntılar, Can Hasan I 7-3 ve Yumuktepe çanak çömleğine benzeyen, bölgesel özellikte kırmızı astarlı ve siyah açkılı düz ve bir kısmı bezekli malların olduğu Geç Neolitik yerleşimi temsil etmektedir. Göllüdağ obsidyeninin kullanıldığı taş endüstrisi baskı yongalı ok uçlarının da olduğu çeşitli aletler ele geçmiştir (Bıçakçı *ve diğ.* 2006).

3 Obsidyen ticaretine ilişkin muhtemel modeller için bk. Balkan-Atlı 2003b. Ayrıca bk. McDaniels *ve diğ.* 1980.

4 Mellaart'ın oluşturduğu tabakalaşmada, küme halindeki bitişik evler kronolojik olarak belirli bir tabakayı oluşturuyor, dolayısıyla yapıların ve maddi kültürün zamansal sıralamasına ait ufak ayrımlara yer vermeden anlaşılmaz bir yerleşim tabakalanması sunuyordu. Mellaart, bir tabaka içerisinde yer alan birbirinden bağımsız yapı inşaatlarının sıralamasına herhangi bir gönderme yapmamıştır. Ancak, evlerin çoğuna ait zaman süreci yerleşimin belirli bir aşamasında örtüşse de, bir ev inşaatı ile komşu kümedeki diğer bazı evlerin geçen yıllar içerisinde çoğu kez birbirinden ayrıldığı da açıktır. Büyük olasılıkla, VIII. tabaka yapısı inşa edilirken, bitişiğinde hâlâ IX. tabakaya ait bir yapı yer alıyordu. Bk. Çatalhöyük 2008 Arşiv Raporu içerisinde, Farid: 15-20. www.catalhoyuk.com/archive_reports/.

Res. 1: Doğu Çatalhöyük. 1960larda Mellaart tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkan mimari kalıntılar. Bir evin iç öğeleri ile birlikte yeniden canlandırılması (Mellaart 1967'den alıntı). Bir Zuñi yerlisi evin tavanındaki ocakta pişirirken (alt sol). Yeni Meksika'da, Zuñi Pueblo'da 1879 yılında bir Zuñi ailesinin tavandan girilen evleri (alt sağ). Binalarda tavan aktiviteleri ve iç mekanın kullanımı ile ilgili bu iki etnografik örnek, Çatalhöyük evlerinde günlük yaşamı kurgulamak için yardımcı olabilir.

tabakalanma sistemi kronolojik olarak çakışan bağımsız yapı kümelerinin dizilişlerini de beraberinde getirmiştir, böylece aynı taban seviyesinde bulunan, ancak farklı yerleşim tabakalarına (karşılıklı olarak VI A ve VI B evleri) ait olduğu varsayılan evlere dair zaman zaman ortaya çıkan kronolojik karışıklıkları önleyebilmektedir.[5] Bu durum VI. tabakadaki iki evrenin her yerinde olmasa bile, bazı yerlerinde tutarsızlıklar olduğunu göstermektedir. Daha da belirli bir biçimde, III. ve V. tabakalar

5 Bk. Çatalhöyük 2008 Arşiv Raporu içerisinde, Farid: 17-18. www.catalhoyuk.com/archive_reports/.

arasında kalan tabakaların devamlılığı sorunludur. Bu da daha güvenilir olan mevcut sistemle birtakım tabakasal uyuşmazlıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Buna bakıldığında, köydeki yerleşik alanların hepsinin birden aynı dönemde ortaya çıkmadığı açıkça görülebilir.[6] Küçük bir alan içerisindeki ardıl ev kümelerinin kronolojik ve tabakasal olarak doğru bir biçimde dizilmesi höyük üzerindeki tüm alanlar için mümkün değildir, çünkü tabakalar arası ilişki tüm alan kazılmadan ortaya çıkarılamaz. Bundan dolayı, Mellaart'ın öne sürdüğü tabakalaşmaya ilişkin haklı şüpheci yaklaşıma rağmen, en azından maddesel kültür değişimlerinin sosyo-ekonomik önemini yorumlama bağlamında yine de bu tabakalaşma sistemini kabul etmekten başka çare de yoktur.[7]

1960'ların başlarında kazılan alan hâricinde höyüğün yoğun bir biçimde kazılan farklı kısımları içerisinde bu dönemin sonlarına doğru yerleşilen iki höyük arasında kalan bir alan da yer almaktadır.[8]

Köyün Mimari gelişiminin, VIII. tabaka ve sonrasında, bir kısmı merkezde bulunan ritüel ayrıntılarla oluşturulmuş birim/ler çevresinde yer alan, damlardan girişli yeni dikdörtgen binalarla (VII. ve VI tabakalar) genişlediğini göstermektedir. Yeni radyokarbon tarihleri, VIII/VII.-VI. tabakalar sırasında yerleşmenin köyün kuzey kısmına doğru genişlediğini ortaya koymaktadır. "1 nolu yapının" erken evrelerindeki depolanmış mercimeklerden ve insan gömülerinden elde edilen tarihler Güney Kazı Alanındaki VIII. ya da VII. tabakalara karşılık gelir. Kömürleşmiş tohum ile insan ve hayvan kemiği örnekleri bu uzun dönem içerisinde Mellaart'ın ele aldığı VIB tabakasının başları için nispeten kabaca bir hesaplama yapılmasını sağlamaktadır. Yine de, bu hesaplamalar için oldukça dikkatli olunması gereklidir, çünkü önceki ve sonraki yerleşim tabakalarının bir kısmı arasında çakışma ve tutarsızlıklar mevcuttur.[9] VIII. ve VIA tabaka evleri V. ve II. tabaka evlerine göre nispeten daha küçüktü.

Çatalhöyük evlerini, dış duvarlara yapılan eklemelere bakarak, yapı birimlerinden oluşan gruplara ayırmak mümkündür. Oldukça nizamî olan evlerin büyüklüğü, oldukça nadir rastlanan çok odalı birkaç ev hâricinde, erken tabakalarda yaklaşık 12 ila 38 m^2 arasında değişkenlik göstermektedir. Köydeki yapılar iki ana tip bağlı/birleşik odadan oluşuyordu: "oturma odası" ve "giriş odası".[10] "Oturma odaları" –yükseltilmiş tabanları (platform), sekileri, ocakları, fırınları ve bazen de duvar resimleri, alçı sıvalı insan/hayvan karışımı figürler, karışık insan/hayvan biçimli figürler, kültle bağlantılı döşemeler ve yapı içi gömüler– büyüklük olarak yaklaşık 21 m^2 alan kaplıyordu. Bu

6 Bk. Çatalhöyük 2008 Arşiv Raporu içerisinde, Farid: 17. www.catalhoyuk.com/archive_reports/.

7 Farid şu konunun önemini kabul eder: "Maddi buluntu topluluklarına ait kronolojinin doğru bir biçimde verilmesi, yerleşmeyi evrelere ayırmada kullanılan kazı verilerini elde etmede önemli bir yer tutar." bk. Farid, Çatalhöyük 2008 Arşiv Raporu içerisinde: 16-17. www.catalhoyuk.com/archive_reports/

8 Bk. Marciniak ve Czerniak ve Özbaşaran ve Duru, Çatalhöyük 2008 Arşiv Raporu içerisinde 73-89. www.catalhoyuk.com/archive_reports/.

9 KOPAL Alanında 11 tarih elde edilmiştir. Bu tarihlerin yedisi (OxA-9772; 9944; 9771; 9980; 9943; 9945; 10092) MÖ 8. binyılın son yılları ila 7. binyılın ortalarına kadar uzanan bir zaman dilimi ortaya koymuştur. E.IV.4 konumundaki tek bir ağaç sırasından alınan on adet on yıllık örnekten elde edilen radyokarbon tarihleri (AA-19350; 19351; 19344; 18105; 19345; 19346) IV. tabaka köyünü 7. binyılın ikinci ila üçüncü çeyrekleri arasında ya da MÖ 7. binyılın ortalarına yerleştirir. Newton ve Kuniholm 1999; Düring 2001: 2, no. 2; Parish 1996: 343-344.

10 Bk. Düring 2006: 211-212.

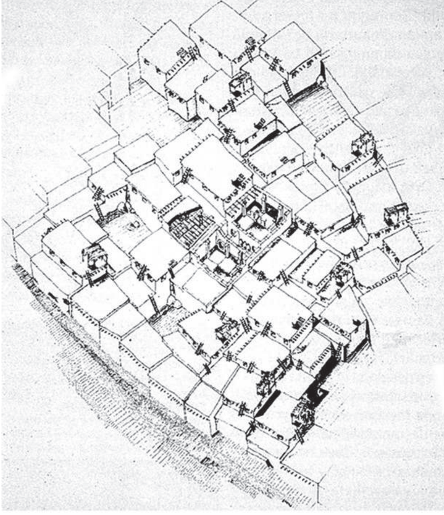
odaların bazılarında tahıl ambarı, tekne ve silo benzeri ev içi öğeler gibi depolama birimleri bulunuyordu. "Giriş odaları" ise genişlik olarak 2 metreden daha dardı ve "oturma odasının" bir parçası oldukları için bu tür bir kavram ile tanımlanıyordu. Bu giriş odalarında yaşam alanları ya da ateş yerleri yoktu. Oturma odasından çoğu zaman iç kapı ya da yan pencere vasıtasıyla ulaşılıyordu ve büyüklük olarak ortalama 5 m^2 büyüklüğe sahipti. 12 m^2 civarındaki birkaç odaya da rastlanmıştır. Genel olarak depolama alanları, geleneksel seki, ocak tabanı ya da gömü gibi yapı bileşenlerinden oluşuyordu. VIII. ve VII. tabakalarda, yaşam alanları ortalama olarak 40 m^2 büyüklüğe sahipti, VII. tabakada bir kısım yapı bu ortalamanın daha da yukarısında, yaklaşık olarak 75, 85 ila 100 m^2 büyüklüğe kadar çıkıyordu. Dolayısıyla, büyük aileler köyün erken evrelerinde birden fazla domestik birime yerleşmiş olabilir.[11] Bazı evler büyük bir ana odadan ve depolama ve çeşitli domestik faaliyetler için kullanılan hücre benzeri daha küçük üç odadan oluşuyordu. Yerleşimciler, evin ana odasının güney duvarına eklenmiş olan taşınır merdiven yoluyla giriş ve çıkışları sağlıyordu. Her evin güney kısmında duvar dibine konumlanan ocak ve fırın gibi yapı içi öğeler de bulunuyordu. Bu sayede dumanın merdivenin yukarısındaki çatı açıklığından dışarı çıkması sağlanıyordu.

Büyüklükleri yaklaşık olarak 60 m^2 ila 85 m^2 arasında değişen beş yapı birimine ve 100 m^2 üzerinde bir alana sahip olan diğer iki birime bakarak, VIB tabakasında evlerin ortalama büyüklüğünün arttığını söyleyebiliriz. VIA tabakasında bu büyük meskenlerin çoğu terk edilmiş ya da daha küçük birimlere ayrılmış, ortalama yapı büyüklüğü önceki tabakalarda olduğu gibi 40 m^2 civarına kadar düşmüştür. VIB ve VIA evrelerindeki farklılık açık bir biçimde fark edilebilmektedir. Bu farklılığın bilinmeyen sosyo-ekonomik etkenlere bağlı olarak ortaya çıkmış olma ihtimali vardır.

V. tabaka ila III. tabaka arasında inşa edilen evlerin daha da büyük olduğu görülmektedir. Bu evlerin bazıları aşağıda görüldüğü gibi karma yaşam olanları olarak kullanılmış olabilir (Düring 2001):

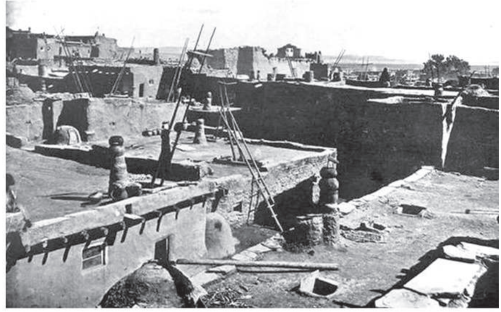
Tabaka	Kazılan Bölge	Açık Alan	Sayı	Ev Büyüklüğü
VIII	525m²	128m² (24%)	11	36m²
VII	1811m²	278m² (15%)	35	44m²
VIB	2089m²	346m² (17%)	41	43m²
VIA	1945m²	611m² (31%)	38	35m²
V	1670m²	531m² (32%)	22	52m²
IV	1043m²	273m² (26%)	13	59m²
III	603m²	131m² (22%)	9	52m²
II	505m²	97m² (19%)	9	45m²

11 Bazı uzmanlar taban alanı hesaplamalarına dayanarak bir ev içerisinde yaklaşık sekiz ila on kadar kişinin yaşamış olabileceğini söylemektedir (Cessford 2005).

Res. 2: Zuñi Köy Mimarisi (merkez ve alt) ve Afganistan'nın uzak bir köyünde çatıdan girişli evler (üst sağ) birleşik düzendeki yerleşim planı, mimari ve Doğu Çatalhöyük'teki ritüel aktiviteler için açık alanların muhtemel kullanımı konusunda örnek olabilir (http://amertribes.proboards.com; http://archaeolink.com/zuni_pueblo_indians_social_studi.htm).

Evlerin iç bölmelerinde, kuzey, doğu ve bazen de batı duvarlarına bitişik olarak inşa edilen yükseltilmiş tabanların (platformlar) bir kısmı hayvan figürlerini (bazı yerlerde insan benzeri özellikleri olan) andıran iki boyutlu kabartmalar ve resimlerle ve yabani sığır ve diğer boynuzlu hayvanların sıvalı kafatasları ile süsleniyordu. Bu platform benzeri kısımların uyuma/oturma alanları olması muhtemeldir.[12] Bu platformların üzeri hasır ile örtülüydü. Görünüşe bakılırsa, yapı içi gömme geleneği yetişkinlerin her zaman olmasa da tercihen kuzey ve doğu platformları altında açılan çukur içerisine yerleştirilmesini gerekli kılıyordu. Bebekler ve ölü doğanlar da dâhil olmak üzere, gençler ana odanın nadiren de olsa bezemeli güney duvarının yakınında bulunan ocak ya da fırının altına defnediliyordu.[13]

Dar geçitler ve sokaklar ile ayrılan yoğun ev kümeleri, "mahalle" olarak adlandırılan bitişik bina düzeninden oluşuyordu. Köyün en yüksek nüfusa ulaştığı bir dönemi kapsayan VII-VIB yerleşim tabakalarındaki ev kümeleri, bir merkez noktası veya noktaları olduğunu gösteren soy/sülale evleri ile işaretlenmişlerdir. Bu tür varsayımsal merkez noktaları, daha dağınık evlerden daha seyrek bir köy planı ortaya çıktığında, bir sonraki tabakalarda (V-II) ortadan kalkmıştır. Olasılıkla belirli sosyal nedenlere bağlı olarak V. tabakadan itibaren kümelenmiş mahalleler terk edilmiş ve doğrudan açık alanlardan girilen evler inşa edilmiştir.[14]

Komünal yapıların ya da açık hava ritüel faaliyet alanlarının olmadığı durumlarda, köyde kamusal alan olarak nitelenebilecek özel bir kısımdan bahsetmek zordur. VI. tabaka öncesinde ve belki de daha eski tabakalarda, mahalleler arasında sonraki dönemlere göre daha büyük açık alanlar yer alıyordu. Kaldı ki mahallelerdeki evlerin eş zamanlı olduklarına dair kesin kanıt yoktur. Dolayısıyla, herhangi bir üç kuşaklık zaman dilimi çerçevesinde köyün nüfusunu hesaplamak olanaksızdır.[15] Kalın sıvalı duvarları (taş temelsiz) ve sık sık yenilenen yumuşak, kireç bakımından zengin sıvalı tabanları olan bu evler iki ya da üç kuşak boyunca kullanılmış olabilir. Tabanların ve duvarların yenilenmesi, mevsimler tarafından belirlenen yıllık döngüye ve belki de ayrı hane halkının ve fertlerin yaşam döngüsüne paralel olarak gerçekleştiriliyordu (Boivin 2000: 367). Eski evlerin üst kısımları sökülüyor, alt yarısı ise nispeten temiz toprak ile kaplanıyordu. Duvar resimleri sıva ile kaplanarak "işlevsiz" hâle getiriliyor, ruhanî inançları yansıtan iki boyutlu betimlemeli sanatın olduğu durumlarda bile-

12 Evlerin iç yaşam alanlarının kullanılması değişmelere bağlı olarak, muhtemelen geçici bir surette ortaya çıkmıştır (Bolvin 2000). V. tabakadan itibaren kabartmalarda rastlanan hayvan betimleri ve boğa boynuzları evlerin içinde daha az kullanılmaya başlanmıştır.

13 Angel ve Ferembach bir kısmı istirahat alanlarının altında, bir kısmı da tabanın diğer kesimlerinde ortaya çıkarılan her yaş ve cinsiyetten kemik kalıntılarını incelemiştir. Ferembach dört kazı sezonunda ele geçen 356 iskelet üzerinde çalışmış (1972; 1982) Angel ise ilk üç dönemde çıkarılan 275 iskeleti değerlendirmiştir (1971: 77). Ayrıca bk. Hamilton 1996: 154-157; 1998; Hodder 2002: 6.

14 Düring kolektif (mahalle) mülkiyette bulunan evlerin tersine, diğer evlerin büyük ihtimalle özel mülkiyete girdiğini ileri sürmektedir (2006: 247). Bundan dolayı, özel mülkiyete giren evlerde yaşayan insanlar ile mahallenin diğer evleri arasında artık bağ kalmamış, bunun yerine özel mülkiyetteki evlere yerleşen diğer insanlar ile bağ kurulmuştur.

15 Mellaart'a göre, köydeki yerleşimcilerin sayısı binleri buluyordu (1975: 99). Todd'un yeniden düzenlediği hesaplamada ise yüksek sayılardan bahsedilmektedir (1976: 73-4; 122-123). Ayrıca bk. Matthew 1996: 86; Todd 1976: 122-3; Baird 2002: 148.

şenlerin belirli bir kısmı söküp götürülüyordu. Bu şekilde, yeni yapıların çoğu terk edilen ve doldurulan evlerin alt duvarları üzerinde yükseliyordu. İç alanın büyüklüğündeki farklılıklara ve bir kısım evin diğer evlere nazaran daha ustaca bezenmiş duvarları olduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, yalnızca hane halkı büyüklüğünde değil, aynı zamanda evlerin içine yerleşen insanların sosyal statülerinde de farklılıklar olduğunu söylemek mantıklı olacaktır. Büyük ihtimalle yeni çekirdek aileler önceki nesillerden kalma özgün aile kökenli evlerin ("tarihi evlerin") çevresinde çeşitli büyüklükteki gruplar halinde düzenlenmiş yapı birimlerinde yaşıyordu. Çoğu kez duvar resimleri ve/veya iki boyutlu figürler ile süslü olan "tarihi ev" olarak adlandırılan evler, genişleyen ailenin bazı fertleri için gömme mekânı hâlini alıyordu. Çok eşli bir aile, iki ya da üç kuşak boyunca, çoğunluğunu bebeklerin oluşturduğu çok sayıda yapı içi gömü ortaya koymuştur. Hane büyüklüğüne ya da yapısına ya da bağımsız evlerin ömrüne ilişkin hesaplamaların kesin olmaktan çok uzakta olduğunu belirtmek zorunludur.

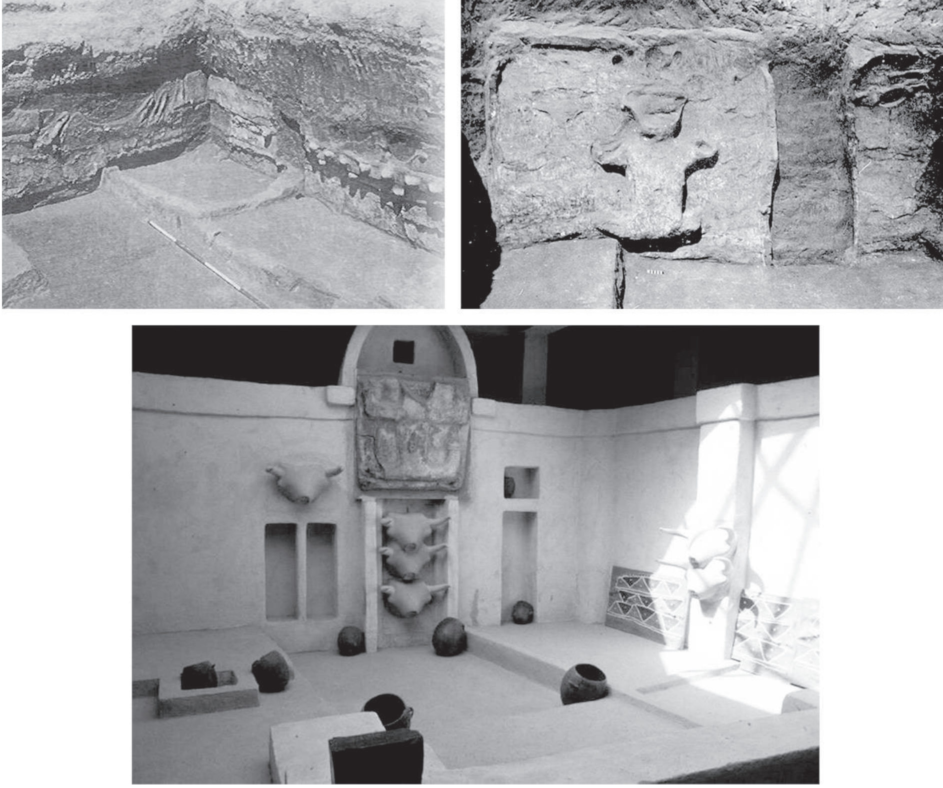
Görünüşe bakılırsa, V. tabaka ve sonrasında ev kümeleri arasında daha fazla açık alan (yerleşik olmayan bölgeler) vardı.[16] Höyüğün tepesi de dâhil, açık alanlarda biriktirilen çöpler bu alanların yapı dışı yiyecek işleme faaliyetlerine, çöp dökmeye, belki de hayvan ağıllarına ayrılmış yerler olduğunu akla getirmektedir. Köylüler köyün daha önce yerleşik olmayan kısımlarında düzayak girişleri olan evler inşa etmiştir. Bu meskenler çok sayıda daha küçük oda ile çevrili, merkezî bir ocak ile donatılan bir ana odadan oluşuyordu. Daha üst yerleşim tabakalarındaki evlerin bir kısmının (örneğin, Batı Höyük) ikinci katı da mevcuttu. Höyüğün kuzey kısmında, "3 ve 10 nolu yapılar" olarak bahsedilen evlerde olduğu gibi, inşaat, iç düzenleme ve yenileme sıklığı bakımından önemli mimari ayrıntılar ortaya koyulmuştur. İç duvarların içerisine yerleştirilen dikey hatıllar, özellikle de platformlara bakan kazıklar, düz ve olasılıkla hafif eğimli ağır çatılara destek olmak için temellerin içerisine konuluyordu. Duvar ve çatı inşaatından sonra, yapılan işler tabanın düzlenmesiyle ve platform, ocak, depolama alanları ve seki gibi iç yapı öğelerinin inşa edilmesiyle devam ediyordu. Bu yapı öğelerinin eklenmesi çatı açıklığından giriş ve çıkış yapılmasına olanak sağlıyordu.[17] Çoğu evde en az bir büyük (yaklaşık 3.5 m^2) bir de küçük (yaklaşık 1.7 m^2) platform bulunuyordu.[18]

Akılları kurcalayan sorunlardan biri de hanelerin beş ya da altı fertten oluşan çekirdek ailelerden ya da daha büyük, geniş ailelerden oluşup oluşmadığıdır. Geniş aileler var olsaydı, bu geniş ailelerin ocak, fırın, platform, depolama alanından, zaman zaman da ek giriş odalarından oluşan bir dizi domastik öğelerin olduğu çok sayıda bitişik ya da birbirlerine yakın evlerde yaşamak zorunda kaldıkları söylenebilir. 20, 30 evin ya da neredeyse 150'den fazla kişinin yaşadığı daha büyük ev kümelerinin yer

16 V. tabaka evlerinin birkaçı, VIA tabakası evlerinin alanları kullanılarak inşa edilmiştir.

17 En erken evredeki "3 nolu yapı" alçak platformlar ile ayrılan büyük bir odadan, bir depolama alanından ve sıvalı kutulardan oluşuyordu. Daha sonraki dönemde, farklı seviyelerdeki platformların inşasıyla birlikte, evlerin iç bölümleri değişmiştir. Özgün hâliyle bu yapıya, diğer yapılarla birlikte, çatıdan değil de, zemin düzeyindeki bir kapı açıklığından giriliyordu.

18 Bu platformlar büyük olasılıkla uyumak için kullanılıyordu (Düring 2001).

Res. 3: Çatalhöyük bina duvarında iki boyutlu sıva kabartmalı öğeler ve figürler. Sözde "tarihi" veya "hafıza evi" (veya "soy evi") olarak adlandırılan yapının doğal boyutlardaki modellemesi (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

aldığı mahallelerin bir kısmında yaşayan yerleşimciler akrabalık ve soy bağlarına göre gruplanmış olabilir.[19]

Çatalhöyük'te kazılan evlerin bazılarında gömüye ulaşılamamıştır, gömülerin olduğu evlerin (kabaca beşte bir) sayısı bazı zamanlarda önemli oranda farklılık göstermiştir; çoğu kez neredeyse bir evde iki gömü bulunmuştur.[20] Daha yoğun olan birincil gömme işlemi çoğu zaman ölümden kısa bir süre sonra gerçekleştiriliyordu. Ancak, birincil gömme işleminden sonra taşınan cesetlerin olduğu pek çok durum da mevcuttur. Bu durum, her hanenin birden fazla eve yerleştiği, ölülerin çoğunun kısa bir zaman sonra ailenin atalarına ait özgün eve taşındığı anlamına gelmektedir. Anlaşıldığına göre daha az rastlanan ikincil gömme geleneği ise cesedin uzun süre boyunca dış etkenlere maruz kalarak çürümesini gerektiriyordu. Yükseltilmiş plat-

19 Çatalhöyük nüfusunun büyüklüğüne dair çeşitli hesaplamalar için bk. Düring 2006: 234.

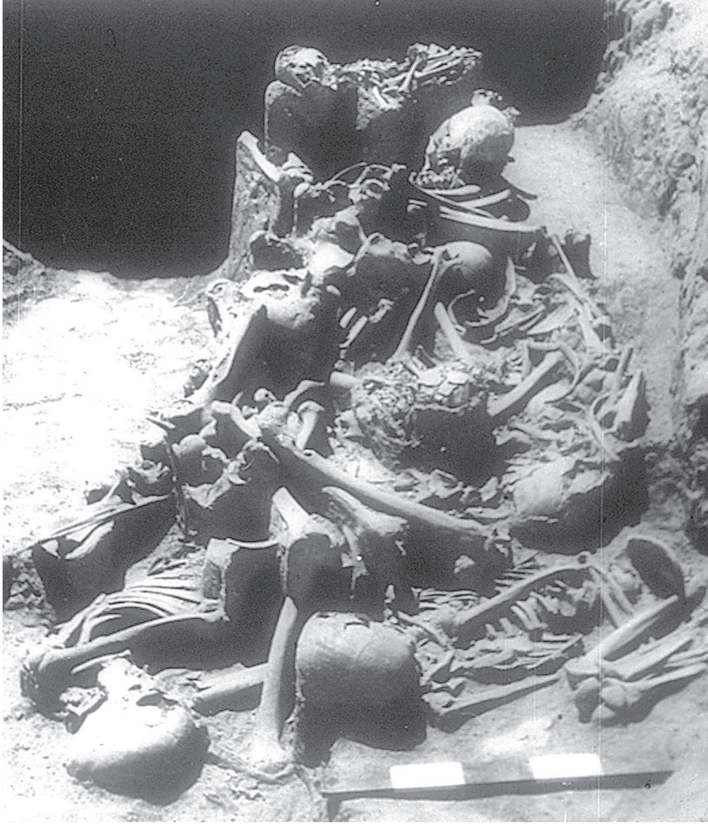
20 Kazılan tüm evlerde bulunan 461 gömüye karşılık, toplam gömülerin %53.5'u (247 adet) sadece yedi evde bulunmuştur. Söz konusu yedi ev gömü içeren alan içerisinde yalnızca %13, toplam ev sayısı arasında da %3 oranında yer kaplamaktadır (Düring 2003: 10, Res. 1). Çatalhöyük'te ev tabanının altındaki toplam gömü sayısının 25'i geçtiği çok sayıda örnek vardır. Bu ev tabanlarından birinde 60'ın üzerinde gömü ele geçmiştir.

formlar üzerinde açık havada bu tür etkenlere mazur bırakılması yumuşak dokunun kemiklere zarar vermeden çözülmesini hızlandırıyordu. Yırtıcıların ve belki de cesetleri temsil eden başsız insan figürlerinin gösterildiği duvar resimlerinde, ölen kişinin iç organlarının ve etinin av kuşları tarafından yenildiğini gösteren gömü öncesi tören betimlenmektedir. Çatalhöyük'teki duvar resimlerinden birinde, bir ceset ve saldırır pozisyondaki bir yırtıcı arasında bola sallayan canlı bir insan figürü bulunmaktadır. Söz konusu duvar resminde betimlenen eylem bir ihtimal av kuşlarını cesede doğru çekmeyi amaçlıyordu.[21] Cesetler genellikle kefen bezi ya da hayvan derisi ile sarılarak ip ile bağlanıyor, sonrasında aile mezarlığına defnediliyordu. VI. tabaka evlerindeki örneklerde de ortaya konulduğu gibi, her gömü daha önceki gömülerin düzenini bozuyordu. Bazı mezarlarda birbiriyle ilişkisiz kafatası kümeleri ele geçmiştir. Daha az gömünün ele geçtiği meskenlerde, yetişkin gömüleri arasında kadınların fazlalığı önemlidir. İlk raporlarda birtakım geçici istatistikler elde edilmiştir. Gömülerin %50'den daha fazlasında kadınlar yer alırken, üzerinde çalışılan yetişkinlerin %40'ından daha az bir kısmını erkekler oluşturuyordu. Kaynak bakımından zengin olan bir çevrede yaşanılmasına rağmen, nüfus içerisindeki yaşam süresi Anadolu'nun bu dönemdeki ortalamasının çok da üzerinde değildir: %35'i iki yaşından daha küçükken, %27'si gençlik de dâhil ergenlik çağında, %38'lik kısım ise yetişkinlik çağında hayatını kaybetmiştir.

Çatalhöyük insanlarının kökenleri incelendiğinde, kafataslarında kaydedilen dolikofesal (uzun kafa), Ön Akdeniz ve brakisefal (kısa kafa) özellikler burada yaşayan topluluğun aynı coğrafî kökenden gelmediğini ortaya koymaktadır. İskelet kalıntıları ve dişler üzerinde yapılan inceleme yaşayanların beslenme düzeninin zengin olduğunu ve oldukça değişkenlik gösterdiğini gözler önüne sermektedir. Yetişkinlerin yaşam süresi, hem kadınlar hem de erkekler için, Üst Paleolitik ataların yaşam süresinden ortalama olarak bir yıl daha uzundu: erkekler için yaklaşık olarak 34 sene, kadınlar için ise neredeyse 30 seneye denkti. Yaşam süresindeki gelişme, beslenme kalitesinde ya da sağlık alanında gerçekleşen etkin bir ilerlemeden ziyade, yerleşik yaşam tarzına bağlı olarak meydana gelmiş olabilir. Beslenme kalitesinin ya da sağlığın Üst Paleolitik/Epi-Paleolitik dönemdeki kadar iyi olmama olasılığı da bulunmaktadır. Kadınlar arasında daha kısa bir yaşam süresi görülmesinin temel nedeni hamilelikte görülen erken doğum sonucu yaşanan ölümler ya da doğum sırasında yaşanan komplikasyonlardır. Yerleşimciler, tıpkı diğer çağdaş köy topluluklarında olduğu gibi, hastalık ve yaralanmalarla karşı karşıya kalıyordu. Sıtmadan dolayı nüfusun neredeyse %40'ının sağlık sorunları çektiği sanılmaktadır.[22] İskeletler üzerinde yapılan incelemelerde, çocuklukta ve yetişkinlikte ev merdiveninden ya da çatısından ya da diğer kaza ve kaza dışı durumlardan kaynaklanan yaralanmalar olduğu fark edilmiştir. Yetişkin erkeklerin çeyreği büyük kafa yaralanmaları ile karşı karşıya kalmış gibi görünüyor. Bu

21 Benzer bir uygulamanın Tibet'te de olduğu bildirilmiştir (Peters ve Schmidt 2004: 213). Ayrıca bk. Schüz ve König 1983.

22 Bazı uzmanlar evlerde inşa edilen sekilerin sıtma rahatsızlığı olan hastalar için oluşturulmuş iyileşme sedirleri olabileceğine inanmakta; benzer yapı unsurlarının Geç Antik çağlarda da aynı işleve sahip olduğunu vurgulamaktadır (Angel 1971: 88; Wason 1994: 158).

Res. 4: Doğu Çatalhöyük. Yerleşim içi gömüler (Yakar 1991'den alıntı).

durum, kadınlara oranla (%27'ye karşılık kadınların %6'sı) bir hayli yüksekti. İlginç bir biçimde, kafatası kırıklarından daha az karşılaşılsa da, dirsek kırıkları erkeklerin %7'sinde gözlemlenmiştir. Dirsek kırıklarının önemli bir kısmı, bedenin sert bir cisimle darp edilmesi sonucu ortaya çıkan şiddet nedenli darbe kırıklarıydı. Darbe

kırığı gibi yaralanmalar, sahte kavgaların da içinde olduğu toplu kutlamalar sırasında yaşanan kazaların yanı sıra, sık sık topluluklar arası çatışmaların yaşandığına işaret etmektedir. Eve girmek için merdiven çıkılmasından ayrı olarak, uzun süreler zarfında diz üzerinde çökerek öğütme taşlarında tahıl öğütülmesi ya da engebeli arazide ağır yüklerin taşınması gibi yorucu fiziksel faaliyetler özellikle de kadınlar arasında belirli kusurlu hâllere neden oluyordu.

Kaynaklar: Angel 1971; Andrews *ve diğ.* 2005; Boivin 2000; Cessford 2002, 2005, 2007, Cessford *ve diğ.* 2005; Düring 2001, 2002, 2003, 2006, 2007; Fairbairn 2002; Fairbairn *ve diğ.* 2005; Farid 2007; Gérard 2002; Hodder 1989, 1999, 2005a, 2005b, 2005c, 2006, 2007; http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/; Mellaart 1967; Martin ve Russell 1996; Matthews 2002; 2004; Matthews ve Farid 1996; Matthews *ve diğ.* 1996; Meskell *ve diğ.* 2008; Molleson 1996; Molleson 2004; 2006; Robert ve Rosen 2009; Rosen 2005; Russell ve Meece 2005; Russell ve Martin 2005; Russel ve McGowan 2003; Shakland 1996; Shell 1996; Türkcan 2005; Todd 1976; Twiss ve Russel 2009; Twiss *ve diğ.* 2008; Wason 1994; Wright 2010; Yakar 1991.

Pınarbaşı Kaya Sığınağı (B Alanı)

Bu yerleşmedeki iki evre, tarımı bilen yaylacı gruplar tarafından yürütülen avcılık-toplayıcılık ve çobanlık faaliyetlerini faaliyetleri ile ilgili bilgiler verir.[23] İki yerleşim evresinin ilkinde ocak tabanı ve büyük ateş çukurları gibi bir dizi yiyecek hazırlama ünitelerine ulaşılmıştır. Yerleşimin daha geç bir evresinde, kaya yüzeyinin karşısına inşa edilen taşlardan yapılmış çevirme alanı, otlatılan/yakalanan hayvanların tutulduğu bir ağıl görevi görüyordu. Bu durum, ikinci yerleşim evresindeki hayvan kalıntıları arasında rastlanan evcil koyun kemiklerinin varlığı ile de kanıtlanmıştır. Kaya sığınağındaki diğer buluntular arasında Çatalhöyük duvarlarında bulunanlara benzer sıva kaplı hayvan kemiği/boynuz parçaları da vardır. Daha önceki binyılda olduğu gibi, yaban hayatı avcılara yabani sığır, at, koyun ve keçi gibi hayvanlar arasından zengin bir seçim olanağı sunuyordu. Buna ek olarak, avcılar tilki, yaban tavşanı ve küçük göldeki balıklarla beslenen göçmen kuşları (kaz) avlıyordu. Kemik ve kabuk kalıntıları incelendiğinde, etinden faydalanmak için kaplumbağa yakaladıkları da anlaşılmaktadır. Hayvan kemikleri arasındaki cenin ve yenidoğanların varlığı hayvan avcılığının ve kesimin Şubat ve Nisan/Mayıs ayları arasında gerçekleştirildiğini akla getirmektedir. Geçimle ilişkili faaliyetlerin mevsimsel olarak yapılması, kaya sığınağının avcılar ve çobanlar tarafından geçici olarak yerleşilen bir kamp yeri olduğu görüşünü desteklemektedir. Botanik veriler arasında karşılaşılan türler dönemsel ikamet sırasında yerleşimcilerin çok çeşitli yenilebilir bitkileri topladığı izlenimini verir.

Kaynaklar: http://www.liv.ac.uk/sace/research/projects/pinarbasi/index.html; Watkins 1996; Baird 2003; Asouti ve Fairbairn 2002.

23 Söz konusu yaylacı gruplar Konya Ovası'na yerleşen topluluğun fertleri olabilir. Esasen, ovada ortaya çıkarılan çok sayıda geniş açılı obsidyen uç Çatalhöyük'ten bilinen uçları andırmaktadır. Üç radyokarbon tarihinin ikisine bakarak, MÖ 7. binyılın ikinci yarısında kaya sığınağında insan faaliyeti olduğu söylenebilir (Thissen 2002b: 310; Watkins 1996: 52).

Res. 5: Tek renkli el yapımı Çatalhöyük çanak çömleklerinden örnekler. Bölgenin kültürel kimliğinin önde gelen belirleyicileri arasındadırlar.

Can Hasan I

Yaklaşık 10 hektarlık alana sahip olan höyük, Can Hasan III yerleşmesinin 750 metre güneydoğusunda yer alır. 4. ve 7. tabakalar arasındaki mimari kalıntılar yedinci bin yılın geç dönemini temsil etmektedir. Yerleşimin küçük bir kesiminde meydana çıkarılan dikdörtgen biçimli, kerpiçten yapılma evler dönemsel tamiratlardan geçmiş gibi görünüyor. Bitişik köy planı ve yapı yöntemleri Güneydoğu Anadolu platosundaki bir kısım köklü mimari özellikleri yansıtmaktadır. Tahıl depolama için kullanılan yapı içindeki hücre biçimli küçük siloların olduğu kerpiç evlerden biri (örneğin, 5. tabaka) yerleşim mimarisine ait iyi bir örnektir. Söz konusu ev içerisindeki siloların sayısı, bağımsız haneler tarafından ortaya koyulan tarımsal üretimin yoğunlaştığına işaret eder.

Kaynaklar: French 1968; Yakar 1991.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 5)

Çatalhöyük, MÖ 8. ve 7. binyılda Orta Güney Anadolu Platosu üzerinde gerçekleşen kültürel gelişime dair bilgi sunan ana yerleşim yeridir. Bu eşsiz yerleşmede ele geçen zengin ve oldukça tutucu malzeme envanterinde V. tabakadan itibaren mimari yeniliklerin bir kısmı haricinde önemli kavramsal değişimler gözlenmemiştir. 7. binyıl kültürü köklerini kesin bir biçimde bu bölgeden almıştı. Yeniden kazılan Mellaart Kazı Alanı'nda erken yerleşim tabakalarında organik katkılı (saman), ya da az sayıda mineral katkılı, daralan ağızlı çömlek profilleri ve açık kâselerden oluşan az sayıda çanak çömlek parçasına rastlanmıştır.[24] Meydana çıkarılan kapların neredeyse yarısının açkılanmadıklarını gösterirken, birkaçında ise içten astarlama yapıldığı gözlenmiştir. Bu dönemde, basit malların yanı sıra, daha özenli açkılı mallar da mevcuttur. VI. tabakaya gelindiğinde (örneğin, Kuzey Kazı Alanı), organik katkılı malların yerine mineral katkılı çömlek hamurları geçmiş, daralan ağızlı çömlekler açık kâselere göre daha fazla revaçta olmuştur. V. tabaka ve sonrasında daha da çeşitlenen çanak çömlek

24 Çatalhöyük 2007 Arşiv Raporu içerisinde, Yalman: 221-276; Çatalhöyük 1997 Arşiv Raporu içerisinde, Last. http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/.

repertuvarı, form (dar ağızlı kaplar, bir kısım dışa açılan gövdeli kap), renk (kahverengi, siyah ve kırmızı) bakımından Can Hasan I, 4-7.tabakalardaki siyah açkılı çanak çömlekler ile belirli oranda benzerlikler taşır (French 1968: 71). Çatalhöyük'teki doğal üslupla yapılmış insan figürinleri arasında, başı kırılmış ve çıkartılmış olan figürinler bu bölge üzerinde (örneğin, Höyücek) geniş bir dağılıma sahiptir (Meskell *ve diğ.* 2008; Hodder 2006). Belki de figürinlerin başı tesadüfen kırılmış olabilir, çünkü boyun kısmı figürinin en zayıf yeridir. Ancak, Çatalhöyük'te (17 nolu yapıdaki ocak tabanında) kırık figürin başının rastlandığı dolguda görüldüğü gibi, ruhanî birtakım nedenlerden dolayı da kırılmış olabilir (Hodder 2006). Çatalhöyük damga mühürlerine bakılacak olursa, eğrisel ve doğrusal kompozisyonlardaki ayrıntılı mühürlerin bu yerleşime özgü olduğu görülebilir (Res. 18). Ancak daha basit örneklerin Konya Ovası üzerinde oldukça geniş bir coğrafi dağılıma sahip olduğu sanılmaktadır (Budja 2003; Türkcan 2005).

Orta Batı Anadolu Platosu ve Ege Kıyı Şeridi

Ege kıyı şeridinde ve iç kesimlerde, en erken tarımsal köyler MÖ 7. binyılın ortaları ila sonlarında, kabaca Teselyadakilerle ile aynı dönemde ortaya çıkmıştır.[25] Bahsedilen binyılda, Doğu Ege adaları ile bağlantılı kıyı çizgisi bu zamana önemi oranda göre farklılık gösteriyordu. Buna bağlı olarak, 6. bin yıldaki ada sakinlerinin atalarının, 7. bin yılda sular altında kalmadan önceki kıyı yerleşmelerinde yaşamışlardır. Ege havzasındaki kıyı çizgileri Geç Pleistosen-Erken/Orta Holosen çağlarında en az üç kez değişikliğe uğramıştır. Kabaca 23 bin yıl önce, deniz seviyesi -120 metre civarındaydı ve Ege Denizi'nin kuzeyindeki ve doğusundaki uzun kıta sahanlığı sayesinde adalar birbirleriyle ve Anadolu kıyılarıyla bağlanıyordu. 120 metreden daha sığ bir girişi olan çevre körfezlerin, büyük bir bölümünün orta kısımlarında göller meydana gelmiştir. 10 bin yıl önce deniz seviyesi -60 metreye kadar çıktı ve açıkta kalan sahanlığı sınırlandırdı. Deniz seviyesinin yükselmesiyle birlikte, çok sayıda körfez oluştu ve pek çok ada ve yarımada ortaya çıktı. Bununla birikte, aşağı yukarı MÖ 7. binyılın sonlarına doğru (yaklaşık 8200 yıldan bu yana) önemli bir iklimsel olayın ya da zincirleme olayların yaşanmış olma ihtimali de vardır. Yaşanan olaylar, Anadolu ve Anadolu'yu çevreleyen bölgelerde ikamet eden birçok topluluğun sosyo-politik örgütlenmesini ve yerleşim düzenini etkilemiştir (Clare *ve diğ.* 2008). Böylece deniz suyu düzlüklere ve körfezlere kadar sokulmuş, fakat akarsuların getirdiği müteakip çökeltiler delta alanlarında denizin gerilemesine yol açarak bugünkü kıyı çizgisinin temelini oluşturmuştur.[26] Coşkuntepe ve Akmaca kuzey kıyılarını ve iç bölgeyi temsil eden bazı yerleşmelerdir (Yakar 1994: 63-64; Harmankaya *ve diğ.* 1997). Orta Ege'de, olasılıkla MÖ 7. binyılın sonlarına doğru ya da daha geç bir dönemde kurulan Ulucak Höyük, Yeşilova, Ege-Gübre, Çukuriçi Höyük ve Dedecik-Heybelitepe gibi kıyı yerleşmeleri bu döneme dair bilgi veren temel yerleşmeler arasındadır (bir son-

25 Çanak çömlek ve diğer eserler arasında gözlemlenen belirli tipolojik ve teknik benzerlikler bu iki bölge arasında çağdaş ya da çakışan bir gelişim olduğunu ortaya koymaktadır (Lichter 2005: 67).

26 Dolayısıyla, Hellenistik dönemde kurulan bazı şehirler de dâhi olmak üzere, antik kıyı yerleşimlerinin çoğu günümüzde kıyıdan neredeyse 10 km kadar içeride yer almaktadır. Bk. Perrissoratis ve Conispoliatis 2003.

raki bölüme bakınız). Şüphesiz ki, İzmir'in iç bölgesinde ve Gediz (*Hermos*) Nehri boyunca yayılan söz konusu Neolitik yerleşmeler Orta Ege sahil kesiminde gelişmiş bir tarımsal alan ortaya çıkarmıştır. Kıyıdaki çiftçiler/balıkçılar içerisindeki denizciler Doğu Ege ada toplulukları ve diğer topluluklar ile kurulan sosyo-ekonomik etkileşime ve kültürel ve teknolojik kaynaşmaya büyük miktarda katkıda bulunmuştur.

7. binyılın son döneminde, Kuzeydoğu Anadolu'nun iç kesimlerinde, Asarkaya, Alibeyli, Arpalı II, Orman Fidanlığı, Menteşe Höyük, Barçın Höyük, Fikirtepe ve Pendik gibi kalıcı köyler kurulmuştur. Seyitgazi ilçesinin güney ucunda, Cıbırada Tepesi üzerinde bulunan Keçiçayırı höyüğü Orta Batı Anadolu'nun iç kesimindeki araştırma yapılmış yerleşmelerden yalnızca biridir. 110 metre çaplı bu alçak yükseltili höyük Emirdağ'ın kuzeybatısındaki küçük düzlüğün doğu ucunda ve Küllüoba'nın aşağı yukarı 25 km güneyinde bulunan küçük bir köy görünümündeydi. Sınırlı sayıda mimari ize rastlanmış olması, erken yerleşimcilerin kaya yüzeyi üzerine konuşlanan yuvarlak kulübelerde yaşamış olabileceğini akla getirir (Sarı 2010). En erken yerleşim tabakasından toplanan çanak çömlek ile Demircihöyük A grubu hamur ve profil repertuvarı arasında paralellikler vardır. Köyün tarımsal araziye ve yıl boyunca kurumayan su kaynaklarına olan yakınlığı, buraya kalıcı yerleşim için kesinlikle ideal bir yer olma özelliğini kazandırmıştır. Yüzey araştırması yapılan yerleşimlerde meydana çıkarılan çakmaktaşı Doğu Çatalhöyük'e görülen baskı düzeltili alet ve uçlarla tipolojik ve teknolojik benzerliklere sahiptir. Bu nedenle en erken yerleşimler "Fikirtepe Kültürü" olarak adlandırılan kültürün ilk evrelerine, MÖ 7. binyılın sonlarına tarihlenebilir.[27] Ayrıca bazı uzmanlar söz konusu iki bölgeye ait taş alt endüstrileri arasındaki benzerliklere ve birtakım çanak çömlek eşleşmelerine dayanarak çiftçilerin tarımı Konya Ovası'ndan alarak Kuzeybatı Anadolu'ya aktardığını iddia etmiştir.[28]

Şu anki durumundan büyük olasıkla daha zengin ve sık olan Göller Bölgesinin bitki örtüsü o dönemdeki doğal çevreye dair genel bir fikir sunmaktadır (Schop 2005b: 48, res. 2). Gölhisar, Söğüt, Karamik ve Beyşehir polen değerleri meşe, çam ve ardıç ağaçlarından oluşan karma ormanların küçük kapalı göz havzalarını çevrelediğini gösterir. Orman arazileri MÖ 6. binyılın sonları ila 7. binyılın başında ve ortalarında özgün konumlarından daha geniş bir alana yayılmıştır (Kuzucuoğlu 2002: 42; Bottema 1987, 1992; Bottema ve Woldring 1990). Göller Bölgesindeki yerleşim ve diğer ilişkili geçim faaliyetleri, Suberde, Bademağacı, Erbaba, Hacılar, Höyücek ve Kuruçay'daki tarım topluluklarının varlığına bağlı olarak bu dönem zarfında daha

27 Efe'ye göre, taş buluntu toplulukları ve çanak çömlek üzerindeki tipolojik değerlendirmeler sonucunda ilk köy yerleşmesi Aşıklı-Musular ve Can Hasan III-Doğu Çataşhöyük "Akeramik Neolitik" dönemiyle de kesin olarak örtüşmektedir (2005: 111-112, res. 8-10).

28 Keçiçayırı çanak çömlek repertuvarında Demircihöyük'e (A-B) ait birtakım tarihöncesi mallar elle geçmiştir. Demircihöyük'teki İTÇ tabakalarında ortaya çıkarılan tabaka dışı çanak çömlek parçaları arasındaki "kil katkılı mal" (Schieferware) ve "mika katkılı mal" (Glimmerware) grupları yerleşmenin Neolitik tabakasına ya da yakınlardaki bir yerleşmeye ait olabilir (Efe 2005: 109-112, res. 1). İlk grupta (A grubu mallar) düz dipli küresel kap formları vardır ve Çatalhöyük XII-IX tabakalarında ele geçen kalın cidarlı çanak çömleğe karşılık gelir. İkinci grup ise (B grubu mallar) Fikirtepe ve Doğu Çatalhöyük geç çanak çömlekleri ile karşılaştırılabilir düzeydedir (Seeher 1987a: 18-19; 46-50, bölüm 1-4). Ayrıca bk. Discussion in Central Western Anatolia - Key Region for the Neolithisation of Europe (Orta Batı Anadolu Tartışması - Avrupa Neolitikleşmesi için Anahtar Bölge), http://www.canew.org.

da yoğun bir hal almış gibi görünüyor. Özellikle de alçak göl kıyılarının ve su kaynaklarının yakınında yer alan yerleşmeler ile birlikte, bahsedilen yerleşmelerin bir kısmı da MÖ 8. binyılın sonlarında kurulmuş olabilir. Yerleşimlerin kendilerine has konumları ve yerleşimciler tarafından tüketilen hayvanlar ve yiyecek olarak kullanılan bitkiler arasında yabani türlerin egemen oluşu ilk kurucuların tarımcılığa dayalı geçim tarzını aşama aşama benimseyen avcı-toplayıcılar olduğu fikrini güçlendirmektedir. Likya'nın güneyinde ve güneybatısında yer alan Akçay I, Aziziye yerleşimleri yerleşmelerinin yanında Karain Mağarasının da MÖ 7. bin yılda yerleşime ve ekonomik faaliyetlere sahne olduğun ait kanıtlar mevcuttur.[29] Likya platosunda, Elmalı'nın aşağı yukarı 20 km güneyindeki büyük bir göl kıyısında konumlanan Hacımusular Höyüğü yaklaşık 10 hektarlık büyüklüğe sahiptir ve pek çok dönem boyunca ikamet edilmiştir. Hacımusular'da ele geçen yüzey buluntuları höyükte tarihöncesi bir köyün mevcut olduğu izlenimini verir.

Menteşe Höyük

Yenişehir Ovası'nda yer alan 4.5 metre yüksekliğindeki höyük 150 metre çapındadır. Menteşe Höyük, tarımın Kuzeybatı Anadolu'da hâlihazırda ileri bir safhada uygulandığına dair açık bir kanıt ortaya koyan birkaç yerleşmeden yalnızca biridir.[30] Ilıpınar X ile kısmen çağdaş 3. Tabaka, Menteşe Höyük'teki en eski yerleşimin Ilıpınar'dan yarım binyıl önce, MÖ 7. binyılın ikinci yarısında (MÖ 6400 civarı) kurulmuş olduğunu ortaya koymaktadır.[31] En alttaki tabakalarda, evlerin inşasında kullanılan temel yapı malzemesi dal-örgü veya çamur levhalardı.

Evlerin tabanları altındaki oval mezarlara cenin pozisyonunda gömülen insan kalıntıları (bir kısmı bedenler katılaşmadan (rigor mortis) sıkıca sarılarak defnedilmektedir) yerleşimde yaşayan insanlar arasında tekli birincil gömü geleneği olduğunu göstermektedir.[32] Çocuk ve yenidoğan ölümleri açısından yüksek bir orana sahip olan topluluk içerisinde, hem kadın hem de erkekler arasında, bazı yetişkinler 40 yaşından daha uzun yaşıyordu. Topluluğun erkekleri kadınlardan daha uzundu, sırasıyla erkekler ortalama 169 cm, kadınlar ise 155 cm civarındaydı. Tahılların öğütme taşları veya havan elleri ile dövülmesi ya da öğütülmesi ile elde edilen bulgur ve unun içerisinde yetişkinlerde dişlerin aşınmasına neden olan küçük taş parçacıkları vardı. Tahıl bakımından zengin

---

29 MÖ 7. bin yılın ikinci yarına tarihlenen Karain B, Bademağacı, Höyücek ve Anadolu'nun bu kesimindeki diğer köy yerleşimleri ile aynı döneme denk gelir. Avcı ve çoban grupları Karain'e büyük ihtimalle mevsimsel olarak yerleşmişti. Mağarada ele geçen "I. Dönem" ve "II. Dönem" çanak çömleği için bk. Seeher 1980. Anadolu'nun diğer bölgelerinde mevsimsel olarak yerleşilen köyler için bk. Aurenche 1996.

30 En erken yerleşim tabakaları, basit, kum katkılı çanak çömlekten yoğun kireç katkılı, "Fikirtepe tarzı" bir çanak çömleğe geçiş yapıldığını gösterir.

31 Kömürleşmiş örneklere dayanan 11 radyokarbon tarihinin dokuzu 3. Tabakaya aittir (Roodenberg 1999: 25; Thissen 1999: 33; http://www.canew.org; Roodenberg *ve diğ.* 2003: 52, res. 4, 11). Thissen'in yaptığı Menteşe Höyüğün taban dolgusuna ait tarihler MÖ 6440-6220 civarına denk gelmektedir (2005: 35). Köy olasılıkla M.Ö 7. binyılın üçüncü çeyreğine kadar uzanmaktadır. 3. Tabaka ise MÖ 7. binyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına kadar sürmüş olabilir.

32 Roodenberg ve Roodenberg 2007: res. 10. Yetişkin mezarları, 60 ila 60 metre derinliğinde ve bazı durumlarda tahta ile döşeli oluyordu. Ölen kişinin yanına çoğu kez kişisel eşya ve kap kacak gibi mezar hediyeleri (taş boncuktan ve kolye uçlarından oluşan kolyeler de dâhil) bırakılıyordu.

olan beslenme tarzının yetişkinlerde anemiye (kansızlık) yol açmış olma olasılığı vardır. Ilıpınar'da da benzer bir durumla karşı karşıyayız (bir sonraki bölüme bakınız).

Kaynaklar: Roodenberg ve Roodenberg 2007; Roodenberg *ve diğ.* 2003; Lichter 2002, 2005; Schoop 2005a, 2005c.

Barçın Höyük

Alçak bir yükseltiye sahip, 300 metre uzunluğundaki bir "sırt" ile ayrılan, Yenişehir Gölü'nün batı kıyısında yer alan bu ikiz höyük sırasıyla 120 ve 150 metre çaplara sahiptir. Tatlı sudan oluşan göl ile yakınlardaki tatlı su kaynakları ve bataklıklar ve düşük yükseltili dağlara olan yakınlığı o dönemdeki yerleşim için kaynak bakımından zengin, ideal bir ortam sunuyordu. Neolitik köye ait 2.5 metre kalınlığındaki mimari katmanlar içerisinde, saman izlerinin olduğu yanık çamur yumruları haricinde açık bir yerleşim planı ortaya çıkarılmıştır.[33] Bundan ayrı olarak, yerleşmede birkaç gömü, birtakım çanak çömlek parçaları ve Menteşe Höyük ve Demircihöyük'te ele geçenlere oldukça benzeyen çok sayıda "kült masası" ile karşılaşılmıştır. Aslında, kıyı köyleri ve Doğu Trakya'daki köyler de dâhil, Marmara havzasındaki çoğu topluluk bu bölgeye özgü kült nesneleri üretmiştir.

Kaynaklar: Roodenberg *ve diğ.* 2008; http://www.nit-istanbul.org/BarcinHoyukExcavations.html; Gerritsen *ve diğ.* 2010.

Suberde

MÖ 8. binyılda kurulduğu düşünülen, kurumuş Suğla Gölü'nün kuzeybatı kıyısında yer alan 4 metre yüksekliğindeki bu küçük höyük bölgede bilinen en eski yerleşmelerden biridir. Kendinden sonra gelen tabakadan daha geniş olan en erken yerleşim tabakasında (III) derinliği 0.5 metre, çapı ise 0.8 metre olan kil sıvalı depolama (?) çukurlarından oluşan az sayıdaki mimari kalıntıdan başka hiçbir önemli buluntuya ulaşılamamıştır. Bir sonraki tabakada, sıvalı taban ve kerpiç duvarların yer aldığı sınırlı sayıda kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Çanak çömlek üretmeyen ya da kullanmayan köy yerleşimcileri avcı-toplayıcılık yapıyor, belki de keçi (*caprine*) çobanlığı teknikleri ya da bir yerde tuttukları hayvanları gütme ile uğraşıyordu. Hayvan öldürme şekilleri incelendiğinde, keçi ve her iki yerleşim tabakasında da etinden faydalanılan hayvanlar arasında önemli bir yer tutan koyun kesme konusunda yaşa bağlı bir seçilim uygulandığı görülecektir. Söz konusu hayvanların boyunun küçülmesi, evcil türlerde karşılaşılan özelliklerden biridir.

Kaynaklar: Bordaz 1969, 1973; Yakar 1991: 172-175; Harmankaya *ve diğ.* 1997; Arbuckle 2008.

Erbaba (Res. 6)

Beyşehir Gölü'nün doğu kıyısında yer alan höyük MÖ 7. binyılın başlarına tarihlenmektedir.[34] Üç yerleşim tabakasında (I-III) rastlanan yerel köy mimarisi Konya

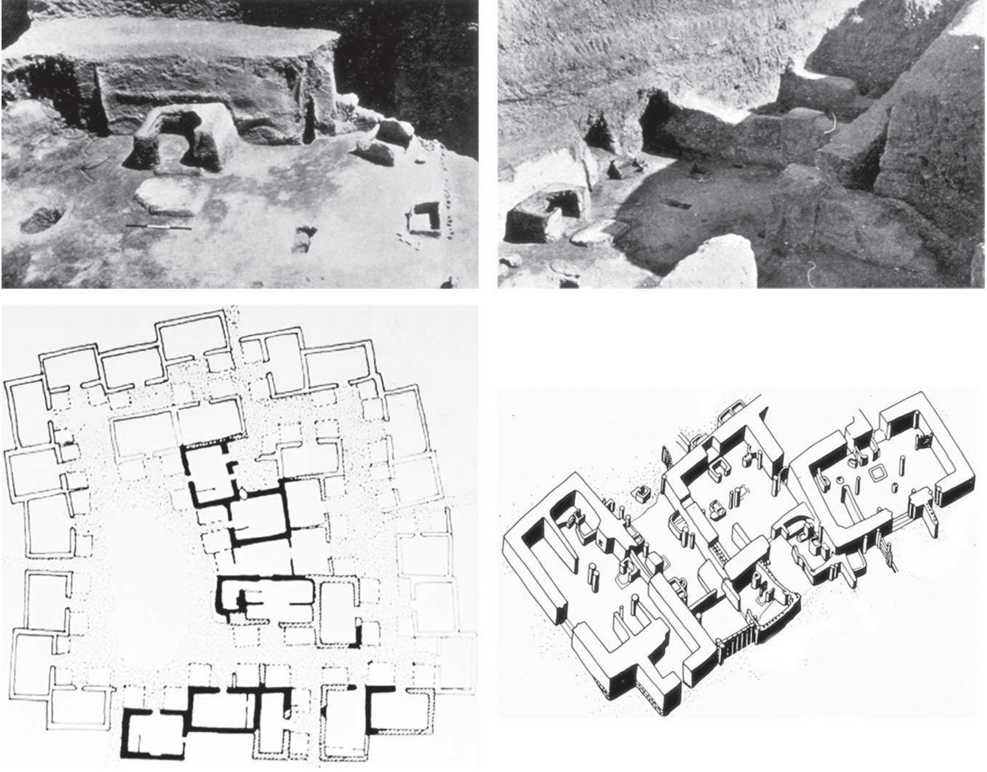
33 Radyokarbon değerlerine göre, köy MÖ 7. binyılın son çeyreğinden itibaren bölgede yer alıyordu (Roodenberg *ve diğ.* 2008: 54-55, res. 6).

34 Köyün I-III. tabakaları Suberde'deki tabakalanma ile çakışmaktadır. Köy MÖ 7. binyılın ortalarından itibaren terk edilmiştir (Thissen 2002b: 307; Bordaz 1973: 287).

Res. 6: Erbaba (Bordaz ve Bordaz 1982'den alıntı).

Ovası'nda görülen bölgesel mimarinin belirli niteliklerini barındırıyordu. Köy bitişik uzun, dikdörtgen planlı domestik birimlerden oluşan, sık dokulu bir mimari plana sahipti. Domestik birimlerin bir kısmında dış kapı yoktu, ancak üçe yakın oda bulunuyordu. Dolayısıyla söz konusu birimlere ahşap kirişlerle desteklenen ve kamıştan yapılan, killi bir yüzeyi olan düz dam üzerindeki açıklıktan giriliyordu. Evlerden birkaçı ortalama düzeyden biraz daha büyüktü; 22 ila 31 m^2 büyüklüğe ulaşıyordu. Bazı evlerdeki taş duvarların iç hatıllarla desteklenmiş olması, daha hafif yapı malzemelerinden üretilen ikinci bir katın varlığını ortaya koymaktadır. Yine de, kazılarda bu olasılığı destekleyecek açık kanıtlar ortaya çıkarılamamıştır. Sık sık yenilendiği gözlemlenen gri renkli, kil sıvalı ev tabanlarında kırmızı boya izleriyle karşılaşılmıştır (III. tabaka). Köyün erken yerleşim döneminde (III) yerleşimciler çabuk kırılan, kum katkılı, ince cidarlı, kahverengi ya da siyah renkli mallar üretiyordu. Sonraki dönemde söz konusu malların yerini kahverengi, kırmızı ya da sarımsı gri rengin tercih edildiği, iyi açkılı, deniz kabuğu katkılı, tek renkli mallar almıştır. Yerel çömlekçiler tarafından üretilen daralan ağızlı çömlekler, düz kenarlı aşık formlar ve dışa dönük ağızlı küçük çömlekler Göller Bölgesi ve Konya Ovası yerleşimlerinde mevcut olan kap formlarına oldukça benzemektedir. Birkaç kuşak boyunca süren yerleşim, kabaca Hacılar IX. tabakasının başlarında sona ermiştir.

Kireçtaşı ve çamur harcı ile örülen duvarlar başlangıçta 1.8 metreden çok da yüksek olmayacak şekilde inşa ediliyordu. Duvar diplerine yerleştirilen daha büyük taşlar, daha küçük taşlardan inşa edilen üst duvarlar için temel vazifesi görüyordu. Bu inşaat tekniğinde, iç ve dış duvar yüzeylerinde kullanılan düz taşlar sayesinde nispeten daha düz yüzeyler oluşturulmuştur. Küçük taşları ve çamur harcını içeren karışım duvarların çekirdeğini oluşturuyordu. Bitişik evlerdeki odaların büyüklüğü 2 ila 16 m^2 arasında

Res. 7: Hacılar IV Geç Neolitik Çağ yerleşmesi (Mellaart 1970'den alıntı).

değişkenlik gösteriyordu. 6 m^2 büyüklüğe kadar çıkan küçük odalar depolama alanı olarak, daha büyük odalar ise oturma odaları olarak kullanılıyordu. Oturma odaları hane halkının yapı içi faaliyetleri için gerekli görülen yapı öğelerinin olduğu bir alan olarak tasarlanmıştı. Evlerin yapı içi özelliklerine gelinecek olursa, yapılan kazıların niteliği sonucunda yapı içlerinin yalnızca sınırlı bir kısmı ortaya çıkartılmıştır. II. ve III. tabakaların daha da derinlerine inilen açmaların birinde ortaya çıkarılan evlerde topraktan yapılma sekiler, ocak tabanları ve boyalı sıvadan yapılma mimari bezemeler ele geçmiştir. Sıvalı bir tabanı olan, taş ve topraktan yapılan, yarı oval yapıdaki ocaklardan birinin 115 x 62 cm büyüklüğe sahip olduğu görülmüştür. Köyün herhangi bir yerleşim evresindeki büyüklüğü göz önünde tutulduğunda, köy nüfusunun yüz kişiden oldukça aşağıda, yaklaşık otuz kişi dolaylarında olduğu düşünülebilir.

Kaynaklar: Bordaz 1973; Bordaz ve Bordaz 1976, 1983; Düring 2006; Thissen 2002a; Yakar 1991: 148-151.

Hacılar (Res. 7)

Bu 135 metre yarı çapında, alçak bir yükseltiye sahip küçük höyük Burdur Gölü'nün aşağı yukarı 3 km güneybatı ucunda ve Kocaçay'ın doğusunda, deniz seviyesinden

yaklaşık olarak 970 metre kadar yüksekte yer alan bir vadi içerisinde bulunur.[35] Yedi mimari tabakaya ayrılan en erken köy evresinde ortaya çıkarılan küçük bir kısım alanda bazıları kırmızı boya izleri taşıyan sıvalı tabanların yanı sıra, kerpiç duvarlı, bir kısmı taş temelli, dikdörtgen biçimli, kısmen korunmuş küçük evlere rastlanmıştır. Yapı içi öğeler arasında ocaklar, dikdörtgen ocak tabanları ve silolar bulunmaktadır. Kapı girişlerinin olmayışına bakılarak, evlerin girişinin çatıdan olduğu söylenebilir. Ev tabanları üzerinde ve ocakların kenarlarında yer alan çok sayıda insan kafatası hâricinde, dikkat çekici bir yapı içi gömüye ulaşılmaması köyün dışında bir mezarlığın var olma olasılığını akla getirmektedir.[36] Köy yıkıldıktan sonra, yerleşim yeri MÖ 7. binyılın sonlarına kadar boş kalmıştır. Geç Neolitik'te yeniden kurulan yerleşim dört mimari tabakadan (IX-VI) oluşmaktadır. Son tabakada ortaya çıkartılan çok sayıdaki ev (on civarında ev birimi) yaklaşık olarak 40 ila 45 m^2 büyüklüğe sahiptir. Bir kısmı 2 metre yüksekliğe kadar korunmuş olan aşağı yukarı 1 metre kalınlığında duvarlar ile inşa edilen VI. tabakaya ait kerpiç evler, tek bir taş temel dizisi üzerine oturtulmuştu. Bazı duvarlarda neredeyse 50 cm genişliğinde pencere benzeri açıklıklar, uzun duvarın ortasında ise kapı benzeri bir açıklık vardı. Dış duvarların büyüklüğüne bakarak, evlerin daha hafif malzemelerden inşa edilmiş kısmen ayrı ikinci bir katı olduğu ileri sürülebilir. Çam ve ardıçtan yapılma kalaslar şekillendirilerek elde edilen ve orta kısımlara yerleştirilen ahşap kazıklar, ahşap kirişler ile inşa edilen düz damı taşıyan daha üst bir yapıyı destekliyor olabilir. Birbirilerine oldukça bitişik bir vaziyette yapılan evler bazı yerlerde açık hava faaliyet alanları ile ayrılıyordu. Sıvalı ev tabanları üzerindeki yapı içi unsurlar arasında ocaklar, ocak tabanları, yiyecek işlemek (örneğin, tahılların öğütülmesi) için kullanılan çalışma platformları, silolar, sekiler ve depolama için ayrılan duvar nişleri bulunuyordu.

Kaynaklar: Mellaart 1970; Yakar 1991.

Kuruçay (Res. 8)

İlk defa MÖ 7. binyılın başlarında yerleşilmiş olan, Burdur Gölü'nün güneyinde yer alan, çok çeşitli dönemlere dair bilgi edinilen höyükte çok sayıda yerleşim tabakası ortaya çıkarılmıştır.[37] En erken yerleşime (13. tabaka) ait mimari kalıntılara ulaşılamamıştır, yalnızca çoğu koyu gri renkli, bir kısmı da kırmızımsı astarlı, devetüyü rengi tonlarında çanak çömlek parçalarının olduğu bir çakıl ve moloz birikintisi ele geçmiş-

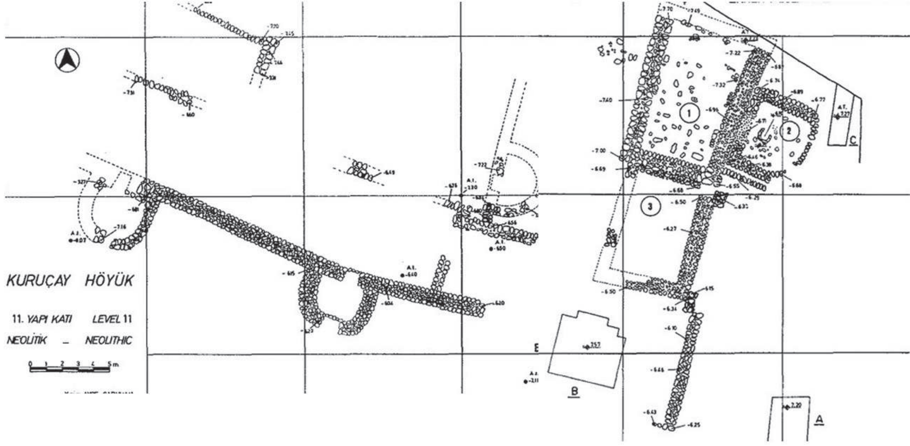
---

35 Duru, göl suyu 930-935 metre kadar çekildiğinde kurulan en erken köyün Mellaart'ın dediği gibi Akeramik Neolitik döneme değil de, (bir radyokarbon değeri daha erken bir tarih ortaya koysa da) kabaca MÖ 7. binyıl başlarına, Çanak Çömlekli Neolitik döneme tarihlendiğini varsaymaktadır (1999: 172-174). IX. ve VI. tabakalardan elde edilen altı konbine edilmiş radyokarbon değeri (Thissen 2002b) Geç Neolitik evresini kapsayan, MÖ 6240-6060 arasına uzanan bir zaman dilimi ortaya koymuştur.

36 Hacılar geçiş evresinde (VI-V) üç gömüye ulaşılmıştır: ölülerin ikisi kırmızı kil kâse, insan başı biçimli bir kil kap, taş kap, kemik iğne ve boncuklardan oluşan mezar hediyeleri ile gömülmüştü. Üçüncü mezarda herhangi bir mezar eşyası ele geçmemiştir (Mellaart 1970: 88-89).

37 Mevcut olan beş tarihten ikisi güvenilmezdir. 13 ila 11. tabakalardan elde edilen geri kalan üç tarih MÖ 7. binyılın son çeyreğini kapsayan bir dönem sıralaması sunsa da (Thissen, http://www.canew.org, Şubat 2006 güncellemesi), arazide yerleşimin daha erken bir dönemde başlamış olması muhtemeldir. Hacılar II ve Kuruçay 7 yerleşimlerinde keramik ve mimaride görülen benzerliklere bakılarak, Kuruçay 7 yerleşiminin MÖ 6. binyılın sonlarına kadar uzandığı çıkarımı yapılabilir.

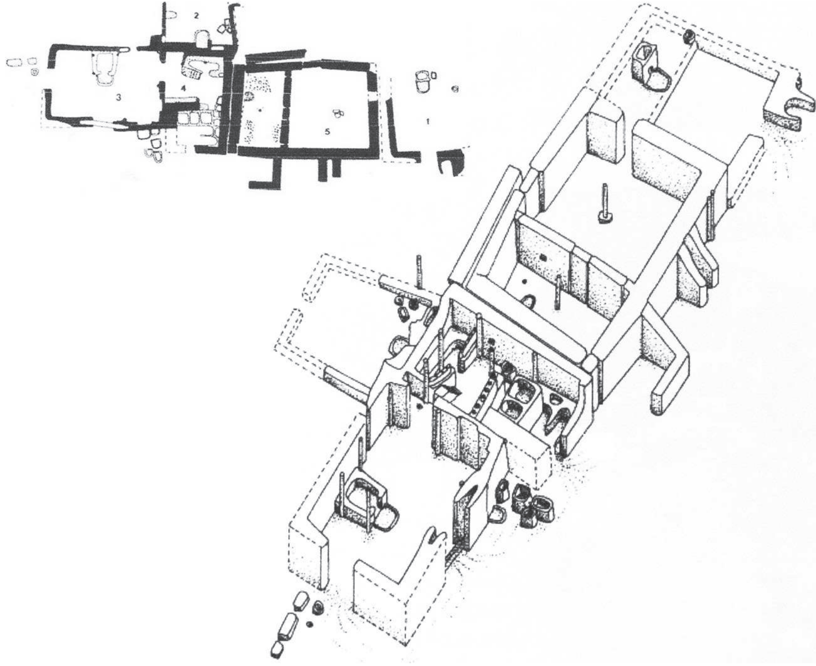

Res. 8: Kuruçay (Duru 1996'dan alıntı).

tir. Yerleşmedeki boşluktan sonra, bir grup çiftçi yeni köy inşa etmiştir (12. tabaka). 12. tabaka mimarisi, ortalama 40 m^2 büyüklüğe sahip olan, taş temel üzerine oturtulmuş kalın kerpiç duvarlar ile inşa edilmiş, dikdörtgen biçimli bitişik evlerden oluşuyordu. Yeni yerleşimciler kırmızımsı astarlı, açkılı mallar ve daha iyi pişirilmiş, kırmızı astarlı, açkılı kaplar üretmiştir.[38] Bir sonraki tabakada (11. tabaka) köyün merkez noktası yer-

38 Kabartma bezekli örneklerin de olduğu bezekli mallar bir artış göstermektedir. Kırmızı boyalı çizgisel motiflerden oluşan farklı düzenlemeler ortaya çıkmış, bu tabakada ve bir sonrakinde soyut tasarımlar ağırlık kazanmıştır (Duru 1999: res. 11-13).

Res. 9: Höyücek (Duru 1995a, 1995b, 2008; Umurtak 2001'den alıntı).

leşimin batısına doğru kaymıştır. Yarı dairesel çıkıntılara ve yaklaşık olarak 1.1 metre kalınlığındaki bir duvara ait mimari kalıntılara ulaşılmıştır. Köy muhtemelen 27 metrelik bir kısmı ortaya çıkarılan bu duvar ve yarı dairesel yapılarla çevriliydi. Söz konusu yapılar sayesinde yerleşimcilere ait yiyecek depolarının ve büyükbaş hayvanların güvenliği sağlanıyordu. Köydeki 11. tabakada ikisi yetişkinlere, ikisi de çocuklara ait dört yapı içi gömü ele geçmiştir. Burada yaşayan topluluk ölülerini köye belirli bir mesafede yer alan yerleşme dışı bir mezarlığa gömmüş gibi görünüyor.

12. ve 13. tabakalarda yabani sığır (*Bos primigenius*), yaban keçisi (*Capra aegagrus*) ve diğer yabani türlere ait hayvan kalıntılarına rastlanması yerleşimcilerin yiyecek ihtiyaçlarının bir kısmını avcılıktan sağladığını göstermektedir.

Kaynaklar: Duru 1994, 2008; Baykal-Seeher 1994.

Höyücek (Res. 9)

Bucak ilçesi içerisinde yer alan, yaklaşık olarak 120 metre çapında olan bu küçük höyük Kuruçay'ın aşağı yukarı 35 km güneyinde bulunur. Kabaca MÖ 7. binyılın sonları ila biraz daha erken bir dönemden itibaren yerleşilen höyük üç yerleşim evresinden oluşmaktadır.[39] Ana Toprak üzerindeki en erken yerleşim tabakasında ahşap

39 Tek bir yanık tabakada alınan ahşap kazık örneklerinden elde edilen altı radyokarbon değeri "erken yerleşim evresini" ve daha sonraki "tapınak evresini" MÖ 7. binyılın ikinci yarısını kapsayan bir zaman dilimi içerisine yer-

yapılara ait bozulmuş kalıntılara rastlanmıştır. Köyün boşaltılması ile yeni yerleşim arasında belirli bir zaman aralığı vardır. "Tapınak evresi" olarak adlandırılan ikinci yerleşim, iki alt evreye ayrılmıştır. Söz konusu alt evrelerde büyük, dikdörtgen biçimli ocakları da içeren yapı içi öğelerin olduğu çok sayıda küçük yapı ile karşılaşılmış ve oldukça sıradışı bir köy mimarisine rastlanmıştır.[40] Daha geç döneme tarihlenen alt evrede meydana çıkarılan, bir yüzü düz öbür yüzü dışbükey olan çeşitli büyüklüklerdeki dikdörtgen biçimli tuğlalardan inşa edilen üç dikdörtgen yapı son derece sıradışı bir plana ve yapı içi öğelere sahiptir.[41] 4 nolu yapı içerisinde rastlanan, küçük hücrelerden ve büyük mermer bir tekneye doğru yaslanan 80 cm yüksekliğindeki altı basamaklı bir minyatür merdivenden oluşan küçük çevirme alan buna bir örnektir.

Mermer tekne üzerinde bir dizi kâse ve çarık şekilli kaplar ele geçmiştir. Birbirleriyle bağlantılı olan 3 ve 4 nolu yapılarda gerçekleştirilen faaliyetlerin kutsal bir nitelik taşıma ihtimali bulunmaktadır. 3 nolu yapının girişinin yan kısmında bulunan yapı içi ocak, öğütme taşı ve taş havan 4 nolu yapı ile birlikte, bu yapının çok çeşitli faaliyetler için kullanıldığı izlenimini vermektedir. Yiyecek işleme ve hazırlama, samanın ve işlenen yiyeceğin depolanması.

Söz konusu yerleşim evresinde, çömlekçiler kahverengi ve gri renkte, oldukça iyi açkılanmış tek renkli mallar üretmiştir. Çanaklar ve S profilli kâseler ile daha önceki basit kap formları arasında neredeyse hiçbir benzerlik yoktur. Bu tabakanın yıkıma uğramasıyla beraber, köy belirli bir süre zarfında boş kalmıştır. Bir sonraki evrede ("kutsal yapılar evresi") kurulan yeni köyde çok sayıda koşut hizalı, ancak bağlantısız duvar ile karşılaşılmıştır. Adanan adaklar arasında kilden yapılma, doğal biçimli ve şematik kadın figürinleri bulunmaktadır. Adakların duvarlara açılan mekânlar içerisine ve sıvalı bir platformun üzerine bırakılması, buranın kutsal özelliğe sahip bir alan olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır. Yeni evrede daha düşük kalitede çanak çömlek üretilmesi, tutamakların ya da diğer türdeki kulpların olmayışı ve keskin omurgalı ya da dışa çekik ağızlı yeni kap türlerinin ortaya çıkması bu evredeki yerleşimcilerin "tapınak evresinde" yaşayan önceki yerleşimciler ile ilişkili olmadığı izlenimini uyandırmaktadır.[42] Bu evrede çanak çömleklerdeki diğer bir yenilik ise bej üzerine kırmızı boyalı malların üretilmesidir.

Kaynaklar: Duru 1993, 1995a, 1995b, 1999, 2008; Umurtak 2001.

Bademağacı (Res. 10)

Antalya'nın kuzeyinde, Çubuk Beli Geçidi'nin yaklaşık olarak 5 km kuzeyinde yer alan yerleşimde Neolitik Çağa ve İlk Tunç Çağına ait kalıntılar ele geçmiştir. MÖ 7. binyılın

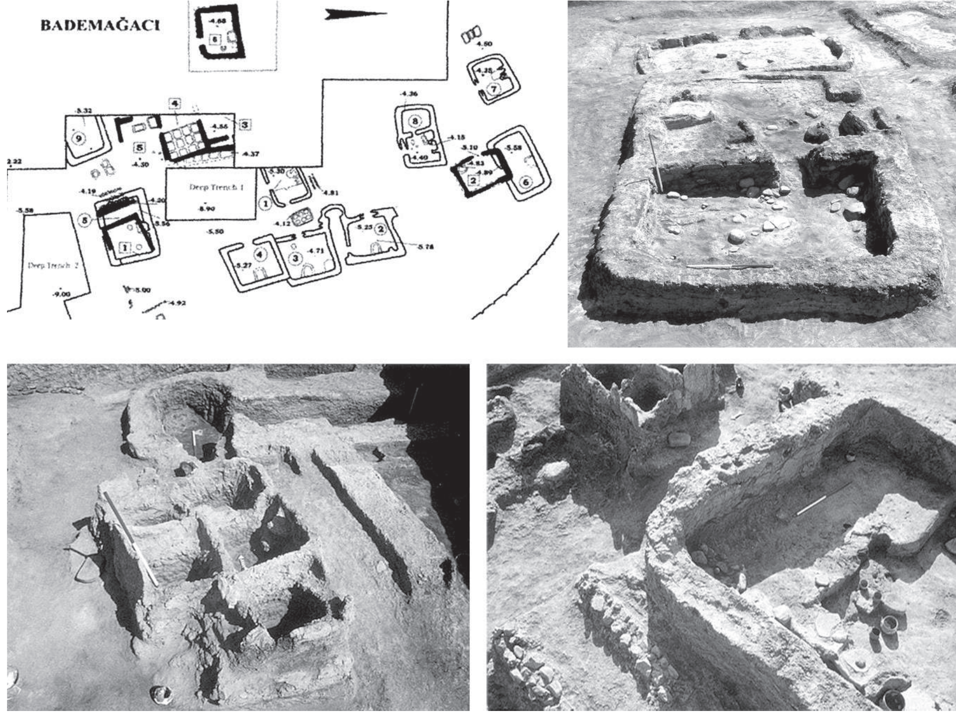
---

leştirmektedir. Elde edilen tarihler 1 sigmada her biri üç özdeş tarih içeren iki ayrışık dönem grubuna ayrılmaktadır. Daha erken döneme tarihlenen grup MÖ 6445-6419 aralığına (%162.0 uyuşma ile) denk düşer. Daha geç döneme tarihlenen diğer grup ise %160.6'lık toplam uyuşma ile MÖ 6240-6200 (%18.6) ve MÖ 62250-6200 aralığına karşılık gelir (Erdoğu *ve diğ.* 2003).

40 İlk alt evrede ortaya çıkarılan 1 ve 2 nolu yapıların planı son derece belirsizdir (Duru 1999; 176-177, res. 15; Umurtak 2001: 686).

41 5 nolu yapının duvarları 2 metre yüksekliğe kadar korunmuştur (Duru 1995a: plan 4/1-2).

42 Duru, "Neolitik dönemin sonlarında doğru bölgenin kuzey ve güney kısımları arasında çanak çömlek gelenekleri açısından belirgin farklar olduğunun" altını çizmektedir (Duru 1994, 1999: 170).

Res. 10: Bademağacı. R. Duru ve G. Umurtak tarafından kazılan bu önemli yerleşme, Antalya'nın kuzeyi ile Göller Bölgesi arasındaki bölgenin Neolitik döneminin sosyal, ekonomik ve ruhanî yaşamına uzun yıllar ışık tutmuştur (Duru 1998, 1999, Duru ve Umurtak 2008).

başlarında kurulan en erken yerleşimde, (ENI/9-6) aralarında geçitler ve avlular olan, taş temelsiz, kerpiç duvarlı birkaç ev ortaya çıkarılmıştır.[43] Köy mimarisi her biri önden girişli, dikdörtgen biçimli evler ile öne çıkar. ENII/3-2 yerleşim evresinde, yuvarlak köşeleri olan, kırmızı boyalı, sıvalı kerpiç duvarlar ele geçmiştir. Dikdörtgen biçimli kerpiç evlerin olduğu köy mimarisinin yapısal özellikleri, planı ve mimari özellikleri iki ana alt yerleşim evresi süresince çok büyük değişikliklere uğramamıştır.[44] Evler ortalama olarak 20-24 m^2 civarında büyüklüğe sahipti. Sıkıştırılmış toprak tabanlar üzerindeki yapı içi öğeler arasında düz bir yüzeyi olan, kubbeli fırın ile kapının karşısındaki uzun duvarın ortasına açılan kül çukuru bulunuyordu.[45] Çatı, eşik ve kapıların inşasında en

43 Duru 2003, 2005; Umurtak 2001, 2002, 2003, 2005, 2006. EN 8 tabakasına ait tek tarih MÖ 7000-6690 aralığını gösterir (Thissen 2002b; http://www.canew.org (2006 Şubat Güncellemesi). EN 2 tabakasına ait altı tarih ise MÖ 6450-6260 zaman aralığını verir. Bu hesaplamalar diğer radyokarbon tarihli yerleşmelerle olan maddi kültür ilişkileriyle doğrulanmaktadır. EN 4-3 tabakalarında rastlanan baskı düzeltili obsidyen ve dikey kulplu, tek renkli, açkılı, geniş ağızlı çanak çömlek Çatalhöyük VII/VI tabakalarına ait benzer gruptaki buluntu toplulukları ile karşılaştırılabilir.

44 Genel olarak bölme duvarlarının inşasında kullanılan saman katkılı kerpiçlerden farklı olarak, ev duvarlarında dikdörtgen, prizma şekilli, büyük kerpiçler ve bir yüzü düz öbür yüzü dışbükey olan daha küçük kerpiçler de ana yapı malzemeleri arasındaydı (Umurtak 2001: 684).

45 İki yetişkine ve yedi çocuğa ait kalıntıya ulaşılan, 35 m^2 büyüklüğündeki ev ENII/3 evresinde görülen istisnai bir

önemli yer tutan malzeme ahşaptır, ancak bu durum duvar mimarisi için geçerli değildir. Seki, yuvarlak ocaklar, geçici çalışma platformu, külhan çoğu evde sıklıkla karşılaşılan yapı içi unsurlar arasındaydı. Ezgi taşlarının varlığı temel yapı içi faaliyetin yiyecek işleme ve pişirmeden oluştuğunu kanıtlar niteliktedir. Ev tabanları altındaki çukurlar içerisine yerleştirilen birkaç büzülmüş pozisyondaki gömü haricinde, ölenlerin yerleşme dışı mezarlar içerisine gömüldüğü sanılmaktadır. ENII/2 evresinde çeşitli yapı içi ve yapı dışı depolama unsurları ile karşılaşılmıştır. Bu hücremsi yapıların önemli miktarda tahılın muhafazası için kullanılmış olma ihtimali bulunsa da, endüstri ile ilişkili üretim de dâhil, temel gıda ürünleri dışındaki ürünleri saklamak için de kullanılmış olabilir.[46]

Kaynaklar: Duru 1997a, 1997b, 1998, 1999, 2000a, 2002, 2003a, 2004, 2005, 2008; Duru-Umurtak 2007; Umurtak 2001, 2002,2005, 2007.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Arkeolojik veriler Batı Anadolu'da tarımın Orta Anadolu'ya nazaran daha geç bir dönemde başladığına işaret ettiğinden, çiftçilerin yavaş yavaş Konya Ovası'na yayılmış olması ve bölgesel kültür anlamda farklı olan komşu topluluklar (Göller Bölgesindeki topluluklar da dâhil olmak üzere) arasındaki ekonomik etkileşimin bu yayılım sürecini hızlandırmış olması muhtemeldir. Doğu-batı yönlü uzanan Bakır Çay, Gediz, Küçük ve Büyük Menderes vadileri orta ve batı bölgeler arasında etkileşim görevi gören ana yollardı.[47] Aslında, Ege kıyılarındaki yerleşmelerdeki çanak çömlekler ile Hacılar IX-VI, Höyücek ve Bademağacı çanak çömlekleri arasında görülen benzerlikler bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Orta-Batı Anadolu platosunun güneyinde rastlanan el yapımı çanak çömlekler, tek renkli, hafif açkılı, devetüyü, krem, açık gri, grimsi-kahverengi kaplar ile temsil edilmektedir. Üretim ve fırınlama kalitesi alacalı renklerin yanı sıra, daha açık ya da daha koyu renk tonlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çanak çömlek içerisinde, çömlek ve kâse formları ile bir kısmı küre biçimli, büyük bir kısmı ise düz ağızlı derin kaplar yaygındır. Çömlek formları içerisinde dikey omurgalı, daralan ağızlı kaplar ile dışa çekik, içe çekik ya da kalınlaştırılmış ağız kenarlı kap çeşitleri ağırlıktadır. Bazı kaplar üzerine dikey olarak yerleştirilen tek ya da çift delikli tutamaklara ip geçiriliyor ve kaplar asılarak muafaza ediliyordu. Gelişen fırınlama tekniğiyle ve kil kalitesinin artmasıyla birlikte, mallar daha kırmızımsı, kırmızı-kahverengi ve kahverengi bir hâl almış, çömlekçiler malları daha dikkatli bir biçimde açkılamaya başlamışlardır. Söz konusu binyıl içerisinde, dikey delikli tutamakları olan S profilli kâseler daha da yaygınlaşmıştır. Bademağacı'nda çömlekçiler erken yerleşim evresi boyunca hiçbir sekteye uğramadan orta düzeyde fırınlanmış, gri-kahverengi arasında değişen, tek renkli, yayvan ve derin kâseler ve basit S profilli, oval ağızlı kap kacaklar

---

durumdur. Söz konusu yanmış evin farklı kısımlarına ait buluntular arasında damga mühür, kemik spatula, taş keski, el baltası, büyük miktarda boncuk ve çok sayıda tüm kap vardır (Duru 1999: res. 27-28, Duru 2004: 15-20; Umurtak 2001: 684).

46 Yakınlarda ele geçen yüzlerce çakmaktaşı ve obsidyen dilgi ve düzinelerce yassı balta bu olasılığı kuvvetlendirmektedir (Duru 1999: 180).

47 Büyük Menderes vadisindeki tarihöncesi yerleşim için ayrıca bk. Akdeniz 2002.

üretmişlerdir (Duru 1999: 181). Dönemin sonlarına doğru, az sayıda da olsa kırmızı renkli basit ve çizgisel bezemeler ile süslenen bezemeli mallar üretilmeye başlanmıştır. Zoomorfik (hayvan biçimli) kapların ve antropomorfik baş formundaki bir kabın ele geçtiği Hacılar VI. tabakasındaki çanak çömlek çeşitleri (Mellaart 1970: 99-109) yerel çömlekçilerin kabartmalı kapları üretmek için kendi sanatsal becerilerini kullandığını ortaya koymaktadır. Hacılar VI. tabakasına ait mermer kâseler Göller Bölgesi için karaktersitiktir. Yüksek bir formu ve S şeklinde profili olan bu kaplar farklı büyüklüklerde ve üç ya da dört ayaklı olarak yapılmıştır. Büyüklük ve üslup açısından birtakım yerel farklılıklar gösterse de, bölgesel kültür kimliğin bir diğer göstergesi Hacılar, Höyücek ve Kuruçay'da ele geçen, pişmiş topraktan yapılma figürinlerdir. Figürinlerde göğüsleri ve kalçaları tamamen açıkta olan, diz çöker, oturur ya da yatar pozisyonlarda duran, bazen bir bebeğin ya da çocuğun eşlik ettiği doğal uslupta yapılmış çıplak kadınlar betimlenmiştir.

Doğu Trakya

Marmara'da denizel sondalardan elde edilen Palinolojik veriler bu dönemde Marmara Havzasının içlerinden başlayarak kıyı çizgisi boyunca uzanan belirli zamanlarda yaprak döken sık ormanlar olduğunu göstermektedir (Özbek 2008b: 10). İlk köyler MÖ 7. binyılın dördüncü çeyreği itibariyle görülmeye başlanmıştır. Hoca Çeşme, Hamaylıtarla, Kaynarca ve Aşağı Pınar'da köylerin ortaya çıkışı tahminlere göre aşırı nem oranının egemen olduğu, nispeten daha düşük sıcaklıkların görüldüğü, dolayısıyla tahıl tarımı için çok ideal olmayan bir ortamın olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. Doğu Trakya'daki köy toplulukları MÖ 7. binyılın sonlarına doğru Ege kıyısında yerleşik konumda bulunan Batı Anadolulu çiftçiler ile etkileşim içindeydi (Reingruber ve Thissen 2005: 322; Özbek 2008a, 2008b, 2010; Özbek ve Erol 2001; Özdoğan 1998a, 1998b, 2001). Doğu Trakya'daki köy topluluklarının bir kısmının Orta Batı Anadolu kökenli olma ihtimali göz ardı edilemez. Üzerlerine dik olarak yerleştirilmiş, tüp veya yumru biçimli tutamakları olan S profilli kaplar, geniş ağızlı çömlekler, dik kenarlı, dışa açık kâseler de dahil olduğu kırmızı astarlı ve açkılı Kaynarca Neolitik dönem çanak çömleği ile Batı Anadolu malları (örneğin, Hacılar, Ulucak) arasında Kuzeybatı Anadolu tarzı çanak çömleklere (örneğin, Fikirtepe) göre daha büyük benzerlikler vardır (Özbek 2008b: 6; Lichter 2005. 62).

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Bu dönemdeki bölgesel kültür kimliğin ana göstergeleri yerel çanak çömlek repertuvarında karşılaşılan birkaç mal cinsidir. Coğrafi mesafeye rağmen, Trakya ile Anadolu kıyı ve iç bölge toplulukları arasında kurulan düzenli ya da geçici ilişkiler (doğrudan ya da aracılar yoluyla) kuşkusuz yalnızca ekonomik ve sosyal modellerin değil, teknolojilerin de iki yönlü olarak yayılımına katkıda bulunmuştur (bir sonraki bölüme bakınız).

Kilikya

Alüvyal Kilikya Ovası, Amanos boyunca uzanan kıyı çizgisini saymazsak, iki farklı bölgeden oluşmaktadır. Tarsus Çayı, Seyhan ve Ceyhan akarsuları ile sulanan ve kalın

bir alüvyon birikintisi ile örtülü olan ovanın (Çukurova) güneybatı kesimleri düz ve kısmen de olsa bataklık bir araziye sahiptir (Yakar 1985b: 210-211). Deniz, akarsu ve rüzgâr aşındırma ve biriktirmesine bağlı olarak ortaya çıkan lagün ve bataklık gibi kesintisiz devam eden jeomorfolojik oluşumlar tarihöncesi kıyı şeridini büyük oranda değişime uğratmıştır. Muhtemelen Kazanlı hâricinde, tarihöncesi döneme tarihlenen höyüklerin çoğu günümüzdeki kıyıdan neredeyse 10-15 km kadar içeride yer almaktadır. Yumuktepe veya Tarsus Gözlükule tarihöncesi tabakalanma veren başlıca höyükler olsa da, Adatepe II, Adana'nın doğusunda Boz I, Çavuşlu Höyük, Adana'nın 15 km güneydoğusundaki Çukur Köprü gibi höyüklerin altında gömülü köy tarzı yerleşmeler vardır (Harmankaya *ve diğ.* 1997).

Buna benzer yerleşmelerin konumu erken köy topluluklarının doğuda ve batıda Toroslar, kuzeydoğuda Anti-Toroslar ve doğu ve güneydoğuda Amanos ile çevrili olan Kilikya Ovasındaki bataklık alanlardan uzak durduğunu ortaya koyuyor. Bu dağ silsilesi yüksek oranda yağmur aldığı için bölge oldukça bereketlidir. Doğu Akdeniz Havzasının bir parçası olarak, buzul sonrası iklim ortamı Erken Holosen'de oldukça nemli bir hâl almış, alt bölgesel farklılıklarla birlikte yazlar sıcak, kışlar ılık geçmiştir (Rossignol-Strick 1993, 1999; Roberts *ve diğ.* 2001). Kilikya'da Toroslardan Akdeniz'e kadar uzanan, oldukça iyi sulanan Çukurova zengin bir bitki örtüsüne sahipti. Yumuktepe'nin erken tabakalarında ele geçen badem, meşe ve çam ağaçlarına ait kömürleşmiş kalıntılara bakarak bitki örtüsünün çok çeşitli ağaçlardan oluştuğu ve en azından Mersin Ovası'nın yoğun bir biçimde ormanla kaplı olduğu söylenebilir (Caneva 1999: 107). Sahip olduğu yumuşak Akdeniz iklimi ve kaynak bakımından zengin çevresi sayesinde, bölge daha eski dönemlerden itibaren ideal bir ortama dönüşmüştür.

Yumuktepe-Mersin

Bu büyük höyükteki en erken yerleşim MÖ 7. binyılın başlarına tarihlenir.[48] Önceki Garstang tarafından yapılan kazılarda, höyüğün erozyona uğramış olan kısmında 45 m^2 küçük bir alanda Erken Neolitik tabakalara ulaşılmıştır. Bu alanda dal örgü mimari kalıntılar ve içlerinde bitki kalıntıları bulunan silolardan oluşan yanık bir yerleşim katmanına rastlanmıştır. Yerleşimcilerin çukur tabanlı derme çatma kulübelerde yaşamış olduğunu söylemek mümkündür. Yapı dışına inşa edilen taş döşeli ocak tabanları birtakım domestik faaliyetlerin dışarıda yapıldığını kanıtlar niteliktedir.[49] XXVI. tabakada muhtemelen yükseltilmiş ev tabanından girilen kiler benzeri odacıkların hâricinde, net bir planı olmayan uzun, dikdörtgen biçimli çok sayıdaki yapıya ait taş temeller ile karşılaşılmıştır. Evler arasında yer alan kalın çamur sıvalı alanlar ve taş döşeli silolar tahılların dönemin sonlarına doğru toplu olarak depolandığına dair kanıtlar sunmakta-

48 Kazılarda 19 radyokarbon tarihine ulaşılmıştır. Bu tarihlerden ikisi XXXII. tabakayı MÖ 8. binyılın son çeyreğinden MÖ 7. binyılın ilk yarısını kapsayan zaman dilimi içerisine yerleştirmektedir. XXXII. tabakasına ait tarihin (Roma 734) bir sonraki yerleşimi MÖ 8. binyılın ikinci çeyreği içerisine koyduğu düşünülürse, tek bir tabakanın bu denli uzun bir süreci kapsaması hâliyle kuşkuludur.

49 Erdoğu *ve diğ.* 2003. XXIX. tabakaya ait iki tarih, yerleşimin MÖ 8. binyılın ikinci çeyreğinin ortaları ila sonlarından başlayarak bir yüzyıl kadar sürdüğünü göstermektedir. XXVII. ve XXVI. tabakalar olasılıkla MÖ 7. binyılın son çeyreğindeki yerleşime aittir.

dır. XXIV. tabakadan XXV. tabakaya geçilirken topluluğun kültür yapısının bir takım değişimlere uğramış olma ihtimali de bulunmaktadır. Yerleşimdeki kısa kesintinin ardından XXV. tabakada yeniden inşa edilen köyün geleneksel inşa tekniklerinden, yerleşim planından ve çanak çömlek üretiminden belirli oranda ayrıldığı gözlemlenmiştir. Bu durum, farklı bir grup tarafından yeni bir yerleşimin kurulduğuna ya da dış grupların topluluk içerisine alınarak dışevlilik yapıldığına işaret etmektedir. Çanak çömlek repertuvarı, çağdaş düzendeki açkılı ve boyalı çanak çömleği üreten Amik Ovası'ndaki yerel halklarla etkileşim kurulduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Kaynaklar: Garstang 1953; Caneva 1999; Bréniquet 1995; Yakar 1991: 130-135.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 11)

Orta-Güney Anadolu platosu ile Kuzeybatı Suriye arasındaki konumu ve Kıbrıs'a olan uzaklığı düşünülünce, Kilikya nüfusunun farklı bölgesel kültür kökenlere ait gruplardan oluşmuş olabileceği akla gelmektedir. Yumuktepe yerleşimcilerinin beslenme alışkanlığı tahmin edildiği gibi çok kültürlü olan Kilikya toplumundaki bölgesel kültür kimliğin göstergesi olarak sayılsa da, bu varsayımı tarihöncesi konteksler içinde kanıtlamak oldukça zordur (Caneva 1999; 2002: 121).

Yumuktepe'nin tek başına MÖ 7. binyılla ilişkili bölgesel yapıya dair maddi kültür özelliklerini sunması mümkün görünmüyor. Birtakım tek renkli, iyi kalite mallardan (örneğin, ince cidarlı, kahverengi yarı küresel kâseler) oluşan, yerleşmeye ait çanak çömlek repertuvarı çağdaşı Amik çanak çömlekleriyle benzerlik gösterir.

Res. 11: Yumuktepe'nin Neolitik tabakalarına ait tek renkli çanak çömlekler (Garstang 1953).

Güneydoğu Anadolu Dağ Etekleri ve Düzlük Alanları

Tell al-Rasm, Dutlu Höyük, Kırıkhan'ın 18 km güneydoğusundaki Büyüktepe, Reyhanlı'nın 6 km kuzeyindeki Davutpaşa'nın yanı sıra, Amik Ovası'ndaki diğer yayınlanmış yerleşimler de bu geniş bölgenin kuzeybatısındaki Neolitik döneme dair birtakım bilgiler sunmaktadır (Harmankaya *ve diğ.* 1997; Yener 2005; 36; Balossi 2004). Tell Cüdeyde verileri ve Tell Kurdu'daki son dönem çalışmalarından elde edilen veriler Amik Ovası'ndaki ekolojiye ve geçim ekonomilerine ışık tutmaktadır. Tarihöncesi yerleşmelerin A ve B evrelerinde ovanın orta kısmında, Hasanuşağı gibi yerler tercih edilmişe benziyor. A Evresi bölgesel kronoloji içerisinde MÖ 7. binyılın ortaları ila sonlarına karşılık gelmektedir.[50] Tarımın gelişimine dair ek bir ışık tutan

50 Amik Ovası'ndaki tahminî kültürel ortaklığa bağlı olan kültürel ardışıklık büyük oranda Tell Cüdeyde, Tel Kurdu ve ek yerleşmelerdeki tabakalaşmaya dayanır. A ve B evreleri "Çanak Çömlekli Neolitiği" temsil eder.

büyük yaşam alanlarından biri de Diyarbakır'ın güneyinden Dicle-Batman akarsu kavşağı yakınlarına kadar uzanan 60 kilometre uzunluğundaki geniş bölgedir (Parker *ve diğ.* 2002: res. 1; Algaze *ve diğ.* 1991: 180). Yukarı Dicle Vadisi kuzeyde Doğu Toroslardan güneyde Tur Abdin'e kadar uzanır. Çok da geniş olmayan taşkın yatağından farklı olarak, vadi boyunca ratslanan nispeten verimli toprağa sahip ova seviyesinin altındaki teraslar kalıcı yerleşim için uygun bir mekân oluşturuyordu. Dicle kıyılarındaki, özellikle de kuzey kısımlar boyunca yabani hayata elverişli göletler ve küçük göller avcı-toplayıcıların, sonrasında ise hayvanlarına su vermeye gelen sığır çobanlarının tercih ettikleri bir bölge hâlini almıştır. Akarçaytepe'de dişbudak (*Fraxinus*), söğüt (*Salix*), karaağaç (*Ulmus*), kavak (*Populus*), ılgın (*Tamarix*) gibi ağaçlara ait kömürleşmiş kalıntılar hem bu yerleşmenin hem de Fırat vadisindeki diğer yerleşmelerin çevresinin ağaçlık olduğunu ve badem (*Amygdalus*), fıstık (*Pistacia*), meşe (*Quercus*) ve incir (*Ficus carica*) gibi ağaçlar için iklimsel olarak uygun şartlara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ilısu Baraj Projesi ile ilişkili olan çok sayıdaki kurtarma kazısı Yukarı Dicle ve Aşağı Fırat Neolitik kültürleri arasındaki ilişkiye dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bismil'in 20 km doğusunda yer alan Salat Cami Yanı kurtarma kazısının yapıldığı yerleşimlerden biridir (Miyake 2005-2006). En erken Neolitik yerleşimdeki (I. evre) domestik mimari, Çayönü geç yerleşim evresiyle ilişkilendirilebilmekte, çanak çömlek açısından Akarçay Tepe ve Mezraa-Teleilat ile güçlü paralellikler göstermektedir (Miyake 2005, 2006). Yerleşmedeki (Hassuna Sonrası ve Erken Hassuna) birbirini izleyen evrelere (2-3) ait çanak çömlek kültürel etkileşimin olduğu yeni kaynaklara işaret etmektedir.

Çayönü

Yerleşimdeki yaşam MÖ 7. binyılın başlarına kadar sürmüştür.[51] Yerleşimin doğu kısmındaki taş temelli, büyük kerpiç evler yeni köy mimarisinde baskın bir yere sahiptir (bir önceki bölüme bakınız). Önceki yapılara göre daha az özenle inşa edilen bu evlerde gömme tabanlar ve iç köşelerde hafif kıvrılmış olan iç duvarlar boyunca uzanan seki benzeri ek öğeler bulunuyordu. Görünüşe bakılırsa, bina içi gömü geleneği o dönemde mevcut değildi. Yine yerleşimin doğu kısmında ortaya çıkarılan dikdörtgen biçimli büyük evler (DK, EA ve DT) toplu törenlerin düzenlendiği mekânlar olma görevini üstlenmeye devam etmiş olabilir. Önceki " meydanın" yerine toplu ekonomik faaliyet alanı inşa edilmiştir. Kazılan alanın büyüklüğü göz önüne alındığında, "büyük odalı" evlerin hem içinde hem de dışında gömülere rastlanmamış olması yapı dışı bir mezarlığın olma ihtimalini akla getirmektedir.

Kaynaklar: A. Özdoğan 1999; Yakar 1991: 42-68, 1994: 7-9.

Akarçay Tepe

Aşağı yukarı 53 hektar büyüklüğündeki alçak yükseltili höyük Fırat'ın doğu kıyısında yer alır. Yapılan kazılar sonucunda altı tarihöncesi yerleşim evresi ortaya çıkmıştır.

51 "Büyük odalar" evresinden alınan radyokarbon tarihli tek bir örnek geçici değer olarak MÖ 6640-6270 arasına tarihlenmiş ve söz konusu evin %68.2 olasılıkla MÖ 7. binyıl yerleşiminin ortalarına ait olduğu ifade edilmiştir.

Olasılıkla MÖ 8. binyıl içerisinde başlayan yerleşim birtakım kesintilerle birlikte bu dönemin sonlarına kadar sürmüştür.[52] Yerleşimin doğu bölümünde ortaya çıkarılan IV. evreye ait köyde (aşağı yukarı MÖ 7040-6600) taş temelli, kerpiç duvarlı evlere rastlamıştır. Obsidyen, çakmaktaşı ve temel taş aletlerin atıldığı açık alanlar, yerleşim planında evler arasında işlik alanların mevcut olduğu çağdaşlarından çok da farklı olmadığını gösterir. III. evrede, ızgara planlı evler (10. tabaka) yerine hücre planlı evler (7. ve 8. tabaka) geçmiştir. Bu yapılardan biri olan, 8. tabakaya ait 50 m^2 büyüklüğündeki T yapısında 12 adet iç bölmeye rastlanmıştır.

Sonraki yerleşim evresinde (III) mimari kalıntılar hem plan hem de yapı olarak farklılık göstermektedir. Ahşaptan yapılma hafif yapıların yanı sıra, içlerinde platformlardan oluşan işlikleri olan taş temelli evler de bulunuyordu. Kazılarda bulunan çamur sıvalara dayanarak, kerpiç duvarların sıvandığı söylenebilir. Bir sonraki evrede (II), ızgara planlı evlerin olduğu önceki yapı geleneği devam etmiştir (örneğin, BA yapısı). Yerleşmenin açık alanlarında yapılan fırın ve ocaklar yiyecek işlemenin ve endüstrilerle ilişkili üretimin yapı dışı faaliyetler olarak kaldığını ortaya koymaktadır.

Üç alt evrenin meydana çıkarıldığı sonraki evrede (II) ise taş temelli, kerpiç duvarlı, çok odalı evler ve çok sayıda taş temelli, yuvarlak biçimli yapı ile karşılaşılmıştır. Bu evrede rastlanan büyük, dikdörtgen biçimli bir evin iç bölümlemesi, sıkıştırılmış toprak tabanlara sahip olan daha büyük odaların istirahat ve yaşam alanı, daha küçük odalarınsa yapı içi depo alanları olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Bu iki farklı köy mimarisinin aynı dönemde var olma ya da en azından çakışmış olma olasılığı da vardır. Daha sonraki yerleşim evresine (I) ait oldukça az korunmuş mimari kalıntılar açık bir yerleşim planı sunmamıştır.

Kaynaklar: Balkan-Atlı *ve diğ.* 2004; Özbaşaran ve Molist 2005.

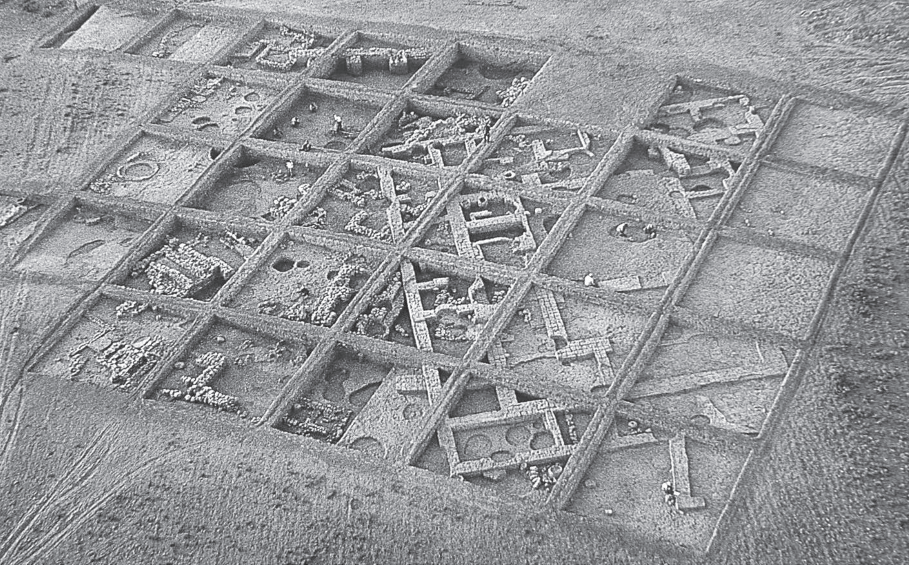
Mezraa-Teleilat (Res. 12)

Birecik'in güneyinde, Aşağı Fırat vadisinde bulunan yerleşmede çok evreli bir yerleşime ait kalın dolgular ele geçmiştir.[53] İlk yerleşimciler MÖ 8. binyılın sonlarına doğru bölgeye varmış, onları takip edenler MÖ 6. binyılın son çeyreğine kadar yerleşmede kalmıştır.[54] 150 m^2 büyüklüğünde bir alan içerisinde ortaya çıkarılan IV. Evrede yüksek, ızgara planlı taş temelleri olan kerpiç evler meydana çıkarılmıştır. Geç Akeramik Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e geçiş evresinde (III) en az dört yapı katına ulaşılmıştır. Yerleşme, en azından kazılan açmalarda, aralarında geniş açık alanların olduğu, taş duvarlardan inşa edilmiş, uzun, dikdörtgen biçimli, birbirinden bağımsız evlerden oluşuyordu. Söz konusu açık alanlarda yuvarlak ahşap yapıların izlerine rast-

52 I. ve II. evreler Halaf Öncesi Neolitik, III. evre "Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB)-Çanak Çömlekli Neolitik" geçiş evresi, IV-VI. evreler ise son, geç ve orta "Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB)" evreleri olarak sınıflandırılmıştır.

53 En erken IV. evre yerleşimi MÖ 8. binyıla (IV. evre) denk gelmektedir. Sonraki yerleşim evresi (III) Çanak Çömleksizden Çanak Çömleğe geçiş evresini, II. evre ise MÖ 6. binyılın son çeyreğine daha süren Neolitik dönemi temsil eder. Yerleşme Halaf dönemi süresinde terk edilmiş ve 5500 yıl süresince boş kalmıştır (Karul 2003, Karul, Ayhan ve Özdoğan 2003).

54 Yerleşme yaklaşık olarak MÖ 5200li yıllarda (ya da erken "Halaf" dönemi boyunca) terk edilmiş ve Geç Demir Çağıyla birlikte tekrar yerleşilmiştir.

Res. 12: Mezraa-Teleilat. Geç Akeramik ve Çanak Çömlekli Neolitik çağa ait mimari de dahil buluntular içeren bu çok evreli yerleşme M. Özdoğan tarafından kazılmıştır.

lanmıştır. Neolitik köyün ortaya çıkartılan 600 m^2'lik kısımında (IIB evresi), hücre benzeri taş temelli dikdörtgen kerpiç evlerle karşılaşılmıştır. Görünüşe bakılırsa, yan yana dizilen evler işlikler, ocak ve fırınlara rastlanan bir orta avluyu çevreliyordu. Kazılar süresince meydana çıkarılan taştan çevre duvarının bir bölümüne bakarak, köyün tamamının ya da bir kısmının muhtemelen sellere karşı etrafının çevrili olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar: Karul 2003; Karul *ve diğ.* 2002, 2003; Özdoğan 2003.

Sakçagözü (Coba Höyük)

9 metre yüksekliğinde, yaklaşık olarak 1.3 hektarlık bir alanı kaplayan höyük Sakçagözü köyünün 3 km güneyindeki bataklık alanın yakınında yer alan doğal bir yükselti üzerine konuşlanmıştır. İlk defa MÖ 7. binyılın sonlarında (I. dönem) dal örgü evlerde yaşayan bir grup çiftçi tarafından yerleşilmiş, sonraki dönemlerde de yerleşik olarak kalmıştır.

Kaynaklar: Yakar 1991: 97-88; Taylor, Williams ve Waechter 1950.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Akarçay Tepe'deki Çanak Çömlekli Neolitik evresine ait yerel basit formlu çanak çömlekler bölgenin ilk mallarını oluşturmaktadır. Yüksek oranda grit içeren açkılı basit malların yüzeyi düzeltilmiştir. Hafif bir biçimde içe çekik ağızlı mallar yaygın kap formunu oluşturmaktadır, malların bir kısmında tutamaklara da rastlanmıştır. Daha sonraki Neolitik evrede (II. evre) çanak çömlek üretiminde artış gözlenmiş, erken dönem formlarına benzer formda mallar ele geçmiştir. Repertuvar içerisinde saman

katkılı, kaba ve düzeltilmiş yüzeyli mallar baskın hâle gelmiş, çeşitli formlarda kulplu büyük kapların yanı sıra, yayvan ve yarı küresel kâseler yaygınlık kazanmıştır. Akarçay Tepe I. evrede üretilen çanak çömlek, bazı form tiplerinin doğudaki uzak bölgelerden alınmış olduğu hissini uyandırmaktadır. Ancak, doğu etkisi maddesel kültürün ve yerel geleneklerin gelişimi üzerinde önemli bir role sahip olmamıştır. Geç Neolitik evresinde, Akarçay Tepe yerleşimcileri, gevşek dokulu, yüksek oranda saman katkılı kaba mallara ek olarak, saman ve grit katkılı kaliteli çanak çömlekler de üretmiştir. Tahıl ayırma tepsileri (husking trays) ilk defa bu evrede görülmüştür. Koyu kırmızı, kırmızı açkılı ve sade malların baskın olduğu iyi pişmiş yeni çanak çömlekler arasında bir kısmı dik bir profile sahip olan yayvan ve yarı küresel kâseler de bulunmaktadır. Ağırşak ve silindirik ya da mantar şekilli kil nesneler farklı domestik faaliyetlerin olduğuna işaret etmektedir. Kilden yapılma antropomorfik figürinler bu dönemde oldukça seyrektir. Olasılıkla Amik B evresiyle çağdaş olan Sakçagözü basit el yapımı çanak çömleği renk olarak kırmızı, kahverengi, siyah ve gri arasında değişkenlik göstermektedir. Bunun yanında, dik profilli, çizili, çizgisel bezekli (sade ya da beyaz dolgulu) ya da açkı bezekli kâseler bölgenin batı kısımlarına özgü bölgesel kültür göstergelerden birini oluşturmaktadır.

Yorum

Köy Mimarisi ve Yerleşim Düzeni

MÖ 7. binyılda tarımın artan bir şekilde yayılmasıyla birlikte, büyük tarımcı topluluklar tarafından arazi denetimi ivme kazanmış olabilir (Binder 2002: 84). Arazi denetim sistemi, yerel köy topluluklarındaki sosyal çerçevelerin çeşitli yollarla, barışçıl bir biçimde ya da gerektiğinde savaşarak genişletilmesini gerektiriyordu.[55] Yerleşik arazi düzeni bir önceki binyıldaki izole yerleşim alanlarından daha yoğun olarak yerleşilen alanlara doğru gelişmiş olmalıdır. Buna bağlı olarak, bölünen ve ayrılan ekili araziler ve kırsal alanlar avcılık-toplayıcılık alanı olarak kullanılan bölgelere doğru yayılmak durumunda kalmıştır (Gebel 2008: 15). Gebel'e göre, arazi sınırları ile yerleşilen alanın sınırları birbiri ile çakışmaktadır (örneğin, teraslı alan, sulama yeri) (2008). Alüvyal akarsu vadileri, akarsu alüvyal yelpazeleri ve gölsel düzlükler boyunca uzanan düzlük teraslarda, bazen de ayrışık kum ve çakıl ile karışık toprak katmanları ile kaplı karstik kuarterner alanlarında arazi denetim stratejisinin bir parçası olarak bir kısmı uydu görevi gören yeni köyler kurulmuş olabilir. Yerleşim büyüklüğü, nüfusa ve köylülerin erişebildiği arazinin taşıma kapasitesine bağlıydı. Nedeni bilinmeyen demografik, sosyal, ekonomik ve diğer etkenler geçimle bağlantılı sorunlara yol açmış olabilir. Geçimle bağlantılı sorunların bazı köylerin (örneğin, Kuruçay, Suberde, Erbaba ve Höyücek) birkaç nesil sonra terk edilmesine ya da belirli bir dönem sonra yeniden kurulmasına neden olma ihtimali de vardır. Hâliyle, yerleşme ömrü, krizlerin yaşandığı dönemlerde köylülerin sosyal ve ekonomik devingenliğine bağlıydı. Yavaş ya da düşük nüfus artışı sosyo-ekonomik sorunlara yol açmış, sonuçta da politik olarak daha devingen ve ekonomik olarak da daha başarılı olan komşularının muhtemel

55 Konu hakkındaki görüş için bk. Gebel 2008.

baskılarına maruz kalmışlardı. Arkeolojik olarak belirgin olmayan diğer etkenler köy büyüklüğünde önemli farklılıklara ve bazı köylerin terk edilmesine yol açmıştır. Anadolu'daki bölgelerin mimari özellikleri, köy planlarında ve evlerin iç bölümlemesinde oluşan yerel farlılıklarla kendini belli etmiştir. Diğer yandan, geleneksel planlar ve inşaat tarzları önemli değişime uğramamış olmalarına rağmen genelde nadiren de olsa ufak değişiklikler yapılmıştır. Çoğu bölgede, bir kısmı köylerdeki evlerin arasında bulunan açık alanlar genel olarak işlikler ve yiyecek işleme faaliyetleri için muhafaza ediliyordu. Köyün büyüklüğü ve sahip olduğu mimari karmaşıklık bağımsız topluluklara ait büyüme oranının ve sosyo-ekonomik gelişmişliğin yansımalarıdır.

Tıpkı MÖ 8. binyıl topluluklarının bazılarında (örneğin, Can Hasan III) olduğu gibi, bu dönemde de, bazı yerel topluluklar yerleşim boyutları ve nesil başına düşen spekülatif ev sayısı tahminlerine göre olasılıkla yüz civarında bir nüfusa sahip olabilirlerdi. Bir kısım büyük yerleşmelerde, tek ebeveynli aile ve çekirdek aile ağından oluşan "birleşik toplulukların" olduğu varsayımı göz ardı edilemez. Çatalhöyük ve Yumuktepe özel yerleşim konumları ile uzun yerleşim dizileri arasındaki ilişkiyi açıklayan birkaç ipucu sunmaktadır. Çatalhöyük'te, yerleşimin bulunduğu sulak alan tarım ve büyük ölçekli hayvan besiciliği için eşit derecede sorun yaratıyordu. Ancak, Konya Ovası gibi sulak bir alan içerisinde bulunan yerleşmenin, köyün kurucusu olan avcı-toplayıcılara MÖ 8. binyılın ortalarında faydası dokunmuş olabilir. Çünkü sıva ve kerpiç için gerekli olan kil ve kireç hâlihazırda yakınlarda mevcuttu (Hodder 2003b: 132). Bununla birlikte, bataklık alanları mandaların doğal ortamıydı. Yılın çoğu döneminde, sulak çevreler tarıma dayalı geçim ekonomisine geçiş yapılmasını belki de daha zor bir hâle sokuyordu. Yine de, yerleşimciler daha iyi kalitedeki toprakların olduğu uzak bölgelerde ekin tarımını benimsemiş olabilir. İkincil olarak, mevsimsel olarak yerleşilen uydu köylerin yerleşme ve nispeten uzak tarlalar arasında yaşanan mesafe sorunlarını atlatmasına olanak sağlamış olma olasılığı da bulunmaktadır. Demografik, sosyal ve ekonomik istikrar ve refah Çatalhöyük gibi Neolitik köylerin bazı komşu köylerden daha uzun süreli yaşamasının temel sebebi olmuştur.

Yerel ve ithal malların (örneğin, obsidyen) ticareti aslen bir avcı-toplayıcı grubu tarafından kurulan Yumuktepe'deki uzun yerleşim sürecine katkıda bulunan bir etken olmuş olabilir (Caneva 1999; 113-114).

Güneydoğu'da kazılan köy yerleşmelerinin çoğu net ya da anlaşılabilir bir plan ya da kesin boyutları ile ilişkili önemli göstergeler sunmamaktadır. Dolayısıyla, nispeten uzun yerleşim süresince meydana gelen, köy büyüklüğündeki ya da mimari karmaşıklıktaki değişimlerin izini sürmek, hatta herhangi bir tahminde bulunmak zordur. Yapıların büyüklüklerinde gözlemlenen belirli farklılaşmalar bağımsız ailelerin büyüklüğünde ve yapısında farklılık olduğuna işaret etmektedir. Coğrafi olarak bu kitabın kapsamının dışında kalsa da, Kuzey Suriye Tell Bouqras yerleşmesinin de incelenmesi sayesinde, güneydoğunun daha kurak kesimlerinde kalıcı yerleşme kurulmasının yolunu açan sosyo-ekonomik süreçlerin ve mikro-çevresel etkenlerin oluşturduğu ortak yapı aydınlatılabilmiştir. Kuru tarımı hâlâ daha zorlaştıran, aşağı yukarı 150 mm civarında seyreden yıllık yağış oranına sahip bir bozkır arazisinde bulunan yerleşme Habur sınırında, Fırat'a üstten bakan bir teras üzerinde yer almakta-

dır. Buna rağmen, vadi de dâhil yerleşmenin yakın çevresi yalnızca yerleşik hayat için değil, aynı zamanda ekonomik ve demografik gelişim için de ideal bir mikro-çevre sunuyordu.[56] Belirsiz sayıdaki ev arasından 50 tanesinin ortaya çıkarılması buranın büyük bir köy olduğunu kanıtlar niteliktedir. Abu Hureya'da ortaya çıkarılanlardan daha karmaşık olan, üç ya da dört iç bölmeye sahip olan dikdörtgen biçimli Tell Bouqras evleri 50 ila 140 m^2 arasında değişkenlik gösteriyor ve büyük, çatısız avluları ile öne çıkıyordu (Hole 2000: resim 1 i-j). Büyüklüğünden bağımsız olarak, her evin temel yapısı aynıydı ve evler konut ve depolama birimi görevi görüyordu. Depolama için kullanılan, küçük, hücre benzeri odalar/odacıklar üstü kapalı alanın bir parçasıydı. Birbirinden dar bir koridor ile ayrılan birçok eve yalnızca tek bir yönden giriş yapılabiliyordu. Büyük evler, küçük mekanlara göre genel olarak daha iyi kalitede ve daha yüksek sayıda buluntu ortaya koymuştur.

Geçim tarzı ve Ekonomik Örgütlenme

Anadolu'da keçi (*caprine*) evcilleştirmesinde elde edilen deneyim MÖ 7. binyılda daha da yaygınlık kazanmıştır. Arkeologlar uzun süredir Yakın Doğu'da hayvan evcilleştirmesinin kökenlerini bulmak için çaba sarf etmektedir. Evcilleştirilmiş hayvanların yabani atalarına ya da çağdaşlarına göre daha küçük boyuta sahip olduğu uzun zamandır düşünülmektedir. Zoologlar çoğunlukta bu teoriyi kabul etmelerine rağmen, doğruluğundan çeşitli nedenlerden dolayı şüphe edenler de vardır (Hole 1999). Modern yabani ve evcil keçi kemiklerinin belgelenmiş yaş ve cinsiyet değerlerini kullanan Zeder ve Hesse evcil olup olunmamasının değil de cinsiyetin beden boyutunu etkileyen tek önemli etken olduğu sonucuna varmıştır (Zeder 2005). Bu duruma ve kemikle ilgili çeşitli unsurlardaki kemik kaynaşma durumuna bakarak, ölüm yaşının belirlenmesi hususunda geçmişte yaşamış hayvanlar için cinsiyete özel kesim biçimlerinin ve erken hayvan evcilleşme dönemine dair ipuçları veren daha etkili ve alternatif yolların yeniden kurgulanmasının önündeki engelin kalktığı söylenebilir. Bu iddiaya göre, bir tarihöncesi avcı daha fazla eti olan daha büyük yetişkin hayvanları (genellikle erkekleri) avlama eğilimindeydi. Diğer yandan, çobanlık yapanlar çobanlığın verimini artırmakla daha çok ilgileniyordu. Dolayısıyla, öldürme davranışının kapsamında çoğunlukla genç erkek hayvanlar yer alıyordu, böylece dişi hayvanlar ve damızlık erkek hayvanların daha uzun yaşamasına olanak sağlanıyordu. Çobanlar ve avcılar tarafından ayrılan alanlarda bulunan çöplüklere atılan farklı yaş ve cinsiyetteki hayvan kemikleri üzerinde karşılaşılan izler farklı kesim stratejileri konusunda arkalarında önemli ipuçları bırakmaktadır. En eski hayvan evcilleştirme aşamaları, ilk evciller büyüklük ve biçim açısından herhangi bir değişim ortaya koymadan önce dâhi arkeolojik kayıtlarından izlenebilir. Suberde'den ve Çatalhöyük'ten (XII tabakaları öncesinde) elde edilen hayvansal veriler (avlanma biçimiyle de ilişkili olan) yerleşik avcı-toplayıcıların koyun ve keçi evcilleştirilmesi için girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Orta Anadolu platosunun güney kesimlerinde gerçekle-

56 MÖ 8. binyılın sonları ile 7. binyılın başlarında, köy yaklaşık olarak 2.75 hektarlık bir alanı kaplıyordu. Akkermans *ve diğ.* 1983: 336; Akkermans 1993; Boerma 1989-90; Hole 2000.

şen uzun evcilleştirme süreci açısından değerlendirildiğinde, bu girişimlerin yabani koyun ve beslenen koyun ırklarının karışımını da beraberinde getirmiş olabilir (Arbuckle 2008: 230). Evcilleştirme, seçimli avcılıkla ve önce yabani keçilerin (*caprine*), sonrasında sığırların ayrılmasıyla başlamıştır.[57] Bir aşamada, avcı-toplayıcıların belirli yabani türlerden oluşan küçük sürüleri beslemek için çayırlardaki alanları çitle koruma altına almış olma olasılığı da vardır. Yabani koyun ve keçilerin ya da aynı amaçla sığırların genetik olarak ayrılması, söz konusu hayvanlarda gözlemlenen davranışsal ve morfolojik değişimleri de tetikliyordu.[58] Varsayılan serbest sürü yönetimi Anadolu'nun pek çok bölgesinde, belki de diğerlerinden daha uzun süreli olarak varlığını sürdürmüştür. Orta Anadolu'da evcil keçilerin (*caprine*) ortaya çıkışı MÖ 8. binyılın sonlarında yerleşik avcı-toplayıcılar tarafından başlatılan sürecin bir sonucudur. Alternatif bir açıklamada ise evcilleştirmenin bir bölgeden diğerine geçtiği, daha gelişmiş bir hâl alarak süreci hızlandırdığı belirtilmiştir.

Dört ana evcil hayvanın dağılım alanı içerisinde Orta Anadolu'nun sahip olduğu konum sığır, koyun, keçi ve domuzun yerel kökeninin belirlenmesini zorlaştırmaktadır (Uerpmann 1987). Suberde'den elde edilen hayvan verileri çobanlık öncesi keçi cinsi hayvanlara (*caprine*) ışık tutmaktadır: bu konuda, yoğun olarak genç erkek hayvanların ayrılması sürü yönetimindeki ana etken değildi (Arbuckle 2008; Peters *ve diğ.* 2000; Uerpmann 1987, 1989, 1996). Suberde'deki keçi cinsi hayvanlar bir çeşit insan denetimi altındaymış izlenimi uyandırsa da, koyunların cinsiyete değil de yaşa dayalı seçilimle ayrılması bu yönetim yapısına dair birtakım soruları akla getirmektedir. Yerleşmedeki kesim biçimi yetişkin hayvanlara yönelik geleneksel avlanma tercihleriyle ya da genç erkek hayvanların ayrıldığı sürü tercihleriyle ters düşmektedir.[59] Aşıklı Höyük erken dönemde, Suberde, Çatalhöyük ve son dönemde Köşk Höyük'te keçi cinsi hayvanlar arasında gözlemlenen büyüklük farkları zamansal farklılıklara bağlı olabilir. Bu durum, kısmen de olsa, dönemin (MÖ 8. binyılın sonları) başlarında evcilleştirmenin düzeyini ilerletmede kullanılan teknikleri izleyen yerel farklılıklardan da kaynaklanıyor olabilir. Bazı uzmanlar, evcilleştirmenin özelliklerinden biri olan ölçülerin küçülmesinin, insan eliyle yaratılan çevre içerisindeki hayvancılığı desteklemek adına hayvanlar ile yabani cinsler arasında üreme yalıtımı yapılmasından

57 Hayvan yaşına göre yapılan kesim tarihöncesi çobanlığın zayıf göstergelerinden biri olsa da, evcilleştirmeye giden uzun yolda önemli bir yönetim aşamasını temsil ediyor olabilir (Clutton-Brock 1992; Smith 1995). Aynı şekilde, Hallan Çemi, Körtik Tepe ve Cafer Höyük'teki avcı toplayıcıların ilk üç sene içerisinde koyun ve keçi gibi hedef avları tanıdığını söylemek önemli olacaktır. Ayrıca bk. Arbuckle ve Özkaya 2006; Helmer 1988; Redding 2005.

58 Kemiklerde ölçümlenen değişim yabani koyun ve keçi denetim altına girdikten hemen sonra gerçekleşmiştir. Bazı uzmanlar kemik verilerinin hayvanların yabani olup olmadığına, avlanıp avlanmadığına, evcilleştirme ve besicilik yapılıp yapılmadığına dair açık göstergeler sunduğunu iddia etmektedir. Ayırım biçimlerini yeniden kurgulamak için gerekli olan iyi incelenmiş büyük hayvan toplulukları ve yaş ve cinsiyet tahminleri muğlaktır, dolayısıyla çeşitli yorumlara açıktır (Martin *ve diğ.* 2002: 193-194, 203). Ayrıca bk. Arbuckle 2008; Arbuckle ve Özkaya 2006; Arbuckle *ve diğ.* 2009.

59 Suberde'deki çobanların genç erkek hayvanların kesimini temel alan bir yönetim stratejisi izlemiş olması muhtemeldir. Bu sürü yönetim stratejisi etnografik verilere dayanıyordu. Bölgedeki ilk Neolitik topluluklarda, köylülerin yürüttüğü ilk kolonileşme hareketine özgü bir dizi koşulların modern dönemde benzeri olmayan bir yönetim sisteminin gelişimini de beraberinde getirmiş olma olasılığı vardır (Arbuckle 2008: 231).

ileri geldiğine inanmaktadır (Arbuckle 2008: 230-232). Çatalhöyük'te, daha küçük ölçülerde koyun ve keçi ile karşılaşılması melezlemeden kaynaklanmış olabilir. Görünüşe bakılırsa, melezleme Suberde'de bilinmeyen bir yönetim stratejisiydi.

Bu dönemde, tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi, av hayvanlarının sayısı ve yerel seçimi de değişiklik gösteriyordu. Avcılığa verilen önem sosyal ve/veya ekolojik etkenler tarafından etkilenmiş olabilir. Ekolojik etkenler açısından, yerleşimlerin artışı ve bunu izleyen ekonomik etkinlikler bazı hayvan türlerinin göç yollarını değiştirmesine ve insansız çevreleri tercih etmesine neden olmuştur. Çatalhöyük XII-VIII yerleşimcileri, yabani at cinsi hayvanları avlamayı sürdürmüş ve yabani atlar avlanan hayvan türleri toplamı içerisinde %10'dan daha büyük bir orana sahip olmuştur. Pınarbaşı B kaya sığınağına mevsimsel olarak yerleşen avcılar da at cinsi ve boynuzlu hayvan cinslerini avlamıştır (Martin *ve diğ.* 2002: 195; Watkins 1996: 56). Erbaba'daki hayvansal buluntu topluluğu keçi cinsi hayvan otlakçılığının yapılmasının yanı sıra yabani koyun ve keçilerin de avlandığını doğrulamaktadır. Hacılar'daki Geç Neolitik yerleşimciler de benzer bir strateji izliyordu; evcil koyun, keçi ve olasılıkla sığır cinslerinin elde edilmesi muhtemelen geyik, domuz, yaban koyunu, keçi ve sığır avcılığının önünde engel teşkil etmiyordu (Mellaart 1970: 245-247). Pınarbaşı kaya sığınağı (B alanı) geçim faaliyetleri yanında avcılığı da sürdüren keçi çobanları tarafından mevsimsel olarak ziyaret edilen alanlardan biriydi. Evcil büyükbaş hayvanlara sahip olan bölge sakinleri suni meraların yakınlarında bulunan yazlık meralarda ya da bahar döneminde su ile kaplanan otlaklarda mevsimsel çobanlık yapmış olabilir. Karain, Öküzini, Beldibi ve Pınarbaşı B gibi mağaralarda ya da kaya sığınaklarında mevcut olan malzeme envanteri, avcılık, toplayıcılık ve biriktiricilik yapan bu grupların Güneydoğu Anadolu köylerinden gelen yerleşimciler olma ihtimalini akla getirmektedir.[60] Bu dönemdeki sığır evcilleştirmesine bakacak olunursa, Erbaba'nın üst yerleşim tabakalarında sığır oranı önemli oranda artış gösterse de (Perkins 1973), yeterli morfometrik veri olmadan sığırların hâlihazırda evcilleştirilmiş olduğunu söylemenin zor olduğu görülecektir (Martin *ve diğ.* 2002: 202; Girgson 1989).

Görüldüğü kadarıyla, Yumuktepe'deki ilk evrelerde ele geçen hayvan kemikleri evcil koyun, keçi, sığır ve domuza aittir. Yabani türlerin olmayışı Kilikya yerleşimcilerinin avcılığı ya da balıkçılığı benimsemediğini kanıtlar niteliktedir (Caneva 1999, 2002: 211).

Aşağı Fırat vadisindeki yaşam alanlarında da keçi çoktan evcilleştirilmiş ya da ileri evcilleştirme aşamalarına ulaşmıştı.[61] Akarçay Tepe'de, tahminen evcilleştirilmiş koyun ve keçiye ait kemikler Geç "PPNB" hayvansal buluntu topluluğu içerisinde toplamda %50'den fazla orana sahiptir. Keçi cinsi hayvan envanterindeki kaburga kemiklerinin büyük bir kısmı incelendiğinde, et tüketiminde temel bir yere sahip oldukları göze çarpar. Sığır evcilleştirmesi ise V. yerleşim evresinde başlamış olmalıdır. Olasılıkla

60 Beldibi'nde, Çiftlik obsidyenine, kırmızı renkli kaba mallara ya da siyah ve kahverengi açkılı, dar ağızlı çanak çömlek parçalarına rastlanması, bu mağaranın ve diğerlerinin insanlar tarafından sığınak olarak kullanıldığını göstermektedir.

61 V. yerleşim evresinden itibaren koyun ve keçi kemiklerinde gözlemlenen biyometrik çeşitlilik evcil türlerde beklendiği üzere hayvanların aşama aşama küçüldüğünü ortaya koymaktadır.

daha önceki binyıllarda evcilleştirilen domuzlara gelinecek olursa, domuz tüketiminin o dönemde arttığı bilinmektedir. Akarçay Tepe'de, avlanan yabani tür (at, geyik, karaca, yaban domuzu, tavşan ya da tilki) çeşitliliğindeki azalma et hayvanlarının evcilleştirilmesi hususunda gösterilen çabaların azaldığını da dolaylı olarak doğrulamaktadır. Çayönü'nde, "büyük odalı" yapılar evresinde geçim tarzında çiftçilikten hayvancılığa doğru geçiş olmuştur. Bu dönemde yapılmaya başlanan kilden keçi figürinleri ve kil konilerin sayısındaki artış, mülkiyetin bağımsız hanelerin elinde olduğunu ve küçükbaş hayvancılık yapıldığını kanıtlamaktadır (A. Özdoğan 1999: 53). Naviform çekirdeklerin ortadan kalkması ve taş alet repertuvarındaki dilgi-yonga oranının tersine dönmesi, yerleşik avcı-toplayıcıların/tarımcıların geçim tarzının bu dönemde önemli oranda değiştiğinin göstergesidir (Caneva *ve diğ.* 1998: 203-204).

Anadolu'daki tarımcı topluluklar özellikle de sıcak ve kurak yaz aylarında tahıl tarımına uygun nem tutan toprakların olduğu alanlarda yaşamayı tercih ediyordu (Harris 1996: 558). Çok sayıda araştırmacı, bakliyat ya da tahıl evcilleştirmesine dair morfolojik göstergeler olmadığı için, MÖ 8. binyıldan beri mevcut olan yabancı türler de dâhil olmak üzere (örneğin, Aşıklı Höyük), Güneydoğu Anadolu'da bulunan belirli evcil türlerin yabani atalarına ev sahipliği yapan bölgenin Verimli Hilâl olduğunu iddia etmektedir (Asouti ve Fairbairn 2002: 189-190). Evcil bitkileri yabani atalarından ayıran özellikler türlere göre değişkenlik göstermektedir ve düzensiz olarak büyüyen başak, dolgun taneli tahıllar, tohumlarını kendiliğinden bırakmayan baklagil cinsi bitkiler ve tohumları dayanıksız olan bezelye, fasulye, mercimek gibi tahıl cinsi bitkiler ve diğer tahıl tohumları için geçerlidir (Weiss *ve diğ.* 2006). Büyük miktarlarda seyrek dağılımlı yabani baklagilleri toplama zorluğu tarımı etiklemiş olabilir. Bu faaliyet bazı bölgelerde daha erken başlamış ya da gelişmesi daha uzun süre almış, doğrudan doğruya morfolojik değişimler ortaya çıkmamıştır. Örneğin Erbaba'da, 7. binyıl yiyecek depolarında meydana çıkarılan tahıllar tamamiyle evcil formların morfolojik özelliklerini taşımıyordu (Asouti ve Fairbairn 2002: 182, dipnot 3-4; van Zeist ve Buitenhuis 1983).

Anadolu'daki bitki evcilleştirme süreci üç aşamalı uzun bir süreçten geçmiştir (Weiss *ve diğ.* 2006). İlk aşama, belki de uzun olanı, bitkilerin yabani bölgelerden yıllık olarak "toplandığı" aşamadır. Tüm süreçteki en önemli aşama olan bir sonraki "ekim biçim" aşaması, yerleşmelere yakın bir konumda yer alan tarlalarda büyüyen yabani tahıl türlerini merkez alıyordu. Son aşama olan "evcilleştirme" aşamasında, gösterilen çabaların odak noktasında iyi kalitede türeşik bitkiler yer alıyordu. Dolayısıyla, yabani bitkilerin ekim, hasat ve ekim sırasıyla tekrarlanan döngüsü evcilleştirmeye yol açan kalıttür birikmesine ortam hazırlamıştır. Uzmanlar tarımsal evrimin kolayca ekilebilen ve daha az çaba gerektiren besin bitkileri için sürdürülen arayışta uzun bir deneme-yanılma süreci olduğu konusunda hemfikirdir. Söz konusu uzun ve yerel süreçler içerisinde, belirli tarımsal ürünler bazı bölgelerde diğer yaşam alanlarına göre daha erken bir dönemde tamamıyla evcilleşme evresine ulaşırken, yenilebilir bitkilerin evcilleştirilmesi pek çok diğer türün bu zahmetli süreçten geçmesini engellemiştir. Buna bağlı olarak, bir yerde tarıma başlanmasının ardışık olarak büyüyen bitkilerin devamlı olarak ekilmesi anlamına gelmediği görülmektedir. Einkorn ve emmer buğdaylarında sağlanan başarıdan ayrı olarak, istenilen sonuçlara ulaşılmadığı için, erken dönemde farklı yabani türler

üzerinde yapılan ve daha az başarıya ulaşan denemeler terk edilmiş olabilir (Weiss *ve diğ.* 2006).[62] Bazı köylerde evcil tahılların ve bakliyatın olmayışı ya da az bulunuşu bu türlerin ekilmemelerinden değil de, muhafaza edilmemelerinden ve yetersiz toplanma ya da örnekleme yöntemlerinden ileri gelmektedir.[63] Yabani yemiş ve kabuklu yemiş kalıntılarını içeren yenilebilir bitki depolarının yapısına bakarak, MÖ 7. binyıl köy topluluklarının çoğunun yiyecek kaynaklarından yararlanmayı sürdürdüğünü ve farklı ve geniş dağılımlı türlerin tarımsal potansiyelini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Çoğu köyde büyük ekin depolama tesislerine rastlanması ve bazı ekin tohumlarının standart bir şekle ve ölçüye sahip olması bu dönemde tarımın daha da geliştiğini kanıtlamaktadır. Konya Ovası'nda yer alan Doğu Çatalhöyük dönemin tarımsal faaliyet düzeyini yansıtan eksiksiz bir yenilebilir bitki topluluğu sunmaktadır. Tarımsal üretim "komşu" gruplar tarafından yapılan ya da aileye dayalı olarak gerçekleştirilen kolektif iş niteliği taşıyor olabilir. Bağımsız evler içerisindeki tahıl depolama kapasitesi ekonomik olarak yeterli düzeyde bir üretim olduğunu göstermektedir. 80 farklı örnek içerisinde 50'ye yakın ekin tohumu ve yemişin ele geçtiği bu yiyecek depoları bölgede bilinen en eski buğday tarımını da ortaya çıkarmıştır.[64] Doğu Çatalhöyük'te, tarım ve yabani bitki toplayıcılığı geçim ekonomisindeki dört bileşenden ikisini oluştururken, diğer iki bileşen ise besicilik ve avcılığa dayanmaktadır. Yerleşme sakinleri emmer buğdayı (*Triticum dioccum*), ekmeklik buğday (*Triticum aestivum),* einkorn buğdayı (*Triticum monoccocum*), çıplak taneli arpa (*Hordeum vulgare cinsi nudum)* ve bezelye (*Pisum sativum*) tüketirken, bir yandan da bezelye ya da nohut yerine burçak ve mercimek yemeği tercih ediyordu. Tahıllara ve bakliyata ek olarak, farklı miktarlarda badem (*Amygdalus orientalis*), meşe palamudu (*Quercus türleri*), ardış yemişleri (*Juniperus excelsior*) ve yağ bakımından zengin turpgil tohumları (*Cruciferae*) da tüketiliyordu. Daha önce kayıt altına alınmamış buluntular arasında yenilme şekli ya da diğer özellikleri bilinmezliğini koruyan güneş gülü (*Helianthemum*) tohumları da yer almaktadır. Kömürleşmiş adi çitlembik (*Celtis*), fıstık (*Pistacia*), çakaleriği (*Prunoideae*) ve badem (Amygdalus*)* kalıntıları bu tür yemişlerin Doğu Çatalhöyük yerleşimcilerinin beslenme alışkanlığında nispeten önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Asouti ve Fairbairn 2002: 186-187, dipnot 16-17, res. 3-4). Çatalhöyük ve Aşıklıhöyük bitki depolarında ele geçen az miktardaki emmer buğdayı (*Triticum boeticum*) ekin tarlalarında yabani olarak yetişen haşarat ya da bitkiler tarafından tüketilen yabani kaynaklardan sağlanmış olabilir. Günümüzde Orta Anadolu platosunda rastlanan yabani einkorn buğdayı miktarının büyük bir kısmı yabani ot özelliği taşımakta ve genel olarak ekili tarlaları çevreleyen alanlarda büyümektedir. Ancak, yabani einkorn tahılının büyüklüğündeki farklılıklar emmer tahılı ile birlikte evrimleşmesine, dolayısıyla melezleşmesine bağlıdır. Tahminen, küçük

62 Tamamen evcilleşmiş ardılıyla genetik açıdan ilişkili olan kurucu yabani bitki türlerine (örneğin, einkorn buğdayı) ait tohum plazmasının (germ-plazm) bulunduğu coğrafi bölge hiç kuşkusuz ana vatanına da (örneğin, Karacadağ bölgesi) işaret etmektedir.

63 Orta Anadolu'da, Aşıklı höyük, Musular ya da Suberde yenilebilir bitki kayıtları Doğu Çatakhöyük ya da Can Hasan III kadar zengin değildir (Asouti ve Fairbairn 2002: 183, dipnotlar 7-8; Bordaz 1977).

64 Doğal yabani bitki topluluklarının hasat edildiğinde elde edilecek olan miktardan daha fazla yenilebilir bitki kalıntısının varlığına ulaşılmış olması tarımın yapıldığına işaret etmektedir. Bundan ayrı, yenilebilir bitki depolarında yabani otlara rastlanması da tarımın varlığını doğruluyor. Bk. Fairbairn 2002; Kislev 1984.

tohumlu yabani bakla, kamış, çayır ve anız da dâhil olmak üzere, yabani tahıllar köyde saklanan ve hayvan yemi olarak kullanılan temel ürünleri oluşturmaktadır.[65] Yerleşmenin eski çağlarda bataklık taşkın yatağı olan düşük yükseltili bir düzlüğün bitişiğinde yer alması, Çatalhöyük'te yaşayan insan topluluğunun tarımsal ürünlerin önemli bir kısmını, köye olasılıkla 10 ila 12 km uzaklıkta yer alan uzak tarlalardan elde ettikleri düşündürmektedir. Uzak mesafedeki tarlalardan getirilen kerestelik ve yakacak ağaç, yaylacı çiftçilerin uzak bölgelerdeki tarlalarda ekin ekip biçtiği, diğerlerinin ise yabani bitki, yemiş, hayvan yemi ve yakacak topladığı tezini kuvvetlendirmektedir.[66]

Tarım Orta Batı Anadolu platosunda Orta Güney Anadolu platosuna göre daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Orta Güney Anadolu'ya gelecek olursak, Anadolu'nun bu kesiminde de aynı anda yiyecek üretimi, avcılık ve biriktiricilik gibi çok çeşitli yaşam biçimleri sürdürülüyordu. Göller Bölgesi yerleşmelerinden elde edilen kayıtlar bu dönemdeki tarımsal üretimin kapsamına ve yoğunluğuna dair birtakım ipuçları sunmaktadır.[67] Hacılar'da erken yerleşim evrelerinde, yerleşimciler einkorn buğdayı (*Triticum boeticum*) ve iki sıralı arpa (*Hardeum spontaneum cinsi*) gibi yabani tahılların yanı sıra, emmer buğdayı (*Triticum dioccum*) ve altı sıralı arpa gibi (*Hordeum vulgare nudum cinsi*) evcil tahılları da tüketiyorlardı (Mellaart 1970: 5, 8). Uzmanlar yabani einkorn buğdayının doğal dağılımı içerisinde Anadolu'nun güneybatı kesimlerinin bulunmadığını savunmaktadır (Zohary ve Hopf 2000). Yonca (*Medicago*), sakalotu (*Aegilops*) ve diğer yabani otlarla birlikte, sık yeşeren yabani einkorn otu ve silolarda ele geçen çok çeşitli taksonlar da yan ürün olarak değerlendirilmektedir (örneğin, Höyücek). Bu yabancı maddeler kabaca elenerek ekinden ayrılıyordu. Bu süreç emmer başakçıklarının gerekli görüldüğünde hayvan yemi olarak kullanılan daha küçük einkorn başakçıklarından ayrılmasına da yardımcı oluyordu. MÖ 7. binyılın sonlarına tarihlenen Höyücek "tapınak evresinde" rastlanan kömürleşmiş bitki depolarında, küçük taneli buğdayla birlikte birtakım yabani tahılllara (örneğin, einkorn buğdayı) da ulaşılmıştır (Martinoli ve Nesbitt 2003: 19, Tablo 1). 4 nolu yapıdaki silolardan birinde saf tahıl olarak yetiştirilen ya da depolanan, tamamen işlenmiş ve oldukça iyi temizlenmiş buğday taneleriyle karşılaşılmıştır. Höyücek çiftçileri, tıpkı diğer köylerdeki çağdaşlarında olduğu gibi, yalnızca tahıl değil, aynı zamanda burçak, mercimek ve nohut da tüketiyordu. Aynı tarlalarda yetiştirilen farklı bakliyat türlerinin birlikte depolanmış olma ihtimali bulunmaktadır. Toplanan örneklerde ara ürünlerin ve yabani otların olmayışı, bu tür otların yıkandıktan ve pişirildikten sonra insanlar tarafından tüketildiğini göstermektedir (Martinoli ve Nesbitt 2003). Höyücek'te yaşayanlar muhtemelen ekili nohutları ve yabani bezelye türlerini tüketiyordu.[68] Höyücek'te, tahıl olarak, çıplak taneli

65 Asouti ve Fairbairn 2002: 186; Asouti ve Hather 2001; Asouti 2005.

66 İş dağılımı sonucunda, çobanlıktan ve tarımdan sorumlu olan kişilerin özellikle de tarlaların ekime hazırlandığı dönemlerde ve hasat mevsiminde köyden uzakta birkaç hafta ya da ay geçirdiği sonucuna varılabilir. Ayrılan grupların geçici kamp yerlerinde, çobanların ise bu grupların yakınlarında doğal sığınaklarda yaşamış olma ihtimali de vardır.

67 Erbaba, Hacılar ve Kuruçay için bk. Helbaek 1970; van Zeist and Buithenius 1983; Nesbitt 1996.

68 Birkaç mercimek ve burçak türü dışında, diğer tohumlu bitkiler köyde depolanan ekili nohutlar ile karıştırılmıyordu. Bunun tersine, depolanmış burçak tohumlarının çoğunlukla mercimek ile karışık hâlde ele geçmesi muhtemelen bu iki bakliyat grubu arasında olan yakın ilişkiden ileri gelmektedir. Mürdümük tohumları, bar-

buğday, kabuksuz buğday ve çavdar mevcuttu, Can Hasan III'te ise çavdar bulunuyordu. Hem Durum buğdayı (*Triticum durum*) hem de ekmeklik buğday (*Triticum aestivum*) MÖ 8. binyıldan itibaren Orta Anadolu'da mevcut olduğundan, Aşıklı Höyük ve Can Hasan III'te ele geçen kanıtlar şaşırtıcı değildir. Doğu Çatalhöyük'te (Helbaek 1964; Fairbairn *ve diğ.* 2002) ve Erbaba'da, çıplak taneli arpa yemek için kullanılan bir bitki olarak karşımıza çıkar. Çıplak taneli arpa MÖ 7. binyılda ya da muhtemelen daha erken bir dönemde ortaya çıkmış, ancak bilinmeyen bir nedenden ötürü MÖ 6. binyılda ortadan kalkmıştır. Taneleri, silisyum bakımından zengin olup yenmeyen taç yapraklara ve kabuğa sahip olmadığından işlenmesi daha büyük bir kolaylık sağlamaktadır.[69] Höyücek'te ele geçen emmer buğdayı (*Triticum dicoccum*), ham buğday (*Triticum aestivum/durum*), mercimek *(Lens culinaris*), burçak *(Vicia ervilia*) ve nohut (*Cicer arietinum*) depoları yerleşimdeki ana geçim ekonomisinin tarıma dayandığını ortaya koymaktadır.[70] Bu depoların ritüel olduğu düşünülen bir mekan içerisinde yer alması benzer nitelikli siloların bağımsız evlerde olmadığı anlamına gelmez. Depoların bazılarında yabani otlara ve işlenmiş yan ürünlerin (örneğin, einkorn buğdayı (*Triticum boeticum*), yonca (*Medicago*), sakalotu (*Aegilops*) ele geçmesi, kışlık yemin köyde beslenen hayvanlar için saklandığını göstermektedir.

Yapıların içlerine bazen de dışlarına inşa edilen silolar veya silo benzeri bağımsız yapıların hacimleri, farklı yerleşmelerdeki tarımsal üretim hacmini de yansıtabilir. Çatalhöyük, Can Hasan, Köşk Höyük, Bademağacı, Höyücek, Yumuktepe (XXV) ve Hacılar'daki tarımsal ekonominin –örneğin, topluluk tabanlı (kolektif) ile aile tabanlı ekonomi– örgütlenmesindeki ve yapısındaki farklılıklar, söz konusu yerleşmelerde depo yapılarının ölçüsünde ve tarzında yerel farkların ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Çatalhöyük'te evlere yiyecek depolama alanları yapılıyordu. Bu durum üretim ekonomisinin aile tabanlı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Hacılar'da, "Akeramik" dönemden (5. tabaka) itibaren yapı içi depo alanları inşa edilmeye başlanmıştı. Geç Neolitik dönemde, tahıl taneleri ve bakliyat sıvalı, kare biçimli silolar içerisinde saklanmaya devam edilmiştir. Siloların bir kısmı iç duvarların karşısına ve "mutfak" alanlarına yapılıyor ve neredeyse 100 cm yüksekliğe kadar ulaşıyordu (Umurtak 2007: res. 11a/b). Höyücek "kutsal alan" evresinde, hem yapı içlerindeki hem de avlulardaki faaliyet alanlarında dikdörtgen biçimli silolara ulaşılmıştı (Umurtak 2007: res. 4; 5/a-b, 7). Bademağacı'nda (EN II/2) bir evin bitişiğinde rastlanan 12 odacıklı depo birimi ve bu depo birimi yanında yer alan altı odacıklı başka bir depo birimi (Umurtak 2007: res. 1; 3/a-b) özellikle verimli topraklarda yapılan tarımsal üretimin yeterlilik düzeyini oldukça aştığı görüşünü desteklemektedir.

Aşağı Fırat Vadisinde, Akarçay'da elde edilen arkeolojik veriler ekilen tahıllar arasında dört türün ağır bastığına işaret eder: kaplıca buğdayı (*Triticum monococcum*),

---

bunyanın (*Lathyrus cicera*) bir çeşit yabani ot olarak mevcut olduğunu gösterir. Kuruçay'daki evcil mürdümük (*Lathyrus sativus*) türü MÖ 4. binyıldan daha erken bir döneme tarihlenmemiştir (Nesbitt 1996).

69 Höyücek'te arpa depolarına rastlanılmamış olması yerleşimcilerin arpa tüketmediği anlamına gelmez.

70 Türkiye'nin orta batı bölgelerindeki diğer Neolitik ve Kalkolitik yerleşmelerle yapılan karşılaştırma ekin çeşitliliğine dair iyi bir izlenim vermektedir. Höyücek'te az oranda arpa ele geçmiş olması kuşkusuz yerleşmeden az sayıda örnek alınmasıyla bağlantılıdır (Maritnoli ve Nesbitt 2003).

gernik (*Triticum dicoccum*), ekmeklik buğday (*Triticum aestivum/durum*) ve iki sıralı arpa (*Hordeum distichum*). Emmer (*Triticum boeticum*), yabani arpa (*Hordeum spontaneum*) ve arpa (*Hordeum vulgare*) gibi yabani türler de özellikle hayvanlara yedirmek için çiftçiler tarafından toplanıyordu. Keten (*Linum*) toplanıyor ve olasılıkla yağ ve kumaş üretimi için tekrar ekiliyordu.[71] Ekilmiş bezelye (*Pisum sativum*) ve nohut (*Lathyrus cicera/sativus*) ile karşılaşılması bölgedeki yaşam alanlarındaki tarımın içeriğine dair bilgi sunmaktadır.

Daha güneyde, Kuzey Suriye'de yer alan Tell Halula, Fırat Vadisi'ndeki çiftçilerin MÖ 7900 ila 5799 arasındaki dönemde gerçekleştirdiği yaşamsal faaliyetlere ışık tutmuştur. Arkeolojik alanlarda ekilen bitki kalıntılarındaki karbon izotop ayrımının incelenmesi sayesinde, erken dönemdeki tarım için gerekli olan su kullanım oranının değerlendirilmesine de olanak sağlanmıştır. Bahsedilen inceleme Suriye'de Orta Fırat Vadisi'nde yer alan tarihöncesi döneme uzanan Tell Halula'da ele geçen çıplak taneli buğday tohumları, mercimek ve keten üzerinde yapılmıştır (Molist 1998b). Sonuçlar şu andaki yağış düzeyinden daha yüksek bir düzeyde su girişi ile yetişen bu bitkilerin kuru tarım koşullarında da ekilebildiğini göstermektedir. Bu durum, bölgedeki yağış düzeyinin şu anki nem oranlarından bir hayli yüksek olduğunu ya da çiftçilerin tarlaları suladığını kanıtlar niteliktedir. Buna rağmen, bölge ikliminin o dönemde çok daha nemli olma ihtimali, ilk çiftçilerin ekili toprak parçalarını sulamada kullanılan sulama kanallarını kazmak için gerekli olan teknolojiye sahip olma olasılığını da beraberinde getiriyor.

Artı ürün amaçlı tarımsal-kırsal üretim bu dönem içerisinde başlamış olmalıdır. Dayanıklı çiftlik ürünlerinin ve hayvanların çok sayıda yerleşik topluluğa hizmet eden merkez pazarlarda pazarlanması tarımın Anadolu sınırlarının içinde ve dışına doğru yayılmasına katkıda bulunmuş, belki de bölgesel kültür yönünden farklı olan grupların sosyal ve ekonomik etkileşimini desteklemiş/ön ayak olmuştur. Çiftçilerle kurulan ilişkilerde gezgin tüccar rolünü de üstlenen yaylacı çobanlar ve göçer topluluklar tarımın Orta Güney Anadolu platosundan Ege kıyı şeridine ve Marmara Havzası'na doğru yayılımını olanaklı kılmıştır. Başarı düzeyine bağlı olarak, artı üretimin sosyal nedenlerden dolayı hane içi refahın hızlı bir biçimde artmasına yol açan bir ekonomik strateji olma olasılığı da vardır. Adalarda yaşayan topluluklar ise deniz kaynaklarından, bahçe ve tarımsal bitkilerden faydalanmaya devam ediyordu.

Sosyal Yapı (Res. 13)

Tarımsal-kırsal geçim tarzlarının aşamalı olarak yoğunlaşmasıyla birlikte, geçim ihtiyaçlarını aşan artı üretim ekonomik faaliyetlerin ve önceliklerin yeninden gözden geçirilmesini zorunlu kılıyordu. Bu önceliklerden biri de olasılıkla yerleşimler arasında daha fazla rekabete neden olan kaynak ve pazar denetimiydi. Bununla birlikte, toplulukların gelişmesi sonucunda, tarımsal ihtiyaçlar ve ek kaynaklar için ayrılan araziye olan talep dayanışmayı güçlendirmek ve ortak ekonomik çıkarları ve kaynak bakımından zengin olan bölgeleri korumak için aynı grup kimliğini paylaşan daha geniş sosyal yapıların kurulmasını da zorunlu bir hâle getiriyordu. Sosyal düzenle-

71 Neolitik dönemde genel hatlarıyla kumaş üretimi için bk. Barber 1991.

Res. 13: Zuñi yerlileri. Toplumun yaşlıları ve önde gelenleri özellikle festivallerde kendilerinin yüksek pozisyonlarını vurgulamak için takılarını ve/veya işli kemerlerini sergilerler. (http://amertribes.proboads.com.) Benzer bir şekilde Çatalhöyük mezarlarında bulunan seçkin eserler (üst orta ve alt) Neolitik toplumda yaşa ve statüye bağlı bir durumun varlığını gösteriyor olabilir.

me, cinsiyete ve yaşa dayalı iş dağılımı ve yönetiminde muhtemelen erkeğin egemen olduğu, kadının belki de ikinci plana itildiği yeni eğilimleri de beraberinde getirmiştir. MÖ 7. binyılın sonlarında, tarımın artan bir biçimde yoğunlaşmasıyla birlikte, arazi denetimi ve iş gücü ihtiyacı da artış göstermiştir. Hâliyle, yeni çiftlik emekçileri arasında üretici güç olan kadınlar hane içi iş gücüne dayalı geçim ekonomilerinin ortaya çıkışından itibaren erkek egemenliğiyle karşı karşıya kalmış olabilirler. Çiftçiler ve göçebe çobanlar arasındaki iş dağılımındaki yaş ve cinsiyet unsurlarını inceleyen etnografik araştırmalar, kadının ev ekonomisindeki değerinin kabullenilmesi olgusunun kültürel ve coğrafi sınırları aştığını ispatlar. (bk. Tartışma bölümü).

MÖ 7. binyılda, sınıf, köken ve ekonomik bağımlılık Anadolu Neolitik toplumu içerisinde var olabileceğine inandığımız sosyal statüdeki eşitsizlik düzeyini belirleyen temel etkenler arasındaydı. Yine de, küçük tarımsal topluluklarda sosyal sistemin sınıflı toplumlardakine oranla daha eşitlikçi olduğu söylenebilir.[72] Nispeten daha eşitlikçi olan toplumlarda bile, köy şefleri olmasa dâhi, aile reislerinin köy yönetimine idari meclislere olası üyelikleriyle, bir kolektif olarak veya danışman ve muşavir olarak ekonomik, ruhanî ve sosyal konularda mensup oldukları topluma katkıda bulunduklarını düşünmek gerekir. Yalnızca önemli ailelerin değil, tüm ailelerin reisleri bu ihtiyar heyetlerine üye olabiliyordu. Yerleşmelerde (örneğin, Çatalhöyük) büyük, komünal yapılarla karşılaşılmamış olması kolektif sorumluluğun işlediği bir yönetim sistemi olabileceğini akla getirmektedir. Bu yönetim sistemi içerisinde topluluktaki birtakım yaşlılar şaman tarzı ruhanî rehberlere benzer bir görev görüyor olabilir.[73] Büyük ve yoğun nüfuslu topluluklarda topluluk üyelerinin yaşamını düzenleyen kurallar ve gelenekler küçük topluluklardakilere oranla daha sıkı olmuş ve kaynak kullanımı, çöp atma ve besin güvenliği, topluluk içi ilişkiler, ritüel uygulaması, ölüm sonrası vücuda yapılan muameleler ve ölü gömme ile ilintili faaliyetleri bünyesinde barındırmıştır.[74] Çatalhöyük nüfusu, en kalabalık olduğu dönemlerde binin biraz üstünde veya biraz aşağısında olabilirdi. Sahip olduğu uzun yerleşim tarihçesi bu büyük topluluk içerisinde pek çok nesil ailenin birlikte kalmayı başardığının kanıtlar.[75] Düring'in de öne sürdüğü gibi, Çatalhöyük'te iki ayrı sosyal düzen ve yerleşme olması muhtemeldir: "X. ve VI. tabakaların başlarında, insanlar yaklaşık otuz ya da kırk haneden oluşan mahallelerde yaşıyordu ve kolektif aklın ve geçmişle olan bağın bir göstergesi olarak komşuluğa oldukça büyük bir değer atfediyorlardı" (2006: 247). Düring şu görüşlerini ekliyor: "Özellikle bazı evler elitlere ayrılmıştı ve hanelerin daha büyük bir kısmı tarafından ölü gömme alanı olarak kullanılıyordu" ve sözlerine şu şekilde devam ediyor: "Buna karşın, daha sonraki tabakalarda, büyük mahalle gruplarında yaşamanın eski önemini yitirdiği ve artan bir şekilde kişisel yapıların sahiplenilip düzenlenerek, daha düşük bir yapısal temelde ve daha az sıklıkta etkileşime giren bağımsız hanelere ağırlık verildiği görülecektir. Ancak, yerleşimin birleşik üyelik ile belirlenmiş olması ve bazı yapıların hâlen topluluğun büyük bir kısmı tarafından ölü gömme alanı olarak kullanılmış olması olasıdır. Bundan dolayı, komşu topluluklar ile bağımsız haneler arasındaki dengenin yeninden düzenlenmiş olduğu, ancak sosyal yaşamın iki unsurunun hâlâ daha bağlı olduğu söylenebilir" (Düring 2006: 247).

Ekonomik büyümenin tetiklenmesi ve dışarıdan evlenme gibi diğer nedenler olmaksızın, tıpkı yüksek orandaki yeni doğmuşların ölümüyle ve çeşitli diğer sorunlarla karşılaşan diğer topluluklarda olduğu gibi, Çatalhöyük'te yaşayan insan topluluğunun

72 Çayönü'ndeki geç dönem "geniş odalı" yapılar evresindeki topluluk bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Eşitlikçi ya da neredeyse eşitlikçi olarak görülen sistemler güçlü aile bağlarının olduğu daha büyük topluluklarda da mevcut olabilir. Kuzey Suriye'deki Tell Bouqras'ta kurulan büyük yerleşmede ortaya çıkarılan aşağı yukarı 100 evin hiçbiri arasında fark olmadığı gözlenmiş, topluluk yapılarına dair hiçbir kanıta ulaşılamamıştır (Hole 2000: 196-197). Ayrıca bk. Byrd 2000.

73 Şamanların kökenleri için ayrıca bk. Winkelman 2008; Rozwadowski 2008.

74 Konuya dair daha ayrıntılı bir inceleme için bk. Hodder ve Cessford 2004.

75 Geçmiş döneme ait olası nüfuslanma modelleri için ayrıca bk. Aurenche 1981.

da parçalanmış olma olasılığı vardır. Çok eşli evlilik uygulaması demografik büyümeye de önemli oranda katkıda bulunmuştu. Yetişkin gömütleri arasında kadınların sayısının fazlalığı çok eşli evliliği kanıtlar nitelik taşımaktadır. Bunun yanında, bazı yapı içi gömütlerin mekân içerisinde cinsiyete ve yaşa göre örüntülenişi Çatalhöyük'te geniş aile yapılarının mevcut olduğunu göstermektedir.[76] Derin bağlarla bağlı olan topluluklarda, çekirdek ailelerin akrabalık bağları olan geniş hanelere dönüşümü muhtemelen birkaç nesil kadar sürmüştür. Bu durum, geniş aile unsurlarının tek bir çatı altında ya da birbirine bitişik meskenlerde yaşadığı anlamına gelmiyor. Yine de, ölüm durumunda yakın akrabaları aynı yere gömme geleneği sürdürülmüş olabilir. Çatalhöyük'te "1 nolu yapıda" rastlanan gömülere benzer yapı içi gömüler bu varsayımı destekler niteliktedir. Hodder, yapı içerisinde rastlanan çok sayıda gömünün çekirdek aile ömrü içerisinde gerçekleşen ölümlerin sonucu olmadığını belirtmektedir (1999: 161). Hodder'a göre, yapı içerisindeki ilk gömülerin gençlere, sonraki gömülerin ise yaşlılara ait olması "daha geniş bir grubun yapı içerisine daha fazla gömülme hakkı olduğu" çıkarımına yol açmaktadır (Hodder 1999: 161). Çatalhöyük'te yaşayan insan topluluğunun sosyal hiyerarşi bağlamında ataerkil, hane içi üretim ve yönetim hususunda ise anaerkil bir yapıda olduğu söylenebilir. Çatalhöyük'teki cinsiyete dayalı ve cinsiyet dışı bu statü farklılığına dair maddi kalıntılara mezar buluntularında da rastlanmıştır. Mezar eşyalarının sayısı, kalitesi ve yapısı ile özel hediyelerle birlikte gömülenlerin sosyal statü ve tabakası arasında bir ilişki olması muhtemeldir. Örneğin, pek çok erkek gömüsünün yanında taştan topuz, mızrak başı, çakmaktaşından yapılma hançer, çeşitli çakmaktaşı ya da obsidyen aletlere, kil mühürlere, bakır yüzüklere, kemik kemer tokalarına, boncuk kolyelere ve kolye uçlarına rastlanması, bu tür eşyalarla gömülenlerin diğerlerine göre daha yüksek bir statüye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kadınlarla birlikte gömülen eşyalar arasında kolyeler, kolye uçları, bakır ya da kemikten yapılma yüzükler, boya ezmede kullanılan makyaj paletleri, obsidyen aynalar ve çeşitli kemik ve taş aletler bulunuyordu. Çocuklarıyla birlikte gömülen kadınların mezarlarında kemikten yapılma kaşık ve kepçeler ele geçmiştir. Mezarlarda statü, tabaka ya da yetkiyi simgeleyen silahların olmayışı sosyal anlamda önemlidir. Hem kadın hem de erkek gömüleri ahşap kap ve sepetlerle gömülüyor olsa da, mezarlarda figürine ya da çanak çömlek parçalarına ulaşılamamıştır (Todd 1976: 69-70). Zengin bir şekilde kült imgeleri ile döşenmiş olan evlerde ortaya çıkarılan daha özenli yapılmış mezarların bazılarının seçkin bir ailenin fertlerine ait olma ihtimali vardır. Mellaart'ın "kırmızı bina" (VIII. 31 nolu birim) olarak adlandırdığı yapı içerisindeki turuncu panelli boyalı platform altında karşılaşılan iki ilginç gömü bunun iyi birer örneğidir: Bunlardan biri, iki kemik yüzük, bir topuz başı ve çok sayıda kolye ile süslenmiş ve kumaşa sarılı olarak, dik oturur şekilde ele geçmiş, tahrip olmuş bir genç erkek gömüsü, diğer ise sepete konularak gömülmüş mücevher bezeli bir genç kız gömütüdür (Todd 1976: 71). Olasılıkla libasyon (toprağın arındırılması) ile

76 "1 nolu yapının" içerisindeki "71 nolu alanda" yer alan kuzeybatı platformunda çoğunlukla çocuk gömülerine, doğu platformunda ise ağırlıkla yetişkin erkek gömülerine ulaşılmış, kuzeybatı platformunun doğusundaki alan ise kadınlara ve çocuklara ayrılmıştı (Boivin 2000: res. 4).

ilişkili olan ritüeller, bu iki gömüyle alakalı olarak, platform içerisinde açılan bir delik yoluyla gerçekleştiriliyordu. Genç kızın da zengin adaklarla gömülmüş olması sosyal statünün yalnızca cinsiyete dayalı olmadığının göstergesidir. Bazı çocukların, hatta yeni doğanların öldüklerinde özel bir biçimde gömüldüğü düşünüldüğünde, verilen statünün kalıtsal yolla taşınmış olabileceği akla gelmektedir (Wason 1994: 161, sy. 9). Deri çürüdükten sonra ve ölüm sonrasında vücudun belirli kısımlarının gördüğü muameleler (örneğin, kırmızı aşı boyası ile boyanması) ve yaşarken tercih edilen saç şekli, kıyafet ve dövmeler de topluluk üyeleri arasında yaşarken ve ölüm sonrasında statü farkı olduğunu gözler önüne sermektedir.[77] Evlerin büyüklüğünde ve mekânsal ayrıntılarda (platformların yeri, büyüklüğü ve yüksekliği) görülen farkların katmanlı bir evren içerisinde varolduğu sanılan sosyal tabakalaşmanın göstergesi olup olmadığına dair sorulan soruları cevaplamak oldukça güçtür.[78]

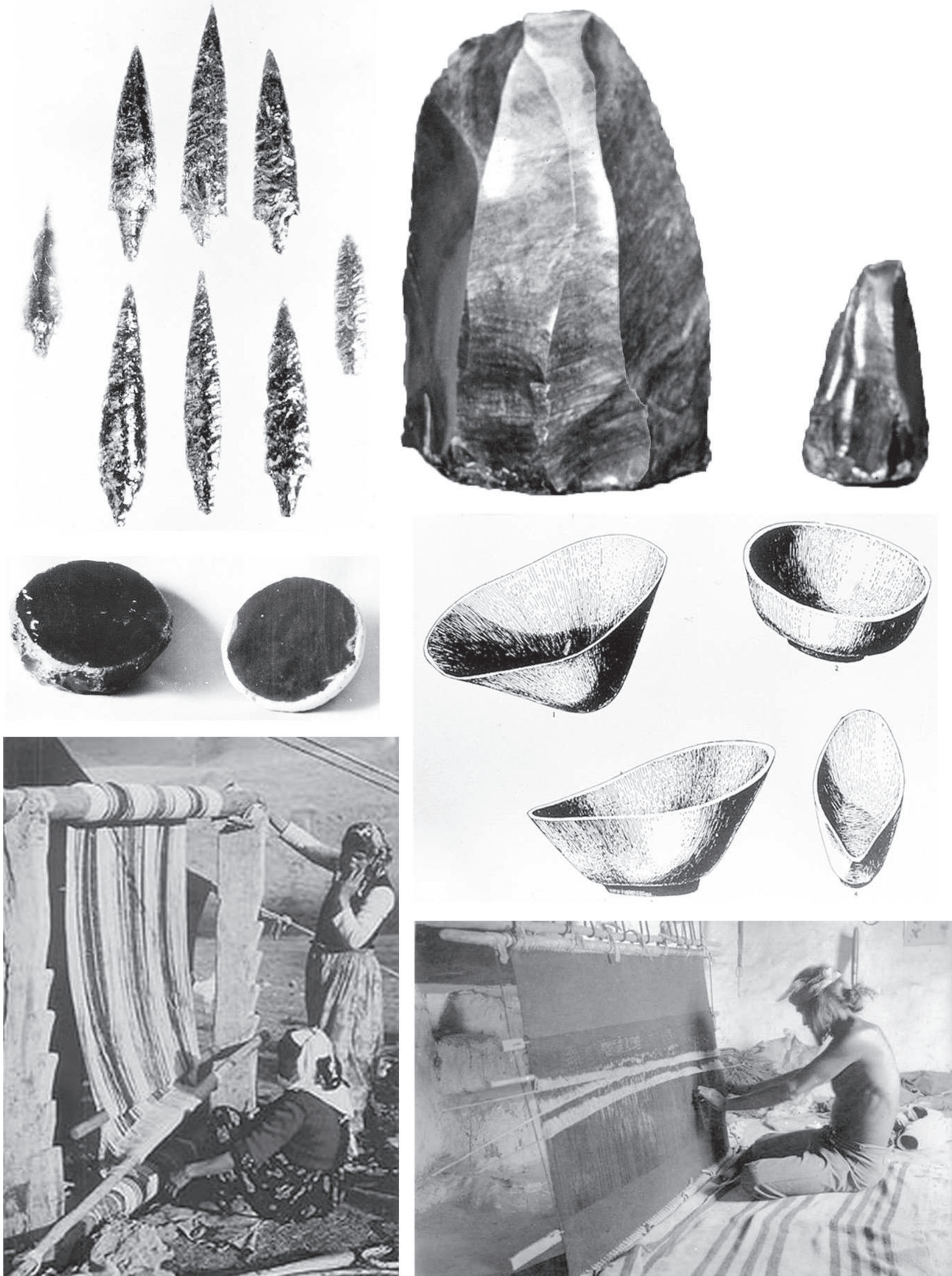
Çatalhöyük'te V. tabakadan itibaren gelişen yeni köy mimarisi, çekirdek ailenin önem kazandığı, akrabalık bağıyla bağlı komşu grupların eski önemini yitirdiği bir sosyal doku olduğunun belirtisidir.[79]

Teknolojiler, Üretim ve Ticaret (Res. 14)

Sekizinci binyılın sonlarına doğru, MÖ 7. binyılın başlarında, Anadolu toplumu yalnızca tarım ve hayvancılık alanlarında değil, aynı zamanda zanaat ustalığında ve hammaddelerin uzun bölgelere ticaretinde de önemli aşamalar kaydetmiştir. Daha önemli sayılabilecek gelişmelerin arkeolojik anlamda çok kalıcı izler bırakmayan alanlarda yaşandığı varsayılabilir. Ev endüstrileri alanında artan seviyedeki üretim, artı üretim ve belki de işliklerin var olduğu kanısını uyandırıyor. Isıtma teknolojisi (piroteknoloji) nezdinde, iyi kalitedeki sıvanın üretiminde kazanılan geniş çaplı deneyim komünal yapılarda kalın taban yapmakta kullanılmış ve beyaz sıvalı kapların üretimi çanak çömlek üretimini teşvik etmiştir. Çanak çömlekler ağır taş kaplara alternatif bir hal almış, daha da önemlisi, evcilleştirme sürecinde yan ürünlerin tüketilmesi ve işlenmesinin yanında, dolaylı pişirmeden doğrudan pişirmeye geçilmesi ve bazı gıda ürünlerine fermantasyon işleminin tatbik edilebilmesi, besin sürecindeki gelişmelerin de önünü açmıştır (Gheorghiu 2009: 4). O dönemde, odun ve kuru gübre ile yakılan ateşler kullanılan pişirme tekniklerinden yalnızca biriydi (Miller 1984). Çömlekçiler 650 ila 700°C'den daha fazla sıcaklığa ulaşan fırın ve ocaklar inşa etmenin yollarını biliyordu (Gheorghiu 2009: 5).

Orta Güney Anadolu platosundaki ve Güneydoğu Anadolu düzlüklerindeki yerel taş alet endüstrilerinde çoğunlukla dilgi endüstrisine dayanan geniş çaplı bir alet repertuvarı bulunuyordu. Birkaç istisna hâricinde, ortaya çıkarılan buluntu topluluklarının çoğunda mikro dilgi, dilgi, dilgi çekirdeği, düzeltili dilgi ve testere dişli dilgi gibi aletlere ulaşılmıştır. Aşağı Fırat Vadisi'nde, Akarçay Tepe'de ele geçen "Çanak Çömlekli Neolitik" buluntular aletlerin büyük bir kısmının yonga teknolojisi kullanı-

77 İkincil gömülere kırmızı aşı boyası uygulanmasının mal varlığıyla büyük ihtimalle hiçbir ilişkisi yoktu (Wason 1994: 160).
78 Konuya dair açıklanan görüşler için bk. Becks ve Jacobs 1996; Lewis-Williams ve Pearce 2005: 105.
79 Bk. Düring 2001.

Res. 14: Bitki liflerinden (örneğin, keten) yapılmış tekstil ürünleri, çanak çömlek, ahşap kaplar ve özellikle obsidiyenden yapılmış ayna ve ok ucu gibi nesneler bazen cinsiyete dayalı uzmanlaşmayı gösterir. Bununla birlikte, bazı etnografik örneklere dayanarak Neolitik çağda cinsiyete dayalı iş dağılımının bir kültürden diğerine değişiklik gösterdiği söylenebilir. Örneğin, Zuñi yerlileri arasında, aynı şekilde Anadolu kırsalında kadınların yaptığı gibi, bazı erkekler tezgahlarda dokurlardı (Geç 18. yüzyıldan bir fotoğraf).

larak üretildiğini göstermektedir. Yine Akarçay Tepe'de bulunan pişmiş toprak kaplar köydeki zanaatkârların taş oyma işinde usta olduklarını ortaya koymaktadır.

Çatalhöyük taş buluntu toplulukları Mellaart'ın açtığı VIA tabakasından itibaren uzmanlaşma gerektiren belirli teknolojik ve tipolojik değişimler olduğunu göstermektedir. Bunun öncesinde, yonga endüstrisi taş alet buluntu topluluğunda ağır basıyordu. VIA tabakasından itibaren, teknolojide mermi biçimli çekirdeklerden baskı düzlemli, prizmatik çekirdeklere kayma olmuştur (Düring 2002: 221). Bazı uzmanlar "prizmatik dilgileri üretmek için belirli bir beceri düzeyine ihtiyaç duyulduğunu ve daha karmaşık yapılar içerisinde karşılaşılan dilgi ve dilgi çekirdeği yoğunluğunun daha yerel, muhtemelen akraba gruplar düzeyinde olan bir taş alet üretim teknolojisine doğru geçiş yapıldığının göstergesi olduğunu" tahmin etmektedir (Conolly 1999: 797-798, res. 7). Taş alet teknolojisinin Orta Güney Anadolu işliklerinden yayılıp yayılmadığı araştırılırken, orta ve batı bölgelerdeki çanak çömlek repertuvarından birtakım uzak benzerlikler olmasına rağmen, taş buluntu topluluklarında hiçbir benzerlik olmadığı belirtilmektedir (Schoop 2005b: 52).

Orta Batı Anadolu platosunda, Göller Bölgesinde yer alan Hacılar'daki "Geç Neolitik" yerleşim katmanlarında, belirli düzeyde bir uzmanlaşma gerektiren eşyaların da olduğu yerel üretim ev alet ve edevatlarının iyi örneklerine rastlanmıştır. Havan ve öğütme taşlarından farklı olarak, temel taş alet buluntu topluluğunda öne çıkan diğer şeyler arasında daha erken dönemlere ait cilalı yassı baltalar, mavi damarlı kireçtaşından yapılma bir mızrak başı ve tarz olarak büyük oranda bir takım çanak çömlek formlarını andıran ve VI. tabakaya ait olan mermer kâseler bulunmaktadır (Mellaart 1970: 151-163). Deriyi işlemede kullanılan bız, kaşık, spatula, toka, boynuz ve geyik boynuzundan yapılma alet sapı ile orak gibi buluntular yalnızca bu yerleşmedeki kemik endüstrisini değil, Göller Bölgesindeki diğer pek çok yerleşmedeki kemik endüstrisini de yansıtmaktadır. MÖ 7. binyılın başlarında, kil kapların üretimi aşama aşama yoğunlaşmıştır. Deneme yanılma yoluyla, Çatalhöyük'teki çömlek üreticileri, VII. tabakadan itibaren organik katkılı kaplar yerine kum katkılı, koyu kahverengimsi-gri renkli, daha ince cidarlı kaplar üretmeye başlamıştır (Last 1996: 120). Mineral katkılarının ve muhtemelen daha yüksek fırınlama derecelerinin tercih edilmesiyle birlikte, yemek pişirme kaplarının üretiminde değişiklik yapılma ihtiyacı doğmuştur (Düring 2002: 221).

Endüstriyel uzmanlaşma göz önünde tutulduğunda, MÖ 7. binyılın başlarında, temel bakır cevherini eritmek ve madenî bir görünüm kazandırmak için kullanılan bir teknolojinin olup olmadığı kesin değildir. Doğu Çatalhöyük'te, bir mezar içerisinde ele geçen bakır kolluk, zanaatkârların bu dönemde adi metal kullanarak daha büyük objeler ürettiğini ortaya koymaktadır (Lyon ve Taylor 2003). Dönemin sonlarına doğru, bakırdan yapılma küçük objelerin üretilmesi, Hacılar örneğinde olduğu gibi, yavaş bir biçimde hızlanmıştır (Mellaart 1970: 153). Ele geçen çoğu bakır objenin yapısı, bu objelerin yerel bakırdan üretildiğini kanıtlar niteliktedir. Bu dönem süresince, görünüş olarak taşa benzeyen bakır cevherini madene dönüştürme fikri, zanaatkârların aklına tesadüfî olarak gelmiş olmalıdır. Bakır bileşenlerinin erimesi madenin indirgeyici koşullar altında 500 ila 800°C'ye kadar ısıtılmasını zorunlu kılmaktadır (Stetch 1990, 1998). Bu dönemdeki çanak çömlek üretimi incelendi-

ğinde, özellikle de ısı uygulamalı alçı ve kireç taşı üretim tekniklerinin oldukça iyi bilindiği görülecektir. Sahip oldukları piroteknik bilgileri bakır cevherine uygulayıp uygulamadıkları ya da madenî özellik taşıyan bakırı eritmeyi başaracak sıcaklıklara ulaşıp ulaşmadıkları hâlâ tartışılmaktadır.[80] Birçok bölgede yerel alet üretiminde en fazla tercih edilen hammadde olan obsidyen uzak mesafeler olsun ya da olmasın ticari ortaklar yoluyla kolayca elde edilebiliyordu. Batı Anadolu platosunda ya da Ege kıyı şeridinde Orta Anadolu platosunda olduğundan daha az öneme sahipti. Güney Anadolu platosundaki yongalama "uzmanları" volkanik camı Kaletepe obsidyen atölyesinden ve belki de Göllüdağ kaynaklarından elde etmeye devam etmiş olsa da, kullanım seviyesi aşama aşama düşüş göstermiştir. Doğu kaynaklarından yapılan ithalata bağlı olarak Kapadokya obsidyeninde düşüş olmuştur (Binder 2002: 84; carter *ve diğ.* 2008). Kapadokya bölgesi obsidyeninin tüm Kilikya yerleşmelerinde ele geçmiş olması Toroslar boyunca doğrudan ya da dolaylı olarak ticaret yapıldığının göstergesidir. Bu iki bölge arasında hatırı sayılır düzeyde bir kültürel etkileşim olmadığından, sürüleriyle birlikte aksi yönlerde geniş alanlarda hareket edebilen yarı göçebe çobanların obsidyen ticaretinde de rol oynadığı söylenebilir.

Bu dönemdeki kumaş üretimi, tıpkı çanak çömlek üretiminde olduğu gibi, belli oranda da olsa cinsiyete dayalı bir uzmanlaşma olmasını gerektiriyordu. Bağımsız haneler içerisindeki belirli fertlerin giysi olarak kullanmak üzere keten lifinden boyalı kumaş ve taban kaplaması ürettiği düşünülebilir (örneğin, Çatalhöyük, Hacılar). Yumuşak, bükülgen ve sarı renkli keten lifleri keten kumaş olacak ipliklere dönüşmeden önce, bitki kabuklarından ayrılması gerekiyordu. Hâliyle, ip üretiminde daha kaba keten kullanılıyordu. Tohumlar (keten tohumu) ise çok çeşitli amaçlarla yağ yapımında kullanılıyordu (Ertuğ 2000). Havuzlama olarak da bilinen, yapım sürecindeki ilk aşamada saplar olasılıkla sığ suda çürütülmeye bırakılıyor, dış lifler ise yumuşak ve kaygan, ancak sağlam olarak korunuyordu.

Ruhanî Yaşam (Res. 15-18)

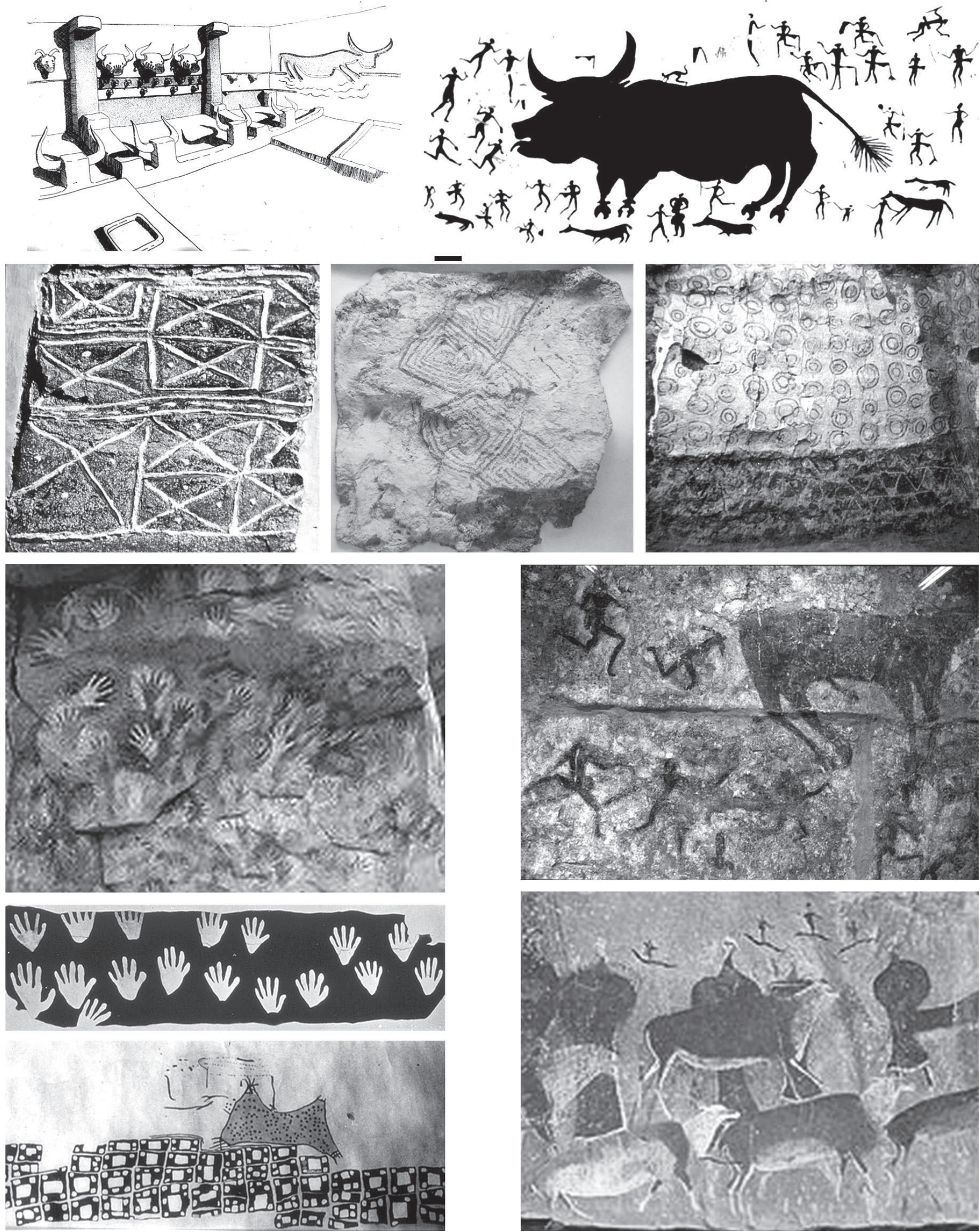
Çatalhöyük, zengin ikonografik verilerin ele geçtiği, arkeologların bölgede yaşayan yerleşimcilerin ruhanî yaşamına dair fikir yürütmesine olanak tanıyan sıradışı bir yerleşimdir. Bu verilerin önemli bir kısmı bu yerleşmeye özgü özellik taşıyor olsa da, içlerinde gizlenen ruhanî kavramlar muhtemelen Anadolu ve çevre bölgelerdeki pek çok Neolitik toplum arasında da yaygındı. Büyük komünal yapıların olmayışı, Çatalhöyük'te karşılaşılan bitişik mahallelerin dışındaki ya da arasındaki açık alanlarda çok sayıda aktif ve pasif katılımcı tarafından kutlanan sosyo-dinsel olayların gerçekleştirildiğini akla getirmektedir.

Zuñi pueblo yerlileri Neolitik çiftçilerin ruhanî inançlarının ve kutlamalarının yapısına dair spekülatif değerde faraziyeler sunabilir. Bu etno-kültürel topluluğun örnek verilmesinin nedenlerinden biri, gruba ait tarihöncesi kökenlerin bölgede açık bir biçimde izlerine rastlanması ve MS 19. yüzyıla ait pueblo mimarisinin (Rothschild *ve*

80 Schod, doğa bilimlerinin MÖ 7. binyılın sonlarında bakır cevherinin fiili olarak eritilip eritilmediğine dair açık kanıtlar sunmadığını hatırlatarak bu noktaya dikkat çekmektedir.

diğ. 1993) Çatalhöyük, Erbaba, Can Hasan III ve Aşıklı Höyük bitişik nizamlı köy planlarını hatırlatmasıdır. Tabii ki, bu tür benzerlikler kesinlikle ardıl toplulukların tamamen aynı ruhanî inançları paylaştığı ya da benzer ritüelleri gerçekleştirdiği anlamına gelmemelidir. Bu tartışmanın tek hedefi karşılıklı ruhanî kavramlar arasında benzerlik olma olasılığını ortaya çıkarmaktır. New Mexico bölgesindeki Zuñi çiftçileri için, geçmişteki yaşam büyük oranda her şeyden önce gelen tören dizilerinin olduğu dinî faaliyetler çevresinde dönüyordu. Sosyal faaliyetleri belirleyen kolektif düşünce yapısı tüm dinî törenlerin özünde yer alıyordu. Doğaüstü, bütünlüğün ve ilahî özün çok yönlü olarak dışavurumu olarak görülüyordu (Young 1988; Bunzel 1932: 480-481). Zuñi pueblo yaşamında, din diğer tüm faaliyetler üzerinde baskındır. Zuñi inancına göre, insanın ruhanî bir özü, başıyla, kalbiyle ve nefesiyle ilişkili bir ruhu vardır. Baş becerinin ve zekanın yuvasıdır, kalp duyguların ve derin düşüncelerin yuvasıdır, nefes ise yaşamın sembolüdür. Nefes almak ritüel kutsanma eylemidir. Kişi *mana*'dan (ruhanî öz) fayda görebilmek için tüm kutsal objelerin nefesine ihtiyaç duyar. Her duanın ya da ilahinin sonunda, tüm katılımcılar nefesini sunar, duadaki kutsal öze ulaşmak için yumruk yaptıkları ellerini burun delikleri önünde tutarlar. Kuş tüyü simgesel olarak nefesin temsilcisidir. Ölüm "kalp yaşlandığında" gelir. Hastalık ağırlaştığında, kalp de eskiyordur; "büyücü doktor tedaviye geldiğinde kısa süreliğine de olsa hastalık kaybolacak, ancak önünde sonunda yeni bir kalp gerekecektir." Yeni bir kalbe sahip olmak topluluk kabul törenleri arasında ilk törenlerden biridir. Zuñi yerlileri rüyaların doğaüstü bir kaynağı olduğuna ve "rüya okuyan" belirli kişiler tarafından uygun bir biçimde yorumlandığında rüyaların geleceği anlatabileceğine inanmaktadır. Bunun yanında, ölüler tarafından yapılan ziyaretlerin ölümün alâmetleri olduğuna inanıyorlardı. Halüsinasyonlar da dâhil, "kötü rüyalar" cadıların yol açtığı bedensel hastalıkların tersine, doğaüstü kökenli bir hastalık olarak görülüyor, doğaüstü kökenli hastalıklar birtakım ritüeller ile tedavi edilebiliyordu (Bunzel 1932: 482). Zuñi yerlileri üç tür ilahî varlık/güç olduğuna inanıyordu: "Toprak ana," "Güneş ata," "Ay ışığı veren ana." Bu üçü arasında, en fazla tapınılan yaşamı bahşeden "güneş ata" idi. Doğum, yaş günü, evlilik ve ölüm gibi günler, başka bir deyişle yaşam sürecindeki belirli önemli olaylar kutlanıyordu. Zuñi yerlileri için, dört yılda bir koşulan, yerleşmenin 100 km güneybatısında yer alan "Zuñi Cenneti" ya da "Kachina Köyü" (Koluwala wa) olarak bilinen kutsal alanda son bulan "Çıplak Ayak Yolu" boyunca yapılan dinî hac görevi oldukça büyük bir öneme sahipti. Dört gün süren ritüel, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, hâlen yaz gündönümünde yapılmaktadır (Young 1988).

Yeni doğanlar önceleri evlerin içerisinde gömülüyordu. Bu eylem çoğu bölge içerisinde tarihöncesi kökleri olan bir uygulamadır. Zuñi yerlileri bu gelenek için yaptıkları açıklamada "yeni doğanların gidecek yeri olmadıklarını düşündüklerinden" ve belki de tam olarak gelişmediklerinden, "evin çevresinde olmalarını istediklerini" belirtmiştir (Bunzel 1932: 382). Zuñi yerlilerine göre, tüm evren canlı bir görünüme sahiptir. Gece ve gündüzün, rüzgârın, bulutların ve ağaçların birer kişiliği vardır. İnsanların ürettikleri objeler (evler, çanak çömlekler ve giysiler) bile canlı ve duygusal olarak değerlendirilmektedir. Her şeyin ayrılmaz bir ruhanî özü bulunur. Nesnelere ait bu ruhanî özellik çoğu zaman anlaşılmaz ve kişilerüstüdür. Tüm objeler mecazî

Res. 15: Çatalhöyük'te figüratif bir duvar resmi (üst sağ) Avcıların büyük boy yaban öküzünü kızdırdıkları sahne. Diğer küçük hayvan figürlerini de içeren sahne Afrikada Sana mağara resimleriyle benzerlik taşır. Çatalhöyük'ün geometrik ve doğrusal desenleri esrarengiz anlamlar taşıyor olmalı. Çatalhöyük duvarlarında bazen görülen negatif el izleri veya el izlerinden oluşan motifler Avrupa ve Güney Amerika Mağara resimlerinde görülen hemen hemen evrensel bir tarih öncesi geleneği yansıtır (örneğin, las Manoz, Santa Cruz de La Cueva'dan Negatif el izleri). Çatalhöyük'te volkanik bir patlamayı ve köyü gösteren duvar resmi, yerel bir efsane yaratma ile bağlantılı sanatsal bir ifade olabilir (alt sol).

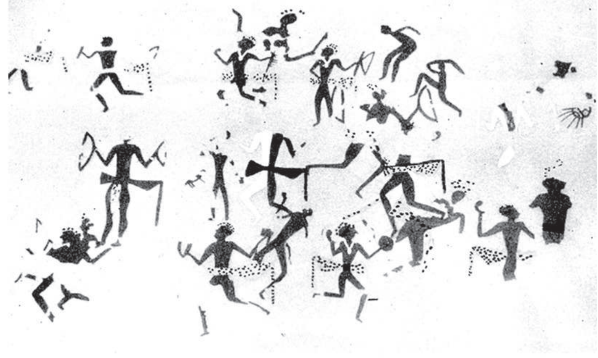
anlamda "yaşayan birer kişi" olarak görülüyor olsa da, insanî özellikleri barındırmadıklarına inanılıyordu. Başka bir deyişle, objelerin bilinci olduğuna, ancak insanî melekelerden yoksun olduklarına inanıyorlardı. Diğer bütün varlıklardan bahsedilirken "hamlık" kavramına başvurulurken, insanlardan bahsederken "pişmiş" kavramı kullanılıyordu. Dualar tamamıyla insana benzer bir biçimde vücut bulmuş doğal olayların betiminden oluşmaktadır (Bunzel 1932: 483).

Mellaart'ın da öne sürdüğü gibi (1967) "kutsal mekân" olarak bahsedilen özenle inşa edilmiş çok sayıdaki Çatalhöyük evinin tanımlanmasına, Hodder ve ekibi tarafından yapılan yeni kazılarda karşı çıkılmış, "tarihi evler" ya da "toplumsal hafızayı temsil eden evler" olarak adlandırılmaları düşünülmüştür (Hodder 1999: 161, 179; Hodder ve Cessford 2004; Hamilton 1996: 116-7; Last 1998; Mathews *ve diğ.* 1997) (Res. 3, 24). Endonezya'da Tana Troja ve Batı Sumba'daki geleneksel toplumlar tarafından ortaya koyulan etnoğrafik örneklere bakılırsa, "toplumsal hafızanın" ebeveynlerin evlerinde (?) yaşatılma amacı sosyal normları ve gelenekleri gelecek nesillere bırakmaktı (Adams 2005). "Tarihi evler" ya da diğer bir deyişle "ritüel yapılar" (Düring 2001: 16) olarak adlandırılan bu yapıların iç kısımları, kalıba basma sıvalı duvar kabartmaları, sığır ve keçi cinsi hayvanların sıvalı kafataslarından oluşan duvar süslemeleri, sekilerin ve alçak payelerin içine yerleştirilen öküz boynuzları ve olasılıkla farklı ailelerin yaşam döngülerini anlatan duvar resimleri ile süsleniyordu.[81] Bölgede şu an kazı yapan kişiler özel taban ve duvar işaretleri ile ayrılan alanları ölülerle ilişkili, başka bir ifadeyle toplumsal hafızanın somut temsilcileri olarak yorumlamaktadır (Hodder ve Scott 2003; Hodder ve Cessford 2004).[82] Duvar süslemelerinden oluşan zengin repertuvar içerisinde sıvalı sığır, koyun, keçi başı, yırtıcı gagaları, tilki ve sansar dişleri ve yaban domuzu dişleri bulunmaktadır. Yapılardan biri içerisindeki duvar üzerinde yırtıcı hayvan gagası, yaban domuzu ve tilki dişinin, bazı durumlarda ise sansar kafatasının olduğu göğüs benzeri sıvalı çıkıntılar bulunuyordu. Yapı içi özelliklerin ve bezemeli duvarların canlılar dünyasını ruhlar dünyasından ayırmadığı, tersine bu iki dünyayı bağladığı düşünüldüğünden, "tarihî evlerin" yalnızca basit birer mesken özelliği taşımadığı söylenebilir (Lewis-Williams ve Pearce 2005: 111). Bu yapıların sakinleri muhtemelen aile ya da topluluk atalarına ait olan ruhların kendilerini kutsadıklarına inanıyordu. Genel olarak duvarları ve taban platformları boynuzlu hayvan başlarıyla süslenen ya da duvarları üzerinde birtakım figürlerin olduğu evlerde çok sayıda gömü ele geçmiştir (Düring 2001: 10). Bu tür bezemelerin ya da duvar resimlerinin olduğu bütün evlerde çok sayıda gömüye rastlanmamış olsa da, bu iki kavram arasında bir ilişki olması olasıdır (Hodder 1998: 76). Muhtemelen mevsimsel bir döngü içerisinde yapılan yapı içi yenileme çalışmaları bizim bilmediğimiz başka nedenlerle de gerçekleştirilmiş olabilir.[83] Ruhanî hayvanların ve tanrısal güçlerin yeniden doğumunu anlatan temsili

81 Boynuzların ikonografik bağlamdaki sembolik değeri için bk. Bradac 2005.

82 Duvar resimlerindeki bezemelerde, Mellaart'ın kazdığı V. tabakadaki av sahneleri VI. tabakadan itibaren değişiklik uğramıştır. Burada, VI. tabakadan sonra tarihî ya da atadan kalma evlerin duvarlarının kalıba basma figürlerle süslendiğine dair hiçbir kanıt olmadığının altı çizilmelidir.

83 Bazı evlerde taban döngüsünün "kirliden" "temize" doğru izlediği yol diğerlerinde tam tersi bir yönde ilerliyordu. Bk. Boivin 2000.

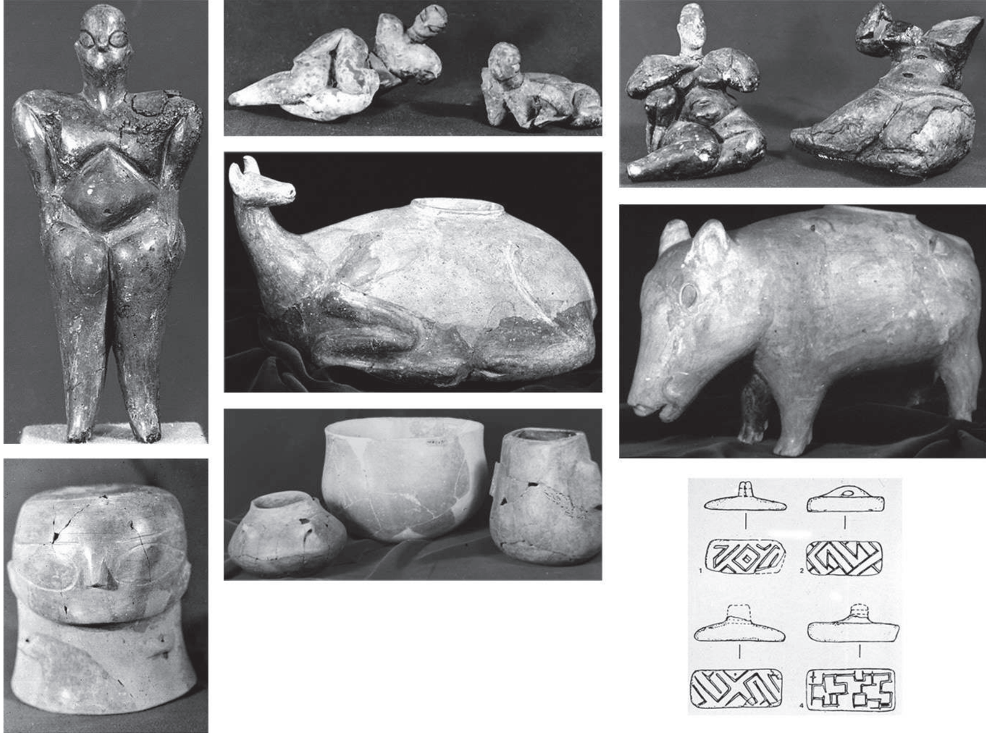

Res. 16: Çatalhöyük'te avcılardan oluşan sahnede başsız bir figürin etrafında oturan ve dans eden, bazıları trans halinde gibi davranan avcılar tasfir edilmekte. Bununla birlikte Aborijinler'de de benzer seremonik ayinler gerçekleştirilmekte. Zuñi Pueblo'da ergenliğe geçiş ve diğer ayinler çok sayıda pasif ve aktif katılımcılardan oluşmakta, ayin için evlerin arasındaki açık alan kullanılırken, pasif katılımcılar da evlerin çatılarına oturmaktadır. Çatalhöyük'te büyük komünal binalar olmadığı için köy içi alanlarda benzer bir ritüel performans önerilebilir.

mizansen sıvalı kalıba basma figürlerin ve hayvan başlarının da yenilenmesini gerekli kılıyordu. Ayakları ve kolları yukarı dönük, melez formlarda yapılan, büyük olasılıkla ataları temsil eden sıvalı, kalıba basma figürinler sembolik yapı gömme ritüelinden önce elleri, ayakları ve kafası kırılarak ve odalar arasındaki açıklıklar tuğla ile kapatılarak ilahî güçlerinden arındırılıyordu. Bu durum, kutsal kavramı ile ilişkili olan tabu geleneklerinin "tarihî evler" ile de bağlantılı olduğunu akla getirmektedir.[84] Ataların ruhlarını ya da doğaüstü güçleri "vücuda getirmek" için yapılan kalıba basma karışık hayvan ya da insan figürleri, ataların ruhanî yakarışlar sırasındaki dışavurumları için kullanılan kutsal araçlar olma ihtimali de vardır. Söz konusu figürlerin hangi ataların ruhlarını betimlediği de ayrı bir sorundur. Bu ruhlar, evrenin/kozmosun ve içerisindeki her şeyin yaratımında rol oynayan varlıklar, insanların ataları ya da insanlara avlanmayı, alet yapmayı ve bilgeliği öğreten kişiler olmalıdır. Bu konuda da analoji yapma gayesinden ziyade çok tanrılı değişik kültürlerde tanrısal güç kavramlarının müşterek yanlarını anlayabilmek için etnografiye başvurmak faydalı olabilir. Aborijinler arasında, tanrısal güçler üçe ayrılmaktadır: "yaratıcı varlıklar", "atasal varlıklar" ve "totemik varlıklar/atalar". "Yaratıcı varlıklar" insanları, coğrafi şekilleri ve bütün çevresel unsurları yaratmıştır. "İlk insanlara" nasıl alet ve silah yapıldığını, hayvanları avlamayı ve yiyecek toplamayı öğreten, topluma egemen olan kanunları oluşturan ve insanlara nasıl tören yapacağını anlatan "tanrısal varlıklar" yaşayan insanların doğrudan ataları olarak anılırlar. İnsanların ataları olarak görülseler de, bu tür tanrısal güçler yalnızca insan formunda değil, belirli bir bitki ya da hayvan olarak ortaya çıkabilirler. Aborijin inancında, kişinin ruhu ölümden sonra insan, hayvan ya da bitki formunda geri gelebilir. Dolayısıyla, bir "tanrısal varlık" bitki ya da hayvan görünümünde olabilir, ancak geçmişte bir insan gibi eylemler yapmıştır. "Totemik varlık" ise tıpkı "yaratılış döneminde" olduğu gibi hayvan, bitki ya da diğer objenin (totem) kökenindeki formunu temsil etmektedir, dolayısıyla çeşitli türlere bereket verir. İnsanlar da kendilerinin farklı "totemik varlıklardan" türediğini, ancak aynı zamanda "yaratıcı varlıklara" ve/veya "atasal varlıklara" da bağlı olduğunu düşünmektedir. "Atasal varlıklar" Aborijin inancının ve günlük düşüncenin ayrılmaz bir parçasıdır. Gün boyunca hareket ettikleri için, birtakım kayaların ya da akarsuların yanından geçerken, mızrakla hayvan vururken, sürüngen hayvanları yakalarken ya da yiyecek toplarken, bütün mekânları ve varlıkları yaratan "atasal varlıklar" akla gelir. Alet ya da silah yaparken bile, Aborijinlere bu becerileri öğreten "atasal varlıkları" anlatan efsaneleri ve mitleri akla getirecektir. Her "atasal varlığın" "yaratılış dönemindeki" belirli faaliyetleri anlattığı ve yarattığı çevre içerisindeki insanların uyması gereken yasaları koyduğu kendi yaradılış öyküsü vardır. Silah, araç gereçler, insan bedeni, taban bezemeleri, ağaç kabuğu üzerindeki resimler ve kaya sanatı gibi sanat formları üzerinde "yaradılış dönemi" betimlenmektedir. Bu tür sanat formlarının Avustralya'daki varlığı Orta Paleolitik döneme kadar

84 Oldukça tartışmalı olan bu görüşe, "Çatalhöyük verileri içerisinde, kadın temsili ile bağlantılı olan tehlike ve güce dair sembolizmin yeniden kurgulandığını haklı çıkarmak için yeterli ilişkilerin olmadığı" değil de, "aile içi bağlam içerisinde kadın ve erkekler arasındaki ilişkileri" belirttiği görüşü de eklenebilir (Hodder 1987: 52). Bu tarz imgeleri tahrif etme geleneğine gelecek olursak, temel neden hane içi ruhları ya da terkedilen evlerde ikamet eden tehlikeli ruhları serbest bırakma korkusuydu.

Res. 17: Tek renkli çanak çömlekler, kil heykelcikler, zoomorfik kaplar, mühürler ve çeşitli diğer yontma taş ve kemikten buluntular içeren Hacılar Geç Neolitik malzeme envanteri. Zoomorfik kaplar ve insan başı şeklindeki kap hem domestik hem de ritüel amaçlı kullanılmış olmalı. Kadın figürinleri, diğer bölgelerde olduğu gibi, bereket ve/veya diğer bazı sağlıkla ilgili amaçlar veya çocuk bekleyen genç kadınlar ya da anneler arasındaki ilişkilerle anlamlandırılmışlardır. Mühürler ise koruyucu tılsımlar olabilir.

uzansa da, bu uzun geçmişi kendi ananevi tabirleriyle "geçmiş dönemlerden içinde bulunduğumuz döneme kadar olan altı ya da yedi nesili" kapsayan zaman süreci olarak tanımlarlar. Diğer bir deyişle, tarihî kaynaklardan yoksun olan Aborijinler çok da uzak olmayan geçmişte, çok öncesine değil, yalnızca büyük büyük babalarına kadar uzanan ve belirli bir dönemi kapsayan soy ağaçlarına dair bilgiye sahiptiler. Dört ya da beş nesil öncesinde yaşayan herkesten "yaradılış döneminde" yaşamış ve kanguru, bitki ya da diğer formları almış akrabalar olarak bahsediliyordu.[85]

Mellaart'ın ortaya çıkardığı V. ve III. tabaka kutsal alanlarda (şu anda "tarihî evler" olarak bahsedilen yapılar) karşılaşılan Çatalhöyük duvar resimleri, yetkiyi çağrıştıran ayakta dikilir şekilde betimlenmiş kadın izleyici ile birlikte, yabanî yaşamı ve erkek avcıları göstermektedir. Avcılığın ana geçim faaliyeti olarak önemini yitirdiği bir dönemde, doğal bir üslupla yansıtılan söz konusu sahneler oldukça dikkat çekicidir. Bu durum, Neolitik çiftçilerin daha önceki dönemlerde avcı-toplayıcılar tarafından ayrımsanan doğaüstü ve doğal güçlere yer verilen temsili anlatımlar ile olan

85 Aborijinlere ait ruhanî bilgiler ve yaradılış efsaneleri için bk. Knudsen 2004; Sutton 2010.

sembolik ilişkiyi muhafaza ettiğini ortaya koymaktadır.[86] Bu sahnelerin bazılarında ruhanî formlardaki hayvan ve insanlar, belki de akrabalıkları gösteren mecazî tasvirler canlandırılmaktadır. Yeniden doğumu simgeleyen kadın figürünün eklenmesi, erkek soyu arasındaki ilişkilere gönderide bulunuyor olabilir (Forest 1994: 118, 123, 127). Başka bir boyalı sahnede, yas belirtileri gösteren daha küçük erkek figürlerine bakan, canavar benzeri, çömelen bir insan figürü betimlenmektedir. Ruh girmesinden ya da ruh kaybından kaynaklanan değişken bilinç durumları ile karşılaşan dans eden avcıları gösteren resimler de dâhil olmak üzere, bu tarz resimlerde uzak ataları ya da yaradılış öykülerini de içeren söylencesel anlatıların aktarılmış olma olasılığı bulunmaktadır. Ritüel eylemini gerçekleştiren ritüel uygulayıcılarına ait tasvirlerin yanı sıra, bazı boyalı resimlerde, görünmez bir ruhun ya da anlaşılması güç bir felaketin bilindik bir hayvan ya da insan hâline getirilmesi gibi büyüsel-ritüel eylemlere de yer verilmektedir. Diğer yandan, boyalı resimler belki de Orta Anadolu'daki Neolitik çiftçiler arasında "doğadaki görünmez güçlerin ya da bunların yol açtığı olayların, zihinsel olarak denetlenebilecek insan ve hayvan formlarına dönüştürüldüğü takdirde, iletişim kurulmasını sağlayabileceği" şeklinde bir algı olduğunu da yansıtmaktadır. Çatalhöyük'te, daire, dört parçalı yaprak, yıldız benzeri motifler, ağ benzeri bezemeler, zikzak ve panelli düzenleme içerisindeki stilize bitki/çiçek desenleri gibi boyalı bezemelerin olduğu duvarların ruhanî tasvir özelliği taşıma ihtimali de bulunmaktadır. Boyalı motiflerden oluşan geometrik bezeme repertuvarı içerisinde dama, çizi ve üçgen bezeme türleri vardır. Değişken bilincin bazı ruhanî ritüellerin temelinde yer aldığı düşünüldüğünde, bu motiflerin entopik olaylardan türemiş olması olasıdır (Lewis-Williams ve Pearce 2005: 120-121). Çoğunlukla gruplar hâlinde dizilen, yetişkinlere ve çocuklara ait boyalı el baskıları kökenleri neredeyse Üst Paleolitik'e kadar dayanan şeytan kovma ifadelerini yansıtmaktadır (Yakar 1991: res. 160).

Yapı içi gömü gelenekleri ya da kemiklerin ve kafataslarının özel topluluk emanetleri içerisinde korumaya alınması muhtemelen ölüler ve yaşayanlar arasında istenen ya da gerekli görülen ruhanî etkileşimi kurma amacını taşıyordu. Atalara gösterilen saygıya ya da atalara tapınıldığına işaret eden maddî kanıtlar arasında mesken ya da ritüel yapılarında bulunan ve bir kısmı ölümden sonra işlemlere uğramış olan çıkartılmış kafatasları da vardır.[87] Ölüm sonrası ruhanî aşamalar içerisinde çok sayıda kozmolojik katmanın bulunduğuna olan inanç yaşayanların bir kısmı oldukça geniş bir zaman dilimini kapsayan bir dizi ölüm ritüelini gerçekleştirerek ölülere bir aşamadan diğerine geçişte yardımcı olmalarını zorunlu kılan ölüm sonrası yaşam düşüncesinin bir parçasıdır (Lewis-Williams ve Pearce 2005: 78-79). Diğer yandan, yerleşme dışı gömüler ölülerin ruhlarını yaşayanlardan uzak tutma amacına hizmet etmiş olabilir. Uzak bölgelerdeki etnografik örnekler bu teze doğrudan destek sağ-

86 Manda, aslan, puma, ayı, yaban domuzu ve av kuşları Çatalhöyük ikonografisindeki başlıca hayvan figürleri arasında yer alıyordu. Av kuşlarının Kuzey Irak'ta gerçekleştirilen tarihöncesi ritüellerdeki muhtemel önemi için bk. Solecki 1977; Solecki ve McGovern 1980.

87 Sosyal farklılıklar ile tarihöncesi Anadolu'da nadiren karşılaşılan, ölüm öncesinde yapay kafatasıyla değiştirme davranışı arasında açık bir ilişki bulunmamaktadır. İkincil ya da çok evreli gömme geleneği, mitolojik ve kozmolojik ifadelerden doğmuş olabilir. Bk. Binford 1971; Descola 1996.

lamıyor olsa da, açıklamaların genellikle düşünüldüğü kadar basit olmadığını ortaya koymaktadır. Örneğin, Achuar örneği ölü insan ruhunun yaşayanlar için ne kadar öneme sahip olduğunu anlamamızı sağlamaktadır. Ekvador'daki yağmur ormanlarında yaşayan Achuar yerlileri yaşayan anıların ölü ruh tarafından tetiklenmesinin engellenmesi, dolayısıyla bu amacı taşıyan cenaze ritüelleri yoluyla önceki nesillere ait izlerin silinmesi gerektiğine inanmaktadır. Ayrıca, yerliler arasında yaşam ile ölüm arasındaki sembolik kırılmanın soyu devam ettiren ya da akrabalık bağı kuran kişiye hiçbir iz bırakmayarak son bulduğuna dair bir inanç vardır.

MÖ 7. binyıl Neolitik toplumu geride insan figürinlerinden oluşan zengin yerel envanterler bırakmıştır. Çatalhöyük'te, bir bütün olarak figürinler ve şekilli kil objeler oda içi dolgu, duvarların arası, atık alanları, mezar dolguları ve çöplükler gibi ikincil kontekslerde ele geçmiştir. Özellikle daha ustaca yapılmış antropomorfik figürinlerin ele geçtiği diğer buluntu noktaları arasında ev tabanları (örneğin, platformlar) ve tahıl siloları bulunmaktadır. VI. tabaka yerleşmesinden sonra üretilen çok sayıdaki kadın figürininin tersine, erkek figürinlerinin sayısında önemli oranda düşüş yaşanmıştır. Bazı uzmanlar bunun topluluk içerisindeki cinsiyet rollerinde değişim olduğu şeklinde yorumlamaktadır (Hamilton 1996: 225-226).[88] VI. tabakaya ait, taştan yapılma erkek figürinlerinin çoğu tahrip olmuş ve belirli bir amaçla gömülmüş hâlde ele geçmiştir (Voigt 2000: 287). V. tabakadan itibaren, özellikle hamileliğin vurgulandığı tıknaz ve şişman kadın figürinleri tasvir ediliyordu. Bir kısım uzmanlar bu figürinlerin ruhları ya da mitolojik kişileri temsil ettiğini ileri sürse de (Voigt 2000: 288), VI. tabakayı izleyen kadın figürinlerinden bahseden diğer uzmanlar annelik ve doğum düşüncesini vurgulayarak figürinlerin "kadınlığı" simgelediğini söylemektedir (Hamilton 1996: 226). Bu tür kadın figürinlerinin görülmeye başlanması, bazı uzmanlara göre, yeni nesil çiftçilerin yetiştirilmesinin önem kazandığına ve tarımsal topluluklardaki kadın iş gücü değerinin arttığına işaret ediyor olabilir. Hamile kadın figürinleri hayvan ve insanların tasvir edildiği boyalı duvar sahneleri ile kabaca aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Küçük figürünlerin bir kısmı uğur olarak, daha büyük figürinler ise ortak büyü ritüellerinde araç olarak kullanılıyordu.[89] Gritille yerleşiminde bu tarzda yapılmış kil figürinlerden birinde göğüsleri olmayan, karnı dışarı doğru çıkık, iri göbekli, etek giymiş bir insan figürü (olasılıkla kadın) tasvir edilmektedir (Voigt 1985: resim 13 a-b). Figürinin öncelikle yalnızca göbek deliğiyle betimlenen düz karnı üzerine ayrı bir kil parçasından yapılma bir göbek eklenmişti. Dolayısıyla, söz konusu figürinde hamilelik öncesi ve hamilelik sürecindeki bir kadın sembolik olarak tasvir edilmişti. Kullanıldıktan sonra çöp çukuruna atılan figürin büyüsel ritüel iyileştirme uygulamasında ya da sağlıklı bir doğum yapılmasını sağlamak için kullanılan bir araç olarak görev görüyordu. Ayrıca, bazı figürinlerin doğadaki yenilenme sürecini denetim altında tutan güçlere adanan adak nesneleri, diğer bir deyişle, iyi miktarda ürün alındığında ya da doğanın yıllık

---

88 Aşağı Fırat Vadisi'nde yer alan Mezraa-Teleilat'taki Neolitik tabakalarda kireçtaşından yapılma, yüksek sayıda oturan erkek figürini üretildiğini belirtmek önem taşır. Çatalhöyük'te V. tabaka öncesi erkek figürinleri ile çağdaş olmasalar da, bu durum cinsiyet rollerine dair farklı bir bölgesel kültür yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır.

89 Çatalhöyük figürinleri üzerinde yapılan ayrıntılı bir çalışma ve sınıflandırma için bk. Meskell ve Nakamura 2005; Meskell *ve diğ.* 2008.

Res. 18: Mellaart'ın ve Hodder'ın kazılarında bulunmuş çok sayıdaki figürin özelliklerine göre - malzeme, form, stil ve bazı karakteristik özellikleri-gruplar halinde sınıflandırılmışlardır. Daha ayrıntılı yapılan figürinler kadın ve erkeklerin doğaüstü canlandırmaları olabilir. Önden hamile bir kadın olarak arkadan da bir iskelet olarak betimlenen Çatalhöyük'te bulunmuş ünik bir figürinde belki de efsanevi bir ata veya sonsuz bir yaşam döngüsünün bir ruhsal kavramı temsil edilmiştir. Kişiler tarafından taşınan üzerlerinde boya izi olmayan kil mühürler belki de tılsımdı (alt sol).

yenilenme döngüsünde denge olduğunda verilen şükran nesneleri olma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır. Çatalhöyük ya da Höyücek'teki tahıl silolarında ele geçen kadın figürin örnekleri bahsedilen niyetin göstergesidir. Çatalhöyük yerleşmesinde, içerisinde yabani tahıl tohumlarına rastlanan, MÖ 7. binyılın sonlarına ait doğal üslupta yapılmış kadın figürini, bereketi ve ekinlerin yeniden üretimini simgeleyen güçlerin kişileştirildiğini göstermektedir. Bu durum, söz konusu eklemenin isteyerek ve tasarlayarak yapılmasına bağlı olarak değişir (Hodder 2003). Yerleşmedeki yanmış bir ev dolgusunun içerisinde ele geçen başka bir figürinün ön kısmında hamile bir kadın, arka kısmında ise kaburgaları, omurgası, omuzları ve kalça kemikleri açık bir biçimde gösterilen bir iskelet tasvir edilmektedir (Meskell ve Nakamura 2005: 168). Bu karışık figürin Anadolu'daki Neolitik çiftçilerin yalnızca bitkilerin değil, insanların da doğum, ölüm ve yeniden doğumdan oluşan bir yaşam döngüsü içerisinde yer aldığına inandığı şeklindeki görüşü desteklemektedir. Bahsedilen figürin bir şekilde Mellaart'ın görüşünü desteklemektedir. Mellaart, yaban domuzuna ait alt dişlerden ya da kuş gagalarından oluşan göğüs benzeri duvar bezemelerinin temelde aralıksız yaşam döngüsünü

simgelediğini ileri sürüyordu.[90] Büyüsel ritüellerde ya da diğer amaçlarla kullanılmak üzere üretilen küçük kil figürinler baş, burun gibi uzuvlar ve düz ya da ayrıksı bir taban ile son bulan silindirik bir gövde dışında, hiçbir ayrıntıya sahip değildir. Ancak, biçimli ve süslü bir üst gövdeye ve yüz özelliklerine ya da basit bir bezemeye sahip olan bazı figürinlerde daha büyük bir ustalık olduğu göze çarpar. Figürinler en küçükten uzun, fallik benzeri diğer örneklere kadar boyut ve duruş olarak farklılık gösterirler (Meskell ve Nakamura 2005: 174). "Kırılanlar da dâhil, figürin başlarının çıkık bir alına, geniş bir ağza, yumuşak yüz hatlarına ve ayrıntılı özelliklere sahip olan sıvalı kafataslarını yansıttığı" şeklindeki iddia (Meskell ve Nakamura 2005: 185), figürinlerin genel anlamda ruhanî yaşamda, özel anlamda da ritüeller içerisinde sahip olduğu muhtemel rollere dair yorum yapılması için yeni bir ortam sunmaktadır.[91] Pearson, "Yakın Doğu Neolitik figürin" başlarının ağzı olmayan, ancak belirgin, göz, kaş, burun, kulak ve cinsel organları olan sıvalı kafataslarını andırdığını ileri sürmüştür (2005: 163). Bununla birlikte, tıpkı ayrık kafataslarında olduğu gibi, çoğu figürinin taban üzerinde ve evlerin sınırları içerisinde bulunduğunu belirtmiştir. Bazı durumlarda, evlerin aralarında bulunan figürinler bitişik konumda yer alan haneler arasında köken ilişkileri olduğuna işaret ediyor olabilir.[92] Tahminlere göre, domestik yapılar içerisinde rastlanan bazı figürinlerin tanrısal güçlere değil de, insan atalara ait tasvirler olma olasılığı da vardır. Diğer yandan, Batı Anadolu'da biraz daha geç bir döneme ait olduğu düşünülen Latmos Bölgesi'ndeki kaya resimlerinin yakınlardaki su kaynaklarına yakın konumda yer alması (Peschlow-Bindokat 1995, 2003, 2005) gruplar ya da çiftler halinde betimlenen boyalı kadın figürinleri ile hayatın vazgeçilmez kaynağı olan su arasında bir bağlantı olduğuna işaret etmektedir.

Köşk Höyük çömlekçileri ürettikleri derin kâselerin ve kapların bir kısmını bukrania, hayvan, hamile kadın ve kabartma tarzı diğer motifler (kazık ya da ağaca tırmanan insan) ile süslüyordu. Bu tarz motiflerin bir anlamı vardı, belki de bereketi ve korunmayı sağlamak için yapılıyorlardı. Kadın figürlerinin/tanrısal güçlerin doğurganlık özelliklerini betimleyen büyük antropomorfik kapların da benzer sembolik değerleri vardı. Hacılar, Toptepe ve Köşk Höyük'te ele geçen bu tarz depolama kapları muhtemelen bereket tanrıçasının sahip olduğu büyüsel dinsel işlevleri taşıyordu. Bahsedilen tanrısal güç olasılıkla "ana tanrıça" kavramını simgeliyordu. Doğadaki yaratılanların ve kozmik yaşam, ölüm ve yeniden doğum döngüsünün kaynağı olarak görülen "ana tanrıça" kavramı Neolitik öncesi dönemlere kadar uzanır; başlangıçtan itibaren doğanın yenileme döngüsüne karşılık gelen bir benzetme olarak kullanılıyordu.[93] Karşıt cinsiyette, boğa boynuzları ve boynuzlu hayvan başları erkek gücüne ve

90 Muhtemelen sıvalı, kalıba basma insan göğsü temsillerinde göze çarpan ölüm kavramı ile ilişkili olan, yabanî hayvanlara ait bu tür kısımlar esasında yabani hayvanları doğuran kadınları simgeliyor olabilir (Mellaart 1964).

91 Pişmiş topraktan yapılma figürinlerin bazılarının canlılar dünyasına bağlı olan ölü ataları temsil ettiğini söylemek mümkün müdür?

92 PPNB antropomorfik figürinlerinden ve Yakın Doğu figürinlerinden bahseden Cauvin, baş ve gözlere yapılan vurgunun sıvanmış kafataslarının sunuluş şekliyle benzerlik gösterdiğinin altını çizmiştir. Konuyu daha derinden irdelemek için bk. Cauvin 2000a ve 2000b.

93 Çeşitli sanatsal yorumlar ve ana tanrıça işlevi ve sembolizmi için bk. Gimbutas 1991a: 222-248; 1991b; Wiercinski 1989.

erkekliğe göndermede bulunmak için kullanılan benzetmelerdi. Bazı uzmanlar bazı antropomorfik figürinlerin en azından ataların tasvirleri olduğunu ileri sürmektedir.[94] Bereket ya da ölüm ile ilişkilendirilebilecek olan kadın figürinlerin temsil ettiği sembolizm bulundukları yere ve kontekse göre değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin, et ve leş yiyen hayvanlarla ilişkili olan kadın figürinlerinin bereketi simgeleyip simgelemediği oldukça şüphelidir. Taş ya da kilden yapılma doğal üsluptaki kadın figürinleri –oturur, ayakta dikilir, çömelir, göğüslerini tutar vaziyette ya da göğüsleri, kalçaları belirgin olarak, kucağında bir çocukla ya da hayvanla tasvir edilen– Anadolu Neolitik toplumunun bereket/yeniden doğum kaygılarını yansıtan sanatsal gönderme işlevini üstlenmiş olabilir. Belirli doğal ya da insan yapımı objelerin koruyucu nitelikleri olduğu düşüncesinin Neolitik dönem Anadolu'sunda yaygın bir hâl almış olma olasılığı da bulunmaktadır.

Tılsım, muska ya da nazar boncuğu taşıyarak ya da saklayarak kötü ruhlara karşı korunma düşüncesi Anadolu'daki tarihöncesi yerleşimciler arasında oldukça yaygın olarak görülüyordu. Aslında, Çatalhöyük'teki duvar resimlerinden birinde boğazına muska takmış bir insan figürü betimlenmişti. MÖ 7. binyıldan itibaren, üzerinde doğrusal motiflerin olduğu, yuvarlak, dört köşeli ya da oval biçimli, kil ya da taştan yapılma damga mühürler de muhtemelen yerleşme sakinleri tarafından muska ya da tılsım olarak taşınıyordu (Hansen 2003). Damga mühürlerin dağılımı yalnızca Anadolu ile sınırlı değildir, birkaç istisna haricinde, neredeyse bütün Yakın Doğu'da ve Güneydoğu Avrupa'da damga mühürlere ulaşmak mümkündür.[95] Kullanımı göz önünde tutulduğunda, bazı uzmanlar bu damga mühürlerin sayı nesnesi olabileceğini iddia etmektedir (Budja 2003), ancak diğer uzmanlar daha düşük ihtimale sahip olan durumları göz ardı etmeden söz konusu mühürlerin ekmek ya da diğer yumuşak ürünler üzerine baskı yapmada kullanılmış olabileceğini belirtmektedir (Lichter 2005: 67). Bu mühürlerin koruyucu muska/tılsım olarak kullanılmış olma olasılığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Tılsım yapmanın temelinde bu tür bir cansız objeyi üretmek için harcanan enerjinin ruhanî ya da büyüsel yapıdaki koruma gücünü oraya çıkardığı inancına dayalıdır. Belirli bir kişiyi hedef alan büyüsel-ritüel sözlere araç olarak kullanılan tılsım tıpkı birçok geleneksel toplumda hâlâ geçerli olan batıl inançlarda olduğu gibi karşıdaki kişiye zarar verebilmektedir. Tarihöncesi toplumlarda, tılsım, şaman benzeri ritüel uygulayıcıları ya da ve zanaatkârlar tarafından üretiliyordu. Zanaatkârlar istenilen etkiyi yaratmak için şaman tarafından anlatılan "gizli formüllere" uygun olarak seçilen malzemelerden üretim yapıyordu. Hâliyle, farklı şekil ve renklerdeki tılsımların

94 Pearson, Yakın Doğu ikonografisinde kadın figürinlerin baskın olmasının özellikle Anadolu'daki pek çok toplulukta (örneğin, Çatalhöyük, Hacılar) kadınların erkeklerin ataları olduğu şeklindeki görüşün ağır bastığını iddia etmektedir (2005: 163). Neolitik toplulukların kadın soyuna bakarak köken araştırması yapıp yapmadığını bilmediğimizden, sosyal ideoloji anlamında ve geleneksel açıdan anaerkil ya da ataerkil olduklarını söylemek zordur. Eğer kadınlar ve erkekler sanat formları içerisinde eşit bir biçimde yer aldıysa, çift taraflı bir köken dizgesi olması varsayımsal olarak muhtemeldir.

95 Batı ve Orta Anadolu örneklerindeki damga mühürler çoğunlukla zikzak ve çizgi motifleri ile bezeliydi. Yunanistan ve Güneydoğu Avrupa'da ele geçen örneklerde ise zikzak, nokta ve çapraşık motiflere rastlanmıştır (Lichter 2005: 67-68; res. 3-4).

serbest bırakılan kutsal enerjiyi yansıttığı da eklenebilir. Birtakım toplumlarda, bazı dönemlerde muska olarak takılan düğümlü ipler özellikle çocuk doğurma sırasında ve gerdek dönemlerinde genç çiftleri korumak için kullanılan koruyucu bir nesne olma görevini görüyordu (Eliade 1969: 111-112, dipnot 52-60).

Tartışma

Neolitik Dönemde Anadolu'da Çiftçiliğin Sosyo-Ekonomik Boyutlarına Dair Yorumlar (Res. 19-23)

Neolitik yerleşim planları ve Anadolu domestik mimarisi yerleşik avcı-toplayıcı ve tarımcı toplulukların MÖ 7. ila 8. binyılda çoğunlukla çekirdek ve geniş ailelerden oluştuğunu ortaya koymaktadır.[96] Bunun aksine, yiyecek işleme, depolama ve pişirme ile ilişkili domestik malzeme envanterleri tarımsal organizasyona ışık tutmamaktadır. Erken aşamalarda bazı tarım faaliyetleri yerleşim sakinleri ya da birbirine bağlı aile grupları tarafından ortak bir çalışma yürütülmesini de gerektirmiş olabilir. Aslına bakılırsa, Epi-Paleolitik avcı-toplayıcıların gruba dayalı organizasyon özellikleri, muhtemelen sosyo-ekonomik korumacılığın bir parçası olarak erken yerleşikleşme aşamalarında baskın bir role sahip olmuştur. Neolitik dönemin daha gelişkin aşamalarında, yeni köyler kuran, akrabalık/köken bağı olan grupların birbirinden bağımsız, hane içine dayalı ekonomiler oluşturdukları ve tüketim düzeyi üzerinde üretim düzeylerine ulaşmak amacıyla faaliyetleri yönlendirdikleri söylenebilir. Satışı kolay kırsal-tarımsal ürünlerin ihtiyaç fazlasında üretilmesi, Neolitik toplum içerisinde zenginliğin artırılmasının ve sosyal ve siyasî hedeflerin gerçekleştirilmesinin en kolay yollarından biriydi.

Çoğu yerleşmede başlangıç aşamasından gelişkin yiyecek üretim ekonomilerinin olduğu aşamalara kadar olan erken tarım ve hayvancılığa ve teknolojik yeniliklere dair bir kısım arkeolojik veriye ulaşılmıştır (Monahan 2007). Yine de, Neolitik Anadolu'da tarımın uzun süreli bir başarı yakalaması için gerekli olan sosyal organizasyonlar ve ekonomik idare sistemlerini anlamanın yolu etnografyadan geçmektedir. Geleneksel sürü yönetim sistemlerine ya da artı üretimin önemine dair yapılan etnografik çalışmalar aileye dayalı kırsal-tarımsal üretimin organizasyonunda karşılaşılan birtakım sosyal ölçütlere dair bilgiler sunarak tarıma ilişkin ekonomik algımızı genişletmektedir.

Türkiye'deki etnografik araştırmalar, etno-kültürel etkileşim ya da sosyal örgütlenme içerisindeki farklılıklar tarafından ayrılmış olsa dahi, benzer doğal çevrelerde yaşayan kırsal toplumların geçim tarzlarında önemli oranda çeşitlilik olmadığını göstermektedir.

Çiftçiler ve kırsal kesim sakinleri tarafından izlenen geleneksel kaynak kullanım ve denetim stratejileri kültürel gelenekler tarafından değil de, coğrafî ve çevresel etkenler tarafından etkileniyordu. Dolayısıyla, hâlen Türkiye'nin ücra köşelerinde geleneksel sosyo-ekonomik yaşam tarzlarını sürdüren kırsal-tarımsal topluluklar, antik

96 Aşıklı Höyük (Esin-Harmankaya 1999; Yakar 1994: 43-46), Çatalhöyük (Hodder 2003a, 2003b; Hodder ve Cressford 2004; Yakar 1991: 201-218), Çayönü (A. Özdoğan 1995, 1999); Cafer Höyük (Cauvin *ve diğ.* 1999) ve Nevali Çori (Hauptmann 1999a; Yakar 1994: 13-21).

toplulukların geçim faaliyetlerinin yapısına en uygun yerleşim düzeninin benimsenmesini sağlayan çevresel (topoğrafya, iklim, hidroloji) etkenlerin anlaşılmasına önemli ölçüde yardımcı olmaktadır.

Kurak bölgelerde ya da karasal kış mevsimlerinin yaşandığı alanlarda, tahıl tarımı hayvan besiciliği ile ilişkilidir. Örneğin, yüksek rakımlı dağ içi ovalarında –Erzurum, Çoruh, Kars ve Ağrı gibi bölgelerde– tahıl ürünü eken köylüler yıllık ürün miktarını düşük seviyede tutan sert ve uzun süreli karasal kış mevsimini de göz önünde bulundurmaktadır. Kültürel geçmişi, etnik kökeni ya da kökleri ne olursa olsun, bölgede yaşayan Türkmen, Kürt, Azeri, Zaza ya da Hemşinli köylüler (Yakar 2000: 87-90) yalnızca tarıma dayanarak riskli bir yaşam tarzı benimsemek yerine büyük oranda hayvancılığın egemen olduğu bir geçim ekonomisi sürdürmektedir. Yetiştirilen bazı ürünler hayvanların tüketimi için ayrılırken, insanî tüketime ayrılan çeşitli miktarlardaki buğday kışın koyun ve sığırları beslemek için depolanan hayvan yemine ilave olarak kullanılır.

Akdeniz, Karadeniz ve dağlık Doğu Anadolu bölgelerinde, hayvan besiciliği hem göçebe gruplar hem de yerleşik gruplar tarafından sürdürülen bir geçim tarzıdır (Yakar 2000: 186-198). Kurak bölgelerde, yerleşik hayvan besicileri yıl boyunca çiftliklerin ya da köylerin yakınlarında koyun sürüleri besliyordu. Gün boyunca, hayvanlar ortak çayırlık alanlarda, ekilmeyen ya da kiralanan tarlalarda tutulmakta, gün batımından önce ahırlara koyulmaktadır. Yerleşik sistemlerde, köydeki sürülerde yüzden fazla koyun bulunuyor, genellikle az da olsa keçi de besleniyordu. Bazı yerleşik besiciler yaylacı sürü sistemini tercih etmektedir. Kışların nispeten daha yumuşak, yazların ise sıcak geçtiği düzlük alanlarda, ilkbaharın başlarında çobanlar keçiyle karışık büyük koyun sürülerini neredeyse beş ay ya da daha uzun bir süre boyunca, hatta sonbahar başına kadar kaldıkları daha verimli ve serin yüksek kesimlere gitmektedir. Göçebe gruplar incelendiğinde, yıl boyu sürdürülen koyun ve keçi otlatma döngüsünün yaylacı çobanların göç ettiği mera ve çayırlık alanlardaki çobanlık faaliyetinden oldukça farklı olduğu görülebilir. Göç yolu düzlük alanlardan yüksek arazilere uzanan mevsimsel bitki büyüme düzenini izlemektedir. Yaylacılık yapan grupların aksine, göçebelerin tek bir köyü bulunmuyordu. Yıllık geçim döngüsü içerisinde dağlık Doğu Anadolu'daki yazlık kırsallar ile Güneydoğu Anadolu'daki daha yumuşak bir havanın olduğu kışlık otlaklar yer alıyordu. Güneydoğu Anadolu bölgesinde, sonbaharın sonu ile ilkbahar ayları Dicle'den Fırat'a uzanan çayırlık alanlarda geçiriliyordu.

Geleneksel tarımsal-kırsal toplumlarda, geçim ekonomisindeki tarımsal faaliyet alanı hem ekilebilir alanların kalitesine ve kullanılabilirliğine hem de hane yapısına ve büyüklüğüne bağlı olarak değişmektedir. Büyük ailelerin küçük bir araziye sahip olmasının getirdiği zorluklardan biri de arazinin aile fertleri arasında bölüştürülmesidir. Paylaşılan arazi yeni kurulan ailenin geçinmesi için yeterli değilse, hayvan besiciliği tarıma-otlakçılığa dayalı geçim tarzının ana unsurlarından biri hâlini almış olabilir. Hayvan besicileri arasında, aile sürüsünden evli çocuklara pay verilmesi geçici surette önemsiz ekonomik sonuçlara yol açmış olabilir. Tarımsal-kırsal toplumlarda siyasi çalkantıların, topluluklar arası çatışmaların ve yer değişikliğine yol açan ekonomik zorlukların yaşandığı dönemlerde tarımdan hayvan besiciliğine geçiş yapıldığı da görülmüştür. Bu tür durumlarda, çiftçiler geçici olarak çobanlığı benimsemiştir.

Göçebe çobanların siyasi ya da ekonomik yapı içerisinde yerleşikleşme ve tarıma başlama dışında başka çıkar yol olmadığını düşünmesi şaşırtıcıdır (Yakar 2000: 47). Mevsimsel olarak yerleşilen yazlık kamp yerleri kalıcı bir yerleşme hâlini aldığında, yerleşimciler kış boyunca görülen iklim koşullarını göz önüne alarak kaynak kullanım stratejilerinde de uyarlama yapmak durumundadır.

Kırsal hayvancılık, yoğun tarımcılığa elverişli olmayan yüksek kırsal alanlarında ve bozkır arazilerinde yaşayan topluluklar arasında görülen bir geçim stratejisidir. Bir geçim stratejisi olarak kırsal hayvancılık özellikle yerleşik hayvan besicileri arasında tarımsal üretimi destekler niteliktedir. Anadolu'nun yüksek bölgelerinde Urartu döneminden itibaren tarımsal ekonomilerin geniş alanlara yayılması hayvan besiciliğinin ve çobanlığın yararına olmamıştır. Ancak, son yıllarda kırsal alanlara olan uzaklığın arazi gelişimine ve tarımcılığa bağlı olarak artması, geniş sürülerin büyük mesafeler boyunca hareket ettirilmesi işiyle başa çıkmak için hayvancılığın ve çobanlığın organizasyonunda geniş ölçüde değişikliklere neden olmaktadır.

Geçmiş geçim ekonomilerinin yeniden kurgulanmasında etnografik modeller kullanıldığında, kaynak kullanımındaki yerel farkların arkasında yatan çevresel etkenlerin göz önünde tutulması da önem kazanmaktadır. Topoğrafya, iklim ve hidroloji bitki örtüsünü ve toprak kalitesini etkileyen temel etkenler arasındadır. Yüksek ormanların olduğu çevresel ortamlardaki kaynak kullanım tarzları, bozkır örtüsü ile kaplı düzlük alanlar ile karşılaştırıldığında önemli farklar göstermektedir.[97] Şu anda, Türkiye'deki kırsal nüfusun nispeten daha küçük bir kısmı (yaklaşık 7.6 milyon) ormanlık arazide kurulu neredeyse 40.000 kadar köyde yaşamakta, genel olarak üç farklı tarım-ormancılık sistemini sürdürerek geçinmektedir. İlkinde ekin tarımı ile birlikte bodur ağaç/asma/yemişlerden ve ağaçlardan (örneğin, yakacak odun ve kereste) faydalanılıyordu. İkinci sistem kırsal hayvancılığa ve ağaçların kullanımına dayanmaktadır. Yarı göçebe Yörük ve Türkmen gruplar keçileri otlatma alanı olarak Toroslardaki ormanların içerisindeki kermes meşelerin olduğu makilik alanları kullanmaktadır. Üçüncü sistem ise ilk iki sistemdeki bütün unsurlar bir araya getirilmiştir (Tolunay *ve diğ.* 2007: 43-44). Bu üç sistem tarafından paylaşılan tek faaliyet köylerin çevresindeki ağaçların kesilerek tarım amaçlı açık arazilerin ve kırsal alanların açılması ve inşaatlarda ve yakacak olarak kullanmak üzere odun toplanmasıdır. Orman kaynakları üzerinde denetim kuran söz konusu topluluklar düzenli ilişkiler kurdukları düzlük alanlardaki tarımcılara kereste, yakacak odun ve diğer ürünleri sağlamaktadır.

Etnografik modeller karasal iklimin görüldüğü alanlarda yer alan yüksek çevrelerde yürütülen geniş çaplı hayvan besiciliği faaliyetinin yalnızca dayanıklı sığınakların inşa edilmesini değil, Eylül/Ekim aylarından Nisan/Mayıs aylarına kadar kullanılabilecek büyük miktarda hayvan yeminin depolanması ve üretilmesi için yoğun bir biçimde faaliyet yapılmasını da gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Bu tür kırsal-tarımsal topluluklarda, aileler bütün fertleriyle altı ay kadar bir zaman süresi için ihti-

97 Ormanlık ortamlarda yaşayan köylüler arkeolojik canlandırımlara uygulanabilecek önemli etnografik bilgiler vermektedir. Erken Holosen dönem orman örtüsü şu anki orman örtüsünden daha zengin ve sıktı. Türkiye içerisinde, ormanlar yaklaşık 21.000 km^2 büyüklüğünde bir alanı kaplamaktadır, arazinin hemen hemen yarısı ekonomik anlamda üretkendir.

yaçlarını karşılayacak hayvan yemi toplamak, üretmek, nakliye etmek ve depolamak faaliyetleri kapsamında bütün güçlerilye çalışırlar.

Etno-kültürel farklılıklara rağmen Türkiye'deki çeşitli kırsal topluluklara ait hane içi kırsal-tarımsal üretimin organizasyonunda ve yönetiminde oldukça benzer sosyal değerler ve ekonomik hedefler bulunmaktadır. Zenginlik ya da kalıcı bir ekonomik yeterlik elde etmek için gayret eden çiftçiler ve göçebe çobanlar çoğunlukla evlilik yoluyla sosyal bağlarını genişletmeye çalışmıyordu. Sosyal-ekonomik amaçların gerçekleştirilmesi yolunda yapılan maddi yatırımlar ev endüstrileri tarafından üretilen ticari kırsal-tarımsal malların ve eserlerin artı üretimini de gerekli kılmaktadır. Uzun ve kısa ömürlü süt ve süt ürünleri, canlı hayvan, koyun yünü, keçi kılı ve kumaşlar (kilim vb.) da dâhil olmak üzere artı ürünlerin pazarlarda satılması, köylülere sosyal hedefleri artırma hususunda bir yatırım kaynağı sağlamaktadır. Ekonomik işlevleri dışında, pazarlar sosyal etkileşim açısından buluşma yeri olmaları yönüyle önemli rol oynamaktadır. Örneğin, kırsal kesimdeki pazar yerleri çevre ve uzak köylerden gelen çiftçilerin sosyalleştiği, ekonomik deneyimlerini değiş tokuş ettiği ve sosyal etkileşime yol açan ortak hedeflerini gerçekleştirdiği birer buluşma yeri olarak işlev görmektedir. Etnografik modellere dayanarak, uzak geçmişte de pazar yerlerinin benzer bir işlevi olduğunu söyleyebiliriz.

Hane İçi Ekonomilerin Organizasyonunda Rol Oynayan Geçmiş Sosyal Gelenekler

Tarihöncesi kırsal-tarımsal toplumlarda, daha önceki sistemlerden doğan en küçük bağımsız olabilme yeteneklerine sahip sosyo-ekonomik birim çekirdek aileydi. Yine de, bu küçük sosyal birimin ekonomik olarak bağımsız kalması için, Türkiye'nin kırsal kesimindeki etnografik modellerin de gösterdiği üzere, mümkün olduğu kadar eril doğum ağırlıklı geniş bir babasoylu aile düzenine geçilmesi gerekmektedir. Ailelerin daha büyük köken gruplarına ve akrabalığa dayalı soy gruplarına dönüşmesi Türkiye'nin etnik ve bölgesel kültür yelpazesi içinde rol oynamaktadır. Geleneksel kırsal-tarımsal toplumlarda, çekirdek aileler birkaç nesil içerisinde çok sayıda fertten oluşan geniş ailelere dönüşür. Bu durum, kardeşlerin geniş aile hiyerarşisi içerisinde akrabalığa, yaşa ve cinsiyete bağlı yakın ve uzak köken ilişkilerini düzenleyen sosyal geleneklere ve aile içi töre ve ilkelere ne derece bağlı kaldığına göre değişiklik gösterir. Aile içi töreler, uzun süreli ekonomik istikrarı sağlamada hayatî bir rol oynayan aile yapısı içerisindeki uyumu koruma altına almaktadır.

Türkiye'nin kırsal bölgelerindeki cinsiyet ilişkileri ve aile planlaması büyük oranda Osmanlı mirasından ve İslamiyet Öncesi Türk kökenlerinden gelen sosyal gelenekleri yansıtır. Kısmen Akdeniz kültürünün etkileriyle şekillenen bazı sosyal geleneklerin uzak geçmişe kadar uzanan temelleri vardır. Soyun eşit bir biçimde hem kadınlara hem de erkeklere dayandırıldığı çift yönlü soy sistemi Orta Doğu'daki İslam ülkelerinden ziyade Akdeniz ülkeleriyle benzerlik gösterir (Baştuğ 2002). Akrabalık duygusu anne ve çocuklar arasındaki bağlar kadar güçlüdür. Her iki cinsiyette de çocuklar evlenene kadar aileleriyle birlikte yaşar, fakat kendi çekirdek ailelerini kurduktan sonra da sık sık birbirleriyle etkileşim hâlinde bulunurlar. Aileler diğer akrabaların

Res. 19: Anadolu kırsalında çeşitli aile yapılarına ait çalışmalar, artı ürün odaklı tarımsal-kırsal üretimde akrabalık ve kan bağından doğan etkin organizasyon, ekonomik ve güvenlik kaygıları azaltılması ile ilişkili avantajları ilk elden anlamamızı sağlamaktadır.

yanında yaşamaya ve düzenli bir biçimde deneyimlerini ve mallarını değiş tokuş etmeye çalışır. Akrabalık bağları çevresinde kurulan yakın aile ilişkileri ekonomik krizlerin ya da diğer türdeki krizlerin yaşandığı dönemlerde önem kazanmaktadır (Duben 1982).

Etno-kültürel ya da bölgesel kültür geçmişi ne olursa olsun, kırsal-tarımsal topluluklar karşılıklı ekonomik ve sosyal yarar sağlayan buluşmalar düzenleme geleneğini pazar yerlerinde hâlen sürdürmektedir. Dinî törenler sırasında ya da öncesinde, kutsal mekânlar da çeşitli toplulukları bir araya getiren buluşma yerleri olarak kullanılmaktadır. Birbirine komşu topluluklar arasında düzenli bir hâl alan ilişkiler, karşılıklı olarak kız alınıp verilmesi de dâhil, ortak ekonomik çıkarlara hizmet eden daha yakın sosyal ilişkiler kurma eğilimini artırmaktadır. Dış evlilik akraba evliliği yapan küçük topluluklarda evlenilecek eş olmadığı zamanlarda uygulanan bir çözüm yoludur. Demografik büyüme sorunuyla karşı karşıya kalan Neolitik toplulukların dış evlilik yaptığını söylemek mantıklı olacaktır. Dış evlilikler yoluyla kurulan yeni aileler yeni çiftler için ortam hazırlıyordu.

Özellikle 25 ila 30 kadar çekirdek aileden oluşan toplulukların oldukça yakın ilişkiler yaşayan birkaç nesil içerisinde akraba evliliğini sürdüremediği göz önünde tutulduğunda, Neolitik dönemde topluluklar arası ekonomik ilişkilerin nispeten benzer olan sosyal hedefler doğrultusunda şekillendirildiği şeklindeki varsayımın çok da yanlış olmadığı görülecektir (Fix 1999: 210-211). Bazı araştırmacılara göre, akraba evliliklerinin olduğu bir topluluğun sağlıklı bir iç-melezme yapabilmesi için 500 kişiden fazla olması gerekmektedir. Dolayısıyla, Neolitik köylerde yaşayan, yukarıdaki nüfus eşiğinin altında kalan toplulukların dış evlilik yaptığı da söylenebilir. Ancak tarihöncesi toplumlar arasında belirli oranda kan akrabalığı olma olasılığı da göz ardı edilmemelidir. Doğumsal bozukluk belirtileri gösteren kemik patolojisi –spina bifida, sakralizasyon (sağrı kemiği ile beşinci bel omuru kaynaşması) ya da M3 eksikliği– bu duruma işaret eder.

Tekeşli ve Çokeşli Aile Yapıları

Kalıcı yerleşmelerde iç evlilikler yoluyla kurulan kırsal-tarımsal topluluklar hâlinde yaşanmasının yol açtığı sonuçlardan biri de hane ve köy toplumu içerisinde kadının ekonomik rolünün ve sosyal statüsünün yeniden tanımlanması olmuştur. Arkeoloji bu bakımdan etkisiz kalsa da, antropoloji cinsiyetle bağlantılı toplum davranış yapılarına ışık tutmaktadır (Baştuğ 2002).[98]

Hem tarımsal hem de kırsal topluluklarda, berdel olarak adlandırılan aileler arasında karşılıklı kız alıp verme sistemi de dâhil, geleneksel evlilik kurumları daha güçlü bir sosyal uyumun ve ekonomik güvencenin olduğu bir yaşantının kapılarını açar ve yeni kurulan ailenin mevcut evlilik yapıları içerisine müdahil olmasına olanak tanır. Tıpkı pek çok kırsal toplumda olduğu gibi, Anadolu kırsalında da erkekler genellikle kendilerinden daha genç eş ararlar. Kırsal ailelerin reisleri müstakbel damatların olduğu ailelere kızlarını 15 yaşından önce gelin etmeyi vaat eder. Ebeveynler için en iyi seçenek, evliliğin müstakbel gelinin ergenliğin sonlarına, damadın ise yirmili

98 Araplar arasındaki geleneksel aile yapısı için bk. Bianquis 1996.

yaşlarının başlarına geldiğinde, zorunlu askerlik hizmeti tamamlandığında yapılmasıdır. İstenilen evlilikler genelde ailelerin sosyo-ekonomik denkliğiyle sonuçlanan evliliklerdir. Sosyo-ekonomik olarak saygı duyulan bir aileden gelen gelin çoğunlukla eşit derecede zengin bir ailenin oğluyla evlendirilir. Bu durum, ebeveynlerin topluluk içerisindeki sosyal statüsünü korumasını ve köy meclisinin bir üyesi olan yaşlı aile ferdinin siyasî haklarını sürdürmesini sağlar. Sosyo-ekonomik olarak eşit olan aileler arasında yapılan evlilikler göçebeler için de önemlidir. Örneğin, görüşmeler ve karar verme işlemi tanıdık bir kişi vasıtasıyla yapılsa bile, ailenin toplum içerisindeki sosyal statüsünü bozacak durumda ise evliliğin yapılmasının önünde durulacaktır. Sosyal ve siyasî eşitliğin olduğu topluluklarda bile, yönetici konumundaki meclislere ya da topluluk içerisindeki diğer liderlik pozisyonlarına üyelik nadiren serbest bırakılmıştır. Çoğu adayın uzlaşma yoluyla elenmesi sonucunda, uygun adaylar arasında siyasi anlamda faal olan soylardan gelen, sosyo-ekonomik açılardan öne çıkan fertlerden birkaçı kalır. İnsan doğasının temel özellikleri düşünüldüğünde, kişisel başarı, yüksek bir sosyal statü ya da derece ya da topluluk içerisinde liderlik konumunu elde etmek için girilen rekabetin Neolitik toplumlarda da çok farklı olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Etnografya, sosyal statü ya da derece elde edilmesinin mutlaka birtakım maddi göstergeleri olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer yandan, bir adamın evlendiği kadınların sayısı, eğer büyük bir ailenin reisi kendisiyse, yaşadığı topluluk içerisinde statü kazandırabiliyordu. Çokeşli evliliğin en önemli faydası, erkeğin çok sayıda çocuğunun olması, dolayısıyla sosyal ve ekonomik güvenceyi ve ailenin refahını güvence altına almasıdır. Çok sayıda erkek evladının ve evlilik bağının olması grup ya da klan içerisinde farklılaşan bir sosyal statü yaratan etkenler arasındadır. Çocuk ya da erkek çocuk doğuramayan bir kadın eşinin daha genç bir ikinci eş almasıyla karşı karşıya kalabilir. Tarihöncesi gömütler bu tür uygulamalar olduğuna dair doğrudan kanıtlar sunmamış ve yetişkin cinsiyet oranını ortaya koymamış olsa da, gençlerin oranının yetişkinleri geçtiği, erkekten fazla kadının olduğu durumlarda çokeşliliğin varlığı olasıdır. Çatalhöyük'te, yapı içi gömü grubu üzerinde yapılan bir çalışma bu konuya ışık tutmuştur. Vaka incelemesinde yetişkinlere oranla yüksek sayıda genç ile karşılaşılması, çok eşli aile olasılığı ile birlikte, nüfusun geniş aile yapısına bağlı olarak genişlediğiyle de bağdaşmaktadır (Molleson ve Andrews 1997). Oldukça iyi korunmuş hâlde ele geçen uzun kemik, kafatası ve dişlerde karşılaşılan farklı zamanlara ait izlerin ve değişim katsayılarının (oldukça ölçülü kalıtsal izler için verilen) tıpkı Çatalhöyük'te olduğu gibi, aynı ev içerisine gömülen kişiler arasındaki akrabalık bağlarının derecesini yansıtma ihtimali de bulunmaktadır. Burada, farklı dönemlerde aynı gömü alanına (110) gömülen üç kişide görülen suprakondiler humerus ve fossa örnekleri bu kişiler arasında akrabalık bağları olduğunu göstermektedir: üçü de aynı kemik yapısına sahip olan bir yetişkin kadın gömütü (2527) ile bağlantılıdır (Molleson ve Andrews 1997). Bunun yanı sıra, aynı evde 71 nolu alandaki iki ya da üç gömüde görülen diş minesi bozuklukları bu kişilerin bağlantılı olduğunu göstermektedir. Karşılaşılan benzer hipodonti ya da dental indirgeme durumları gömüde arasında ilişki olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Yukarıda bahsedilen ev içerisine gömülen kişilerin arasında kan bağı olduğunu destekleyen ek kanıtlar arasında, gene-

Res. 20: Şili Mapuche yerlileri arasında kilise tarafından yasaklanmadan önce çok eşlilik sadece prestij için değil aynı zamanda şeflerin kendi soylarını devam ettirmeleri içindi. Toplumda birden fazla eşin geçimini sağlayan çok eşliliğin avantajları ve sosyo-ekonomik yararlarından haberdarlardı (Yakar 2002c).

tik yatkınlığı olduğu bilinen, son lumbar veya ilk sağrı kemiğinin birleşmemesinden kaynaklanan spondilolistez ile karşılaşılan iki örnek de vardır.

Yakın Doğu'daki geleneksel kırsal toplumlarda, çok eşlilik çoğunlukla aileler arasında belirgin bir sosyo-ekonomik farklılığa ve uygun gelin adayları için daha fazla rekabet olmasına yol açmaktadır. Az sayıda gelin adayının oluşu sosyo-ekonomik açıdan düşük bir düzeyde olan erkeklerin eş seçmesini zorlaştırmaktadır. Kendi köyünde bir eş bulamayan ya da seçme şansı olmayan bir genç erkek başka bir topluluktan biriyle evlenmek için çoğunlukla akrabalarına ve arabuluculara danışır. Geçen yüzyıl kadar sık olmasa da, Türkiye'nin bazı kırsal bölgelerinde hâlen çokeşli evlilikler yapılmaktadır.[99] Çok sayıda eş alınması, yalnızca daha fazla sayıda çocuk yapılmasına değil, evlilik ortaklıklarının genişlemesine yol açmaktadır. Bu durum da prestij ve ekonomik varlık anlamına gelir. Diğer bir deyişle, aile planlamasındaki çokeşlilik örneğinde olduğu gibi eski gelenek ve göreneklerin uygulanması, yeni aile bağlarına ve akrabalığa dayalı ortaklıklar kurulması

99 Türkiye'de çokeşlilik yasadışı sayıldığından, ikinci ya da üçüncü eşten doğan bir çocuğu ilk eşin "kütüğüne yazdırıldığı" sıkça görülür.

hususunda belirlenen geniş çaplı ekonomik hedefler ile yakın bir ilişki içerisindedir. Evlilik ortaklıkları kurulması ve dolayısıyla yapısal iç evliliğin korunması klan lideri düzeyine erişmek için rekabet eden aile reisleri açısından (özellikle Aydınlı göçebeler arasında) hayatî bir önem taşıyan bir aşamadır. Eşler de kocalarının siyasî kararlarını desteklemek için uzak akrabaları örgütlemede önemli bir rol oynamaktadır.

Geleneksel çiftçi ve göçebe çoban ailelerinde, kardeşler arasındaki olumsuz cinsiyet oranı doğrudan ekonomik sonuçlar doğurabilir. Örneğin, kızlar evlenirken genellikle ebeveynlerinin evlerinden, hatta köyden ayrılırlar. Hane içi ekonomiye önemli oranda katkıda bulundukları için, ebeveynlerin evinden ayrılması "işgücü" anlamında bir kayıp sayılır. Daha genç yaşlardaki erkek çocuklar evlilikten sonra ebeveynlerin meskeninde kalır ya da köyde yeni bir ev inşa eder. Ancak, erkek çocuklar, evlenirken, ebeveynlerin sahip olduğu hayvanların ve tarlaların ya da hane içi ekonomiye katkı yaptığı oranda kırsal-tarımsal üretimin bir kısmını almayı umar. Tarıma dayalı ailevi ortak geçimi menfi yönde etkileyebilen durumlardan biri aile reisinin ölümünden sonra veya daha hayattayken gerçekleştirilen arazi paylaşımıdır. Büyük bir sürüye sahip olan göçebe çobanlar arasında, ailenin sahip olduğu sürünün aile kuran erkek çocuk tarafından alınması çok da kötü sonuçlara yol açmaz. Erkek çocukların olmayışı ya da erkekten fazla kız çocuğunun olması yakın akrabalarıyla bağları olmayan yaşlı ebeveynler açısından ekonomik sorunlara neden olabilmektedir.

Kırsal-Tarımsal Topluluklarda Geniş Ailelerin Yapısı

Arazi sahibi çiftçiler arasında, geniş aile yapısı oldukça büyük bir öneme sahiptir. Ayrı çatılar altında yaşıyor olsalar da geniş aile fertleri aile arazisindeki ve hayvanlar arasındaki paylarını hâlen korumakta ve karşılıklı olarak bağlayıcı özellik taşıyan sosyal yükümlülüklere uymaya devam etmektedir.[100] Birbirine bağlı babasoylu bir grup olarak, grup üyeleri arasında, sıkı ilişkiler kuran fertler de dâhil, baba tarafından büyükbaba ya da büyük büyükbabanın yaptığı evlilikler yoluyla doğan akraba olanlar da bulunmaktadır. Doğum, evlilik ya da ölüm gibi önemli olaylardan haberdar olan veya edilen yaşlılar sosyal ve ekonomik önemi olan büyük kararlarda gerektiğinde danışılan kişilerdir. Karşılıklı dayanışma yalnızca hasat zamanı insan gücü yardımı veya gerektiğinde ödünç para sağlama dahil çeşitli boyutlarla ifade edilir. Geniş aile içerisinde yaşlı ya da sakat akrabalara bakma sorumluluğu aile fertlerine düşer. Aile fertlerine ekonomik ve sosyal güvence sağlanması dışında, geniş aile uzak akrabalarla sosyal etkileşim kurulması hususunda etkin bir mekanizma işlevi görür. Geniş aile fertleri aile onurunu koruma ve karşılıklı ekonomik ilişkilerde dürüst olma hususunda katı sosyal davranış kurallarına uymak zorundadır.

Haneye yeni bir gelin girdiğinde eşinin annesinin otoritesini ve hane içerisindeki diğer bazı aile fertlerinin dolaylı denetimini kabul etmek durumundadır. Ailevi çelişkilere yol açabilen durumlar hâliyle bitmek bilmeyen anlaşmazlıklara ve gerilime neden olur. Ebeveynler ile tek çatı altında yaşayan erkek evlat kendi duygularına ya

100 Aile fertleri uzak bölgelere göç ettiklerinde bile, araziden pay alma haklarını korurlar. Göçlerin yol açtığı sosyal sonuçlar için bk. Anthony 1997.

da düşüncelerinden ayrı olarak ailesinin tarafını tutmak zorundadır. Bazen ailesinin ön koşulu olarak ayrı bir evde yaşayan genç eşler kendini ailesinden ve arkadaşlarından ayrılmış olarak görebilir. Erkek çocuk doğurarak aile içerisinde statü ve güvence elde eder, ancak istisnasız bir "zilyet bağı" ile eşine bağlıdır. Bu durum olasılıkla gelin "alma" geleneğinden ileri gelmektedir.

Neolitik Anadolu'da da geniş aileler kurulmuş olabilir. Çatalhöyük'teki bir evde ele geçen, aralarında akrabalık bağı olan gömüler bu durumu kanıtlar niteliktedir. Çok sayıda birbirini izleyen evre süresince ikamet edilen ve sonrasında terk edilen evin üç farklı kısmında ele geçen söz konusu gömüler arasında aile bağları bulunuyordu, olasılıkla bunlar erkek kardeşti. Kardeşlerden birinin ölümüyle birlikte babasoylu geniş aile içerisindeki çekirdek birimlerden biri de son bulmuştu (Molleson ve Andrews 1997).

Aile ve Akraba Dayanışmasının Ekonomik, Sosyal ve Siyasî Faydaları

Bazen birbiriyle ilişkisi olmayan aileler arasında karşılıklı kız ve erkek alıp vermeyle birlikte ortaya çıkan, yerel ya da bölge dışı evlilikler aracılığıyla kurulan yeni akrabalık bağları ailelerin sorumlu olduğu sosyal çevreleri büyük oranda genişleterek refaha yönelik yeni ekonomik fırsatlar ortaya koymaktadır. Sosyal ağların genişlemesi ekonomik ve siyasî emelleri bulunan ve başarısı grup dayanışmasına dayalı olan aile fertleri için oldukça büyük bir öneme sahiptir (Fix 1999: 206-207). Bu sistem Türkiye'de bazı Osmanlı dönemi göçebe veya yarı göçebe kabilelerin uzantıları sayılan toplumlar arasında hâlâ mevcuttur. Bu muhafazkâr toplumlar içerisinde liderlik pozisyonu için rekabet eden bireyler babasoylu ya da anasoylu akrabaları yoluyla geleneksel grup dayanışmasını canlandırarak destek elde edebilir. Belirli aile fertleri ebeveynlerin yaşadığı köylerde ikamet etmese bile, geride bıraktıkları aile ya da akrabalarından hem sosyal hem de duygusal anlamda uzak kalmazlar.

Kabileler arası evlilikler yoluyla sosyo-ekonomik bağları genişletme geleneği muhtemelen Neolitik dönemden itibaren eski toplumlarda da mevcut olmuştur. Değişik dinsel ve sosyal ritüeller gerektiren yaşa ve cinsiyete yönelik törenlerin toplum tarafından kutlanmasının, toplum içi sosyal bağların kuvvetlendirilmesine ve aile ve akrabalık düzeninin sosyo-ekonomik yönden karşılıklı dayanışma imkanları sağlamasına katkıda bulnduğunu söyleyebiliriz (Yakar 2003a, 2003b).

Geleneksel kırsal topluluklarda, erkek ve kız çocuklar yaş sırasına uygun olarak evlendirilmektedir.[101] Erkek çocuklar arasında en genç olanı haneye en son gelin getirecek kişidir. Daha erken yaşlarda aile kuran ileri yaşlardaki ağabeylerin malvarlığı ve aile büyüklüğüne dayalı sosyal statü elde etme şansı fazladır. Aile reisinin ölümünden sonra, en yaşlı erkek evlat aile babası olur ve annesine ve evlenmemiş kız ve erkek kardeşlerine destek olmak zorundadır. Bu gelenek Yörükler arasında yaygındır.

Çözülmeyen aile içi sorunları olduğunda, bağımsız kişiler ve genç çiftler kendilerini geniş aile yapısından ya da oymaktan dışlarlar. Bu tür anlaşmazlığa dayalı ayrılıklar, ortak ikametin getirdiği sosyo-ekonomik faydaları ortadan kaldırdığından, bu durumlarda karar vermek zordur. Tek bir çatı altında yaşamanın açık bir biçimde

---

101 Bizans'taki aile düzeni için bk. Patlagean 1996.

faydasını görmeyen ailelerin ortak ikamet düzenini sonlandırma olasılığı daha yüksektir. Özellikle göçebeler arasında, çocuğu olmayan aileler akrabalık bağı bulunan diğer gruplara katılma arayışıyla birlikte bazen oymak ile birlikte yaşamada zorlanır ve oymaktan ayrılırlar. Akrabalık bağlarının korunmasının önemi başlık parasını denkleştirmede damadın ailesine para desteği verilmesinde anlaşılır. Doğrudan destek mekanizması kurulması, aile grupları arasında sosyo-ekonomik yükümlülükler olduğunun açık bir göstergesidir.

Cinsiyete Dayalı Sosyal Statü ve Hane İçi Ekonomik Faaliyetler

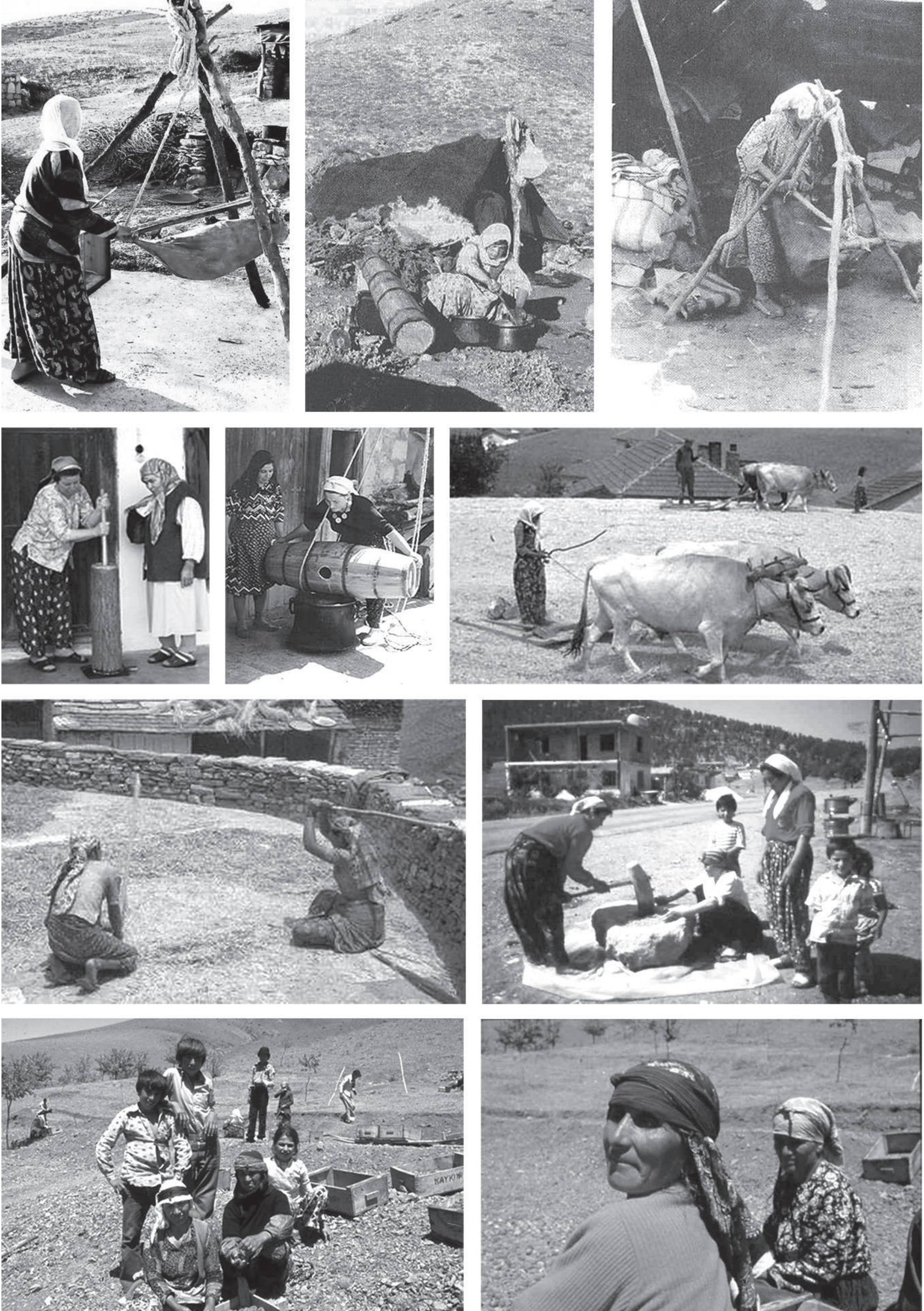
Kırsal kesimdeki erkekler (baba, koca, erkek kardeş ve erkek evlat) kırsal-tarımsal üretim içerisinde ve hane ekonomisinin yönetilmesinde hayatî bir rol oynasa da, kadınları hem duygusal hem de fiziksel olarak aşağı görürler. Anneler oğullarına geleceğe ya da mevcut eşlerine dair kendine güvenen kişiler olmaları hususunda telkinlerde bulunurlar, kızlarına ise evlilikten sonra itaatkar ve ağırbaşlı olmalarını önerirler. Genç bir kadının istenildiği sayıda ve cinsiyette çocuk yapamaması kocasına yeni bir kadınla evlenme konusunda güç verir. Çokeşliliğin bir diğer nedeni ise, şu anda geçmiştekine göre çok yaygın olmasa da, sosyal itibar elde etmektir.

Türkiye'deki ve Batı Asya ülkelerindeki kırsal topluluklarda, kadınlar hasat öncesindeki, hasat sonrasındaki faaliyetler ve sürü gütme faaliyetleri de dâhil sabahtan akşama kadar çeşitli tarımsal faaliyetlerle meşguldür.[102] Bostanların ya da çiftlik hayvanlarının düzenli olarak kontrol edilmesinin yanı sıra, özellikle hasat sonrası faaliyetlerde yer alan kadınların oranı hane içindeki erkeklere göre daha fazladır. Çiftlik hayvanlarının bakımı, ahırlarının sık sık temizlenmesinin yanı sıra besleme, süt sağma ve süt ürünleri üretimi gibi faaliyetlerden oluşmaktadır. Hasat öncesi faaliyetler arasında ise toprağın işlenmesi, karma gübreleme, ekim, ayıklama ve çapalama gibi faaliyetler bulunur. Hasat sonrası faaliyetler arasında harman dövme, savurma, temizleme, kurutma, işleme, tahıl depolama, sebzeleri kurutma, hayvan yemi kesme ve yakıt olarak kullanılacak tezek yığınlarının hazırlanması vardır. Bu işlerin yerine getirilmesiyle birlikte, kadınlar tarlada çalışan erkeklere yemek hazırlar, su taşır ve odun toplarlar. Kadınlar bu işlere erkeklerden daha fazla vakit ayırır ve özellikle hasat zamanında günün neredeyse 18 saatini çeşitli ekonomik faaliyetleri ve günlük ev işlerini yaparak geçirirler.

Kadınlar yiyecek hazırlama, ekmek pişirme ve yemek yapma da dâhil olmak üzere, hane içi faaliyetlerin yanı sıra çeşitli tarımsal faaliyetlerin de ayrılmaz bir parçasıdır. Ev dışı faaliyetler arasında hayvan yeminin toplanması, taşınması ve depolanması da vardır. Sürüyü kırlarda otlatır, kışın yemini verir ve ahır ve ağılları düzenli olarak temizlerler. Organik gübre olarak kullanılmak üzere gübrelik dışkıları toplar ve tezek yığınları yaparlar. Hem süt ve süt ürünlerinin üretimi ve satılması hem de süt sağımı günlük işlerin bir parçasıdır. Bu faaliyetlere bir de koyunların kırkılması, yün eğirme, kumaş dokuma ve kışlık giyeceklerin örülmesi de eklenmelidir (Yakar 2000: 165-177).

Anadolu'daki Neolitik toplum içerisindeki cinsiyete dayalı sosyal farkları yeniden kurgulamak neredeyse imkansız olsa da, kadınların yürüttüğü ekonomik faaliyetlerin

102 Boserup 1970; Kandiyoti 1995. Pakistan için bk. Javed *ve diğ.* 2006.

Res. 21: Anadolu'nun kırsal kesiminde, kadınlar hala erkeklere göre daha çok açık ve kapalı alanlardaki işleri yapmaktadırlar.

Res. 22: Hasat edilmiş hububat işleme ve ekmek pişirme işlemleri kadınlar tarafından gerçekleştirilen temel ev içi faaliyetlerden bazılarıdır.

yapısı ile geleneksel kırsal toplumlardan öğrendiğimiz yapı arasında benzerlikler olabileceğini akla getiren birtakım göstergeler bulunmaktadır. Yetişkin kadın gömülerine ait iyi korunmuş kemik kalıntılarında dikkat çeken dik durmayla ve çalışmayla ilişkili kemik morfolojisi incelendiğinde, bacak kemiklerinin yukarı kısımlarıyla birlikte, özellikle kolların ve bacakların alt kısımlarında patolojik değişiklikler olduğu görülecektir. Örneğin, tahılların taş öğütücü içerisinde öğütülmesi ya da ağır bir havaneli yardımıyla taş bir havanda ezilmesi ve bu işlerin sürekli ve yoğun bir biçimde tekrarlanması ve benzer faaliyetler belirli yiyecek üretim işleri kalça, diz ve ayak parmaklarında birtakım deformasyonlara yok açmıştır (Molleson 1994, Molleson ve Andrews 1997). Bu tür faaliyetler kişinin topukları ya da ayak parmakları üzerinde ya da iki bacağıyla birden tek bir yana doğru çömelmesini gerektiriyordu. Bir altlık üzerinde öğütme taşı kullanılırken ayak parmakları öne doğru bükülerek eğilme pozisyonu alıyordu. Diğer pozisyonlar şöyledir: bağdaş kurarak oturma, kalçaları bacaklara dayayarak çömelme, vücut ağırlığını tek ayak üstüne vererek çömelme. Örneğin, havan kullanılırken, havanın uyluk kemikleri ile tutularak havanelinin omuz kasları yardımıyla ileri geri hareket ettirilmesi gerekiyordu. Her iki elin ilk tarak kemiğinde ve başparmak altı bilek kemiği üzerinde oluşan osteoartrit belirtileri parmaklar üzerinde çömeldiğini ve uyluk kemiklerinin ayrıldığını gösteren morfolojik kanıtlar sunmakta-

Res. 23: Kırsal üretimin büyük bir çoğunluğu kadınlar tarafından gerçekleştirilir (üst orta resim C. Oğuztüzün ArkeoAtlas 1, 2002).

dır (Molleson ve Andrews 1997). Duvar tamiri ya da tabanın sıvanması gibi inşaatla bağlantılı el işlerinin, sık yapıldığı takdirde, kolda asimetriye yol açma ihtimali de vardır. Söz konusu kemik patolojisine ait cinsiyetin belirlenmesi çok mümkün olmasa da, kadınların da bu tür faaliyetlerde önemli bir rol oynamış olması muhtemeldir. Kuzey Suriye'de yer alan Abu Hureyra'daki Akeramik Neolitik'in başlangıcına tarihlenen çiftçi topluluğu kadınlar tarafından yürütülen yiyecek üretim faaliyetleriyle bağlantılı çok sayıda kemik patolojisi örneği sunmaktadır (Molleson *ve diğ.* 1993; Moore ve Molleson 2000). İncelenen 162 kişiden 75'i çocuk ve 87's yetişkindir. Bunlar arasında 44 kadın, 27 erkek bulunur ve 16'sının cinsiyeti belirlenememiştir (Moore 1973). Yetişkin kemikleri üzerindeki çalışmada kemikler üzerinde yiyecek üretim faaliyetlerinin ve ağır şeyler taşınmasının yol açtığı zorlanma izlerine rastlanmıştır. Kadınlardaki kemik deformasyon vakalarının çoğunun ayakla bağlantılı olduğu görülmüştür. Tahıl

öğütme amacıyla tabana konulan öğütme taşlarının kullanımı sırasında alınan duruş ve yapılan hareketler görünüşe bakılırsa sağ ayak baş parmağının yukarı doğru kalkmasına yol açıyordu. Havan ve havaneliyle kavuz ayırma ve öğütme taşı kullanılarak yapılan öğütme işlemleri oldukça uzun vakit alıyordu. Öğütme sırasında, vücut sürekli olarak diz ve kalça eklemleri üzerinde hareket ediyordu. Öğütme taşının eğilerek ya da çömelerek iki elle tutulması ve ayak parmakları bükülerek öğütme taşının en ucuna kadar uzanılarak ovalama hareketinin yapılması kesinlikle sırtın, kalçanın, dizlerin, ayak parmaklarının ve omuzdaki deltoid kaslarının gerilmesine yol açıyordu. Disk zedelenmesi ve kayması özellikle kadın iskeletlerinin aşağı sırt omurlarında sıklıkla görülen yaralanmalar arasındadır. Öğütücü ileri itildiği sırada öğütme taşının ucundan kaydığında ya da başlangıç noktasına hızlı ve güçlü bir hareketle dönüldüğünde, bu tür yaralanmalar meydana geliyordu. Ovalama hareketinde, kollar içe dönerek iki başlı kol kaslarının gerilmesine yol açıyordu. Pazu kemiğine bağlı gelişkin deltoid kemikleri ve döner kemiğe bağlı iki başlı kol kemikleri alttaki kemikler üzerinde yıpranma izleri bırakmaktadır. Hareket sırasında kalça kemikleri (uyluk kemiği) oldukça büyük bir eğme gerilimiyle karşı karşıya kalır. Dolayısıyla, kalça kemikleri de vücut ağırlığı öğütme taşı boyunca ileri geri salındığı için kalçanın ve dizin gerektirdiği eğilme hareketini etkisiz kılmak için sırtı destekleyen bir payanda görevi görür. Dizlere de oldukça büyük bir baskı biner, bunun nedeni dizlerin hareketin merkez noktasında yer almasıdır. Bundan dolayı, eklem yüzeyleri genişler. Abu Hureyra'da ele geçen bir dizi kemikte, sürtünme izleri taşıyan kıvrık ve destekli uyluk kemiklerinin yanı sıra, parlak ve yumuşak ayak tarak kemiği eklem yüzeylerinde kıkırdak zedelenmesi ve dizlerin kemikli yüzeyleri üzerinde kireçlenme vakalarına rastlanmıştır. Bunun yanında, genişlemiş ve bazen zedelenmiş baş parmak tarak kemiği eklemleri kadınların genellikle aile ve topluluk içerisinde yaptığı işlerin yapısına dair birtakım ipuçları sunar.

Geleneksel Kırsal Toplumlarda Başlık Parası Geleneği

Türkiye'nin geleneksel kırsal kesimlerinde, geleneksel başlık parası geleneği, tıpkı diğer Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde olduğu gibi çiftçiler ve göçebeler arasında oldukça yaygındır (Anthony 1997; Schegel-Eloul 1988). Başlık parası ödeyen toplumlar çapa, orak, elek, vb. hafif aletlerin kullanımını gerektiren tarımsal üretimin çeşitli aşamalarında rol oynayan güçlü kadın imgesiyle de ilişkilendirilmektedir. Diğer yandan, kadının katkı yapma olanağının daha sınırlı olduğu makineli ya da pulluk kullanımlı tarımın uygulandığı kırsal bölgelerde çeyiz geleneği daha yaygındır (Boserup 1970). Başlık parası aslında kızını gelin eden aileye hane içindeki üretken fertlerden birini vermeleri karşılığında ödenen maddi tazminattır. Gelin ve damadın aileleri tarafından kararlaştırılan ve düzenlenen düğün töreni başlık parasının ödenmesiyle biçimlendirilen bir ekonomik anlaşma özelliğini taşır. Her iki taraf da başlık parasının ödenmesiyle evlilik sözleşmesinin bağlayıcı bir hâl aldığını ve tüm yetkili taraflar tarafından kabul edilmek zorunda olduğunu bilir. Anlaşmazlık yaşanması durumunda, ebeveynler çiftler arasında çıkan anlaşmazlığın aileler arası husumete dönüşmesini engellemek için müdahalede bulunmaya çalışır. Örneğin, hamile kalamayan veya çocuklara bakamayan bir eş boşanmayı kabul etmekten ziyade kocasının ikinci bir kadınla evlenmesine ve ailesinin başlık

parasını ya da başlık parasının bir kısmını geri vermesini kabul edebilir. Başlık parasının içeriği belirlenirken, gelinin ailesinden alacağı çeyizde neler olacağı, evlilik hayatının şartları ve gelinin damadın ailesine karşı yükümlülükleri de sözleşme şartlarına koyulur (Anderson 2007). Ailelerin sosyo-ekonomik statüsü, gelinin ailesini ve aile fertlerini ziyaret etme ve onlara destek olma haklarının ya da özgürlüğünün yanı sıra, başlık parasının miktarı üzerinde de etkiye sahiptir.[103] Başlık parası ödemeleri bazen alıcıyı varlıklı hâle getirecek kadar yüksek olabilirken, bazı durumlarda da ödemeyi yapan aile için ekonomik zorluğa yol açabilmektedir.

Başlık Parası Geleneğinin Tarihsel Geçmişi

Sümer, Babil ve Asur gibi eski Mezopotamya toplumları kadınların ikinci bir konuma itilmesinin yolunu açmıştır (Hammack 2007). Yiyecek üretim ekonomileri kadınların yeniden üretim kapasitesine ve iş gücüne dayalı sosyal çerçevenin yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Bir bakıma, tarımın yerleşik toplumlarda temel geçim ekonomisi olarak benimsenmesi kadın cinsini metalaştıran bir sosyal sistem doğurmuştur. Bağımsız aileler ya da daha büyük sosyal mekanizmalar ürün fazlası verebilecek tarım arazisinin büyüklüğüne, genel iş gücüne ve bilhassa kadına dayalı ekonomik faaliyetlere dayandığı için kadının ekonomik değeri toplumlarda erken bir evrede anlaşılmış ve korunmuş olmalıdır. (McElvaine 2001: 87-88). Tarımın Neolitik dönemde Anadolu'ya ve daha uzak bölgelere yayılmasıyla birlikte, Yakın Doğu toplumlarında yeniden örgütlenen sosyo-ekonomik yapı, erkeklere kadınların üretim kazancı üzerinde denetim hakkı tanıyan ve karşılıklı kız alınıp verilmesini gerektiren benzer kuralların hayata geçirilmesini de zorunlu kılmıştı.[104] Kadınların topluluk ya da kabile içerisinde evlilik amaçlı alınıp verilmesinin bölgesel, sosyal ve ekonomik güvenceye dair dayanışma da dâhil çok sayıda faydası vardı.

Cinsiyete göre ayrılan ve uzmanlık gerektiren iş kollarından oluşan, sınıflara ayrılmış ve ataerkil Eski Mezopotamya toplumundaki yazılı "mülkiyet hakkı" geleneklerinde kadından çoğunlukla kocasının zilyetinde olan bir üretici olarak bahsediliyordu. Törelerin yazılı hâle getirilmesi sayesinde başlık parası geleneği düzenlenerek sosyal statü ve kadınların miras hakları ele alınmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 2100 yıllarında Ur-Nammu'yla birlikte başlayan Sümer Kanunları, bu durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır (Martha 1997).[105] Ur-Nammu ya da muhtemelen oğlu Şulgi tarafından oluşturulan kanunlar sonraki Sümer ve Babil kanunlarında yer alan, kadınların toplum içerisindeki sosyal statüsüyle ilişkili olan medeni hukuk yasalarına da önayak olmuştur. Geçerli geleneklere göre, ataerkil bir aile içerisinde bir kadının yaşam süresine kendisi değil, eşi, eşi olmadığında kendi erkek kardeşi, onun yokluğunda ise oğulları karışmaya yetkiliydi (Hammack 2007). Bu kural, Lipit-İştar döneminden

103 Geçmişteki ve günümüzdeki evlilik sistemlerinin bazıları için bk. Botticini 1999, Quale 1988, Goody 1973, Hughes 1985, Patlagean 1996.

104 Ayrıca bk. Lerner 1987: 49-53.

105 Nippur, Ur ve Sippar'da meydana çıkarılan Ur-Nammu kanunlarının kopyaları 57 kanunun 40'ının yeniden kurgulanmasına imkan sağlamakta; Sümer toplumunun sosyal yapısına, kadınların sosyal statüsüne ve başlık parası geleneğine ışık tutmaktadır.

itibaren uygulanıyordu. Orta Asur Kanunlarında ise, kadının yaşamı tamamen ailesindeki erkeklerin denetimi altındaydı.

Ur-Nammu kanunlarının 15. maddesi şöyle der: "Eğer damat olacak kişi gelecekteki kayınpederinin evine gelir, ancak kayınpederi kızını başka bir adamla evlendirirse, müstakbel kayınpeder reddettiği kişiye getirmiş olduğu hediyeleri iki katı değerinde iade etme durumunda kalır." MÖ 2. binyılın sonlarında, beşinci hükümdar Lipit-İştar bu özel hükmü daha da sert kılarak kanun metninde yer vermiştir. Yeni hüküm şöyledir: "Eğer damat olacak kişi (müstakbel) kayınpederinin evine geldikten sonra evden kovulur ve kız da başkasına verilirse, o zaman aile ona nişan hediyelerini geri verir, kızını da o adamla evlendirmekten vazgeçer."

Hammurabi Kanunları'ndaki 163. maddede de başlık parasına atıfta bulunulmuştur. Söz konusu maddede şöyle denmektedir: "Eğer bir adam bir kadınla evlenirse ve kadın çocuk doğurmadan ölürse, adamın kayınpederi de kendisine verilen başlık parasını geri öderse, evlenilen adamın kadının mirasından pay alma iddiası bulunmaz. Kadının miras payı ailesine aittir." Kanunun 164. maddesinde şöyle yazılıdır: "Eğer kayınpeder başlık parasını iade etmezse, kadının kocası başlık parasının miktarını kadının miras payından düşer ve kadının miras payı baba evine iade edilir." Ayrıca, 166. maddede açıkça belirtildiği gibi, "eğer adamın diğer oğulları evlendiyse, ancak küçük oğlu adamın ölümünden sonra hâlen evlenmemiş ise, mal paylaşımı yapılırken, evlenmemiş küçük kardeşe kendi payının yanı sıra, babasına ait paradan da başlık parası ayrılır ve evlendirmeye özendirilir" (Roth 1997).

Hititler döneminde Anadolu'da, evlilik kurumu –ismen, "kendine ait/kendine uygun bir kadın ya da eş sahibi olmak– sosyal ve ekonomik kurallar çerçevesinde düzenlenmiştir (Bryce 2002: 119-133). Hiçbir terim tarafından atıfta bulunulmayan, Hititlerdeki evlilik kavramı pek çok eski ve yeni uygulamadan çok da farklı değildir. Bir adam uzun ya da kısa süreli olarak kendi bağımsız hanesini kurmak amacıyla çok fazla çocuğun olduğu bir aile kurmak için bir kadınla evlenir. Bu nedenle, ekonomik ve sosyal kaygılar kadının aile seçimi üzerinde oldukça büyük bir öneme sahiptir. Bu kaygılar dolayısıyla, yasal bir sözleşme yoluyla evlilik düzenlemesi için ataerkil bir yetkilendirme kurulması gerekiyordu. Normalde, damat ya da damadın ailesi gelinin ebeveynlerine evlilik teklifi götürüyor ve bir hediye sunuyordu. Eğer gelinin ailesi hediyeyi ve teklifi kabul ederse, aile kızlarına evlilik vaadinde bulunmuş ve onu *taranza* konumuna (sözlenmiş) getirmiş oluyordu. Ancak daha sonra kızlarını vermekten caydırlarsa, hediyeyi geri vermek durumundaydı (Hitit Kanunları, 28. madde). İlerleyen aşamalarda, resmi nişanlılık sözleşmesinin yapılmasıyla, damadın ailesi kararlaştırılan *kuşata* (başlık parası) miktarını öder ve sonra da kız nişanlandırılır (*ḫaminkaza*). Sözleşmenin bu ileri safhasında, gelinin ailesi tarafından iptal edilmesi damadın ailesine *kuşata* miktarının ödenmesiyle sonuçlanıyordu (29. madde). Aynı şekilde, damadın sözleşmeyi iptal etmesi durumunda, damadın ailesi *kusata* hakkını kaybetmiş sayılır (30. madde). Damat *kusata* miktarını ödedikten sonra, buna karşılık, gelinin ailesi evlenen kızına çeyiz verir ve Kanunlar kadının mal haklarını koruyor olsa da, bu çeyiz kızları ölene dek kocasının mülkiyetinde kalırdı. Bu başlık parası ev ekonomisine katkı sunmaya devam edecek olan kadının babasına ödenen bir tazminat niteliği

taşıyordu, diğer yandan, kız evlada verilen çeyiz evdeki mallardan aldığı paydan oluşuyordu ve gelecek güvencesiydi.

Sonuçlar

Türkiye'nin kırsal kesiminden kaynaklanan etnografik modeller ve daha ileri tarihsel toplumlardaki yazılı belgeler Neolitik dönemde de Anadolu'daki tarımsal organizasyonda geleneksel sosyal kuralların varlığına dair hiçbir şüphe bırakmaz. Tarihöncesi dönemlerden itibaren yiyecek üretim ve işleme faaliyetleriyle ilişkili olan pek çok maddi, etnografik ve yazılı kaydın kırsal-tarımsal geçim ekonomilerinin yönetim ve organizasyon kavramlarının binlerce yıl boyunca pek fazla değişime uğramadığını gösterdiğini belirtmek önemlidir. Türkiye'nin kırsal kesiminin ele alındığı etnografik modeller kırsal-tarımsal geçim stratejisinin başarısının yalnızca nesiller boyu aktarılan deneyimler yoluyla geliştirilen ya da aktarılan tarım ve hayvancılık teknikleriyle ilişkili beceriye değil, aynı zamanda akrabalık temelinde oluşmuş işgücüne de bağlıydı. Sonuçta, yerleşik hayata geçmeksizin tarım teknolojilerini benimseyen Anadolu avcı-toplayıcılarının uzun süreli bir başarı elde ettiği de söylenebilir.

Türkiye'nin daha uzak kısımlarındaki kırsal topluluklar aile yapısı, cinsiyet ayrımına dayanan faaliyetler ve cinsiyete ve yaşa dayalı davranış ilkeleri açısından geleneksel anlamda tutucu sosyal eğilimler ortaya koymaktadır. Hâliyle, aile odaklı kırsal-tarımsal ekonomilere ve bu yapıların daha uzak geçmişteki organizasyonuna önemli oranda ışık tutmaktadır.

Avcı-toplayıcı geçim tarzından yiyecek üretim ekonomisine geçişte cinsiyete ve yaşa dayalı dağılımdaki ve aile çerçevesi içerisindeki iş yönetiminde ortaya çıkan değişimler rol oynamıştır. Ancak bu durum, tarımdan önce cinsiyet çizgisinde bir iş dağılımı olmadığı anlamına gelmez. Kadınlar gebe kalmak ve çocukları beslemek için zamanından feragat etmek durumundadır. Çocuk bakımı en azından hemen doğum sonrasında kadınlar tarafından başlanıldığından, bu tür biyolojik engelleri olmayan erkekler daha özgür hareket etme ve uzman alet üretiminde gerekli olan becerileri geliştirmek için zaman ayırma şansına sahipti. Küçük çocuklarla seyahat ederken ortaya çıkan engeller olmadığı için, avcılık-toplayıcılık gezileri sırasında uzun mesafeleri alıyorlardı. Herhangi bir nihai kanıtın yokluğunda, avcı-toplayıcı toplulukların belirtilen işlevden ziyade aktüel beceriye dayalı bir sosyal hiyerarşiye sahip olabileceği olasılığı düşünülebilir.

Tarımla eş zamanlı olarak yürütülen yerleşik yaşam tarzı, kadının ikinci plana atıldığı, erkek egemen yapıyı genişleten bir sosyal örgütlenmenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarımın yoğunluğunun artmasıyla birlikte, arazi denetimine ve çalışmaya olan ihtiyaç da artmış olabilir. Aileye dayalı bir işgücüne bağlı olan tarımın, yeni işçileri doğuran bir yeniden üretim kaynağı olarak kadınlar üzerindeki geleneksel erkek egemenliğini artıran nedenlerden biri olma olasılığı vardır.[106] Çiftçiler ve kır-

106 Bazı uzmanlar, aile grupları arasında evlilik için kız alıp verilmesinin özel mülkiyetin gelişimine önayak olduğuna inanır. Gerda Lerner'e göre, "kadınlar bir grub içerisinde nüfusu artırmada önemli rol oynadığından, tarımın benimsenmesinden sonra, kabile kimlikli grupların iş gücünde kadınların yeniden üretim potansiyelini elde etmeye ihtiyaç duyulacak; bu durum, kabileler arası barışın güvence altına alınmasının ve ittifakların sürdü-

sal çobanlar arasındaki yaşa ve cinsiyete dayalı iş dağılımıyla ilişkili olan etnografik araştırmalar, ev ekonomisinde kadınların yeterince değer görmesinin önünde birtakım kültürel ve coğrafî engeller olduğunu göstermektedir. Eski Ön Asya'da, erken dönemlerdeki cinsiyete dayalı sosyal statü farkının kökleri Neolitik dönemin ileri evrelerine kadar uzanır. Sonraki dönemde, devlet düzeyindeki daha karmaşık ve fikrî siyasi oluşumların gelişimiyle birlikte, Sümer, Asur, Babil ve Anadolu'daki ataerkil toplumlardaki yasal kurumlar, yerel gelenekleri kadınların yeniden üretim ve ekonomik değerine ve sosyal statüsüne uygun olarak düzenlemiştir.

Ürün fazlasını üretmeye yönelik kırsal-tarımsal ekonominin amacı –yıllık olarak ölçülen başarı düzeyi uygun ya da uygun olmayan doğal etkenlere göre değişebilir– ev ekonomisini dengelemek ve malvarlığını artırmak için güvenilir bir gelir kaynağı oluşturmaktır. Malvarlığının artırılmasının yolu evlilik yaşına ulaşan erkek evlatların uygun bir eş seçmesini sağlamaktan geçer. MÖ 2. binyılda Anadolu'da, 3. binyılın sonlarında ise Mezopotamya'da mevcut olan etnografik kayıtlarda belirli sosyal geleneklerin korunduğundan bahsetmeden, Anadolu'daki tarihöncesi çiftçilerin kırsal-tarımsal ekonomi organizasyonunda benzer kaygıları güdüp gütmediğini belirlemek oldukça zordur.

Güneydoğu Avrupa'da Tarımın Benimsenmesinde Anadolu'nun Oynadığı Rol

Neolitik dönemin başlarında, kesişim noktalarında yer alan ve pek çok yerleşimin ortak olarak kullandığı pazar yerlerinde hayvanların ve dayanıklı tarımsal ürünlerin pazarlanması sayesinde, tarım hem Anadolu içinde hem de dışında yayılım imkanı bulmuş, belki de bölgesel kültür olarak farklı gruplar arasında sosyal ve ekonomik etkileşimi teşvik etmiş/artırmıştır. Ek olarak seyyar tüccar görevini de üstlenen göçebe kırsal çobanlar ve yaylacı hayvan besicileri, çiftçilerle etkileşime girerek tarımın Orta-Güney Anadolu platosundan Ege kıyısına ve Marmara Havzası'na doğru yayılmasına yardım etmiş olabilir.

Tarımın Tesalya'ya ya da Balkanlara doğru Anadolu üzerinden yayılıp yayılmadığı sorusu bugün hâlen tartışılmaktadır. Anadolu'daki tarımın tarihsel önceliği, pek çok araştırmacının tarımın doğudan gelip "Neolitik Paket" olarak Güneydoğu Avrupa'ya vardığı şeklindeki görüşü destekleme eğilimi göstermesine neden olmaktadır.[107] Bereketli Hilal ve Levant bölgelerinde tarımın başlangıç aşamalarının önceliği hususunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Orta-Güney Anadolu platosundaki çayırlık alanlarda daha geç bir dönemde ortaya çıkmış, daha sonra ise Anadolu'nun batı ve orta-kuzey kısımlarında başlamıştır.

Ege kıyı şeridinde ve Orta-Batı Anadolu platosunda tarımın nispeten geç bir dönemde başlamış olması mevcut veriler tarafından doğrulandığı için, gelecek araş-

---

rülmesinin bir aracı olarak gruplar arasında kız alıp verilmesiyle kendini gösterecektir" (Lerner 1987, 49-53). Ayrıca bk. McElvaine 2001: 132, sy. 5.

107 Arkeologların çoğu, Anadolulu göçebe tarımcıların Avrupa'nın Neolitikleşmesine katkıda bulunduğunu ileri sürmektedir. Konuyla alakalı farklı görüşler için bk. Ammerman ve Cavalli-Sforza 1984; Cavalli-Sforza 1996, 2002; Bertram ve Karul 2005; Boric 1999; Budja 1999, 2005; Chapman 1994; Erdoğu 1999; Özdoğan 2005, Thissen 2005; Çilingiroğlu 2005, Yakar 2006; Zvelebil 1986.

tırmalar aksini ispatlayana dek muhtemel kökenin Konya Havzası olduğuna işaret etmektedir. MÖ 7. binyılda, geniş bir alana yayılan ve tarıma uygun bir araziye sahip olan Konya Havzası'nda, tarımla uğraşan toplulukların bir kısmını Anadolu'nun coğrafi sınırları dışında yeni araziler aramaya zorlayan bir aşırı nüfuslanma sorunuyla karşılaşılmamış olma ihtimali de vardır.[108] Erken Neolitik dönemdeki düşük yoğunluklu demografik ve ekonomik büyüme düşünüldüğünde, durumun böyle olması zordur. Yine de, arkeolojik olarak kanıtlanamayan birtakım sosyo-ekonomik etkenler, Orta Anadolu çiftçilerinin bir kısmının Batı ve Kuzeybatı Anadolu'da keşfe çıkmasına ve yeni arazileri kullanmasına neden olmuş olabilir. Daha seyrek olarak yerleşilmiş çevresel ortamlara taşınan çiftçilerin başlangıçtaki düşük yoğunluklu tarımdan yüksek yoğunluklu tarıma geçişi hızlanmıştır. Yerel avcı-toplayıcıların göçebe tarımcılarla kurduğu uzun süreli (kuşaklar boyunca ölçümlenen) sosyo-ekonomik etkileşimden dolayı aşamalı olarak tarımı benimsedikleri söylenebilir. Tahmin edildiği gibi avcı-toplayıcıların ve çiftçilerin birlikte yaşamasına dair Anadolu'da sağlam arkeolojik kanıtlara ulaşılmamış olsa da, Güneydoğu Avrupa'da destekleyici verilere ulaşılmıştır (Banffy 2005; Boric 1999). Demirkapı'daki (Tuna Boğazı) Lepenski Vir avcı-toplayıcıları bölgede tarım ortaya çıktıktan sonra bile Geç Mezolitik geçim ekonomisini sürdürmüştür. Lepenski Vir avcı-toplayıcıları, av gezileri sırasında muhtemelen çiftçilerle karşılaşmış ve çiftçilerden çanak çömlek kullanımını ve zanaatkârlığı öğrenmiş, ancak tarımı benimsememişlerdir.[109] Çiftçilerle kurulduğu öne sürülen ilişkiler Levinski Vir avcı-toplayıcılarının, beslenme alışkanlığını yeniden kurgulanmasının yanı sıra, sosyal yapılarını ve geçim faaliyetlerini yeniden örgütlemesine yol açmıştır.[110] Lepenski Vir ve Vlasac'tan ve Schela Caldovei mezarlarından toplanan (karbon ve nitrojen) izotop ve diş verileri Demirkapı'daki Mezolitik nüfusun nehirdeki yiyecek kaynaklarından sağladığı yüksek proteinli bir beslenme alışkanlığı olduğunu ortaya koymaktadır (Bonsall *ve diğ.* 1997: 85; Fisher 2005). Büyük oranda deniz ürünlerine dayanan bu beslenme alışkanlığı Mezolitik çağ topluluklarının sağlıklı fiziksel yapısına önemli oranda katkıda bulunmuş olmalıdır. Osteolojik veriler Mezolitik insanının uzun boylu olduğunu, fiziksel olarak sıkı bir yapıya ve genelde iyi bir sağlığa sahip olduğunu gösterir. Ancak, Vlasac ve Lepenski Vir'de gömülü olarak bulunan, Mezolitik çağ erkek ve kadın gömülerindeki izotop ölçümlerinde önemli farklar vardır; özellikle de beslenmede baştan aşağı farklar bulunmaktadır. Bu farklara bakarak, bu tür küçük gruplarda erkeklerin çiftçiler de dâhil yeni aileler kurmak için diğer topluluklardaki kadınları eş olarak aldığı söylenebilir (Bonsall *ve diğ.* 1997: 85). Büyük oranda tahıllara dayalı olan beslenme alışkanlığının çiftçilerde diş aşınmasına neden olması muhtemel olsa da, avcı-toplayıcılar arasında bu sorunla karşılaşılmamıştır. Beslenme alışkanlığıyla ilişkili sağlık etkenleri, tarihöncesi Balkan toplumunun beslenmesinde önemli oranda tahıllara geçiş yapılmasıyla alakalı olarak zamansal ve kültürel bağlamın kurulmasına yardımcı olabilir. Ancak, Lepenski Vir'deki Neolitik

108 Ayrıca bk. Schoop 2005b: 52-55.

109 Bk. Voytek ve Tringham 1990; Budja 1999: 134; Radovanovic ve Voytek 1997: 21.

110 Bk. Chapman 1993: 115; Budja 1999: Bonsall *ve diğ.* 1997: 85-87.

nüfus içerisinde kadınlar ve erkekler arasında fazla fark olmadığının altı çizilmelidir. Söz konusu beslenme düzenindeki geçiş Lepenski Vir'de MÖ 7. binyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bu döneme ait gömütlerde kollajen örneklerinin ele geçmesi, yüksek oranda toprakta yetişen besinlerin alındığını kanıtlar niteliktedir. Bu değişim, Karpat Havzası'nda tarımın ve/veya hayvan yetiştiriciliğinin başladığını gösterir. Tarım ve/veya hayvancılığın yukarıda belirtildiği gibi başladığı düşünüldüğünde, Lepenski Vir'de Geç Mezolitik'ten Neolitik döneme geçişte geçim içerisinde toplayıcılıktan tarıma tamamen kayma olmadığı, bölgedeki ilk Neolitik yerleşimcilerin besinsel proteinlerin büyük bir kısmını nehir kaynaklarından elde etmeyi sürdürdüğü söylenebilir. Karpat Havzası'nda, Erken Neolitik yerleşimciler, Orta Balkanlar bölgesi de dâhil, çevresel açıdan farklı yerleri tercih ediyordu (Boric 1999: res. 25). Bölgedeki yerleşimcilerin kökeni Lepenski Vir, Padina, Vlasac ve Topole-Bać gibi yerleşmelerde belgelenen daha erken döneme ait ölü gömme ve ritüel gelenekleriyle kendini göstermektedir (Boric 1999: 57, 65, sy. 6, res. 28). İnançların ifade edilmesinde ortak bir dil birliğinin olmayışı ortak yayılım teorisini zayıflatmaktadır.

Yunanistan'da, özellikle de Tesalya'da toplayıcılık ya da biriktiricilikten yiyecek üretme şeklindeki geçim tarzına geçiş yapılıp yapılmadığı devam eden tartışmaların merkezinde yer almaktadır (Alram-Stern 2005; Andreou *ve diğ.* 1996; Efistratiou 2005; Sampson 2005; Perles 2001, 2005; Reingruber 2005; Thissen 2000; Halstead 1996). Ege'de, Mezolitik Çağ bölgedeki iklimsel düzelmeyle birlikte başlamış gibi görünüyor. Ege'de MÖ 10. binyılın ortalarında su seviyesinin yükselmesi mevcut koşulları andıran fiziksel koşulların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Egenin tarihöncesi çağlarında, Mezolitik dönem, erken ve geç evreleriyle birlikte, mağara yerleşimlerinin ikametinde sık sık kesintilerin yaşandığı bir dönem olarak öne çıkar (Thissen 2005: 31). Açıkça görülüyor ki, tarımla uğraşan toplulukların ortaya çıkışından önce, avcı-toplayıcı gruplar Tesalya'da ve Yunanistan'ın diğer bölgelerinde çok sayıda yere yerleşmişti. Bölgeye yerleşen avcı-toplayıcı gruplar çevrelerindeki yiyecek kaynaklarını Anadolu'daki çağdaşları ile aynı yoğunlukta tüketmeye devam ediyorlardı. O dönemde Anadolu'ya bağlı olan Limni Adası'ndaki Epipaleolitik insan faaliyetinin izleri, Holosen Çağı öncesi kamp yerleşimlerine ait belli belirsiz kanıtlar ortaya koymaktadır. Tesalya ve Makedonya'daki Mezolitik kamp yerleri Erken Neolitik yerleşmelere yakın olmasına rağmen, Efistratiou, Mezolitik kamp yerlerinin Neolitikleşme sürecine hiçbir etkisi olmadığını öne sürmektedir.[111] Batı Anadolu'dan değil de, Girit'ten gelen çiftçiler muhtemelen MÖ 7. binyılın ikinci yarısına tarihlenen Neolitik köyleri kurmuştur. Knossos'ta yer alan (X. Tabaka), alçak yükseltili bir burun üzerinde bulunan ve yaklaşık olarak çeyrek hektarlık bir alanı kaplayan Akeramik Neolitik dönem köyü MÖ 7. binyılın ortalarına doğru kurulmuştur. Büyüklük ve konum göz önünde tutulduğunda, köyün MÖ 6. binyılın başlarında Ege Havzası'nda kurulan köylerden çok da farklı olmadığı görülecektir.[112]

111 Efistratiou 2005. Ayrıca bk. Wilkie ve Savina 1997.

112 Thissen 2005: 33. Efistratiou, Erken Neolitik köylerin büyük bir kısmının yalnızca Knossos'ta değil, bu ada üzerinde de bulunduğunun altını çizmektedir (2005: 149-150).

Anakarada yer alan Franchti (*Younger Dryas* döneminden evvel de yerleşik olan), Kikladlar'da bulunan Maroula ve Kintos ve Sporades'teki Kiklops mağaralarının yerleşimcileri deniz ticaretiyle (obsidyen ithalatı) uğraşıyor ve deniz kaynaklarını kullanıyordu. Ege Havzası'ndaki ve Makedonya'daki 30'a yakın yerleşimden elde edilen yüzlerce radyokarbon tarihiyle birlikte, bölgedeki tarihöncesi insan faaliyeti mekânsal ve zamansal bağlamda MÖ 10.000 ila 5.500 yılları arasına tarihlenmiştir (Thissen 2005: 31; Reingruber ve Thissen 2005). Paleolitik dönemin sonunda terk edilen Franchti mağarası MÖ 9. binyılın ikinci yarısından 8. binyılın ilk yarısına kadar yeniden insan faaliyetine sahne olmuştur. Mağaradaki MÖ 8. binyıla tarihlenen dolgular içerisinde balık kılçıklarının ele geçmesi, yerleşimcilerin kıyıdan uzaktaki derin sularda balık avlamaya devam etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Youra adası üzerindeki Kiklops Mağarası'na bakılırsa, balıkçılıkta ve kuş avlamada uzman olan avcı-toplayıcıların bu mağaraya yerleştiği ya da MÖ 8. binyılın ikinci yarısında mevsimsel olarak burada kaldığı söylenebilir (Sampson 2006). O dönemde, mağaranın girişine yakın olan ve mevsimsel olarak yerleşildiği anlaşılan bir alanda, keçi, domuz, alageyik ve kuş kemiklerine ve balık kılçıklarına ulaşılmıştır (Mezolitik tabakalarda). Balık kancalarının varlığı, yerleşimcilerin balıkçılık ve avcılıkla geçindiğini göstermektedir. Bu dönemde Youra Adası'nda ikamet eden ve deniz ticareti yapan Mezolitik yerleşimciler Likya kıyı gruplarıyla (örneğin, Öküzini) etkileşime geçmiş olabilir (Sampson *ve diğ.* 1998; Thissen 2005: 31). Bununla birlikte, yerel bir çakmaktaşı kaynağından yararlanan Mezolitik dönem Kiklops Mağarası yerleşimcileri, hem ana kara buluntu topluluklarıyla hem de Güneybatı Anadolu mağaralarında ele geçen buluntularla benzerlik gösteren mikrolit aletler üretiyordu (Sampson 2005: 133). Bu durum, Ege Denizi'nin, bir engel olmaktan ziyade, gerek geniş bir alana yayılan adalar gerekse uzak anakara kıyıları arasında etkileşimi sağladığını ortaya koymaktadır. Dönemsel olarak yerleşilmesiyle sınırlı olan Erken Neolitik dönem faaliyeti mağaranın giriş kısmıyla sınırlıydı; ancak dönemin sonlarına doğru, mağara girişi yakınlarında ele geçen çok sayıda ocak tabanının da gösterdiği gibi, yoğun bir hal almış olabilir. Mağaranın derinliklerindeki insan faaliyeti, Neolitik dönemin ortalarına kadar uzanır. Burada yer alan, dikit ve sarkıt sütunlarla çevrili sığ gölet, ele geçen yerli olmayan boyalı çanak çömlekle beraber, ritüel faaliyetinin merkez noktasında yer alıyordu. Mezolitik dönemde, hem Franchthi hem de Theopetra mağarasında kısa sürelere yayılan yerleşim dönemlerinin izlerine rastlanmıştır. Franchthi Mağarası daha uzun dönemler boyunca mevsimsel yerleşme izlerini taşımaktadır. Mağara, MÖ 7. binyılda bölgede mevcut olan Neolitik gruplar tarafından yerleşilmiştir. Bazı radyokarbon tarihleri yerleşimin mağaraların bir kısmında Mezolitik dönemden itibaren devamlılık gösterdiğini gösterse de, Tesalya'da yer alan Theopetra'daki ve Franchthi'deki tabaklar arasındaki devamsızlık bunu doğrulamaz (Thissen 2005: 35).[113] Theopetra Mağarası'nda ölçülen ve MÖ 6400-6200 arasına uzanan iki tarih, mağaranın bölgedeki yerleşik toplulukların bazıları tarafından düzenlenen

113 Franchthi Mağarası'nda, Erken Neolitik dolguları MÖ 6000'den daha önceye ait değildir, diğer yandan, Orta Neolitik tarihleri ise MÖ 5700-5500 arasını kapsayan bir zaman dilimi sunmaktadır (Thissen 2005: 37-38).

avcılık ve toplayıcılık gezileri sırasında mevsimsel olarak yerleşilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. MÖ 6400/6300 civarında Tesalya'da ve Giannitsa Havzası'nda yerleşik toplulukların varlığına rastlanması bu sonucu doğrulamaktadır. Daha da önemlisi, Güney Marmara Havzası'nda yer alan yerleşmeler de dâhil, Anadolu kıyılarındaki Neolitik yerleşmelerin hiçbirinde bu zamana dek bu tür erken tarihlere ulaşılamamıştır. Dolayısıyla, Tesalya'nın Neolitikleşmesi Anadolu'dan yapılan kitlesel göçün sonucunda gerçekleşmiştir. Mevcut radyokarbon tarihleri Argissa, Sesklo ve Akhilleion gibi yerleşmelerin MÖ 7. binyılın ikinci yarısında yerleşik olduğunu kanıtlar niteliktedir (Thissen 2005: 33, res. 4). Güneybatı Makedonya'ya gelinecek olunursa, Neo Nikomedia'da (proto-Sesklo yerleşimi) ilk yerleşimin MÖ 7. binyılın son çeyreğinde kurulmuş olması bölgenin Tesalya'dan daha sonra yerleşildiğini göstermektedir.

Tesalya'da yer alan Akhilleion'un ve Kuzey Sporatlar'da yer alan ve *Capra ibex* (Alpin keçisi) kemiklerine rastlanan Agios Petros'un haricinde, Yunanistan'daki Neolitik yerleşimlerin büyük bir kısmında yabani ve evcilleştirilmiş hayvan ve bitki kalıntılarına rastlanmamıştır (Samson 2005: 135). Ancak, tüm Akdeniz Havzası'nda olduğu gibi, Yunanistan'da ve Balkanlar da, doğal olarak yetişen tek taneli buğdaya (*Triticum boeoticum)* rastlandığından, emmer buğdayının (*Triticum dioccoides)* başka bir yabani bitkiyle çapraz döllenmesi sonucu ortaya çıktığı da iddia edilmektedir (Sampson 2005: 135-136). Belki de Yunanistan'ın kendiliğinden yetişen yabani bitki örtüsü yerlileri tarıma geçiş yapmaya teşvik etmiş olabilir. Aynı şekilde, çoğu evcil hayvanın yabani atalarının anakara üzerindeki çevresel ortamlar içerisinde varlığını sürdürmüş olma olasılığı da vardır (Sampson 2005: 139). Adalarda bulunmayan uzak karasal kaynaklara ulaşılması, kıyı bölgelerde yaşayan Anadolulularla kurulan değiş-tokuş mekanizmalarını kullanan yerleşimciler için önemli bir sorun teşkil etmiyordu. Kıyılar arası deniz ticareti yapan avcı-toplayıcıların ve balıkçıların teknolojilerin ve sosyo-ekonomik modellerin Ege Havzasına ve uzak bölgelere yayılımının yanı sıra, eşya ticaretinde de önemli rol oynadığı sonucuna varılabilir. Kythnos (Terme) ve Yioura üzerindeki mağara yerleşimlerinde ortaya çıkarılan keçi (örneğin, yaban keçisi [Capra Aegagrus]) ve yaban domuzu (*Sus scrofa*) kemikleri tahminen evcilleştirme sürecinin geçiş aşamasındaki türlere aittir (Sampson 2005: 131-137). Büyük ihtimalle, keçi ve koyun MÖ 8. binyılın başlarından evvel de mevcuttu (Sampson 2005: 134). Keçilerin kökeni Pleistosen'deki yerel atalarına (örneğin, Alpin keçisi (*Capra ibex*) kadar uzanmaktadır. Keçiler anakara çevresindeki yerlerden de getiriliyordu. Söz konusu kemiklerin daha erken döneme, keçilerin Tesalya'da ortaya çıkışından bile önceye tarihlenmesi, evcilleştirmenin Ege'deki yayılımının Anadolu kıyılarıyla çok fazla ilişkili olmayan bölgesel bir gelişme olduğu olasılığını güçlendirmektedir.

Argissa Magoula verileri Yunanistan'ın Neolitikleşmesi konusundaki bu tartışmayı sürdürmekte, bu tartışmanın bir sonuca ulaşması önünde engel teşkil etmektedir. Tesayla'da Peneios Nehri yakınında yer aldığından bahsedilen tarihöncesi yerleşme, MÖ 7. binyılın ortalarında, arpa tarımı yapan, çanak çömlek üreten ve yarı toprağa gömülü tabanları olan kulübelerde yaşayan tarımcı topluluklar tarafından kurulmuştur (Reingruber 2005: 166-168). Yontma taş alet endüstrisinde obsidyen kullanılması, köyü kuran tarımcı topluluklarının uzak kaynaklardan faydalandığının kanıtıdır.

Yerleşmede ele geçen malzeme envanterinden, göçebe tarımcıların Tesalya'daki ve çevre bölgelerdeki Neolitikleşme sürecinde oynadıkları rol için "kesin kanıt" olarak bahsedilir (Perles 2001: 58-63). Ancak daha yakından bakıldığında, 7. binyılın ortalarına ait malzeme envanterinin Anadolu'yla tamamen paralel olmadığı görülecektir. Tarımı yapılan ve tüketilen tahılların türleri bile yerel tür kombinasyonunda farklılıklar gösterir. Tüketilen en önemli tahıllardan birinin çıplak taneli arpadır. Anadolu'dan farklı olarak, bu bölgedeki başlıca ürünler emmer ve iki sıralı arpadır. Einkorn Orta Neolitik'te önem kazanmıştır. Bu tür gözlemlerin yanı sıra, Reingruber "kolonicilerin belli bir dereceye kadar tüketim ve üretim alışkanlıklarını değiştirmiş olmasının imkansız göründüğünü" belirtmektedir (2005: 167).

Yüzlerce örneğe rastlanan Theopetra Mağarası'ndan alınan bitki makrofosil topluluğu, Mezolitik-Neolitik geçiş aşamasında yenilir bitkilerin tüketildiğini doğrulamaktadır. Bu yenilir bitkiler arasında einkorn buğdayının (*Triticum monococcum; boeoticum*) yabani atası olan ve Yunanistan'ın çeşitli kısımlarında hâlen rastlanan bir bitki de vardır; Mezolitik örnekler ise, mercimek, bakla, nohut ve bezelye gibi bitkilerin yabani atalarından oluşmaktadır. Einkorn buğdayı, işlenmiş emmer, altı sıralı arpa, işlenmiş mercimek ve fiğ gibi bitkileri içeren Neolitik bitki topluluğuna bakarak, tarımın da dâhil, yabani bitki kaynaklarının daha yoğun bir biçimde tüketildiği söylenebilir (Kyparissi-Apostolika ve Kotzamani 2005: 173-178). Tesalya Ovası Balkanların Neolitikleşme süresinde birincil bir bölge ya da ana bölgelerden biri hâlini almış olabilir. Erken Neolitik süresince Larissa Havzası'ndaki yerleşimlerin büyüklüğünün ve sayısının yavaş bir biçimde artması düşük bir nüfus yoğunluğu olduğunu ortaya koymaktadır. Dönemin geç evreleri içerisinde, yerleşmelerin Teselya Ovası'nı da aşarak hızlı bir biçimde artmıştır. Van Andel ve Runnels'e göre, bu geniş çaplı gelişme Tesalya'nın kuzeyinde, Balkanların güneyinde tarımsal kolonileşmeyi de beraberinde getirmiştir (1995: 497; Runnels 1995). Bu açıklama tatmin edici olsa da, bu gelişim süreci, pek öyle görünmese de, Güney Balkanlar'da Neolitik'in başlangıç tarihini vermektedir. Bundan dolayı, tarımın Balkanlara doğru yayılışında, avcı-toplayıcı gruplar ve çağdaş tarımcılar arasında karşılıklı yarar sağlayan değiş-tokuşa dayalı etkileşimin olması önem taşımakta, dışlayıcı bir mekanizma olmadığı açıkça görülmektedir. Balkanlar incelendiğinde, en çok akla yatan model, avcı-toplayıcıların doğrudan tarımcılarla ilişki kurması ile küçük gruplar halinde doğudan güneye göç eden küçük tarımcı grup hareketliliği karışımıdır.

"Dalga Halinde Yayılma" modelini destekleyenlerin sayısı, yerel sosyo-ekonomik dinamiklerin Güneydoğu Avrupa'nın Neolitikleşmesine katkıda bulunduğunu söyleyenlerden daha fazladır.[114] Karşılaştırmalı malzemenin yokluğunda, Güney Balkanların ve diğer bölgelerin kolonizasyonunda Anadolu'dan "Neolitik Paket'le" gelen göçebe tarımcı toplulukların etkisi olduğunu kanıtlamak için daha fazla arkeolojik veriye ihtiyaç olduğu büyük oranda kabul edilmektedir. Demircihöyük, Fındık Kaya-

114 Nüfus dağılım teorisi, nispeten daha az yerleşik olan alanlarda gerçekleşen nüfus dağılımını inceleyen bir göç teorisidir (Cavalli-Sforza 1996). Tarım ve teknolojik ilerlemeler sonucunda başlayan bu yavaş süreç daha düşük nüfus yoğunluğunun olduğu bölgeler içerisinde sürmüş ve yerel nüfusun düşük düzeyde bir sosyo-ekonomik etkileşime geçmesiyle son bulmuştur.

başı, Orman Fidanlığı, Ilıpınar, Menteşe Höyük, Fikirtepe ve Pendik'ten elde edilen veriler, Orta Anadolu'lu tarımcı Neolitik toplulukların bölgeye gelişinden önce de Güney Marmara Havzası'nda düşük yoğunluklu tarım yapıldığını göstermektedir. Erken Fikirtepe kültüründeki avcı-toplayıcı topluluklar seyrek yerleşim dağılımına sahip küçük yerleşmelerde yaşıyordu. Dolayısıyla, özellikle de balıkçılık, kabuklu hayvan biriktiriciliği, avcılık ve toplayıcılığa dayalı bir geçim tarzına sahip oldukları ve yüksek yoğunluklu tarımı oldukça az tercih ettikleri düşünüldüğünde, Fikirtepeli toplulukların Trakya'ya giderek orada tarımın başlangıcında kararlı bir rol oynadıklarını söylemek kuşku uyandırıcıdır. Diğer yandan, yerleşik avcı-toplayıcıların, sahip oldukları araçlarla düşük yoğunluklu tarımı sürdürme biçimleri oldukça önemli bir örnek olarak karşımızda durmaktadır. Doğu Trakya'da yer alan Yarımburgaz Mağarası tarımla uğraşan ve Fikirtepe kültürüyle ilişkili olan bir topluluğun varlığına dair kanıtlara ulaşılan tek yerleşmedir.[115] Kuzeybatıda yoğun bir tarımın daha geç bir dönemde ortaya çıkması Marmara Havzası'nın ya da Troas bölgesinin Balkanların Neolitikleşmesine ortam hazırlayan tek bölge olup olmadığı sorusunu da akla getirmektedir. Anadolu'da olduğu gibi, Balkanların çoğu bölgesinde de ovalar, akarsu vadileri ve göl havzaları yerleşmelerin kurulumu için tercih edilen bölgelerdir. Yerleşimciler de Güneydoğu Avrupa'nın geri kalan kısmında olduğu gibi tahıl tarımı yerine mevsimsel bostan ekimini sürdürmüş olabilir.[116] Güneydoğu Ege adalarından Karpat Havzası'na kadar uzanan coğrafi alan içerisinde mevcut olan tipolojik benzerlikleri ele alan Bulgar uzmanların çoğu, Orta Avrupa'da Erken Neolitik boyalı çanak çömlek kültürünün kökeninin güneyde ve özellikle Güneybatı Anadolu'da aranması gerektiği konusunda hemfikirdir (Nikolov 2003: 40). Mesta ve Struma vadileri, Anadolu'dan Orta Avrupa'ya kültürel yayılımın izlediği ana güzergah üzerinde bulunmaktadır (Nikolov 1989). Batı Trakya'da yaptığı tarihöncesi araştırmaların sonuçları, Nikolova'yı Balkanların yerleşik olmayan kısımlarına Batı Anadolulu göçebe tarımcılar tarafından yerleşildiği konusunda ikna etmiştir (1998: 107-113). Yine de, karşı teze göre, büyük akarsu vadileri boyunca ve deniz yoluyla, belki de aracılar tarafından kurulan bölgelerarası arazi ilişkileri, Balkanlar'da ve Kıta Yunanistanda tarımın benimsenmesinden çok daha önce de mevcuttu. Maritsa Vadisi'nde, Karanovo I kültürüyle bağlantılı olan Yabalkovo topluluğu, Güneydoğu Avrupa'da tarımın Anadolulu tarımcıların göçü sonucu başladığının örneğidir. Trakya'da yer alan bu tarımsal topluluk einkorn, emmer, ekmeklik buğday, darı ve mercimek yetiştirmiş ve özellikle keçilerin yoğunlukta olduğu hayvan sürüleri beslemiştir (Leshtakov *ve diğ.* 2007: 204-207). Ancak, yerleşmede görülen gelişmemiş hayvancılık düzeyi Anadolu'daki çağdaşlarıyla karşılaştırıldığında, doğuyla ilişkiler aracılığıyla tarımın ve hayvancılığın esaslarını öğrenen Yabalkovo topluluğunun Karanovo I kültürü ortaya çıkmadan çok daha önce kendilerine has bir tarım tarzı geliştirdiğini göstermektedir. Kullanılmaya başlanan ve kullanımdan düşen belirli kalitedeki çanak çömlekler, tarı-

115 bk. Özdoğan, Miyake ve Özbaşaran 1991. Fikirtepe kültürü ve ilişkili yerleşmeler için bk. Özdoğan 1983, 1997: 19-23.

116 Erken Neolitik yerleşim yerleri ve erken tarımcılık için bk. van Andel ve Runnels 1995; Sherratt 1980: 313-316.

mın benimsenmesinden sonra Balkan nüfusunun etno-kültürel ya da bölgesel kültür yapısında görülen değişimleri yansıtmaktadır. Bu değişimlerin bazıları bölge içi dinamiklerin sonucunda ortaya çıkmış olsa da, bazı değişimler yapısal olarak bölgelerarası özellik taşımaktadır.[117]

Avcı-toplayıcılarla Anadolulu çiftçiler arasında kısmen kurulan ilişkiler sonucunda oluşan yerel süreçlerle MÖ 7. bin yılda Güney Doğu Avrupa'da tarımın ortaya çıkması, sosyo-ekonomik değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişimlerin izini çanak çömlekten ziyade mimaride sürmek mümkündür. Bazı yerleşmelerde çukur kulübelere ve düz zeminli yapılara birlikte rastlanması, en azından iki geçim tarzının ve bunlara bağlı olarak gelişen sosyal örgütlenmenin belli bir düzeye kadar çakıştığını ortaya koyar (Bailey 1999). Sırbistan'da (örneğin, Divostin) ve Kuzeydoğu Bulgaristan'da (Useo) tarım öncesi topluluklar tarafından yerleşilen, sosyal karmaşıklıktan yoksun olan ve yuvarlak ya da oval şekilli çukur kulübelerin olduğu geç 7. binyıl ve erken 6. binyıl kamp yerleşimleri arasında hiçbir mekânsal ilişki yoktur. Diğer yandan, Kuzeydoğu Bulgaristan'da, Divostin ya da Ovçarovo - Gorata'da ortaya çıkarılan içi bölmelenmiş düz zeminli dikdörtgen yapılar, tarıma bağlı olarak yaşanan yerel sosyo-ekonomik değişimlerin görünür kanıtlarından bazılarıdır (Bailey 1999: 157-160).

"Bağımsız Gelişme" modeli, yerel avcı-toplayıcı gruplarının, özellikle de yerleşikliğin ilk aşamalarındaki grupların, yaşadıkları doğal alanların yakınlarında ya da içinde endojenik yenilebilir bitkiler yetiştirme konusunda yetkinliğe ulaştıkları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yenilebilir bitkilerin stok seviyesini artırma ya da en azından denetim altında tutmak ihtiyacı, yenilebilir yabani bitkilerin ya da av hayvanlarında yaşanan kıtlık tarafından değil de, çeşitli sebeplerden doğan bir tercih olarak görülebilir. Tarihöncesi çiftçiler ve avcı-toplayıcılar arasındaki inişli çıkışlı ve büyük oranda nedensiz olan nüfus büyümesi hesaplanırken farklı hesaplama katsayıları kullanılmaktadır. Çiftçilerin en üst noktadaki nihaî büyüme oranı ve yoğunluğu avcı-toplayıcılara oranla daha yüksektir. Avcılık ve toplayıcılıktan seçimli tarım deneylerine geçiş yapılmasının uzun bir süre almış olma olasılığı vardır. Evcilleştirilmeyen, ancak yenilebilir özellik taşıyan bitki stoklarını artırma/destekleme ihtiyacına bağlı olarak birtakım topluluklar tarıma ilişkin deneylere de başlamış olmalıdır. Nadir yaşanan olaylarda hastalıkların avcı-toplayıcıların tarıma geçiş yapmasına neden olmuş olma olasılığı da göz önünde tutulmalıdır (Groube 1996). Bu teoriye göre, ısınan havalarla birlikte aktif hâle gelen uyku hâlindeki parazitler avcı-toplayıcı grupları arasında yeni hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuş, hastalıklı yaşam çevrelerinden ayrılmaya zorlamıştır. Yükselen deniz seviyesine bağlı olarak kıyı bölgelerde oluşan bataklık araziler vivax sıtmasını taşıyan sıtma sinekleri için ideal birer üreme alanı oluşturmuştur. Afrika'dan sonra, Güneybatı Asya ve Akdeniz bölgesinde de sık sık

117 Trakya'daki boyalı Erken Neolitik çanak çömleği Tunca ve Meriç (Maritsa) vadisi yerleşimlerinde Balkanlar'dakinden daha geç bir dönemde görülmeye başlanan batı-doğu kaynaşmasının özelliklerini taşır. Kuzeydoğu Bulgaristan'dakinin aksine, bu mal grubu Batı Avrupa'da daha uzun süre kullanılmıştır. Tek renkli, siyah-beyaz Neolitik dönem çanak çömleğinin Kuzey Trakya'da ortaya çıkması Karadeniz kıyı bölgesinde birtakım göç hareketleri olduğunu ortaya koymaktadır (Nikolov 2003: 42). Makedonya'da tarım yapıldığına dair en yakın izler için bk. Wilkie ve Savina.

sıtma salgınları yaşanmıştır. Ölümcül olmayan daha yaygın yöresel sıtmanın (en az öldürücü olan hastalık çeşidi) gelişimi daha uzun sürer. Hastalığın gelişim sürecinde tuzlu bataklık sularının yakınlarındaki nispeten yüksek yoğunluğunun yanı sıra, hava sıcaklıklarının da oldukça sabit olmasını gerektirmektedir (Groube 1996: 123). Yaşamaya elvirişli olmaktan çıkan ortamlarda, avcı-toplayıcı gruplar çareyi daha sağlıklı yerlere gitmekte ve tarıma geçmekte bulmuş olabileceklerini düşünmek mümkündür. Yerleşik hayata geçmenin doğal sonucu olarak, doğum aralarında geçen zamanı azaltan yeni koşullardan dolayı doğumlarda olasılıkla artış yaşanmıştır.

Buna ek olarak, kaynak sıkıntısından bağımsız bir şekilde, daha az ölümcül olan, ancak sıklıkla yaşanan ve hızlı yayılan viral ve bakteriyel hastalıklar belirli yerlerde nüfus sorunlarına yol açmış olabilir. Avcı-toplayıcıların kalıcı yerleşme kurmasının nedenlerinden biri de benzer nüfus sorunlarının yaşanmış olmasıdır. Birbirini dengeleyen doğum ve ölüm oranlarıyla bağlantılı olarak, bu tür hareketli nüfusa sahip olan gruplar değişmeyen nüfus oranına ve durağan ekonomiye çare bulmak için önlem almak zorundaydı (Howell 1979; Lee 1972). Tarımla birlikte yerleşik hayata geçiş nüfus artışını menfi tesir eden sorunları kısmen çözebilmekte ve doğumlar arasındaki yaklaşık 2.5 yıllık aralığı azaltmaya imkan sağlamakla doğumu arttırabilirdi (Ammerman ve Cavalli-Sforza 1984: 65-66).

Tarihöncesi Batı Anadolu, Ege ve Balkan yerleşmelerinden elde edilen yeni ve gözden geçirilmiş radyokarbon tarihleri, tarımın batıya doğru yayılmasında Anadolu'nun sahip olduğu yerin ve oynadığı rolün anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Kuzeybatı ya da batı bölgelerden yapılan kitlesel olmayan hareket ve göç eden küçük gruplar da dâhil, çiftçilerin Anadolu'dan yaptığı göçler incelenirken, Ilıpınar ya da Hacılar V-III tarihlerinin Orta Neolitik Sesklo kültürünün başlangıcıyla çakıştığı gerçeği yadsınmamalıdır. Sesklo kültürü, Tesalya'da ve Doğu Makedonya'da (Anza ve Vršnik) iki yüz yıllık bir köy dönemini kapsamaktadır. Yannitsa Ovası'nda (Yunan Makedonyası), Orta Neolitik'ten çok önce de çiftçiler pek çok kuşak boyunca arazi tarımı yapmıştır.

Neolitik Göçler ve Göçlerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları

İnsan göçünü ekonomik, demografik ve sosyal sebeplerden doğan bir strateji olarak değil de belirli yerlerde yüksek nüfus yoğunluğuna karşılık olarak ortaya çıkan bir davranış biçimi olarak tanımlamak, "Neolitikleşme" eğilimi ya da sürecini basite indirgemektir.[118] Gebel'e göre,"Neolitik davranış biçimi" olarak adlandırılan kuramsal belirleyiciler şunlardır: Korunma, verimlilik, tekrarlama, yenilik ve dışlama (Gebel 2008: 7-8). Gebel düşüncesine göre, "Neolitik ilerleme ve büyüme bilinçli eylemlerin ya da yenilik arayışının değil de, mevcut yaşam tarzını sürdürmek için alınan önlemlerin bir sonucudur. Sosyal, ekonomik/teknolojik ve ideolojik değişimlerden ziyade, yaşamsal ihtiyaçların anında giderilmesine daha büyük bir öncelik tanınmıştır. Gebel'in "verimlilik tezi" şu düşünceyi varsaymaktadır: "Değişimler ancak ve yalnızca

118 Kültürel değişimde bir etken olarak göç kavramı üzerinden yapılan tartışmalar için bk. Anthony 1997; Milroy ve Milroy 1997. Tarihöncesi göçleri inceleyen arkeolojik araştırmalar için bk. Bermeister 2000; Yakar 2003c.

hedeflere ulaşırken daha kolay olan ve fedakârlık gerektirmeyen yollara açılan diğer tüm olasılıklar ortadan kalktığında kabul edilir ve katlanılır bir hâl alır." "Tekrarlama tezi," "başarısız olan ve fayda sağlamayan davranışlar sonraki kuşaklar tarafından çeşitli şekillerde tekrarlanmıştır. Çünkü yerleşik öğrenme tarzı, aktarılabilen/başkalarına devredilebilen grup deneyiminden çok bireysel uzmanlığa ve bireysel başarıya dayanıyordu" düşüncesi çevresinde gelişmiştir. "Yenilik tezi" ise, "ilerleme ve yenilik artı değer mallarının olduğu dönemlerdeki davranış biçimleri tarafından düzenlenen arayış ihtiyaçlarının sonucudur. Ürün fazlası üretme sayesinde artı değerler büyümeye yol açmış, büyüme de daha karmaşık sosyal yapılara, bu karmaşık sosyal yapılar ise daha fazla kaygı mekanizması oluşmasına ve daha büyük arayışlara neden olmuştur. Afet ve felaketlerin yarattığı baskılar da yeniliklere ortam hazırlamıştır" olduğunu ileri sürmektedir. Son olarak, "dışlama tezi," "büyüme maddi/manevi farklılıkla sonuçlanmıştır. Çeşitlilik daha dışlayıcı/ayrılıkçı bir davranışa ve genel karşılıklılık ilkesinin zayıflamasına yol açmıştır. Sosyal birim daha üretici oldukça, dışarıdakilerle paylaşma hususunda daha isteksiz davranır ve artı değeri artırma eğilimi gösterir" düşüncesini temel almaktadır (Gebel 2008: 7-8).

İnsan, hayvan ve bitki kalıntıları üzerinde yürütülen DNA çalışmaları, sanatsal eğilimlerin, geçim tarzlarının, teknolojilerin ve diğer kültürel öğelerin aktarımının göçlerle gerçekleşip gerçekleşmediğine ışık tutma potansiyeline sahiptir. Çoğu uzman bu görüş üzerinde hemfikirdir.[119] Daha fazla geliştirilmesi gerekli olan bu tür çalışmalar Anadolulu çiftçilerin batıya yaptığı göç hareketlerini ve MÖ 7. binyılın ikinci yarısında Güneydoğu Avrupa'da tarımın başlamasında oynadıkları rolü belirlemek açısından önem taşımaktadır. Son dönemde insandaki mitokondriyal DNA dizilimi için belirlenen zaman ölçütü, mtDNA sistemini Avrupa tarihöncesi araştırmaları için en bilgilendirici gen işareti, bir süre içerisinde gerçekleşen beş olay üzerinde durmaktadır. Bu olaylar sırasıyla şöyledir: Üst Paleolitik'te öncü kolonilerin kurulması; Son Buzul Çağı'ndan sonra güneye göç ile birlikte Avrupa'da Geç Buzul Çağı kolonilerinin yeniden kurulması; *Younger Dryas*'da soğuk ara dönemden sonra terk edilmiş bölgelerde Buzul Çağı sonrası kolonilerinin yeniden kurulması; Yakın Doğulu toplulukların Neolitik öğeleri yanlarında taşıyarak bölgeye gelişi; Kalkolitik Dönemde kıta üzerindeki ekonomik değiş-tokuş ağları boyunca yapılan küçük çaplı göçler. Uzmanların çoğu "tek ebeveynli gen sistemlerinden elde edilen mevcut veriler Avrupa'nın tarihöncesi dönemlerine dair düşüncemizi değiştirmeye yetmiştir, ancak bunu etkileyen sürece dair bilgi ve deneyimimiz hâlen oldukça kısıtlıdır" görüşünü savunmaktadır.[120] Avrupa'da Mezolitik Çağ yeni bir yaşam tarzının da başlangıcı olmuştur. Daha sıcak bir iklime sahip olduğundan dolayı, Avrupa yoğun bir ağaç örtüsüyle kaplanmış, bü-

119 Balareque *ve diğ.* 2010; Jones *ve diğ.* 1996: 96; Pedros *ve diğ.* 2010; Sokal, Oden ve Wilson 1991; Cavalli-Sforza, Menozzi ve Piazza 1994.

120 Homo ailesinden gelen kişiler neredeyse bir milyon yıl önce Avrupa'ya ilk kez ayak basmıştır. Bu olaydan sonra Avrupa'da gerçekleşen çoğu olay arkeologenetik uzmanları için erişilmez bir noktada yer alır. Yaklaşık 45 bin yıl öncesine tarihlenen insan kalıntılarında, anneden gelen mitokondriyal DNA (mtDNA) ya da babadan gelen Y kromozomu ve benzeri yeniden birleşmenin olmadığı genetik sistemlere dair hiçbir ayırt edici özelliğe rastlanmamıştır (Pedros *ve diğ.* 2010: 74).

yük hayvanlar azalmış ve yeni bir geçim tarzına geçiş yapılmıştır. Ren geyiği ve mamut av tercihlerinden çıkarılarak alageyik ve domuz avlanmaya başlanmış, balıkçılığın yanı sıra toplayıcılık da önem kazanmıştır. Zaman içerisinde, kıyıda yaşayan topluluklar daha yerleşik bir hâl almış ve nüfus büyümesiyle önemli oranda karşı karşıya kalmıştır. Mezolitik Çağ'da Orta Avrupa ormanlık arazilerinde, yaşıyan topluluklarda nüfusun azalmış ve mevsimlerle değişen bazı hareketlilik emareleri göstermesine rağmen bu doğal ortamlarda tarım ya da bostan ekiminin başladığına dair verilerin var olduğu görüşünü savunan araştırmacılar da vardır. Yine de, Avrupa'da, Mezolitik dönem ve öncülleri günümüzdeki mtDNA yapısı ve Y kromozomu çeşitliliği üzerinde en fazla etkiye sahip olan dönemler olarak görülmektedir (Soares *ve diğ.* 2009; 2010: 178; Balaresque *ve diğ.* 2010: 1). Mezolitik Çağ'ın ilerleyen aşamalarında, Yakın Doğu'daki Erken Holosen topluluklar değişen koşullara çok farklı şekilde ayak uydurmuştur. Natuf gruplar Geç Buzul Çağı'nda daha da yerleşik bir hal almış ve yabani tahıl hasadına gittikçe artan bir miktarda daha çok bağlı olmuşlardır (Soares *ve diğ.* 178-179). Neolitik dönemin *Younger Dryas*'ın yol açtığı yerleşim sorununa karşı gerekli bir ekonomik hareket olup olmadığı, nüfus baskılarına verilen bir tepki mi yoksa dinî ve sembolik kültürün değişime uğradığı bir dönem mi olduğu hususunda anlaşmazlık vardır (Cauvin 2000a, 2000b). Değişimlerin Anadolu'da mı, Levant'ta mı, yoksa Verimli Hilâl bölgesinin daha kuzeyinde mi başladığı konusunda da tartışmalar sürmektedir. Genetik araştırmalar Neolitik dönemin nedenine ilişkin tartışmayı ortadan kaldırmada çok başarılı olamasa da, yapılan çalışmaların Neolitik dönemin kökenine ışık tutma olasılığı vardır. Örneğin, Yakın Doğu'da Y kromozomu hablogrubundaki iki ana dönem daha sulak olan kuzey alanında (J2) tarımın gelişimiyle paralellik göstermektedir. Kuzey alanı (J2) tarımın Güneydoğu Avrupa'ya, kırsal çobanlığın da nispeten kurak olan güney alanına (J1) yayılımı için gerekli olan Y kromozomunun en önemli belirleyicisidir (Chiaroni *ve diğ.* 2008). Buna rağmen, yoğun bir tahıl kullanımı, tarım ve evcilleştirme faaliyeti olduğunu gösteren en erken kanıtların bir kısmı daha kurak olan güney alanında ele geçmiştir (Kuijt ve Goring-Morros 2002). Dengeli ve ılık bir iklimin yaşanmaya başlandığı Erken Holosen süresince, kıyı bölgeleri çevresinde yapılan denizcilik faaliyeti ve yaşanan hareketlilik aşama aşama etkileşim alanlarının ve değiş tokuş ağlarının kurulmasına önayak olmuştur. Kurulan etkileşim yollarıyla avcı-toplayıcılar ve çiftçiler arasında yayılan tarım Avrupa'daki gen dağılımını önemli miktarda etkilememiştir. Bölgeye varış zamanını hesaplamak için Antik Yakın Doğu köken çeşitliliğini Avrupa'daki soylardan ayrı olarak ele alan ve Avrupa'da gerçekleştirilen mtDNA analizleri Yakın Doğu Neolitik unsurunun %15'ten daha az bir kısmının Avrupa soylarına etki ettiğini, bu etkileşimin önemli oranda Geç Buzul/Buzul Sonrası dönemlere kadar uzandığını ortaya koymaktadır (Soares 2010: 179). Bu durum, uzun bir dönem önce Balkanlara gelen küçük bir çiftçi grubuyla etkileşim içerisinde olan Mezolitik Çağ yerli gruplarının tarım teknolojisini bu küçük çiftçi gruplarından öğrendiğini göstermektedir. Tahmin edildiği şekilde, evcilleştirilmiş bazı bitki ve hayvanların Anadolu kökenli olması temel gıda ürünleri de dâhil olmak üzere malların değiş tokuş edildiği anlamına gelebilir. Malların değiş tokuş edilmesi Neolitik tarımcıların göç ettiğinin kanıtı değildir, avcı-toplayıcılar ve çiftçiler arasındaki ticari ilişki-

lerin varlığını kanıtlar niteliktedir. Ancak, eğer tarım nüfus dağılımının sonucunda yayıldıysa, şüphesiz bununla bağlantılı olarak Avrupa gen havuzlarında doğulu insanların genlerinin de bulunması ya da bu genlerin baskın olması gerekmektedir (Budja 2005). İnsan göçlerinin oluşturduğu genetik ağacın izlerini sürmeyi ve Paleolitik Çağ'dan itibaren çeşitli göç yollarının yeniden kurgulanmasını amaçlayan bu bilimsel yaklaşım çerçevesinde kültürel etkenler ve sonuçları incelenmektedir. Tarımın Avrupa'ya yayılımı ve ilk Avrupalı tarımcıların kökeni hususunda, genetik bilimciler, arkeologlar, dilbilimciler ve antropologlar arasında devam eden hararetli tartışma ve anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Tartışmaların odak noktasında, kültürel geleneklerden ziyade, geçiş döneminin insanların göç hareketiyle ne dereceye kadar ilişkili olduğu konusu yer alır. Son dönemde yapılan bir çalışmada, değişik kafatası şekillerinin oluşunun insan nüfusları arasındaki sistematik genetik ilişkilerin açık bir göstergesi olduğu iddia edilmektedir. Bilim insanları, çok sayıdaki alternatif nüfus dağılım modelini ve avcı-çiftçi gen aktarım modellerini test etmek amacıyla Güneybatı Asya ve Avrupa'daki Mezolitik (avcı-toplayıcılar) ve Neolitik (çiftçiler) toplulukların kafatası ölçümlerini yapmıştır. Sonuçlar kafatası ölçüm verilerinin, yararsız bir kültürel dağılım modelinden çok, Güneybatı Asya'dan Avrupa'ya sürekli insan hareketi olduğunu öne süren bir dağılım teorisi için daha uygun olduğunu akla getirmektedir (Pinhasi ve von Cramon-Taubadel 2009). İnsan genetik araştırmalarında kullanılan geleneksel yöntemler için yapılan eleştirilerde nüfus göçlerinin kronolojisinin insanlığın erken tarihinden yola çıkılarak hesaplanmasının her zaman sorunlar doğurduğundan bahsedilmiştir (Soares *ve diğ.* 2009).[121] Birtakım sakıncaları olsa da, DNA temelli araştırmalar Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'daki bölgesel kültür grupların arkeolojik ve dilbilimsel kökeninin yeniden kurgulanmasına, özellikle de Hint-Avrupalıların kökenleri sorununun çözümlenmesine belirli bir düzeye kadar yardımcı olmaktadır.[122] Renfrew'un iddiasına göre, Proto-Hint-Avrupa dili erken dönemde tarım sayesinde Anadolu'dan başka bölgelere yayılmış ve batı yönlü yayılan Neolitik anlayışın Hint-Avrupa dillerinin dağılımıyla birlikte çok dallı bir sarmaşık hâlini almıştır (Soares *ve diğ.* 2010: 180; Mallory 1990). Söz konusu varsayım hem arkeolojik ve dilbilimsel eleştiriler hem de mtDNA ve V kromozomu kanıtları ışığında inandırıcılığını yitirmektedir. Sözcük düzeyindeki veriler üzerinde yapılan sayısal analizler bu varsayımı desteklemek amacıyla kullanılsa da, tarihsel dilbilim uzmanları, kelime listelerinin güvensizliğinden (özellikle de ödünçlemeden dolayı) ve bu yaklaşımın yüksek olan dil benzeşmesi olasılığını reddetmesinden ve dil değişim oranını önemsiz görmesinden ötürü bu tür analizleri

121 En çok kullanılan genetik yöntemde, mitokondriyal DNA (mtDNA) örnekleri kullanılarak, belirli bir soy dizilimindeki en son atayı tespit etmek için geçmişe doğru bir yol izlenir. Ancak son dönemde bu yöntemin güvenilir olmadığı ortaya çıkmış, 20 yıllık araştırma şüpheye düşmüştür. Yeni yöntemde, mtDNA hesaplaması doğal seçilim süreci –araştırmacılar sonuçların birbirine paralel olmadığını fark etmiştir– dikkate alınarak yenilenmiş ve Pasifik'teki Polinezya'da (yaklaşık 3 bin yıl önce) ve Kanarya adalarında (neredeyse 2500 yıl önce) olduğu gibi arkeolojik kanıtlar tarafından da doğrulanabilen bilinen koloni tarihlerine karşı başarıyla test edilmektedir (Soares 2009).

122 Arkeoloji alanındaki son ilerlemeler, arkeoloji ve tarihsel dilbilim gibi ayrı disiplinlerdeki geleneksel görüşten bağımsız olarak, sosyal arkeolojiyle ve dilbilimsel canlandırımlarla ilişkili olan alternatif modelleri ve yeni bir öngörü gücünü beraberinde getirmektedir.

ikna edici bulmamaktadır. İma edilen biçimde kullanılan dil tarihlemesi (dil ayrımlarının tarihlenmesi) de dilbilimciler arasında destek görme şansı yakalamamıştır. Bununla birlikte, arkeolojinin ve dilbilimin bu kadar iç içe kullanılıp kullanılamayacağına dair hâlen yaygın bir şüphe vardır (Soares *ve diğ.* 2010; 183, dipnot 116-122).

Arkeoloji alanında, kültürel yayılımın ve nüfus dağılımının birleşiminden doğan sorun ve olaylar göç hareketinin yönünü belirleyen aşamalı değişimi de meydana getirmiştir. Başka bir deyişle, göç eden ilk çiftçilerin genleri doğudan batıya aktarım yapıldığından oransal olarak azalmaktadır (Ammerman ve Cavalli-Sforza 1984: 85). Y (erkek) kromozomlarından (Cavalli-Sforza ve Minch 1997) elde edilen DNA tarafından ortaya koyulan genetik yapı, Avrupa gen havuzunun büyük bir kısmının Yakın Doğulu Neolitik tarımcılardan mı, yoksa Mezolitik Çağ'daki yerel toplayıcı gruplarından mı geldiği hususunda bazı araştırmacılar arasında anlaşmazlıklara yol açmıştır (Budja 1999: 121). İnsan nufusundaki Y kromozom ve mitokondriyal DNA çeşitlemesine dayanan çalışmalar farklı zamanlarda iki nüfus yayılımının olduğunu ortaya koymaktadır. Tablonun kadın tarafıyla ilgilenen ve genler üzerinde yapılan başka bir çalışmada ise Avrupa'daki modern ailelerin atalarının büyük kısmının çok daha erken bir dönemde, büyük olasılıkla Üst Paleolitik dönemde Orta Doğu'dan göçmüş olabileceği belirtilmektedir.[123] Genetik farklılaşma sürecinin hızının nüfusların büyüklüğüyle ve komşu bölgeler arasındaki göç oranıyla ters orantılı olduğu ve kuşak başına %4'lük bir oran taşıdığı unutulmamalıdır. Bu koşullar altında, gen dizileri arasındaki farkı açık bir biçimde tanımlamak için 120 ila 150 kuşak geriye gitmek yeterlidir. Bilimsel bir tanımlama yapılmasını gerektiren başka bir sorun ise muhtemelen etkileşime giren komşu toplumlar tarafından paylaşılan benzer gen değerleriyle alakalıdır. Bazı araştırmacılara göre, erken tarımcıların Anadolu'dan Güneydoğu Avrupa'ya doğru yayılımı Avrupa gen havuzu üzerinde küçük bir etki bırakmıştır. Basit bir biçimde ele alındığında, Avrupa boyunca nüfus ilerlemesi olmadığı, yalnızca ufak bir hareketlenme olduğu görülecektir.[124] Diğer uzmanlar, Avrupa'nın güneydoğusundan kuzeybatısına kadar etki eden birçok genetik belirleyicinin temelde Yakın Doğulu çiftçilerin Avrupa'ya büyük ölçekli yayılımının yansıması olduğunu, bu durumun da "Dalga halinde yayılma" modeli desteklediğini iddia etmektedir (Soares *ve diğ.* 2010: 179-180. Buna rağmen, çoğu arkeolog Avrupa'daki tarımın rastlantısal gelişimini ve Yakın Doğu'dan alınan bitki, hayvan evcilleştirmesi ve ilişkili teknolojilerin yalnızca sınırlı bir alanda ve dar bir coğrafi bölge içerisinde gerçekleşen insan göçüyle ilişkilendirme yoluna gitmektedir. Stefanoviç bölgeye yeni gelenlerin daha eski bir nüfustan oluşan Avrupa Neolitik nüfusunun çekirdeğinde yer almadığını ileri sürmektedir (2003: 4). Stefanoviç'e göre, Neolitik nüfusların kendinden önce yaşayan topluluklara bu zamana kadar düşünülenden daha fazla şey borçlu olması bunun göstergesidir ve "Renfrew'un dalga halinde yayılma modelini

123 Araştırmalarda farklı iç çeşitlemelere ve ayrılma zamanlarına sahip olan beş büyük soy üzerinde yapılan mitokondriyal DNA genetik değişim aşamasına odaklanılmıştır. Diğer bir bakımdan, Avrupa ve Orta Doğu kontrol bölgesindeki ardışık mitokondriyal DNA değişimleri üzerinde yapılan filojenetik ve çeşitlilik analizlerinde elde edilen sonuçların gen havuzunun temellerini oluşturmaktadır (Richard *ve diğ.* 1996). Ayrıca bk. 2008; Carter *ve diğ.* 2008.

124 Konu üzerindeki mevcut görüşlerin özeti için ayrıca bk. Balaresque *ve diğ.* 2010; Jones *ve diğ.* 1996.

kullanarak tarımın yayılımını Hint-Avrupa dilini konuşan gruplara bağlaması kurgusal bir senaryodan başka bir şey değildir" (Stefanoviç 2003: 4-5). Bundan dolayı, bazı uzmanlara göre, bu araştırma Hint-Avrupalıların coğrafî kökenlerine dair hiçbir bilgi sunmamıştır, çünkü Hint-Avrupalılar zamansal açıdan kısmen Bakır Çağı ve sonraki dönemlerde yaşamıştır. Yine de, Hint-Avrupa nüfusunun genetik yapısı, Hint-Avrupa dillerini konuşanların şu anda bu aileden gelen dilleri kullanan topluluklar tarafından ikamet edilen geniş bölge içerisinde nüfuslandığını anlatan geleneksel senaryo üzerinde doğrudan etkiye sahiptir (Stefanoviç 2003: 4-5).

Nüfus dağılım teorisine oldukça benzer olan "müsaitlik veya mevcutluk" modelinde, biriktiricilerin/avcı-toplayıcıların ve birbirinden ayrı ve uzak coğrafi bölgelerde yaşayan çiftçilerin birlikte var olduğu kabul edilmektedir. Bu modele göre, çiftçilerin yaptığı sınırlı sayıdaki kolonileşme hareketini ve birbiriyle iletişim hâlinde olan yerel avcı-toplayıcıların onlara aktif katılımını göz önünde bulundurarak, çiftçilerden evcilleştirilmiş hayvan ve tahıl tohumu temin edilmesini ön koşul olarak kabul etmektedir.[125] Bu tarz bir etkileşim tarımın yayılması için yeni alanlar oluşturmuştur.[126]

"Dalga Halinde Yayılma" modeli de belirli fikirleri, eğilimleri ve teknolojileri coğrafi alanlar içerisinde taşımış olabilir. Bu modelde, ekilecek tarla kalmadığında, yerel çiftçilerin de çiftliklerin ya da köylerin yerini birkaç kilometreye kadar kaydırdığı ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, haneler üzerinde her bir kuşakla oluşan sosyal ve ekonomik baskılar aile arazisinden uzakta yeni çiftliklerin kurulmasıyla sonuçlanıyordu. Diğer bakımdan, "Dalga Halinde Yayılma" modeli, tarımsal olarak gelişmiş alanlardan gelişmemiş alanlara doğru uzanan bir yerel göç faaliyeti olduğunu belirtmektedir. Uzun vadede, bu faaliyet biçimi sosyal ve ekonomik koşullara bağlı olarak nüfus genişlemesinin hızlanmasına ya da yavaşlamasına yol açmıştır. Tarımla uğraşan topluluklardaki nüfus yoğunluğunun km^2 başına ortalama beş kişiye kadar çıktığı varsayıldığında, yeni ikamet edilen bölgedeki nüfus büyümesinin yerleşimin erken aşamalarında her bir kuşakla birlikte en az iki katına çıkmış olma olasılığı vardır. Yerel göç faaliyeti ile alınan mesafe –diğer bir deyişle, bir tarihöncesi yerleşiminin rastgele doğrusal hareketi– yılda yaklaşık 1 ila 1.3 km arasında değişebilmektedir (Budja 2005: 55).[127] Çiftçilerin insan eli değmemiş verimli topraklar aradığını söylemek, özellikle de aile topluluğundan ayrılan yeni kuşak çiftçilerin de dâhil olduğu doğal bir göç düzeni olduğunu belirtmek mantıklı görünmektedir. Bu modele göre, tarım ekonomisiyle yeni tanışan bir bölgedeki nüfus yoğunluğu birkaç yüzyıl içerisinde km^2 başına on kişiye kadar çıkıyordu. Bu modeli destekleyen ve Avrupa'nın Neolitikleşmesini Anadolulu çiftçilere bağlayan Renfrew, Avrupalı çiftçilerin atası olan Güneydoğulu çiftçilerin kuşaklar boyunca birbirinden yirmi kilometre civarında bir uzaklığı kapsayan küçük yerel hareketlerle bir-

125 Maalesef bu türden fiziksel etkileşimler arkeolojik kayıtlarda nadiren ele geçmektedir. Dolayısıyla, Neolitik ve Mezolitik buluntu toplulukları ele alınırken, bu tarz şeyler kültürel ve kronolojik yönlerden birbiriyle ilişkili olmayan ayrı birer parça olarak değerlendirilir.

126 Zvelebil 1986; 1995: 116-120. Boric'e göre, bu model Güneydoğu Avrupa'ya uyarlanabilir nitelik taşımamaktadır (1999: 46).

127 Tahminimce, bu mesafe daha azdı, belki de bir kuşak boyunca yaklaşık olarak 18 km kadar kayma gerçekleşiyordu.

likte aşama aşama Avrupa'ya yerleştiğini varsaymaktadır (1987: 150, sn. 6). Bu planlı olmayan ilerleme yanıltıcı olabilir. Çünkü mevsimsel yerleşimlerin kurulmasını zorunlu kılan beslenme alanlarının genişlemesi ile aileden kalma arazinin ekonomik, demografik ve diğer sebeplerden ötürü kitlesel olarak terk edilmesi arasında bir ayrım yapılmamaktadır. Bu modeli destekleyenler kurulan koloniler yoluyla tarım sınırının batıya doğru fizikî olarak genişlemesinin Avrupa gen havuzunu yavaş bir biçimde değiştirdiğine inanmaktadır (Ammerman ve Cavalli-Sforza 1984: 60-84, Cavalli-Sforza 1996). Bölgesel ilerleme, yer değiştiren her bir tarımsal grubun aldığı yıllık mesafe açısından farklılık gösterir. Hızla büyüyen, dış göçlerden beslenen, tarımsal-kırsal topluluklar, atalara ait köylerde birkaç kuşak boyunca yaşadıktan sonra yeni çiftlikler kurmuş olabilir. Yeni yerleşimlerin atalardan kalma araziden çok uzak olmaması tercih ediliyordu.

Göçebe grupların, özellikle de kendi anavatanlarına özgü gelenekleri ve örgütlenme düzenini taşıyan gruplar, hedef alanlara vardıktan sonraki ilk aşamalarda ya da etki alanı oluşturdukları andan itibaren arkeolojik olarak kendi sosyo-kültürel kimliklerinin izini bırakmıştır.[128] Yerel topluluklarla sosyo-ekonomik etkileşime girilen dönemlerde, dışarıdan alınan kültürel gelenekler ve davranış kalıpları, göçebelerin daha üstün bir teknolojiye, karmaşık bir sosyal tabakalaşmaya, üst düzey ritüellere vb. şeylere sahip olduğu durumlar haricinde, kısa süre içerisinde ortadan kaybolmuştur. Unutulmamalıdır ki, göç yalnızca kültürel geleneklerin değil, aynı zamanda yerel grupların genlerinin de değişmesine yol açmaktadır (Fix 1999: 203; McNeill 1978). Bu tür değişimler kabile içi evlilik yapan topluluklar arasında kültürel ve genetik çeşitliliğe neden olabilmektedir. Diğer nüfuslarla kaynaşan birbirinden bağımsız göçebe topluluklar çoğu zaman akraba gruplarından ve bağımsız ailelerden oluşmaktadır. Biyolojik yönden akraba olan kişiler arasında gen ortaklığı olduğundan, bu şekilde gerçekleştirilen göç düzeni gen alış verişinde bulunan topluluğun gen havuzunda etki altında kalmış gen örneklerinin oluşmasına neden olur. En az 25 kişiden oluşan erkekli, kadınlı bir grup yeni bir yerleşme kurmak için yeterli olabilirdi. Bu durum, kabile içi evlilik yapan topluluklarda rastlanabilen çekirdek bir yapı kurmaya çabalayan yerel gruplar için de geçerli olabilirdi. 100 kişiden daha az bireyden oluşan topluluklar kabile içi evlilik geleneğini sonuna kadar sürdüremez (Fix 1999: 210-211). Aslında, bazı uzmanlara göre 500 kişilik bir grup biyolojik üreme için yeterli alt sayıyı oluşturmaktadır, bu sayının altında kalan sınır, sağlıklı çoğalma için uygun eşlerin seçimini tehlikeye atmaktadır (Düring 2006: 308). Modern etnografik kayıtlar, sayı olarak 850 ila 10 bin arasında değişiklik gösteren yerel kırsal toplulukların yaklaşık %80 oranında iç evlilik yaptığını ortaya koymaktadır.[129] İç evliliğin kendi çapında sosyal, ekonomik ve siyasî faydaları vardır. Bundan yola çıkılarak, Çatalhöyük'ün kalabalık ve büyük oranda iç evlilik yapılan bir topluluk hâlini almasında kısmen de olsa doğal kaynakları denetim altında tutma stratejisinin de etkisi olduğu söylenebilir (Düring 2006: 308).

Daha küçük köylerde, iç evlilik yapılan topluluklarda olası eşlerin az olması diğer topluluklarla kız alınıp verilmesini bir gereklilik hâline getirmektedir. Yoğun bir ara-

128 Avcı-toplayıcılar ve çiftçiler arasında olması muhtemel kültürel ilişkiler için bk. Banffy 2005.
129 Ayrıntılar ve kaynaklar için bk. Düring 2006: 308.

zi kullanımının ve yüksek nüfus yoğunluğunun olduğu alanlarda yaşayan ve kültürel, sosyal ve siyasî olarak bütünleşmiş topluluklarda çoğalmayla alakalı sorunlara nadiren rastlanır. Nüfus yoğunluğu arttıkça, yerel yapıdaki olası eş havuzları daha büyük bir hâl alır ve bireyin evlenilecek eşini bulmak için uzun yol alma ihtiyacı önemli oranda azalır. Arazi içerisinde yüksek ekonomik yatırım oranı (işçilik maliyeti açısından) bulunan siyasî açıdan bütünleşik ve karma bir yapısı olan tarımsal toplulukların, daha küçük bir tarımsal araziye sahip olan ya da arazisi bulunmayan topluluklara oranla bölge üzerinde daha fazla hâkimiyeti vardır. Diğer yandan, düşük yoğunluklu nüfusun ve dışa kapalı toplulukların olduğu alanlarda, eş bulma, sosyo-ekonomik olarak ödüllendirici olan uzun mesafeli yolculukların yapılmasını gerektirebilir. Aile ya da kabile örgütlenmesi üzerinden siyasî bütünleşmenin olmadığı toplumlarda, kan bağlarının bölge dışı evlilikler yapılarak geliştirilmesi gerektiğinde sosyo-ekonomik güvence sağlamakadır. Özellikle kırsal toplumlarda, evlilik, arazinin elde tutulmasında yerel bağlara odaklanarak, akraba grupların araziyi denetim altında tutma yolunda önemli bir strateji görevi görür (Anthony 1997: 27). Uzun mesafeli göç genellikle aşama aşama gerçekleşir. Göçlere bağlı olarak, eski ve yeni ev alanları arasındaki etkileşimde artış olduğu görülmektedir. Modern sosyolojik gözlemler beceri, malvarlığı ve gelişkin sosyal niteliklerin elde edilmesinin sosyo-ekonomik anlamda fayda sağlayan koşullar yaratarak bağımsız kişilerin ve ailelerin yeni topraklarda doğan çocuklarıyla birlikte anayurduna dönmesini mümkün kıldığını ortaya koymaktadır. Aile arazilerindeki çeşitli sıkıntılara bağlı olan bu "tetikleyici" etkenler ve hedef bölgedeki daha iyi koşullardan kaynaklanan "çekici" etkenler arasındaki karşılıklı ilişki göçe neden olabilmektedir (Anthony 1997: 22). Göç hareketlerinin büyük bir çoğunluğu akraba gruplara ulaşım sağlayacak bölgeler içerisindeki küçük çaplı yerel göçler altında incelenebilir.[130]

Aile arazisine dönmek amacıyla yapılan "dairesel göç" durumunda, göç edenler sosyo-ekonomik durumunu düzeltmek için bulundukları köylerden ayrılırlar. "Zincirleme göç" sisteminde, genç göçmenler bilinmeyen bir bölgede daha önceki göç edenlerin izlediği güzergâhı izlemekte ve geniş bir zaman dilimi süresince ya da kalıcı olarak bölgeye yerleşme amaç edinmektedir. Neredeyse tüm göç durumlarında, temel amaç malvarlığını, güvenliği ya da saygınlığı artırmaktır (Anthony 1997: 26). Zincirleme göçte yeni yerleşim tarzlarıyla ve maddi kültür topluluklarıyla ilişkili arkeolojik kalıntılara rastlanmaktadır. Örneğin, çok geniş bir dağılımı olan yeni bir çanak çömlek geleneği, tıpkı Avrupa Neolitik Linear Çanak Çömlek Kültürü'nde olduğu gibi, zincirleme göçler sonucunda bir dizi koloninin kurulduğunun göstergesidir. Bu tür durumlarda, göç edenlerin ait olduğu bölgesel kültür grubunu ortaya çıkarmak mümkündür (Anthony 1997: 27).

Anadolu Neolitik Çiftçileri Arasında Sürdürülen Şamanizm Geleneği (Res. 24-26)

Modern dinler de dâhil, tüm dinler ister atalar, ruhlar, tanrılar olsun ister doğadaki "ölümsüz güçler" olsun doğaüstü varlıklarla ilişkili birtakım inançları bünyesinde

130 Sanayi öncesi Avrupa'daki göçler için bk. Chapman 1997; Chapman ve Hamerow 1997: 5. Diğer nedenler ve etkenler için bk. 1969; Larsen 2006.

barındırmaktadır (Lewis-Williams ve Pearce 2005: 25-26). Ruhsal kavramların tekrar edilegelen kurallaştırılmasından dolayı toplum sistemi içerisindeki değişimlere uyum sağlayan dinsel inanç ve geleneklerin kaynağına ulaşmak zordur. Bununla birlikte, doğaüstü kavramının algılanmasında ve nitelenmesinde kültüre özgü nitelik taşıyan farklar bulunması görsel yorumlamalarda da önemli farklar olmasına yol açmıştır. Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemde yaşayan çiftçiler dâhil olmak üzere, tarihöncesi toplumlarda gizemli anlatıların, kozmik kavramların, ruhanî geleneklerin ve ritüellerin birleştirilmesinin sonucu olarak, hem etno-kültürel kimliğin korunması ve yaratımı hem de sosyal birlik için din geleneği zorunlu bir hal almıştır. Ayinler için kutsal olarak seçilen doğal mekanların (örneğin, Batı Anadolu Latmos kayalıkları) ve yerlerin insan eli ile kutsal alanlara dönüştürülmesi (örneğin Göbekli Tepe) şamanizmin yerleşik avcı-toplayıcıların ve ilk çiftçilerin din felsefesi üzerinde etkili olduğuna işaret etmektedir. Ancak, geniş aile yapılarının oluşumundan sorumlu olan sosyo-ekonomik yeniden yapılanma ruhanî faaliyetlerin organizasyonunda birtakım değişikliklere neden olmuş olabilir. Burada sorulması gereken soru, bu tür değişimlerin doğadaki güçlere ilişkin köklü kavramları ve kozmik dünya inancını değiştirip değiştirmediğidir. Diğer bir deyişle, çiftçilerin ruhanî dünyası hangi aşamaya kadar avcı-toplayıcıların dünyasından farklılık göstermektedir? Söz konusu insan grupları ölümlüler ve gizemli ölümsüz yaratıklar ve ruhlar arasındaki ilişkileri yeniden yorumlayarak ve aşama aşama yeni yaradılış mitleri ve dünya düzeni oluşturarak atalarının kozmos anlayışını tamamen terk mi ettiler? Şu bir gerçektir ki daha eski dönemlere ait mitler MÖ 8. binyılın sonları ila 7. binyılın başlarında yaşayan çiftçiler tarafından terk edilmiştir. Tarihöncesi çiftçilerin fırtına, deprem, yıldırım, büyük orman yangınları, volkanik faaliyet ve uzun süreli kıtlık olarak kendini gösteren“kozmik çatışmaların” kökenini ve nedenlerini kendilerinden önce gelen toplulukların algıladıklarından tamamen farklı olarak mı algıladıkları kesin değildir. Çatalhöyük resimleri bu tarz inançların Orta Anadolu'da birtakım kavramsal değişimlere uğrayarak varlığını sürdürdüğünü kanıtlar niteliktedir.[131] Şunu eklemek gerekir ki, kısmen avcı-toplayıcılıkla uğraşan erken tarımcı toplumların kozmolojisinde, tabiatında, tüm yaşamsal öğelerin temel kaynağı olarak görülüyordu. Etnografik araştırmalar animist toplumların insan çevresinin bir parçası olan hayvanların, bitkilerin ve nesneleri ruhu ya da özü olduğuna inandığını göstermekle kalmamakta, aynı zamanda tarihöncesi toplumların bu tür bezemelerle süslenen belirli nesnelerin ritüeller sırasında canlandığına inandığını kanıtlamaktadır. Şaman benzeri ruhanî kişiler dans ve şarkının da yer aldığı bu ritüelleri yerine getiriyordu.[132] Yoğun bir

131 Tarihöncesi çiftçilerin algıladığı şekliyle, kozmos kavramı, özellikle de "tabiat ana" sembolüne yapılan göndermelerle birlikte, uzun bir zaman dilimi içerisinde ufak değişimlere uğramıştır. Bazı uzmanlar yiyecek üretimine dayalı geçim ekonomisinin daha önceki kozmik mantığı değiştirdiğini, onun yerine yeni bir kâinat kavramı koyduğunu belirtmektedir (Bischoff 2002: 240). Ancak çeşitli ritüeller ilk hâllerinden farklı bir hâle bürünerek insan, hayvan, bitki ve benzeri yaratıkların yaşam döngüsüne odaklanmıştır. Çatalhöyük'teki duvar ve taban yüzeylerinin dönemsel değişiminin arkasında yatan sembolizm için bk. Boivin 2000. Ayrıca bk. Layton *ve diğ.* 1991; Layton 1992, 2000.

132 Belirli bir olayın canlandırılması veya şarkı ve dans yoluyla sunularak aktarılması topluluk duası özelliğini taşımaktadır. Buna benzer toplu riteüllerde, davul çalma ritüele katılan kişileri baş döndürücü bir trans eylemi

Res. 24: Mellaart kazılardan "tarihi/bellek/soy" evi olarak adlandırılan Çatalhöyük evi. Duvar kabartmaları, platformun üzerine yerleştirilmiş kafatasları, başsız vücutlar (belki de insan ruhunu temsil ediyorlar) üzerinde akbaba resimleri (belki de yırtıcı kuşlara dönüşmüş Şamanların ruhlarını temsil ediyorlar) belki de manevi bir kaygı üzerinden ölüm ve diğer dünyayı gösterir. Ayı mührü (www. catalhoyuk.com/newsletters) Çatalhöyük evlerinde bulunmuş bacakları açık sıvalı kabartma, benzer hayvanları veya hayvan uzuvlu insanları temsil ediyor (belki de efsanevi atalar). Şamanizmde avlanan kuşlar, kedigiller ve ayılar, şamanın trans ve meditasyon halinde taklit ettiği türlerdir.

içerisinde sokmaya yetecek denli güçlü olan hipnotize edici ritimler ortaya çıkmasını sağlıyordu.

biçinde dans edilmesi, şarkı ve anlatıların tekrar yinelenmesi trans olarak bilinen hipnoza uğramış zihin durumunu yaratmaya yardımcı oluyordu. Belki de Çatalhöyük'teki duvar resimlerinden bazıları ortak hafızada tutulan ve yaşatılan yaradılış efsaneleriyle ve atalarla ilişkili olan olayları anlatmaktadır.[133] Diğerlerinde –örneğin, iki karışık figür ya da insan benzeri akbaba figürleri– ruhanî olarak akbabaya (kanat, baş, gövde) dönüşen şaman benzeri kişiler (insan bacaklı) betimlenmiş olabilir. Çatalhöyük yapılarından birinin içerisinde ele geçen çok sayıdaki ritüel eşyası arasında kanatlı bir gövdeye de rastlanması bu kanatlı gövdenin bir kuş kostümünün bir parçası olabileceğini, belki de özel bir ritüelde bir şaman tarafından giyilmiş olabileceğini akla getirmektedir.[134] Kafalarını kaldırarak birbirine yaklaşan iki turna kuşunun betimlendiği sahne de dâhil olmak üzere, yırtıcı kuşların veya yaban hayatının betimlendiği diğer boyalı sahnelerin çoğunda ruhanî varlıklara atıfta bulunulmuş olabilir. Bu tür resimler incelenirken, Anadolu tarihöncesi ikonografisinde hayvan temelli dinlerin ve Şamanizmin yansımaları olabileceğinin akla gelmesi oldukça doğaldır. Tarihöncesi avcı-toplayıcıların ve ilk tarımcıların doğaüstü hayvan biçimlerini kontrol edebilen şaman benzeri ruhanî kişiler aracılığıyla atalarıyla ve diğer ruhanî varlıklarla iletişim kurma isteği ve ihtiyacı yalnızca duvar resimlerine değil, aynı zamanda diğer iki ve üç boyutlu sanat formlarına da yansımaktadır.

Etnografik örnekler bu varsayımların bir kısmının tekrar ele alınmasını mümkün kılabilir. Güney Afrika'da San şamanlarının kaya sanatı bu topluluğun, antilop veya fil benzeri büyük hayvanlara ait güçlerin başkalarına geçebileceğine inandığını ortaya koymaktadır.[135] Şaman düşüncesinde, bu gücün hayvanı öldüren şamana kan yoluyla aktarılabildiğine inanılıyordu. Hayvanın kanıyla karıştırılan renk pigmentleriyle boyanan antilop figürleri birer güç kaynağına dönüştürüyordu (Res. 15). Bu anlayışa göre, hayvanın duyularını kazanan şaman ruhlar dünyasıyla iletişime geçiyor ya da oraya gidiyordu. Geçit olarak algılanan söz konusu boyalı kompozisyonlar şamanın ruhlar dünyasına geçmesini sağlıyordu.[136]

Güney Afrika'da yaygın olan San şamanizmiyle bağlantılı olarak yapılan çalışmalar, yerleşik avcı-toplayıcılar arasında varolan birtakım ruhanî kavramların yaşatılması hususunda, Anadolu'daki "Neolitik" çiftçilerin sanatında konu bakımından devamlılık olduğu iddiasını kanıtlar niteliktedir. Anadolulu Neolitik çiftçiler de doğal

---

133 Söz konusu duvar resimerinde, hayvanlar takip edilirken, kovalanırken ya da avlanmış hâlde betimlenmektedir (Meskell ve Nakamura 2005: 175). Duvar resimlerinin bir kısmında kişileştirilmiş efsanevî varlıklar veya doğaüstü güçler ve bu varlıkları temsil eden kişiler gösterilmektedir.

134 Lewis-Williams ve Pearce 2005: 77. Çok sayıda el değmemiş hayvan boynuzuyla köpek başı ve turna kanadıyla ilişkilendirilen taştan yapılma topuz başı bütün bunların bir ritüel dansından arta kalan, belki de ölü ruhlarla (yukarı dünyada ruha/ruhlara ulaşan) ilişkili olan parçalar olabileceğini akla getirmiştir.

135 Güney Namibya'da keşfedilen en eski kaya resimlerinin tarihi günümüzden yaklaşık olarak 27 bin yıl öncesine uzanmaktadır. Son resimler ondokuzuncu yüzyılın sonlarına veya yirminci yüzyılın başlarına tarihlenmektedir. Resimlerin ve gravürlerin bazıları kronolojik olarak bu iki dönem arasına aittir. Güneydoğudaki dağlarda yer alan kumtaşı kaya sığınaklarındaki resimler birkaç yüzyıl kadar eskidir.

136 Ritmik danslar sırasında ara sıra resimlere bakan ve trans hâli yaşayan şamanın zihni bu sözde "gücün" etkisi altına giriyordu. Böylece şaman kendini hayvan türleri ile çevrili bir biçimde ve ruhların yaşadığı dünyaya girer vaziyette görüyordu. Değişen bilinç durumları üzerinde yapılan son nöropsikolojik araştırmanın ayrıntıları için bk. Clottes ve Lewis-Williams 1998: 12-13.

Res. 25: Çatalhöyük evlerinde platformlara ve alçak dikmelere takılan boğa boynuzları kapalı bir kutsal alan oluşturur (üst). İki başsız insan cesedinden ve karşılıklı iki avlanan kuşdan oluşan duvar resimleri (üstten ikinci). Bir mitolojik sahne veya cesetlere saldıran kuşlar resmedilmiş olabilir. Hareket halinde insanlardan oluşan Çatalhöyük duvar resmi. Bu sahnede ruhlar dünyasının manipüle edilmiş bir görüntüsü veya mitolojik bir olay resmedilmiş olabilir. Başsız insan figürleri ve akbabalardan oluşan sahne ön bir ölü gömme ayini veya ölümü algılama biçimi tasfir edilmiş olabilir. Bir grup iyi giyimli avcı (belki grup lideri) bunların arasında tasfir edilmiştir. Ayı, yaban domuzu gibi tehlikeli hayvanları kızdırma sahnesinden oluşan duvar resmi belki de ruhanî bir töreni tasfir ediyor olabilir (Mellaart 1966).

yaratıkların ve güçlü ruhların atalar, gizemli yaratıklar ve yazgıyı belirleyen doğaüstü güçler ile birlikte evrende yaşadığına inanmış olmalıdır. Anadolu'daki erken tarımcı toplulukların sanatında öne çıkan yılan ve kuş figürleri, daha önceki ataları gibi, bu toplulukların da bölünmüş bir evren inancına sahip olduklarını göstermektedir.

Şamanizm'de yılan ve kuş, kozmosun birbirinden farklı alanları arasında etkileşimde önemli birer aracı rolünü üstlenmektedir. Yılan pek çok şeyi temsil eder ve öbür dünyaya ait belirli bir gücün veya ruhun dışavurumu ya da yaşayanların ve ölülerin içinde bulundukları alanları bağlama yetkisine sahip olan birer aracı olarak karşımıza çıkar. Özellikle de Çatalhöyük'teki evlerin bir kısmında, bir platforma veya alçak dikmelerin ön kısmında kilden yapılma sekiler içerisine gömülü bir şekilde rastlanan bukrania, günümüze yabancı kozmik hikâyelerdeki boğa ruhlarını temsil ediyor olabilir. Ruhanî hayvanlara ait bu tarz semboller dünyalar arası etkileşimi sağlayan ve yaşayanların ve ölülerin dünyasını bağlayan birer aracı olma görevini üstlenmiş de olabilir. Çatalhöyük'te hayvan bedeninin belirli yerlerinin sembolizmde kullanılması çok farklı şekillerde gerçekleşiyordu. Doğu Höyüğü'nün kuzey kısmında "Oda 88" olarak tanımlanan hücre benzeri küçük odalardan birinde, tahılları işlemede (öğütmede) kullanılan işlik alanının arkasında 37 deniz kabuğu boncuk ve büyük bir akik taşı ile süslü koyun kemiklerine ve domuz kafatasına rastlanması buranın "sembolik toprak birikintisi" olduğu yönünde yorumlanmıştır (Hodder 2002: 6).[137] Tarihöncesi sanatta, bazı av kuşlarının büyü ritüelinin gerçekleştirildiği sırada şamanın hissettiği uçma hissini sembolize ettiği belirtilmiştir.[138] Yalnızca avcı-toplayıcılar değil, Anadolu'daki Neolitik tarımcılar da büyüsel gücün kutsal olarak algılanan belirli sembolik objelere geçebileceğine inanıyordu. Şamanlar tarafından betimlenen ve zanaatkârlar tarafından somutlaştırılan tılsım, muska, şematik idol ve insan veya hayvan figürinleri vb. şeylerin koruyucu ya da iyileştici güce sahip olduğuna duyulan inanç Neolitik tarımcıların düşün dünyalarına kadar uzanmaktadır.[139]

Çatalhöyük'te yaygın olan sanat biçimlerinde ruhanî inançları konu eden görsel canlandırmalarda, âhiret, ruhlar dünyası veya kozmik âlem, yaratılış miti, atasal varlıklar ve doğadaki güçlere ait ilahî yönler gibi çok çeşitli konular ele alınmıştır. Duvar resimlerinin bazılarında şaman benzeri ruhanî bir kişinin rehberliğinde gerçekleştirilen ritüellerin betimlenmiş olma olasılığı vardır. Diğer resimlerde ise doğal güçler ve mistik olaylarda yaşanan kolay anlaşılır insan ve hayvan biçimlerinde, şamanlar ise melez figürlerle betimlenmektedir. Çoğunda olmasa da, Nevali Çori veya Göbekli Tepe gibi bazı yerleşmelerde rastlanan bazı sanatsal figürler, mistik ataların ve doğaüstü yaratıkların bölgedeki avcı-toplayıcıların ve çiftçilerin gözünden betimlenmiş olabilir. Şaman yoluyla veya onun rehberliğinde bu tür varlıklarla etkileşime geçilmesi belirli bir zihinsel algı durumunu da gerektiriyordu. Nörolojik olarak tetiklenen mistik olayları anlamaya yeterli zihinsel algı durumuna sahip olan kişiler doğaüstü

137 Hodder'ın sembollerle ve bazı maddi kültür kalıntılarının anlamıyla ilgili olarak yaptığı yorumlar için bk. Hodder 1982, 1995.

138 Sibirya'da Buryat'ta, kartal şamanın adeta küçük bir kopyasıdır (Clottes ve Lewis-Williams 1998: 26). Güney Sibirya Şamanizmi için bk. Rozwadowski 2008.

139 Ege Neolitiğinde yaşamı veya ölümü simgeleyen bazı objeler için ayrıca bk. Apostolika 2005; Hansen 2005.

Res. 26: Orochon Şamanı (üst sol). Şaman ruhanî performans sırasında kuş kılığına girmiş (üst orta). Altay Şamanı (üst sağ). Maya Rahibi hastalığı iyileştirirken (alt sol). Bir Yupik Şamanı hasta bir Eskimo çocuğundan kötü ruhları çıkarırken (alt sağ) (Yakar 2010).

güçlerle ve ataların ruhlarıyla iletişime geçerek kendilerinin daha önceki toplulukların elçileri olduğu fikrine kapılacaktı. Çatalhöyük duvar resimlerinde görülen insan vücutlu iki akbaba figürü (Res. 24), küçük insanların saldırdığı orantısız sığır figürleri (Res. 15) veya daha küçük boyutlarda üç insan figürüyle çevrili olan çömelen "canavar benzeri" insan figürü (Res. 25) şamanların hayallerinde veya halüsinasyonlarda gördükleri görüntülerin sanatsal yansımalarıydı. Çatalhöyük'teki bir kısım hayvan figürü, boğa (Lewis Williams ve Pearce 2005: 137) veya diğer vahşi hayvan türlerini temsil ediyor olabilir. Bu durum, panter olarak betimlenen Barasana Şamanları ile benzerlik göstermektedir (Huge-Jones 1979). Bir şamanın dönüştüğü hayvandan

gücünü aldığına inanılıyor olsa da, şamanların yaşayanların dünyası ile atasal ruhların veya ilahî güçlerin dünyası arasında ilişki kurabilmek için ruhların yardımına ihtiyaç duyduğu düşünülüyordu.[140] Duvar resimlerinde betimlenen, susığırı, aslan, ayı, yaban domuzu ve av kuşları gibi hayvanlara ait figürler belki de Çatalhöyük şamanlarının elde etmeyi veya ruhların ve olumsuz yaratıkların dünyasına yapacakları tehlikeli yolculukta kendilerini korumak için denetim altına almayı istedikleri hayvanları simgeliyordu.[141] Sibirya'da Buryat'ta kartallar ve şamanlar arasında yakın bağlantı kurulması (Clottes ve Lewis-Williams 1998: 26) Anadolu tarihöncesi sanatında av kuşlarının ve kuşların yer aldığı belirli betimlemelerde şamanların uçtuğu algısının hâkim olduğu izlenimini uyandırır. Uçma veya süzülme hissiyâtı, şamanın bir merdivene, ağaca veya kazığa tırmanarak göğe yükselmesinden ileri gelir. Sibiryalı Tungus topluluğundaki şamanlar karaçam dalından yapılma bir değnek kullanır. Şamanın kozmik evrene ulaşmak için bu değneği sembolik olarak bir merdivene dönüştürdüğüne inanılmaktadır (Vitebsky 1995). Sürekli çalan davul sesi, şarkı ve danslar ile transa geçen şaman yaşadığı yerin kuzeybatısında yer alan bir dağda yolculuk ettiğine ve orada ölüler diyarına gittiğine kendini inandırır.

Çatalhöyük'teki duvarlar üzerine boyalı veya kabartmalı bazı figürler atasal ruhların veya doğaüstü güçlerin cisimleşmesi, belki de ruhanî hayvanlara dönüşen şamanların temsilleri olabilir. Bu bağlamda, son dönemde Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan eşsiz bir kâse üzerinde, insan gözü yerine iki boğa gözüne sahip olması muhtemel, daha önce bulunmuş kille kaplı insan kafatasına benzeyen, iki insan yüzü betimlenmektedir.[142] Ayı şeklindeki baskı mühür, göbeği, tahrip edilmiş yüzü, kırık ve kalkık kol ve bacakları olan sıvalı orjinal halini yansıtmaktadır. Belki de bu mühürlerde hem insansal hem de hayvansal özelliklere sahip olan karma figürler ve ölüleri ve kozmos içerisinde ölüler dünyasını koruduğuna inanılan bazı gizemli atalar betimlenmişti. Burada asıl sorun, "atalar evine" dönüştürülen ve zengin bir biçimde döşenen "tarihsel evlerin" veya hâlen içinde yaşanılan evlerin bu tarz bir kozmolojik alan olup olmadığıdır.

Çatalhöyük'teki duvar resimlerinde ve Nevali Çori örneğinde kireçtaşı plakalar üzerinde betimlenen (Haupmann 1999a: res. 17) figürlerde olduğu gibi, tarihöncesi sanatta yer verilen dans etme, zıplama veya koşma sahnelerinin bazıları, ruhlarla iletişime geçmeye çalışan halisünasyon durumunu yaşayan kişilere ait olabilir.

Anlaşılmaz tarzdaki boyalı duvar resimleri, özellikle de soyut betimlemeler deşifre edilirken, "sanatçıların" bu figürleri rasgele değil de, değişen bilinç durumuyla birlikte şamanların hafızalarında oluşan halisünatif figürlere uygun olarak yaptıkları izlenimine kapılmak mümkündür.[143] Birçok tarihöncesi mitinin ruhanî yetileri kuvvetli

140 Şamanlar veya Şamanist aracılar farklı yerel topluluklarda çeşitli isimlerle anılmaktadır: Halak (Semeng topluluğu), Angakok (Eskimolar), Gomerah veya Boyla (Avustralya'nın belirli kesimleri), Piai (Güney Amerika), Pan-Su (Kore), Manang (Bornea), Kurumba (Güney Hindistan), Myihtoi veya Thumoni (Burma) (Rawcliffe 1969: 302-303). Çağırılan ruhların da özel isimleri bulunmaktadır.

141 Suriye'deki benzer hayvan temsilleri için bk. Clason 1989-1990, 1999.

142 4040 nolu alandaki çöplük katmanından çıkarılan bu kırık kap üzerinde olasılıkla insan kafatasları ve yüzleri ve bukrania (kille kaplı boğa kafası) betimlenmektedir. Bk. Hodder, Çatalhöyük 2007 Arşiv Raporları, s. 3, res. 9.

143 Doğrusal veya geometrik betimlemelerin bazıları değişen bilinç durumlarını deneyimleme, denetim altına

olan kişilerce yaşanan ve nörolojik etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan mistik deneyimlerin anlatılmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.[144]

Dünya üzerindeki yerlilere ait geleneksel cenaze ritüellerinde, nadiren de olsa doğaüstü olarak kabul edilen şeylerin çizimlerine yer verilmektedir. Hindistan'ın doğusunda bir orman kabilesi olan Sora yerlilerinde, ölümün varlığın sonu değil, yaşayanlar ile ölülerin etkileşime geçtiği başka bir evresi olduğuna dair bir inanç hâkimdi.[145] Ölü ruhlar "ruhanî güçlerini" kullanarak yaşayan akrabalarının yetişmekte olan ekinlerinin gelişimine destek olur. Ancak, ruhlar sinirlendiğinde ciddi anlamda zarara neden olabilmektedir. Kafanın baktığı yön ve mezar eşyalarının kalitesi ve sayısıyla birlikte, ölüler üzerinde yapılan ölüm sonrası muamele ve uygulamalar, Anadolu Neolitik toplumunda "yaşayanların" ve "ölülerin" aralarında bağ ve köprüler bulunan iki farklı dünyada yaşamını sürdürdüğü inancı olabileceğini göstermektedir.[146]

Tarihöncesi kozmos kavramı incelendiğinde, yaşam alanı içerisindeki bir kısım göze çarpan doğal oluşumun muhtemelen yaşayanlara, mistik ölü atalara ve doğadaki ilahî güçlere ait sayıca üç veya daha fazla dünya arasındaki ayrımı da belirlediği şüphe götürmezdir. Kökleri ölüler dünyasına sıkı sıkıya bağlı olan, gövdesi yaşayanlarla birlikte büyüyen ve dalları da gökyüzüne değen "yaşam veren kutsal ağaç" olarak adlandırılan yaşlı bir ağaç bile kozmosun üç veya daha fazla katmanı arasında etkileşim kuruyordu. Tek merkezde birleşen üç kozmik bölge kavramına Mezopotamya yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır.[147] Dünyanın çeşitli yerlerinde tarihöncesi dönemlere ait bu tür kavramların eski eserlerde korunduğu görülmektedir. Bunlardan biri de Malay Yarımadası'ndaki Semang pigmeleridir. Semang pigmeleri dünyanın Batu-Ribn adlı büyük bir kozmik kayacın merkezinde bulunduğu ve bu kayacın ölülerin ve kötü güçlerin yaşadığı korkunç diyarlar üzerinde durduğu bir yer olarak hayal etmektedir. İnanışa göre, önceden bu "kozmik dağın" tepesinde duran bir ağaç gövdesinden göğe çıkan bir yol vardı. Bu yol, yaşayanların dünyası da dâhil, üç kozmik dünyayı bir eksenle bağlıyordu (Eliade 1969: 40, dipnot 4-5). Farklı kıtalarda yaşayan gözden uzak yerlilerde de bu mistik kavramla karşılaşılmaktadır. Bütün yorumlarda, bu kavramın "ilahî varlıklarla olan doğal etkileşim bozulana kadar dünyadaki her şeyin ne kadar da iyi devam ettiğiyle" ilişkili olduğundan bahsedilir. Başka bir kavram da "yalnızca şifacı-

---

alma ve kullanma yetisine sahip olan, sonrasında hafızalarında kalan garip şekilleri çizen şamanlar tarafından yapılmış olabilir.

144 Kişisel trans hâlinde, insan zihni, ölümlülerin ulaşamadığı bir dünyada "doğaüstü varlıklar" ile karşılaştığına inanabilir. Yalnızca trans hâline geçme durumu mistik görüntüleri veya deneyimleri beraberinde getirmez; zihindeki işlev bozukluğu da benzer bir etkiye sahiptir.

145 Hindistan'da, Orissa'nın güneyindeki Rayagada bölgesinde yaşayan Sora yerlileri nüfusu yavaş yavaş azalan ve farklı bir Şamanist kültüre sahip olan bir orman kabilesidir. Oldukça dindar olan yerli gruplar yaşanan her doğa olayını tanrılara veya ruhlara atfetmektedir. Sosyal denetim mekanizması da oldukça güçlü bir temeli olan bu dinsel inançlar etrafında şekillenir. Dinsel kutlamalarda ziyafet çekilir, şarkılar söylenir, danslar edilir ve toprakta kıtlığa ve hastalığa sebebiyet vermesin diye kötücül tanrıları ve ruhları yatıştırmak için hayvan kurban edilir. Bk. 1993, 1995.

146 Tarihöncesi ölü gömme uygulamalarındaki sosyal boyuttaki yansımalar için örneği inceleyiniz: Saxe 1971. Ayrıca bk. Akkermans 1982.

147 Nippur, Larsa ve Sippar tapınaklarına ismi verilen dur-an-ki (Gökyüzü ve Dünya arasındaki bağ) veya Yaradılıştan önce Kaos suları ve Dünya arasında bağ kuran Babil'deki bâb-apsû (apsû Kapısı) bu tür kavramların eskiliğini gösterir (Aliade 1969: 41).

ların, şamanların, rahiplerin, kahramanların ve hükümdarların ilahî varlıklarla yeniden etkileşim kurma yetkisine sahip olduğudur." İnsan zihni üzerinde yapılan antropolojik ve psikolojik araştırmalar, evrenin muhtemel yapısıyla ilişkili olarak, şamanizmde "kozmos" düşüncesinin bütünüyle zekâsal bir yorumlamadan ziyade, beyindeki sinir sisteminin kontrol altına alınmasıyla oluştuğunu ortaya koymaktadır (Clottes ve Levis-Williams 1998: 19). Tarihöncesinde, şamanların birer şifacı olarak görülmüş olma olasılığını da göz önünde bulundurmalıyız. Şifacılık dünyanın uzak bölgelerindeki yerliler arasında sıkça rastlanan bir uğraştır.[148] Şeytan çıkarma ve büyü eylemleriyle birlikte yapılan hipnotik telkin, tedavi süreçlerinde hastada ağrı kesici his yaratmak için başvurulan yöntemlerden biri olmuştur. Hipnoz veya sakinleştirici karışımların kullanılması ağrıya dayanma gücünü artırıp bedensel acıyı hafifletebilmektedir.[149] Psikomatik rahatsızlıklar söz konusu olduğunda, hastalıkları ortadan kaldıran ilaçlar şifacının mucize tedaviler yaptığına olan inancı kuvvetlendirmiştir. Şifacıların yaptığı mucize tedavinin doğaüstü yetileri olduğuna duyulan inanç, özellikle de insan doğasındaki mantıksızlıktan ötürü binlerce yıl olduğu gibi birçok toplumda kabul görmüştür. Bu tedavi yöntemi, hezeyan veya halisünasyon noktasına gelindiğinde, hastanın kısa süreli olarak iyileşmişlik hissine kapılmasına yol açarak birtakım geçici sonuçlar doğurabilir.[150] Hipnotik halüsinasyon, şeytan çıkarma uygulamasında sıklıkla başvurulan bir formül olarak karşımıza çıkmıştır.[151] Trepanasyon tarihöncesi Anadolu'da şeytan çıkarmanın kullanıldığının göstergelerinden biri olabilir. Gizemciliğe eğilimli olan insan aklı pekâlâ kötücül ruhların bedene girdiğine de inanmıştır. Olasılıkla yanlış bir biçimde bedene ruh girmesi olarak yorumlanan belirli zihinsel bozuklukların ve epilepsi nöbetleri, kötü ruhun kovulması ve imha edilmesiyle sonuçlanan veya tamamlanan birtakım şeytan çıkarma yöntemlerinin kullanımını gerektiriyordu.

148 Tarihöncesi insanların zihni de, tıpkı dünyanın uzak köşelerinde yaşayan bazı yerli topluluklarında olduğu gibi, uyuşturucu etkilere maruz kalmış olabilir. Batı Yerlilerinde karşılaşılan voodoo, obeah ve myal kültlerinin kökeni Afrika'ya kadar uzanmaktadır. En son adı geçen Myalizm ataların gücüne olan inancın çevresinde şekillenmiş, Jamaika'ya özgü bir yerel dindir. Davullar, danslar, ruh girme ve kurban ritüeliyle birlikte gerçekleştirilen myal ritüel, Batı Afrika'daki ju-ju kültünü anımsatır. Bk. Rawcliffe 1969.

149 Genelde, büyünün oluşturduğu etki, güçlü bünyeden kaynaklansa da, zararlı veya acı veren ruhun vücuttan kovulmasıyla hastanın rastlantısal olarak iyileşmesinin nedeni olarak görülür. Aborjinlerde, kabilesel büyücü doktorun laneti sonucu ölenler olduğuna halen inanan insanlar vardır. Yaşanan olaylar, kötü büyü veya lanet türevi etkili sözlerle karşı karşıya kalmanın kişiyi fiziksel olarak zayıf düşürebileceğini ve komaya sokarak ölüme sebebiyet verebileceğini ortaya koymaktadır. Kişinin kötü ruhların ve büyünün tesiri altında kaldığına inanarak hastalanmasına veya ölmesine neden olan ve tanatomania olarak adlandırılan bu ölümcül türdeki kendi kendini telkin durumuna Queensland Aborjinleri arasında rastlanmıştır (Rawcliffe 1969: 304-305; ROth 1897).

150 Hepsinin ötesinde, telkinlerle birlikte, korku ve aşırı heyecanın yerini iyimserlik ve iyi duygular alabilir, böylece hastanın hastalıkla mücadelede enerjisi ve isteği artarak bazı durumlarda göze çarpan iyileşme sağlanabilir.

151 Aşırı telkinin beraberinde getirdiği ruhsal durum, histeriye yol açabilir, bu da eylemsel duyusal halüsinasyonlarla (örn. optik ve işitsel yanılsamalar) sonuçlanabilir (Rawcliffe 1969: 79).

5. Bölüm

Erken Kalkolitik Dönem'de Tarımcılığının Kalıcı Hâle Gelişi (MÖ Yaklaşık 6000-5000)

Daha küçük, olasılıkla birbirleriyle yakın ve uzak akarabalık bağlarına sahip, etrafı duvarla çevrili köyler ve çiftlikler; yeni yerleşmelerin kurulması ve MÖ 7. binyılın sonlarına doğru kurulan yerleşimlerin kalıcı bir hâl alması; Orta-Güney Anadolu platosu dışında bölgeler arası etkileşimin artması; etno-kültürel veya bölgesel kültür topluluk kimliğinin maddesel kültüre daha açık bir biçimde yansıtılması.

Orta-Güney Anadolu Platosu

Nem oranı, Konya Ovası'nda MÖ 6. binyılın ilk yarısında yükselmeye devam etmiş, böylece ormanlık tepelerdeki bitki örtüsü zenginleşmiş ve toprak kalitesine katkıda bulunmuştur. Bu olay, Konya Ovası'nda Kapadokya'dakine göre daha geç bir dönemde, Orta Holosen'de başlayan kurak dönemden sonra gerçekleşmiştir. Aynı binyılın sonraki yüzyıllarında Konya Ovası'nda yavaş ve kısmi şekilde çölleşmenin başlaması Beyşehir ve Suğla gölleri civarlarında MÖ 7. binyılın son dönemlerinde kurulan mevcut yerleşmelerin bir kısmının terk edilmesine yol açmış olabilir (Kuzucuoğlu 2002: 44, res. 7). Ancak devamlı akan akarsuların ağızlarının yakınındaki alüvyal yelpazeler üzerinde bulunan ve Konya Ovası'nın kuzeyindeki yüksek kesiminde yer alan yerleşmeler sürekli yerleşime işaret etmektedir. Erken 6. binyıl tarımcılarının yaptığı tarımsal-kırsal faaliyetlerinin yakınlardaki çukurluk alanlardaki doğal çevrenin bozulmasına neden olup olmadığı kesin değildir. Teoride, eğer nehir suları sulama amacıyla veya bitki örtüsünün, özellikle de ormanların inşaat, yakıt, tarım ve aşırı otlatmayla ilişkili olarak büyük ölçüde zarar görmesi sonucu kitlesel olarak değişime uğradıysa, bu durumun gerçekleşmiş olması muhtemeldir (Kuzucuoğlu 2002: 35). Kapadokya'daki bitki örtüsü uzun süre önce yerini ağaç, çalı ve açık çayırlıkların olduğu bir bitki mozaiğine bırakmıştı. Bununla birlikte, MÖ 6. binyılın başlarından, hatta daha erken dönemlerden başlayarak, polen verileri (örneğin Acıgöl'den alınan kayıtlar) ormanların daha da genişleyerek daha fazla bitki örtüsünün görüldüğü bir yapıya kavuştuğunu ortaya koymaktadır (Kuzucuoğlu 2002: 41). Çam ağaçlarının da aralarında olduğu soğuğa dayanıklı kozalaklı ağaçların ve kestane ağaçlarının Toroslardan Melendiz'e doğru yayılmasıyla ormanlık alanlar bölge içerisinde genişlemiştir. Kozalaklı ağaçların bulunduğu ormanların genişlemesi bölgede daha düşük kış sıcaklıkları olduğunu ve kar yağışıyla birlikte, 600 mm civarında nem artışı yaşandığını göstermektedir. Bitki örtüsü içerisinde kuzey ormanlarının özelliklerinden olan kestane ve karaağaç gibi kışın yapraklarını döken taksonların varlığı daha önceki binyıla kıyasla yazların nispeten değişken olduğunu kanıtlar niteliktedir. MÖ 6. binyılın ikinci yarısında (5. binyıla

doğru) bitki örtüsü çitlembik, kestane, sedir ve çam ağaçlarının sayısının azalmasıyla ve arpa ve buğday tipi polenlerin artış göstermesi sonucu değişmeye başlamıştır. Arpa ve buğday tipi polenlerin artışı bölgede önemli miktarda ekim üretimine ağırlık verildiğini kanıtlıyabilir (Woldring 2002: 64).

Yerleşim dokusu, tarımsal-kırsal geçim ekonomilerindeki değişen eğilimlere uyum sağlamışa benziyor. Geleneksel irtibat rotalarına daha az erişim imkânı bulunan uzak köylerin ortaya çıkmasıyla birlikte tarımcı toplulukların kendine yeter hâle geldiği veya tarımsal-kırsal üretimi genişletmek amacıyla rekabetin olmadığı bölgeleri geliştirme hususunda hareket ettiği söylenebilir (Kuzucuoğlu 2002: 44, res. 6).

Konya Ovası'nda, Çarşamba Çayı'nın orta kısmındaki geniş alanlara yayılan mevsimsel sellenme döngüsü öncekine göre daha dengeli bir hâl almış olabilir. Diğer yandan, birikinti merkezlerindeki akıntı yönündeki kayma, bu dönemde çayın kenar kısımlarında daha geniş sellenme olduğunu gösterir. Dolayısıyla, yalnızca önemli rol oynayan sosyo-ekonomik özellikler değil, çevresel değişimler de 6. binyıl yerleşmelerinin alüvyal yelpaze üzerinde geniş bir alana yayılmasının ve 7. binyıl köylerine göre daha küçük bir hâl almasının nedenleri arasındadır. Yine de, yeniden yerleşim kurmak için seçilen yerlerin daha önce olduğu gibi yine Çarşamba Çayı'nın mevsimsel sellenme ve alüvyal birikinti yaptığı kısımlar olduğu görülebilir (Baird 2002: 145, res. 6; Bahar 1996, 1997). Alüvyal birikintinin akıntı yönünde yer değiştirmesi Çatalhöyük çevresindeki alanda yaşanan sellenmeden daha fazla bir sellenmenin yelpazenin kenarında olmuş olduğunu gösterir. 6. binyılın sonlarına doğru yağış rejiminde yaşanan köklü değişim belirli yerleşim alanlarını değiştirmiş ve yeni tarımsal köylerin kurulacağı alanların seçimi üzerinde etki bırakmış olsa da, dağınık yerleşme düzeni, tarımsal-kırsal ekonomilerin geniş aileler tarafından yeniden kurulmasıyla ilişkilidir.

Batı Çatalhöyük

Batı Höyük (yaklaşık 8 hektar büyüklüğündedir) 6. binyılın başlarında, büyük olasılıkla Doğu Höyük'teki yerleşim sona erdikten sonra iskân edilmiştir.[1] Beş yüz yıllık yerleşim çanak çömlek tipolojisine göre Erken Kalkolitik I (MÖ 6000-5700) ve Erken kalkolitik II (MÖ 5700-5500) olmak üzere iki evreye ayrılmıştır. Yerleşmede daha geniş ölçüde araştırma ve inceleme yapılmaktadır. Yeni kazı çalışmalarında çevresinde küçük birimlerle çevrili, duvarları ve tabanları sıvalı büyük bir odadan oluşan binalar ortaya çıkarılmıştır.[2] Batı höyükte bulunan evler ve bu evlerin planı, doğu höyükte yer alan yükseltilmiş tabanlı ve sekili Neolitik evlerinden önemli oranda ayrılmaktadır. Bu evlerin bir kısmında, sonraki yenileme çalışmaları ile ana mekanlar genişletilmiştir. Köy henüz açık bir plan sunmamış olsa da, mimarî kalıntılar geçit, avlu ve çöplük alanlarının varlığına işaret etmektedir. Birbirinden bağımsız evlerdeki iç alanların bölünmesinde ve yapı içi unsurlarda sık sık değişikliğe

1 Baird 2002: res. 6-7. Höyük dolgusunun tabanından alınan iki karbon örneği (AA-27891 ve PL-980524A) MÖ 6. binyılın ilk yarısındaki bir zaman dilimine işaret eder (Thissen, http://www.canew.orgi Şubat 2006 güncellemesi; Göktürk *ve diğ.* 2002).

2 bk. Biehl ve Rosenstock, Çatalhöyük 2008 Arşiv Raporu: 90-105. http://wwww.catalhoyuk.com/archive_reports/.

gidilmesi, önemli yeniliklerin ihtiyaç duyuldukça ve rastgele olarak yapıldığını ortaya koymaktadır. Her ev kendi gelişim tarihi içerisinde son planına ulaşır. Kazılan birimlerden birinde küçük yapı içi depolara, yapı ortasında büyük yuvarlak bir fırına ve aynı hane içerisinde bir de ocağa rastlanması, evlerin ısıtma, pişirme ve depolama alanı bakımından oldukça iyi donanımlı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Genel anlamda, evlerin çoğunda ısıtma, pişirme ve işlik alanlarının veya kapı yerlerinin ve çıkış deliklerinin olmayışı, evlerin (en azından çoğu evin) iki katlı olduğunu ve Can Hasan I 2B'de olduğu gibi evlerde üst kattan girilen bir bodrum katı bulunduğunu gösterir. Bu evlerin bir kısmının çevresinde ikili veya üçlü duvara rastlanmış olması bodrum katlarına ikinci kat tabanından geçildiği görüşünü desteklemektedir. Çanak çömleğin sayısal dağılımı incelendiğinde, depoların yaşam alanına göre (örneğin, 194 nolu alan) daha fazla kap içerdiği görülür. 25 nolu yapı içerisindeki iki depo alanında (220 ve 221 nolu alanlar) çok sayıda depo kabı parçasına, birçok tamamlanmamış çanağa ve bezeli tüm bir kapa ve önemli miktarda "minyatür" kaplara rastlanmıştır. Yan odalardan birinde (223 nolu oda) ele geçen yeniden kullanılmış kırık antropomorfik kap parçası bu evlerin bazılarının başka işlevi olup olmadığına dair birtakım soruları akla getirmektedir.

Kaynaklar: http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/ Gibson ve Last 2003; Gibson *ve diğ.* 2002; Biehl ve Rosenstock 124-131; Erdoğu 132-141, Çatalhöyük 2007 Arşiv Raporu; Biehl ve Rosenstock 90-96; Franz 97-100, Çatalhöyük 2008 Arşiv Raporu; Biehl ve Rosenstock: 38-41; Franz 42-50; Erdoğu 53-56; Czerniak ve Marciniak 59-61, Çatalhöyük 2009 Arşiv Raporu; Biehl ve Rosenstock 2009; Mellaart 1967; Yakar 1991: 218-222.

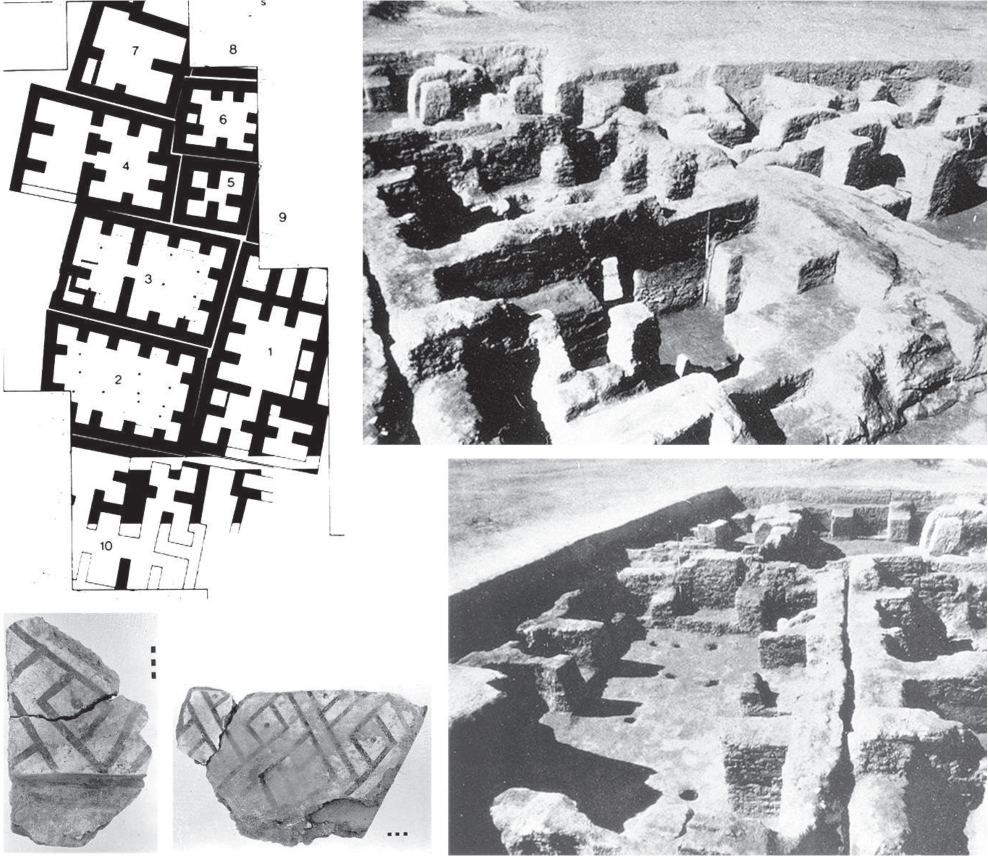
Can Hasan I (Res. 1)

Ova seviyesinden 5 metre yükseklikte bulunan höyük aynı ismi paylaşan diğer üç höyüğün en büyüğüdür. Karaman'ın yaklaşık 13 km kuzeydoğusunda, Can Hasan III höyüğünün karşı tarafında, eski Selereki Çayı'nın doğu yakasında yer alan yerleşme neredeyse 10 hektar büyüklüğe sahiptir.[3] Kazılan 1080 metrekare genişliğe sahip alan içerisinde toplamda 25 evin kalıntısına rastlanmıştır. Kazılarda erken, orta ve geç Kalkolitik evreleri temsil eden sekiz yerleşim katı ortaya çıkarılmıştır.[4] 2A ve 2B tabakalarında ulaşılan mimarî kalıntılar yapım tekniği ve yerleşim planı açısından yerel bir gelenek olduğuna işaret etmektedir. Kazılan alanda, kümeleşmiş evlerin olduğu bir kesime ulaşılmıştır. İncelenen küme halinde 15 ev, açık hava faaliyetlerinin de görüldüğü avlulara/açık alanlara açılıyordu. Dış kapıları olmadığından, evlere tahminen çatıdan girilip çıkılıyordu. Yine de, toprakla doldurulan payandalardan ve kerpiçten inşa edilen, bodrum kat benzeri taban seviyesindeki odaların, muhtemelen

---

3 Can Hasan II daha küçük bir alan kaplar ve köy ve Can Hasan I arasında yer alır. Can Hasan III ise Can Hasan I höyüğünün yaklaşık olarak 1 km kuzeybatısında yer alır. Deniz seviyesinden 1.016 metre yüksekte yer alan Can Hasan I höyüğünde Geç Neolitik, Son Neolitik, Erken Kalkolitik, Geçiş (2B), Orta Kalkolitik (2A) ve Geç Kalkolitik (1) evrelerini veren yedi yerleşim katının olduğu tabakalaşma ortaya çıkarılmıştır (French 1998: 20). Ancak Thissen, doktora tezinde, 2B ve 2A tabakalarının Erken Kalkolitik döneme, son yerleşim katının (Geç Kalkolitik 1) ise Orta Kalkolitik'e ait olabileceğini ileri sürmüştür. Bk. Düring 2006: 261.

4 3 nolu yerleşim katı en erken Kalkolitik yerleşmeyi, 4-7 nolu katlar ise öncüsü olan Geç Neolitik çağı temsil etmektedir (French 1966: 175).

Res. 1: Can Hasan 2B yerleşim mimarisi. İkinci kata ait boyalı duvar sıvaları (French 1966'dan alıntı).

ön kapıdan girilen ve daha hafif olarak tasarlanan ikinci katı taşıyor olma olasılığı yüksektir. İkinci kata ait bezemeli duvar sıva parçaları, kırmızı üzerine beyaz renkli çizgisel bezemelerle süslüydü. Kabaca 6. binyıla tarihlenen 2B tabakasında yer alan yerleşmenin, sık dokulu, ancak geniş, bodrum katı bulunan, kerpiçten yapılma iki katlı evlerden oluşan bitişik bir plana sahip olduğuna şüphe yoktur.[5] Bodrum katına ikinci kat zemininde (evdeki yaşam alanı) yer alan bir aralıkla geçiliyor olmalıdır.

5 Söz konusu yerleşme katından sekiz radyokarbon tarihi alınmıştır. En erken örnek MÖ 6230-5910 aralığına sahip olsa da, "3 nolu evden" alınan geriye kalan örnekler MÖ 6010-5070 zaman aralığını vermektedir. Pek de güvenilir olmayan diğer örnek (P-789) çıkarıldığında, geriye kalan altı tarih köydeki yerleşmenin MÖ 6. binyılın ilk yarısında başladığını ortaya koymaktadır. Bahsedilen altı adet tek bir olaya ait tarih (P-794, P-795, P-790, P-791, P-792 ve P-793) 2B katmanının son alt evresine, "3 nolu evin" W ve E odalarına ait olan yıkıntı ve yanıklardan elde edilmiştir. 2B katmanındaki kömürleşmiş ardıç ağacı örneklerinden alınan iki ayrı dendrokronolojik örneğin ikinci dizisi, AA-41168 ve 41169, yapılan kronolojik hesaplamayı doğrular niteliktedir. P-789 katılmadan yapılan karma hesaplama daha yüksek olasılıklı MÖ 5710-5640 zaman aralığını verir. 7-3 katmanlarında herhangi bir tarih verisine ulaşılmadığından, Can Hasan I yerleşmesinin başlangıcı geçici olarak MÖ 6000 olarak belirlenebilir. Bk. Thissen 2002b: 303.

Taş temelsiz olarak inşa edilen evlerin bir kısmı 2.5 metre kadar yükselen duvarlara sahipti. Duvar içerisinde yapı kirişlerinin olmayışı, onun yerine kerpiç payandaların kullanılması yerel olarak gelişen bir yapı geleneği olduğunu gösterir. 2B tabakasındaki ev birimlerinin yapı içi genişliği, aynı tabakadaki yaklaşık 60 metrekarelik yapı birimi hâricinde, genelde 10 ila 40 metrekarelik bir alanla sınırlıydı. Düring'in "yer sıkıntısıyla karşılaşan insanların iki katlı evler yapmasının nedeni toplu yaşamı sağlayan kümeleşmiş konut sağlama isteği olabilir" şeklinde ortaya attığı tez yakinen incelenmelidir (2010: 281).

Kaynaklar: Düring 2006: 260-281; French 1966, 1968, 1998, 2005; Harmankaya *ve diğ.* 1997; Yakar 1991: 196-200.

Köşk Höyük (Res. 2)

Bor Ovası'nın kenarında kireçtaşı kayalık çıkıntı üzerinde yer alan, nispeten küçük olan höyük Bahçeli'nin kuzeyinde, Niğde'nin Bor ilçesinin 7 km güneydoğusunda yer alır. Birbirini izleyen beş tabakadan üçü (3-5) kabaca MÖ 6. binyılın (Geç Neolitik-Erken Kalkolitik yerleşimi) bir kısmını veya tamamını kaplar. Köy mimarisi ve yerleşim düzeni 5-2 yerleşim tabakalarında çok fazla değişime uğramamıştır. Sokakların ve avluların ayırdığı, kimisi 4 odaya kadar çıkabilen, birbirinden bağımsız, düz damlı, dikdörtgen planlı evler sınırlı ve sıvalı alçak taş duvarlarla inşa edilmiştir. Daha küçük olan tek odalı evlerde, odanın bir kısmı depolama için kullanılırken, çok odalı evlerde depolama için ayrı bir oda ayrılmıştır. Yapı içi unsurlar arasında, bazen sıvalı kafataslarının gömüldüğü platformlar, oval ocaklar veya dikdörtgen biçimli fırınlar, bazen de silolar (örneğin 3. tabaka evleri) bulunur. Erken Kalkolitik ev duvarlarında genellikle duvar resimlerine rastlanmamış olsa da, 3. tabaka evlerinden birinde yer alan sıvalı bir duvar üzerinde "Hacılar üslubundaki" çanak çömlek bezemelerini andıran kırmızı boyalı figürlere ulaşılmıştır. Çatı enkazı, düz damların yapımında, günümüzdeki geleneksel köy evlerinde karşılaşılan çatı yapılarına oldukça benzer şekilde, sıkıştırılmış toprak, saz ve ahşap kullanıldığını ortaya koymaktadır. II. tabakada, iki odalı evlerden birinde, ızgara temelli olarak inşa edilmiş, odaların köşelerinde *pisé* yapılı siloların olduğu bir ek bina bulunuyordu. Bahsedilen yapı içerisinde, diğerlerinde olduğu gibi, çanak çömlekleri ve taş aletleri saklamak için kullanılan ahşap raflar vardı. Bu tabakadaki yerleşme güçlü bir deprem sarsıntısıyla sona ermiş olabilir. 3. ve 2. tabakalarda, mezar eşyalarıyla birlikte, büzülmüş pozisyonda basit çukurlara veya küplere konularak ev temeline veya duvar diplerine gömülmüş 66 adet yapıiçi gömü gün ışığına çıkarılmıştır.[6] Bu gömülerin yanı sıra, aynı yerleşim tabakalarında 19 adet sıvalı insan kafatası da ele geçmiştir.[7] Bunlardan biri bir çocuğa, geri kalanlar da yetişkin erkek ve kadınlara aittir. Sıvalı kafataslarının ağız, burun, göz ve kulak kısımları kille betimlenmiş ve kırmızı aşı boyasıyla boyanmıştır. Bir ev tabanının altında bulunan başsız iki iskeletten biri 15-16 yaşlarında bir gence, diğeri ise yetişkin

---

6 Mezar eşyaları; kabartma bezeli kırık kap, damga mühür, kadın figürini, taştan, yarı değerli taşlardan ve deniz kabuğundan yapılma boncuk, bilezik, yüzük ve kolye gibi eserlerden oluşur (Öztan 2002: 57).

7 Yüzü kille sıvalı olan kafataslardan biri göz boşluklarına deniz kabukları yerleştirilmiş hâlde bulunmuştur. Bk. Düring 2003: 2; Silistreli 1989: 62; Öztan 2002: 57.

Res. 2: Köşk Höyük. Başlangıçta U. Silistreli daha sonra A. Öztan tarafından kazılan yerleşme, MÖ geç 7.-5. bin yıllarına ait Neolitik-Kalkolitik Dönem verileri sunmuştur. Özellikle MÖ 6. bin yerleşmesi iyi korunmuştur.

bir kadına aittir. İkinci bir evde, yaşam alanının altına gömülmüş bir grup kafatası ortaya çıkarılmıştır.

Muhtemelen toplumun ileri gelenlerine uygulanan, ölülerin yüzlerini yeniden yapma geleneği Levant'ta ortadan kaybolduktan çok sonra Anadolu'da ortaya çıkmışa benziyor.[8] Bu tür kafatasları bereket ritüellerinde veya kötülüğü karşı koruyucu ritüellerde birer araç olarak kullanılmış olabilirler; dahası basit bir şekilde yalnızca ölüleri hatırlatıcı nesneler olarak görülmüş olma ihtimalleri de bulunmaktadır. Sıva üzerine görülen saz izleri, yeniden yapılan kafatasının kamıştan yapılma hasır üzerine koyulduğunu veya hasırla kaplandığını gösterir.

Kaynaklar: Öztan 2002, 2003, 2006, 2007, Öztan ve Faydalı 2003; Öztan ve Özkan 2003; Silistreli 1989; Bonogofsky 2003; Özbek 2009.

Tepecik-Çiftlik

Melendiz Ovası'nda yer alan, 10 metre yüksekliğinde, 3.5 hektar büyüklüğünde olan höyük Geç Neolitik'ten Orta Kalkolitik'e uzanan dört tabaka içerir. Orta Kalkolitik Köşk Höyük'ün 2. tabakasıyla ve Güvercinkayası'yla çağdaştır (Sonraki bölüme bakınız). Erken Kalkolitik yerleşmede (3. tabaka) dört mimari alt evreye rastlanmış, alttaki üç evre nispeten iyi korunmuş halde bulunmuştur. Evler dört evrede de muntazam biçimde yerleştirilmiş kaba taş temeller üzerine inşa edilmiş sıvalı tabanları ve sıvalı kerpiç duvarları olan tek odalı yapılardan oluşuyordu. Yapı içi pişirme ve ısınma unsurlarının, siloların ve taş temelli kerpiç işliklerin olduğu evlerde oldukça geniş yaşam alanları vardı. En eski alt evrede, birçok boğa kafatasının olduğu kaldırım taşından yapılma bir döşemeye rastlanmıştır. Bu döneme ait el yapımı çanak çömlekler, bazılarında kulp ve tutamak olan, astarsız veya kırmızı astarlı omurgalı kaplar ve

8 Yalnızca yüz ile sınırlı kalan, karma sıva ve aşı boyası kullanma davranışı, Levant'ta ele geçen kafatasları üzerinde yapılan uygulama ile karşılaştırılabilir; zira bu iki gelenek arasında hiçbir üslupsal benzerlik bulunmamaktadır. Gözler siyah taşlarla kapatılır ve kulak kepçesi, güneyde daha erken dönemlerde ortaya çıkan örneklere kıyasla, daha doğal olarak vurgulanmıştır. Gömülmek yerine oturma odasının zemini üzerine yerleştirilen kafatasları Beisamoun ve Suriye'deki Tell Ramad'ta ortaya çıkarılan bir kafatası örneğini andırmaktadır.

çömlekler çeşitli formlar içeriyordu. Kırmızı açkılı kaplar çanak çömlek ustaları tarafından genellikle duran veya hareket eden insan figürleri ve hayvanlar (örneğin, sığır, geyik) ile bezeniyordu.

Kaynaklar: Bıçakcı 2003, Bıçakcı et al. 2006; 2007.

Güvercinkayası

Melendiz'in doğu kıyısında, Aksaray'ın Gülağaç ilçesinde yer alan yerleşme MÖ 6. binyılın son çeyreğinden 5. binyılın ilk çeyreğine kadar yerleşmeye sahne olmuştur (sonraki bölüme bakınız).[9]

Kaynak: http://www.guvercinkayasi.com/eng/

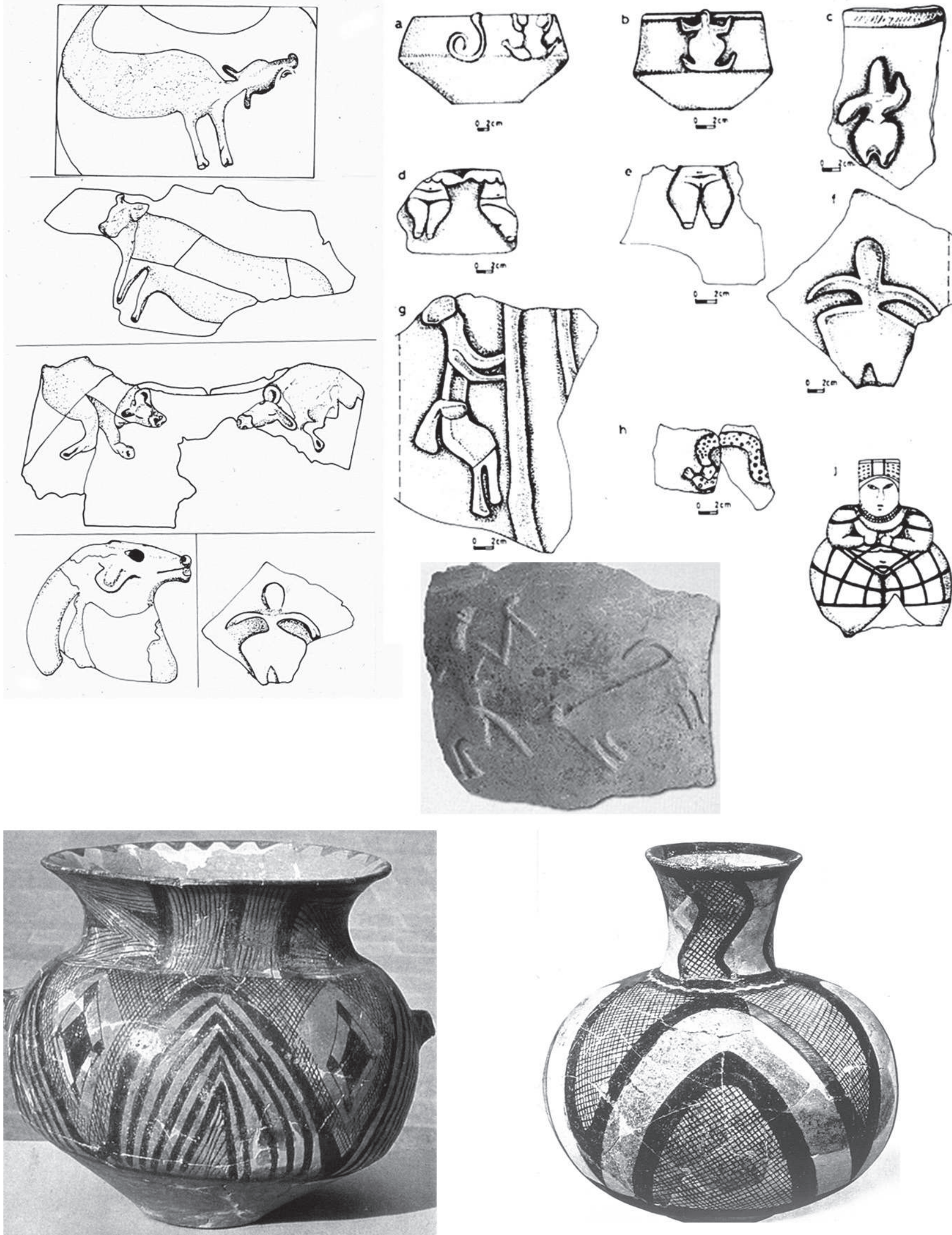
Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 3)

Orta-Güney Anadolu Platosu'nde yaşanan maddesel kültür değişimleri aynı binyılın sonlarında artmıştır. Konya Ovası'ndaki Erken Kalkolitik çanak çömleği, kapların biçimi, büyüklüğü ve bezemesi açısından geleneksel Neolitik'ten ayrılmaktadır.[10] Ancak bu durum bölgesel çanak çömlek repertuarındaki değişimlerin geniş Orta Anadolu Platosu'nun coğrafî sınırlarının dışından gelen insan topluluklarından kaynaklandığı anlamına gelmez. Konya Ovası'nda MÖ 6. binyıla tarihlenen boyalı ve açkılı mallar, form ve bezeme açısından ufak farklar gösteren ve bölgesel olarak gelişen bir çanak çömlek geleneğini temsil eder. Daha önceki soyut ve somut çizimli Neolitik duvar resimlerinin bazılarına oldukça benzeyen çizgisel bezemeli boyalı Çatalhöyük malları bu görüşü destekler niteliktedir.[11] Konya Ovası'nın boyalı çanak çömleği, krem ve sarımsı devetüyü astar üzerine kırmızı veya kahverengi ile yapılmış çizgisel ve geometrik desenler ayrıntı ve düzenleme açısından yerel farklılıklar sergilemektedir. Diğer yandan, Kapadokya Platosu'ndaki Erken Kalkolitik çömlekçileri bir kısmı sade bir kısmı ise kırmızı astarlı ve açkılı farklı mallar üretiyordu. Çanak çömlek formları arasında omurgalı kâse ve kaplar ve uzun boyunlu kap kacaklar vardır. Orta Anadolu'nun bu kesimindeki bezemeler kabartma uygulamalarıyla sınırlıydı. İnsan ve hayvan figürlü kabartmalarla bezenmiş kaplar arasındaki en iyi örnekler Köşk Höyük (3. tabaka) ve Tepecik-Çiftlik (3. katman) yerleşmelerinden gelmektedir. Bu doğal figürler, Çatalhöyük Doğu höyüğündeki daha eski dönemlere ait olan boyalı ve büyük boyutlu duvar figürlerini ve Çatalhöyük Batı höyüğündeki çanak çömlekler üzerinde rastlanan boyalı figürleri andıran bir üsluba sahiptir. Kâğıtdan kesilmiş insanlara benzeyen, ellerini kavuşturmuş üç dansçı figürü, ok ve yay tutan ve arka ayaklarından biri kapana kısılmış bir hayvana bakan bir adamın olduğu av sahnesi ve doğal bir tarzda betimlenmiş kadın figürü öne çıkan insan figürleri arasında bulunur. Birçok yerleşmenin –Gelveri-Güzelyurt, Köşk Höyük, Tepecik-Çiftlik, Can Hasan 2B, Çatalhöyük Batı, Alişar Höyük, Yarıkkaya ve diğer pek çok yerleşme– yerel re-

9 Karbon örneklerinden elde edilen on tarih MÖ 6. binyılın son çeyreğinden 5. binyılın ilk çeyreğine kadar uzanan bir zaman dilimini gösterir. Stratigrafik ayrıntılar olmadığından, tarihler eskiden yeniye doğru sıralanmaktadır. Bk. Thissen 2002b: 307; http://www.canew.org, Şubat 2006 güncellemesi.

10 Erken Kalkolitik dönemin kültürel özellikleri üzerinde ayrıntılı bir analiz için ayrıca bk. Schoop 2005c.

11 Bk. Last 1998; Erdoğu 2009.

Res. 3: Köşk Höyük kabartmalı çanak çömleği üzerindeki insan ve hayvan figürleri Tepecik-Çiftlik'te de bulunmuştur ve manevi inançlara ait sanatsal bir izlenim vermektedirler. Boyalı Can Hasan I çanak çömleği (alt) (Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

pertuarında bulunan Balkan tarzındaki çanak çömlek, Orta Anadolu Platosu'nun çeşitli kısımlarında dağılmış birtakım Balkan kökenli grupların varlığına işaret eder. Gelveri-Güzelyurt malları tek renkli ve açkılı olup çoğunlukla baskı veya eğrisel kazıma motiflerle bezenmiştir (Esin 1993b; Öztan ve Özkan 2003). Bezeme repertuarı arasında, meander, spiral, üçgen ve şerit uygulamaları bulunur. Kazınan çizgiler arasındaki boşluklar beyaz dolgulu nokta dizileriyle doldurulmuştur. Çanak çömlekteki bezeme unsurları bir dereceye kadar Karanovo VI/Gumelnitsa malları ile karşılaştırılabilir. Yine de, Karanovo VI/Gumelnitsa mallarına göre daha erken bir tarihe ait olabilir. Anadolu'ya ait olmayan bu mal grubunun (?) Orta Anadolu'da ortaya çıkışı ve dağılımı bu mal grubunu Trakya-Balkan kökenli çobanların henüz MÖ 6. binyılın sonlarında beraberinde getirmiş olma ihtimalini akla getirmektedir (bir sonraki bölüme bakınız).[12]

Köy mimarisinde de kendini gösteren değişimler sosyal ve ekonomik dönüşümlerin, az ihtimalle de olsa Anadolu'nun diğer bölgelerinin yaptığı kültürel etkilerin bir sonucu olabilir. Buna karşın, bölge içerisindeki sosyo-ekonomik gelişmeler uzun süren Neolitik dönemde dahî domestik mimaride (örneğin, Çatalhöyük Doğu V. tabakadan itibaren) kavramsal değişimlere neden olmuştur. Hem Can Hasan'da hem de Çatalhöyük Batı höyüğünde payanda benzeri öğelerle inşa edilen kerpiç evlerin ikinci bir katı bulunuyordu. Öte yandan, Kapadokya Platosu'nda, köy mimarisi Konya Ovası'ndakinden farklılık gösteriyordu. Köşk Höyük ve Tepecik-Çiftlik sakinleri, taş temelli alçak duvarlı, birbirinden bağımsız, neredeyse dört odaya kadar çıkabilen genişlikte evler inşa etmeyi tercih ediyordu (Öztan 2007; Bıçakcı *ve diğ.* 2007).

Orta-Kuzey Anadolu Platosu

Orta Anadolu'nun kuzey kesiminde devam eden arkeolojik araştırmalar, bölgedeki belirli yerleşmelerin MÖ 6. binyıldan başlayarak iskân edildiğine dair kanıtlar sunmuştur. Büyükkaya'da (Boğazköy), "yukarı plato" bölgesinde, ahşap iskeletleri olan *pisé* duvarlı evlere ait sınırlı sayıda mimarî kalıntıya ulaşılmıştır (Schoop 2005a). Yeniden inşaya veya üste üste binmiş mimarî katmanlara rastlanmaması, buradaki yerleşmenin kısa süreli olduğunu gösterir. Çekiç veya balta gibi temel sürtmetaş aletlerin ve yontma taş envanterinde uzun dilgilerin ve ok uçlarının olmayışı yerleşmenin yapısına veya sürekliliğine dair bazı soruları akla getirir. Yerleşimin yakınlarında yer alan depolama çukurlarında bulunan çanak çömlek kırıklarından oluşan domestik atığın, yerleşimin mevsimsel olarak tekrar iskan edildiğinde veya tamamen terk edeildiğinde atılmış olduğu dünülmüştür.[13]

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Büyükkaya maddesel kültür envanteri, Orta-Güney Anadolu Platosu'nda çok fazla karşılaşılmayan mimari özelliklerden farklı olarak, el yapımı tek renkli ve siyah yüzlü

12 Bölgeler arası etkileşim üzerine görüşler için bk. Steadman 1995.

13 Çanak çömlek arasında Kuruçay 12-7, Hacılar I, Çatalhöyük Batı I-II ve Can Hasan 2B kökenli Erken Kalkolitik mallarla karşılaştırılabilecek birkaç bezemeli parça olduğu görülmüştür. Tipolojik benzerlikler köydeki yerleşimin MÖ 6. Binyılın ilk çeyreğine ait olduğunu kanıtlar niteliktedir (Schoop 2005a: 22-23, 2005c).

çanak çömleğin bölgesel özellikleri olduğunu ortaya koyar.[14] Tek renkli kahverengi ve gri mallar, titizlikle açkılanmış, yüksek ısıda fırınlanmış, ince kenarlı kaplardan sayıca daha fazladır. Kalker taşının ve yassı mika şistinin kilin içerisine çok iyi bir biçimde yedirilmiş olması metalik parlaklık yaratmıştır. Dışarı doğru incelen yayvan kenarlı büyük kâseler, yuvarlatılmış kenarlı küçük kaplar ve derin kâseler diğer kap formlarından daha fazla sayıda üretilmiştir. Çömlekçiler kaplara kulp veya tutamak ekleme eğilimi göstermese de, nadiren de olsa bazı kâseler üzerine küçük aycık veya çıkıntı şeklinde tutamaklar ekliyorlardı (Schoop 2005a: res. 1.8-11, 12).

Orta Batı Anadolu ve Ege Kıyısı

MÖ 6. binyılda, Ege ve Marmara kıyıları bugünkü görünümünden oldukça farklıydı. İç kesimlerdeki bazı prehistorik yerleşmeler kıyı şeridine daha yakındı ve doğal çevreleri bugünkünden farklıydı. Ege hinterlandında bulunan örneklerden biri de, şu anda yerleşmeden 10 km uzaklıkta bulunan, fakat bugünkü deniz kıyısına MÖ 6. binyılda daha yakın bir konumda yer alan, İzmir, Menemen yakınlarındaki Araptepe'dir. Çanakkale il sınırlarında özellikle dağ vadilerinde ve Biga, Çan, Bayramiç, Edincik, Yenice ve Pazarköy ovalarında yerleşime dair bazı kanıtlara ulaşılmıştır (Özdoğan 1990; Yakar 1991: 242). MÖ 6. binyıldaki yerleşim yoğunluğuna gelince, Çanakkale ve Balıkesir çevresindeki dağ ovalarında ve vadilerde kalın alüvyal birikinti ve çakıl katmanlarının olduğu önemli bir tespittir. Biga Ovası'ndaki taihöncesi yerleşmeler genellikle ovayı güneyden ve batıdan çevreleyen yükseltiler üzerinde yer alır. Eğer ovanın kuzey kesiminde tarihöncesi yerleşmeler kurulmuş olsaydı, Karabiga Barajı'nın güneyindeki Roma Dönemi kalıntılarında olduğu gibi tamamen alüvyal birikintiler altında kaybolmuş olacaklardı (Özdoğan 1990: 447). Karlıdere Vadisi'nde, tarımla uğraşan kişiler MÖ 6. binyılda mevsimsel avcılık ve toplayıcılık gezileri sırasında Çalca Mevkii'ne de uğramış olabilir (Yakar 1991: 242).

Ege kıyısında, Madra Çayı vadisindeki Yeni Yeldeğirmeni, Höyücek Tepe, Pandır Tepe ve Kazan Tepe mevkii, tarımcı toplulukların öncelikli olarak akarsu vadilerinin yakınında iskân etttiğini ortaya koymaktadır (Lambrianides *ve diğ.* 1996: 180). Yeterli yiyecek kaynağının olduğu Ege kıyısındaki ve iç bölgelerdeki yerleşim yerleri, bölgenin en azından 6. bin yıldan itibaren yoğun nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Tipik tarımcı köylerden olan, İzmir'in güneyinde, Torbalı Ovası'nın batı ucunda yer alan Ulucak, Yeşilova, Ege-Gübre ve Dedecik-Heybelitepe yerleşmelerinde köy topluluklarının ekonomik faaliyetlerini yansıtan verilere ulaşılmıştır. Muhtemelen aynı binyıl içinde iskân edilen İzmir ilindeki diğer yerleşmeler arasında Çukuriçi Höyük, Nemrut, Yenmiş, Barbaros-Tepeüstü, Menemen-Araptepe, Küçük Yamanlar Tepesi, Höyücek II ve Çaltıdere bulunmaktadır.[15] Doğu Marmara Havzası ve çevresindeki

14 Bölgeler arası karşılaştırmalar ve ayrıntılar için bk. Schoop 2005a, 2005c.

15 Derin 2005: 90. Çukuriçi Höyük'te, iyi açkılı ve kısmen parlatılmış yüzey işlemine tabi tutulan kırmızı ve turuncu renkli malların görülmesi erken yerleşim tarihini gösterir. Bundan ayrı olarak, S profilli ve dikey tüp biçimli kulplar ile Hacılar I, Höyücek, Bademağacı, Kuruçay (11-9), Ulucak IV-V ve Agio Gala gibi Erken Kalkolitik tarihli büyük yerleşmelerdeki repertuarlar arasında önemli benzerlikler vardır (Horejs 2008: figs. 12-14). Ayrıca bk. Erdoğu 2005.

tarihöncesi köylerden bazıları, özellikle de Yenişehir Gölü çevresindeki bulunan yerleşmeler, MÖ 7. binyılın sonlarına tarihlenir. Bu dönemde Doğu Ege adalarında da, küçük köy yerleşmelerinde ve mevsimsel olarak yerleşilen mağaralarda insan faaliyetine dair kanıtlar artış göstermiştir.[16] Yine de, Fikirtepe, Pendik, Erenköy, Göztepe, Yenikapı ve Tuzla da dâhil, bunların birçoğu MÖ 6. binyılın başlarında aktif olarak kullanılıyordu.[17] Coşkuntepe (Seeher 1990) ve Kumtepe'de elde edilen arkeolojik veriler Troad Bölgesi'nin yalnızca balıkçılar değil, çiftçiler tarafından da yerleşildiğini gösterir. Menderes Ovası'ndaki verimli alüvyal toprak tarımı teşvik etmiş olabilir (Sperling 1976: 355). Kurucu toplulukların bir kısmının karma bölgesel kültür kökenleri olabilir. Orta Batı Anadolu'da yer alan akarsu vadilerindeki yerleşimler bu dönemde yoğunlaşmıştır. Ancak, ilk yerleşimlerden hepsi gelişerek çok dönemli köylere dönüşmemiştir. Bunlardan biri, Kütahya'nın güneybatısında, Gediz Ovası'nda yer alan, düz, tek yerleşim evresine rastlanan Akmakça'dır.

Eskişehir ilindeki tarihöncesi yerleşimlerden olan Keçiçayırı, Fındık Kayabaşı yerleşmelerinde ve diğer birçok yerde MÖ 6. binyıla tarihlenen yerleşim izleri gün ışığına çıkarılmıştır (Efe 1995; Yakar 1991: 243-247). Bozkır iklimi, termo Akdeniz ikliminin etkili olduğu Eskişehir Ovası'nın güneydoğusundaki küçük bir bölge dışında, Orta Batı Anadolu'nun iç kesiminde, özellikle de Sakarya Irmağı'nın doğu bendinde, Orta Batı Anadolu'dakine benzer koşullar yaratmıştır. Olasılıkla Holosen'in ilk aşamalarında orman örtüsüyle kaplanan Porsuk ve Sakarya vadilerinin batısındaki araziler tarımcı toplulukları bölgeye çekmiştir. Aslında, Orta Batı Anadolu'nun bu kesiminde 6. binyıl yerleşmelerinin olması, burada Neolitik çiftçilerin kırsal-tarımsal geçim ekonomisini benimsemeleri için gerekli olan koşulları sağlayan bir doğal çevre olduğunu göstermektedir. Dağlar arasındaki bölgelerde (örneğin, Demircihöyük) yer alan daha büyük höyükler dâhi kısmî olarak erozyon dolgusuyla kaplı olduğundan, küçük ve alçak tarihöncesi höyüklerin veya düz yerleşmelerin toprak altında kalmış olabileceğini, dolayısıyla yüzey araştırmalarında gözden kaçabileceğini söylemek doğru olacaktır.

Göller Bölgesi'nde, bir çok köy yerleşmesi MÖ 7. binyıldan beri devam ediyordu. Bademağacı Höyük ve Höyücek'ten farklı olarak, Kuruçay ve Hacılar, Orta Batı Anadolu'nun bu kesimindeki sosyo-ekonomik değişimleri ve maddi kültür değişimlerini ve özelliklerini önemli oranda aydınlatmıştır.[18] Marmara Havzası'nın güneydoğu köşesinde yer alan göllerin çevresindeki düzlükler Batı Anadolu'da veya Batı Karadeniz kıyısında bilinenden oldukça farklı bir doğal çevreye sahiptir. Güney kıyıları boyunca neredeyse kesintisiz bir tepe hattı vardır. Bu tepe hattı düzlük alanlar ve kuzeybatı kıyıları arasında geçiş görevi görür. Gerçekte, İzmir'den ve Edremit Körfezi'nden geçen

16 Khios'un kuzeydoğu kesimindeki (yukarı ve aşağı) Ayio Gala mağaralarında karşılaşılan kemik açkı aleti veya figürin gibi eserleri sosyo-ekonomik anlamda yalıtılmamış olan toplulukların yakınlardaki adalar ve anakara üzerinde komşularıyla etkileşim hâlinde olduğunu kanıtlar niteliktedir (Yakar 1985b: 153).

17 İstanbul ve çevresindeki Neolitik buluntular için ayrıca bk. Dönmez 2006; Aydıngül 2009.

18 "EN" köyden sonra yeniden yerleşilen Bademağacı Höyük terkedilmişti. Yeni kurulan kısa ömürlü köyde iki yerleşim tabakasına (EK/GN 1-2) rastlanmıştır. Burdur-Antalya bölgesindeki Erken Kalkolitik köy mimarisi için bk. Duru 2008: 45-50.

yollar Balıkesir yakınlarında Simav Vadisi'yle kesişir. Marmara kıyıları boyunca uzanan tepelik alanın güneyinde, düzlük araziler oldukça iyi bir şekilde sulansa da, göllerin (Manyas, Ulubat) varlığı bölgenin iyi drene olmadığının göstergesidir. Geniş Sakarya Vadisi Bilecik ile İzmit arasında doğal bir kara yolu oluşturur. Vadi, Orta Anadolu'ya yaklaştıkça Söğüt'ün doğusundan itibaren daralır. Pazaryeri bölgesine bakıldığında, tepelik kırsal arazilerin Güney Balkanlara benzer bir fizikî yapıda olduğu fark edilecektir (Yakar 1985b: 73). Marmara Denizi kıyıları ve iç bölgelerinde –özellikle de Karadeniz, Orta Anadolu ve Güney Balkan iklimlerinin gözlemlendiği İznik, Yenişehir ve İnegöl– farklı bir doğal çevre sunar. Çoraklık olmadığından, bölge kalıcı yerleşme arayışında olan tarımcılar için daha da cezbedici olmuştur.

Fikirtepe

İstanbul, Kadıköy'de Kurbağalı Dere yakınlarında yer alan bu küçük höyük yaklaşık 1 hektar alana sahiptir. Kısa süreli bir yerleşmenin izlerine ulaşılmıştır. Mimari, çapı 5 metreye kadar çıkabilen, hafif malzeme ile inşa edilmiş yuvarlak veya oval, çakıl taşı kaplı çukur tabanlı kulübelerden oluşuyordu. Birbirinden 2 metre kadar arayla inşa edilen bu dal örgü kulübeler ahşap kazıklarla desteklenmişti. Bazı evlerde gömüler ortaya çıkarılmıştır. Gömülerin çoğu mezar hediyesi olmadan, evlerin tabanının altına bacakları dizlerden bükülü olarak defnedilmişti.[19] Hayvan kalıntıları, balıkçılık, toplayıcılık ve avcılıkla (temel olarak geyik, yaban domuzu ve yaban sığırı) geçimini sürdüren yerleşimcilerin evcil koyun, keçi, sığır ve domuz da beslediklerini gösterir.[20]

Kaynak: Harmankaya *ve diğ.* 1997.

Pendik Höyük (Temenye Höyük)

İstanbul, Pendik'in 1.5 km doğusunda yer alan 4.7 hektar büyüklüğündeki alana yayılmış yerleşme eski bir su yatağında bulunur. Yerleşmenin en eski sakinleri MÖ 6. binyılda evlerini doğrudan ana kayanın üzerine inşa etmiştir. Taşla kaplı çukur tabanlı yuvarlak ve oval biçimli kulübeler ahşap kazık delikleri ve sıvalı dal örgü duvarlar kullanılarak inşa ediliyordu.[21] Daha büyük yapıların çapı 6 metreye kadar çıkıyordu. Köy düzenli bir plan içermeyen, çöp çukurları, ocaklar, fırınlar ve taş kaplı açık domestik faaliyet alanları ile donatılmış olsa da, açık hava faaliyetleri bulunamamıştır. Burada yaşayan topluluk tahıl ekimi, çobanlık, avcılık, toplayıcılık ve balıkçılıkla uğraşıyordu.[22] Bir adet kadın ve birkaç hayvan figürininin de aralarında olduğu buluntular yerleşimcilerin ruhanî düşünce yaşamına dair tahmin yürütülmesine izin vermez.

Kaynaklar: Pasinli *ve diğ.* 1994; Harmankaya *ve diğ.* 1997; Gatsov 2001, 2003a, 2003b; Yakar 1985b: 87-88.

---

19 Mezarlardan birinde, tahta bir kaşık, küçük bir hayvan figürini ve ayaklı bir kapa rastlanmıştır (Harmankaya *ve diğ.* 1997).

20 Topluluğun fertleri tarafından yakalanan on üç farklı balık türü (yedisi tuzlu su, altısı tatlı su balığı olmak üzere) arasında kefal, levrek, istavrit, çipura, kırlangıç, turna, yunus ve tatlı su levreği de buluyordu (Harmankya *ve diğ.* 1997).

21 Muhtemelen bükülerek tepede birleştirilen uzun ahşap kazıklar çatıyı meydana getiriyordu. Daha küçük bir yapıda olan bazı kulübeler mesken yerine depolama birimi olarak kullanılmış olabilir.

22 Kurtarma kazılarında ortaya çıkarılan 30 bükülü pozisyonda gömünün neredeyse üçte ikisi yetişkinlere, üçte birinden azı çocuklara ve geri kalan kısmı da yenidoğanlara veya ölü doğanlara aittir. (Harmankaya *ve diğ.* 1997).

Menteşe Höyük

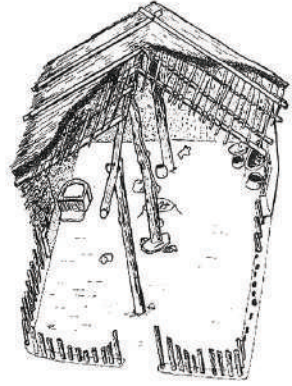
MÖ 7. binyılın ikinci yarısında kurulan yerleşme (sonraki bölüme bakınız) aynı binyıl içerisinde iskân edilmeye devam edilmiştir. Üst katmana ait birtakım gömü çukurları hem dal örgü duvarlardan oluşan mimarî kalıntıların olduğu yerleşim tabakasını hem de çamur levha ve kerpiç bloklarla inşa edilmiş duvarlardan oluşan mimariyi ciddi anlamda tahrip etmişti. Sadece bu yerleşmeye özgü olmadığı düşünülen farklı yapı teknikleri eş zamanlı olarak kullanılıyor olsa da, dış avluları olan tek odalı dikdörtgen biçimli evler de plan ve büyüklük açısından önemli farklar göstermez. Evlerden birinin tabanı altında genç bir kadın ve çocuk gömülerinin keşfedilmesi, burada yaşayan topluluğun bazı özel durumlarda ölülerini yapıların içlerine defnetmiş olma olasılığını akla getirmektedir.

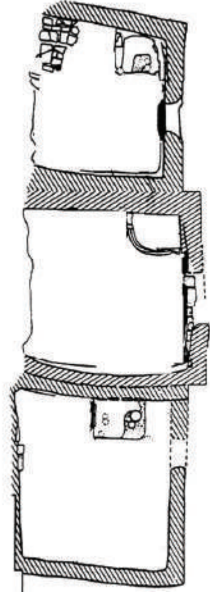
Kaynaklar: Roodenberg ve Roodenberg 2007; Roodenberg *ve diğ.* 2003; Lichter 2002; Thissen 2002a, 2002b, 2005; Schoop 2005b, 2005c.

Ilıpınar (Res. 4)

Güney Marmara Havzası'nda, İznik Gölü'nün doğu kıyısında bulunan köy (X evresi) MÖ 6. binyılın başlarında kırsal-tarımsal bir topluluk tarafından kurulmuştur.[23] Tahminen, yerleşimcilerin tamamen evcil koyun, keçi, sığır ve domuz gibi hayvanları vardı. Yerleşmenin kurucuları bölgeye vardığında, bu hayvan türlerini veya bir kısmını hâlihazırda yanında getirmiş veya ticaret veya başka yollarla Orta Güney Anadolu Platosu'ndaki topluluklardan edinmiş olabilir. İlk başta, köy kuzey ve doğu sınırlarında su kaynağına yakın bir konumda yer alıyordu. Bir kısmı ahşap döşeli toprak tabanlı olan 30 metrekare büyüklüğündeki evler, silo ve fırın benzeri yapı içi unsurları içeriyordu. Yerleşmenin kazılan kısmındaki avluların bazılarında ocak tabanlarına rastlanmıştır. Tek odalı ev planlarında iç bölme yoktur. Evler çamur levhalarlardan yapılma veya harçla kaplanan ahşap kazıkların kullanıldığı duvarlarla inşa ediliyordu. Kamış kaplı semer damlar ortada bulunan kazıklar üzerinde yükseliyordu. Plan, yapım tekniği ve evlerin yapımında kullanılan malzemeler Barçın Höyük ve Menteşe Höyük yerleşme mimarisiyle benzerlikler gösterir. X evrenin sonlarına doğru, kazıklardan yapılma duvarları olan evlerin ortaya çıkmasıyla kerpiç ve çamur levhalardan inşa edilen geleneksel yapılar hemen kesintiye uğramamıştır. Dairesel köy planı ve ortalama ev büyüklüğü VI. evrenin başına kadar süren ilk on iki kuşak boyunca önemli oranda değişmeden kalmıştır. Ancak bölgelerarası sosyo-ekonomik etkileşimin meydana getirdiği demografik ve kültürel dinamizm, sonraki yerleşim evrelerinde daha da görünür bir hâl alan yeni yapım tekniklerine yol açmıştır. Yerleşimciler ölüleri köyün dışarısına (örneğin,

23 İznik Gölü'nün batısında yer alan Ilıpınar Höyük'te gün ışığına çıkarılan yerleşim katmanı, MÖ 6. binyılda yaşanan kültürel gelişimin iç yüzünün anlaşılmasını sağlar (Roodenberg 1995 a, 1995b, 1999b). Yerleşmeden alınan altmışaltı tarih, toplamda 18 ila 19 mimarî katmanın olduğu yedi yerleşim evresini veren neredeyse hiç tahrip olmamış bir tabakalaşma düzeni olduğunu ortaya çıkarmaktadır (Thissen, http://www.canew.org, Şubat 2006 güncellemesi). Tüm tarihöncesi yerleşme katmanı MÖ 6. binyılın ilk yarısına (MÖ 6000-5500) yerleştirilebilir. VB Evresi'nde yer alan bir grup evdeki yanık izlerinden alınan kısa ömürlü altı örnek (tahıl ve incir) MÖ yaklaşık 5555-5520 değerini gösteren bir bütüncül tarih vermektedir. %113.4 mutabakata varılmıştır. Şimdiye değin, Ilıpınar ve Anadolu'nun bu kesimindeki diğer yerleşmelerin terkedilişini Karadeniz'in genişlemesi sonucunda meydana gelmesi tahmin edilen iklimsel değişime bağlayan hiçbir arkeolojik veri ele geçmemiştir.

Res. 4: Ilıpınar. J.J. Roodenberg tarafından tamamıyla kazılan ve yayınlanan yerleşme Güney Marmara Bölgesinin Neolitik kültürüne ait önemli bilgiler sunmuştur. Karakteristik mimarisi, gelişimi ve buluntuları Menteşe Höyük, Fikirtepe, Pendik ve bölgedeki diğer yerleşmelerle paralellikler gösterir (Roodenberg 1999'dan alıntı).

Ilıpınar) veya yerleşimin içine (örneğin, Menteşe bazal tabakalar) gömüyordu. Yerleşme içerisindeki tek kişilik çukur mezarlara koyulan ve ilk yerleşimcilerle ilişkili olduğu sanılan, büzülmüş şekilde gömülmüş 48 gömü Menteşe'de bulunan gömülerle birlikte 70'e kadar çıkmış ve önemli patolojik veriler sağlamıştır. Yetişkinlerin, bu vakada kadınların yaşam ömrü (23-43 yıl) cinsiyetle ilişkili olarak farklılık göstermez. Kadınların ve erkeklerin boyu ortalaması 155 ila 169 santimetreydi. Yenidoğanlar arasındaki yüksek ölüm oranı Anadolu'da bu dönem için çok da şaşırtıcı değildir. Yerleşimciler genel olarak osteoartrit ve anemi gibi sorunlarla karşılaşıyordu. Belki de, ağır el işleri, yaşlanma sürecinin hızlanmasına sebep oluyordu. Yorucu işler osteoartritin en önemli

nedeni olabilir. Muhtemelen tahıla dayalı beslenme alışkanlığından kaynaklanan demir eksikliği zaman zaman anemiye neden oluyordu. Özellikle çocuklar ve kadınlar arasında sıklıkla anemiyle karşılaşılıyordu. Çoğu kadının ön dişlerinin arkasında oyuk izler olduğu görülmüştür. Bu izler sepet yapımında da kullanılan ipleri üretirken iplikleri birbirine dolama işlemi sırasında liflerin ağızla tutulmasından kaynaklanıyordu. Erkek dişleri üzerinde bu tarz izlerin olmayışı endüstriyel üretimin kadınların işi olduğunu ortaya koymaktadır. Diş sağlığı kötü olan ve kemik bozukluğuyla karşılaşan kadınlarda bu yapay izlere ulaşılamamıştır. Tahminen, kadınlar fiziksel olarak bu kadar zorlu bir işi sürdürecek denli güçlü değillerdi.

Daha sonraki yerleşim evrelerinde (VI-VA, MÖ yaklaşık 5700-5500), kerpiçten yapılma daha büyük ve bölmeli evlerle birlikte köy mimarisi değişmiştir. En azından VI. evreye kadar çevre duvarı bulunmuyordu. Balkanlarda yer alan Erken Neolitik yerleşimlerden bilinen ve MÖ 6. binyılda, üçüncü yüzyılda ortaya çıkan çanak çömlek ve ikonografi (örneğin, ayakta duran kadın figürinleri) de dâhil olmak üzere, malzemedeki değişimler yeni köy mimarisini karakterize eder.[24] Birbirine bitişik olarak inşa edilen, kerpiçten yapılma küçük evlerde, en azından bir kısmında, ikinci kat vardı. VA yerleşim evresinde, ev mimarisinde tek odalı küçük birimlerden daha büyük ve bölmeli, bu zamana kadar ulaşamamış iki kat yüksekliğinde evlere geçiş yapılmıştır. VI ve VA evreleri arasındaki bu mimari değişim, VI evredeki köyün yıkılmasını takip eden kısa süreli duraklamadan sonra gerçekleşmiştir. Neredeyse dört kuşak boyunca süren VA evresindeki yerleşim, yıkılma süreciyle karşı karşıya kalmış ve terk edilmiştir. VA evresindeki yerleşimciler, kültürel açıdan güneyle (Orta Batı veya Orta Anadolu) etkileşim içerisinde olan güneyli veya yerel tarımcılar olabilirler. Köylüler büyükbaş hayvanlarını köyde, muhtemelen köy meydanında tutuyordu. Kalın çürümüş gübre katmanları bunu doğrulamaktadır. Semer damlı evlere dar bir geçitle giriliyor ve kare biçimli, düz tabanlı ocak ve yan duvarların kenarına yapılan kerpiç silolar ile donatılıyordu. Ev içi tüketime ayrılan tahıl ve diğer yemeklik ürünler sıva kaplı sepetlerde ve çanak çömlek kaplarında saklanıyordu. Evlerden birinde, taban üzerine yapılan yükseltilmiş sıvalı, ahşap bir platform ortaya çıkarılmıştır. Evlerin yaşam alanındaki platform nemi etkisiz kılan veya azaltan bir nevi yalıtım görevi görüyordu. VIA kalıntıları üzerinde uzanan son yerleşim evresinde (VB), köy mimarisi önemli değişiklikler göstermiştir. Yarı gömülü ev planı ve çanak çömlek repertuarında Karanovo III tipi mallara rastlanması bu yeni köy nüfusu içerisinde Balkanlardan gelen birtakım kırsal-tarımsal yerleşmeciler de bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar: Roodenberg 1993, 1995a, 1995b, 1999; Roodenberg ve Gérard 1996; Roodenberg ve Schier 2001; Roodenberg ve Roodenberg 2007; Roodenberg ve Alpaslan-Roodenberg, "The Neolithic in the Eastern Marmara: Two Examples of Settlement," http://www.nino-leiden.nl/doc/Neolithic_eastern_Marmara.pdf; "Discussion in Central Western Anatolia–Key Region for the Neolithisation of Europe?" http://www.canew project.org; Thissen 1999; van As ve Wijnen 1995, 2001; van As *ve diğ.* 2001; Marinelli 1995; Bottem ve Woldring 1995; Begemann ve diğl. 1994; Bigazzi *ve diğ.* 1995; Buitenhuis 1990, 1994, 1995, 2002.

24 Neolitik Yunanistan'da kil figürinlerin işlevleriyle ilgili görüşler için bk. Talalay 1987, 1993.

Aktopraklık Höyük

Bursa'nın güneybatısında, Nilüfer ilçesinde bulunan höyük MÖ 7. binyılın sonlarında mevcut olsa da, MÖ 6. binyılın büyük bir bölümüne ait yerleşim kanıtlarına ulaşılmıştır. Erken dönem köyünde yer alan yuvarlak planlı evler çanak çömlekler, çakmaktaşı ve kemik aletlerden oluşan malzeme envanteri Fikirtepe ve Pendik gibi kıyı Marmara yerleşmelerinde karşılaşılan mimari ve buluntu topluluklarıyla ciddi benzerlik taşımaktadır. Sonraki yerleşim evre/lerinde, yerleşimciler kerpiçten yapılma evler inşa ediyordu. Küçük evlerden kerpiç duvarlı dikdörtgen biçimli evlere geçiş yapılması avcılık-toplayıcılığa dayalı geçim stratejisinden tarıma geçiş yapan topluluğun yerleşim tarzında kalıcılığı yakalamasını mümkün kılmıştır. Bu değişim olasılıkla MÖ 6. binyılın başlarında, tabii ki bu döneme karşılık gelen Ilıpınar VIII. evresinde yaşanmıştır. Kabaca Ilıpınar VI. evreye karşılık gelen sonraki yerleşim evresinde, en azından iki sırada bulunan kare planlı, iki katlı, revaklı, kerpiç evlerden oluşan dairesel bir plan ortaya çıkarmıştır. Ilıpınar VA evresiyle çağdaş olan sonraki evrede, sosyo-ekonomik ve demografik nedenlerden dolayı daha büyük bir gelişim kaydedilmiştir. Bu dönemde, köy 100 ila 130 metre uzunluğunda ve 11 ila 13 metre genişliğinde hendeklerle çevrili mahalle benzeri bölümlerden oluşuyordu. Dairesel bir planda organize edilen ev grupları her açmanın iç duvarına yaslanmıştı.[25] Muhtemelen ikinci katı destekleyen payanadaların olduğu, 30-35 metrekare büyüklüğündeki evler Can Hasan I, 2B evleriyle yapısal benzerlikler gösterir. Ancak, yerleşimin planı Doğu Trakya'daki Aşağı Pınar 6. tabakayla daha çok ortak noktaya sahiptir. Sonraki yerleşim tabakasında mimari önemli oranda değişmiştir; tıpkı Ilıpınar'da (örneğin, VB evresi) olduğu gibi, terk edilmiş kerpiç evlerin kalıntıları üzerinde yarı gömülü kulübe benzeri dal örgü evler ortaya çıkmıştır.

Kaynaklar: Karul 2007, 2009; Özdoğan-Schwarzberg 2008.

Ulucak Höyük

İzmir'in doğusunda, Kemalpaşa yakınlarında, kıyıdan yaklaşık 25 km uzaklıkta bulunan 6 metre yüksekliğindeki höyük kısmen Nif Çayı'nın alüvyal katmanları altında gömülüdür.[26] Büyüklük olarak yaklaşık 4.4 hektarlık bir alan kaplayan yerleşmede beş kültür katı ve çok sayıda mimari alt evre vardır.[27] Dal örgü yapılar VI ve V. katlarda köy mimarisinin ayırıcı özelliğidir.[28] Vc yerleşim mimarisi, kerpiç, çamur levhalarla inşa edilen, bazen iç köşeleri yuvarlatılmış dal örgü duvarları olan, oldukça iyi korunmuş, taş temelsiz, dikdörtgen biçimli çok odalı evlerden oluşuyordu. Çatı kısmı çoğunlukla ahşap kazıklarla destekleniyordu. Evlerin içerisindeki yapı içi domestik

---

25 Karul 2009: res. 7-8.

26 Karotlu sonda, yerleşim dolgusunun bugünkü yüzeyin altında 9.36 metre kadar devam ettiği göstermektedir (Abay 2005: 76).

27 V. evreye ait üç tarih MÖ 7. binyılın sonlarından 6. binyılın başlarına kadar uzanan bir zaman dilimi ortaya koymuştur. Sonraki IVB evresi olasılıkla MÖ 6. binyılın ilk çeyreğini kapsıyordu (Lichter 2005: 66). Mimari evrelerdeki zaman diliminin genel hatlarıyla hesaplandığı düşünüldüğünde, her evre bir şekilde altı kuşak kadar süren bir yerleşmeyi temsil ettiği söylenebilir (Reingruber ve Thissen 2005: 323).

28 Muhtemelen MÖ 7. binin ikinci çeyreğine kadar geri giden bu yerleşmenin VI. alt katı en aşağı üç evrenin olduğu kızıl boyalı kireç taban ile daha üstteki yerleşimlerden ayrılır (Çilingiroğlu 2009: 44).

unsurlar arasında, ocak, fırın ve silo gibi alışılmış şeyler bulunuyordu. Vb alt evresinde ise nispeten daha iyi korunmuş, dikdörtgen biçimli, biribirinden bağımsız, doğrusal olarak uzanan yapılara (30, 31 ve 33 nolu yapı) ulaşılmıştır. Bu üç binadan biri olan 30 nolu yapı çok sayıda silo ve çanak çömlek içeriyordu. Daha sonra, IV. evrede, mimari, 18-37 metrekare büyüklüğünde olan, dar yol veya sokaklardan girilen ön girişleri bulunan, düz damlı, dikdörtgen biçimli, kerpiç evlerin ortaya çıkışıyla birlikte değişime uğramıştır. Yapım tekniği yeni olmasına rağmen, malzeme envanterinde önemli kültürel değişimler gözlemlenmemiştir. IVb 1-2 alt evrelerinde, bir kısmında 2 metre yüksekliğe kadar ulaşan duvarların bulunduğu, dikdörtgen biçimli kerpiç evlere rastlanmıştır. Fırınların hemen yanına yerleştirilmiş hâlde bulunan büyük depo kapları, obsidyen ve çakmaktaşı aletler, ağırşak, öğütme taşı, taş balta, figürin gibi parçalar ve evlerden çıkarılan sapan taneleri birbirinden farklı hanelerdeki yapı içi ve yapı dışı ekonomik faaliyetleri yansıtır.

Kaynaklar: Çilingiroğlu *ve diğ.* 2004; Çilingiroğlu 2009; Abay 2005; Derin 2005.

Yeşilova

İzmir'in doğusunda, Bornova alüvyal ovasını sulayan Mandra Çayı'nın güneyinde yer alan, kısmen ova seviyesinin altında kalmış olan 14 metre yüksekliğindeki bu tarihöncesi höyükte MÖ 7. binyılın ikinci yarısına değin uzanan yerleşim izlerine ulaşılmıştır.[29] MÖ 7. binyılın ikinci yarısına değin süren Neolitik yerleşmede sekiz mimari alt evreden oluşan üç metre kalınlığında bir toprak dolgusuyla karşılaşılmıştır. Kerpiç duvar veya taş temel olmadığından, erken dönem yerleşimcilerinin dayanıksız olarak inşa edilen evlerde yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu eski yerleşmedeki malzeme envanteri içerisinde, taş ve kemik aletlerin yanı sıra, alışık olduğumuz kil mühürler, taş kâseler ve antropomorfik figürinler bulunur.

Kaynaklar: Derin 2007; Çilingiroğlu 2009: 237-238.

Ege Gübre

İlk defa MÖ 6. binyılın başlarında veya 7. binyılın sonlarına doğru iskân edilen, İzmir'in kuzeyinde, Aliağa'nın yakınlarında, Hayıtlı Çayı'nın batısında yer alan çok tabakalı, düz kıyı yerleşimi, yakınlardaki bataklık arazide kurulmuştu.[30] Birbirini izleyen iki yerleşimi işaret eden mimarî kalıntılar, yerleşmede sele karşı koruyucu duvar ve hendek bulunduğunu göstermektedir. Taş temelli olarak, ahşaptan ve dal örgü duvarlardan inşa edilen dikdörtgen biçimli evler ve bağlı olduğu yuvarlak yapılar büyük bir açık alanı çevreliyordu. Bu orta avluda çok sayıda ateş alanı, çöplük ve işlik alanı bulunuyordu. 54-63 metrekare büyüklüğünde inşa edilen, fırınları olan dikdörtgen biçimli evler, biri büyük biri de küçük iki odadan oluşuyordu. Çapı yaklaşık 4 metre olan ve ateş yakma yerinin olmadığı dairesel planlı evler, her biri başka bir eve bitişik olan, 0.7-0.8 metre kalınlığındaki duvarlarla inşa ediliyordu.

---

29 MÖ 6440-6360 tarihini veren tek bir radyokarbon örneğine dayanılarak yapılan bu tahmin, dikkat çekicidir. Bk. Derin 2007: 383. İki alt evreden oluşan sonraki yerleşim tabakası (II) Kalkolitik yerleşmeyi temsil etmektedir.

30 İkisi çakışan beş radyokarbon değerinde iki gruplaşma ortaya çıkarılmıştır: MÖ 6000-5800 ve MÖ 6230-6000 (Sağlamtimur 2007: 376).

Çukuriçi Höyük

Ephesos ve Küçük Menderes yakınlarındaki bu alçak yükseltili höyük eski Ege kıyı şeridine oldukça yakın bir konumda yer alır. Beş yerleşim evresi arasından en eskisi Geç Neolitik'e aittir. Mimarî kalıntılar içerisinde, bir eve ait olma ihtimali bulunan taş temelli kerpiç duvarların izlerine rastlanmıştır. Bu yapıda gün ışığına çıkarılan malzemede, üretim atığının yanı sıra, büyük miktarda obsidyen ve çakmaktaşı alete rastlanmıştır.

Kaynaklar: Evren 1999; Horejs 2008; Çilingiroğlu 2009: 241.

Dedecik-Heybelitepe

İzmir'in 40 km güneyinde, Torbalı Ovası'nın batısında, Bozdağların eteklerinde yer alan bu düz yerleşmede MÖ 6. binyıla ait kanıtlarına ulaşılmıştır. Kayıt edilen dört yerleşim tabakası (A-D) arasında en eskisi olan A tabakası ana kaya üzeride bulunuyordu. Yerleşmede henüz önemli arkeolojik kalıntılar ele geçmemiştir.

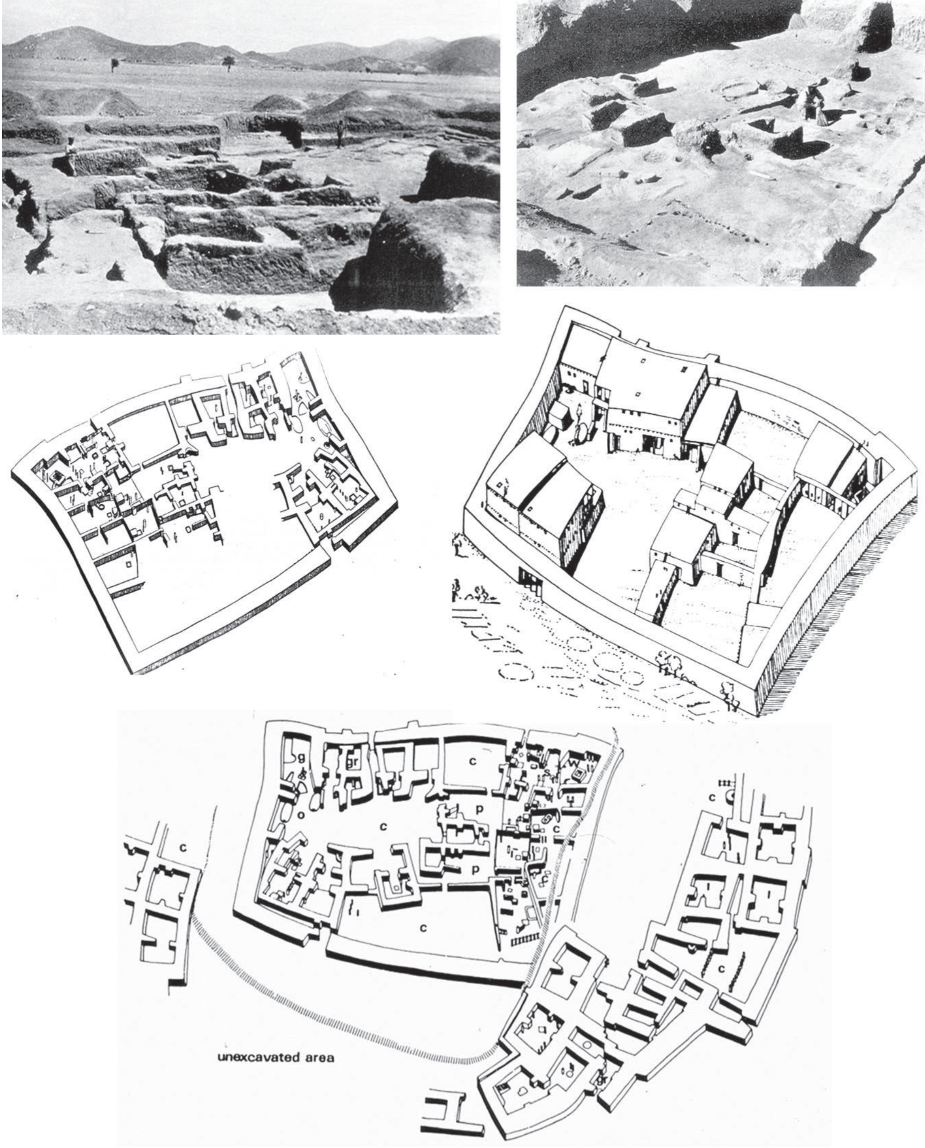
Kaynaklar: Çilingiroğlu 2009: 242-243; Meriç 1993; Lichter ve Meriç 2007; Herling *ve diğ.* 2008.

Hacılar (Res. 5)

Erken Kalkolitik yerleşim, çok sayıda mimarî alt evreye ayrılan beş yerleşim evresinden (V-I tabakaları) oluşmaktadır.[31] V. tabaka yerleşimcileri Geç Neolitik yerleşimcilerin takipcisi olabilir. Sonraki yerleşim evrelerinde (IV-III. tabaka) köy, yerleşmenin kuzeyine ve doğusuna doğru kaymıştır. Ancak, bu kaymalar sırasında yapım tekniğinde hiçbir değişim yaşanmamıştır. Yerleşimin dördüncü evresinde (II. tabaka), küçük olan köy daha da küçülmüş, ikinci alt evrede (IIB) kabaca 2000 metrekare alana sahip olan çiftlik benzeri bir yapıya kavuşmuştur. 10 hatta daha az ailenin mesken edindiği birkaç ev taş temelsiz olarak inşa edilen kalın, çit benzeri bir duvar ile çevriliydi. Arka kısımları duvara bitişik olan evler, ortada yer alan, yükseltilmiş, dikdörtgen biçimli bir fırından, bazı durumlarda ise küçük bir ocağın olduğu bir ön odadan oluşuyordu. Zemin katın üzerinde ikinci bir kat bulunuyor olabilir. Ana odadaki ek döşeme unsurları arasında, işlik platformu ve silolar da bulunmaktadır. Tabanında ve silolarda önemli miktarda tohumun ortaya çıkarıldığı ambar benzeri yapı, çok büyük oalsılıkla, çiftçilerden oluşan bu küçük, akraba topluluk tarafından kullanılıyordu.

II. tabakanın yıkılmasından sonra, yeni bir çiftçi grubu tarafından inşa edilen daha büyük olan ve etrafı duvarla çevrilen yerleşme eski çiftliğin yerini almıştır. Yeni yerleşmede, 3 metre kalınlığında kerpiç bir çevre duvarı vardı. Bu duvar aynı zamanda evlerin arka kısmını da oluşturuyordu. Evlerin nispeten kalın olan, sıvalı kerpiç duvarları tek katlı taş temeller üzerinde duruyordu. Hücre benzeri alt katlara evlerin

31 İki radyokarbon tarihi (P-316 ve karma P-315A-315), II ve I tabaka yerleşmesinin MÖ 6050-5730 arasına yerleştirilebileceğini ortaya koymaktadır. Bu örnekler yeniden kullanım potansiyeline sahip çatı kirişlerinden alındığı gözönünde bulundurulduğunda, örnekler üzerinde hata payı hesaplanmamıştır. Bazı araştırmacılar V-III. tabaka yerleşmesinin IIIA yerleşme tabakası içerisindeki yerleşim evreleri olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Bk. Thissen, http://www.canew.org, Şubat 2006 Güncellemesi.Bu hesaplama Mellaart'ın Hacılar'da yaptığı MÖ 5250-5000 tarihlemesiyle çelişkilidir.

Res. 5: Hacılar. I. tabakanın altında II. tabaka yerleşmesi (alt) (Mellaart 1970).

ikinci katlarından ulaşılıyordu. Depo ve işlik olarak kullanılan hücre benzeri yapılarda ocak tabanları, işlik alanları ve raf olarak kullanılan nişler vardı.[32] Anıtsal mimari, ahşap dikmeleri ve kerpiçten iç payandaların kullanımını gerekli kılıyordu.

32 IB tabakası içerisinde, ikinci kat olduğu tahmin edilen yıkıntı ve döküntülerin altından açığa çıkarılan yanık izlerinin olduğu çocuk iskeleti kalıntıları ve kalın kül dolgusu, hafif malzemelerden yapılan bir üst katın varlığına işaret etmektedir.

Yerleşimciler, birkaç çocuk ve yetişkin hariç, ölüleri belli ki köyün dışında yer alan bir mezarlığa gömmüştü. V. tabakada yapı içi gömünün olmayışı ve I. tabaka da dâhil, sonraki yerleşim tabakalarında, hiçbir yöne dönük olmayan, ancak mezar eşyalarıyla birlikte gömülen 18 adet büzülmüş pozisyonda gömüye rastlanması yerleşme dışı mezarlığın varlığını kanıtlar niteliktedir.

Kaynaklar: Mellaart 1970; Yakar 1991: 151-166.

Kuruçay

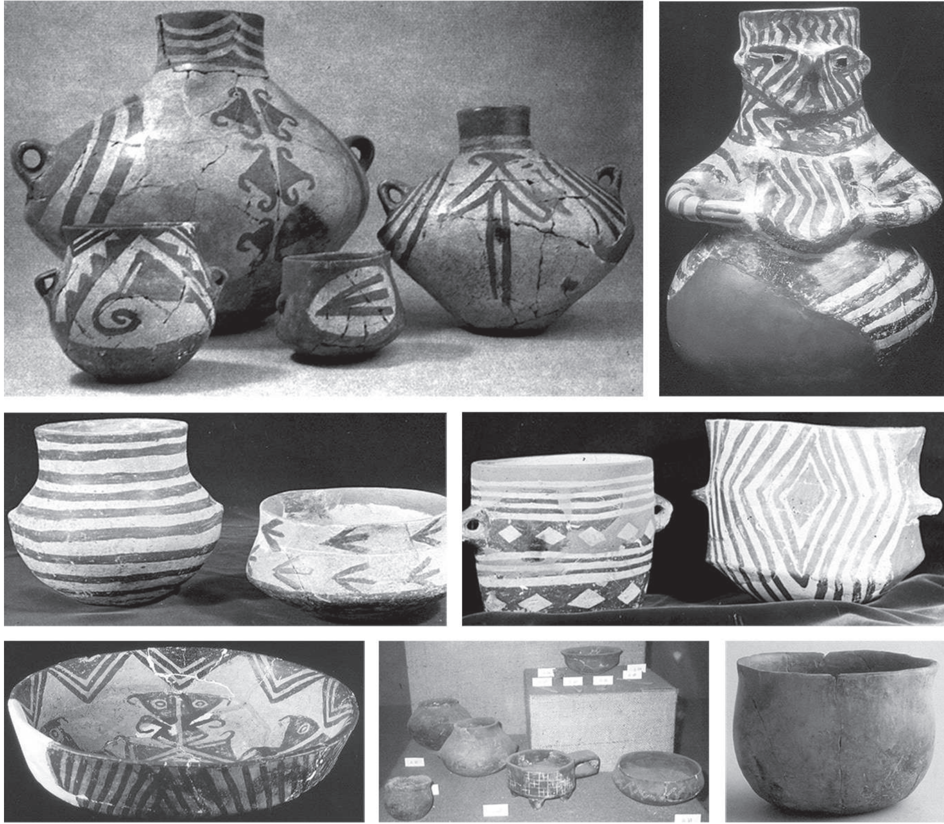
Daha önceki dönemde 11. tabaka yerleşmesinin tahrip olmasını takiben, tahkimli Neolitik köyün batısında yeni bir yerleşme (10. tabaka) ortaya çıkmıştır. Pek çok kez yeniden inşa edilen bu yeni yerleşme, yerleşme sürecinde plan ve ev mimarisi açısından açık bir değişime uğramamıştır. Yine de, 8. tabaka yerleşmesinin yıkılmasından sonra, köy farklı bir mimarî tarz getiren yeni bir çiftçi topluluğu tarafından yeniden inşa edilmiştir (7. tabaka). Taş temelli ve payandalı yeni kerpiç evler, plan ve yapı açısından Can Hasan I 2B mimarisine benzerlik göstermektedir. Evlerin büyüklüğü yaklaşık 20 ila 35 metrekare arasında değişkenlik gösteriyordu; evlerde büyük ihtimalle hücre benzeri alt katların üzerinde başka bir kat daha yer alıyordu.

Kaynaklar: Duru 1994, 2008: 45-48; Umurtak 1994a, 1994b.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 6)

Aktopraklık Höyük ve Ilıpınar VIII çanak çömlek buluntu toplulukları arasında görülen genel benzerlikler ve her iki yerleşmede de impresso mallara rastlanması Güney Marmara bölgesindeki tarımcı toplulukların deniz ötesindeki ve Orta Anadolu Platosu'ndaki topluluklarla zaman zaman değişen yoğunluklarda doğrudan ve/veya dolaylı olarak etkileşim içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Güney Marmara Havzası, Ege kıyı şeridi, Orta Batı Anadolu ve güneybatılı gruplar arasındaki etkileşim ilk tarımcı köyler bu geniş bölge içerisinde aşamalı olarak ortaya çıkmadan önce de mevcuttu. Tahminen, bu sosyo-ekonomik etkileşim, yalnızca çanak çömlek üretimi ve mimarideki yeni eğilimlerin çeşitli yaşam alanlarına yayılmasına değil, aynı zamanda yerel farklılıkların olduğu yaygın bir bölgesel kültür kimliğin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bölgesel kültür kimliğin oluşumu, var olan, ancak birbirine bağlı olmayan toplulukları birleştiren ve kültürel olarak öne çıkan unsurlardan oluşan bir kültürlenme sürecinin sonucu olabilir.

Marmara Havzası ile Göller Bölgesi arasındaki alanda karşılaşılan üç farklı çanak çömlek tarzı MÖ 7. binyılın son çeyreğinden itibaren bir arada var olan üç farklı etno-kültürel oluşumun göstergesidir (Lichter 2005: 66). Kuzeybatı Anadolu'daki sade veya çizgi bezemeli, baskı bezemeli, koyu renkli, açkılı mallar; Batı ve Orta Batı Anadolu'daki sade, kırmızı açkılı mallar ve Güneybatı Anadolu'nun iç kesimindeki krem/devetüyü rengi üzerine kırmızı boyalı mallar, bölgesel kültür sınırlarının dışında az sayıda görülmektedir. Bu üç ana çanak çömlek grubu arasında biçim, yüzey işlemleri ve bezeme açısından rastlanan önemli farklar bu malların birbirinden bağımsız alt bölge geleneklerinin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.

Res. 6: Bir grup Boyalı Hacılar çanak çömleği (çoğu I. tabakadan) (Anadolu Medeniyetleri Müzesinden), Fikirtepe çanak çömlekleri (Aşağı orta) (İstanbul Arkeoloji Müzesi). Ilıpınar X'dan bir kap (alt sağ) (Roodenberg 1999'dan alıntı).

Marmara Havzası çanak çömleği oldukça farklı malzeme, biçim, fırınlama, bezeme (daha çok çizgi ve baskı bezeme) ve renk özelliklerine sahiptir. Kıyı yerleşmelerindeki çömlekçiler nadir olarak astarlı, orta derece fırınlanmış, genelde koyu kahverengi, siyah, kırmızı ve bazen de devetüyü rengi mallar üretmiştir. Aynı şekilde, açkılı özenli mallar, grit ve kum katkılı kaba mallardan daha az üretilmiştir. S profilli basit kâseler bölge içerisinde yaygın bir dağılıma sahiptir. Büyük kulpları olan kutu biçimli saklama kapları, kâseler ve meyvelikler üzerinde karşılaşılan ve "Fikirtepe kültürüne" özgü bezemelerden sayılan dekoratif çizgi, oyma, baskı ve nokta bezeme türleri arasında, ışın benzeri çizgiler, üçgen ve kare çerçeveli düz çizgiler, ip ve basamak motifleri ve noktasal unsurlar da bulunmaktadır.[33] Yontma taş buluntularında obsidiyenden çok, çakmaktaşı hâkimdir ve dilgi, kazıyıcı, delici uçlardan oluşur. Bu aletler daha

33 Kıyı yerleşmelerde ortaya çıkarılan dikdörtgen biçimli kapların, basık ağızlı malların ve S profilli veya dışa çekik ağızlı çanakların, biçim, renk veya bezeme açısından benzerine güney bölgelerde nadiren rastlanabilmektedir. Çanak çömlek ustaları, genelde bir kısım kaplara dikey delikli kulp, memecik ve daha nadir olarak tünel kulp ekliyordu (Roodenberg *ve diğ.* 2003, 2008: 55-56).

önceki Epipaleolitik tipoloji ve teknolojiyle bir parça benzerlik taşır (Harmankaya *ve diğ.* 1997). Bu ve bunun gibi aletler –öğütücüler, eziciler, havan elleri, havanlar, vurgu taşları, çeşitli boyutlardaki keski ve keserler (örneğin, taş yassı baltalar ve açkı taşları)– birbirinden bağımsız köy topluluklarının geçim, üretim ve yapımla bağlantılı faaliyetlerini yansıtır. "Fikirtepe kültürüyle" bağlantılı yerleşmelerin kemik alet buluntuları içerisinde, boynuzdan yapılma alet saplarına ve özgün biçimlerde kemik spatula, kaşık, olta ve bız gibi aletlere rastlanmıştır.

Fikirtepe (Özdoğan 1999: 212-217), Pendik (Özdoğan 1983; Pasinli ve Uzunoğlu 1994), Menteşe (Roodenberg *ve diğ.* 2003) Demircihöyük (Seeher 1987a) ve Ilıpınar yerleşmelerindeki malzeme envanterinde gözlemlenen tipolojik farklar özellikle de mimariyle ilgili alınan ödünç fikirlerin uygulanmasında rol oynayan yerel girişimlerin sonucunda ortaya çıkmıştır.[34] Bazı araştırmacılara göre, Ilıpınar yerleşmesinin kurucuları Yenişehir Havzası'ndan gelmiş olabilir. Marmara Havzası ve Konya Ovası arasında yerleşim düzeninde, yapım tekniğinde ve taş endüstrisinde görülen farklılıklara rağmen, her iki bölgenin üretim, genel tipoloji ve çanak çömlek kullanımında göze çarpan temel benzerliklerin Anadolu'nun kuzeybatısı ile Orta Anadolu arasında yoğun olmasa da bir bağlantının olabileceğine dair haklı nedenler ortaya koyulabilir.[35] Açıkçası, Orta Anadolu'nun güney kısımlarında ortaya çıkan kültürel ve teknolojik etkilere maruz kalan Eskişehir ve Kütahya bölgesindeki köy toplulukları bu etkileri daha kuzeye ve kuzeybatıya taşımış olabilir. Açıkcası, Demircihöyük bu durumla ilgili kesin kanıtlar sunmaktaadır.[36] Dahası, bu iki bölgenin maddi kültür kalıntılarındaki farkların, kuzeybatıdaki tarımcı toplulukların daha güneydeki bölgelere nispeten daha geç bir dönemde yerleşik hayata geçişe başlamasının bir sonucu olduğu veya teknolojiyle ve üretimle doğrudan bağlantılı olan bölgelerarası değişkenlerle ilişkilendirildiği öne sürülebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, Orta Anadolu'dan Marmara Havzası'na kitlesel bir göç yapıldığına dair hiçbir kanıt olmasa da, bahsedilen bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik etkileşim büyük ihtimalle daha erken bir dönemde başlamış ve sonuçta güneyden yeni sosyo-ekonomik eğilimlerin alınmasına yol açmıştır.[37]

Biçim ve teknolojilerin MÖ 7. binyılın sonlarından başlayarak Göller Bölgesinin genelinden batıya doğru yayılmasını müteakiben, Egeli çömlekçiler yüzey, form ve profilde küçük farklarla benzer el yapımı ve kum katkılı mallar üretmeye başlamış-

---

34 Bu durum, üst üste binen veya bir arada var olan ahşap tabanlı (örneğin, Ilıpınar'daki erken evrelerde) çamur levha mimarisini ve kazık dikmeleri açıklayabilir.

35 Thissen, bu yerleşimlerin ve Yenişehir Havzası'nda ortaya çıkan köylerin kurulmasında Konya Ovası ve Eskişehir Havzası (örneğin, Demircihöyükj, Fındık Kayabaşı) arasındaki bölgelerden gelen tarımcıların payı olma ihtimalini göz ardı etmez.

36 Marmara'nın kıyı bölgesini Orta Anadolu'ya bağlayan ovanın batı kesimine yakın bir konumda, Eskişehir'in yaklaşık olarak 25 km batısında yer alan yerleşmede, herhangi bir mimari kalıntıya ulaşılamayan dört alt gruba (A-D) ayrılan bu döneme ait binlerce tarihöncesi çanak çömlek parçası ele geçmiştir. Bk. Seeher 1987a; Yakar 1991: 244-247.

37 Özellikle de kıyıdaki yaşam alanlarını mesken edinen avcı-toplayıcılara ait yontma taş buluntu toplulukları, söz konusu toplulukların Epipaleolitik dönemlerden beri Kuzeybatı Anadolu'nun bu kesiminde yaşamış olabilceği izlenimini vermektedir. Kendiliğinden kurulan gruplar, göçebe çobanların ve çiftçilerin de dâhil olduğu uzun bölgesel kültür kaynaşma sürecinde aşama aşama karmaşık bir soyağacınaortaya çıkarmış olabilir.

tır.[38] Örneğin, Araptepe, Coşkuntepe ve Killiktepe çömlekçileri mineral katkı kullanırken, diğer bölgelerdeki (örneğin, Moralı) çömlek ustaları saman katkısını tercih ediyordu.[39] Hafifçe açkılı dar ağızlı bazen kırmızı astarlı S şekilli çömlekler ve kaplar da en yaygın formlardır. Yalnızca baskı veya boya bezeli birkaç çanak çömlek parçası hâricinde, bu tabakadan çıkarılan çoğu çanak çömlek sadedir.[40] Ege kıyısındaki Ulucak Höyük, Yeşilova, Ege Gübre, Dedecik-Heybeli Tepe ve Çukuriçi Höyük gibi yerleşmelerin maddesel kültür envanterinde büyük benzerlikler vardır. Taş alet envanterinde ise prizmatik çekirdeklerden üretilen çakmaktaşı dilgiler ağırlıktadır ve obsidyen daha az kullanılmıştır. Kıyı bölgesindeki tek renkli el yapımı çanak çömlek biçim, profil, yapı, yüzey rengi ve işlenme biçimi gibi özellikleri bakımından oldukça gösterişsizdir ve MÖ 7. binyıl sonlarından 6. binyılın başlarına kadar olan süre zarfında çok küçük değişimler göstermektedir. Yelşilova'da, en eski yerleşim evrelerinde (III 8-6) kırmızı ve kahverengimsi yüzeyi olan, bir kısmı da krem renkli yüzeyli olan, hamuru mineral katkılı kaliteli mallar ortaya çıkarılmıştır (Derin 2007: 380). Ege kıyı şeridi ve iç bölgelerdeki çoğu yerleşmede bu tür hamurlara, yüzey renklerine ve işlenme biçimlerine rastlanmaktadır. Neredeyse tüm yerel repertuarda, dışa çekik veya yuvarlatılmış düz ağızlı ve küresel gövdeli devrik ağızlı kaplar, dışa çekik ağızlı çanaklar, düz gövdeli kâseler, S şeklinde profili olan derin kâseler, yarı küresel kaplar ve uzun tünel kulplu çömlekler bulunmaktadır. MÖ 6. binyılda, yerleşmenin daha ileri evrelerinde bile, dışa açılan profilli sığ kâselerin, yarı küresel biçimli ve dışa çekik ağızlı kâselerin ve dışa çekik boyunlu kapların yanı sıra, küresel gövdeli, kırmızımsı ve kahverengimsi astarlı, devrik ağızlı kaplar ve S şeklinde profili olan kâseler ağırlıktaydı. Bezemeli mallar, kırmızımsı kahverengi, boyalı tek şerit veya dalgalı çizgiler, bazen de kabartma *bukrania* ve kurbağa motifleriyle kendini göstermeye başlamıştır (Çilingiroğlu 2009: 237-238). Yeşilova repertuarı, en üst yerleşim evresinde (III 1-2) dâhi, çanak çömlekteki değişimin oldukça küçük olduğunu göstermektedir. Çömlekçiler, grit ve/veya mika katkılı ve daha kaba mallarda organik madde içerikli, açık kahverengi ve kırmızı astarlı, tek renkli geleneksel çanak çömleği bu döneme kadar üretmiştir. Uzun boyunlu ve dışa çekik ağızlı kaplar, devrik ağızlı ve yuvarlatılmış düz kenarlı kaplar, düz ve S şeklinde profili olan sığ kâseler ve farklı tipte tünel kulpu olan çanaklar bu dönemin temel formları olarak karşımıza çıkmaktadır (Derin 2007: 380; Çilingiroğlu 2009: 237-238). Genel görünüm, belki de üslup ve yaygınlık bakımından, Trakya, Doğu Ege adaları ve Göller Bölgesiyle etkileşim hâlinde olunduğunun göstergesidir.[41] Göller Bölgesindeki çiftçilerle olan sosyo-ekonomik etkileşim daha

38 Ulucak ve Hacılar'da ele geçen antropomorfik kaplar biçim açısından benzerlikler gösterir (Abay 2005: 78, res. 3).

39 Lichter 2005: 66. Araptepe ve çevresindeki yerleşmelerin yüzey malzemesi içerisinde bulunan seçkin çanak çömlek, kırmızımsı kahverengi ve kırmızı renkli astarlı ve hafifçe açkılanmış tek renkli parçalardan oluşur. Bu parçalar arasında, devrik ağızlı kaplar ve dikey delikli tünel kulp gibi Göller Bölgesinde sıklıkla karşılaşılan kap formları ağırlıktadır.

40 Lichter 2005: 63, res. 2; Abay 2005: res. 4: 3-5; res. 5: 14, 19. Düz, halka ve alçak kütlesel dipli kaplara bazen iki veya daha fazla kulp takılıyordu. Kulp tipleri, dikey delikli tünel kulplar ile delikli memecik, ilmek kulp ve dikey şerit kulplaar arasında değişkenlik gösteriyordu.

41 Moralı'da (Takaoğlu 2004, res. 3, 25) ve Coşkuntepe'de (Seeher 1990, Böl. 1, 22), belirli mal tipleri (örneğin, çizgi bezemeli kapaklı kap örnekleri) Marmara Havzası'ndan ithal edilmiş olabilir. (Lichter 2005: 66). Bk. Lichter,

da sıklaşmış olabilir. Bu durum, Ulucak Höyük (IV. Evre), Hacılar, Höyücek, Kuruçay ve Bademağacı köy mimarisiyle benzerliklere yol açmıştır. Göller Bölgesinde, genel olarak kırmızı ve kırmızımsı-kahverengi mallar, MÖ 6. binyılın ikinci yarısındaki tek renkli çanak çömleğin ayırdedici özelliğidir. Bu kaplardan bazıları, çoğunlukla hayvan kafasına benzer şekillerde tutamaklar ile üretiliyordu. Devetüyü rengi astar üzerine çizgisel ve geometrik unsurlarla bezenen kırmızı boyalı mallar, "kilim deseni" benzeri ve "fantastik" bezemelerin olduğu özgün, ancak kısa ömürlü üslupla birlikte gittikçe yaygın bir hâl almıştır.[42] Omurgalı kâse ve çömlek profilleri, özellikle şişkin gövdeli çömlekler üretilmeye devam edilmiştir (Mellaart 1970: 109-112). Hacılar I çanak çömlekçileri farklı bir hamur ve astar kullanarak, yeni formlar ortaya koymuş ve krem zemin üzerine kırmızı çizgisel bezeme üslubunun hâkim olduğu daha büyük mallar üretmiştir (Res. 6). Kap formları, oval, kare ve dikdörtgen şekli ile bardak, maşrapa ve küçük kâseler arasında değişkenlik gösteriyordu (Mellaart 1970: 130-142). Kırmızı üzerine beyaz boyalı çömleklere ve çizi veya oluk bezemeli geniş kaplara ve antropomorfik çömleklere daha az rastlanıyordu. Daha önceki pişmiş toprak kadın figürinleriyle karşılaştırıldığında, Göller Bölgesinde ortaya çıkarılan 6. binyıl örnekleri (bir kısmı boyalı) daha az çeşit ve anatomik ayrıntı (örneğin, Hacılar) gösteriyordu. Binyılın sonlarına doğru, figürinler, belirgin göğüs ve kısa uzuvlar tercih edilmesiyle birlikte daha da stilize bir hâl almıştır.

Doğu Trakya

Marmara'nın kuzey kıyıları boyunca nispeten alçak arazi geniş düzlüklerle birlikte hafif bir yükselti gösterir. Doğu Trakya'nın batı bölgesi Meriç (Maritsa) ile sınırlanır. Güneydoğu Avrupa'nın bir parçası olan, bölgenin yalnızca küçük bir kısmı deniz seviyesinden 1500 metre yüksekliğe ulaşır. Bulgaristan'da doğan Meriç, geniş bataklık arazileriyle ayrılan ve yetersiz olarak sulanan taşkın ovasından geçerek Marmara Denizi'ne ulaşır. Doğu Trakya'nın ortasında doğudan batıya doğru akan, Meriç'in bir kolu olan Ergene nehri civarındaki tarıma elverişli arazinin büyük bir kısmını oluşturan geniş havzanın hayat damarıdır. Alçak bir biçimde yüzeye uzanan Tekirdağ tepeleri ve Istranca Sıradağları, Marmara ve Karadeniz kıyılarıyla birlikte, bu bölgeyi geniş ve taraçalı düzlük araziden ayıran önemli setlerden yalnızca biridir. Istranca Sıradağları, Boğaziçi'nden geçerek daha doğuya, Aşağı Sakarya'ya kadar uzanır. Aşağı Sakarya boyunca uzanan dağlık bölge, doğuda en batıdaki dağ dizilerine dek devam eden alçak yükseltili parçalanmış platoyu meydana getirir. Ağaçsı bitki örtüsüne, bölge florasında ağırlıklı olarak deniz seviyesinden 300 metre yükseğe kadar olan alanda karşılaşılmaktadır. 600 metreden fazla olan yükseltilerde, yaprağını döken meşe ve *Carpinus Oriental* (Doğu Gürgeni) bitki örtüsünün bir parçasıydı (Yakar 1985b: 72-73). Bu dönemde, Trakya'daki tatlı su kaynaklarının yakınlarında yer alan kıyı bölgeleri ve bereketli sulak araziler, yerleşme için iyi bir yer arayan tarımsal-kırsal

"Central Western Anatolia–Key Region for the Neolithisation of Europe?" http://www.canewproject.org.

42 Bu üslubun en iyi örnekleri, Hacılar IV-III. tabakalarda ele geçmiştir. II. tabakada, çömlekçiler açık kahverengi ve turuncumsu devetüyü renginin ağırlıkta olduğu tek renkli açkılı mallardan resmi olarak sayıca fazla olan yüksek kaliteli boyalı kaplar üretmiştir. Detaylar için bk. Mellaart 1970: 112-119.

toplulukların ilgisini çekmiştir. Bölgenin güney kesimlerinde yer alan tarihöncesi yerleşmelerden olan Baştepe (Gelibolu yarımadası), Hamaylıtarla ve Kaynarca'da, MÖ 7. binyılın sonlarından başlayarak, 6. binyılın başlarından itibaren yerleşme kanıtlarına ulaşılmıştır.[43] Tekirdağ'da, Menekşe Çatağı yerleşmesi de bu dönemdeki yerleşimlere dair açık kanıtlar sunmaktadır (Işın 1995; Işın ve A. Özdoğan 1997; Erim-Özdoğan 2003).

Aşağı Pınar

Orjinalinde orta büyüklükte ve çok katmanlı olan yerleşme geç dönemlere ait bir tümülüs tarafından tahrip edilmiştir. Höyük, Kırklareli'nin güneyinde, Asibeyli köyü yakınlarında, uzun yıllardır akan Haydardere'nin kenarında yer alır. Yerleşmede, Balkan kronolojisinde Orta Neolitik döneme, Anadolu kronolojisinde ise Orta Neolitik-Orta Kalkolitik tekabül eden dokuz tabakaya ulaşılmıştır.[44] 6. tabaka kabaca Karanovo II ve Ilıpınar VI ile çağdaştır; sonraki 5. tabaka Karanovo III-II geçiş dönemine, Proto-Vinca kültürüne ve Hoca Çeşme II yerleşmesine karşılık gelir. Yerleşimin tabakalanması, Karanovo I kültür tabakasıyla başlar, erken Maritsa kültürünün başlamasıyla son bulur. Yerleşmenin kuzey kesimindeki dar alanlarda araştırılan 8. ve 7. tabakada birtakım mimari kalıntılara ve yerleşimi çevrelediği düşünülen hendeğin bir kısmına ulaşılmıştır. Yerleşimin tüm tabakalarında, ahşap kazıklarla desteklenen ocak ve silolar içeren dal örgü evler inşa edilmiştir. Yerleşimcilerin Balkan (Karanovo II kültürü) kökenli 6. tabaka yerleşmesinin dairesel planı İznik'teki Ilıpınar ile benzerlik gösterir. Nispeten iyi korunmuş olan yerleşmede bulunan, yaklaşık 128 metrekare kapalı alana sahip olan ahşap ve dal örgülü evlerden birinde, yükseltilmiş işlik alanlarıyla birlikte, çeşitli depolama, ısınma ve pişirme alanlarının olduğu üç oda ortaya çıkarılmıştır. 5. tabaka yerleşmesi hendekle çevriliydi. Kil tabanlı evlerin, kil sıvalı dal örgülerden inşa edilmiş ince hasır kaplı duvarları vardı.

Kaynaklar: Özdoğan ve Parzinger 1995; E. Özdoğan ve Schwarzberg 2006; E. Özdoğan *ve diğ.* 2007, 2008; Efstratiou; Pavlu 2003; Rosenstock 2005.

Hoca Çeşme

Volkanik Hisarlıdağ'ın kalkerli yamaçlarında yer alan, Ege Denizi'nin eski kuzey kıyısında bulunan yerleşmede etrafı çevrili bir köyün izlerine rastlanmıştır. Alanın büyük bir kısmının ortaya çıkarılmasıyla, yedi mimari tabakadan oluşan dört kültür evresinin olduğu bir yerleşmeye ulaşılmıştır. IV-II. evrelerde oldukça iyi korunmuş mimari kalıntılara ulaşılmıştır. En erken köy (IV. evre) yerleşmesi, çapı yaklaşık 5 metre olan ve ana kayaya oturtulan ahşap zemin üzerinde inşa edilen yuvarlak ya-

43 Bölgedeki tarihöncesi araştırmalar için bk. Özbek 2008; 2009.

44 6. takabada yerleşmeyi MÖ 6. binyılın ikinci çeyreğine koyan dört tarih (bunların üçü yanmış tahıl ve tohumlardan elde edilmiştir) ortaya çıkarılmıştır (E. Özdoğan ve Schwarzberg 2008: 21-22). 6. yerleşme tabakasına ait tek örnekten (Bln-4996: MÖ 5840-5730) de anlaşıldığı üzere, köy MÖ 6. binyılın ilk çeyreğinde kurulmuş olabilir. Esasında, yerleşmenin kuzeydoğu kesiminde (AP 6 ve AP7 tabakası) daha eski yerleşme kanıtları mevcuttur. Bk. Reingruber ve Thissen 2005: 322; Karul *ve diğ.* 2003: 22; Karul ve Bertram 2005; Özdoğan 2001.

pıların izlerini sunmuştur.[45] Birkaç aralıklı, yuvarlak kulübeden oluşan erken köy yerleşmesinin çevresi taşlardan yapılma büyük bir duvar ile çevriliydi.[46] Kulübelerin çevresindeki kazıklar, sazdan yapılmış çatıyı desteklemektedirler. Kulübelerin ikisinde, taban seviyesinin neredeyse 1 metre altına kadar oyulan silolar vardı. Sonraki yerleşim evresinde (III) nispeten benzer bir köy mimarisi bulunuyordu: kil sıvalı tabanlı yuvarlak dal örgü kulübeler. Evlerden biri, 10 metrelik büyüklüğüyle ve sonradan kırmızıya boyanan kil sıvalı sarı tabanıyla öne çıkmaktadır. Karbon örneklerinden elde edilen dört radyokarbon tarihi, yerleşmeyi MÖ 6. binyılın ilk çeyreğine yerleştirir. Dikdörtgen evlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, kabaca MÖ 6. binyılın başlarına/ortalarına tarihlenen II. evre köy yerleşmesinin planı değişmiştir. Köy mimarisi, Trakya'nın iç bölgelerindeki yerleşmelerde görülen yeni özellikler kazanmıştır. Yine de, köyün bölgesel kültür yapısı değişime uğrasa da, yerleşmenin çevre duvarı eski durumunu korumuştur. Başka bir deyişle, inşa edilişinin altında yatan temel nedenler, kuzey/kuzeydoğu bölgelerdeki yerleşimciler bölgeye ulaştıktan sonra da önemini yitirmemiştir. Dal örgü yapıların tabanlarında, yüksek yaşam alanları, işlik alanları ve platformlar bulunduğu görülmüştür.

Kaynaklar: Özdoğan 1998, 1999; Karul ve Bertram 2005.

Gökçeada

Gelibolu Yarımadası'ndan 17 km uzaklıkta yer alan adada, Trakya'ya bakan kıyılarda bir tarihöncesi yerleşimin kalıntılarıyla karşılaşılmıştır. Adanın batı kıyısından 2.5 km kadar içeride bulunan alçak yükseltili Uğurlu höyüğünde, 100 metrekarelik bir alanda yüzeyde Neolitik çanak çömlekler ele geçmiştir. Çanak çömlekler arasında, ince cidarlı, kırmızı astarlı mallar ağırlıktadır. Çok küçük bir kısmı ise siyah astarlı çanak çömlekten oluşur. S profilli kâseler, dikey olarak yerleştirilmiş tünel kulplar, geniş ağızlı çömlekler, düz ve halka dipli çanaklar da dâhil, hem şekil hem de renk özellikleri bu çanak çömlek sınıfını Batı Anadolu mal grupları arasına koymaktadır. Bu mal gruplarına, Göller Bölgesinde ve Doğu Ege Havzasında da yaygın olarak rastlandığı kaydedilmiştir.

Kaynaklar: Erdoğu 2005; Harmankaya ve Erdoğu 2003.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Kazılan ve yüzey araştırması yapılan yerleşmelerde karşılaşılan malzeme envanterleri, Trakya'nın Balkanlardaki Karanovo kültürünün coğrafi yayılım alanı içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Yine de, Doğu Trakya'nın güney kıyıları, küçük göç veya yer değiştirme hareketleriyle birlikte, Ege'nin diğer tarafıyla kurulan deniz ilişkileri

45 Köy yerleşmesi MÖ 6. binyılın başlarında veya daha erken bir dönemde kurulmuştur. II: evre için yapılan radyokarbon hesaplaması, MÖ 5900 tarihini, II. evre için yapılan hesaplama ise MÖ 5800 tarihini vermiştir. Bk. Thissen 1999, 2000, 2005: 38. Hoca Çeşme IV evresi Troya'daki Kumtepe'nin ve Gelibolu Yarımadası'daki Karaağaçtepe'nin taban seviyesiyle çağdaştır. Bu ve benzer yerleşmeler için bk. Clemens Lichter, "Central Western Anatolia–Key Region for the Neolithisation of Europe?" http://www.canew project.org.

46 Kuzeyde çıkıntı yapan ana kaya üzerine inşa edilen duvar 1.2 metre kalınlığındaydı (Özdoğan 1998: 86, res. 3-4). Sonraki köy yerleşme evrelerinde (III-II), duvar, muhtemel yenilemeler dışında, göze çarpan bir değişikliğe uğramamıştır.

yoluyla kültürel etkilere maruz kalmış ve özellikle de çanak çömlekte Batı Anadolu özelliklerini yansıtan kısa ömürlü bir yerel malzeme envanteri geliştirmiştir. Hoca Çeşmenin alt tabakaları ve Gökçeada'da rastlanan çanak çömlekte de, yüzey işlemleri ve form (örneğin, S şekilli profil) bakımından Batı Anadolu özellikleri göstermektedir.[47] Yerel bir üslubu olan Hoca Çeşme IV. evre çanak çömlek repertuarı, bir sonraki yerleşme evresinde (III. evre) de hiçbir değişiklik yapılmadan üretilmeye devam edilmiştir. Repertuar oldukça homojendir. Hafif kıvrımlı boyunsuz çömlekler, ince cidarlı ve iyi fırınlanmış siyah ve kırmızı renkli, kaliteli astarlı kaplara oranda daha fazla görülür (Karul ve Bertram 2005: 120-122, res. 2-4). Doğu Ege adalarındaki (Kios'daki Agio Gala) çoban grupları tarafından üretilen veya Gökçeada'da karşılaşılan tünel kulplu, S profilli, parlak kırmızı yüzeyli bir kısım kaplar Anadolu'nun Ege kıyılarında üretilen mallarla benzerlik taşır (Lichter 2005: 63). Hoca Çeşme'nin erken yerleşim evresindeki mimarisi, özellikle de iri taşlardan yapılma çevre duvarı incelendiğinde, yerel olarak gelişmiş bir yapı üslubu olduğu görülecektir. Bu kıyı yerleşmesinin kurucularının tarımı bildiği gerçeği, kurucu grupların Anadolu'nun Ege kıyılarından göç eden tarımcılar olduğu anlamına gelmez. Batı Anadolu'daki endüstrilerle bağlantılı teknolojinin, maddi kültür tipolojilerinin ve tarımın Ege üzerinden batıya aktarılması, küçük toplulukların karşılıklı kız alıp vererek kurduğu sosyo-ekonomik ilişkiler sayesinde mümkün olmuştur. Esasında, Trakya'nın Ege kıyılarında bulunan Makri'de Anadolu üslubunda Geç Karanovo I tarihli bir kil figürin parçası bulunması (Efstratiou 1993: res. 10 C), Ege Havzasındaki topluluklar arasında sosyal etkileşim olduğu tezini desteklemektedir.

Kuzey Ege kıyısında, mimarisiyle ve kırmızı ve kırmızımsı kahverengi olan, lale benzeri, uzun boyunlu derin fincanları, silindir boyunlu ve kabartma kulplu küresel çanakları ve yarı küresel tabaklarıyla öne çıkan Karanovo I-II kültürü, yerel repertuarın yerini alan ve Balkan izleri taşıyan yeni bir malzeme envanteri ortaya çıkarmıştır. Kırmızı üzerine beyaz boyalı dama motifleri ve ağ benzeri motiflerle ve sarkık üçgenlerle doldurulan şerit bezemeler Balkan gelenekli bezemenin genel özelliğidir. Karanovo kültürünün son evrelerinde, boyalı bezeme daha nâdir bir hâl almıştır. Aşağı Pınar'da, 8. tabaka yerleşimcileri, koyu renkli, ince cidarlı, astarlı, kahverenginin farklı tonlarında mallar üretiyordu. Yerleşme, Karanovo I bölgesel kültür yerleşimlerinin en doğudaki temsilcisidir. Sonraki iki tabakada (5. ve 6. tabakalar) üretilen çanak çömlekler önemli değişimler göstermemektedir. Yerleşmenin 6. tabakasında yer alan ve Karanovo II ile bağlantılı olan maddi kültür içerisinde Anadolu üslubuna (örneğin Ilıpınar VI) benzer formlarda birkaç kaba ulaşılmıştır. 5. tabaka yerleşmesinde, köyün malzeme envanteri Ptoro-Vinca özellikleri ortaya koyar.

Hoca Çeşme'deki II. yerleşim evresinde, Trakya'nın iç bölgelerine özgü yeni bir çanak çömlek üslubuyla birlikte (örneğin, kırmızı astarlı ve beyaz boyalı) yeni bir mimari üslup da ortaya çıkmıştır.[48] Yeni çanak çömlek topluluğu, yüzey rengi, bi-

47 Arkeologlara göre, yerel buluntu topluluklarındaki S profilli ve dışa çekik ağızlı kaplar Anadolu'da gelişen bir üslubu yansıtmaktadır. Bk. E. Özdoğan ve Schwarzberg 2008: 21-22.

48 Hoca Çeşme'ye en yakın Karanovo I yerleşmeleri, Doğu Rodop bölgesindeki Krumovgrad ve Kırcaali'dir. Bk. Özdoğan 1998. Stefanova'ya göre, Krumovgrad'da Hocaçeşme I-II evrelerindekine benzer olan iki çanak çöm-

çim, boya bezeme ve fırınlama tekniği bakımından farklılık gösteren çok çeşitli mal gruplarından oluşmaktadır (Karul ve Bertram 2005: 123-126, res. 5-6). Mal grupları arasında, Trakya/Batı Bulgaristan form ve bezemesi (örneğin, Karanovo I/II üslubunda parlak kırmızı yüzey üzerine beyaz renkli veya Karanovo III üslubunda parlak bezemeli veya kazıma bezemeli mallar) kültürel değişimleri beraberinde getiren yeni yerleşimcilerin zamansal ve mekânsal geçmişinin de göstergesidir. I. evre çanak çömlek topluluğunda, bir önceki evreye göre daha az sayıda, impresso bezemeli çanak çömlek ve kazıma bezemeli mallar bakımından daha fazla sayıda mal örneği bulunmaktadır (Karul ve Bertram 2005: 126, res. 7). Bazı kapların şekli ve kulpları, Doğu Marmara kıyılarında (Geç Fikirtepe ve Pendik evreleri) karşılaşılan mallarla benzerlik taşımaktadır.

Kilikya

Bu dönemde Kilikya'nın çiftçiler için önemli olmasının nedeni, yalnızca nemli bir iklime ve büyük bereketli arazilere sahip olması değil, aynı zamanda coğrafi konumu sebebiyle her yönden ulaşılabilir olması ve kara yollarıyla bağlantı sağlanmasıydı. Tarsus üzerinden geçen yol Külek Boğazı'nı geçerek, Çukurova'yı Orta Güney Anadolu'ya bağlıyordu. Belen, Kilikya'yı Amanoslar üzerinden Kuzeybatı Suriye'ye bağlayan bir ana yol görünümündeydi. İskenderun Körfezi boyunca uzanan kıyı şeridinde, Amanos'ta doğan kaynak sularından dolayı büyük miktarda su olsa da, toprak oldukça ince katmanlı ve çoğu bölgede çakıllı kumla örtülüdür. Kilikya'nın bu kesiminde, yerleşme yoğunluğu MÖ 4. veya 5. binyıldakine kıyasla daha azdır (Steadman 1994: res. 1)

Yumuktepe-Mersin

MÖ 6. binyılda aralıklı olarak iskân edilen yerleşmede şiddetli bir yangın yaşandığından, Garstang'ın kazı yaptığı XXVI tabaka tahrip olmuştur.[49] Bu olayın sonrasında, bir grup çiftçi bölgeye yerleşmiş ve tahrip olmuş köyü (XXV. tabaka) yeniden kurmuştur. Son yıllarda, höyüğün kuzeybatı bölümünde yapılan kazılar Geç Neolitik ve Son Neolitik yerleşmesine dair daha fazla bilgi edinilmesini sağlamıştır. MÖ 6. binyılın başlarından beri, Yumuktepe yerleşimcilerinin yerleşmenin kenarına ev inşa etmek için taraçalar yaptığı görülmektedir. Yeni mimari tarz ve yapım tekniği (örneğin, duvarları her iki taraftan yuvarlatılmış dik çatılı ev planı), özellikle de kerpiç ve iri taşların kullanılması, yerleşimcilerin dışarıdan gelmiş olabileceğini göstermektedir. XXIV. tabaka yerleşmesinde, yapıların arasındaki boşlukların yuvarlak silolara ayrıldığı, taş temelli, dikdörtgen biçimli evler bulunuyordu. Köylüler tarıma dayalı bir geçim ekonomisini benimsemişti. Evlerde birkaç gömüye ulaşılmıştır. XXIII.-XX. yerleşim tabakalarında, bir kısmında kil sıvalı tabanların ve yuvarlak fırınların olduğu, yamuk veya dikdörtgen biçimli kerpiç evlerin taş temellerine ulaşılmıştır. Sonraki tabakalarda (XIX-XVII tabakaları) yuvarlak, fırın benzeri bir yapı ve çevre duvarının

lek parçasına rastlanmıştır (1998: 2: 2-3).

49 XXVI. tabakadan alınan iki karbon değeri yerleşmeyi MÖ 6. binyılın ilk çeyreğine yerleştirmektedir. Tekli bir sonuç, XXIV. tabaka yerleşmesini MÖ 6. binyılın ikinci çeyreğine koymaktadır.

temellerinin (XVIII.-XVII. tabakalar) olduğu az miktarda mimari kalıntı gün ışığına çıkarılmıştır, ancak herhangi bir ev planına ulaşılamamıştır.

Kaynaklar: Garstang 1953; Caneva et al. 2006.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Oldukça yetersiz olan malzeme envanteri buraya yerleşen çiftçilerin bölgesel kültür kimliğine dair çok fazla ipucu sunmamaktadır. XXIV. tabaka çanak çömlekleri arasında, bir kısmı siyah üzeri beyaz inküriste ve az miktarda Hassuna tarzı krem üzeri kırmızı boyalı ve çizgi bezemeli örnek bulunmaktadır. Kırmızı astarlı, açkılı veya açkısız, tek renkli veya boyalı olarak üretilen çanak çömlek grupları, bölgeyi bu çanak çömlek tarzıyla tanıştıran yerleşimcilerin kendilerinden önce bölgeye gelen ve siyah astarlı mallar üreten insan gruplarından farklı bir kültürel kökene sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sonraki tabakalarda (XXIII-XX), çanak çömlek repertuarında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bir kısım mallara uygulanan bezeme tarzı daha önceki tabakadakinden (XXIV. tabaka) çok da farklı değildir (Garstang 1953: res. 52-53). Yine de, az da olsa boyalı Halaf mallarını andıran, önceki tabakalarda az sayıda olan çanak çömlek örnekleri XX. tabakadan itibaren artış göstermiştir. Güney Anadolu kökenli (Can Hasan, Çatalhöyük, Hacılar) bir kısım Erken Kalkolitik çanak çömleğinin varlığı bu iki bölge arasında etkileşim olduğunun göstergesidir. XIX-XVII. yerleşim tabakalarında, birkaç "ithal" Halaf malı örneğine rastlanması, Amanos ve Anti Toroslar'ın ötesindeki bölgelerle etkileşim olduğunun kanıtıdır.

Güneydoğu Anadolu Dağ Etekleri ve Düzlük Alanları

Yerleşim düzeniyle Dicle ve kolları çevresindeki yaşam alanlarının jeomorfolojisi karşılaştırıldığında, Akeramik Neolitik dönemin sonrasında insan kaynakları ve yerleşim ilişkisinin değiştiği görülmektedir. Muhtemelen MÖ 7. binyılın sonlarına doğru daha güneydeki alanlardan bölgedeki yaşam alanlarına gelen Çanak Çömlekli Neolitik tarımcı toplulukları ekilebilir arazilere ve tatlı su kaynaklarına yakın olan daha önce iskân edilmiş yerlerde (Çayönü) yaşamaya devam etmiştir. Halaf kültürüyle akraba kırsal-tarımsal toplulukların ortaya çıkışıyla birlikte, bölgedeki yerleşim yoğunluğu özellikle de büyük nehir vadilerindeki yaşam alanları boyunca daha da artmıştır. Türkiye'de Aşağı Fırat vadisi boyunca uzanan araziler başta olmak üzere, düzlük alanlarda yapılan arazi çalışmaları Güneydoğu Anadolu'daki yaşam alanlarına yerleşen Erken Kalkolitik yerleşimcilerin sosyo-ekonomik özelliklerini ve teknolojik gelişimlerini aydınlatma hususunda başarılı olmuştur. Suriye sınırında yer alan büyük çağdaş yerleşmelere ek olarak, Kazane Höyük ve Tell Kurdu, Halaf kültürünün, ekonomisinin ve sosyal örgütlenmesinin anlaşılmasına katkıda bulunan başlıca yerleşmeler arasındadır.[50]

50 Urfa'nın güneyinde bulunan, 100 hektar büyüklüğündeki bu çok dönemli höyük Erken Kalkolitik'te de iskan edilmişti. 1996-1998 yılları arasında üç sezon boyunca kazılan geçiş dönemi ve orta ve geç dönem evreleri Güneydoğu Anadolu'da Halaf kültürünün dönemsel özelliklerini sunmaktadır (Pollock ve Coursey 1999). http://bingweb.binghamton.edu/~rbernbec/introduction.html.

Çayönü

Halaf kültür grupları bölgeye varmadan önce, yeni bir çiftçi grubu yerleşmenin kuzey kesimine yerleşmiştir. Kazılan alanda (950 metrekare) taştan teras duvarları ve dikdörtgen taş temel dizileri ortaya çıkarılmıştır. Öyle görünüyor ki bu küçük Geç Neolitik yerleşmenin sakinleri birbirine bitişik çok odalı evlerde ikamet etmişti.[51]

Kaynaklar: Parker ve Creekmore 2002.

Boztepe

4 metre kalınlığa kadar ulaşan kültür dolgusunun olduğu nispeten küçük olan höyük Bismil'in 8 kilometre kadar doğusunda küçük bir doğal yükselti üzerinde bulunur. Yerleşim kenarında yıl boyu akan bir su kaynağının oluşu, bu dönemde yerleşimin kurulma nedenini açıklamaktadır. Yerleşimin kurucuları, Dicle'nin suladığı alçak yükseltili alüvyal ovalardaki verimli topraklara kolayca ulaşabiliyordu. Yerleşimin ortasındaki yüksek toprak alan höyüğün aşağı kısımlarında ikamet eden yerleşimciler tarafından mezarlık alanı olarak kullanılıyordu. Kazılan alanlarda açık bir yerleşim planı ortaya çıkarılamamış olsa da, mezar eşyalarıyla birlikte karşılaşılan dört büzülmüş pozisyondaki gömü, köydeki –daha çok mezra veya çiftlik yerleşkesi görünümündeki alan– yerleşimcilerin Halaf kültürüyle akraba olduğunu göstermektedir.[52]

Hakemi Use

Bismil'in 12 km güneydoğusunda yer alan, dört metre yükseklikte bulunan höyük, Dicle Nehrinin eski yatağının güney kıyısında, deniz seviyesinden 544 metre yüksekte konumlanmıştır. Salat Cami Yanı yerleşmesinden hemen sonraya tarihlenen kısa ömürlü yerleşme (MÖ 6100-5950 civarı) Hassuna-Samarra kültürüyle akraba küçük bir topluluk tarafından iskân edilmiştir (bir önceki bölüme bakınız). III. dönem yerleşimcileri, fırını dışarıda olan kerpiç duvarlı dikdörtgen biçimli evlerde (bir kısım yuvarlak kulübe de vardır) yaşamış, tarımla ve Dicle'de balık tutarak geçimini sağlamıştır. Beş mimari tabakanın ortaya çıkarıldığı Geç Neolitik köy MÖ 6. binyılın başlarında terk edilmiştir. Yerleşmenin çanak çömlek repertuarında, standart tek renkli Hassuna çanak çömleği, boyalı (iyi açkılı Samarra malları) ve astarlı mallar, bir kısmı turuncu renkli kaliteli kaplar ve koyu renk açkılı çanak çömlekler bulunuyordu. Tüm yerleşme tabakalarında tipik Hassuna kabı olan "Husking Tray"lere rastlanmıştır. Balikh Vadisi'ndeki Tell Sabi Abyad örnekleriyle birtakım benzerlikler gösteren bitumen ile boyalı kaplar bu dönemde bölgeler arasında geniş çaplı ilişkiler olduğuna işaret etmektedir. Mezar eşyalarıyla birlikte rastlanan çok sayıdaki büzül-

51 Çanak Çömlekli Neolitik köyde yerleşmeyi MÖ 6. binyıla kadar tarihleyen iki radyokarbon tarihi saptanmıştır. Ayrıntılar için bk. Erdoğu *ve diğ.* 2003.

52 Boztepe'nin çanak çömlek buluntu topluluğunda, düz kenarlı, dışa açılan gövdeli sığ kâseler, küresel devrik ağızlı ve boyunlu kaplar ve çok sayıda minyatür kap bulunmaktadır. Yaygın olan bezemesiz kapların yanı sıra, kap ağızlarının iç kısmı üzerinde kırmızı kavisli bezeme ve krem rengi astar üzerine boyanmış kırmızı baklava veya siyah renkli devamlı ağ motifleri vb. Halaf motifleriyle benzer kaplar da vardır. Uzun boyunlu hayvanların geçişini betimleyen boyalı motifler en çok dikkat çeken bezemeler arasındadır. Bk. Parker ve Creekmore 2002. Bu kültürün bölgede ortadan kalkışına dair bilgi edinmek için bk. Bréniquet 1996.

müş pozisyondaki gömü, yerleşimcilerin bazı zamanlarda yapı içi gömme geleneğini gerçekleştirdiklerini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar: Tekin 2005, 2006.

Girikhaciyan (Gerikihaciyan)

Neredeyse yuvarlak şekilli olan 3 metre yüksekliğindeki höyük, Diyarbakır'ın 40 kilometre kuzeybatısında, Dicle ve Fırat'ın kolları arasındaki yüksek arazilerde, Ergani yakınlarında bulunur. Arkeolojik veriler yerleşmede Halaf kültürüyle akraba kırsal-tarımsal bir topluluğun yaşadığına işaret etmektedir. Köylüler sıvalı tabanlı yuvarlak kulübelerde yaşıyordu. Besi hayvancılığıyla uğraşan çiftçiler buğday, arpa, baklagil ve keten tohumu ekiyordu. Koyun, keçi, sığır ve domuz kalıntıları hayvancılığın yapısına dair fikir sunmaktadır.

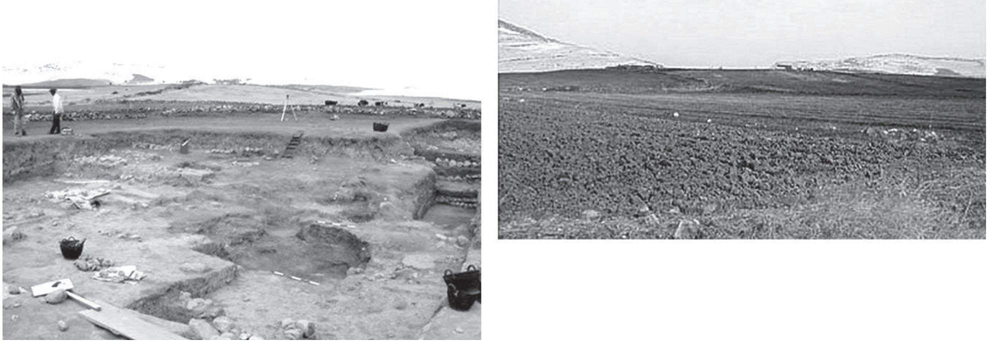
Kaynaklar: Watson ve Leblanc 199; Yakar 1994: 11.

Domuztepe (Res. 7)

Kahramanmaraş'ın güneyinde, alçak yükseltili sıra halindeki tepelere bitişik olan bir alüvyon ovasının kenarında bulunan yerleşme, 20 hektarlık büyüklükle bölgedeki en büyük Erken Kalkolitik yerleşmedir.[53] Yerleşim tabakaları bugünkü ova yüzeyinden yaklaşık 2.5 metre aşağıda yer almaktadır. Domuztepe'deki mimari kalıntılar arasında, sıvalı ve/veya oldukça sıkıştırılmış çakıl taşı tabanları olan yuvarlak biçimli kulübeler ile doldurulmuş ve kırmızı killi toprak içine yerleştirilmiş yapılardan oluşan teraslar bulunmaktadır. Bu yöntem, araziyi genişletmeye veya yeni yapılara hazırlamaya yardımcı oluyordu. Yerleşme içerisindeki iyi korunmuş katmanlardan birinde, küçük, yuvarlak bir kulübe, iki doğrusal duvar taraçalardan birine açılmış büyük bir çöp çukuruna bağlandığı gözlenen bir kanal ortaya çıkarılmıştır.[54] Köyün belirli kısımlarında yer alan, kırmızı kil ve sıvalı dolgu üzerine inşa edilmiş olan yapılar yerleşimcilerin topraktaki nemi etkisiz hâle getirmek için hangi önlemlerin alınacağını bildiğine işaret etmektedir. Belirsiz bir tabaka içerisinde dikdörtgen biçimli bir yapıya rastlanması, yerleşimcilerin bu tarz ev planını da bildiğini gösterir. Aslına bakılırsa, yerleşimin son tabakasında, çok kez yeniden inşa edilmiş olması muhtemel olan, birbirine bitişik çok sayıda dikdörtgen biçimli yapıya ulaşılmıştır. MÖ 6. binyılın ortalarına tarihlenen Erken Halaf tabakasının ortasında, fırın, ocak ve toplu şekilde gömülmüş gömülerin olduğu kırmızı killi yapay bir teras olduğu görülmüştür. Bu terasın dört bir tarafı, obsidyen objelerin, mühürlerin, taş aletlerin ve simgesel bezemelerle boyanmış çanak çömleklerin ele geçtiği uzun basit açmalarla çevrilidir. Kaplardan birinde, ağaç, iki adet başsız beden, akbaba benzeri kuşlar, izole bir baş ve elinde dik bir obje tutan, ayakta duran büyük bir figür vardır. Arkeologlara göre, bu sahnede bir ölü gömme ritüeli veya unutulmaz bir savaş anı betimlenmiş olabilir. 20

53 Muhtemelen MÖ 7. binyılın sonlarından itibaren iskân edilen yerleşme, yerleşimcisi olduğu Halaf kültürüyle akraba olan topluluk tarafından MÖ 6. binyılın ortalarında terk edilmiştir. Bk. Carter 2002; Carter *ve diğ.* 2003; Campbell 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008. Nevruzlu yerleşimi için bk. Gürdil 2002

54 Çukurda, hayvan kemiklerinin yanı sıra, çanak çömlek parçaları, taş aletler, kemik aletler, kulplu obsidyen ayna ve dikdörgen biçimli damga mühür ele geçmiştir.

Res. 7: Domuztepe.

santimetre yüksekliğinde olan figürin benzeri kapta, renkli giysileri veya dövmeleri olan, bir gözü kabın dışa çekik boynunda stilize bir kadın figürü betimlenmektedir. Daha geç bir dönemde açılan büyük gömü çukuru veya diğer bir deyişle "ölüm çukurunda" yaklaşık 40 kişiye ait olan eklem yerlerinden ayrılmış kemik kalıntıların ve çok sayıda hayvan kemiğinin olduğu ritüel veya mezar buluntusuna ulaşılmıştır. İnsan ve hayvan kemikleri aynı döneme kesin bir şekilde tarihlenemese dahi, hiç değilse hayvan kalıntıları olasılıkla yerel kült geleneklerine ilişkin ziyafetlerle bağdaştırılabilir. "Ölüm çukurunun" kuzeyindeki bölgede, erken Halaf yerleşim evreleri görülmüştür. Mimari geçiş evresinde "ölüm çukurunun" doldurulması ve yapıların çevresindeki alanın temizlenmesi, yeni bir kırsal-tarımsal topluluğun varlığını göstermektedir. Yeni topluluğun üyeleri köyün temizlenen kısmında açık avlulu çok sayıda dikdörtgen biçimli ev inşa etmiştir. Sık sık yenilenen ve yeniden inşa edilen evlerde fırınlama ve yemek pişirme faaliyetinin gerçekleştirildiği çatı ile örtülü bir alan da bulunuyordu. "Faaliyet I" alanının güney ucunda da kayda geçirilen dikdörtgen taş mimarinin olduğu üç evre, köy nüfusunun MÖ 6. binyılın birinci veya ikinci çeyreğinde artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Dikdörtgen biçimli odaların/yapıların üzerinde bulunan toprak birikintisinde, mühüre benzeyen, obsidyenden yapılma küçük kolye ucu ve koç başına benzer parça da dâhil olmak üzere, çok çeşitli eserlerle karşılaşılmıştır. Höyüğün güneydoğusunda ve kuzeyindeki mimari kalıntılar köyün sahip olduğu büyüklüğe dair fikir vermektedir.

"Ölüm çukuruna" dönecek olursak, buranın doldurulduğu ve insan ve hayvan kafataslarının ve birkaç yeni doğmuşa ait kemiğe rastlanan, ikincil kontekse ait kül ve insan kalıntıları içeren küçük çukurlar açıldığı görülmektedir. Kullanılmayan "ölüm çukurunun" çevresinde bu tür küçük çukurlara rastlanmış olması, köyde olan kültürel ve/veya sosyo-ekonomik değişimlere rağmen geleneksel ritüel faaliyetlerin devam ettirildiğini gösterir.[55] Tüm alanın –sonraki dönemde yaşam alanına dönüştürülen

55 Kafatası baş yana bakar şekilde, oldukça dikkatli bir biçimde gömülmüştü. Altında sıva parçaları oluşu, kafatasının bir sepet içerisine koyulduğuna işaret etmektedir. Yan tarafta bulunan kafatası yan kemiği, "ölü çukurundaki" diğer kafataslarına benzer şekilde çıkarılmıştı. Ölü gömme gelenekleri için Domuztepe kaynaklarını inceleyiniz.

yapay teras, "ölü çukuru" ve "kafataslı çukurlar" da dâhil– bir nevi kutsal alan niteliği taşıdığı neredeyse kesindir.

Kaynaklar: Carter 1995, 1996, Carter *ve diğ.* 2003; Carter ve Campbell 2006; Campbell 1997, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008; Campbell ve Healey 1996; Healey 1997; Campbell *ve diğ.* 1999; Akkermans 1989a.

Nevali Çori

Yerleşme, MÖ 6. binyılın son kesiminde (VI. tabaka), bir grup tarımsal-kırsal yerleşmeci tarafından yeniden iskân edilmiştir. Saman katkılı, boyalı ve tek renkli çanak çömlek buluntu topluluğu, damga mühür ve mimari kalıntılar yerleşmecilerin Halaf ile bağlantılı okduklarını doğrulamaktadır. İkisi uzun, dar ve dikdörtgen biçimli olarak yapılmış, genel olarak depo amacıyla kullanılmış olan orta büyüklükteki yuvarlak biçimli üç kulübeye ait kalıntılar Orta Halaf dönemi topluluğunun oldukça küçük olduğunu ortaya koymaktadır. Yaşam ve depolama alanlarının olduğu ev kalıntılarında yapılan kazılar, evlerde muhtemelen iki hânenin barındığını ve toplamda 20 veya daha az ev inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Yerleşmenin iki yüzyıl kadar sürdüğü düşünülse de, mimari katmanların derinliği, az sayıda gömünün ele geçmesi ve küçük buluntuların niteliği, sekiz kuşak boyunca devam etmiş kesintisiz bir köy yerleşmesi izlenimi vermemektedir.

Kaynaklar: Becker 2007; Yakar 2009.

Çavi Tarlası

Urfa'nın Siverek ilçesinde, 17 hektarlık bir alanda bulunan bu düz yerleşim, Fırat'ın kollarından birine hâkim bir konumda yer alan doğal bir yükselti üzerinde uzanmaktadır. Halaf yerleşimini gözler önüne seren 3.5 metre kalınlığındaki Erken Kalkolitik mimari kalıntılarda beş evreli bir tabakalaşmayla karşılaşılmıştır. Kazılarda, 13'ü yuvarlak planlı, geriye kalanı tahıl ambarı olarak kullanılmış olan, dikdörtgen veya yuvarlak şekilli, küçük ek yapılardan oluşan, toplamda 20 adet yapı ortaya çıkarılmıştır. Yuvarlak kulübelerin ek yapıları depolama amaçlı kullanılmış olabilir. Kulübeler arasındaki faaliyet alanlarında fırın ve ocak gibi mimari unsurlar olduğu görülmüştür. 50 ila 70 cm kalınlığında duvarları olan yuvarlak kulübeler, kerpiçten yapılmış olup taş temel üzerine kerpiç duvar tekniğinin olduğu daha geç bir döneme aittir. En büyük kulübe 5 metre, en küçük kulübe ise 2.5 metre çapındadır. Evlerin bazılarına batı cephesinden giriliyordu. 1. tabaka kulübelerinde, daha önceki tabakalarda rastlanan dikdörtgen biçimli ek yapılar bulunmuyordu. 2. tabaka, 28 metrekare büyüklüğündeki dikdörtgen yapı ile 4 metrekare büyüklükte hücre benzeri yapılardan oluşuyordu. Olasılıkla bu yapı ortak bir depolama alanı olarak kullanılıyordu. Bu yapının başka bir amaçla inşa edilmiş olma ihtimali de vardır. Köyde, içinde gömülerin büzülmüş pozisyonda olduğu 18 adet mezara ulaşılmıştır. Bu gömülerin bir kısmı, obsidyen ve çakmataşından yapılma aletler ve birkaç kap kaçak ile birlikte defnedilmiştir.

Kaynaklar: von Wickede ve Herbordt 1988; Schaffer ve Boessneck 1988; Yakar 1991: 70-72.

Kurban Höyük

6 hektar büyüklüğe sahip olan çok dönemli ikiz höyük, Urfa'nın kuzeyinde, Bozova'ya yaklaşık 15 kilometre uzaklıkta, bozkır örtüsü ile Doğu Torosların kesişiminde, Fırat'ın güney kıyısında bulunur. Halaf kültürüyle bağlantılı olan kırsal-tarımsal yerleşimci topluluğu, MÖ 6. binyılın ikinci yarısında (VIII. tabaka) güney höyükte Erken Kalkolitik köyü kurmuştur. Yaşam alanının dışına gömülmüş olarak bulunan yetişkin bir kadına ait kalıntılar, aşırı derecede uzun kafalılığa yol açan bir kafatası tahrifâtı örneği olduğunu ortaya koymaktadır. Kısa süreli bir yerleşme ve terk ediliş döneminden sonra, Orta Kalkolitik dönemde (VII. tabaka) yerleşme yeniden iskân edilmiştir. En erken tabaka hariç, VIII. tabakanın dört evresinde de Halaf kültürü özelliği taşıyan sıvalı tabanlı yuvarlak kulübelere rastlanmıştır. Bu dönemdeki çanak çömlek içerisinde, kum katkılı, boyalı (%23) ve saman katkılı, tek renkli (%77) mal grupları öne çıkar. Bölgesel olarak yaygın olan, bu dönem içerisinde hemen hemen bütün yerleşmelerde görülen koyu astarlı, açkılı mallar yerel repertuar içerisinde daha az yayılım gösterir.

Kaynaklar: Marfoe *ve diğ.* 1986; Yakar 1991: 72-74; Akkermans 1989.

Fıstıklı Höyük

Fırat'ın batı kıyılarına yakın doğal bir yükselti üzerinde yer alan höyük Birecik'in güneyinde bulunur. Nehir vadisi, ilçenin güneyindeki taraçalarla birlikte, önemli oranda genişlemektedir. Konumundan dolayı, burada kurulan köy kuzeydoğu kısımlarında sellere maruz kalmış olabilir. Kısa mesafe aralıklarla, ancak birleştirilmeden inşa edilen çok sayıdaki yuvarlak kulübe ve bitişiğinde bulunan, depolama için kullanılan hücre planlı yapılar, Erken Halaf köy mimarisinin özelliklerini yansıtır. Taş temelli, kerpiç duvarlı olarak inşa edilen tüm yapılarda hane içi faaliyetler ve yiyecek tüketimi için ayrılmış açık alanlar bulunuyordu. Tüm alan içerisinde, yemek pişirme, fırınlama ve diğer amaçlar için ayrılmış kubbeli fırınların olduğu bu açık alanlar, bölgedeki diğer yerleşmelere (örneğin, Kazane Höyük) oldukça benzer bir biçimde, köyün büyük bir kısmını kaplıyordu. Fırat kıyısında bir uçurum olarak karşımıza çıkan köyün batı ucu çöplük olarak kullanılıyordu. Bu köy planından farklı olarak, Suriye'de, Balikh Vadisi'nde bulunan Sabi Abyad (Yanık Köy) yerleşme planının oldukça farklı olduğunun altı çizilmelidir. Suriye'deki bu yerleşimin orta kısmında büyük, hücre planlı yapılar vardı. Yuvarlak kulübeler ise köyün kenar kısımlarına daha yakın inşa edilmişti.

Kaynaklar: Bernbeck ve Pollock 2001, 2003; Bernbeck *ve diğ.* 2002; Pollock ve Bernbeck 1999; Pollock *ve diğ.* 2001; Copeland 1979; http://anthro.binghamton.edu/Fistikli%20Web%20Site/fistikli_hoyuk_home.html.

Turlu

Höyük, Nizip yolunda, Gaziantep'in 48 kilometre doğusunda yer alır. En erken dört mimari tabakada (1-4) Halaf geleneğinde yapılmış, bitişiğinde siloların olduğu, yuvarlak biçimli, taş kulübeler ortaya çıkarılmıştır. En eski tabakalarda (1-2) saman katkılı, açık kahverengi çanak çömleğe rastlanmıştır. Sonraki tabakalarda (3-4) ise,

çanak çömlek topluluğu, Halaf geleneğini yansıtan boyalı çanak çömlek ve çağdaş Amik yerleşmelerinden bilinen koyu yüzlü açkılı mallardan oluşuyordu.
Kaynak: Yakar 1991: 74.

Karkamış

Fırat'ın batı kıyısında, Nizip'in 30 kilometre güneyinde yer alan höyük, bu düzlük arazide bulunan en eski Erken Kalkolitik dönemin temsilcilerinden biridir. Yakınlardaki Yunus yerleşmesi de bu dönemin temsilcisidir. Yunus yerleşmesinde, beş mimari evreyle karşılaşılmıştır. En eski evrede, oldukça ustaca yapılmış yüksek kaliteli Halaf çanak çömleği ve çanak çömlek parçalarının olduğu fırınlar ortaya çıkarılmıştır. Çoğunlukla yuvarlak biçimli olan, çakıl taşı zeminli kerpiç fırınların sıvalı duvarları ve sıvayla düzleştilmiş tabanları vardı. Tabanda, çamur sıva içerisine yapılmış fincan şeklinde çukurlar ve havalandırma amacıyla açılan alçak duvar boşlukları bulunuyordu. Sert toprağa açılan ve üzeri kerpiçle örtülen ocak, dikdörtgen kanallar yoluyla ısı ihtiyacını sağlıyordu. Bir örnekte tek bir fırın duvarına radyal olarak yerleştirilmiş ocaklarla ısı sağlanmıştı. Her fırınlama işleminden sonra, fırının üst kısmı (kubbesi) kırılarak fırınlanan ürünler dışarı çıkarılıyordu. Bu durum, fırın tabanlarının art arta dizilmesini açıklamaktadır. Bir aşamada, yerleşim alanı köyün endüstrilerle bağlantılı kısmına doğru genişlemiştir. Dikdörtgen ön odaların olduğu yuvarlak kulübeler kullanılmayan fırınlara ait kalıntıların bir kısmının üzerini kaplamıştır. Bu, çanak çömlek üretiminde düşüş olduğunun bir göstergesidir.
Kaynaklar: Woolley 1934; Dirvana 1944; Yakar 1991: 74-75.

Tell Kurdu

Alçak bir sırtın üzerinde 17 hektarlık ikiz höyük, Amik Ovası'nda bu dönemi yansıtan en önemli yerleşmelerden biridir. Erken Kalkolitik köy mimarisi (Amik evresi C: MÖ 5700-5200) kuzey höyükte oldukça iyi belgelenmiştir.[56] Köylüler, geçit veya sokaklar tarafından birbirinden ayrılan, tek odalı veya çok odalı kerpiç evlerde yaşayan kırsal-tarımsal yerleşimcilerdi. Depolama kapları ve evlerde bulunan ve yiyecek işlemede kullanılan taş aletler, yerleşimcilerin, çakmaktaşı ve obsidyen yongalama işlemi ve boncukların, deniz kabuğu süs eşyalarının ve taş aletlerin üretimi de dâhil, çeşitli yapı içi faaliyetler hususunda oldukça donanımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Yerleşmede ele geçen çanak çömlek topluluğu ve taş damga mühürler diğer çağdaş Amik C yerleşmeleriyle benzerlikler göstermekte ve Erken Kalkolitik yerleşimcilerin Halaf ile akraba olup olmadığı konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Kuzey höyükte bulunan büyük yapı kompleksinin planı, Halaf kültür bölgesinin parçası olan yerlerden farklı olarak, yerel bir tasarıma sahiptir. Bu yapının batı ucunda, birkaç kez elden geçirilmiş bir avlu ve iki kalın duvar ve bir dizi oda ile çevrili ek bir açık

56 Robert Braidwood'un 1938'de yaptığı ilk araştırmalarda üç yerleşim dönemi (Amik C-E evreleri) tanımlanmıştır. Amik E yerleşimi daha yüksek olan güey höyükte ağırlıkta bulunurken, daha eski olan Amik C-D evreleri her iki höyük boyunca uzanıyordu. Aslıhan Yener tarafından yeniden başlatılan kazılarda, güney ve kuzey höyüklerde, C ve E evrelerinin ayrıntılı mimarisini ve ilişkili olduğu tabakaları ortaya koyan büyük alanlarda çalışma yapılmıştır (Yener 1999).

alan bulunmaktadır. Son yenilemede, çok sayıda tekne benzeri unsurun olduğu avlu tuğla ile döşenmiştir. Bu yenilemeyle birlikte, endüstrilerle ilişkili faaliyetler başka bir alana doğru, büyük olasılıkla, çok sayıda odanın yer aldığı, avlunun doğu tarafına doğru kaymıştır. Bu odalardan birinde, tuğladan yapılma, platform benzeri bir yapı bulunuyordu. Bu yapı, edüstrilerle ilişkili faaliyetler için ayrıldığı düşünülen iki ana bölümden oluşuyordu. Sonraki dönemde, Amik D evresinde, köyün yeri iki höyüğün ortasında bulunan sırt benzeri alçak alana doğru kaymıştır.

Kaynaklar: Braidwood ve Braidwood 1960; Yener 1999; Özbal ve Gerritsen *ve diğ.* 2004.

Sakçagözü (Coba Höyük)

Yerleşme, Halaf malzeme envanterine sahip olan çiftçiler tarafından II. ve III. dönemlerde iskân edilmiştir. II. dönem yerleşmesinde, yaklaşık 15 cm kalınlığında bir dizi kil tabana ve daha önceki köy mimarisiyle (I. dönem) benzerlik gösteren dal örgü duvar parçalarıyla karşılaşılmıştır. Çoğunlukla I. dönem geleneğinde üretilmiş olan sade mallar, II. dönem çanak çömlek repertuarında da ağırlıktadır. Ancak, sığ ve düz kenarlı malların ve yuvarlak dipli ve dışa açılan gövdeli derin malların dağılım gösterdiği yeni kap formları da ortaya çıkmıştır. Boyalı çanak çömleğin sayısında da artış yaşanmıştır. Bu dönemi kazan arkeologlar boyalı mal üslubunu Erken Halaf ve Samarra olarak sınıflandırmıştır. Bununla birlikte, II. dönem yerleşmesinde, Yumuktepe yerleşiminin XXIV. tabakasında karşılaşılan gri ve kırmızı renkli minyatür kaplar, tepsiler, gri veya siyah renkli, açkı bezekli mallar ve siyah veya kahverengi açkılı mallar olduğu görülmüştür. III. dönem yerleşmesindeki mimari kalıntılar arasında, kerpiç duvarlı ve sıvalı tabanlı dikdörtgen biçimli odaya ait taş temeller bulunmaktadır. Oda ve çevresindeki alanda büyük miktarda tek renkli veya iki renkli Halaf stili boyalı çanak çömlek parçası ele geçmiştir.

Kaynaklar: Yakar 1991: 87-88; Taylor *ve diğ.* 1950; French ve Summer 1988.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 8)

Gerek Güneydoğu Anadolu dağ etekleri (örneğin, Nevali Çori), düzlük alanları (örneğin, Çavi tarlası, Kurban Höyük, Tell Kurdu) gerekse Kuzey Suriye (Tell Damishliya, Tell Sabi Abyad, Tell Aqap) kökenli olsun, Halaf çanak çömlekleri güçlü benzerlikler taşımaktadır. Habur Havzası ve Kuzey Irak'dakiler de dâhil, yerleşmeler arasında sık görülen ilişkiler Halaf kültürünün kronolojik ve mekânsal sınır ölçülerini yaratmaktadır. Bu sınır ölçüleri dâhilinde yapılan, kapsamlı bölgelerarası karşılaştırmalar, Tilkitepe ve Domuztepe örneğinde olduğu gibi, Halaf kültüründen gelenlerin Anadolu'nun iç kesimlerine girerken kullandıkları yolları ve güzergâhı bir dereceye kadar aydınlatabilmektedir. Balikh Vadisi'ni (örneğin, Sabi Abyad) (Akkermans 1989b, 1989c, 1993, 1996; Akkermans ve Verhoeven 1995; Akkermans ve Duistermaat 1997; Akkermans ve Schwartz 2003), Aşağı Fırat'ı (örneğin, Fıstıklı Höyük) (Pollock veBernbeck 1999; 2001) ve Amik Ovası'nı (örneğin, Tell Kurdu) kapsayan bir bölge içerisinde Domuztepe'deki Halaf çanak çömleklerinin benzerleriyle karşılaşılması, Halaf kültürünün yavaş, ancak uzun bir dönem aralığında, çok eksenli olarak yayıldığının göstergesidir. Çavi Tarlası ve Nevali Çori'nin malzeme envan-

Res. 8: Halaf Kültürüne ait karakteristik dikdörtgen girişi bulunan yuvarlak kulübeler,tek renkli ve boyalı çanak çömlekler ve geometrik veya çizgisel desenlerle oyulmuş küçük taş mühürler. Doğuda dağlık kesimde, güneydoğu ovaları ve dağ eteklerinde yer alan Kargamış, Çavi Tarlası, Domuztepe, Nevali Çori, Grikihaciyan ve Tilkitepe bu kültürü temsil eden en iyi yerleşmelerdir.

terlerindeki zaman aralığı, Halaf kültürünün Balikh Vadisi ve Habur Havzası'ndaki ikincil yerleşim alanlarından batıya Amanos'a doğru ve kuzeye Anti Toros geçitlerine ve Fırat Vadisi'ne doğru yayılım şemasını doğrulamaktadır (Yakar 1993). Becker'in kullandığı ayrıntılı çanak çömlek kayıt sistemi (2007: 26) iki temel çanak çömlek tarzının (kaba ve kaliteli tek renkli mal grupları ve Halaf stili boyalı mallar) birbirine olan oranını da içeren çeşitli istatistiklerin ve bölgelerarası ilişkilerin güvenilirliği açısından büyük önem taşımaktadır.

Çeşitli yüzey işlemlerine tâbi tutulan, kaba, kalın cidarlı, saman katkılı mallar yerel repertuvarda ağırlıkta bulunmaktadır. Basit kenarlı küçük küresel kâseler bu çanak çömlek tarzı arasında çoğunluk sağlamaktadır. Diğer formlar arasında, devrik ağızlı kaplar, kısa düz boyunlu çanaklar ve basit kenarlı mallar vardır.

Birçok yerel repertuvarda bulunan, aşı boyalı ve açık kahverengi yüzeyli Halaf tarzı boyalı çanak çömlekler toplamda %20 veya %30'dan daha azdır. Hatta birçok kez bu orandan da azdır (Becker 2007: 33). İyi fırınlanan, yüzeyleri açkılanarak veya astarlanarak dikkatli bir biçimde düzeltilen bu çanak çömlek tarzında, yaygın olan tek renkli mallardan daha özenli yapılan, daha iyi hamurlu ve mineral katkılı (kuvars, kanseröz ve taş parçaları) kaplar vardır. Boyunlu kapların genel olarak ağız kısmının içinde, boynun dış kısmında ve omuz kısımlarında bezeme bulunmaktadır. Çoğunlukla ağız kısmının iç ve dış kısmı boyalı olan düz kenarlı kâselerin dip kısmında çömlekçiye ait imza yer alır (örneğin, Fıstıklı Höyük). Çömlekçi ustaları, kaliteli mallar üzerindeki ağ motiflerini, paralel çizgileri, yatay bantları, içiçe açıları, ortası noktalı ağ biçimli baklava motiflerini ve yumurta dizili nokta ve zikzak motiflerini boyarken büyük çoğunlukla kahverengi, siyah ve daha az miktarda da kırmızı boya kullanmıştır. Bezemelerde, yalnızca başı ve gövdesi belli olan soyut insan figürleri, tek başlarına veya sıralı olarak gösterilen dik sığır boynuzu (*bukrania*) resimleri, yan tarafından; yürür pozisyonda veya ön tarafından; kanatları açık veya tüyleri kabarık şekilde betimlenen kuş figürleri vardır. Koyu yüzlü ve saman katkılı mallarla birlikte, Geç Neolitik geleneği yansıtan tek renkli yerel malların üretimi kesintisiz olarak devam etmiştir.

Steatit, kumtaşı ve diğer açık renkli taşlardan yapılan ve baklava biçimli kare ve diğer geometrik şekillerdeki motiflerle bezenen, kare biçimli, düğme benzeri veya konik damga mühürler Halaf kültürünün karasteristik özelliklerinden biridir. Halaf ikonografisinde, insan figürleri (özellikle de kadınlar) oldukça basit bir biçimde, küçük bir baş ve iki yana açık kollarla betimlenmiştir. Ölü gömme geleneklerine gelindiğinde, mezar tiplerinin, gömü biçimlerinin ve ara sıra uygulanan kafatası işleminin Halaf toplumu içerisinde yerel değişiklikler gösterdiği görülmektedir. Gömme sırasında birtakım adaklarla bezenen gömütün bedeni, bir kumaş veya hasır parçasıyla sarılıyordu. Evlerin yakınlarındaki avlulara açılan mezar çukurlarına, yenidoğanların ve küçük çocukların cesetleri koyuluyordu. Kafatasını çıkarma ve ölüyü yakma geleneği yetişkinlere ve gençlere uygulanıyordu. Aynı anda iki gömü olması durumunda –Çavi Tarlası, Tepe Gavra ve Yarım Tepe II– her gömütün kendi özel alanına defnedildiği sanılmaktadır (Akkermans 2003: 83).

Nevali Çori ve çevresindeki alanlarda Halaf kültürünün en erken evresinin kayda geçmemiş olması, Halaf yerleşimcilerinin güney veya güneydoğudan geldiğini ortaya

koymaktadır. Balikh Vadisi'nde (Tell Sabi Abyad) ve Balikh Vadisi ve Habur arasındaki diğer yaşam alanlarında Halaf kültürünün en erken evrelerine rastlanması, bu kültürün aşamalı olarak gelişirken izlediği yola işaret etmektedir. Ne kadar kapsamlı olursa olsun, kazılarda ve yüzey araştırmalarında çıkan malzemelerden oluşan bölgesel çanak çömlek envanterinin sürekli olarak yeni bir kronolojik çerçevede analiz edilmesinin Halaf kültürü yerleşimcilerinin ana vatanına ilişkin yeni ve doğrulanabilir göstergeler sunup sunmadığı oldukça belirsizdir. Dolayısıyla, muhtemelen farklı bölgesel kültür kimlik özelliklerine sahip olan bu bölgesel kültür topluluğun atalarının Kuzey Irak'ın kuzeyinde ve doğusunda uzanan kanyon ve ovalarda çoban veya çiftçi olarak yaşadığını söyleyerek bu tezi genişletmek mümkündür. Domuztepe'de çıkarılan büyük, kırık, boyalı kap parçasında, üzerinde tüneyen kuşların olduğu, semer damlı ve beşik çatılı, iki katlı, ahşap yapılı alışılmadık bir mimari betimlenmektedir (Campbell 2006: 18). Bu kap parçası, Halaf kültür tarihinin büyük bir kısmının bilinmediğini bir kez daha hatırlatmaktadır. Esasında, bu kap parçası üzerindeki sahne, ölümlülerin ulaşamayacağı düşünülen hayali bir dünyaya ait bir betimleme olabilir. Halaf kültürünü taşıyan yerleşimcilerin Orta Irak'ta Samarra kültürünün olduğu bölgeden geçmemiş olması, uzun bir dönem boyunca rağbet gören bu toprak parçasının Orta Batı Irak'ta bulunma olasılığını kapsam dışında bırakmaktadır.

Yorumlar

Köy Mimarisi ve Yerleşim Tarzı

Kuzeybatı Anadolu'da "Fikirtepe Kültürü" olarak tanımlanan yapılar topluluğu içerisinde, Fikirtepe ve Pendik gibi kıyı yerleşmeleri ile daha erken dönemde, MÖ 7. binyılın son çeyreğinde kurulan Ilıpınar, Menteşe ve Barçın Höyük gibi iç bölgelerdeki yerleşmeler arasında açık bir fark vardır. Bu farklılığın geçim stratejilerindeki ve buna bağlı yerleşim düzenindeki ve sosyal örgütlenmedeki farklardan ileri geldiği açıktır. Bazı uzmanlar bu farkları yerel Epipaleolitik geleneklerin uzun süreli olarak varlığını sürdürmesi şeklinde yorumlamaktadır. Ancak, büyük olasılıkla Orta Güney ve Orta Batı Anadolu platolarındaki gelişkin yapı geleneklerinden (yapım teknikleri ve malzemeler vb.) daha etkilenen iç bölgelerdeki Marmara toplulukları köy mimarisinde önemli değişiklikler yapmıştır (Gatsov ve Özdoğan 1994: 98; Lichter 2005: 66). Anadolu'nun birçok bölgesinde, bazı kırsal-tarımsal topluluklar, mağaraların ve kaya sığınaklarının da aralarında olduğu mevsimsel yerleşim alanlarında yaşamaya devam etmiş olabilir. Güney Anadolu platosundaki Pınarbaşı, Güneybatı Anadolu'daki Karain ve Öküzini gibi mağara yerleşmeleri avcılık ve toplayıcıkla uğraşan çiftçilerin ve çobanların buralara yerleştiğine dair kanıtlar sunmaktadır.[57] MÖ 6. binyılda, pek çok bölge ve yerde bir kısmına akraba ailelerin yerleştiği çiftlik (Hacılar I) biçimindeki

---

57 Karain B (MÖ 6380-6230, 6050-5900 ve 5470-5070) yerleşmesinden elde edilen üç radyokarbon değeri yerleşmenin MÖ 6. binyılda ve MÖ 7. binyılın sonlarına doğru, Bademağacı ve Höyücek gibi köylerdeki yerleşmelerle aynı dönemde mevsimsel olarak iskân edildiğini göstermektedir. Öküzini'nde, "4. Evre (Yontma Taş Alet Evresi) ve Ib1 tabakasından alınan beş yanmış kömür örneğinden elde edilen ve tabaka dizilimine göre düzenlenen değerler arasında önemli ayrılıklar olduğu görülmüştür (Albrecht *ve diğ.* 1992: 131; Otte *ve diğ.* 1995: 934).

yeni ve genelde küçük yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Eşzamanlı olarak gerçekleştirilmeyen bu eğilimin temelinde, akraba bağıyla bağlı olan toplulukların bir ihtimal ekonomik ve siyasî nedenlere dayanarak büyük bölgesel arazileri denetim altına alma isteği yatıyor olabilir.[58] Daha küçük köylerde yaşamanın ekonomik bir engel olma ihtimali de vardır. Büyük haneler artı ürün üretme hususunda önemli bir şans yakalamış ve muhtemelen daha büyük topluluklar içerisinde yaşayan bir kısım atalarından daha fazla başarı elde etmiştir (Thissen 2002b: 16-17). Ancak, Çatalhöyük Batı höyüğün oldukça büyük oluşu, bu dönemdeki bütün köylerin küçük olmadığına işarettir. Bu dönemde inşa edilen köyler, Orta Anadolu'da ortalama 1.6 hektar büyüklüğe ulaşmıştır. Orta Anadolu'daki ve diğer bölgelerdeki birkaç yerleşmede neredeyse 4 hektarı aşan bir yaşam ve açık hava faaliyet alanı bulunuyordu (Braid 2000: 150).

Göller Bölgesi, Ege kıyıları ve Marmara Havzası'ndaki köy mimarisi plan ve kapalı alanın kullanımı açısından benzerlikler ve yapım tekniği ve evlerin düzeni hususunda da farklar gösterir. Göller Bölgesinde, köy mimarisinde plan bakımından ufak farklar göze çarpmaktadır. Bazı yerleşmelerde evler birbirlerine bitişik olarak yanal pozisyonda veya aralarında dar aralıklar bırakılarak dizilmişlerdir. Hacılar IIA/A, Bademağacı, Ulucak Höyük ve Ilıpınar'da olduğu gibi değişik örneklerde açık bir avlu çevresinde dizilmiş evler öne çıkmaktadır.[59]

Halaf kültürüyle bağlantılı grupların ana yurtlarından uzakta da görülmesinin bu kültürel grupların geçim ekonomisinin yapısıyla ve belki de sosyal örgütlenmesiyle (örneğin, kabilesel ve/veya bölgesel) bir ilgisi olmalıdır. Kırsal-tarımcı yerleşmeciler Güneydoğu Anadolu dağ eteklerinden ve düzlük alanlarından ve Doğu Anadolu dağlık arazilerinden topoğrafik olarak farklı olan bölgelerde yaşıyor ve avcılık ve ekim faaliyetinin farklı düzeylerde sürdürülmesine olanak tanıyan nehir vadilerindeki yerleri tercih ediyorlardı. Kırsal-tarımcılar arasında yer alan çiftçiler yıl boyu muhtemelen köy yerleşmelerinde kalıyordu. Çobanlar ise yılın ılık aylarında sürüleri taze mevsimsel otlaklara götürerek yaylacılık faaliyetinde bulunmuş olabilir. Büyük hayvan sürülerinin beslenmesi, yalnızca yaylacılığı değil, bölgedeki çayırların tükenmesine ve/veya diğer nedenlere bağlı olarak, köylerin yerlerinin de değişmesini zorunlu kılıyordu. Temelde, Güneydoğu Anadolu dağ eteklerinde ve düzlük alanlarında (Nevali Çori, Domuztepe, Kazane Höyük ve Fıstıklı Höyük vb.) yaşayan kırsal tarımcı yerleşmeciler, Kuzey Suriye'deki (Khirbet esh-Shennef ve Sabi Abyad vb.) çağdaşlarına benzer şekilde, kısa vadede yarı yerleşiklik ve kısmen yaylacılılık anlayışının; son göç dönemine kadar ise daha uzun vadede mevsimsel göç ve yeniden yerleşim kurma düşüncesinin hâkim olduğu bir yerleşme anlayışını benimsemişti. Büyük sığır ve koyun sürüleri besleyen topluluklarca tercih edilen yıllık yaylacılık faaliyetinin yanı sıra, gerekli görüldüğü takdirde bütün köylerin yeni yerlere taşınmış olabileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır. Köylerdeki devamlı yerleşmelerin zamansal uzunluğu neredeyse hiçbir dönemde sekiz kuşağı geçmemiştir.

---

58 Eşzamanlı olmasa bile, bazı köy yerleşmelerinin yerleşim tarihi birçok bölgede kısmen de olsa çakışmaktadır.

59 Ayrıntılar için bkınz. Schoop 2005b; Duru 2008; Duru ve Umurtak 2008, 2009.

Geçim Tarzı ve Ekonomik Örgütlenme

Orta Güney Anadolu platosunda (örneğin, Can Hasan I yerleşmesinde) kabuksuz arpa temel gıda malzemelerinden biri olmuştur. Daha önceki çıplak taneli arpadan farklı olarak, kabuğun soyulması insanî tüketim için gerekli olduğundan, kabuksuz arpa tüketimi daha fazla işlem yapılmasını gerektiriyordu. Tarımın ve evcil bitki türlerinin yayılımına benzer şekilde, belirli bölgelerdeki (örneğin, Güneydoğu Anadolu dağ etekleri ve Doğu Anadolu dağlık arazileri) hayvancılık faaliyeti, kırsal hayvancılığın getirdiği ekonomik faydalardan ötürü kırsal üretim uğraşını geride bırakmıştır. Tell Bouqras ve Tell SabiAbyad'ın yanı sıra, Çatalhöyük'te de ele geçen bazı kaplar üzerinde az miktarda hayvansal yağ kalıntısına rastlanmıştır. Bu üç yerleşmede ele geçen kırk kap parçasının onu (%25) önemli oranda yağ içeriyordu. Bu durum, hayvansal yağdan yapılan süt ürünlerinin yerel beslenme alışkanlığının bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır.[60] Çatalhöyük Batı höyüğündeki hayvan verileri, bu bölgedeki yerleşimcilerin et ihtiyacını karşılayan evcil ve yabanî türlerin dağılımını ayrıntılı bir biçimde göstermektedir. Evcil koyun ve keçi, köylüler tarafından beslenen hayvanların listesinde ilk sıralarda yer alırken, sığır listenin aşağılarında bulunmaktadır. Koyun oranı bir önceki binyıla göre fazla değişiklik göstermemiştir. Hem kemik ölçülerinin hem de kıvrımlı bir boynuz örneğinin ortaya koyduğu gibi, koyunlar yabanî atalarından gözle görülür şekilde ayrılmıştır. Büyük keçi kemiklerinin varlığı, yabanî türlerin avlanmasının sürdüğüne işaret etmektedir. Yine de, diğer yabani türler (karaca, kızıl geyik, domuz/yaban domuzu, at ve benzeri hayvanlar, porsuk, köpek, kurt, tilki, kirpi ve tavşan) hayvanlar aleminin küçük bir kısmını oluşturduğundan, avcılık faaliyetinin MÖ 7. binyıldakine göre oldukça düşük yoğunluklu olduğunu söylemek mümkündür.[61] Morfolojik olarak farklı olan ve yabanî atalarından farklılık gösteren sığır eti, temel et kaynağı olarak kullanılmamış, buluntu toplulukları içerisinde daha da seyrek bir hâl almıştır. Sığır eti oranı, MÖ 7. binyılda %13 iken, bu dönemde %6 civarına kadar gerilemiştir.

Orta Batı Anadolu çiftçileri geçim tarzı ve ekonomik örgütlenme bakımından oldukça küçük bir fark göstermiştir. Deniz, tatlı su gölü ve nehir kaynaklarına ve karasal yabani hayvan ve bitkilere dayanarak yapılan yerel gıda tercihleri, kıyıda ve karasal kesimlerde yaşayan yerleşimciler arasında kırsal-tarımsal üretim bakımından ufak farklar ortaya çıkarmış olabilir. Buna rağmen, tahıllar Marmara Havzası'ndaki yerleşimcilerin beslenmesinde temel bir unsur hâlini almıştır. Menteşe Höyük gibi yerleşmelerdeki insan kalıntılarında çürük dişle birlikte diş aşınmasının kanıtlarının da olması bu varsayımı doğrulamaktadır. Diş aşınması ve çürükler beslenmenin yapısıyla ilişkili olduğundan, köydeki yerleşimcilerin önemli miktarda tahıl benzeri yumuşak ve yapışkan

60 Yakındoğu, Verimli Hilâl bölgelerindeki ve Balkanlardaki erken dönem tarımcı topluluklarında sütçülük faaliyetinin ortaya çıkışı için bk. Evershed *ve diğ.* 2008; http://www.catalhoyuk.com/newsletters/11/nl11_28.html

61 Yabanî hayvanlarla evcil hayvanların oranı Çatalhöyük Batı yerleşmesi boyunca aynı değildir. MÖ 6. binyılın sonlarına veya ortalarına doğru, avcılar Konya Ovası'nda (Erken Kalkolitik'te; Can Hasan, Tepecik-Çiftlik, Güvercinkayası) avlanıyordu (Schoop 2005b: 45). Ayrıca Çatalhöyük Arşiv raporlarını inceleyiniz. 2002 yılına ait ilk raporda, hesaplanan koyun keçi oranı 7/1 idi (Gibson *ve diğ.* 2002: 9). Bu oran doğu höyüğünküyle benzer olsa da, bu dönemde koyunun ve keçicin önemi oldukça artmıştır. Aynı zamanda, koyun vekeçi kemikleri, yabanî emsalleriyle karşılaştırıldığında jhayvanların büyüklüğünde bir azalma olduğunun göstergesidir.

karbonhidratlı ürün tüketmiş olma ihtimali vardır (Alpaslan-Roodenberg ve Maat 1999: 42). Görünen o ki ekin ekimi kıyıdaki ve karasal kesimdeki köylüler için eşit derecede önem taşıyordu. Olasılıkla tahılları ve baklagilleri işlemek ve pişirmek için kullanılan, Fikirtepe, Ilıpınar, Menteşe Höyük, Marmaracık, Barçın Höyük ve Demircihöyük yerleşmelerinde karşılaşılan pişirme kapları bu görüşün doğruluğunu ispat etmektedir.[62] Ilıpınar'da olduğu gibi, tüketilen tahıl ve baklagillerin seçiminde yerel tercihler rol oynuyordu (van Zeist ve van Rooijen 1995: 162-165). Kıyıdaki yerleşimciler (Fikirtepe ve Pendik vb.) beslenmelerini balık ve diğer deniz ürünleriyle ve avcılık ve biriktiricilik yaparak destekliyordu (Thissen 1999: 38; Özdoğan 1983). İç kesimlerde yaşayan yerleşimciler için, temel taze et kaynağı hayvancılık değildi (Schoop 2005b: 50, dipnot 15-16). Trakya'daki Hoca Çeşme'de olduğu gibi, Ilıpınar'da da, hayvansal veriler tercih edilen et hayvanlarının koyun ve keçi olduğunu ortaya koymaktadır (Buitenhuis 1995). IX. evre itibariyle, köylüler tarafından tüketilen etin bir kısmı domuz ile karşılanıyordu. VB evresinde büyükbaş hayvan yapısı içerisindeki sığır oranının artış göstermesiyle daha büyük bir değişim yaşanmıştır.

Göller Bölgesinde, Hacılar verileri, arpanın oldukça yaygın olarak tüketilen ürünlerden biri olduğunu, emmer buğdayının, yabanî einkorn, bezelye, mercimek ve baklanın bunu izlediğini göstermektedir (Mellaart 1970: 195-242). Anadolu'nun bu kesiminde, avcılık büyük ihtimalle Neolitik dönemdekine oranla daha düşük yoğunluklu olarak devam ettiriliyordu. Hacılar III yerleşimcileri tarafından ayrılan hayvan kemikleri, yerleşimcilerin beslenmesinin etobur türlerin, toynaklı ve evcil hayvanların da arasında olduğu çok çeşitli hayvanlardan oluştuğuna işaret etmektedir (Mellaart 1970: 124, 245).

Nevali Çori, Çavi Tarlası, Kurban Höyük, Samsat, Domuztepe, Kazane Höyük, Fıstıklı Höyük, Karkamış, Turlu, Tell Kurdu ve Kuzey Suriye'de bulunan diğer yerleşmelere ait botanik ve zoolojik değerler Güneydoğu Anadolu dağ etekleri ve düzlük arazilerindeki Halaf ekonomisine önemli oranda ışık tutmaktadur. Kuru tarım kuşağında yer alan bölgede, yıllık yağış oranı çiftçilerin emmer, einkorn, arpa, mercimek, nohut ve burçak üretmesine olanak tanıyordu. Normalin üzerinde yağmur oranına sahip olan alanlarda, nohut ve burçak arpadan daha fazla üretiliyordu. Çoğu Halaf yerleşmesinin kısa süreli yerleşim tabakalarına sahip olması, domuzculuğun yanı sıra sığır, koyun ve keçi besiciliğinin bölgedeki tarımcıların kırsal-tarımsal ekonomisi için daha büyük önem teşkil ettiğini göstermektedir. Bölgede avlanan hayvanlar arasında, gazel (*Gazella*) ve olasılıkla kızılgeyik (*Cervus elaphus*) de bulunuyordu.

Sosyal Yapı

Göller Bölgesi, Ege kıyıları ve Marmara Havzası'ndaki köylerin planı, özellikle de evlerin yaşam alanları içerisindeki konumu, "ikili sisteme" benzeyen bir model çevre-

62 Yerel buluntu topluluklarındaki dört adet ip delikli kulbu olan kaplar ve iki yatay kulpu olan mallar için bk. Thissen 1999: 32, res. 2: 2-3 ve 1, 4. Thissen, ip delikli kulpları olan Ilıpınar kaplarının mercimek ve burçak pişirmede kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Yüksek ısılı ilk pişirme aşamasından sonra, kaynamayı düşük bir derece tutmak için sabit bir ısı kaynağı gerekmektedir. İpler yoluyla ateş kaynağına belirli bir mesafede tutulmasına olanak tanıyor oluşu, ip delikli kulpu olan kapları baklagil pişirme konusunda uygun bir hâle getirmektedir.

sinde örgütlenmiş bir sosyal yapı olduğunun kanıtıdır (Schoop 2005b: 49). Bu sosyal sistem içerisinde, belirli tarımcı topluluklar her biri farklı bir tarafta olan ve birbiriyle dayanışmada bulunan iki farklı akraba grubundan oluşmuş olabileceği düşünülebilir.[63]

Güneydoğu Anadolu dağ etekleri ve düzlük arazilerinde, uzun veya kısa vadede göçebeliği sürdüren Halaf toplumu kabile veya topluluk sistemini devam ettirmiş olabilir. Hayvan otlatma, avlanma ve ekin ekme alanlarının denetim altında tutulma ihtiyacının bu tarzda birleşik bir sosyal sistemi zorunlu kılmış olması muhtemeldir. Çoğu Halaf köy yerleşmesindeki ölü gömme verileri cinsiyete, yaşa ve soya bağlı olabilecek sosyal sınıflara ve statüye ilişin herhangi bir önemli bilgi sunmamaktadır.[64] Bu toplulukların sosyo-ekonomik ve yönetsel örgütlenmesinde, kazılan yerleşmelerin çoğundaki (örneğini Domuztepe) köy mimarisinin basit oluşu, toplu depolara ilişkin birtakım kanıtlar veya ölü gömme geleneğindeki genel benzerlikler Halaf kültürüne sahip olan toplumun aşırı derecede hiyerarşik olmadığını ortaya koymaktadır. Fıstıklıhöyük'teki veriler de tüm hanelerin, farklı miktarlarda olmak üzere, üretim ve tüketimde paylaşma yoluna gittiğini göstermektedir. Doğal olarak, birbirinden bağımsız hanelerdeki ev içi faaliyetlerin yoğunluğunda oluşan farkın temel nedeninin sosyal statü veya sınıf farklılığı ile olduğu söylenebilir.

Kaynakların Kullanımı, Teknoloji ve Ticaret

Taş ve kemik alet ve çanak çömlek, özellikle de bezekli malların üretimi konusunda uzmanlaşma olduğu bazı yerel malzeme envanterlerinde (örneğin, Çatalhöyük Batı, Köşk Höyük, Tepecik-Çiftlik, Hacılar V-I, Can Hasan I) görülebilir. Çatalhöyük Batı höyüğünde, 194 nolu odanın içerisindeki dolguda çok çeşitli kemik eserlere (sekiz adet keçi sol kürek kemiği ve iyi işlenmiş ön kol kemiği parçaları) ulaşılmıştır. Bununla birlikte, 221 nolu odada bulunan alışılmadık kemik hançer ve 224 nolu odada ele geçen, alageyik boynuzundan yapılma bir sapı olan obsidyen hançer oldukça usta zanaatkârlar tarafından yapılmış eserlerdir.[65] Yerleşmede, keski ağızlı okucu ve daha erken döneme ait bir teknoloji ile yapılmış çakmaktaşı ve obsidiyenden budanmış dilgi gibi çok sayıda ayırıcı tipte aletin olduğu bir taş alet topluluğuyla karşılaşılmıştır. Çatalhöyük Batı höyüğü çakmaktaşı yonga ustaları tarafından kullanılan mikro düzelti tekniği büyük olasılıkla daha uzak bir geçmişe ait bir teknoloji geleneğine dayanıyordu. Obsidyen uçlar farklı üretim tekniklerinin varlığına işaret etmektedir. Yerleşmede üretilen aletler arasında, küçük, asimetrik yonga ve dilgiler de bulunmaktadır. Başka bir yerde üretilmiş olma ihtimali olan aletler ise daha önce işlenmiş olan veya işlenmemiş hâlde getirilen çekirdeklerden yongalanan prizma şekilli yongalardan oluşmaktadır. Doğu Höyük'tekilerle karşılaştırıldığında, Batı Höyük'teki taş alet topluluklarının geçiş özelliğine sahip olduğu görülecektir. Yeni alet türleri arasında, obsidyenden ve çakmaktaşından yapılma, iki yüzü düzeltili keski benzeri uçlar ve sapı yivli, ön kısmı üçgen düzeltili yeni bir uç türü bulunmaktadır.

63 Toplum içerisinde dayanışmacı bir rolü olan ikili gruplar, her iki cinsiyette olmasa da, kadın veya erkek sülalesi arasında fark gözetmeksizin, dış evlilik (dışarı yerleşmelerden biriyle evlenmek) yapma eğilimi taşımaktadır.

64 Bk. Akkermans 1982, 1989.

65 Bağlam ve buluntular için bk. http://www.catalhoyuk.com/database/catal/units.

Hacılar V-I yerleşmelerindeki çakmaktaşı ustaları, Nevşehir'in 11 kilometre güneydoğusunda, Acıgöl-Topada'nın 8 kilometre doğusunda yer alan bir kaynaktan elde edilen ithal obsidiyen ve yerel bir çakmaktaşı cinsini kullanıyordu. Obsidiyen, dilgiler başta olmak üzere sınırlı çeşit aletin üretilmesine yarıyordu (Mellaart 1970: 153-157). Oldukça yetkin zanaatkârlık gerektiren taş alet üretimi, renkli taşlardan yapılma balta ve topuz başlarını (I. ve II. tabakalar), taş kapları, mermer kâseleri (II. ve V. tabakalar), palet, boncuk ve bilezikleri kapsıyordu (Mellaart 1970: 24, 29, 150, 157-161). Kemik ve boynuz alet ve aksesuar topluluğunda boynuz gövdesi, keski, balta, orak dilgi, kemik spatula (bir kısmının uç kısmı kazımlalı ve bezemeli), bız ve kemer tokalarından oluşuyordu (Mellaart 1970: 157-158; 161-162). Bu yerleşmede ve diğer Erken Kalkolitik yerleşmelerinde bakırdan yapılma birkaç küçük esere de rastlanmış olması, bakırın bilindiğini, ancak henüz büyük alet yapımında kullanılmadığını gösterir (Gale 1985, 1991; Mellaart 1970: 153).

Ege kıyısındaki Çukuriçi Höyük'te bulunan obsidiyenin analiz edilmesiyle birlikte, MÖ 6. binyıldaki ticaret ilişkilerinin kapsamına dair önemli bilgiler elde edilmiştir. Yerleşmede, obsidiyen muhtemelen Melos'tan ithal ediliyordu. On örnekten yalnızca bir tanesi Kapadokya'daki Çiftlik kaynaklarından getirtilmişti (Herling *ve diğ.* 2008: Abb. 23 ve Abb. 24; Lichter ve Meriç 2007: 386). Bu veriler burada yaşayan topluluğun kara üzerindeki değiş-tokuş ağından ve güzergâhından çok deniz yoluyla kurduğu ilişkilere dayandığını ortaya koymaktadır.

Güneydoğu Anadolu dağ etekleri ve düzlük arazilerinde, yerel alet toplulukları üretim uzmanlık süreci açısından oldukça büyük bir benzerlik gösterir. Akarçay Tepe'de, örneğin, kemik, obsidiyen ve taş aletler aşamalı olarak daha önceki Akeramik Neolitik teknolojiisindeki çakmaktaşı aletlerinin yerine geçmiştir. Keski ve yassı balta üretimi özel taş aletlerin veya belirli yollarla işlenen düzgün yongalama aletlerinin kullanımını gerektiriyordu. Yine de, hızla gelişen yonga teknolojisiyle yapılan ürünler daha geleneksel olan dilgi endüstrisiyle üretilen aletleri gölgede bırakmıştır.

Amik Ovası yerleşmeleri komşu bölgelerle olan mal (örneğin, obsidiyen) alışverişinin yoğunlaştığına dair kanıtlar sunmuştur. Göllüdağ ve Bingöl'deki kaynaklardan elde edilen obsidiyen ovadaki köylerde çalışan tüccarların aracılık etmesiyle daha güneydeki bölgelere ulaştırılmış olabilir (Yener 2005: 195). Kilikya'da bulunan Yumuktepe'de artı ürün olmayışı, obsidiyenin dilgi ve dilgicik şeklinde yarı işlenmiş olarak ithal edildiği görüşünü destekler. Kuşkusuz, Yumuktepe ve bölgede bulunan diğer yerleşmeler Göllüdağ ve Nenezi Dağ'daki obsidiyen kaynaklarından Levant'a kadar uzanan dağıtım zinciri içerisinde önemli bir halka görevi taşıyordu.[66]

Bazı yerleşmelerde, çakmaktaşından ve obsidiyenden yapılan aletlerin yanı sıra, doğal bakır ve temel bakır alaşımlarından yapılan basit aletler de kullanılmaya başlanmıştır. Bakırın alaşımlanması, döküm tekniğinin değişimindeki ilk adımdır. Can Hasan'da ele geçen madenî eserler arasında bir adet bakır süs eşyası ve neredeyse saf bakırdan yapılma bir adet döküm oluklu topuz başı da vardır.

66 Obsidiyen eserlerin kökenine ilişkin araştırmalar için bk. Bigazzi *ve diğ.* 1996.

Çanak çömlek üretiminde göze çarpan gelişmeler arasında örneğin Halaf stili boyalı bezemelerde rastlanılan çift renklendirme stili ve yaklaşık 850 °C'de fırınlanmayı mümkün kılan teknoloji yer alır. Fırınlardaki çanak çömleklerin demir pigmentiyle boyanması için gerekli olan yükseltgenme ve indirgenme koşulları, bakır karbonatların eritilmesi hususunda Anadolu'nun çoğu bölgesinin teknik ve kavramsal yeterliği olduğu anlamına gelmektedir. Marmara Havzası'ndaki yerleşimciler tarafından kullanılan bakır Kuzey Anadolu'daki kaynaklardan elde ediliyordu (Lichter 2002; Schoop 2005: 52, n. 18).

Ruhanî Yaşam (Res. 9)

Birbirinden bağımsız büyük ritüel yapıların veya kutsal alanların olmayışı, büyük toplulukların katılımıyla gerçekleşen kutlamalarda kullanılan toplantı yerlerinin veya özel alanların ne tür özellikler taşıdığına ilişkin soruları gündeme getirmektedir.[67] Gerçekte, Köşk Höyük, Can Hasan I veya Çatalhöyük Batı höyüğünde tanımlanabilir büyük ritüel yapılara veya açık hava kutsal alanlarına ulaşılamamıştır. Sonuç olarak, tamamen yetişkinlerin katılımını gerektiren ritüellerin köyün dışında veya köy içerisindeki açık alanlarda gerçekleştirildiği söylenebilir. Bazı yerleşmelerdeki küçük taşınabilir sunakların varlığından yola çıkarak, bireylerin veya hane halkının ruhâni törenleri evlerindeki özel alanlarda gerçekleştirmiş olabileceği fikrine varabiliriz.[68] Bu dönemdeki "tarihi evlerin" son durumuna bakıldığında, Çatalhöyük Batı höyüğündeki olasılıkla ev olarak kullanımış olan iki katlı bir yapının ikinci kat duvarları üzerindeki kırmızı boyalı sıva parçalarının (Erdoğu 2009: 137) veya Can Hasan I, 2B yerleşmesindeki iki katlı evdeki sıva parçalarının Neolitik dönemden (Çatalhöyük Doğu höyüğü) beri korunmuş olan, daha erken bir döneme tarihlenen duvar bezeme geleneğini yansıttığı görülecektir. Yine de, öyle görünüyor ki buna benzer özel süslemeli "anıtsal ev" veya "atasal yapı" inşa etme geleneği bu dönemde önemini kaybetmişti. Ancak, Köşk Höyük'teki yüksek tabanlı bir evin ana odasında bulunan duvar resminde, Çatalhöyük Doğu höyüğündeki boyalı resimlere benzer bir gelenekte "sembolik kurban/dans sahnesinin" betimlendiği düşünülmektedir (Erdoğu 2009: 136; Öztan 2007: 225). Daha erken dönemlerde gördüğümüz ruhanî inançlara ait simgesel anlatılar –duvarların üzerindeki kalıp sıva figürler veya sıvalı boynuzlu hayvan kafatarlarından yapılma duvar eşyaları– çekiciliğini kaybetmişe benziyor. Bunun yerine, Kapadokya'da, örneğin, yeni eğilim, çanak çömlekleri geçmişte sembolik ruhanî anlamlar taşımış olan iki boyutlu doğal insan ve hayvan figürleriyle süslemek olmuştur (Last 1998: 372-375). Erdoğu, bezekli çanak çömleklerin, sosyal bağların ve yardımlaşmanın oluşması ve sürdürülmesi hususunda yapılan ritüel ve günlük faaliyetler yoluyla kalıcılaşan sembolik aracılar olduğunu ileri sürmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Erdoğu, Köşk Höyük çanak çömleklerinin bir kısmında görülen inek sağma ve ot biçme gibi tarımsal işlere benzer günlük faaliyetlere ait sahnelerin sos-

67 Konuya ilişkin görüşler için bk. Stratouli 2005.

68 Barçın Höyük ve çevresindeki yerleşmelerde bulunan bu tür kült masası benzeri sunaklar için bk. Schwarzberg 2009

Res. 9: Can Hasan figürinleri (Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

yal içerikli konuların bir parçası olabileceğine inanmaktadır (2009: 135-136, res. 8). Konya Ovası'nda yer alan Çatalhöyük Batı Höyüğü'ndeki bezemeli mallar üzerindeki kırmızı boyalı motifler Neolitik Doğu Höyüğü'ndeki geometrik duvar resimlerini andırmaktadır. Köşk Höyük ve Tepecik Çiftlik çanak çömleğinin bazısında kabartmalı olarak betimlenen insan ve hayvan figürleri ve nadiren de olsa rastlanan boyalı figür (örneğin, Çatalhöyük Batı höyüğü) Çatalhöyük Doğu höyüğü duvar resimlerinde karşılaşılan insan figürleriyle oldukça büyük benzerlik gösterir (Erdoğu 2009: res. 4-7). Aynı binyıl içerisinde, Anadolu ikonografyasında Neolitik tarımcıların zihnindeki hâkim din felsefesinden herhangi bir ayrılma söz konusu olmasa da, aşamalı olarak gerçekleştiği varsayılan sosyal evrim, muhtemelen ritüellerin basitleşmesini sağlayarak, ritüel uygulamalarında birtakım değişimleri de beraberinde getirmiştir. Antropomorfik biçimli olan ve kadın figürleri içeren kaplar da dâhil, bezemeli malların oluşturduğu çarpıcı malzeme envanteri, bu kapların, birbirinden bağımsız haneler tarafından, kötü ruhları kovmak, doğurganlığı ve bereketi sağlamak için yapılan ruhanî ritüellerde kullanılan birer araç olduğuna işaret etmektedir. Etnografik örnekler arasında yer alan, Kuzey Kamerun'daki Bulahay yerlileri tarafından üretilen çanak çömlekler (Sterner 1989) özenle yapılmış şekilleri ve bezemeleri olan bir kısım tarihöncesi çanak çömlekle alakalı muhtemel yorumların kapsamının genişletilmesini sağlayabilir. Bu tür kapların, bereket veren bir güçle (örneğin, ana tanrıça) iletişim kurulmasını sağladığı veya belirli toplumlarda hanenin ata ruhuna ev sahipliği yapmak üzere kullanıldığı da iddia edilebilir. "Ruhların gücünden" veya bir kap içerisinde yaşayan ruhanî bir varlıktan doğabilecek tehlikelere karşı koruyucu bir kalkan olarak kabul edilen bu tür kaplar, Köşk Höyük kabartma bezekli çanak çömleklerine benzer

şekilde, büyük ihtimalle "sihirli gücün" aktarılmasıyla daha güçlü kılınan belirli soyut motiflerle veya insan ve hayvan betimlemeleriyle bezeniyordu (Yakar 1991: 330-333). Hacılar çanak çömleği üzerine boyanan "fantastik stili" andıran belirli bezeme unsurları, olasılıkla görsel olmayan bir düş gücünün ürünüdür (Yakar 2005a). Orta Güney Anadolu kökenli çanak çömlek ve mühürler üzerindeki geometrik, çizgisel motiflerin düzenleniş biçimi ve tarzı Güneydoğu Avrupa'daki eşdeğer buluntu topluluklarıyla birtakım kavramsal benzerlikler taşımaktadır.[69] Birbirinden bağımsız olarak veya grup hâlinde yapılan, farklı bağlam ve biçimlerde düzenlenen motifler farklı düşünsel anlayışları dile getiriyor olabilir. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de Anadolu toplumu, taş ve çanak çömlekler veya antropomorfik veya zoomorfik kaplar üzerinde çizgisel veya eğrisel motif olarak yer bulan "kutsal simgelerin" özellikle de ritüeller bağlamında kullanıldığında "kötü ruhlara" karşı koruyucu güce sahip olduğuna inanmaya devam etmiştir.[70] Belirli betimlemelerin birtakım hayalleri, deneyimleri, gözlemleri ve ruhanî, felsefi veya dünyevî nitelik taşıyan iletileri aktarmış olabileceğini söylesek bile, bu tür verilerin simgesel değerini çözmek için gerekli olan yetimiz sınırlıdır. Bununla birlikte, daha önceki bölümde ruhanî yaşama ilişkin kısımlarda belirtildiği gibi, duvar resimleri veya çanak çömlekler üzerindeki geometrik/çizgisel betimlemeler değişen bilinç durumlarında deneyimlenen ve belki de hafızada yer eden görüntülere ait soyut yorumlamalar olabilir. Animizmin farklı türlerinin Erken Kalkolitik toplumuna ait ruhanî inançlar arasında hâlen sürdürülmüş olma ihtimali düşünüldüğünde, muska benzeri, bezekli mühürlerin yanı sıra, özel kap türlerinin ve bezeklerin birtakım yaşamsal güçleri içerdiği veya bu tür yaşamsal güçlerle yüklü olduğu söylenebilir. Belki de, buna benzer eserler insanî ve ruhanî evrenler arasında iletişim kurmada kullanılan sembolik araç görevi görüyordu. Anadolu'nun tarihöncesi sembol repertuvarında bulunan çoklu yay, zikzak ve çentik benzeri geometrik motiflerin kökeni şamanik sanattaki halisünasyonlara kadar uzanıyor olabilir. Bu aşamada, ruhanî ve kavramsal yapıdaki çok sayıdaki gizli ileti ve sosyal yapıyla ilişkili sembolik anlamlar arasında ayrım yapmak neredeyse imkânsız bir hâl almaktadır. Buna rağmen, en azından bazı durumlarda, bir simgenin veya somut veya soyut bir betimlemenin ruhanî yapıda belirli bir ileti taşıma ihtimali de vardır. Diğer bir deyişle, bu imgelerin taşıdıkları özel estetik değerin arkasında, doğaüstü ve kozmik dünyaların görsel hâle getirilmesiyle ilişkili olan yorumlar; köklü inançlara ait gizli ifadeler yatmaktadır. Şamanın yaptığı tarif doğrultusunda kaplara ve objelere işlenen, simgesel anlam taşıyan birtakım ruhanî motifler yaşayanlar arasında "daima var olan" atasal ruhları yatıştıran iletiler taşıyor olabilir.

Anadolu tarihöncesi sanatında karşılaşılan imgeler muhtemelen sosyal statünün ve sınıfın göstergesi olarak insan vücudu üzerine işleniyordu. Boyama, deri altına girme veya deriyi çizme yoluyla yapılan dövmeler ve diğer bezemeler dünya üzerindeki yerli nüfuslar arasında hâlen yaygındır. Mısır ve Peru mumyaları, en basit şekliyle nokta ve çizgi şeklinde karşımıza çıkan antik dövme geleneğine ilişkin en eski kanıt-

69 Bk. Biehly 1996; Nikolova 2003.
70 Muhtemel yorumlar için bk. Hunter 1998.

ları sunmaktadır. Bu tür işaretlerin büyük çoğunluğu sosyal sınıfın göstergesi olsa da, diğer bezemeler koruyucu, önleyici ve iyileştici özellikler taşıyordu. Büyük olasılıkla, Bunların birkaçında örtülü iletilere ve ruhanî doğaya bilişkin beyanatlara yer verilmişti (Yakar 2005a).

Güneydoğu Anadolu'daki Halaf kültür bölgesindeki yerel kült envanterleri Orta ve Orta Batı Anadolu, hatta Doğu Trakya ikonografyası kadar etkileyici ve zengin değildir. Aşağı Pınar'da, pişmiş topraktan yapılma, elleri göğsüne yaslanmış başsız kadın figürini ve abartılı büyüklükte göğüsleri olan diğer figürin ve ayakları bezekli kült masası yerel bağlamda kullanılan kült envanterinin bir parçasıydı (Özdoğan et al. 1997, 1997b).

İskeletlerin kafasını çıkarma ve onları aile yadigârı olarak saklama geleneği Geç Akeramik Neolitik dönemden beri Anadolu'da mevcuttu. Köşk Höyük'te, bazı evlerde yüksek platformun altında veya üzerinde saklanan sıvalı insan kafatasları, ölen akraba veya atalar için düzenlenen ritüellerde kullanılan kişisel eşyalardan yalnızca biriydi.[71]

71 16 adet sıvalı kafatası Köşk Höyük'ü benzersiz olmasa da ayrı bir yere koymaktadır. Bk. Öztan 2007: 226.Çatalhöyük Doğu höyüğünde de ölümden sonra işlenmiş bir kafatasına ulaşılmıştır (Hodder 2006: 148). Levant'da daha erken dönemlerden itibaren var olduğu düşünüldüğünde, kafataslarını yeniden biçimlendirme geleneği Anadolu'ya geç bir dönemde gelmiştir. Bk. Bonogofsky 2003: 1-11.

6. Bölüm

Orta ve Geç Kalkolitik Dönemlerde Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Politik İdare ve Değişim (MÖ Yaklaşık 5000-3000)

Daha büyük köyler; sosyal karmaşıklık; klan ve kabile/aşiret topraklarında yerleşim alanları hiyerarşisinin muhtemel ortaya çıkışı; kırsal-tarımsal ve endüstrilerle bağlantılı üretimin merkezileşmesinin ve organize edilişinin bölgesel kültür açıdan farklılaşması; bölgeler arası ticaretin ve kültürel etkileşimin yoğunlaşması; ikonografide soyut sanatsal anlatım; Orta Anadolu platosu ve sınır bölgelerde el yapımı koyu yüzlü açkılı monokrom çanak çömleklerin hâkimiyeti.

Orta Güney Anadolu Platosu

MÖ 5. binyılın son çeyreğinden itibaren, Konya Ovası'ndaki bitki örtüsü yüksek kesimlerden alçakta kalan arazilere kadar genişleyerek en üst seviyede yayılma göstermiş ve çeşitliliğe ulaşmıştır. MÖ dördüncü binyılın başlarında, artan nem oranı bataklıkların ve küçük sığ derelerin oluşmasına yol açmıştır (Kuzucuoğlu 2002: 42). Kapadokya'daki nemli koşullar, kabaca MÖ beşinci binyılın ilk çeyreğinde yüksek bir düzeye ulaşmış, binyılın ikinci çeyreğindeki iklimin ayırdedici özelliği olan anî ve ağır kuraklık dönemleriyle muhtemelen kesintiye uğramıştır. Düşük yağış dönemleri daha kurak yerlerdeki bitki örtüsünü olumsuz yönde etkileyebiliyordu (Kuzucuoğlu 2002: 36). Daha erken olmasa da, beşinci binyılın son çeyreğinde, yıllık yağış rejiminde yaşanan benzer değişimlerin, küçülmeye başlayan göllerde olduğu gibi, bitki örtüsü üzerinde de olumsuz bir etki yaratmış olması olasıdır.[1]

Orta Güney Anadolu platosunu örnekleyen sit alanlarının arasında yer alan Güvercinkayası, Tepecik-Çiftlik, Can Hasan I ve Köşk Höyük'ten edinilen arkeolojik veriler platoda yaşayanların kültürel kimlikleri ve sosyo-ekonomik örgütlenmeleri hakkında bazı verilere ışık tutmuştur.[2]

1 Yıllık yağış oranının azalması, bitki örtüsünü ve özellikle de ağaçları etkileyen kötü yönlü bir değişime sebep olmuştur. Bu azalma, fıstık ağacı sayısındaki düşüşün ardından fındık ağacının ve karaağacın azalmasıyla da fark edilmiştir (Kuzucuoğlu 2002: 41). Bozkır bitkileri çayırlık alanlara doğru yayılmıştır. Yine de, meşe ağaçları varlığını sürdürmüştür. Göllerdeki maksimum tuzluluk seviyesine MÖ 12. yüzyıldan önce erişilmemiştir.

2 Tepecik-Çiftlik'teki oldukça tahrip olmuş mimari kalıntılar açık bir yerleşim planı ortaya koymamaktadır. Ancak, el yapımı çanak çömlek repertuvarı Güvercinkayası ve Köşk Höyük'ün 2. tabakasında karşılaşılan buluntu topluluklarıyla oldukça benzerlik göstermekte ve bu döneme özgü olan Gelveri çanak çömleğini de kapsamaktadır. Aynı benzerliklerin köy planlarında da olduğunu söyleyebiliriz. Orta Kalkolitik çanak çömleklerinde rastlanan belirli Erken Kalkolitik özellikleri, bu iki dönem arasında belirli bir dereceye kadar kültürel süreklilik olduğu varsayımını desteklemektedir.

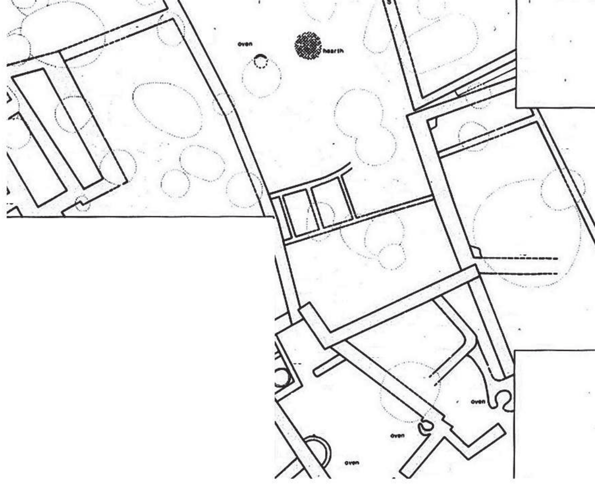

Res. 1: Güvercinkayası (Gülçur 1999'dan alıntı).

Güvercinkayası (Res. 1)

MÖ 6. binyılın son çeyreğinde kurulan yerleşme, 5. binyılın ilk çeyreğine kadar iskan edilmeye devam edilmiştir (bk. önceki bölüm). Taş temeller üzerine inşa edilen 25 metre uzunluğundaki kerpiç istinat duvarı, küçük bir konut alanının sınırını çiziyordu. Burada karşılaşılan yapı tekniği ve damga mühürler Obeyd Kültürü'nün etkilerinin olabileceğini göstermektedir. Bu sur duvarının (ya da muhtemel istinat duvarı) kesiti ve ona bitişik kuleye benzer yapı "yukarı yerleşim" alanını aşağı alandan ayırmaktadır. Kayalık alanın en yüksek ve korumalı kısmında bulunan bu yukarı yerleşim alanı, yanmış evleri ve büyük depo binalarını içinde barındırmaktadır. Bu sitadel benzeri yukarı yerleşim alanı, taş döşeli, büyük ve eğimli bir araziyle aşağı yerleşim alanına bağlanıyordu. Çiftçiler, en dipte depoların bulunduğu büyük dikdörtgen odaların olduğu kerpiç evlerde yaşıyordu.[3] Evlerdeki işlik, fırın ve öğütme taşlarından anlaşıldığı üzere, iç mekanda genellikle yiyecek yapımı, yemek pişirme ve tüketim faaliyetlerinde bulunulmaktaydı. Hayvan kemikleriyle birlikte karşılaşılan yemek artıkları, etin, çiftçilerin beslenmesinde önemli bir parça oluşturduğunu ka-

3 Kömür örneklerinden elde edilen on farklı tarih, MÖ altıncı binyılın son çeyreğiyle beşinci binyılın ilk çeyreği arasındaki zaman dilimine işaret etmektedir. Stratigrafik ayrıntıların bulunmaması tarihlerin eskiden yeniye doğru düzenlemesini gerektirmektedir. Bk. Thissen 2001: 307; http://www.canew.org, Şubat 2006 güncelleme.

Res. 2: Can Hasan I, 1.

nıtlar niteliktedir. Yerleşim alanında ara ara geçit ve yolların kapatılmasıyla kendini gösteren yenilenme evreleri planda değişimler meydana gelmesine sebep olmuştur. Yeniden inşa sürecinin bir aşamasında, meydana gelen değişimlerden biri de evlerin arka kısmında ayrı bir yerde silo ve öğütme alanının kurulumudur. Evlerin onarımı sırasında, bazı iç unsurlar, özellikle de fırınlar yeniden inşa edilmekteydi.

Kaynaklar: Gülçür 1999, 2003; Gülçür ve Fırat 2005; http://www.guvercinkayasi.com/eng/.

Can Hasan I (Res. 2)

1. yerleşim tabakası, MÖ dördüncü binyıl içerisinde en az altı kez yenileme geçirmiştir. Bu yerleşim tabakasındaki mimarî daha önceki yapı geleneğinden ve yerleşim planlarından (2A-2B) farklılık göstermektedir. İnce kerpiç duvarlı yapı kalıntıları önceki anıtsal köy mimarîsinden kesin bir farklılık ortaya koymaktadır. Aralıklı olarak inşa edilen zemin katlı evler, bodruma benzeyen bir zemin katı olan ve bir üst katı bulunan eski geniş evlerden oldukça farklıydı. Bodrum katlar hem depolama için hem de yiyecek yapım işlemleri gibi endüstrilerle ilişkili faaliyetler için de kulllanılmaktaydı. Maddesel kültür envanteri, bölgeye yeniden yerleşen kırsal-tarımsal toplum ile eski köyün kurucuları arasında hiçbir kültürel ortaklık olmadığını göstermektedir. Çoğunluk itibariyle el yapımı tek renkli koyu açkılı çanak çömlek repertuvarında (kırmızı, kızıl kahverengi ve siyah) boyalı keramiklere rastlanmamıştır. Sadece birkaçında beyaz, kahverengi veya kırmızı boya bezeme veya beyaz dolgu ve çentik bezeme olduğu göze çarpmaktadır. Ayırdedici özellikleri arasında, ağız kısmına kadar yükselen boynuz ve ilmek kulplar vardır. Hayvan figürinleri, kolye uçları, ağırşaklar, kil kap ayakları, bir bakırdan topuz başı ve taş figürinler bu döneme ait maddi kültür envanterinin bir parçasıdır. Kemik; boncuk, kolluk, balık oltası, boya paletleri, vb. eserler için hammadde görevi görüyordu. Tahıl işleme aletlerinin içinde

öğütme taşları, havanlar ve havan elleri vardır. Köylüler altı sıralı kabuksuz arpa ve tarla bezelyesi dahil olmak üzere pek çok çeşit tahıl tüketmekteydi. Köydeki hayvancılık faaliyetlerinde koyun ve evcil sığır çoğunluktaydı.

Kaynaklar: French 1998, 2005, 2006.

Köşk Höyük

MÖ beşinci binyılın ilk yarısında yerleşim yeri olarak kullanılan köy (1. tabaka), kendinden önceki 2. tabakayla[4] karşılaştırıldığında daha düzenli bir plana sahip olduğu izlenimini vermektedir. Maddesel kültür envanteri, tipoloji ve teknoloji açısından belirgin bir değişiklik göstermediğinden, yerli halk kesin surette yeniden inşa faaliyetinde bulunmuştu. Köydeki sosyo-ekonomik yapılanma evlerin planındaki ve büyüklüklerindeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bitişik evler, görünüşte geçitlerden ulaşılan ve basamaklı bir girişi olan tekli odalardan oluşmaktaydı. İç kısımlarında bulunan işlik alanları, bazen nişler, depolama üniteleri ve ocaklar dönemin evlerinin birbirlerinden farklı olmadıklarını göstermektedir. Bazı tek odalı evlerin, arka kısımlarında depolama amaçlı kullanılan ayrı bölümleri vardı. Bazı evlerin dışında, girişin yanında yer alan silo ve fırınlar ev faaliyetleri için ek alan sağlıyordu. Köyde ortaya çıkarılan mezarların üçte ikisi bebeklere aitti, geri kalan kısmın büyük çoğunluğu da çocuklara aitti. Bu durum çocuklar arasında ölüm oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Muhtemelen iki veya üç nesil süren kısa bir ikametin ardından çıkan büyük bir yangın, 1. tabaka köyünü yok etmiştir. Yangından kaynaklanan zarara rağmen yerleşimciler köyü terk etmemiştir. Eski evlerin kalıntıları üzerine inşa ettikleri daha küçük evlerde yaşamaya devam etmişlerdir.

Kaynak: Öztan 2003.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 3)

Orta Güney Anadolu Platosunda iki binyıl süren bu dönem, mimarisiyle, çanak çömlek buluntuları ve ikonografisiyle geride belirsiz izler bırakmıştır. Çömlekçiler el yapımı siyah, gri ve kırmızı açkılı kâseler, kaplar, bardaklar ve saklamak için kullanılan daha büyük kaplar yapıyor; yerel repertuvarlar yüzey işleminin biçimi ve kalitesi açısından farklılık gösteriyordu. Kabartma bezemeli çanak çömlek örnekleri içerisinde, kâselerin üst kısmına ya da kulplarının yanına işlenmiş boynuzlar, insan gözleri veya kaşlarından yapılmış motifler bulunmaktadır. Bazı kulp biçimleri insan başına benzemektedir. Boyalı mallar, bu dönemde pek yaygın olmasa da, Orta Güney Anadolu'da (Örneğin, Can Hasan 2B) bulunan Erken Kalkolitik boyalı çanak çömlekleriyle az çok benzerlik gösterir. Aralarında Gelveri çanak çömleğini de barındıran bazı çanak çömlek tipleri, Orta Güney ve Orta Kuzey Anadolu platolarındaki yerleşimlerin birbiriyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir.

Orta Kuzey Anadolu Platosu

Orta Anadolu'nun kuzey yarısında kazılmış ve yüzey araştırması yapılmış çok sayıdaki yerleşme, alt-bölgeler için zengin arkeolojik veri sağlıyordu. Bu durum dördüncü

4 Bu tahmin dokuz kalibre edilmiş radyokarbon tarihlerine dayanmaktadır. Erdoğu *ve diğ.* 2003.

Res. 3: Cah Hasan I, 1 kasesi (üst sol) bu bölgede bir kaç yerleşmede de bulunmuş olan Gelveri tipi çanak çömlek bezemelerini hatırlatmaktadır.

ve beşinci binyıl köy toplumlarının sosyo-ekonomik durumları ve kültürel özellikleri hakkında bazı bilgilere ışık tutmaktadır. Çadır Höyük'te hâlen sürdürülen kazı hâricinde, diğer sit alanlarının dördüncü ve beşinci binyıl yerleşim tabakaları (Alişar Höyük, Yazırhöyük, Büyük Güllücek, Alacahöyük, Yarıkkaya, Pazarlı ve Kayalıpınar) bütünüyle incelenmemiştir.[5]

Büyük Güllücek

Alacahöyük'ün 15 kilometre kuzeyinde bulunan bu küçük höyükte ana kayanın üzerine kurulan bir köyün çok küçük miktardaki kalıntıları ele geçmiştir. Bu köyün kurulumu muhtemelen MÖ 4. binyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. İkinci yerleşim evresi, erken 3. binyıl tabakalarını örtmektedir. Taş temel üzerine kerpiçle inşa edilen evlerin bazılarında oda sayısı üçe kadar çıkmaktadır. Bölgedeki çağdaşları gibi, köy çömlekçileri de el yapımı koyu renkli, açkılı çanak çömlekler yapıyorlardı. Bazı kâseleri beyaz boyalı çizgisel ve geometrik bezemelerle süslüyorlardı. Bu tarz bezemeler MÖ üçüncü binyılın başlarına kadar ve hatta bölgedeki bazı sit alanlarında daha uzun süre boyunca yaygınlığını sürdürmüştür.

Kaynaklar: Yakar 1985b: 204; Koşay and Akok 1957; Orthmann 1963: 39-40.

Yazırhöyük

Yazırköy'ün 3 kilometre doğusunda bulunan bu küçük höyük (çapı ortalama 95 metre) Geç Kalkolitik dönemde Ankara ile Sivrihisar arasındaki karayolunun üst

5 Ayrıca bk. Gorny *ve diğ.* 1995

kısmında yer alan küçük köylerden biriydi. Yerleşmedeki kısa süreli kazılarda dört mimarî tabakaya ulaşılmıştır. Bu tabakalarda, açık bir ev planı göstermeyen ve pek iyi durumda olmayan kerpiç duvar kalıntılarına ve fazla iyi korunamamış olan taş temellere ulaşılmıştır.

Kaynaklar: Temizer 1960; Yakar 1985a: 194; Huot 1982: 53-54.

Yarıkkaya

Yazılıkaya'nın kuzeyinde bulunan bu yerleşmede, iki evreli küçük bir köy ortaya çıkarılmıştır. Köyün mimarisi, konum ve yapı tekniği açısından belirgin farklılıklar göstermeyen genellikle tek odalı evlerden oluşmaktaydı. Çanak çömlek tipolojisine dayanarak, yerleşmenin muhtemelen dördüncü binyılda kurulmuş olduğunu ve MÖ üçüncü binyılın başlarına değin ikamet edildiğini söylemek mümkündür. Yerleşimciler tarafından gerçekleştirilen yapı içi ölü gömme geleneği bölge içerisinde de yaygındı.

Kaynaklar: Hauptmann 1969; Yakar 1985b: 203.

Çamlıbel Tarlası

Bu site birbirinden kronolojik bir boşlukla ayrılan, üst üste konumlanan iki duvarla çevrili bir köy yerleşmesidir. Yarıkkaya ve Büyükkaya'ya benzeyen yerleşme, kayalık bir tepenin üzerine kurulu olup etrafı sık ağaçlarla çevrili küçük bir dereye bakmaktadır. Duvar, zemin ve temel kalıntıları evlerin farklı büyüklüklerde olduğuna, bazılarının çok büyük olduğuna işaret etmektedir. Sıkıştırılmış toprak zeminde bulunan ev içi unsurlar arasında kubbeli fırınlar da bulunmaktadır. Çamlıbel Tarlası'nda yaşayanlar Anadolu'da gelenek olduğu üzere ölü bebeklerini önce küplere yerleştirip sonra evlerinin zeminine gömmeye özen göstermiştir. Bölgede bulunan sade ve tek renk çanak çömlek repertuvarında, çentikli ve beyaz dolgulu çizgisel bezemelerle süslenen kaplar da yer almaktaydı.[6] Küçük bakır objeler ve cüruf kalıntıları yerel üretime olanak tanıyan temel bir metalurji bilgisine sahip olunduğunu gösterir.

Kaynaklar: Schoop 2008.

Alişar Höyük

Ankara'nın 200 kilometre doğusunda ve Boğazköy'ün 80 kilometre güneydoğusunda yer alan, 30 metre yükseklikte kurulu olan bu büyük höyükte uzun süreli bir yerleşimin izlerine rastlanmıştır. 19. ve 15. tabakalar belirli aralıklarla 5. binyılın sonları ila 4. binyıl ortalarındaki yerleşimi kapsar. 14. ve 12. tabakalar ise 4. binyıl sonlarındaki yerleşimi temsil etmektedir. Bu yerleşim tabakalarında yer alan iyi korunamamış mimari kalıntılar arasında birkaç kerpiç ve kerpiç duvar kalıntısı bulunmaktadır. Bu döneme ait diğer önemli buluntular içerisinde yapı içi gömüler yer almaktadır.

Kaynaklar: Steadman *ve diğ.* 2007: 386; Osten 1937; Yakar 1985b: 198.

6 Gelveri tipi çanak çömlek üzerindeki çizgisel bezeme tekniği iki farklı aşamadan oluşuyordu, ıslak kilin kazınması, sonra beyaz dolgunun tatbik edilmesi (Schoop 2008: 156).

Res. 4: Çadır Höyük. Tabakalanmış yerleşme MÖ 6. binin içlerine gitmektedir.

Çadır Höyük (Res. 4)

32 metre yüksekliği bulunan, ortalama 5.2 hektar genişliğe sahip olan bu çok dönemli höyük Kanak Su Havzasında, Sorgun'un güneydoğusunda yer almaktadır. Güney-kuzey ve doğu-batı doğrultulu doğal yol güzergâhların yakınında bulunan yerleşme, burada yaşayan kırsal-tarımsal toplumun, uzaktaki komşularıyla sosyo-ekonomik ve/veya sosyo-politik bağlarının gelişmesine olanak sağlamıştır. Köydeki Orta Kalkolitik yerleşim, kabaca 6. binyıldan 5. binyılın ilk çeyreğine kadar uzanmaktadır.[7] Takip eden Geç Kalkolitik yerleşim, büyük, taştan bir giriş kapısıyla erişilen duvarla çevrili daha iyi korunmuş bir mimari düzene sahiptir. Höyüğün güney yamacındaki geniş arazide (530 metrekare) yer alan sur duvarları içerisinde domestik mimariye ait önemli kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. "Çukur ev" veya "Yanık ev" olarak adlandırılan kalıntılar iç unsurlarıyla birlikte dönemin yapı özelliğini ve tekniğini yansıtmakta, ayrıca ev içi birimlerin dağılımına ışık tutmaktadır. Alişar Höyük ve diğer yerleşim alanlarıyla ilgili veriler de bu evlerden elde edilmiştir. Kerpiçten yapılma "yanık ev"in dış odasında ahşap mobilya parçaları ve sıvalı taban bulunuyordu. Muhtemelen avludaki ocakta çıkan bir yangın, avlu zeminini ve içindekileri örten çatının çökmesine sebep olmuştur.[8] Bu evlere ek olarak, açık avlu veya taş platform gibi mimari unsurlar endüstri ile ilgili, sosyal ve dini faaliyetlerin yapıldığı yerlere işaret etmektedir.

Kaynaklar: Steadman *ve diğ.* 2007; 2008; Chernoff ve Harnischfeger 1996.

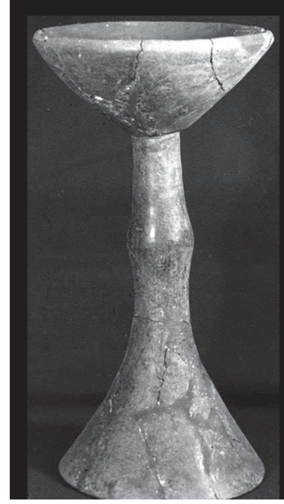
Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 5)

Çoğunlukla Orta Güney Anadolu platosundan gelen kırsal-tarımsal topluluklar, Orta Kuzey Anadolu platosundaki çeşitli yerleşim alanlarında yaşamışlardır. Orta Batı Anadolu platosundan, Kuzey Anadolu'dan ve hatta Balkanlar'dan gelen öncü

7 8 metre derinliğindeki sondajla elde edilen kalibre edilmiş radyokarbon tarihleri, erken I d-e yerleşim tabakalarında (Orta Kalkolitik) MÖ yaklaşık 5220-4940 arasına tekabül etmektedir. Takip eden I c ve I b1-2 alt tabakaları MÖ yaklaşık 4500-4000 ve 4000-3500'e tarihlenmiştir. I a 1-2 tabakası ise MÖ yaklaşık 3500-3100'e tarihlenmektedir (Steadman *ve diğ.* 2007: 385-386).

8 Yanan eşyalar arasında öğütme taşları, taş ve kemik aletler, metal iğneler ve süs eşyaları, ağırlıklar, iğneler ve çömlekler yer almaktadır. Yemek işlemlerine ek olarak, çatı üstünde ve avluda gerçekleştirilen faaliyetlerin içinde pek çok domestik üretim faaliyetleri de bulunmaktadır. Evlerde ağırşakların, ağırlıkların ve iğnelerin bulunması evlerin içinde tekstil dokuması yapıldığına işaret etmektedir (Steadman *ve diğ.* 2007: 392).

Res. 5: El yapımı koyu açkılı çanak çömlek bu bölgenin karakteristik materyal kültür özelliklerinden biridir. Bu formlar MÖ Geç 4. Binde ortaya çıkmış, İTÇ I'e kadar devam etmiştir (örneğin Alacahöyük ve Alişar).

gruplar bu bölgeyi yeni yerleşim yeri olarak benimsemiş olabilir. Bir kısmı muhtemelen 6. binyılın sonlarından beri bu bölgede bulunan yeni yerleşimciler, kısmen eski bilgilerine de dayanarak, küçük yerel farkların olduğu ancak oldukça homojen bir çanak çömlek stili yaratmıştır. Temel kâse formları ve bezeme türleri bu bölgede geniş bir dağılım göstermektedir. Orta Kuzey Anadolu çömlekçilerinin çoğu, düzleştirme, açkılama ve astarlama gibi benzer yüzey işlemlerini kullanmıştır.[9] Düşük şartlarda fırınlanan saman ve kum katkılı, siyah açkılı, el yapımı sade ve bezemeli çanak çömleklerin (beyaz boyalı ya da kazıma bezekliler) Orta Kuzey Anadolu platosunun karakteristik çanak çömleği olduğu düşünülmektedir.[10] Yazırhöyük, Büyük Güllücek, Alacahöyük (9.-15. tabakalar), Alişar Höyük, Çadır Höyük ve diğer yerleşim alanlarının yerel buluntu toplulukları, fırınlanma derecesi, yüzey işlemleri ve biçimlerinde çok büyük benzerlikler göstermektedir. Bazı yerel çömlekçiler tasa benzer kâseler veya Çadır Höyük'te görülen fırınlama sonrası yapılan boyalı desenler gibi unik form ve bezemeler yaratmışlardır.[11] Alişar Höyük çömlekçileri bu bölgeye özgü olan koyu renkli, açkılı, tek renkli çömlekler üretmişlerdir. Malların bir kısmı fırınlandıktan sonra kazı bezekli veya beyaz boyalı çizgisel motiflerle bezenmiştir. Bu çanak çömlekler Orta Kuzey Anadolu Platosu'ndaki Büyük Güllücek, Pazarlı, Kayalıpınar ve Dündartepe; Karadeniz Bölgesi'ndeki İkiztepe II, Tekeköy ve Kavak repertuvarlarındaki örnekleri andırır.[12] MÖ 4. binyılın ikinci yarısında muhtemelen

9 Merkez platoda üretilen çömleklerin tipik özelliklerinin tahmin edilen farklılıkları için bk. Schoop 2005b.

10 Çadır Höyük'te kullanılan fırınlama teknolojisi için, bk. Steadman *ve diğ.* 2007: 396.

11 Yerel olarak üretilen çanak çömlek formlarının ve bezeklerin karşılaştırması için, bk. Steadman *ve diğ.* 2007: 396-401, res. 6-8; von der Osten 1937: resimler. 83-84)

12 Steadman *ve diğ.* 2007: res. 7, m, k. Bölgesel çömleklerle ilgili tartışmalar ve karşılaştırmalar için ayrıca bk. Huot

çanak çömlek fırınına veya oksidasyonu sağlayan fırınlama tekniklerine bağlı olarak parlak renkli koyu açkılı kâselerin sayıları artmaya başlamıştır. Güney ve Orta Kuzey Anadolu Platosunun çömlekçileri form ve bezemeleri birbirine oldukça benzer çanak çömlekler üretmişlerdir. Büyük bir bölgeye yayılan bu benzerlikler yemek hazırlama ve tüketiminin yerel ve bölgesel açılardan büyük farklılıklar göstermediğine işaret etmektedir. Çadır Höyük'teki küçük, ince, yayvan kâseler buluntuların büyük bir kısmını oluşturmakta ve neredeyse hemen hepsinin dış yüzeyleri gri ve siyah açkılı, iç kısımları ise genelde turuncu renkli olup ya işlem görmemiş ya da açkılı ve astarlıdır. Fırınlama teknikleri bazen kenarlarının deve tüyü rengi ya da turuncu olmasına sebep olmuştur. Orta ve daha büyük kaplar arasında basit, açık ağızlı ve yayvan kâseler bulunmaktadır. Bölgesel çömleklerin karakteristik özelliklerinden biri, bazen kapların omuzlu üst kısımlarına yerleştirilen veya gövde üzerine yapılan yumrucuklardır.[13]

Orta Batı Anadolu Platosu ve Ege Kıyı Şeridi

Anadolu'nun bu geniş bölgesinde, tarihöncesi yerleşmeler alüvyon birikintilerinin görülmediği yukarı akarsu vadilerinin yakınlarındaki alanlara konumlanmışlardır. Platonun kuzeybatı kesiminde yer alan Troas, kökeni muhtemelen Ege'ye, Balkanlara ve Kuzeybatı Anadolu'ya uzanan, kültürel açıdan karma genlere sahip çiftçiler ve balıkçılar tarafından iskan edilmişti (Zimmerman 2007). Troas'a ve komşu bölgelere yerleşenlerle ilgili veriler, Alacalıgöl, Beşik-Sivritepe, Kumtepe, Coşkuntepe ve Gülpınar (Gabriel 2000; Gabriel *ve diğ.* 2004; Seeher 1987b, 1990) gibi az sayıda yerleşmeden edinilmiştir. Burdur, Isparta, Afyon, Uşak, Denizli, Kütahya ve Eskişehir gibi şehirlerin bulunduğu bölgede tarihöncesi höyükler etrafı dağlarla çevrili küçük ovalarda, dağ vadilerinde, yüksek platolarda ve kıyı ile iç bölgeler arasında doğal yol vazifesi gören akarsu vadilerinde yer alır. Küçük dağ içi ovalarını kaplayan erozyon örtüsüyle kısmen yeraltında kalan ve bu iki binyıllık sürecin öncesinde, sırasında ve sonrasında yerleşilen birçok höyük, normalde olduğundan daha küçük oldukları izlenimini vermektedir (örn. Demircihöyük). Güneye doğru, Yukarı Menderes ve kolları, Orta Batı Anadolu platosundaki en verimli toprakları meydana getirmiş, Göller Bölgesi'nden ve diğer yerlerden çiftçilerin ilgisini çekmiştir. Tarımsal toplumların küçük köyler kurmaya devam ettikleri diğer bir bölge de güneybatıdaki Elmalı Ovası'dır. Doğal limanları ve devamlı akarsularıyla, Ege kıyı şeridindeki körfezler ve daha erken dönemlerde hâlihazırda yerleşilmiş olan Doğu Ege adaları gittikçe daha çok yerleşimcinin ilgisini çekmiştir. Kıyıda yaşayan tarımsal topluluklar denizcilikle de uğraşmış ve çok çeşitli deniz kaynaklarını kullanmışlardır.

Kumtepe

0.8 hektara yayılan, Troya'nın yaklaşık 5 kilometre kuzeybatısında yer alan bu höyük, günümüzde kıyı şeridinden 2 kilometre içeride yer alır. Sekiz mimari tabakaya ve

1982. Çömlekçilerin çoğu MÖ üçüncü binyıla değin siyah renkli mallardan daha az sayıda koyu açkılı çömlekler de üretmeye devam etmişlerdir.

13 Tüm bölgedeki (Yarıkkaya Alaca, Büyük Güllücek, Güvercinkayası, Kes Kaya ve kuzey kesimde İkiztepe) yerleşmelerde ağız kenarı, omuz ve gövde kısımlarında küçük yuvarlak çıkıntılar bulunan çömlekler yer almaktadır. (Steadman *ve diğ.* 2007: 399).

alt-tabakalara (Ia1-2; Ib1-4; Ic1-2 ve II) ayrılan uzun yerleşim evresi, MÖ 5. binyılda başlamıştır.[14] Ana kaya üzerinde iki alt tabakayı (Ia1-2) kapsayan ilk köy bir metre kalınlığında bir toprak birikintisi meydana getirmiştir. Ne yazık ki, bu tabakadaki kazılarda, tıpkı Beşik-Yassıtepe'deki kazılarda olduğu gibi, evlerin belirgin bir plan veren mimari kalıntılar ele geçmemiştir. Kumtepe Ia tabakasında, aynı zamanda Bulgaristan'ın pre-Karanovo kültür bölgesinde de görülen büzülmüş pozisyonda gömülere rastlanmıştır. Elbette, bu durum köyün bir kısım ya da bütün sakinlerinin Balkanlar'dan geldiğine işaret etmemektedir. Bu tabakayı takip eden Kumtepe Ib yerleşmesi MÖ aşağı yukarı 4. binyılda kurulmuş olabilir. Bu yerleşme evresinde, taş temel ve tabanlar üzerine kurulmuş kerpiç evlere ait iyi korunamamış duvar kalıntıları bulunmaktadır. Dört mimari alt-tabakaya ait çanak çömlek buluntuları arasında, içe kıvrılan ve içten kalınlaştırılmış dudaklı kâseler, bazen dikey olarak yerleştirilmiş, delikli tutamak biçimli kulplarla birlikte yer almaktadır.

Kaynaklar: Gabriel 2000; Yakar 1985b: 147-148, 2000.

Gülpınar

Troas'ın güney sahilinde yeralan yerleşme MÖ erken 5. binyılda başlamıştır. Yerleşimciler, küçük dal örgü ile yapılan, anakayaya sabitlenmiş ahşap direklerle desteklenen duvarları olan kulübelerde yaşamışlardır. Yerleşim tabakalarında ele geçen erken dönem çömlek örnekleri çoğunlukla Troas'a özgü olup Doğu Ege adaları, Balkanlar ve Kiklad Adaları'nda rastlanan Geç Neolitik unsurlar sergileyen kapları da içermektedir.

Kaynaklar: Takaoğlu 2006.

Chios (Sakız) Adası

Anadolu kıyısı açıklarında, Doğu Ege adalarından Chios (Sakız) adasında, erken döneme ait iskan, bu döneme değin Ayio Gala'daki yukarı ve aşağı mağaralarda muhtemelen mevsimsel olarak devam etmiştir. Aşağı mağarada sayıca küçük kaplardan (örn. kâseler) daha fazla ele geçen çömleklerin soğuk iç yüzeylerine bakılarak, özellikle sıcak yaz aylarında işlenmiş yiyeceği muhafaza etmek için kullanıldığı söylenebilir. Yukarı mağara, MÖ 4. binyıla kadar iskan edildiğine ait izler taşımaktadır. Bu mağarada ele geçen çanak çömlek öncü Troya I ve erken Troya I çanak çömlekleriyle ilişkilidir. Üst mağarada iki evre veya yerleşim katı olduğu ortaya çıkarılmıştır (Hood 1981). Ayio Gala I olarak tanımlanan 4 metre ila 2.9 metre arasında karşılaşılan iskana ait kalıntılar, Emporio X-IX ile çağdaş olduğu düşünülen aşağı mağaradaki yerleşimle aynı döneme denk gelmektedir.[15] Yüzeyden 2.9 metreye kadar yayılan yukarı mağaradaki dolgular Ayio Gala II evresini temsil etmektedir. Çanak çömlek verilerine bakılarak, mağaradaki iskanın MÖ 4. binyıldan 3. binyılın ortalarına kadar sürmüş olabileceği söylenebilir. Hem yukarı hem de aşağı mağaralar, çoğunlukla sade

---

14 Radyokarbon tarihleri için bk. Gabriel 2000; Korfmann ve Kramer 1993; Korfmann 1994; Korfmann *ve diğ.* 1995.

15 Emporio çömlek sınıflandırması aynı zamanda yukarı mağaradaki el yapımı çömleklere de uygulanmaktadır.

veya dışa açılan gövdeli kâseler olmak üzere, Ayio Gala I kırmızı açkılı çanak çömleğinin iyi örneklerini sunmaktadır. Geliştirilmiş yapım ve fırınlama teknikleriyle Ayio Gala II çanak çömleği, MÖ 4. binyılın sonuna doğru üretilen ürünlerin kalitesinde kayda değer bir değişim olduğunu ortaya koymaktadır. Yerleşmede bulunan birkaç ithal parça ise EH II dönemine aittir. Pek çoğu, Thermi ve Troya I buluntularıyla parallelik göstermektedir.

Sakız Adası'nın güney sahiline bakan doğal bir tepede, Piryi köyünün yakınlarında yer alan Emporio yerleşimi, MÖ 6. binyılda hâlihazırda iskan edilmişti. Ayrıca devamlı bir yerleşim olduğunun kanıtlarına ulaşılmıştır. Bu höyükte aralarında belirgin bir kesintinin olmadığı on tabaka (X-I) mevcuttur. IX. ve VIII. tabakalarda köyün mimari unsurları arasına devasa taş teras duvarları da dahil edilmiştir. VIII. evrede bir eve ait D şeklindeki odada obsidiyen işlendiğine dair kanıtlar ele geçmiştir.

Kaynaklar: Hood 1981-1982; Yakar 1985b: 153-155.

Kalymnos (Kilimli)

Bu ada Kos Adası'nın biraz kuzeyindedir. Adanın güneydoğu körfezine bakan Vathy mağarasında taş aletler, çanak çömlek parçaları ve ateş yerlerine rastlanmıştır. Bu mağaranın özellikle MÖ 4. binyılda mevsimsel olarak ziyaret edildiğine dair şüphe yoktur. Mağara ve çevresi sosyal, ekonomik ve dini etkinlik mekanı olarak kullanılmış olabilir. Bitki örtüsü yabani hayat için ve böylelikle küçük avlar arayan avcılar için de ideal bir yaşam alanı imkanı sunmaktadır. Çanak çömlekler, profil ve yüzey özellikleri itibariyle, Doğu Ege Havzasında yer alan diğer çağdaş yerleşmelerdeki (örn Samos (Sisam) daki Tigani) çanak çömleklerle benzeşmektedir.

Kaynaklar: Yakar 1985b: 157.

Samos (Sisam)

Bu adanın güneyine yer alan Tigani yerleşmesinde, Klasik döneme ait kalıntıların altında tarihöncesi yerleşim tabakaları yer alır. Dokuz alt-evreye ayrılan dört evreli bir yerleşim olan köy (Tigani I) Emporio X'dan daha önce başlamış olabilir. Aslında bu iki adadaki yerleşim MÖ 6. binyılda başlamıştı. Sisam ve yakınlarındaki Sakız Adası'nın tarih öncesi çanak çömlek grupları genelde birbirleriyle ilişkili olsa da, Tigani ve Emporio çanak çömlekleri arasında bazı yerel farklılıklar gözlenmektedir. Bu adalarda yaşayanların kökeni Anadolu'da Ege kıyısına dayanmaktadır. Onların öncüleri ise deniz seviyesi yükselmeden ve tektonik hareketler sonucunda bazı yarımadalar anakaradan ayrılmadan ve adaya dönüşmeden önce kıyı yerleşmelerinde ikamet etmiştir.

Kaynaklar: Felsch 1988; Hood 1990.

Baklatepe

İzmir'in Menderes ilçesinde, Bulgurca köyü yakınlarında kayalıklı bir tepede kurulu olan tarihöncesi yerleşmenin çapı yaklaşık 250 metredir. Yakınlardaki Tahtalı Deresi ve Cumaovası'nın verimli toprakları bu bölgeyi tarım için ideal bir yerleşim alanı haline getirmiştir. Üstelik, yerleşme buradaki yerleşimcilere o dönemde 15 kilometre

güneybatıda yer alan Ege kıyısına da kolay erişim sağlamaktaydı. Höyükteki mimari kalıntılar yerleşimcilerin ızgara planlı temelleri olan dal örgü evlerde ve yuvarlak planlı kulübeye benzer evlerde yaşadıklarını gösteriyor. Yerleşim mimarisindeki bu çeşitlilik yaşayan toplumun her biri kendi yapı geleneğine sahip iki farklı gruptan oluştuğuna işaret etmektedir. Öte yandan, bu durum aynı zamanda yerleşmenin kesintiye uğradığını ve farklı grupların sadece kısa aralıklarla köyde yaşadığını gösterebilir. Yerleşimciler ölü bebeklerini ev tabanının altına; yetişkinleri ise köyün dışında, yerleşimin doğu yamacındaki mezarlığa gömmüşlerdir. Yerleşmede bulunan Kumtepe Ia-b tipi mallar yerleşmenin MÖ dördüncü binyılın ikinci yarısından daha sonra başlamış olamayacağını, muhtemelen çok daha önce yerleşildiğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar: Erkanal 2008a; Erkanal-Özkan 1997, 2000.

Beycesultan (Res. 6)

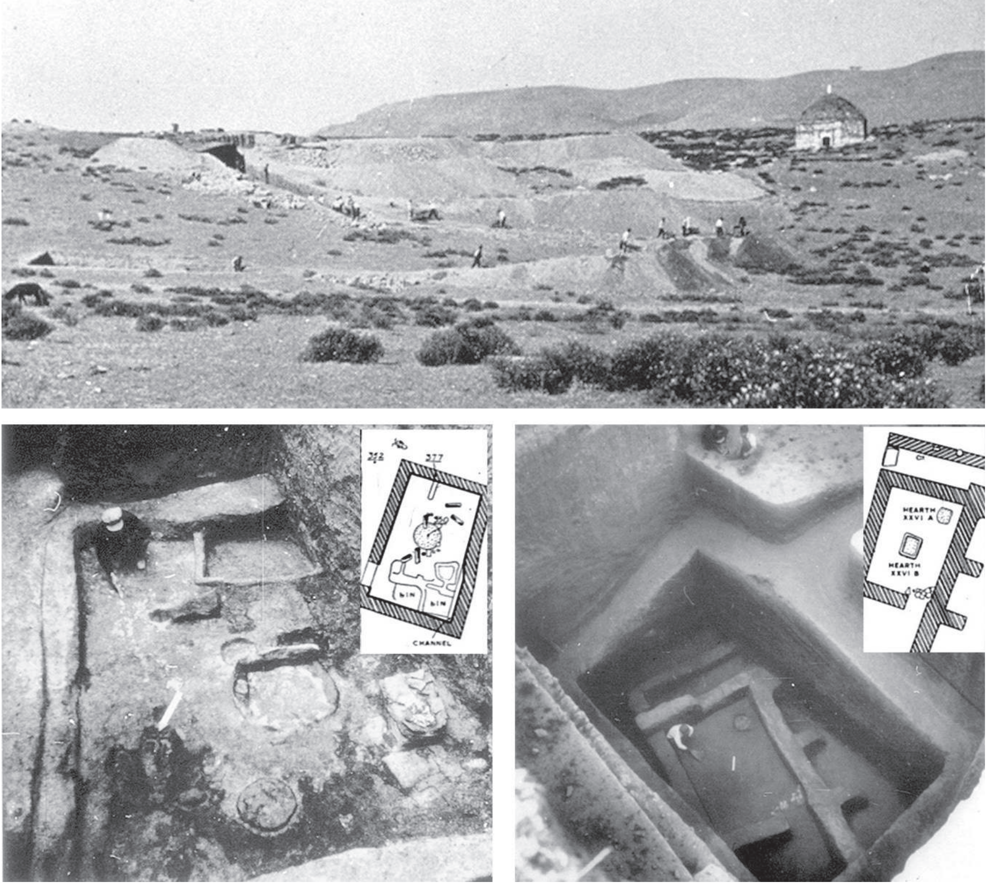
Yukarı Menderes (Maeander) vadisinde, Çivril'in yaklaşık 5 kilometre yakınında yer alan bu yerleşme 4. binyıla ait uzun bir tabakalanma sunmaktadır.[16] XXXIII. evreden itibaren küçük derin sondajlarda ortaya çıkarılan köy mimarisi genel itibariyle ateş yerlerinin, kil sekilerin ve siloların olduğu birbirinden bağımsız, küçük, dikdörtgen biçimli kerpiç evlerden oluşuyordu. Yerleşimin ikinci evresinde, muhtemelen ekonomik ve sosyal sebeplerden kaynaklanan yeni bir mimari anlayışla yerleşim düzeni değişmiştir. Dördüncü evreden itibaren evler gittikçe daha uzun bir hâl almıştır. (XXXIV. evre). XL-XX evrelerindeki el yapımı koyu açkılı tek renkli çanak çömlekler, Geç Kalkolitik geleneği diye anılan bölgeye özgü tipolojik, teknik ve bezeme özelliklerini yansıtmaktadır.

Kaynaklar: Lloyd ve Mellaart 1962.

Kuruçay (Res. 7)

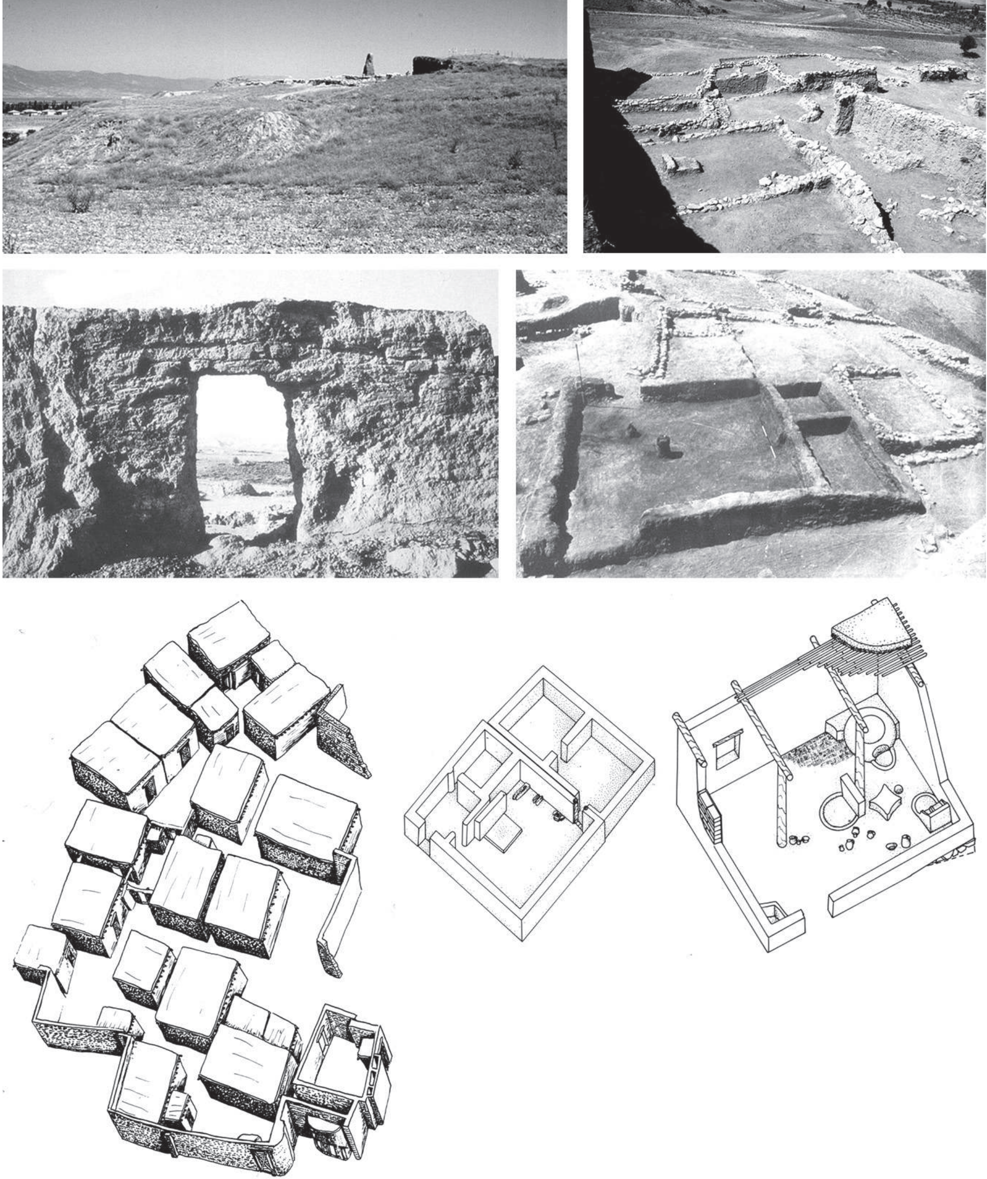
Bütünüyle kazılmış olan yerleşmedeki 6 A1 tabakasındaki mimari kalıntılar, muhtemelen plansız olarak yapılmış küçük 4. binyıl yerleşimesine aittir. Göller Bölgesi'nde yer alan, 0.8 hektar büyüklüğe ulaşan, köye benzer bu yerleşme kırsal-tarımsal bir topluma yerleşiklik sağlamıştır. Toplamda 25 evde yaşayan yerleşimcilerin sayısı neredeyse 200'e kadar ulaşmaktadır. Bölgesel kültür etkileşimler açısından bakıldığında, daha önceki topluluğun devamı oldukları söylenemez. Yerleşmede, radyal biçiminde uzanan evlerin dış duvarları bir savunma duvarı vazifesi görüyordu. Bu kerpiç evler bitişiğinde 1 ila 4 metrekare büyüklükte daha küçük odaları bulunan büyük bir odadan oluşuyordu. Hücreye benzeyen küçük odalar muhtemelen depo olarak kullanılıyordu. Toprak bir dolgu üzerine sıkıştırılmış kil tabanlı evlerin bir kısmının içi yaklaşık 48 metrekare genişliğindeydi. Tek veya çift sıra taş temel üzerinde yükselen ve oldukça ince olan kerpiç duvarlar (25-30 santimetre) sıkıştırılmış toprak katmanını destekleyen uzun kirişlerden inşa edilen düz damı taşıyabilecek

16 Yerleşmede kazı yapanlara göre, dört evreli "Geç Kalkolitik" yerleşiminde yirmi mimari tabaka vardır: Tabaka 1 (XL-XXXV); Tabaka 2 (XXXIV-XXIX); Tabaka 3 (XXVIII- XXV); ve Tabaka 4 (XXIV-XX) (Lloyd ve Mellaart 1962; Yakar 1985b: 161).

Res. 6: Beycesultan. Açmanın derinliğine rağmen, hafirler Geç Kalkolitik evleri açığa çıkarmayı başardı (Lloyd ve Mellaart 1962'den alıntı).

kadar sağlamdır. 6 A2 tabakasında, plan olarak küçük farklılıklar içeren yapıların eski evlerin yerine geçmesiyle yerleşim düzeninde değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yeniden yapılanma evresinde, yerleşimciler köyün artık konut bulunmayan kısmında açık hava faaliyet alanları oluşturmuştur. Bu mimari değişimlere rağmen, Geç Kalkolitik yerleşmesi kültürel özelliklerini muhafaza etmiştir. Mimari değişimler ve evlere yapılan eklemeler, etrafı çevrili bir yerleşmede yaşayan ve nüfusu giderek artan topluluğun ek domestik alan oluşturma ihtiyacından ileri gelmiş olabilir. Ne yazık ki, ne mimari kalıntılar ne de küçük buluntular bu topluluğun örgütlenmesi ile ilgili bilgi sağlamakta çok yardımcı olamamıştır. Yerleşmede kazı yapan kişiler bu toplumun üyelerinin köydeki bazı binaları dini etkinlikler ve diğer benzer faaliyetler için kullandıklarına inanmaktadır. Bu iki evrede, küplere konularak ev tabanının altına veya avlulara hatta geçit yerlerine gömülen 50 adet yapı içi bebek ve çocuk gömüsü ele geçmiştir. Yüksek sayıdaki çocuk mezarlarına karşın, köyde yalnızca beş adet yetişkin mezarı bulunmaktadır. Bu durum, toplumun yetişkin üyelerinin köy dışındaki

Res. 7: Kuruçay. Yerleşimin kazılan önemli bölümünde iyi korunmuş mimari kalıntılar (Duru 1996'dan alıntı).

bir mezarlığa gömülmüş olabileceğini akla getirmektedir. Her beş çocuktan ikisi ya da üçünün ölümü nüfus artışını engellemiş, dolayısıyla köyün nüfusu fazla artmadan 25 evle sınırlı kalmış olmalıdır.

Kaynaklar: Duru 1996, 2008.

Bölgesel Kültür Kimliğin Göstergeleri

Bu bölgeye ait el yapımı koyu açkılı 4. binyıl çanak çömlekleri oldukça benzer olsa da, bazı yerel özellikler göstermektedir. Bu durum, bazı mal gruplarının nerede yapıldığını tespit etmeye yardımcı olan teknoloji ile bağlantılı (örn. fırınlama dereceleri), form ve bezemeyle alakalı tercihlerle ilişkilidir. Beşik-Sivritepe/Kumtepe Ia evresindeki açkı bezemeli çanak çömlekler bölgenin kuzeybatısında ve ilerisinde bu dönemi karakterize eden özelliklerinden biriydi. Gri, kahverengi ve siyah renkli açkılı çanak çömleklerin baskın olduğu bu grup MÖ beşinci binyılın ilk yarısına değin uzanmaktadır. Başka bir deyişle, çanak çömlekler Güneydoğu Avrupa'nın Geç Vinča ve Erken Gumelnita ve Yunanistan'daki Geç Neolitik Larissa ve Geç Dimini kültürleriyle çağdaştır. Kap formları arasında, bir kısmı açkı bezekli ince cidarlı, düz dipli, düz kenarlı kâseler bulunmaktadır. Kumtepe'deki (Ia1) en erken yerleşim evresinde önceki koyu renklilere (Ia2) kıyasla daha açık renkli mal örnekleri yer almaktadır. Erken yerleşim evresine ait yerel çanak çömlek repertuvarında bir kısmı Güneydoğu Avrupa'da da bilinen beyaz boyalı çizgisel motiflerle bezenmiş düşük kaideli kâseler bulunmaktadır. Açkı bezemeli kaplar yalnızca kıyı (örn. Kumtepe Ia) veya iç kısımlardaki yerleşmelere özgü değildir, Ege Adaları'nda (örn. Sakız Adası'ndaki Ayio Gala) da görülmektedir. Kahverengimsi-gri renkli mallar bu dönemde kırmızı açkılı çanak çömleklerle birlikte görülmektedir. Düz ya da içe doğru kıvrılan ağızlı kâseler bu dönemde en çok üretilen kap formlarındandır. Kalınlaştırılmış dudaklı veya dışarı doğru kıvrılan kenarlı formların yanı sıra omuzlu kâseler de mevcuttur. Diğer formlar ise çömlek ve testilerdir. Testilerin düz boyunları ve yayvan ağızları vardır ve bazı örneklerde daha sonraki dönemlerde gaga ağızlı akıtacaklı testi formları görülmektedir. Çömlekçilerin kâselerde çeşitli kulp ve tutamaklar kullanmaları standart hale gelmiştir. Açkı bezemeli çanak çömlekler bu dönemin başlarında Ege Havzasında görülse de, adalarda bu döneme özgü mallardan biri olan beyaz boya bezekli mallar kadar fazla kullanılmamaktadır. Özellikle de Kuzeybatı Ege Havzasına ait bölgesel motifler çapraz çizgi, ağ ve sarmal bezeme içermektedir. Yukarı Aya Gala mağarasının üst tabakası da dâhil olmak üzere çoğu yerleşmede kazıma ve kabartma bezemeli çanak çömlekler üretilmiştir.

Orta Batı Anadolu Platosu'nda bulunan diğer alanlar gibi Eskişehir'de Porsuk Çayı kenarındaki tarihöncesi yerleşmeler de 5. ve 4. binyıla ait veriler sunmaktadır (Yakar 1991: 243-247). Anadolu'nun bu kısmındaki Orta ve Geç Kalkolitik kültürlerini temsil eden çanak çömlekler çeşitli yerleşmelerden, çoğunlukla da Demircihöyük, Aslanapa Höyük, Asmainler, Kanlıtaş, Orman Fidanlığı ve Kınık höyüklerinden gelmektedir (Efe 1988, 1989-1990, 1993; Seeher 1987a).[17]

Menderes Vadisinin üst kısımlarında, koyu açkılı, tek renkli yerel çanak çömlek repertuvarlarında siyah ve kahverengi mallar sayıca daha baskındır. Yerel çanak çömlek üreticileri genelde sığ kâselerden ve birkaç çömlek ve testi formundan oluşan mal

17 Demircihöyük Erken Kalkolitik sonrası tabakalar erozyon toprağı ile kaplanmıştır. Bu döneme ait çanak çömlek kırıklarının içinde daha çok Geç Kalkolitik döneme özgü profil, hamur ve bezeme özellikleri taşıyan çanak çömlek parçaları bulunur. MÖ 5. binyılda yerleşmede yaşam olmaması muhtemeldir (Yakar 1985b: 167-168, 1991: 244-247). Orman Fidanlığı için bk. Ay-Efe 2001.

grubunda bezeme kullanmayı çok fazla tercih etmiyordu. Nadiren, yalnızca çizgisel bezemeleri boyamak için beyaz bir madde kullanıyorlardı. Krem renkli, açkılı malların ortaya çıkışı, koyu açkılı çanak çömleklerin hamurunun daha saf bir hal aldığı ve daha açık renkli hamurun kullanılmaya başlandığı döneme denk gelir. Dışa açılan gövdeli kâseler, testi ve testiciklerin 4. binyıl ortasında popüler olması olasıdır. Beyaz boyalı örneklerin yerini tamamen olmasa da, yavaş yavaş açkı ve kazıma bezek geçmiştir (Yakar 1985b: 162). Beycesultan çanak çömlek grupları, MÖ 4. binyılın sonuna kadar erken evrelere ait kahverengi ve siyah malların yanı sıra kırmızı, deve tüyü ve gri renkli çanak çömleklerin de kullanıldığını göstermektedir. Kaba mallar zaman içinde aşırı bir değişmeye mazur kalmamıştır. Bu dönemin sonuna doğru, içbükey kenarlı ve kulplu omuzlu çanak çömlekler yaygın hâle gelmiştir. 4. binyıl sonlarında kullanılan diğer çanak çömlek formları ise iki kulplu çömleklerden, geniş ağızlı çömleklerden ve düz kaideli ve kulplu kâselerden oluşmaktadır.

Elmalı Ovası'nın Orta Kalkolitik çanak çömleği (örn. Kızılbel ve Aşağı Bağbaşı), Yukarı Menderes Vadisi'nin (örn. Beycesultan) koyu açkılı Geç Kalkolitik çanak çömlek grupları ile Göller Bölgesi'nin (Yakar 1985b: 108; Eslick 1980: 5-14) Erken Kalkolitik krem üzerine kırmızı boyalı çanak çömlekleri arasında bir tarihe rasgelmektedir. Muhtemelen MÖ 4. binyılın başlarına veya 5. binyılın sonlarına denk gelen bu mal grubu el yapımı olup hayli kabadır. Oldukça kötü fırınlanmış kapların hamurunda büyük oranlarda taşçık olduğu görülebilir. Yüzey renkleri kırmızı, turuncu ve kahverengi gibi yerel değişimlerle birlikte kırmızı ila siyah arasında farklılık gösterir. Formlardaki farklılıklar ise geniş ağızlı çömlekler ve eğimli gövdeli ve düz kenarlı kâseler ile sınırlıdır. Kulplar genellikle şerit şeklindeydi ve kâselerin kenarlarına ya da pürüzsüz yüzeyli, bezeksiz kapların gövdesine yerleştirilirdi. Doğu Ege adalarında da Elmalı Vadisi çanak çömleklerine benzer özellikler görülmektedir. Örneğin, Sakız Adası'ndaki Emporio'nun ilk tabakalarındaki (X-IX) çanak çömlek örnekleri, diğer kap formları (Hood 1981-1982: 240-241) da dâhil olmak üzere Kızılbel'de ele geçen geniş ağızlı ve eğimli gövdeli mallarla benzerlik göstermektedir. Emporio'da bu kap formalarının birçoğu VII-VI. tabakalara yayılarak uzun bir süre boyunca devamlılık gösterir (Eslick 1980: 10). Benzer kap biçimleri Samos'taki Tigani'de, Kalymnos'ta ve Kos'taki Aspripetra Mağrasında'da görülmektedir. Envanterinde maşrapa, fincan ve testi bulunan Kuruçay'ın 6. ve 4. tabakalarındaki el yapımı, koyu açkılı (genellikle gri dokulu) çanak çömlek, Orta Batı Anadolu Platosu'nda ve Menderes Vadisi çevresinde görülen orta ve geç dönem 4. binyıl kap formlarının (örn. Beycesultan XL-XX) ilk örneklerini oluşturmaktadır. Samos'taki Tigani'den Balıkesir ve Akhisar'a kadar, yerel çanak çömlek üreticileri, biçim ve hamur özellikleri açısından birbirine benzer çanak çömlekler üretiyorlardı. Basit, koyu açkılı, tek renkli mallar üreten 5. binyıl yerleşimcileriyle çok daha gelişmiş olan boyalı ve tek renkli mallar üreten Orta Batı Anadolu ve Orta Güney Anadolu platolarındaki yerleşimciler arasında kültürel veya diğer açılardan etkileşim olduğunu anlayabilmek bile zordur.[18]

18 Konuyla ilgili farklı görüşler için ayrıca bk., Schoop 2005b, 2005c.

Doğu Trakya

Aşağı Pınar

MÖ 6. binyılda kurulan yerleşme bu döneme ait önemli bilgiler vermektedir.[19] Neolitik yerleşimin ardından yerleşme, yeni yapılarla genişlemiş, orta, doğu ve güneye doğru kaymıştır. Yerleşimciler içerdiği oda sayısı (bir veya iki) veya büyüklüğü bakımından farklılık gösteren ve ahşap direklerle desteklenen geniş ve basit yapılı, birbirinden bağımsız dal örgü konutlarda yaşamışlardır. Evlerin kil tabanları üzerindeki yapı içi unsurlar (4. tabaka) ve dışarıdaki işlik alanlarında fırın, ateş yeri, örtülü depo çukurları ve kil silolar bulunmaktadır. Çeşitli boyutlarda yedi adet yapı içi kil silonun bulunduğu, 4. tabakadaki kısmen kazılmış dal örgü yapı, varlıklı bir aileye aittir veya köyün tamamına ait olan silo benzeri bir depolama birimi de olabilir. 2. ve 3 tabakalara ait mimari kalıntılar yerleşimin etrafındaki bir çevre duvarının varlığına işaret etmektedir. 2. tabaka evlerindeki ahşap döşeli tabanlar rutubetten uzak yaşama alanları meydana getirmişti. Ege kıyısındaki ve Güney Marmara Havzasındaki yerleşimciler, kökenini muhtemelen Neolitik dönem Balkan-Anadolu bölgesel kültürlerden alan bu türden bir köy mimarisini biliyordu.

Kaynaklar: Özdoğan 1998b, 1999, 2001; Özdoğan ve Parzinger 1997a, 1997b; Özdoğan ve Schwarzberg 2008; Özdoğan (E) *ve diğ.* 2008, 2009 http://www.tayproject.org/Asagi Pinar.

Bölgesel Kültür Kimliğin Göstergeleri

Trakya'nın bu kısmındaki çanak çömlek, Balkanlara ait belirgin özellikler taşısa da, Kuzeybatı Anadolu'ya ait bazı koyu açkılı çanak çömlek formlarını da anımsatmaktadır. Doğu Trakya'nın MÖ 6. binyıldan bu yana büyük bir kültürel bölgenin parçası olduğu düşünüldüğünde, bu durum şaşırtıcı değildir. Aşağı Pınar çanak çömlekleri birbirini takip eden Neolitik-Kalkolitik yerleşim tabakalarında hem devamlılık hem de farklılık göstermektedir. Karanovo II ve Ilıpınar VI ile çağdaş olan 6. tabaka üretimi olan siyah mal grubu, Proto-Vinča kültürüyle aynı çağa ait olduğu tahmin edilen 5. tabakada bazı farklılıklara uğrayarak devam etmiştir. Bu durum bölgenin geniş çaplı göçlerden, en azından Anadolu yönünden gelen göçlerden kaynaklanan etno-kültürel değişikliklerden etkilenmediğini ortaya koymaktadır. Sonraki dönemde, Aşağı Pınar'ın 4. tabakasında ele geçen Erken Vinča-Veselinovo tipi koyu (siyaha yakın) renkli kap formları tipolojik farklılıklar gösterir.[20] Çanak çömlek repertuvarı içerisinde, boyun ve gövde kısmından omurgalı kaplar, tabaklar, boynuz biçimli kulpları ve Karanovo III stili beyaz dolgulu çizgi ve kazıma bezemeli dikdörtgen kap formları ağırlıktadır. Sonraki 3. tabakada, koyu renkli omurgalı kaplar, yüksek boyunlu çömlekler, geniş kâseler, tabaklar ve küçük kaideli kaplar bölgesel çanak çömlek repertu-

19 Bu durum yerleşmede 3000 metrekareden fazla alanı açığa çıkaran sistematik kazılardan kaynaklanmaktadır. 4. tabaka, Karanovo III ve Toptepe'ye tekabül ederken, bundan sonraki 3. ve 1. tabakalardaki malzemeler Karanovo IV kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Bk. Reingruber ve Thissen 2005: 322; Karul *ve diğ*. 2003: 22; Karul ve Bertram 2005; Özdoğan 2001.

20 Bu değişim, silindirik kulplu, silindir biçimli, uzun bardak formlarının ortaya çıktığı, Geç Neolitik Balkan çanak çömleklerinde değişimin gözlemlendiği döneme rasgelmektedir. Karanovo III ve III/IV kültürünü takip eden tabakalarda ortaya çıkan yeni kap formları arasında, kalın cidarlı, dik ve düz profilli testiler yer alır.

varında yerini almıştır. Ayrıca, kazı, oluk ve yiv bezeme Trakya'daki ve Balkanlar'ın geri kalan kısmındaki erken 5. binyıl çanak çömleğini tanımlayan bezeme teknikleridir. Aşağı Pınar 2. tabakada ele geçen koyu yüzlü, beyaz dolgulu kazıma bezekli veya oluklu malların Orta ve Geç Karanovo IV kültür dönemlerinde moda olan Balkan stilini yansıttığı inkar edilemez. Köyün son tarihöncesi yerleşiminde (1. tabaka) Karanovo IV ve Erken Maritsa kültürünün çanak çömleklerine benzer stilde yapılmış çanak çömlek örnekleri ele geçmiştir. MÖ 4. binyıl Balkan kültürünün özelliklerine ve çok yönlü dağılımına dair kesin veriler ortaya koyan yerleşmelerde yoğunlaşan bu bölgedeki arkeolojik araştırmalar, Balkan stilinde yapılan çanak çömleklerin MÖ 5. ve 4. binyılda Ege kıyısında, Anadolu'nun kuzeybatı, kuzey ve orta kuzey kısımlarında da görüldüğünü ortaya çıkarmaktadır.[21]

Daha 5. binyılda, Doğu Trakya'da yaşayanların, birbirine zıt yönde gelişen Balkan ve Anadolu maddi kültür özelliklerinin yayılması hususunda bölgeler arası etkileşimde önemli bir rol oynadığı neredeyse kesindir. Doğu Trakya'da (örn.Toptepe, Kumocağı/Avarız ve çevresi) (Erdoğu 1995) ve Karonovo IV kültür bölgelerinde mat yüzlü, beyaz boyalı Anadolu stili çanak çömleklerin varlığı, sosyo-ekonomik etkileşimin karşılıklı olarak gerçekleştiği fikrini desteklemektedir. Tekirdağ yakınlarında bulunan Toptepe'ye (3. ve 2. tabaka yerleşmeleri) ve Güneydoğu Avrupa kap formlarının ağırlıkta olduğu çağdaş Yarımburgaz tabakalarına ait çanak çömlek envanterlerinde Kuzeybatı Anadolu'ya özgü birkaç kap biçiminin bulunduğunu söylemek bu savı desteklemek için yeterlidir (Yakar 1991: 233-237, 1994: 54-57).

Karadeniz Bölgesi

Doğuda Kelkit ve Çoruh nehirlerinin yardığı iki dağ sırasının egemen olduğu bu yüksek rakımlı bölge, farklı özelliklerin gözlemlendiği bir coğrafî yapıya sahiptir. Kıyıdaki dağ sırası Karadeniz'den başlayarak keskin bir biçimde yükselir; ortalama 2600-3000 metre olan dağ sıraları, doğuda Kaçkar Dağları'nda neredeyse 4000 metreye kadar çıkar. Karadeniz Bölgesi'nin orta kısmına doğru, kıyıdaki dağ sırasının yüksekliği de düşer; Bafra ve Çarşamba ovalarının arasında yükseklik deniz seviyesi üzerinde 1000-1700 metreye ulaşır. Bu kısımda, bölgedeki büyük granit kütlelerin oluşturduğu dağ zirveleri denizden uzaklaşır ve Çarşamba Ovası'nın gerisinde iç kısımlarda tepeler egemenliği eline alır. İyi yağmur alan, sık bitki örtüsüyle kaplı kuzey yamaçlar ile meşe, köknar ve ardıç ağaçlarından oluşan açık ormanların bulunduğu daha kurak olan güney yamaçlar arasında oldukça keskin bir farklılık vardır. Yukarı Kelkit ve Çoruh vadilerinin güneyinde bulunan ikinci dağ sırası Karadeniz Bölgesi'nin doğu yarısını Doğu Anadolu kırsalından ayırmaktadır.

Karadeniz Bölgesi'nin kuzeydoğu kıyısı yüksek yağış oranına bağlı olarak oldukça nemlidir. İklim, Kuzey Anadolu'nun bu kesiminde ve bu bölgenin batı uzantısında, Orta Anadolu'da ve Doğu Anadolu'daki dağlık bölgelerde görülen karasal kışlara kıyasla daha ılımandır. 4. ve 5. binyıl bitki örtüsü muhtemelen şu anki bitki örtüsünden

21 Araştırılan yerleşimler, Geç Kakolitik ve daha önceki dönemlere ait mal grupları ve Anadolu'yla olası bağlantılar için bk. Erdoğu 1995, 1998-1999, Efe 1993.

çok da farklı değildi. Bolu yakınlarındaki yukarı Yeniçağa Gölü'nün polen grafiği, Kuzey Anadolu'daki köknar ve kayın ormanlarının MÖ 3. binyılın sonlarına doğru oluşmaya başladığına işaret etmektedir. Bitki örtüsündeki tahmini zararın nedeni, nüfusu gittikçe artan tarımsal-kırsal toplumların faaliyetleri olabilir (van Zeist and Bottema 1982: 280). Ordu'dan başlayarak sahilin büyük bir kısmında Batum'a kadar devam eden, yaprak döken Karadeniz (Colchis) ormanları, Karadeniz Dağları'nın kuzey kısmını kaplamaktadır. Bu durum çok yağış alan, ılıman kışların ve nemli yazların olduğu yüksek bölgelere özgü bir özelliktir. Ormanlar köknar, tatlı kestane, gürgen, doğu ladini, porsukağacı ve kızılağaç vb. ağaçlarla birlikte çok büyük bir çeşitliliğe sahiptir. Bu bitki örtüsü, Sakarya Vadisi'ne, kuzeybatı dağlık bölgelerine ve Doğu Trakya'ya kadar uzanmaktadır. Bölgenin kuzeybatısında yer alan, karma ormanlardan oluşan daha kurak bitki kuşağı, yaprak döken ormanların olduğu kuzeydeki nemli bölge ile Akdeniz iklimine özgü özellikler gösteren iç bölge arasında iklim ve bitki örtüsü açısından geçiş bölgesi oluşturmaktadır. Bundan dolayı, bu geniş coğrafi geçiş kuşağında kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar sıcak ve kurak geçer; bitki örtüsü nispeten daha zengin ve sık, yaprak döken ormanların olduğu nemli bölgelerdeki bitki örtüsünden daha az kalıcıdır. Sık karşılaşılan ağaç türleri, çam ve köknar ağaçlarıyla karışım oluşturan meşe ve ardıç ağaçlarıdır. Artan yükseklikle birlikte meşe ve ardıç ağaçlarının sayısında gözle görülür bir artış olur. Bölgenin içerisinde, hayvancılığa imkân sağlayan geniş çayırlıklar mevcuttur.

Karadeniz Bölgesi'nin yüksek platolarında, ormangülü, defne, mersin ağacı, fındık, ceviz, üzüm asması ve sarmaşık gibi dört mevsim yeşil kalan türlerden oluşan orman vasfını yitirmiş bitki örtüsü ormanların yerini almıştır. 1000 metre yüksekliğe kadar ağaç türleri, kıyı bölgeye egemen olan alt-tropikal iklim şartlarından ötürü hayli çeşitlilik gösterir. 1000 metreden alçak yerlerde, özellikle köknar ve ladin gibi iğne yapraklı türler hâkimdir. Bu ağaç türleri, Pontus'un güney yamaçlarında 2300 metre, kuzey yamaçlarında ise 2200 metre yüksekliğe kadar bulunmaktadır. Meşe ve karaçam gibi ağaç türleri, Pontus'un güney yamaçlarında, daha kuru alanlarda görülür. 2000 metre ve üzerindeki yerlerde, bu bitki örtüsünün yerine, yaylacı kırsal toplulukların yüksek zirvelerde yaz mevsiminin zengin otlarından yararlandığı Alpin çayırlar geçer.

Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki geç dönem tarihöncesi yerleşimler, güney kıyılarından ve tepe görünümündeki Sinop burnundan geçerek batıya doğru uzanmaktadır. Burada sık meşe ve çam ormanlarının genişlemesine, nispeten daha ılıman bir iklim ve kaynak zenginliği oluşmasına katkı sağlayan yüksek yıllık yağış oranı, iç kesimlerdeki diğer bölgelere oranla daha fazla geçim imkânı sunmaktadır.[22] Karadeniz kıyılarının batı kesiminde, Bafra Ovası'nın batısında, ormanlar çok daha açık ve aralıklı hale gelmeye başlar. Ağaç tür ve çeşitlerinde hiçbir farklılık bulunmamasına rağmen, ormanaltı bitkileri doğudaki kadar geniş yer kaplamaz. Batı Köroğlu

22 Doğu ve Batı Karadeniz kıyılarındaki yağış oranı Ekim ve Kasım aylarında yüksek, Nisan ve Mayıs aylarında daha düşüktür. Temmuz ayından Eylül sonuna kadar çok az yağış düşmektedir, bu yüzden yılın bu mevsimi sahil bölgelerinden daha kurak geçmektedir. İç kısımda ise kar yağışı Aralık ayında başlamakta ve çoğunlukla Nisan ayının başına kadar sürmektedir.

Dağları'nın kuzeyindeki bölge, özellikle de Düzce, Bolu, Devrek ve Kastamonu'nun batısında yer alan Safranbolu'nun dağlık kesimleri, Orta Anadolu ve Karadeniz iklim bölgelerinden etkilenen bir geçiş alanı oluşturmaktadır. Bu dönem yerleşimi Kızılırmak Vadisi'nin genişlediği kısımlarda ve eski alüvyal deltalarında yoğunlaşmaktadır. Bu eski delta ovalarının en büyüğü Bafra Ovası'dır. Ova, güney bölümünde, doğuda Canik'e, batıda İsfendiyar Dağları'na bağlanan yaklaşık 1500 metre yüksekliğindeki dağ sırasıyla çevrelenmiştir. Bu dağ sırasının Durağan ve Ladik arasında yer alan alçak güney kesimi, MÖ 4. binyıl sonlarında ve 5. binyıl itibariyle küçük, etrafı çevrili yaşam alanları sağlamıştır. Bafra Ovası'nın aksine, Yeşilırmak Vadisi'nde ve kısmen ağaçlıklı verimli Çarşamba Ovası'nda geç dönem tarihöncesi yerleşmelerinin dağılımıyla ilişkili olarak yürütülen yüzey araştırması raporları henüz tamamlanmamıştır. Bitki örtüsü ve alüvyal toprakların oluşturduğu kalın alüvyal birikintiler küçük ve alçak höyüklerin ve düz yerleşimlerin tespitini zora sokmaktadır.

İkiztepe

Kızılırmak'ın batı kıyısında yaklaşık 6 hektarlık bir alana kurulu olan yerleşme, bu günkü deniz kıyısından 7 kilometre içeride, Bafra'nın (Samsun'un 55 kilometre batısında) 7 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır. Biri büyük, biri orta büyüklükte ve diğer ikisi daha küçük olmak üzere; doğal yükseltili dört tepeden oluşmaktadır. Dört tepenin en büyüğü alüvyal ova seviyesinden 29 metre yükseklíktedir. Başlangıçta sahil kıyısında yer alan yerleşmenin kurucularının mevcut deniz kaynaklarını da kullanan kırsal-tarımsal bir topluluğun üyeleri olması muhtemeldir. Dört Tepe'den gelen tabakalanmanın birleştirilmesi sonucu, birtakım kesintiler olmakla birlikte, MÖ 5. binyıl sonları ila 4. binyıl başlarına rastlayan bir yerleşim tabakalanmasını ortaya çıkmaktadır.[23] Tepe II, Geç Kalkolitik kalıntılarının olduğu ana yerleşim yeridir. Buradaki derin sondaj çok evreli üçüncü tabakadaki köye dair kesin kanıtlar ortaya koymuştur. Bu katmanlarda, dal örgü duvarlardan oluşan tahrip olmuş döküntülerle birlikte, çöp çukurları, ateş çukurları ve kazık delikleri haricinde mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Mimari döküntülerin yapısına bakılarak, yerleşimcilerin taş temelsiz, ahşap evlerde oturdukları söylenebilir. Yükseltilmiş tahta kalaslarla döşeli tabanların olduğu kulübe benzeri evler bölgede Bronz Çağı ve daha sonrasına kadar uzanan bir kırsal mimari geleneği temsil etmektedir.

Kaynak: Alkım *ve diğ.* 1988.

Bölgesel Kültür Kimliğin Göstergeleri

Karadeniz Bölgesi'ndeki kırsal-tarımsal toplumun bölgesel kültür etkileşimde bulunup bulunmadığı kesin bir şekilde bilinmemektedir. Genel itibariyle, maddesel kültür envanterleri, bölgesel köklerin Orta-Kuzey Anadolu platosundan Balkanlar'a kadar

23 Bölgedeki diğer yerleşmelerde (örn. Dündartepe) ve İkiztepe'da görülen çanak çömlek repertuvarında Karanovo V ve Precucuteni dönemlerine ait kap formları bulunmamaktadır. Bk. Thissen 1993: 220-222. Anadolu'nun diğer bölgelerinde karşılaşılan mallarla benzerlik gösteren koyu renkli, açkılı çanak çömleklerden anlaşıldığı üzere, Sinop't ada Erken Kalkolitik dönem temsil edilmektedir (Bauer 2006: 228). Bafra Ovası'nın batısındaki uzak yaşam alanlarındaki en eski yerleşimlerin MÖ 6. binyılda kurulmuş olma ihitimali vardır.

uzanan geniş arazide yattığına işaret etmektedir. Sinop ilinde, 6. binyıl sonlarına ait kazıma bezekli çanak çömlekler (örn. Mezarlıktepe'de bulunan mallar) Doğu Marmara Havzasından (örn. Ilıpınar VA) ve Doğu Trakya'dan (örn. Yarımburgaz 3. tabaka) (Bauer2006: Res. 2B) bilinen benzer çanak çömleklerin devamı niteliğindedir. Orta Anadolu'daki emsallerinden hayli farklı olan el yapımı tek renkli mallar, MÖ 5. ve 4. binyılda Bafra Ovası'nda üretilen mallarla çok büyük benzerlikler taşımaktadır (Bauer 2006: 228-229). "İstiridye grisi" rengi açkılı çanak çömlekler (örn. Maltepe, Kıran Tepe) Sinop'a ait bir bölgesel kültür kimlik göstergesi olarak düşünülebilir. Bu özgün mal grubu, yalnızca çağdaş İkiztepe çanak çömleğiyle değil, aynı zamanda Büyükkaya ve Büyük Güllücek gibi uzak yerleşmelerdeki mallarla da benzerlikler gösterir (Bauer 2006: 231-232, res. 2 A, C; Parzinger 1993). Bafra Ovası'ndaki (örn. İkiztepe) yerel üretim çanak çömlek repertuvarlarında Balkanlara ait özelliklerin belirgin bir biçimde görülmesi, Batı Karadeniz kıyılarındaki topluluklarla deniz yoluyla bağlantılar kurulduğunu ortaya koymaktadır. Deniz aşırı bağlantılarla ilgili veriler uzun bir liste oluşturur. Çanak çömleklerde ve metal eşyalarda Černavoda tipi özelliklere rastlanması, Romanya da dâhil olmak üzere, Güneydoğu Avrupa'yla olan kültürel etkileşimin Karanovo VI kültür evresi boyunca, yani MÖ 3. binyıla değin devam ettiği sonucuna varmamızı sağlamaktadır (Thissen 1993: 207-210). Köy mimarisi, yerleşim süresi zarfında, yüksek yağış alan ve zengin bir bitki örtüsüne sahip olan yerlerdeki yapılarla benzer özellikler sergilemektedir.

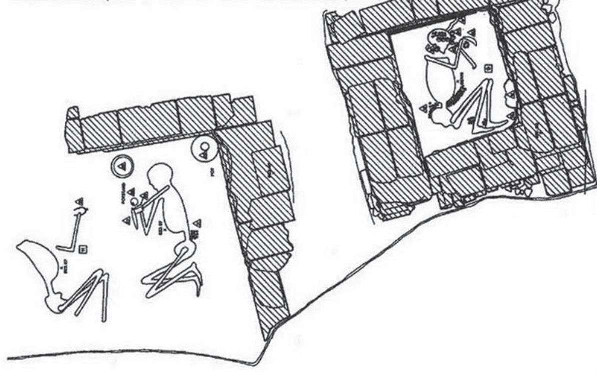
Doğu Anadolu Dağlık Arazileri

Yüksek platolardaki yaşam alanları, yaz mevsimlerinin kısa ve nispeten ılıman, kışların ise uzun ve soğuk geçtiği karasal iklimin etkisi altındadır. Batıda Orta Anadolu, kuzeyde Karadeniz Dağları, güneyde ise Doğu Toroslar ile çevrelenmiş olan bu yüksek bölge içerisinde, güneydeki yarı kurak alçak araziler kadar yoğun bir yerleşim dokusu yoktur. Ne var ki, güneyden gelen yerel ve yerel olmayan kırsal-tarımsal gruplar, o dönemde büyük olasılıkla daha nemli ve ağaçlık olan Dicle ve Fırat gibi akarsuların derin ve dar vadilerine iskân etmiştir. MÖ 3. bin öncesi bu dağlık bölgeye yerleşen kırsal-tarımsal toplulukların geçim faaliyetleri ve bölgesel kültür kökenleriyle ilgili en fazla bilgi, Erzurum'daki Sos Höyük, Keban Barajı'nın suları altında kalan Korucutepe, Tülintepe ve Tepecik ve Elazığ'daki Norşuntepe yerleşmelerinden elde edilmiştir. Çoğu yerleşmede özellikle 4. ve 5. binyıl yerleşim tabakalarında karşılaşılan yıkım izleri, yerel topluluklar arasında çıkan çatışmalardan ileri gelmiş olabilir. Bu çatışmaların bölge dışından gelenler tarafından çıkarılmış olma ihtimali de vardır.

Korucutepe (Res. 8)

Altınova'da,17 metre yüksekliğe sahip düz bir tepe üzerinde bulunan ve 15 hektarlık bir alana yayılan bu çok tabakalı höyük uzun bir süre önce Keban Barajı suları altında kalmıştır.[24] Höyükteki yerleşme, MÖ 5. binyıl ortalarına veya 4. binyıla tarihlen-

24 Höyük, başlangıçta, 200X250 metre büyüklüğe ve 17 metre yüksekliğe sahip olan koni biçimli bir tepe görünümünde olmalıdır. Kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yakar 1985b: 294.

Res. 8: Korucutepe. Geç Kalkolitik mezarlar (van Loon 1978'den alıntı).

miştir. 2000 metrekarelik bir kısmı açılan yerleşmede, pek çok alt-evrenin olduğu iki evreli bir Kalkolitik köy ortaya çıkarılmıştır. Kısmen çevrili avluların olduğu, çok odalı, dikdörtgen biçimli kerpiç evlerden oluşan köy yerleşmesi, erken 3. binyıl yerleşiminden önce gelmektedir. Kronolojik kesintiden sonra, yerleşmede, Halaf dönemine ait az sayıdaki kalıntıya rastlanmaktadır. Tabanlar sıkıştırılmış topraktan yapılmış, düz damlar aralıklı olarak yerleştirilmiş ahşap direklerle desteklenmiştir. Evlerin iç unsurları arasında, işlik yerleri, fırınlar, ateş yerleri ve depolama alanları bulunur. Benzer ev dışı unsurlara bakarak, hava sıcaklığına bağlı olarak, geçimle ilişkili faaliyetlerin açık alanlarda da yapıldığı söylenebilir. Evler arasındaki bu tür açık hava faaliyet alanlarının büyüklüğü ele alındığında, tüm köy topluluğunun en fazla 20 haneden oluştuğu görülecektir.

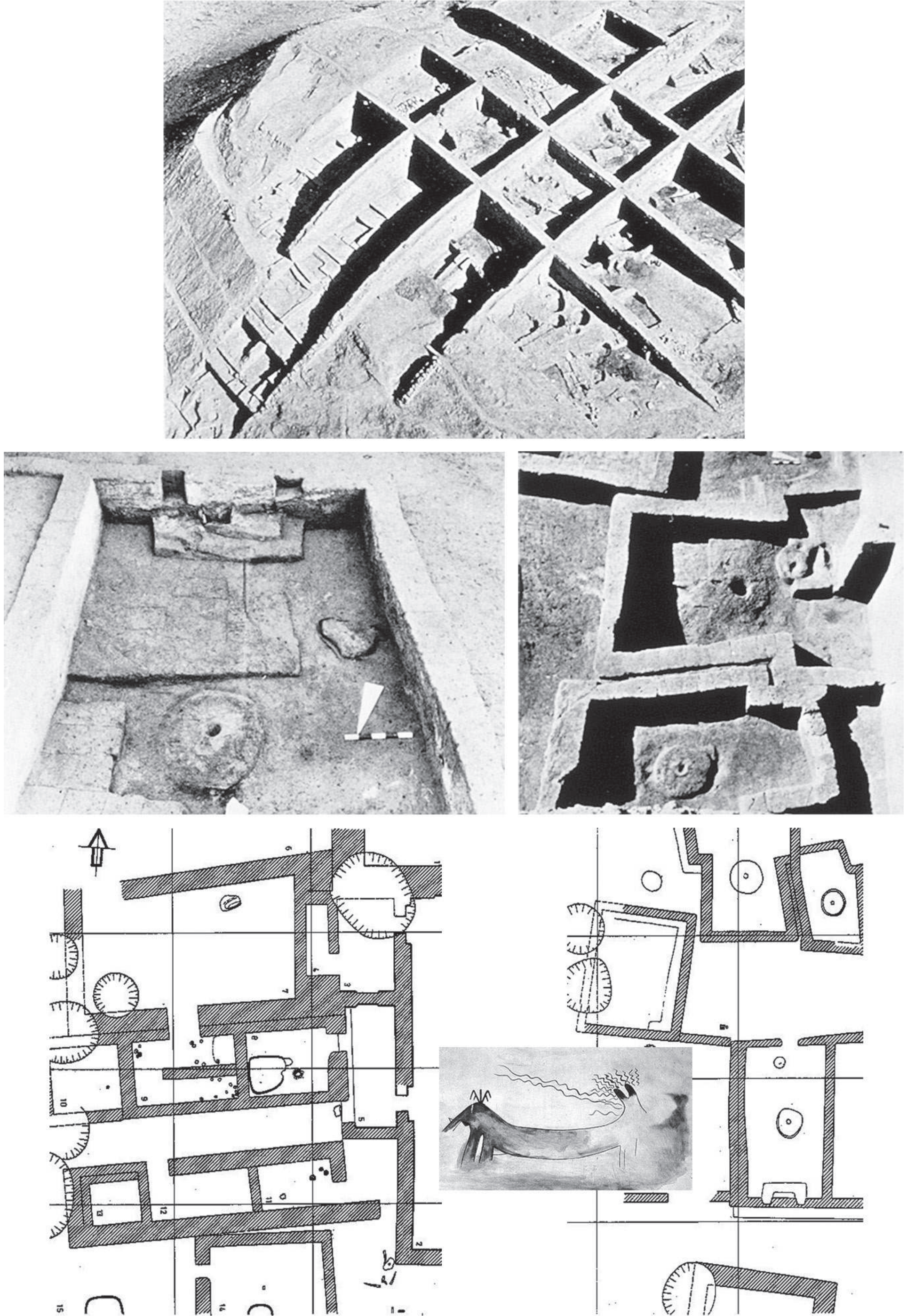
Geç Kalkolitik yerleşim evresi (B: XXX-XXXIII) için tahmin edilen zaman dilimi, MÖ 4. binyılın ikinci yarısına denk gelmektedir.[25] Bu evrenin ilk yıllarında yoğun bir nüfusun yerleştiği köy sık sık tahribata yol açan yangınlar geçirmiştir. Sonunda terk edilen höyüğün bu kısmı, küçük bir mezarlık olarak kullanılmıştır. Muhtemelen köyün önceki sakinleriyle ilişkisi olmayan bu küçük topluluk, ölülerin bir kısmını inşa ettikleri büyük mezarlara gömmüşlerdir. Mezarın içinde bulunanlar, buraya gömülen kimselerin, ileri düzeyde metalurji bilgisi olan kırsal bir toplumun önde gelen üyeleri olma ihtimalini akla getirmektedir.

Kaynaklar: van Loon 1978; Yakar 1985b: 291-293; Arsebuk 1983; Harmankaya *ve diğ.* 1998.

Norşuntepe (Res. 9)

Keban Barajı'nın suları altında kalan bu çok dönemli yerleşmesi, 4. binyıl Orta Fırat Vadisi yerleşmelerine örnek teşkil etmektedir. Obeyd Kültürü özellikleri gösteren Orta Kalkolitik köy yerleşmesi, küçük bir açmada incelenmiş ve önemli buluntulara erişilememiştir. Ancak, höyüğün batı yamacında açılan Geç Kalkolitik Çağ yer-

25 Amik F ile olan çanak çömlek benzerlikleri ve radyokarbon verileri, bu tabakayı B yerleşimiyle aynı döneme tarihlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için, bk. Yakar 1985b: 293.

Res. 9: Norşuntepe. Geç Kalkolitik evler ve gizemli hayvan formunda yapılmış duvar resmi (Haupmann 1982'den alıntı) ve Geç Kalkolitik ev planları (Harmankaya *ve diğ.* 1998'den alıntı).

Fig.10: Tülintepe. Geç Kalkolitik yerleşmenin bir kısmı (Harmankaya *ve diğ*. 1998'den alıntı).

leşmesi çok çeşitli mimari alt-evre ortaya koymuştur. 10. tabakada iki konut tipine rastlanmıştır; bunlardan ilki, kısmen bir orta avluyu çevreleyen üç odalı, dikdörtgen biçimli, dar kerpiç evlerdir, diğeri ise benzer avlular çevresinde düzenlenmiş tek odalı evlerdir. Köy mimarisi, güney mimarisine özgü özellikleri (içerisinde nişler bulunan duvarlar) bir şekilde koruyan yerel bir mimari geleneği yansıtmaktadır. Geç Kalkolitik dönem mimarisi güney etkileri gösterir, Mezopotamya etkili gruplarla kısmen iletişim halinde olduğunu göstermektedir. Bu durum köyün ve Orta Fırat Vadisi'nde bulunan diğer çağdaş toplulukların sosyo-ekonomik yapısını ve idari organizasyonunu da etkilemiş olabilir.

Kaynaklar: Hauptmann 1976, 1979, 1983; Schmidt 1996b; Zwicker 1991; Yakar 1985b: 293-294.

Tülintepe (Res. 10)

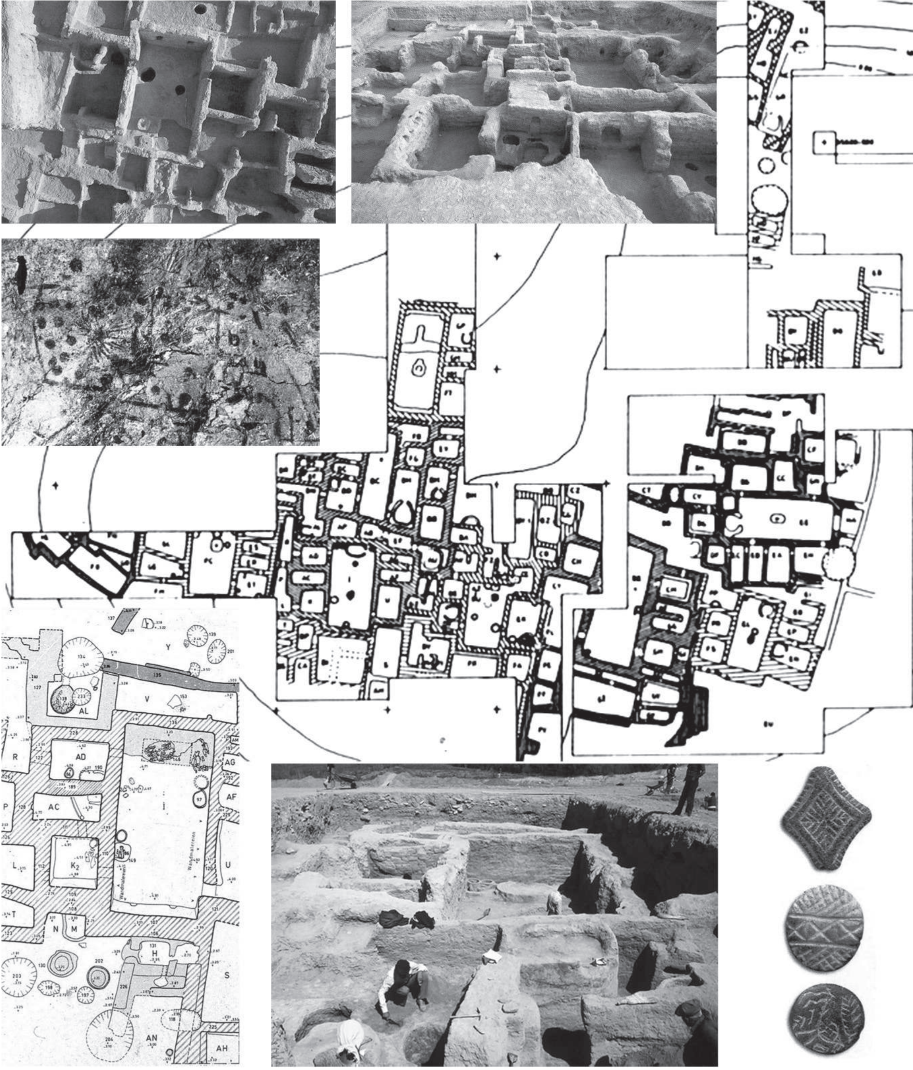
Keban Barajı sularının altında kalan höyük, Altınova'da yer alan büyük höyüklerden biridir. Kurtarma kazılarından çok daha önce tahrip olan höyük, 200x250 metre büyüklüğe ve 17 metre yüksekliğe sahip olan koni biçimli bir tepe görünümünde olmalıdır. Höyük tepesindeki 2000 metrekareden daha büyük olan açmada, iki farklı mimari tabaka içerisinde geç 5. binyıl ve 4. binyıl köylerine ait büyük kerpiç evler ortaya çıkarılmıştır.

Kaynaklar: Arsebük 1983.

Değirmentepe (Res. 11)

Sular altında kalmış olan 12 metre yüksekliğindeki höyük Battalgazi'nin (Eski Malatya) kuzeydoğusunda, Fırat'ın güney taşkın yatağında yer almaktaydı.[26] 5. binyıl sonlarından 4. binyıl başlarına kadar yerleşimciler güneydeki Obeyd kültür bölgesinden gelen gruplardan oluşmaktaydı. 7. yerleşim tabakasında taş temelsiz kerpiç

26 6-11 yerleşim tabakalarında önemli oranda Geç Obeyd kültür özellikleri taşıyan bir yerleşme ortaya çıkarılmıştır.

Res. 11: Değirmentepe. Ufuk Esin ve ekibi tarafından bu iyi korunmuş yerleşmede yapılan kazılar, mühür ve mühür baskıları içeren Obeyd etkili buluntu envanteri sunmuştur (Esin 1983'den alıntı).

evler ele geçmiştir. Bitişik nizamda inşa edilen evlerin büyüklüğü değişiklik arz eder. Evlerde, çok sayıda oda bulunuyordu. Depo kısımları, genelde dikdörtgen biçimli büyük odayı veya çatılı avluyu çevreleyen iki kanat içerisinde düzenlenmişti. Ortadaki alanın sıvalı tabanı, içeriden ısıtmalıydı ve pişirme için kullanılan yapı içi unsurlarla donatılmıştı. Kanattaki odalarda iki ahşap merdiven izine ulaşılmış olması, yaşama ve dinlenme için kullanılan ikinci katın varlığına işaret etmektedir. Beyaz sıva ve kırmızı aşıboyasıyla yapılan şematik motifler, oldukça büyük olan ve mabede benzeyen bu üç odalı birimlerin sıvalı kalın duvarlarını kaplıyordu. Mabet benzeri yapılarda muhte-

melen köyün varlıklı kişileri yaşıyordu.[27] Bu tip yapılarda, çok sayıda kil mührün, taş damga mührün ve yerel üretim Obeyd çanak çömleğinin yanı sıra, koyu yüzlü açkılı ve kırmızı açkılı Coba kâsesine rastlanmıştır. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan nispeten az sayıdaki yapı içi gömü, yerleşimcilerin ölülerini, özellikle de yetişkinleri, köyün dışındaki bir mezarlığa gömdüğünü ortaya koymaktadır. Yapı içindeki büzülmüş pozisyondaki gömülerin çoğu, bir yetişkin mezarı haricinde, yenidoğanlara, bebeklere ve çocuklara aitti. Bazı bebeklerde ve çocuklarda gözlemlenen kafatasını yapay yolla bozma fikri, dini, sosyal ya da estetik sebeplerden kaynaklanmış olabilir.[28]

Kaynaklar: Yakar 1985b: 298-299; Esin 1989, 1994a; Balkan-Atlı 1994a, 1994b; Helwing 2003; Özbal 1986; Türkmenoğlu ve Göktürk 1996.

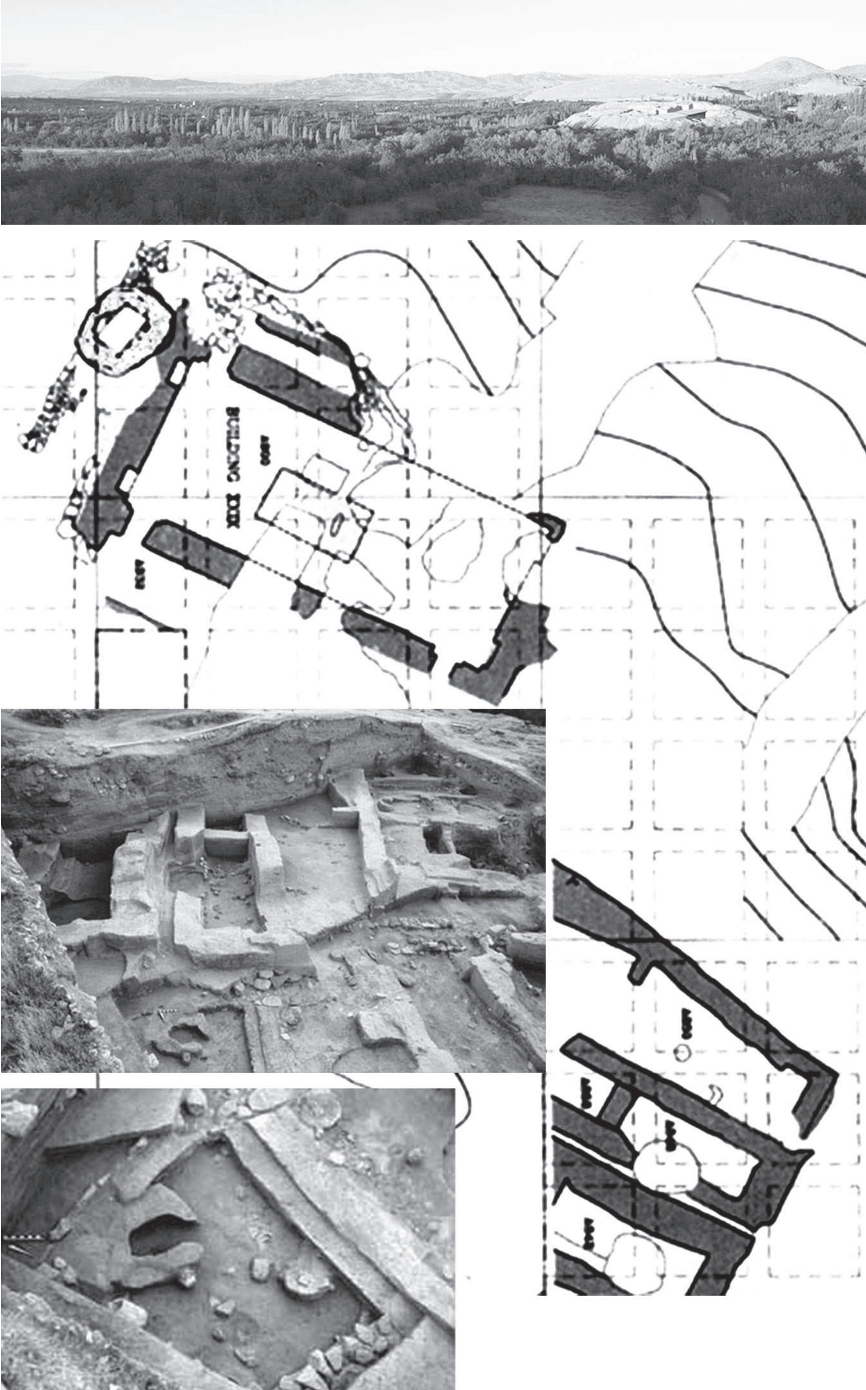
Arslantepe (Res. 12-13)

Malatya'nın 4 kilometre kuzeydoğusunda yer alan ve yaklaşık 40 hektarlık bir alanı kaplayan çok dönemli höyük, MÖ 5. binyılın ikinci yarısından itibaren uzun bir yerleşim silsilesi sağlamaktadır. VIII. dönemde, köy yerleşmesi, 5. binyılın son çeyreği ila 4. binyılın ilk çeyreğine kadar uzanan tahmini bir zaman dilimine oturtulmaktadır. Geç Obeyd çanak çömleklerinin varlığı, bu kronolojik tahmini desteklemektedir. Höyüğün batı kısmında, ilk yerleşime ait mimari kalıntılarda açık bir alanın etrafında yükselen beş ev tespit edilmiştir. Bu evlerden ikisinde fırınların olduğu yapı içi unsurlar ele geçmiştir. Evlerde bulunan tahıl işleme aletleri ve karbonize tahıl tanesi kalıntıları, yapı içi un üretimi ve ekmek pişirme faaliyetine işaret etmektedir.

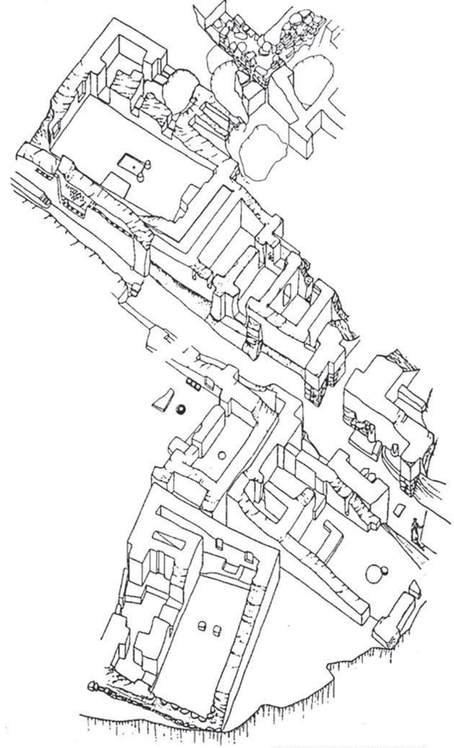
Mezopotamya'da Orta Uruk dönemine karşılık gelen VIII. yerleşme evresinde (MÖ 3000-3400), geniş bir alanı kaplayan üst üste yığılmış mimari tabakalara rastlanmıştır. Bazıları bitişik duvarlı olarak inşa edilen kerpiç evler büyüklük ve oda sayıları bakımından farklılık gösterir. Dikdörtgen ya da kare planlı evlerin boyutu, bir, iki ve daha fazla oda bulunup bulunmadığına bağlı olarak uzuyor veya kısalıyordu. Evlerin iç duvarları ise kırmızı, siyah ve beyaz boyalı geometrik desenlerle bezenirdi. Ev tabanları altında karşılaşılan çok sayıda mezar yapı dışı gömme geleneğinin yanı sıra yapı içi gömme geleneğinin de olduğunu ortaya koymaktadır. Varlıklı aileler, köyün batı ve kuzey kısımlarında çalışma ve depo alanlarının olduğu daha geniş evlerde yaşamış olabilir. Siyah ve kırmızı boyalı duvarları ve sıvalı kerpiç kolonları olan büyük yapının, umuma ait bir bina ya da zengin bir ailenin veya grup liderinin konutu olma ihtimali vardır. Bu yapının güneyindeki 20x22 metre büyüklüğündeki üç bölmeli yapı (Yapı XXIX) büyük taş levhalar, kerpiç ve hatıllar kullanılarak inşa edilen bir platform üzerinde durmaktadır. Yapı üzerinde kazılan 390 metrekare büyüklüğündeki açmada, 125 metrekarelik bir orta alana ve güneybatı köşeden merdivenli bir oda içerisinden çıkılan ikinci katı taşıyan 1.2 metre kalınlığındaki duvarlara ulaşılmıştır. Nişlerin olduğu arka duvar, kırmızı ve siyah boyalı desenler ile bezenmiştir. Yapının büyüklüğü, planı, alt kısmında yer alan platform ve diğer ayrıntılar bu yapının bir iba-

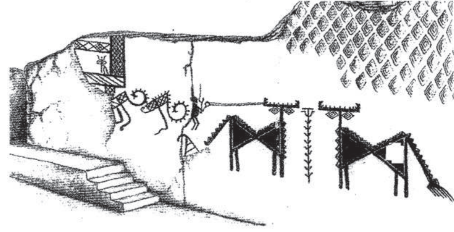
27 Siyah renkle karakterize olan tekrarlı bezeme unsurları, bir yuvarlaktan yayılan ışın motifinden, (güneş motifi olabilir), bitki betimlemelerinden ve noktalardan meydana gelmektedir.

28 Kız bebeklerde uzatılmış kafataslarıyla karşılaşılması, doğumdan hemen sonra başın sıkıca bağlanmasından ileri gelmektedir (Özbek 2001).

Res. 12: Aslantepe. Alba Palmieri ve M. Frangipane tarafından bu önemli ve iyi belgelenmiş yerleşmede devam edilen çalışmalar, Güney Mezopotamya kültür etkisinin Malatya Ovasına Geç Uruk Döneminden çok daha önce ulaştığını kanıtlamıştır.

Res. 13: Aslantepe. Malatya Ovasında bu dönem ve diğer izleyen dönemler için anahtar merkez. Geç Uruk Dönemine ait VIA tabakasındaki "Tapınak-Saray" arsenikli tunç, bulle ve döneme ait bazı karakteristik çanak çömlekler gibi zengin buluntular içermektedir (http:www.uniroma1.ir/arslantepe). VIA Tapınak-Saray'da bazı kapı girişleri ve koridorlar figürler ve sembolerle boyanmıştır. Bir sahnede biri bir insan tarafından çekilen iki boğa tasfir edilmiştir. Frangipane'ye göre yerel bir üsluba sahiptir (Frangipane 2001a:337).

det yeri olma olasılığını akla getirmektedir. Odaların tabanına saçılmış halde bulunan büyük kâse yığınları ve kil mühürler bu büyük yapı içerisindeki yiyecek tüketiminin ve dağıtımının en azından bir düzeye kadar dini faaliyetler kapsamında yapılmış olabileceğini göstermektedir.[29]

VIA tabakasının başlangıcı, muhtemelen Türkiye'nin güneydoğusundaki ve Kuzey Suriye'deki Geç Uruk merkezlerinden sonraya, kabaca MÖ 4. binyılın son çeyreğine tarihlenmektedir.[30] VIA tabakasının en önemli yapısı, VII. tabakada tapınak benzeri yapının içinde yer aldığı alanın yakınında, höyüğün güneybatı yamacında yer alan, yaklaşık 2600 metrekare büyüklüğe sahip olan kerpiç "tapınak" veya "tapınak-saray" yapısıdır. Koridorlar ve avlularla bağlanan ve geniş bir depolama kapasitesine sahip olan bu "tapınak-saray" kompleksinin üç farklı bölümünde de ekonomik ve dini faaliyetlerin merkezi bir otorite tarafından yürütüldüğüne dair kanıtlar ele geçmiştir. Çok sayıdaki depo odası, yüzlerce seri üretim kâseyle doluydu ve odalar içinde Mezopotamya esintili desenlerin olduğu binlerce kırık kil mühür bulunmuştu. Bitişik ve bütünlük gösteren planı, iki bölmeli yapısı ve bezemeli duvarlarıyla, bu iki tapınak, Mezopotamya'ya özgü plan ile yerel yapı geleneği ve bezeme üslubunun kaynaştığı eski bir yapı geleneğini yansıtmaktadır.[31] Bu kompleksteki IV nolu yapının, bir tarafından küçük odalarla ayrılmış dikdörtgen biçimli, bölmeli bir girişi vardı. Boyutları, nişli kalın duvarları, seki ve ocak yeri gibi yapı içi unsurları olması, yapının saray benzeri bir konut olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar: Frangipane 1985, 1994, 1997, 2000, 2001a, 2003, 2004; Frangipane *ve diğ.* 2007; Rothman 1994a, 1994b.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 14-15)

Mezopotamya kültürünün etki bölgesi dışında kalan dağ toplumuna ait bölgesel kültür kimlik göstergelerinin yerel bir karakteri olduğunu söyleyebiliriz. Erzurum, Er-

---

29 Ev dışı alanda ele geçen seri üretim kâseler bir çeşit merkezi yönetim olduğunun göstergesidir. Yapının arkasındaki çalışma alanlarının birinde büyük bir fırın ve kil mühür parçalarının bırakıldığı bir çöp çukuru bulunmaktadır (Frangipane 2003: böl. 3 a-b; 2001a: 329). Bu binanın temelde bir tapınak olduğunu var sayarsak, yapı içerisinde çok sayıda kâse bulunması, tapınak görevlilerine veya idari kişilere sadece dini ritüeller bağlamında değil, düzenli olarak da yiyecek dağıtıldığına işaret etmektedir.

30 VIA tabakasına ait yapı kompleksinde otuzdan fazla radyokarbon tarihi mevcuttur. Ayrıca, VIA tabakası B tapınapından elde edilen dört yüzden fazla karbonize ardıç ağaçı parçasında en az 10 ila 12 farklı ağacın izi vardır. Bu veriler, MÖ 4. binyıla tekabül eden tam olarak 298 yıllık bir dendrokronoloji (ağaç halka analizi) sunmaktadır. AMS tarihleri ve kıvrım karşılaştırması, bu ağacın kabuğa kadar olan kısmını MÖ 4. binyıl sonlarına dayandırmaktadır. VIA tabakası için iki ayrı kalibre radyokarbon değerinden ilki, Tapınak B'yi ve bitişiğindeki koridor kısmını MÖ yaklaşık 3708-3543 yıllarına, ikincisi ise MÖ 3494-3389 yıllarına dayandırmaktadır. Öte yandan, yetmiş yaşındaki ağaç örneklerine ait dendrokronolojik tarihlendirme, VIA tabakasındaki Tapınak B'de kullanılan ağacın MÖ yaklaşık 3374 (+ veya - 45/15) yılında kesildiğini göstermektedir. Kullanılan sistem ve hesaplamaların ayrıntıları için bk. Kuniholm 1995, 1996, 1997, 1999, 2001. Tapınak A'dan daha eski olan Tapınak B'nin ve VIA tabakasına (Di Nocera 2000: 74 ve Frangipane 2000: 446) ait ek odaların bu kadar erken bir döneme dayandırılmasıyla ilgili çok kuvvetli şüpheler vardır. VI nolu yapı, III nolu yapı ve Tapınak A'nın kapı kısmından alınan örneklere dayandırılan VIA tabakasının ikinci kalibre edilmiş radyokarbon değerleri arasında, MÖ 3300 ila 2700 arasında değişkenlik gösteren tarihlere rastlanmaktadır. Ancak, Frangipane en olası zaman diliminin MÖ 3050-2090 olduğunu ileri sürmektedir (Frangipane 2000: 446).

31 Yerel yapı ustalarının Mezopotamya mimarisindeki dekoratif ve işlevsel kavramlarla tanışmış olması muhtemeldir. Görünüşe bakılırsa, bu umumi yapıların inşaatı Mezopotamya mimarisini bilen mimarlar tarafından yürütülmüştü.

zincan, Kars, Ardahan, Muş, Bingöl ve Van'da yürütülen arkeolojik araştırmalar, 5. ve 4. binyılda yaşayan kırsal-tarımsal toplumlar arasında bölgesel kültürel etkileşim olup olmadığına dair kesin bilgiler sunmamaktadır.[32] Yerel hamur, biçim ve profil özellikleri gösteren mallar üreten çömlekçiler, komşu kültürlerin ortaya çıkardığı teknolojik ve tipolojik yeniliklerden etkilenmiş olabilir. Buna bakarak, MÖ 5. binyıldaki nüfusun karma bölgesel kültür veya etnik gruplardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Kuzeydoğu bölgelerdeki yerleşimcilerin, özellikle de yaylacı çobanların, Kura-Aras Havzasında yaşayan komşu topluluklarla etkileşim kurmuş olması muhtemeldir (Palumbi 2008). Benzer şekilde, MÖ 4. binyıl ortalarından itibaren, Trans-Kafkasyalı küçük kırsal-tarımsal topluluklar da çobanlık ve hayvancılık faaliyetlerini Ermenistan ve Gürcistan'a, hatta Azerbaycan'a kadar genişletmiştir. Bazı topluluklar Van Gölü Havzasını ve Muş Ovası'nı yeni evleri olarak benimsemiştir (Yakar 1985b: 300-301).

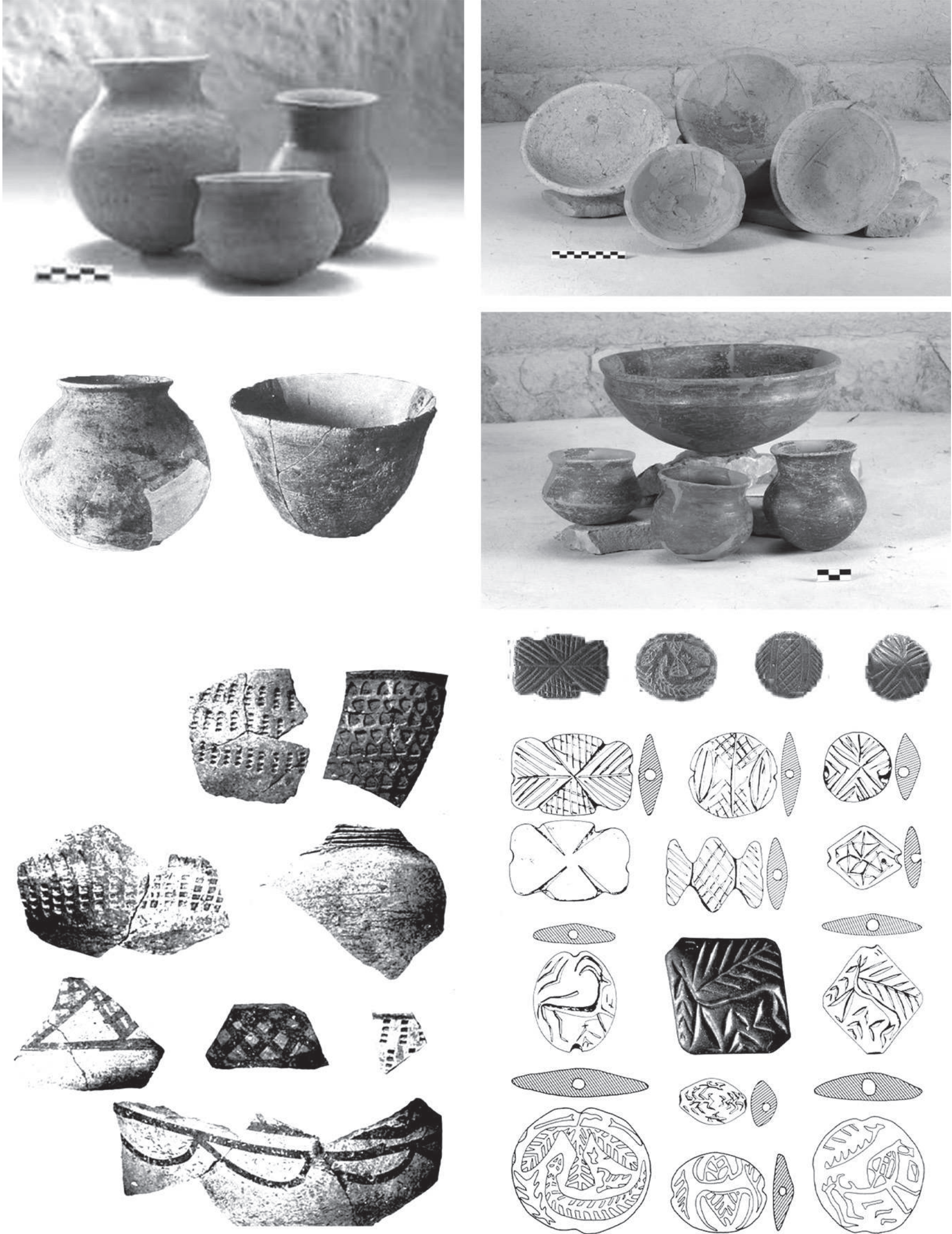
Bu dönemin en tipik çanak çömleği, el yapımı, taş ve kum katkılı, koyu yüzlü açkılı kaba mallardır. Bölgede geniş bir alana yayılmış olmasına rağmen, bu çanak çömlek tipi Van ve Muş'ta çok popüler değildir (Russell 1980: 20). MÖ 5. ve 4. binyıl boyunca üretilen bu çanak çömlek türünü, Doğu Anadolu dağlık arazilerinde ve Suriye ile Mezopotamya'nın kuzey kısımlarında yaşayan yerli halklarla ilişkilendirmek mümkündür. Malatya-Elazığ bölgesinde, bu tek renkli çanak çömlekle birlikte, gri ve beyaz zemin üzerine devetüyü rengi, siyah ve koyu kahverengi motiflerle bezeli el yapımı (bazen yavaş dönen çarkta üretilmiş) mallar da bulunmaktadır. Bu tipteki Obeyd malları, taş veya taş-kum katkılıdır (Russell 1980: 22).

Orta Anadolu geleneklerinde üretilen el yapımı, koyu açkılı 4. binyıl malları, özellikle de kırmızı astarlı ve iyi açkılı çanak çömlekler, Orta Anadolu kökenli kırsal-tarımsal topluluklar tarafından ihraç edilmiş veya bölgeye getirilmiş olabilir.[33]

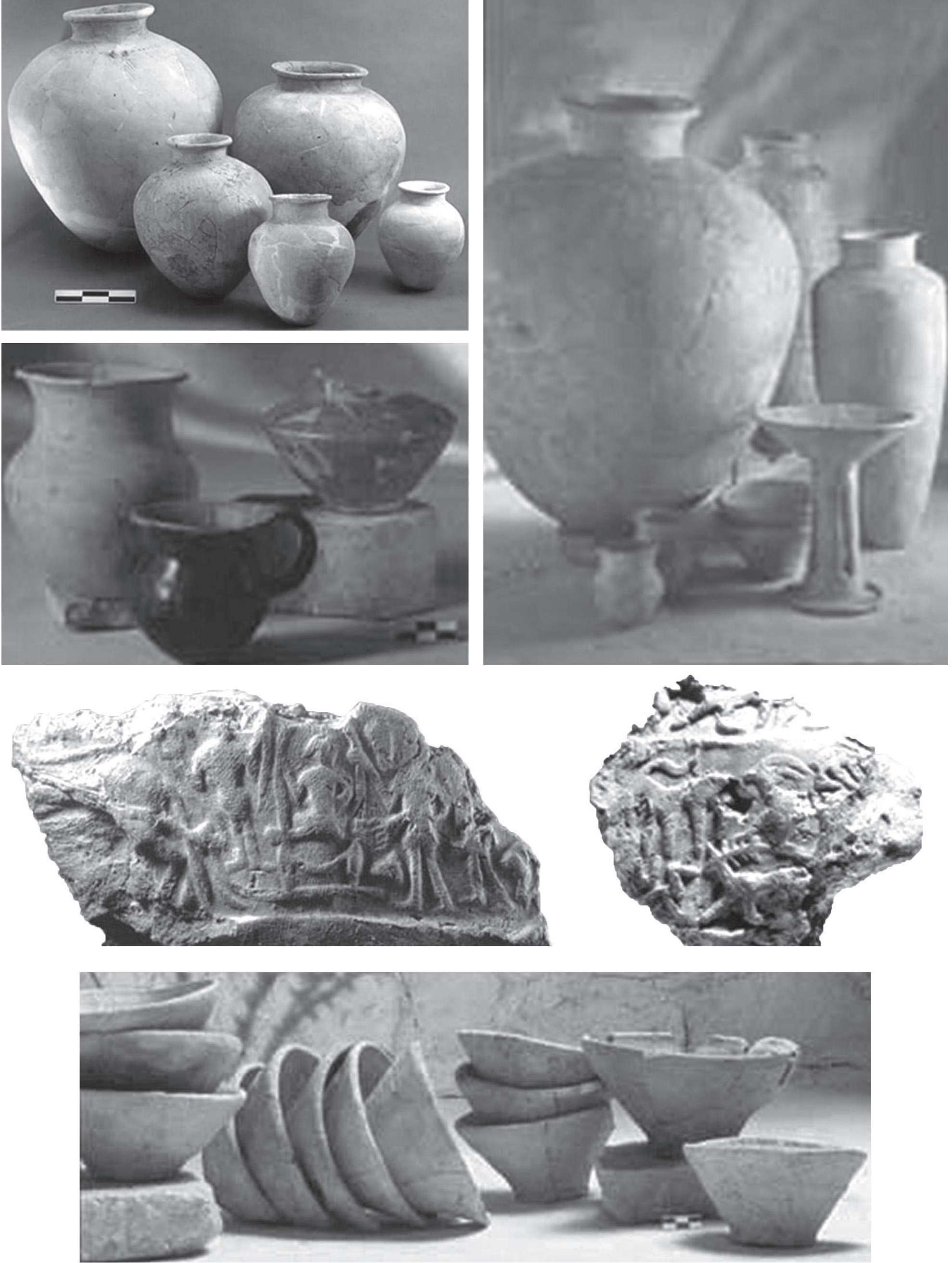
Malatya ve Elazığ'daki yerleşmelerin yerel maddesel kültür envanterlerinde Kuzeydoğu Anadolu/Transkafkasya kültürüne ait özelliklerin görülmesi, belki de bölgeye gelenlerin kuzey ve doğudan geldiğine işaret etmektedir. Arslantepe VIB1 tabakasındaki "bey" mezarında ve Korucutepe Geç Kalkolitik dönem gömülerinde (van Loon 1978: 10-11, pl. 9) ele geçen metal aletlerin oluşturduğu zengin envanter, bölgeye gelen grupların aşiret/kabile şeklinde örgütlenmiş olabileceğinin göstergesidir. Bu gelişmeye paralel olarak, Tepecik, Tülintepe, Korucutepe, Pulur (Sakyol), Norşuntepe, Arslantepe ve Değirmentepe verileri, tarımcıların Torosların ardındaki Obeyd kültür bölgesinden geldiğini ortaya koymaktadır. Obeyd kültürüyle ilişkilendirilen güneyli gruplar ve bu grupların Uruklu ardılları, Halaflı öncüllerini izleyerek Elazığ ve Malatya bölgelerine doğru ilerlemiştir. Obeyd ve Uruk kültür bölgeleri farklı zaman dilimlerine karşılık gelse de, Uruk kültürü, Obeyd kültüründeki birçok geleneğin devamcısı konumundadır. Çanak çömlek formları (örn. kâseler), kayıt sistemleri (örn. mühür), domestik ve kamusal yapıların büyüklüğü ve planı (örneğin, "orta" odasında yer alan yükseltilmiş platformda bir sunak bulunan, sıvalı duvarlı üç odalı tapınaklar) üzerinden yapılan karşılaştırma,

32 Ayrıca bk. Rothman 1995; Rothman ve Kozbe 1997.

33 Esin, Orta Anadolu tipi keramiklerin, Karaz (Erken Transkafkasya) tipi mallar ve koyu yüzlü açkılı keramik grupları (1982: 112) arasında kronolojik bir geçiş grubu olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bk. Bahar 1989.

Res. 14: Malatya Değirmentepe yerleşmesi Elazığ bölgesinde, Keban'daki diğer yerleşmeler ile birlikte Coba malları, boyalı Obeyd çanak çömleği, basit çark yapımı formlar ve mühür baskılarından oluşan Obeyd buluntularının en iyi ve en geniş örneklerini sunmaktadır.

Res. 15: Aslantepe VIA çanak çömlek repertuvarı siyah astarlı, açkılı erken Transkafkasya çanak çömlekleri de dahil (muhtemelen MÖ 4. bin yılın sonları) bu döneme ait karakteristik formlar içermektedir (http//www.uniforma1.it/arslantepe).

Uruk kültürünün Geç Obeyd kökenli olduğunu ortaya koymaktadır. Fırat Vadisi'ndeki toplulukların ve bu toplulukların güneyli komşuları arasında süregelen ekonomik etkileşim, kültürel paylaşımın artmasına ve toplumsal dinamizmin yükselmesine sebep olmuştur. Yerel çanak çömlek topluluklarında karşılaşılan ve Coba kâsesi olarak adlandırılan (Sakçagözü'nde bulunan Coba Höyüğü) çanak çömlekler, Anti-Torosların ve Doğu Torosların güney ve kuzey bölgelerinde Geç Obeyd döneminin bölgesel kültür ve kronolojik göstergeleri olarak kabul edilir. Hamur ve astarları yeşilimsi-bej ve grimsi-pembe renkli olan bu tip malların yüzeyinde süpürge izleri vardır. Obeyd tarzı bezemede, kâselerin ve çömleklerin açık renkli yüzeyleri, morumsu-siyah ve kırmızı renkli ve kahverengi geometrik, çizgisel ve şematik çiçek motifleriyle kaplanmıştır. El yapımı ve yüksek miktarda saman-kum katkılı siyah ve kahverengi pişirme kapları bölgesel çanak çömlek repertuvarının ayrılmaz bir parçasıdır. Damga mühürler ve fırınlanmamış kil *bullae* üzerinde görülen mühür izleri, Malatya-Elazığ bölgesindeki grupların Geç Obeyd etkili olduğunun kanıtı niteliğindedir. Değirmentepe'de bulunan Obeyd gelenekli sabuntaşı mühürler de bölgede yaşayanların etno-kültürel durumu hakkında bilgi vermektedir. Uruk döneminde, silindir mühürler, damga mühürler kadar sık kullanılmamıştır. Daha önceki mühürcülük geleneklerini izlemiş olsalar da, yerel damga mühür üreticileri yeni üslup ve motifler de geliştirmiştir. Bu motifler arasında, kuyrukları birbirine sarılan vahşi hayvanların, iç içe geçen yılanların, çanak çömlek örneklerinin ve kızaklı arabaya binen bir insan figürünün betimlendiği, yaygın olarak bilinen Geç Uruk sahneleri de vardır (Frangipane 2001a: 337).

Doğu Torosların güneyinde hâkim olan Mezopotamya etkili gruplar, bu dağ sırasının kuzeyine kadar ulaşmış ve Orta Fırat Vadisi'nde (örn. Arslantepe VIII-VIA, Değirmentepe) Obeyd-Uruk tipi yapısal (örn, üç odalı domestik ve kamusal yapılar) özellikler taşıyan bölgesel bir mimarinin, çanak çömlek ve mühür repertuvarının gelişimine katkı sağlamıştır. Yerel stildeki mallar ve mutfak kaplarıyla birlikte, güney üslubundaki çark yapımı açık renkli 4. binyıl Arslantepe malları ve kuzey üslubundaki el yapımı siyah açkılı kaplar tüm Malatya-Elazığ bölgesinin karakteristik çanak çömleği haline gelmiştir. Teknolojik ve tipolojik farklılık gösteren bu çanak çömlek grupları, iki farklı kültürel geleneğin, belki de iki farklı üretim sektörünün (merkezî ve domestik) (Frangipane 2001a: 332) varlığına işaret ediyor olabilir. Elbistan'da Obeyd tarzı çanak çömleklere ve süpürge izli Coba çanak çömleklerine rastlanması, MÖ 5. binyıl sonlarında ve 4. binyıl başlarında güney kültürünün etkilerinin batıya doğru genişlediğinin kanıtıdır (Brown 1967: 130). MÖ 4. binyıl sonlarında, Malatya-Elazığ bölgesindeki çanak çömlek üreticileri, bir kısmı yerel gelenekli el yapımı, çoğunluğu ise güney geleneğinde çark yapımı mallar üretmişlerdir. Neredeyse tüm Geç Kalkolitik yerleşmelerinde görülen, kırmızı astarlı ve gri astarlı mal türleri dışındaki çanak çömlek grupları, hamur özelliklerine, renk ve yüzey işlemlerine dayanarak, "basit ve bezeksiz mallar", "basit ve bezeksiz saman yüzlü mallar", "saklı astar bezekli mallar" ve "Uruk stili mallar" şeklinde ayrılabilir.[34] Kırmızı astarlı mal türünde

34 Açık renkli "Uruk tipi mallar" üç alt gruba ayrılır: Az miktarda organik, bol miktarda saman katkılı sarımtırak bej rengi mallar; ince kum katkılı gri renkli mallar; astarlı ve açkılı yüzeyli kum katkılı mallar. Çok parlak olmasa da

genellikle düzensiz açkı izleri vardır ve malların yüzeyi açkılıdır. Malatya ve Elazığ bölgesinde faaliyet gösteren çömlekçilerin ürettiği yerel kapların, Uruk kültürüne özgü çıkıntılı ağızlı, omuzlu, dar ağızlı, içe dönük ağızlı, yarı küresel gövdeli, kaideli kâselerin, geniş ağızlı çömleklerin, basık gövdeli ve kısa boyunlu kapların ve küresel gövdeli malların taklidi olması muhtemeldir. "Basit ve bezeksiz çanak çömlek" grubu, yüksek oranda kum içerir ve malların rengi, kremin ve bejin pembemsi ve sarımtırak tonları arasında değişir. "Basit ve bezeksiz saman yüzlü çanak çömlek" grubunda, bejin sarımsı, kırmızımsı veya pembemsi tonlarında çark yapımı ve el yapımı kaba büyük kaplar bulunur. Çukur kalıplı dar ağızlı kâselerin üretiminde katkı malzemesi olarak kullanılan saman izleri, yüzeyde kolayca fark edilmektedir. Yere açılan çukur kalıplar, muhtemelen ölçü kabı olarak kullanılan eğik kesilmiş ağızlı kâse büyüklük/derinlik ölçülerinin standartlaştırılmasını mümkün kılar (Yakar 1985b: 271; Beale 1978: 299). Saklı astarlı çanak çömleklerin üretimi çömlekçi çarkının kullanımını gerektirmektedir. Fırınlamadan önce astar tabakasının ince çapraz veya doğrusal çizgiler halinde kazınması, fırınlamadan sonra istenen renk kontratsı oluşturuyordu (Esin 1982: 113). Bu çeşit mallar birçok yerleşmede genellikle kum ve kireç taşı ve bazen de az oranda saman katkılı olarak üretilmiştir.

Kilikya

Mersin ile Adana arasındaki birçok yerleşme, geniş ova içinde Neolitik dönemden bu yana doğu-batı yönlü etkileşimin ana merkezi olan günümüzdeki yol güzergâhı üzerinde sıralanmaktadır. (Seton-Williams 1954: 127; Yakar 1985b: 210-211). Kısmen Çukurova'nın kalın alüvyal birikintisinin altında kalan tarihöncesi höyüklerin birçoğu aslında göründüğünden çok daha büyüktür. Zeytinli'deki dizi halindeki bir çok höyük, Kilikya'nın aşağı ucundan başlayarak Seyhan ve Ceyhan'a kadar uzanır. Zeytinli çevresindeki höyükler, Ayaş sahil yolu üzerinde, Tuzsuzzade ve Kızıltaha civarından kesişen farklı bir yol güzergâhı olduğuna işaret etmektedir. Ayaş'ın kuzeyinde, Kurtkulak köyüne giden yol üzerinde yer alan vadide çok sayıda büyük höyük mevcuttur. Geçidin kuzey kesiminde Soyali ve Hesigintepe yer almaktadır (Seton-Williams 1954: 128).[35] Dörtyol'un kuzeybatısındaki büyük höyük dışında, İskenderun'un kuzeyinde erken dönem yerleşmelerine dair hiçbir iz yoktur. Dörtyol'un kuzeybatısındaki höyük bölgedeki tek tarih öncesi yerleşim değildir; Erzin'in aşağısındaki Karahöyük'ün ve diğer birtakım höyüklerin geç tarihöncesi dönemlerde ortalamanın üzerinde büyüklüğe sahip köyler arasında olduğu söylenebilir (Yakar 1985b: 209, harita VII).

Yumuktepe-Mersin (Res. 16)

XVI. tabaka dışındaki tabakalarda ele geçen mimari kalıntılar, iki binyıllık yerleşim sürecine (büyük ihtimalle kesintilere uğrayan) dair açık bir bilgi sağlamamıştır. XVI.

astarlı ve açkılı kum katkılı malların kayganlık hissi veren yüzeyleri vardır. Bazı formlar koyu yüzlü açkılı çanak çömleklere benzemektedir. Pembe hamurlu mallarda yüksek oranda ince organik katkı bulunmaktadır. Ayrıca bk. Esin 1982.

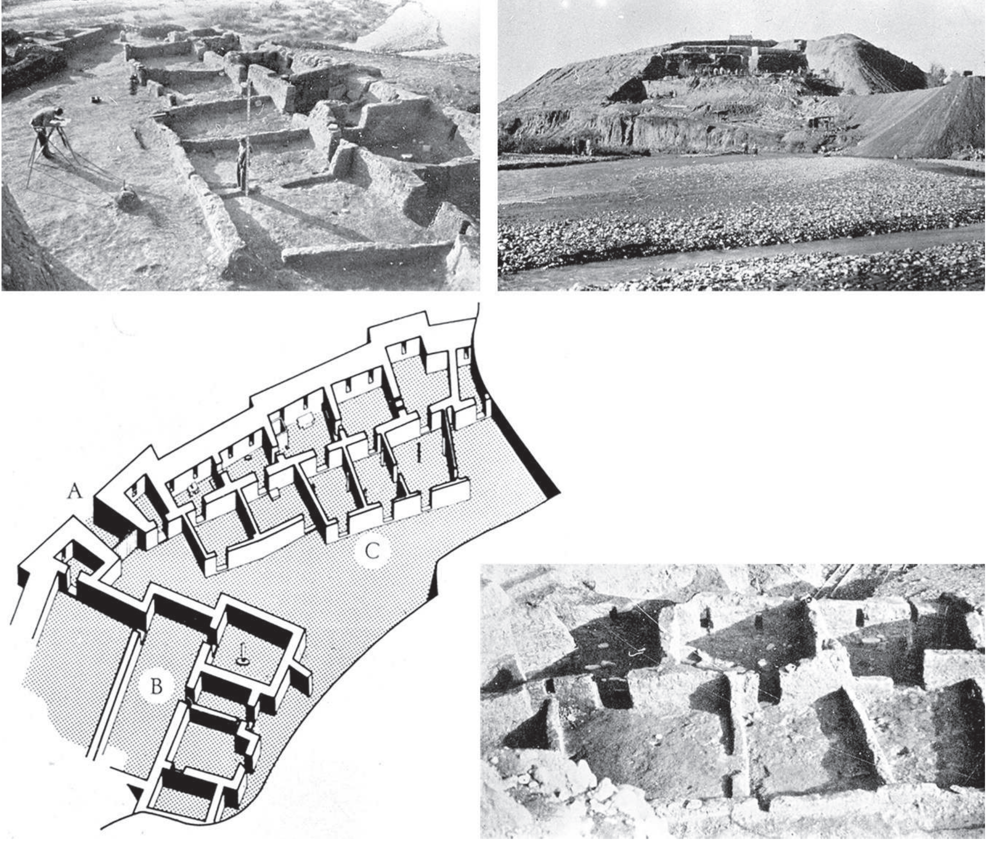
35 Geç Uruk kültürünün Kilikya yönlü olarak yayılmasının yol açtığı ekonomik ve kültürel sonuçlar için bk. Steadman 1996.

tabakadaki iyi korunmuş mimari kalıntılar, sur duvarıyla birlikte, yerleşimin yaklaşık 160 metrekarelik kısmını da ortaya koymaktadır. Kapının yakınında, büyük bir fırını ve işlevi bilinmeyen küçük bölmeleri olan dar ve uzun odalı büyükçe bir yapı vardır. Bu duvarın arkasında teraslar üzerinde inşa edilmiş olan evler surla çevrili alandaki evlerle muhtemelen aynı zaman dilimine aittir.[36] Dar kapının iki yanında kulelerden oluşan duvar, dış cephesinin temellerinde kullanılan tuğla biçimli kireçtaşlarından inşa edilen sağlam bir temel yapısı üzerinde yükseliyor ve devasa bir yapı kompleksini meydana getiriyordu. Aynı zamanda evlerin arka duvarını da oluşturan bu kalın kerpiç duvar boyunca, düzenli aralıklarla yerleştirilmiş dar pencereler vardır. Garstang'ın kazdığı dört arka odada ikişer pencere bulunmaktadır. Tümü plan ve büyüklük olarak benzerlik gösteren, açık veya kubbeli ocakların, kil teknelerin ve kerpiç platformlara kurulu büyük öğütme taşlarının olduğu evler 1.5 metreye kadar korunmuş olan duvarın iç cephesinde sıralanıyordu. Sur duvarının tahrip olmuş batı uzantısında buna benzer bölmeli birimlerin izlerine ulaşılmıştır. Höyüğün kuzeybatı yamacındaki sur duvarının dışında, yamacın farklı yükseltilerine inşa edilmiş teraslar yerleşimin genişlemesine imkân sağlamıştı. Yaklaşık 2 metre genişliğindeki bir kısmı açılan yol, sur kapısından aşağıya, bugünkü akarsu yatağına doğru uzanmaktadır.[37] Taş döşeli yolun birkaç yerinde geniş teraslar bulunmaktadır. Devamlı olarak düzleştirilen ve taşla döşenen yolun her iki yanında yer alan teraslar aynı yapısal özelliklere ve aynı doğrultuya sahiptir. Yolun her iki tarafında, muhtemelen işliklerin de olduğu bir dizi yerleşim alanı inşa edilmiş ve eski dolgular tahrip olmuştur. Bu yapıların ortak bir duvarı olması, yerleşimin önceden planlandığının göstergesidir. Obeyd kültür bölgesinde yer alan bu teraslı köy yangınla tahrip edilmiş ve nispeten kısa ömürlü olmuştur. Köydeki kale benzeri yapı kompleksi, işlevinin ne olduğu konusundan kafalarda soru işaretleri yaratmaktadır. Toplumun elit kesimi burada yaşamış olabilir. Kazı yapanların önerdiği başka bir seçenek ise, bu duvarla çevrili yapı kompleksinin zanaat ve metal üretimi için kullanılan duvarla çevrili bu endüstrilerle bağlantılı bir alan olabileceğidir. Duvarla çevrili yapı kompleksinin, yerleşimin önceki (XVIIII.-XVIII. tabakalar) ve sonraki (XV.-XIV. tabakalar) sakinleri tarafından inşa edilmiş ilk köy olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. XVI. tabakada köyün aşamalı olarak genişlemesi, köyün önceki işlevini kaybetmesine ve sur duvarının kullanımdan düşmesine yol açmış olabilir. XV. tabakada, çakıl taşı döşeli yolun her iki yanında yapı içleri açık bir biçimde bölümlenmemiş, ev olma ihtimali olan dikdörtgen biçimli birleşik yapılara rastlanmıştır.

Kaynaklar: Caneva 1999, 2002, 2003; http://www.yumuktepe.com/2006 rapor; Sevin ve Caneva 1995, 1996; Caneva ve Köroğlu 2010; Garstang 1953; Yakar 1991: 129-135.

36 XVI tabakada, köy yerleşmesi, radyokarbon yöntemiyle yaklaşık olarak MÖ 5. binyılın ilk çeyreğine tarihlenmiştir (Erdoğu *ve diğ.* 2003). Garstang'ın önceki tahmininden (1953: 131) farklı olarak, Caneva, duvarın tüm yerleşmeyi çevrelemediğini iddia etmektedir. Ayrıca Caneva, Soğuk Su Çayı'nın batı yönünde değil de höyüğün ters tarafına doğru aktığını da söylemektedir (Caneva 2003: 429).

37 Höyüğün akarsuya yakın tarafında, Bizans dönemine uzanan teraslarda inşa edilmiş konutlara rastlanmıştır. Bu durum, akarsuyun o zamanlar yerleşmenin uzak bir yerde aktığını doğrulamaktadır. Caneva'ya göre şimdiki yatağına son dönemde geçmiştir (2003).

Res. 16: Mersin. XVI. tabakadaki yerleşimin bir kısmı (Garstang 1953'den alıntı).

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri

Yumuktepe XVI.-XV. yerleşim tabakalarına ait çanak çömlek repertuvarında, belirli bir aşamaya kadar Geç Obeyd mallarına benzeyen boya bezemeli bir çanak çömlek stili bulunmaktadır. İlk olarak XVI. yerleşim tabakasında ortaya çıkan zikzak ve eğrisel motiflerle bezeli krem üzerine kahverengi ve mat siyah boyalı çanak çömlekler bu durumun en açık göstergesidir. Daha sonraki tabakalarda, bu tarz mallar yerini Uruk tipi gri renkli çanak çömleklere bırakmıştır. Çanak çömlek repertuvarı, yerleşimin bu tabakasında ve daha sonraki tabakalarında ele geçen pişmiş toprak ağırşaklar, kilden çömlekçi spatulaları, tezgâh ağırlıkları ve birkaç figürinle birlikte, XVI. tabaka topluluğunun Kilikyalı olmayan gruplardan çok fazla etkilenmediği izlenimini uyandırmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Dağ Etekleri ve Düzlük Araziler (Res. 17)

Suriye kırsalına oldukça yakın bir konumda bulunan bu geniş bölge, batıda Amanos Dağları'ndan doğuda Dicle Vadisine ve Dicle Nehrinin yukarı çığırlarına değin uzanmaktadır. Amik Ovası (Braidwood ve Braidwood 1960; Yener ve Wil-

Res. 17: Birecik yakınlarında 31 metre yükseklikteki (yaklaşık 2.6 hektar) Zeytinli Bahçe Höyüğü Fırat Vadisi'ndeki diğer yerleşmeler gibi MÖ 4. bin'de veya daha erken bir dönemde kurulmuştur (Frangipane 2001b, Frangipane ve Balossi 2006, 2009).

kinson1997; Yener *ve diğ.* 1996; 2000), Aşağı Fırat Vadisi ve Yukarı Balikh Vadisi üzerinde yer alan düzlük araziler yerleşimcilere verimli doğal ortamlar sunmuştur. Verimli Yukarı Dicle vadisiyle Suriye kırsalı arasındaki etkileşim, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, MÖ 4. ve 5. binyıllarda da sürmüştür. Bazı bölgelerde kayalık bazalt yükseltileri gibi topografik engellerin olması, iki yönlü insan akışını engellememiştir. Yenici Yanı (Bernbeck *ve diğ.* 2004), Salat Tepe,[38] Giricano (Schachner

38 Salat Tepe, Salat Çayı üzerinde, Dicle Nehri'nin kuzeyinde, Bismil'in doğusunda yer almaktadır. İlk olarak Obeyd dönemi sırasında iskan edilen yerleşme, 120-150 metre yüksekliğe sahiptir. Bu dönemin ardından, yerleşme OTÇ sonuna değin boş kalmıştır. (Ökse 2004: 635; 2006).

2004), Türbe Höyük ve Kenan Tepe, Dicle Havzası ve çevresinde bulunan bu dönem yerleşmeleri arasındadır.

Verimli topraklarla çevrili çok sayıda geniş vadiyi, düzlüğü ve sekiyi meydana getiren Fırat Nehri, nispeten daha geniş olan yatağıyla, komşu dağlık bölgelerdeki alanlardan daha yüksek bir yerleşim çeşitliliğine ve büyümeye imkân sağlamıştır. Hacınebi botanik verilerine göre, 400 ila 600 mm arasında değişen yıllık yağış oranına sahip olan bölgede, kuru tahıl ve bakliyat tarımı birçok köy topluluğu tarafından sorunsuz bir şekilde yürütülmektedir.[39] Fırat Nehri, Doğu Torosların güneyinde, dağların etek kısmında, alçak yükseltili, kıvrımlı kireç taşı tepeleri ve alüvyon sekileriyle karakterize olan alandan geçer. Bölgedeki doğal Holosen bitki örtüsü, meşe ve fıstık ağaçlı park bölgesi özelliği gösterir ve güneyde yerini bozkıra bırakır. Harran Ovası'nın kuzey düzlükleri de dâhil olmak üzere, Urfa'nın çevresindeki toprakların o dönemde şimdikinden daha nemli olma ihtimali bulunmaktadır. Böylelikle, kuru tahıl tarımına ve çiftlik hayvancılığına olanak sağlamış olabilir. Kazane Höyük bitki kayıtlarında çayır, sazlık ve kamış bitkilerine dair verilere rastlanmış olması, Urfa'nın güneyindeki mevsimlik bataklıkların varlığını açıklayabilir.[40]

Obeyd etkili güneyli gruplar, MÖ 5. binyılda Güneydoğu Anadolu dağ eteklerinde ve düzlük alanlarında oldukça geniş bölgelere yerleşmiştir. Obeyd etkili gruplar genelde daha evvel Halaf etkili kırsal-tarımsal topluluklar tarafından ikame edilen yerleşim alanlarına (örn. Turlu)[41] yerleşmeyi seçmiştir. Daha sonra, bu alanların bir kısmı, bazen koloniler kurarak bölgeye yerleşen Mezopotamyalı öncü gruplara şahitlik etmiştir. Birecik'in güneyinden Suriye'deki Tabqa Barajı çevresine kadar uzanan Fırat Vadisi boyunca 110 kilometrelik bir alanda 28 kadar Uruk karakolunun ve köyünün varlığına rastlanması, MÖ 4. binyılda gerçekleşen bu gelişmeyi doğrulamaktadır. Samsat ve Karkamış dışında, büyüklük ve plan açısından Habuba Kabira Sud veya Sheikh Hassan ile benzerlik gösteren kent yerleşimlerine daha kuzeyde rastlanma olasılığı azdır. Ne var ki, Fırat Nehri Havzası boyunca uzanan düzlükleri (örn. Karkamış yakınlarındaki Tıladır Tepe, Birecik'teki Hacınebi, Hassek Höyük ve diğer yerleşmeler) kapsayan alanda büyük bir Uruk yerleşim bölgesi olduğu kanıtlanmıştır.[42] Karkamış'ın 5 kilometre yukarısında bulunan, yaklaşık olarak 7 hektar büyüklüğe sahip olan Şadi Tepe ve daha alçak bir seki üzerinde yer alan Komeçli ve Kum Ocağı gibi komşu yerleşmeler de Uruk etkili grupların buraya yerleştiğine kanıt teşkil etmektedir.[43] Bu yoğun nüfuslu bölgenin sakinleri, Suriyeli ve Mezopotamyalı

---

39 Bitki kayıtlarındaki üzüm, çam fıstığı ve zeytin gibi bitkilere rastlanması, bölgede bu tür ağaçların ve bitkilerin yetişmesine imkân sağlayan ılıman bir iklim ve verimli bir toprak örtüsü bulunduğuna işarettir.

40 Urfa'nın 4 kilometre güneydoğusunda bulunan yaklaşık 100 hektar genişliğindeki bu yerleşme, MÖ 6. binyılın sonlarından bu yana iskan halindedir.

41 Turlu'daki 5. ve 6. mimari tabakalarda, çapı 1.5 metreye kadar çıkan, taş döşemeli, sıvalı ateş yerleri açığa çıkarılmıştır. Bu yerleşmedeki mimari ve ele geçen çanak çömlekler Kuzey Obeyd özellikleri yansıtmaktadır (Yakar 1991: 74).

42 Güney Mezopotamyalı köylü ve kentli gruplar MÖ 4. binyılın ortalarında gittikçe daha geniş alanlara yayılmaya başlamış ve bu yayılma 500 yıl kadar sürmüş olabilir (Algaze 2001: 42-46; Algaze *ve diğ.* 1994).

43 Orta Uruk çömleklerine rastlanan Tıladır Tepe ve Geç Uruk çömleklerine ulaşılan Şadi Tepe aynı dönemden ziyade ardıl dönemlere ait yerleşmelerdir (Algaze 2001; Algaze, Breuninger ve Knudstad 1994: 64, 76, 80).

çağdaşlarıyla yakın bir ilişki kurmuştu. Fırat Nehrinin aşağı havzasında yer alan ve araştırma yapılan önemli yerleşmelerden biri de Kurban Höyük'tür. Bu yerleşim yeri (kuzey höyük) MÖ 5. binyılda yeniden Obeyd etkili bir grup tarafından iskân edilmiştir.[44] Kısa bir süreliğine boş kalan yerleşmeye, MÖ 4. binyılın sonlarında (VIB-A) tekrar yerleşilmiştir (Algaze 1990). Bu dönemde, Kurban Höyük, merkezi Samsat'ın yukarısında veya Geç Uruk kent merkezleriyle etkileşim içerisinde olan Karkamış'ın aşağısında bulunan bir ticaret ağının parçası olmuş olabilir.[45] Surtepe, Tilvez, Tilöbür, Tilmusa ve Birecik'in yaklaşık 22 kilometre kuzeydoğusundaki Tilbeş Höyük, Fırat'ın doğu kıyısında yer alan, yerleşimcilerinin Obeyd ve Uruk etkili olduğu tarımcı yerleşmelerden bazılarıdır (Fuensanta 2007). Fırat Nehrinin taşkın yatağı üzerinde bir sekide yer alan ve yaklaşık 2.5 hektarlık bir alana yayılan Mezraa Höyük de, tıpkı Güneydoğu Anadolu'daki diğer küçük topluluklar gibi, ya Mezopotamyalı tüccarlar tarafından ya da 4. binyılda Mezopotamyalı tüccarlarla etkileşim kuran yerel bir topluluk tarafından kullanılmıştır (http://www.tayproject.org/TAYages). Tilbeşar'a bakıldığında, höyükteki malzemenin Birecik'in güneyindeki Karkamış kültür bölgesindeki malzeme ile benzeştiği görülecektir. Çatışmalar, göçler, politik gelişmeler, iç göçler veya ekonomik değişmeler gibi olaylar yerleşim alanındaki yerleşme düzeninde ve maddi kültür kalıntılarında kendini göstermektedir (Kepinski 2007: 152). Birecik'in yakınlarında yer alan, yaklaşık 2.6 hektar büyüklüğe ulaşan ve 31 metre yüksekliğe kurulu olan Zeytinli Bahçe, MÖ 4. binyıl dolaylarında ya da belki de daha erken bir dönemde kurulan Fırat Havzası yerleşmelerinden biridir (Frangipane 2001b; Frangipane ve Balossi 2006, 2009). Toros Dağları'nın güney eteklerinde yer alan, Akpınar deresinin suladığı Oylum Höyük, Kilis Ovası'nda bu dönemi temsil eden yerleşmedir. Höyüğün güneybatı ucundaki 4. binyıla ait devasa teras duvarı, buradaki yerleşmenin hayli büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Çok sayıda "Geç Uruk" yapısıyla karşılaşılan geç 4. binyıl yerleşimi, Hassek Höyük ve Hacınebi'de olduğu gibi burada da etrafı çevrili bir Mezopotamya yerleşiminin varlığına işaret etmektedir. Bahsedilen alanlardaki yerleşim, MÖ 4. binyılın sonlarından 3. binyılın başlarına değin kesintiye uğramış olabilir.

MÖ 6. binyılın sonları ila 5. binyılın başlarında Amik Ovası'na egemen olan nemli hava, MÖ 4. binyıl itibariyle daha kurak bir hâl almış, bitki örtüsünün yapısını ve toprağın kalitesini etkilemiştir.[46] Obeyd-Uruk dönemi, Amik Ovası'nda D, F ve erken G yerleşim evrelerinde temsil edilmektedir. İslahiye Ovası da dâhil olmak üzere, Güneydoğu Anadolu'nun kuzeybatı kesiminde bu iki binyıllık sürecin temsilcisi olan ana yerleşmeler Tell Kurdu (Yener 2005), Tabara el Akrad (2.6 hektar),[47] Tell Imar

44 "Geç Kalkolitik" döneme ait mimari tabakaların kalınlığı, kuzey höyükte yaklaşık 3 metreye ve güneyde ise 80 santimetreye ulaşır.

45 İki kasaba da muhtemelen Geç Uruk üretim, tedarik ve ticaret ağının önemli birer parçasıydı. Bu ağ Birecik'in kuzeyinde yer alan Hacınebi, yine güneyinde bulunan yaklaşık 12 hektar genişliğindeki Tiladır Tepe ve Fırat'ın karşı kıyısında bulunan 8 hektar genişliğindeki Sadi Tepe gibi yerleşim alanlarını kapsamaktadır (Yakar 1997: 368; Algaze *ve diğ.* 1991; Algaze 2001; Fuensanta *ve diğ.* 1996; Stein 1996b).

46 Tell Kurdu'da ele geçen büyük bir kedi balığına ait kalıntılar, ovanın orta kısmında büyük bir gölün varlığına işaret ediyor olabilir (Yener 2005: 33).

47 Tell Atchana'nın doğusunda yer alan, 2.6 hektar genişliğindeki höyükte VII. ve VI. tabakalar Geç Obeyd ve Geç

al-Jadid al-Sharqi (10-15 hektar), doğuda Karaca Khirbet Ali, Beylan Geçidi'nde Çakallı Karakol,[48] Tilmen Höyük,[49] Gedikli (Karahöyük)[50] ve Sakçagözü (Coba Hoyuk) şeklinde sıralanabilir.[51]

Suriye-Anadolu/Uruk ticaret ağının bölge içi sosyo-politik faktörlere bağlı olarak nihai bir biçimde sonlanması, kültürel kökeni ne olursa olsun, Fırat boyunca sıralanan birçok yerleşmeyi etkilemiştir. Helwing, "Uruk kenti dâhil olmak üzere, Mezopotamya'daki Geç Uruk kent merkezleri, ancak bu olaydan sonra Uruk döneminde normal sayılan düzeye kadar genişleme ve gelişme olanağına erişmiştir. Bu durum, kuzeydeki Uruk kolonilerinin ortadan kalkmasından sonra meydana gelen ekonomik gelişmelerden kaynaklanmış olabilir. Kolonilerin sona ermesi, belki de bazı bölgesel grupların Suriye-Anadolu sınırından Mezopotamya yönüne doğru geri çekilmesine zemin hazırlamıştı (Helwing 1999: 99).

Kenan Tepe

Dicle'nin kuzey kıyısında konumlanan bu çok tabakalı yerleşme, Bismil'in yaklaşık 15 kilometre doğusunda yer alır. Yerleşme, MÖ 5. binyılın ortalarından itibaren çeşitli aralıklarla iskân edilen 32 metre yüksekliğindeki bir höyükten ve terastan oluşur.

Doğal bir tepe üzerinde yer alan beşinci binyıl köy yerleşmesi, 1 hektardan daha küçük bir alanı kaplamaktadır. Çok odalı kerpiç mimari ve malzeme envanterleri, yerleşimcilerin Kuzey Obeyd etkileşimli olduğunu gösterir. Daha sonraki yerleşim evreleriyle karşılaştırıldığında, erken yerleşime ait alt evrelerde yerleşimcilerin obsidyen alet ve çanak çömlek yapımında daha becerikli olduğu görülmektedir.

Bir süre boş kaldıktan sonra, yerleşme, MÖ 4. binyılda kırsal-tarımsal bir grup tarafından iskân edilmiştir. Görünen o ki, bu dönemde gelen yerleşimciler, daha önceden yerleşmede yaşayan gruplarla ya da bölgede yaşayan diğer yerleşmelerle ilişkili değildir. Yeni yerleşimin büyüklüğü en gelişmiş safhasındayken bile 4.4 hektarı geçmemiştir. 4. binyıl yerleşiminden (F alanındaki 6. ve 7. tabakalar) kalma oldukça tahrip olmuş mimari kalıntıların içinde, muhtemelen çiftçi bir ailenin oturduğu bir evin avlusu da yer almaktadır. Burada, büyük, kerpiç kubbeli bir fırın ve arpa, buğday ve burçak kalıntıları ve havyan kemikleriyle kaplı bir işlik alanı da bulunmaktadır. Yakınlardaki kerpiç yapının ahır ya da ambar olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Sonraki 4. tabaka yerleşmesinde çok iyi korunmuş toprak sıvalı tabanlı bir kerpiç yapı (63 metrekare) vardır. Mekânın ortasında yer alan kerpiç zeminli, yuvarlak biçimli, çukur fırın (çapı 1.6 metre) en önemli ev içi unsurlardan biriydi. Köyün diğer

Uruk dönemi yerleşimlerini temsil etmektedir (Yakar 1985: 385).

48 Amik Ovası'ndaki yerleşimlerin (örn. Tell Cüdeyde, Çatalhöyük, Tell Dhahab) aksine, bu ovayı çevreleyen yüksek araziler F evresinden öncesine dair kanıtlar sunmamaktadır (Braidwood ve Braidwood 1961; Yener 2005).

49 İslahiye Ovasında, Karasu'nun doğu kıyısında konumlanan Tilmen Höyük 21 metre yüksekliğinde, teraslı bir höyüktür. IV-VA dönemi aynı zamanda Uruk kültürüne ait özellikler taşıyan 4. binyıl yerleşimine dair kanıtlar sunmaktadır.

50 4.6. hektarlık bir alana yayılan 24 metre yükseklikteki höyük, kısmen çalılıkla kaplı, verimli Sakçagözü Ovası'nda konumlanmaktadır. En alçak katman (IV. tabaka) Amik E evresine karşılık gelir (Yakar 1985: 360; Taylor *ve diğ.* 1950).

51 IV A-C yerleşimi, köyde yerleşen topluluğun Obeyd kökenli bir topluluk olduğuna işaret etmektedir.

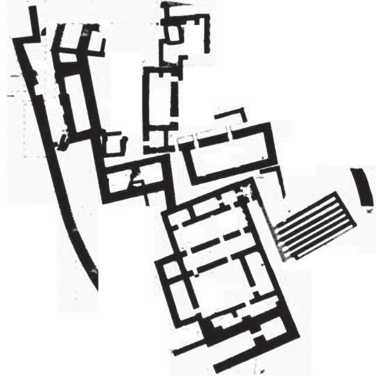
kısmında (F7 alanı), beş mimari tabakaya ulaşılmıştır. Bu alan, yığma duvarlarla, taş döşeli düzlemlerle ve sıvalı tabanlarla dikkat çeker. Ancak bu yapı unsurları daha sonraki çukurlar ve mezarlar tarafından tahrip edilmiştir. En erken evrelerde, merkezinde çukur bir ateş yeri olan bir kerpiç yapı ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra, iki küçük depo odası bulunan çok odalı bir bina bu yapının yerini almıştır. Ev benzeri bir yapının yanında yer alan ve açık bir avludan erişilen bu bina, ahır ya da ambar olarak kullanılmış olabilir. Sıvalı tabanlı kerpiç ev, Geç Uruk döneminde köy mimarisinde yerel geleneklerin egemen olduğunu göstermektedir. Bu evin içinde bulunan ağırşaklar ve öğütme taşları, ev içi faaliyetlerin kırsal-tarımsal topluluklardan çok da farklı olmadığını ortaya koymaktadır. MÖ 4. binyılın son yüzyılında harap olan ve terk edilen köy Kuzey Mezopotamya'daki önemli yerleşmeleri çevredeki kuzey bölgelere bağlayan bir kuzey-güney yolu üzerinde bulunmasına rağmen, Kuzey Mezopotamya etkisi dışında gelişen özgün bir yerleşme olmuştur.[52] Uruk merkezlerinde ve ticaret ağında sorunlar yaşanırken veya bu merkezler ve ticaret ağı hâlihazırda çökmüşken yerleşimin çevresine bir sur duvarının inşa edilmiş olması oldukça şaşırtıcıdır.
Kaynaklar: Parker *ve diğ.* 2001, 2006, 2008; Foster 2007.

Hassek Höyük (Res. 18)
Fırat'ın sol kıyısında Siverek yakınlarında yer alan 1 hektar araziyi kapsayan Hassek Höyük yerleşmesi suların altında kalmadan önce ovanın bu kısmındaki kültürel gelişim hakkında önemli bilgiler edinilmiştir. İlk olarak MÖ 4. binyılın sonlarında yerleşilen höyük, Uruk ticaret ağının en kuzeyinde yer alan ileri karakollarından biri olabilir.[53] Yerleşmedeki en önemli mimari unsur, kil mozaik konilerle bezeli duvarları olan, 713 metrekare genişliğindeki üç odalı yapıdır. Mezopotamya geleneğine göre planlanmış ve inşa edilmiş olan yapıdaki büyük merkezi hol ve iki geniş oda, Kuzey Suriye'deki yapılarla (örneğin, Güney Habuba Kabira'daki "Doğu Yapısı") önemli oranda benzerlik taşımaktadır. Bu yerleşimde, aynı zamanda tek odalı evler, işlik alanları ve depo binaları da bulunmaktadır. Çanak çömlek buluntular arasında çok miktarda yerel mal ve Uruk tipi çömlekler bulunsa da, bu ileri karakolla ilişkili diğer buluntular, yerleşimin etnik kimliğinin çiftçi ve tüccarlardan oluşan küçük bir topluluğa dayandığı konusunda şüphe bırakmaz. Çanak çömlek verileri, bu topluluğun daha güneydeki Mezopotamyalı topluluklarla ticari, idari ve kültürel ilişkiler kurduğunu doğrulamaktadır. Pişmiş toprak buluntular ve çanak çömlek örnekleri arasında,

52 Bu yerleşmenin malzeme envanterinde, yerel motiflerle bezemeli Uruk tipi iki silindir mühür ve bir testi dışında, yerel üretim ve ithal Mezopotamya buluntularına veya çanak çömleklere rastlanmamıştır. İçe eğimli ağızlı kâseler, küçük gaga ağızlı testicikler ve saklı astarlı çanak çömlekler gibi Uruk'a özgü özellikler taşıyan çömlekler bu envanterde bulunmamaktadır. Bunun yerine, yassı ağızlı kâseler, çıkıntılı ağızlı kaplar, büyük pişirme kapları ve taş katkılı yayvan tabaklar gibi Güneydoğu Anadolu'ya özgü formlar ve çanak çömlekler çoğunluktadır. Catherine Painter'in Amerikan Arkeoloji Enstitüsü'nün yıllık toplantısında (Austin, Teksas, 26 Nisan 2007) sunduğu "Kenan Tepe: Exploring a Late Chalcolithic Village of the Upper Tigris" başlıklı makaleye bakınız.

53 Yakar 1985b: 367; Algaze 2001: 40. Sekiz redyokarbon değerinden yedisi bu yerleşmeyi MÖ yaklaşık 3300-3050 yılları arasına yerleştirmiştir (Behm-Blancke'de H. Wilkomm 1992: 135-139). Bu tarihlendirme, ileri karakolun Habuba Kabira veya Jebel Aruda'nın kuruluşundan bir veya iki nesil öncesine denk geldiğini göstermektedir. Bk. Di Nocera 2000: 86; Butterlin 2000.

Res. 18: Hassek Höyük (Behm-Blancke 1981'den alıntı).

omuzlu kâseler, koni biçimli kadehler, gaga ağızlı testiler, kulplu kaplar, Mezopotamya taklidi kırmızı astarlı kap türleri, mühür baskıları ve silindir mühürler vardır.[54]

Kaynaklar: Behm-Blancke 1981, 1984, 1989, 1992; Helwing 1999; Yakar 1985b: 367-368.

Tilbeş Höyük

Urfa ilinde yer alan bu çok evreli höyüğün yakınlarında yürütülen kazılarda Obeyd kültürüne ait bir yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık bir düzine bağımsız yapı 1200 metrekarelik bir alana yayılmıştı. Burada kazı yapanlar, bu yapı birimlerinin –ikisi iki odalı, biri de 90 metrekare büyüklüğünde olan üç odalı yapı– daha büyük bir yapının bir parçası olabileceğini belirtmiştir. Büyük olan üç odalı yapıda çok miktarda boyalı çömlek ele geçmiştir. Fırat'ın taşması, buradaki yerleşimcilerin MÖ 4. binyılın ilk yarısında yerleşim yerini daha yüksek bölgelere taşımalarını zorunlu kılmış olabilir.

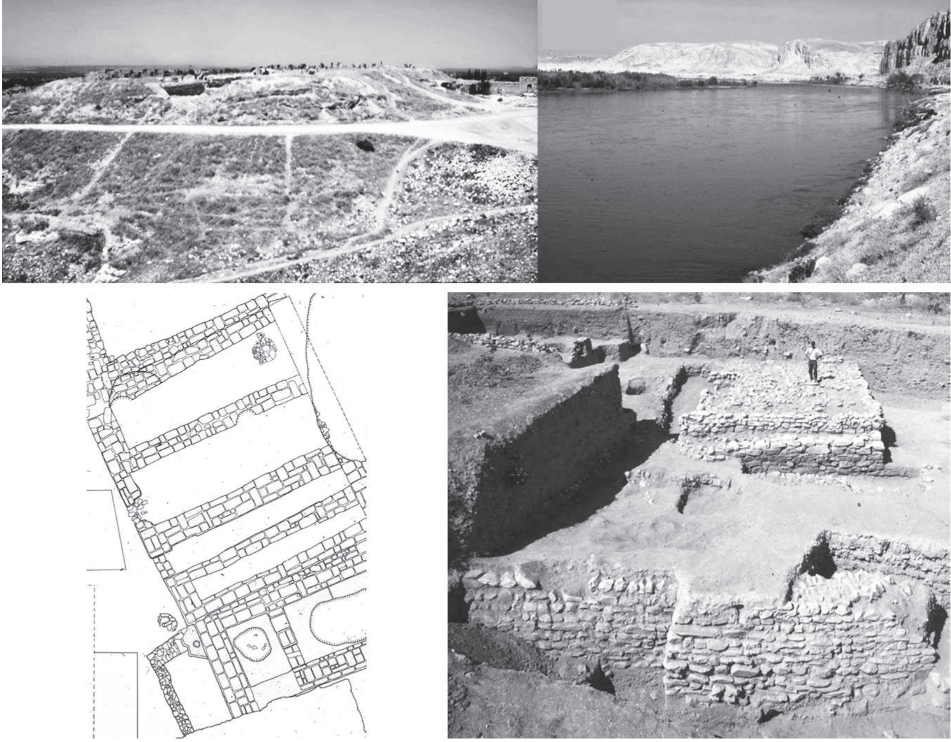
Kaynaklar: Fuensanta *ve diğ.* 2000, 2006.

Hacınebi (Res. 19)

3.3 hektar büyüklüğündeki höyük, Birecik ilçesinin 3.5 kilometre kuzeyinde, Fırat Nehrine bakan bir uçurumun kenarında kuruludur. Höyükte, A, B1 ve B2 olmak üzere üç tabakalı önemli bir yerleşmeye ulaşılmıştır. Farklı kısımlarda kazılan erken yerleşim evresinde (A evresi), kerpiç evler, 3 metre yüksekliğinde ve 35 metrekare genişliğinde bir platform ve 3.3 metre yüksekliğe kadar korunan ve 3 metre kalınlığa ulaşan bir taş sur duvarı bulunmaktadır. Sur duvarı, depolama, endüstriyel (örneğin, maden üretimi) ve idari faaliyetler için kullanılan taştan yapılma dar oda ve nişlerden oluşmaktadır[55] Sonraki yerleşme (B1) önceki yerleşimin (A) kalıntıları üzerine inşa

54 Büyük odaların birinde karşılaşılan Terrakota levha ile koni biçimli mozaik panel, Tell Brak'taki Göz Tapınağı'nda kileri andırmaktadır (Behm-Blancke 1984).

55 Çok sayıda el yapımı, kıyılmış ot katkılı Amik F çanak çömleğinin bulunduğu Geç Kalkolitik yerleşimin ilk evrelerinden elde edilen kalibre edilmiş radyokarbon tarihleri, yerleşmenin yaklaşık olarak MÖ 4200-3700 arasındaki dönemde iskân edildiğini göstermektedir (Pearce 2000: 121).

Res. 19: Hacınebi (Stein, http://faculty-web.at.northwestern.edu/anthropology/stein/hn97report.html).

edilmiştir.[56] Topluluk üyelerinin daha önceki köy sakinleriyle aynı soydan gelmesi olasıdır. Mühür buluntular içerisinde damga mühür ve kapamalar sayıca daha fazladır. Çanak çömlek repertuvarında çok sayıda erken kap formu bulunmaktadır. 56 metrekare büyüklüğe sahip olan ve yerden 2.8 metre yükseklikte bulunan taş platform ve bunun doğusunda ve kuzeydoğusunda yer alan iki teras alanı yerleşmenin kuzeydoğusundaki en önemli mimari kalıntılardır. Bu yapıların ne işe yaradığını tahmin etmek zordur, ancak bu yapılar halkın ortak ekinlikleri için hizmet vermiş olabilir. Domestik özelliği olmayan bu büyük mimari yapılardan farklı olarak, B1 yerleşim evresinde bir dizi küçük kerpiç evin olduğu bir konut alanının izlerine de ulaşılmıştır. Yerleşimciler, bölgede derin temelleri olan küp içinde gömme geleneğine bağlı olarak bebekleri ve çocukları yerleşimin içine gömmüştür. Çoğunlukla bacakları içeri doğru pozisyondaki gömülerin olduğu mezarlarda, gömü yapılmış bir küpün içinde bulunmuş olan bir minyatür kap, bir adet bakır yüzük ve iki adet gümüş küpe haricinde mezar eşyası ele geçmemiştir. Yerleşme, sonraki evrede (B2) iki farklı topluluk (yerli

56 Yerleşmenin batı ucunda konumlanan iki adet kerpiç ev A evresinde yapılmış dar depo odalarının üstünde durmaktadır. Alınan dört karbon örneği, Geç Kalkolitik yerleşiminin erken evresini (B1) MÖ 4.binyılın ikinci çeyreğine tarihlemiştir. Bununla birlikte, B2 evresinden elde edilen iki radyokarbon örneği, bu evreyi Geç Uruk özelliklerinin görüldüğü MÖ 4.binyılın ortalarına tarihlemiştir (Pearce 2000: 121, res. 19).

halk ve Uruk kolonicileri) tarafından iskân edilmiştir. Uruk kolonicileri, yerleşimin kuzey kısmına Geç Uruk kültürünün özelliklerini yansıtan bir çevre duvarı inşa etmiştir.[57] Hacınebi B2 evresinde bölge dışından gelen güneyli bir topluluğun bulunduğuna işaret eden ek veriler içerisinde, bir adet tablet, "mantar biçimli" kapamalar, silindir mühür baskılı kil topakları ve Uruk kültüründe idari kayıt sisteminin önemli bir parçası olan pişmemiş toprak mühürler vardır. Bu iki topluluğun sosyal ve ekonomik anlamda etkileşime girmeden yaşadığını düşünmek zordur. MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren Fırat bölgesindeki kolonileşme faaliyetinin artmasıyla birlikte Hacınebi'nin terkedildiği ya da höyükteki yerleşimin durduğu tahmin edilmektedir.

Kaynaklar: Stein 1996, 1999, 2001; Stein ve Mısır 1994; Stein *ve diğ.* 1996, 1997, 1998; Edens 1999; Pearce 1999; Pittman 1999; Ozbal *ve diğ.* 1999; Schwartz *ve diğ.* 1999, Helwing 1999; Rothman ve Peasnall 1999.

Tell Kurdu

Tell Kurdu, Amik Ovası'nda Orta ve Geç Kalkolitik dönemleri temsil eden en önemli yerleşmelerden biridir. Güney höyükte, iki yanında doğrusal bir geçiş yolu ve ek odalar bulunan, dar ve uzun depo odalarının olduğu büyük bir *pisé* yapının ve sıkıştırılmış toprak ve kamıştan yapılma, çatısız bir platformun kalıntılarına rastlanmıştır.[58] Bu yapı içerisinde ip baskılı ve çentikli kil kapamaların yanı sıra, markaların, damga mühürlerin ve kapama mühürlerinin ortaya çıkarılması, bu yapının ortak bir alan, yüksek aileye ait bir ev veya beyin konutu olabilme ihtimalini akla getirmektedir. Muhtemelen Halaf-Obeyd geçiş kültürünü (yaklaşık olarak MÖ 5200-4800) temsil eden D evresinden sonra gelen E evresi yerleşimi, güney höyüğe ve çevreleyen yamaçlara doğru yayılarak daha büyük bir köy (MÖ yaklaşık 4800-4400/4300) meydana getirmektedir.[59] Köye yerleşen Obeyd etkili topluluk merkezi bir odadan oluşan kerpiç evlerde yaşamıştır.[60] Mühürlerden de anlaşıldığı gibi, güney höyüğün doğu ucunda yer alan, güvercin yuvasına benzeyen kerpiç siloların bulunduğu yapıyla birlikte, depo ve fırın benzeri yapı unsurlarının köyün belirli kısımlarında yoğunlaşması, kurulu bir hesaplama sisteminin olduğu örgütlü bir kolektif ekonominin varlığına işaret ediyor olabilir. Takip eden köy yerleşmesinde (F) iyi korunamamış kerpiç ev kalıntıları bulunmaktadır. Geç Uruk dönemi maddi kültür envanterlerinde, çanak çömlekler, madenî aletler, Kennan tipi dilgiyle yapılan oraklar, öğütme taşları, taş kaplar, taştan yapılma damga mühürler ve küpeler yer almaktadır.

Kaynaklar: Özbal, Gerritsen *ve diğ.* 2004; Yener 2005.

---

57 Geç Kalkolitik ve Uruk buluntularının dağılımı, çanak çömlek formlarında, mimaride ve mühürcülükte görülen yerel geleneğin, yerleşmenin güney kesiminde daha fazla yoğunlaştığını göstermektedir. Koni desenli mozaik bezemeli duvar da dâhil olmak üzere, Uruk maddesel kültürünün hem toplumsal hem de bireysel özelliğini yansıtan Mezopotamya eserleri yerleşmenin kuzey kesiminde yoğunlaşır (Stein 2001: 285). B2 Evresi, Geç Uruk döneminde (yaklaşık olarak MÖ 3300) gerçekleşen köyün terkedilmesi olayıyla sona ermektedir.

58 Yerleşme, kazılar sırasında ele geçen boyalı ve koyu yüzlü açkılı çanak çömleklere bakılarak, kabaca Amik D-E dönemlerine tarihlenmiştir.

59 E evresindeki daha erken döneme tarihlenen ve kısmen kazılan bir tabakada, içerisinde üçgen biçimli payandalar olan, yaklaşık 7 metre çaplı, *Pisé*'den yapılma bir tolos ortaya çıkarılmıştır.

60 Dönemsel restorasyonlar sırasında, fırın benzeri yapı içi unsurların yerlerinin değiştirildiği görülmüştür.

Bölgesel Kültür Kimlik Göstergeleri (Res. 20)

Suriye'de Cizre'nin doğusundaki Obeyd kültür bölgesinden gelen yeni tarımcı topluluklar, MÖ 5. binyılın ortalarında dağ eteklerine ve düzlük alanlara yerleşmiş ve kendilerine özgü mimari, çanak çömlek ve mühürcülük geleneklerini de bölgeye getirmiştir.[61] Yavaş yavaş Halaf kültür bölgesine doğru yayılan bu topluluklar, etnokültürel köken ve sosyo-ekonomik örgütlenmedeki farklılıklara rağmen bölgedeki toplulukları asimile etmeyi başarmıştır. Bu toplulukların, yaptıkları mühürleri şematik insan formları, hayvan ve bitki bezemeleri ve az da olsa geometrik şekiller vb. soyut motiflerle bezediği görülmektedir.

MÖ 4. binyılda, mevcut yerleşim bölgelerine (Hacınebi) yeni topluluklar gelmiş ve yeni yaşam alanları (Hassek Höyük) oluşturmuşlardır. Yeni gelen Uruk kökenli gruplar, bölgedekinden daha gelişkin bir sosyo-politik ve ekonomik örgütlenme yapısı getirmiştir. Yerel buluntuların çoğu, Mezopotamyalı kolonicilerin bu bölgeye ve Kuzey Suriye'ye gelmesiyle birlikte maddesel kültürde de değişim yaşandığını ortaya koymaktadır.[62] Hacınebi'de B2 evresinde ele geçen yerel mühürler ve mühür baskıları, A ve B1 evrelerindeki işçilik anlayışını yansıtmaktadır. Yırtıcı hayvanların, kafatası taşıyan bir doğaüstü varlığın ve bir geyiğin olduğu soyut kabartmalarla bezeli kırmızı kumtaşından yapılma dikdörtgen biçimli mühür hâricinde, erken 4. binyıl pişmiş toprak ve kireçtaşı mühürlerde çoğunlukla kazı bezemeyle yapılmış geometrik motifler vardır (Stein 2001: 275-276). Kimyasal açıdan ele alındığında, Uruk stili mühürlerle yapılan mühür baskılarının yerel kil toprağının kullanıldığı yerel mühürlerden farklı olduğu anlaşılır. Uruk mühürleri, Mezopotamya'daki Susa bölgesinde bulunan kilden üretiliyordu (Stein 2001: 289-290, Resim 8. 9). MÖ 4. binyılda, Obeyd stili çanak çömlekler yerini yavaş yavaş güneye özgü çanak çömlek formlarına bırakmıştır. Örneğin, Hacınebi'de, B1 evresinin sonlarına doğru eğik kesilmiş ağızlı kâselerin ortaya çıkması, Uruk kültür bölgesiyle etkileşim halinde olunduğunun ilk göstergelerinden biridir. Ancak, güneyden gelen topluluklarla artan kültürel etkileşim bile yerel üretim bölgesel malların homojen yapısını yok etmemiştir.[63] Uruk kolonilerindeki çanak çömlek ve malzeme stilinin Orta Uruk döneminden bu yana hem güney merkezlerde hem de Kuzey Suriye-Anadolu çevresinde paralellik göstermesi, Fırat kenarında yaşayan topluluklar arasındaki ilişkilerin ve etkileşimin Güneydoğu Anadolu'dan Warka'ya kadar devam ettiğini kanıtlamaktadır (Stein 1999: 22). Stein, "Eğer koloniler bütünüyle izole olsaydı, kuzey ve güney Uruk stilinin aşamalı olarak farklılaştığına şahitlik ederdik. Güney Mezopotamya ve çevresindeki kolonilerden

---

61 Yerel çanak çömlekçiler, Tepe Gawra XIII. ve XII. tabakalarından ve diğer Kuzey Mezopotamya yerleşim alanlarından bilinen çanak çömleklere benzeyen Obeyd tarzı tek renkli ve boyalı mallar üretmişlerdir. Boya bezeme genellikle düz çizgi, haç, dalga motifleri, nadiren de şematize figürler içermektedir. Bu tip çanak çömlekler Yukarı Dicle vadisindeki birçok tarihöncesi yerleşmede, ayrıca Batman, Garzan ve Cizre vadilerinde bulunmaktadır. Bk. Frangipane 2003: 149; Algaze *ve diğ.* 1991. Kenan Tepe için bk. Parker *ve diğ.* 2006: 93-94.

62 Kuzeydoğu Suriye'deki Tell Brak'ta yer alan ve tahminen yerel bir külte ev sahipliği yapan 4. binyıla ait anıtsal tapınak, gerek platform üzerine kurulmuş olması, gerek içerdiği koni motifli mozaik bezeme ve dini yapı unsurlarıyla Güney Mezopotamya özellikleri gösterir.

63 Orta Uruk döneminin sonlarında (B2 Evresi) güneyli bir topluluğun bölgeye gelmesine rağmen, Hacınebi'deki yerel topluluk yerleşim evrelerinde kültürel devamlılığı korumayı başarmıştır (Stein 2001: 279-280).

Res. 20: Amik Ovasındaki Tell Kurdu'nun yanısıra Aşağı Fırat bölgesinde Hassek Höyük, Hacınebi ve Zeytinli Bahçe, çanak çömlek, kayıt tutma nesneleri, kil koniler (Hacınebi, Hassek) ve "göz idolleri" (Hacınebi, Zeytinli Bahçe)'den oluşan buluntularıyla karakteristik Obeyd ve Uruk kültürel envanterlerinden bölgesel bir kesit sunarlar.

devamlı ve sabit bir akışı izleyerek gelen küçük tüccar grupları, hem kimlik bağlamında kültürel devamlılığı sağlayarak hem de koloni nüfusu üzerindeki Uruk etkisini yeniden canlandırarak, yerel nüfusla evlilik sonucu ortaya çıkabilecek asimile olma ihtimalini azaltmıştır" diye belirtmiştir (1999: 22). Yerel mallar ve Uruk çanak çömleklerinde özellikle kap formlarında ve büyüklüğünde kendini gösteren farklılıklar, birlikte yaşayan bu iki topluluk içerisinde farklı mutfak alışkanlıkları olduğuna işaret ediyor olabilir (Pearce 1999). Helwing, Uruk yerleşimleriyle ticaret yapan Suriye-Anadolu topluluklarının yiyecek malzemelerini Uruk'a özgü kaplarda (emzik biçimli tutamağı olan kaplar veya "Riemchengebaude" testileri) teslim aldığını, sonrasında bu depo kap formlarının bölgenin çanak çömlek repertuvarına girdiğini belirtmiştir (1999). Yiyecek hazırlama işlemi, bu bölgenin belirli kısımlarında etnokültürel kökenle bağlantılı olarak uygulanmaktadır. Bazı topluluklar, pişirme, haşlama, kavurma

ve kemiği kırarak iliğini çıkarma gibi geleneksel et kesim uygulamalarını sürdürerek, kültürel kimliği ve mirası devam ettirmek için yemek yeme alışkanlıklarını ve et tüketme geleneklerini de korumuştur.[64]

Hirbemerdon Tepe'de, çömlekçilerin ürettiği çanak çömlekler bölgesel stilin Uruk kültürünün etkisi altında gösterdiği gelişimi yansıtmaktadır. İlk defa MÖ 4. binyılın ilk yarısında yerleşilen "aşağı kent" kısmında ele geçen mallar, Kilikya/Amik bölgesinden Elazığ (Keban) bölgesine ve daha doğudaki yüksek rakımlı Muş, Ağrı, Iğdır ve Van şehirlerine kadar uzanan bu geniş bölge boyunca üretilen sade ve saman yüzlü çanak çömleklerden farklı olarak yerel özellikler taşımaktadır (Laneri *ve diğ.* 2006: 158-159). Kilden konilerle bezeli bölmeli kerpiç duvarların olduğu, üç bölümden oluşan "bekleme odası" benzeri yapı planları ile öne çıkan Uruk tarzı mimari (Hacınebi B2, Hassek Höyük), çanak çömlek ve mühürcülük özellikleri, kil oraklar ve madenî eşya tipi (topuz başlı bakır iğne) bölgede güneyli kolonicilerin varlığına işaret eden ek göstergelerdir.[65] Bu bölgede ve Kuzey Suriye'de karşılaşılan Uruk tipi mineral katkılı mallar içerisinde, kalıp yapımı eğik kesik ağızlı kâseler, ibrik ağızlı şişeler, dört kulplu testiler ve emzik biçimli tutamağı olan, dibi iple kesilmiş kaplar bulunmaktadır (Pollock ve Coursey 1996; Stein 2001: 284-287, res. 8.6-7). Hacınebi B2 Evresinde ele geçen Uruk çanak çömlekleri, el yapımı saman katkılı yerel çanak çömleklerden hamur ve form özellikleri açısından farklılık gösterir. Büyük oranda karşılaşılan konik biçimli kadehlere ve eğik kesik ağızlı kâselere ek olarak, bölge içerisindeki Uruk ileri karakol tabir edilen küçük tali yerleşmelerinde bulunan Uruk tipi mal çeşitleri arasında depo kapları, gaga ağızlı kaplar ve tepsiler de vardır. Yerel üretim Uruk tarzı Hacınebi B2 çanak çömleği, Mezopotamya'nın merkezinde yer alan yerleşmelerdeki Orta Uruk dönemi çanak çömlekleriyle benzerlik gösterir (Stein 2001: 286). Kapların bazıları, astarı diyagonal hatlarla silerek yaratılan saklı astar bezeme ve bazı örneklerde üç genlerden oluşan boyalı ağ motifleri ile bezenmiştir. Uruk tipi çanak çömleklerde geleneksel yerel çanak çömlekler arasındaki oran her yerleşmede sabit değildir. Bu durum bölge içerisindeki Mezopotamyalı toplulukların varlık veya faaliyet oranının bir yerleşimden diğerine değiştiğini ortaya koyar. Bölgesel kültür kimliğin en tipik göstergelerinden biri, Mezopotamya idari kayıt sistemidir. Söz konusu idari kayıt sisteminde başlangıçta silindir mühür baskı (bulla) ve içi boş kil topağı markalar, son olarak da malların hareketini, ulaşımını, depolanmasını ve dağıtımını izlemeye yarayan, üzerinde numaralar yazılı kil tabletler kullanılmıştır.[66] Hacınebi'de

64 Hacınebi'de et kesim işlemlerinde, kemikler üzerinde izler oluşmuştur. Parçalama işlemi proksimal ulna ve distal humeri, filetolama işlemi thoracic vertebra, deri yüzme işlemi metapodial kemikler üzerinde kesim izleri kalmasına yol açmıştır. Uruk dönemiyle ilişkili yerlede ele geçen kemikler daha çok balta izi taşımaktadır, yerel bölgelerden farklı olan bu durum etin iki parçaya bölündüğünü göstermektedir. Söz konusu kemiklerde daha çok aksiyal iskelet üzerinde kesme izleri görülme eğilimi vardır. Daha ayrıntılı bir çalışma için bk. Bigelow 1999.

65 Hacınebi, Hassek Höyük ve ovalarda yer alan yerleşmeler ile Tepe Gawra XIII, Hammam et Turkman, Tell Sheikh Hassan, Tillo ve Susa gibi Mezopotamya ve Kuzey Suriye yerleşmeleri arasında birçok ortak özellik vardır.Uruk bölgesi idari kayıt sistemiyle ilişkili eşyalar arasında, kap mühürleri, kap kaideleri, içi boş bir kil topağı marka ve sayıları gösteren bir kil tablet vardır. Buluntuların hepsinin üzerinde Uruk tipi silindir mühür izlerine rastlanmıştır.

66 Ayrıca, Mezopotamya ölçü sisteminde kullanılan ve Suriye'deki Uruk kolonilerinden (Habuba Kabira, Sheikh Hassan gibi) bilinen topuz başı benzeri taş ağırlıklar, Güney Mezopotamya'daki Uruk yerleşmeleri (Susa vb.) dışında Geç Uruk kültürünü temsil eden şeylerden biridir.

açığa çıkan hayvan kemiği kalıntıları muhtemelen bu alanda bir Mezopotamya yerleşmesi olduğuna dair kanıt sunmaktadır. Kolonicilerin yiyecek tercihleri ve hazırlama yöntemleri kültüre özgü şekillenmiş gibi görünmektedir (Stein 2001: 292). Dicle Vadisi yerleşmelerinden bazılarında, Geç Kalkolitik kültürü, Aşağı Fırat Vadisi'nde yer alan yerleşmelerden biraz daha farklı bir sosyo-politik yörünge izlemiştir. Kenan Tepe buna güzel bir örnektir. Yerleşme, Torosların eteklerindeki yerleşmeler ile akıntının aşağısında kalan Kuzey Irak'taki Ninova ve Tepe Gawra (Rothman 1997) gibi önemli kentler arasındaki mal ticaretini olanaklı kılan kuzey-güney yönlü bir akarsu arterinde yer almasına rağmen, belirgin bir biçimde Uruk kültürünün ve ekonomisinin etki alanı dışında kalmıştır.[67]

Yorum

Yerleşim Tarzı ve Mimarî

Anadolu'nun birçok bölgesinde yerleşim yoğunluğu açısından bir değişiklik olduğuna işaret eden arkeolojik bulguların hiçbir kesinliği yoktur. Arazi çalışmaları, bu dönemde özellikle Anadolu'nun kuzeybatı, orta kuzey ve güneydoğu bölgelerinde kurulan küçük kırsal-tarımsal yerleşmelerin sayıca arttığını göstermektedir. Orta Kuzey Anadolu platosunda kümelenmiş yerleşmeler, Orta Höyük, Alişar Höyük veya Çadır Höyük gibi büyük köy topluluklarının topluluklar arası ilişkilerde ekonomik ve siyasi alanlarda hâkim konuma geldiğine işaret ediyor olabilir (Steadman *ve diğ.* 2007: 386, Res. 1). Bu açıklayıcı modelin MÖ 5. binyılda Anadolu'nun tüm kısımları için geçerli olduğunu söylemek zordur. Kazı ve yüzey araştırması yapılan Konya Ovası'ndaki tarihöncesi yerleşmelerin bir kısmı, 5. binyıl yerleşmelerinin büyüklüğünde değişim olduğu izlenimini vermektedir. Konya Ovası'ndaki paleo-çevreyi inceleyen araştırmacılar çevresel koşullarda uzun süreli ve kayda değer bir değişiklik olmadığını belirtmiştir.[68] Arkeolojik ve çevre koşulları ile ilgili kanıtlarımızın yetersizliğine rağmen yerleşmelerin büyüklüğünün azalmasının sebebini sosyo-ekonomik nedenlere bağlamak mümkündür. Örneğin, köylülerin çobanlığa geçmesi, tarıma daha az önem atfedilen yaylacılık yaşantısını zorunlu kılmış; bunun sonucunda köylüler daha küçük, kabile benzeri topluluklar hâlinde örgülenmiştir.

Orta Batı Anadolu, Ege kıyı şeridi ve Doğu Ege adalarındaki yerleşim, daha eski dönemlerde kurulan köylerde devam ediyordu. Ancak Kuruçay ve muhtemelen Baklatepe dışında, hiçbirinde tam veya kısmî bir yerleşim planı ele geçmemiştir. Bu yüzden, bazı köylerin o zamanlarda kasabalaştığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır.

Yukarı Fırat ve onun kollarındaki çevrelerde yaşam alanları da dâhil olmak üzere, Doğu Anadolu dağlık alanlarında kurulan köyler nispeten daha küçüktü ve etrafı

67 Foster, bu konuda şunları söyler: "Dicle Nehri ile Batman Çayı'nın kesiştiği yerin 5 kilometre doğusunda bulunan Dicle Kanyonu'nun topografik yapısı ve Tur Abidin Dağlarındaki bazaltik kayaçlar, verimli Yukarı Dicle Vadisi ile Suriye stepleri arasında doğal bir engel oluşturmuş ve etkileşim kurulmasını güçleştirmiştir. Ayrıca, Kenan Tepe'nin artı ürün veya özgül ürünler üretecek kadar gelişmemiş olması da mümkündür."

68 Özellikle Can Hasan 1 ve Musluk olası boyut küçülmelerine iki örnektir. Bk. Baird 2002: 151, res. 7-8; Son 1996: 152.

çevrili ovalarda ve alçak vadilerde kurulmuşlardı. Bu bölgeler yükseklerde egemen olan karasal kış koşullarına karşı korunak sağlıyordu. Böyle korunaklı yerleşim alanları, kırsal-tarımsal bir geçim ekonomisi kurmak için idealdir. Ancak, büyük koyun ve sığır sürüleri otlatan toplulukların tüm yılı yüksek bir köyde geçirmenin hayli zor olduğunu fark etmiş olması muhtemeldir. Bu yüzden, çobanlık yapan kişilerin uzun ve soğuk kış aylarını Güneydoğu Anadolu'daki daha korunaklı vadilerde kurdukları ikincil yerleşim alanlarında veya mevsimsel kamp yerlerinde geçirdikleri düşünülebilir. Uzun ve soğuk kış ayları boyunca karla kaplı köyde ve çayırlarda kalmak, günlük çiftçilik faaliyetlerini kısıtlamakta ve çiftlik hayvanlarını kapalı barınaklarda beslemeyi ve bakmayı zorunlu kılmaktadır. İnsan ve hayvan tüketimi için ayrılan fazla yiyeceklerin ve tahılların saklandığı depoların ve hayvan barınaklarının bulunup bulunmaması, bu yerleşim tarzının bir göstergesi olabilir.

Malatya Ovası'nda, Arslantepe ve Değirmentepe, dağlık alanların diğer kesimlerindeki birçok çağdaş yerleşimden çok daha büyük ve gelişmiş oldukları izlenimini vermektedir. Çok dönemli höyüklerin (Arslantepe, Değirmentepe, Tülintepe ve kısmen Norşuntepe) de arasında bulunduğu Orta Fırat Vadisi yerleşmelerinin bir kısmında rastlanan mimari kalıntılar, Orta ve Geç Kalkolitik dönemlerdeki sosyal gelişkinlik düzeylerindeki farklarla birlikte, yerleşmelerin büyüklüğüne, yapısına ve gelişimine dair belirgin bir çerçeve çizmektedir. Bu durum, Anadolu'nun pek çok bölgesi için geçerlidir.

VII-VIA tabakalarında Mezopotamya'ya ait mimari öğeleri yansıtan anıtsal binalar olmasına rağmen, Arslantepe'de 4. binyıl yerleşmesinde ortaya çıkarılan az sayıdaki kalıntı, Kuzey Suriye ve Güney Mezopotamya Geç Uruk merkezlerinin taşıdığı kentsel unsurların birçoğundan yoksundu (Frangipane 2001a: 338). Sahip olduğu özel tapınak (VII. tabaka) ve tapınak-saray (VIA tabakası) unsurlarıyla Arslantepe, MÖ 4. binyılda yerel bir beyliğin kurduğu önemli bir dini merkez ve/veya siyasi karargâh olabilir. Bu varsayıma dayanarak, buradaki tapınak otoritesinin veya beylik sisteminin, nispeten daha küçük olan yerleşik toplulukları merkezî bir yönetime bağlayarak bu topluluklar üzerinde sosyal, ekonomik ve siyasî egemenlik kurduğu da söylenebilir.

MÖ 5. binyılın ikinci yarısından itibaren yerleşmelerin 2-3 hektara kadar ulaşmasıyla birlikte Güneydoğu Anadolu dağ eteklerinde ve düzlük alanlarda bir nüfus artışı gözlenmektedir. Bu yerleşmelerden bazıları, MÖ 4. binyılda gittikçe büyümüştür. Bu yerleşmelerde yaşayanların ekonomik faaliyetleri tarımla sınırlı değildir, aynı zamanda özel üretim de vardır. Başka bir deyişle, yerleşim alanlarının büyümesi, artı ürün üretimi, kaynak temini ve çeşitli temel gıdaların ve üretilen ürünlerin dağıtımına dayalı olarak yeniden ekonomi planlanması yapılmasının bir sonucu olabilir. Yerel köylerin MÖ 4. binyılda kasabalara dönüşmesi, bu yerleşmelerin Güney Mezopotamya çekirdek bölgesinin kuzeyinde yer alan ticaret kolonilerinin hâkim olduğu ticaret ağına katılmasıyla ilişkilendirilmektedir. Fırat Vadisi boyunca yer alan diğer yerleşmelerle birlikte, Hacınebi, Samsat veya Hassek Höyük gibi yerleşmeler, Habuba Kabira, Jebel Aruda ve Sheikh Hassan gibi büyük Geç Uruk ticaret merkezlerinin "ticari şubeleri" olarak görülebilir. Yerleşmelerin Fırat'a yakınlığı, madenlerin ve diğer doğal

kaynakların ulaşılır olması ve çevre koşulları, Mezopotamyalı kolonicilerin Hassek Höyük gibi bağımsız kolonileri ya da Hacınebi gibi ana kolonileri kurmalarında rol oynayan önemli faktörlerdir. Tahminen Orta Uruk döneminin sonlarına doğru (yaklaşık olarak MÖ 3700) kurulan Hacınebi yerleşmesi Mezopotamyalı kolonicilere mevcut maden ticaretine dâhil olma fırsatı vermiştir. Söz konusu ticaret ağı, Hacınebi yerleşmesiyle Yukarı Fırat'taki bakır madenleri arasında 4. binyılın başlarından beri köprü vazifesi görmekteydi (Stein 1999). Tüccarlarla olan ilişkinin sorunsuz olarak sürdüğüne işaret eden arkeolojik veriler, bölge sakinlerinin yerleşmede İran'daki Godintepe V yerleşmesindekine benzer küçük bir ticaret kolonisi kurulmasına izin verdiğini ortaya koymaktadır.

Obeyd ve Uruk kültür bölgeleri, Aşağı ve Orta Fırat Vadisi'nde yer alan Orta ve Geç Kalkolitik kırsal-tarımsal gruplarının sosyo-ekonomik ve kültürel evriminin yeniden canlanmasını sağlamış ve sorunsuz bir biçimde genişlemesini sürdürmüştür. Daha az gelişmiş bölgelere doğru genişleme girişiminin arkasındaki temel güdü, siyasî düşüncelerden ziyade salt ekonomik kaygılara dayanmaktadır. Obeyd kültürünün bütünlüklü olarak kültürel, sosyal, örgütsel ve ekonomik yapısıyla birlikte genişlemesi, önceleri yerel geleneklere dayanan köy planlarında ve mimarisinde önemli değişikliklere yol açmıştır.

Geçim Tarzı ve Ekonomik Örgütlenme

Bazı istisnaları olmakla birlikte, geleneksel kırsal-tarımsal ekonomiler, Anadolu'nun birçok bölgesinde gelişmeye başlamıştır. Doğu Anadolu dağlık arazilerindeki köy topluluklarının çoğu kırsal-tarımsal ekonomiyi benimsemiş, muhtemelen yoğun tarımdan ziyade çobanlığa ağırlık vermiştir. Yoğun hayvancılık hesabına artı ürün odaklı tarımı daha fazla geliştirip geliştirmeme kararı, sosyal ve ekonomik fayda, insan gücü ve arazi kaynakları (çayırlara ve tarım arazilerine serbest erişim) gibi çeşitli etkenlere bağlıdır. Kırsal-tarımsal üretimin iki alt alanından birini seçerken iklim ve su koşulları da belirleyici bir rol oynamaktadır. Hayvan besiciliğiyle geçinmek için, eti, sütü ve yünü için yetiştirilen hayvanların sayısının da düzenli olarak artırılması gerekir. Hayvanların para kazanmak ve birikim yapmak için kullanılmaları pek çok tarım toplumunda hâlâ oldukça yaygındır. Tarım için yeterince toprak arazisi mevcut olmadığında, çiftlik hayvancılığı ekonomik güvence ve büyüme için başlıca yatırım ve birikim kaynağı hâlini alır. Artı ürünlerle biriktirilen mali kaynaklar sürülerin sayısının artmasına katkı sağlar. Çoğu bölgede, depolanan tahıldan daha uzun "raf ömrü" olduğundan hayvanlar daha iyi bir yatırım sağlar (Yakar 2001). Doğu Anadolu dağlık arazilerinde bulunan akarsu vadilerindeki yaşam alanlarında, çoğunlukla bu az riskli geçim tarzına rastlanmaktadır.

Bölgelerden elde edilen yerel fauna bilgileri, avcılıkla et temininin gittikçe azaldığını göstermektedir. Yabanî av hayvanları, balık ve av kuşu, Orta Anadolu platosunda bu iki binyıllık dönemde tüketilen et miktarının yalnızca küçük bir kısmını meydana getirmektedir.[69] Deniz kıyısındaki ya da göl kenarındaki köylerde yaşayan tarımcı

69 Çadır Höyük'ün bitki kayıtları, Orta Anadolu Platosu'nda bu konuda oldukça aydınlatıcı olmuştur. Bk. Steadman

topluluklar ise yiyeceklerini balık tutarak veya deniz mahsullerini toplayarak elde etme olanağına sahip olmuştur.

Orta Güney Anadolu platosunda, çiftçiler, tıpkı önceki binyılda olduğu gibi, bu binyılda da kuru tarım ve hayvan besiciliği yapmayı sürdürmüştür. Güvercinkayası ve Köşk Höyük gibi yerleşmelerdeki evlerin ve ek yapıların tahıl saklama kapasitesi, ortalama büyüklükte bir ailenin yiyeceğini birkaç aylığına karşılamaya yetecek kadar fazlaydı. Bu dönemde, çekirdek ve/veya geniş aileler tarafından yürütülen ekonomik faaliyetler, muhtemelen tarımsal üretim, tüketim ve artı ürün ticaretinden meydana geliyordu. Ancak, Güvercinkayası ve Arslantepe gibi yerleşmelerdekine benzer şekilde hiyerarşik yönetim sisteminin olduğu olası merkezi ekonomilerde, çiftçiler ve hayvan besicileri bazı vergilere veya katkı payı ödemelerine tâbi tutulmuş olabilir.

Orta Batı Anadolu platosunda, çiftçiler, hayvan besiciliğini terk etmemek suretiyle, verimli arazilerin geniş yer kapladığı alanlarda yoğun bir tarım faaliyeti yapmıştır. Bölgede yıllık yağış oranı 600 mm civarında olduğundan, başlıca tarım ürünlerinin (buğday, altı sıralı arpa, mercimek, keten ve mürdümük) ekimi yağışa bağlıydı.[70] Kuruçay'da insanî tüketim için ayrılan tahıllar (mısır, buğday gibi) temizlenerek ve yabani otlardan ayrılarak muhafaza edilmiştir. Fırınlarda ve çöp çukurlarında ortaya çıkarılan bitki kalıntıları ve tahıllar, hayvan yeminin saman ve yabancı ot karıştırılarak yapıldığını ortaya koymaktadır (Duru 1996: 135). Bitki örnekleri, büyük olasılıkla yakıt olarak kullanılan hayvan gübresinden elde edilmişti. Süt ürünlerini işlemede kullanılan Baklatepe "peynir kapları" benzeri özel tasarım kil kapların varlığından yola çıkarak, bu dönemdeki yerel beslenme alışkanlığının muhtemelen süte dayalı gıda ürünlerinden meydana geldiği söylenebilir.

Diğer bölgelerde olduğu gibi bu bölgede yürütülen hayvan yetiştiriciliğinde de sürüler ilkbaharda ve ilkyaz mevsiminde ekili arazilere zarar vermemesi için yakınlardaki otlaklarda ve daha uzak yerlerdeki çayırlarda otlatılıyordu. Mevsimsel bir yerleşmenin ya da sabit bir kamp alanının olduğu yaylacı yaşam biçimini benimsemeyen çobanlar için sürü otlatması yapılan ideal bölgelerde mağaralar kullanılmıştır. Daha güneyde yer alan Karain Mağarası'nda kronolojik olarak aynı tabakalarda Kuruçay'dakine benzer çanak çömlek bulunması, mağaranın yakınlardaki yerleşmelerden gelen havyan besicilerinin ve çobanların mevsimsel olarak uğradığı yerlerden biri olduğu görüşünü güçlendirmektedir (Duru 1996: 140).

Doğu Trakya'da kırsal-tarımsal toplulukların izlediği geçim ekonomisi yerel farklılıklar göstermektedir. Kıyı kesimine yakın yaşayanlar deniz mahsullerini kullanmış ve tarım yapmışken, iç kesimlerde yaşayanlar tarıma ve çiftlik hayvanı besiciliğine daha fazla önem vermiş olabilirler. Aşağı Pınar'da yaşayan çiftçilerin koyun ve keçiden ziyade sığır yetiştirmesinin altında sosyal ve ekonomik etkenler yatıyor olabilir. Ekonomik sebeplerden biri de ulaşım, kar küreme, harman dövme, ağaçları sökme

2007: 392; Smith 2007. Khabur yerleşimlerinin bir kısmından elde edilen arkeozooloji verilerinden de anlaşılacağı üzere, avcılık, Doğu Toroslar'ın daha kurak olan bozkır alanlarında en önemli taze et kaynağı olmaya devam etmiştir. Bk. Zeder 1998: 57-58.

70 Muhtemelen Balkanlarda doğal olarak yetişen mürdümük Anadolu'da bu dönemde yiyecek olarak kullanılmaktaydı (Duru 1996: 136).

vb. şeyler için sığırların çekme gücüne ihtiyaç duyulması olabilir. Bölgedeki zengin çayırlık alanlarda yapılan sığır yetiştiriciliğinin, sığırın değiş tokuşta da kullanılmasından dolayı değerli bir ekonomik yatırım hâlini almış olması muhtemeldir.

Elazığ-Malatya yöresinde Kuzey Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu dağlık arazilerine kıyasla daha ılıman olan iklim çiftçilerin tarımsal ve hayvansal üretimde artı ürün elde etmesine imkân sağlamıştır.[71] Doğu Toroslar'ın güneyindeki Obeyd kültür bölgesinden çiftçilerin gelmesiyle birlikte, Orta Fırat Vadisi'ndeki tarımsal faaliyet de büyük oranda artmıştır (Stein 1994: res. 1). Yakın ve uzak komşularında olduğu gibi, Değirmentepe'de yaşayan çiftçiler de buğday ve arpadan sonra yulaf ve bezelye tarımı yapmıştır. Çiftlik hayvanlarının içinde koyun, keçi, sığır ve domuz bulunmaktadır (Esin 1986: 138). Yabanî keçi, kızıl geyik, alageyik, yaban domuzu veya tavşan gibi yabani hayvanlar daha az tercih edilmekteydi. Malatya'daki Arslantepe'den veya Korucutepe, Norşuntepe, Tülintepe ve Altınova'daki diğer komşu yerleşmelerden elde edilen botanik verilerine göre, bu çeşitlilik MÖ 4. binyıl boyunca devam etmiştir. Çiftçiler, hem kendi hem de hayvanların tüketimi için ayrılan çeşitli tahıl ve bakliyatın yanı sıra, örgü malzemesi ve yağ olarak kullanılmak üzere keten tohumu da ekmiştir (van Zeist ve Bakker-Heeres 1975: 221-232; van Loon 1980: 271.)

MÖ 4. binyılın sonlarında, üretim biçiminde değişiklikler meydana gelmiş olabilir. Arslantepe VIA tabakasında diğer evcilleştirilmiş hayvan türlerine kıyasla koyunların sayısında yükselme olması, bu duruma işaret ediyor olabilir (Frangipane 2001a: 330). Koyun, gelir getiren yünü dolayısıyla diğer türlere göre olasılıkla daha fazla tercih edilmişti. Anadolulu yerleşim sakinleriyle ve komşularıyla birlikte yaşayan Mezopotamyalı tüccarlar, etnokültürel kimliklerinin karakteristik özelliklerini çeşitli yollarla geri kazanmış, hatta sergilemiş olabilir. Çiftlik hayvanlarının oranı dâhi bölge sakinlerinin hayvan oranından farklıdır. Orta ve Geç Uruk döneminde Mezopotamyalı ve Anadolulu yerleşimciler arasında ortaya çıkan bu faunal farklılık, Hacınebi de dâhil olmak üzere, pek çok yerleşim alanında kendini belli etmiştir. Görünüşe bakılırsa, Uruklu koloniciler ve Hacınebi'deki Anadolulu yerleşimciler tüketilecek hayvan türleriyle bağlantılı olarak farklı tercihler yapmıştır.[72] Hacınebi A ve B1-2 tabakalarındaki yerel hayvan topluluğu yaklaşık %50 oranında koyun ve keçiden oluşurken, B2 tabakasındaki Uruk hayvan topluluğunda çoğunlukla (%80 oranında) yabanî keçi bulunmaktadır (Bigelow 1999: res. 1). Tüketilen yaban keçilerindeki yaş farklılıkları, bölge sakinlerinin iki yaşındaki keçileri, Uruklu kolonicilerinse bir-üç yaş aralığındaki keçileri tükettiğini ortaya koymaktadır.

Arslantepe VIA yerleşimi ekonomik örgütlenme hususunda Uruk sisteminin belirli özelliklerine ışık tutmaktadır. "Tapınak-saray" olarak anılan yapının çeşitli kı-

71 Altınova'daki Korucutepe mezarlarına bakarak, MÖ 4. binyılın sonlarına doğru birtakım göçebe veya yarı göçebe grupların bölgeye geldiği anlaşılabilir (Yakar 1985b: 269; Winn 1981). Mezarların birinde bulunan çömlek Kuzey İran'daki gri malları andırmaktadır (Deshayes 1969: 10-17).

72 Bigelow'a göre, Mezopotamya ve Güneydoğu İran'daki yerleşmelerden elde edilen Uruk dönemi fauna örnekleri, genellikle sığır ve koyundan oluşur; bu hayvanların oranı %96'ya kadar çıkar. Yiyecek ihtiyacının yalnızca küçük bir kısmı yabani hayvan, domuz ve kuzulardan karşılanmaktadır. Tersine, daha fazla çeşitliliğin olduğu Anadolu'ya ait yerel hayvan topluluğunda, üç ana takson toplam fauna içerisinde daha küçük bir orana sahiptir (1999).

sımlarında çanak çömlekle (depo kapları da dâhil olmak üzere) birlikte kil damga yığınlarının da ele geçmiş olması, gıdaların ve malların depolanması ve yeniden dağıtımı gibi ekonomik faaliyetlerin merkezî bir idare tarafından yürütüldüğünü göstermektedir (Ferioli ve Fiandra 1983). Söz konusu merkezî idare sisteminde, önde gelen dini ve siyasi liderlerle birlikte, toprak sahipleri de ücret karşılığı çalışmak veya mahsulü paylaşmak üzere toplum içerisindeki topraksız kişileri çalışmaya teşvik etmiş veya zorlamış olabilir. Toprağın ekilmesine duyulan pazar talebinin ve elde edilen ekonomik gelirlerin tarım stratejilerini ve iş gücü yönetimini zorunlu kılmış olması olasıdır. Toplum içerisindeki nüfuzlu ve varlıklı aile üyelerinin sahip olduğu tarım arazilerini ve otlakları kullanma ve "özel" mülkiyet edinme hakkı, Güneydoğu Anadolu düzlük alanlarında da elit kesimin ekonomide tekelleşmesi veya merkezileşmesiyle sonuçlanmıştır. Doğal olarak, bahsedilen sosyo-ekonomik ve sosyo-politik süreç Anadolu'nun pek çok kısmında daha erken bir dönemde başlamıştır. Topluluklar arası ilişkilerle alakalı davranış kurallarının daha bu dönemde ortaya çıktığı düşünülebilir. Toplum içi çatışmalarda bu türden geleneksel davranış kurallarına uyulması, sorunların ortaklaşa kabul edilen hakemler tarafından çözülmesini de beraberinde getirmiştir. Toprak sahibi olma, kullanım ve kiralama hakları veya katkı payı ödemesi gibi durumlardan doğan tartışmalar sosyo-politik açıdan üst bir konumda olan bir hakemin müdahalesini gerektirir.

Halaf kültür bölgesinde daha önceki dönemlerde de mevcut olmasına rağmen, doğu ve güneydoğu yerleşimlerinde yaygın olarak Obeyd döneminde geliştirilen hesaplama sistemi kullanılmıştır. Değirmentepe'de (Geç Obeyd dönemi) veya Arslantepe'de (Orta Uruk dönemi), muhtemelen tarım ürünlerinin konulduğu çuvallar mühürlenip büyük evlerde ve tapınak benzeri kamu binalarında saklanmaktaydı. Sandıkların ve çuvalların içindekiler yeniden dağıtılıp tüketildikten sonra kırık mühürlerin bu özel ve/veya kamuya ait binalarda muhafaza edilmiş olması, toplumdaki birtakım önde gelen üyelerin kayıt/hesaplama işlemlerini yönettiğine işaret etmektedir. Oldukça köklü olan söz konusu sistem, MÖ 4. binyılın sonlarından 3. binyılın başlarına (Arslantepe VIA tabakasında "tapınak-saray" yapısında) değin devamlılığını sürdürmüştür.[73] Düzlük alanlarda (Hacınebi vb. yerleşmeler) kullanılan marka kayıt sistemi ise dağlık arazilerde mevcut değildi; en azından aynı yolla kullanılmıyordu. Hacınebi'de ortaya çıkarılan kayıt sistemiyle ilişkili buluntular, Nippur, Uruk, Susa ve Choga Mish gibi başlıca Uruk yerleşmelerinde ele geçen çağdaş idari buluntulardan ayırt edilemez (Pittman 1999). İçi boş kil topakları, tablete benzer bir kil levha, küçük ve orta büyüklükteki tıkaçlar ve çanak çömlek kapamaları gibi farklı kayıt araçları üzerinde Hacınebi'den bilinen birbirinden farklı on silindir mühür baskısına da rastlanmıştır (Pittman 1999: res. 3: 3-9) Pittman, Hacınebi'nin güneyindeki diğer Fırat yerleşmelerinde, özellikle de ana kaya üzerinde kurulan ve bu yüzden

73 Arslantepe'deki idare sisteminin Güney Mezopotamya'daki çekirdek bölgeden değil de, Kuzey Mezopotamya'nın kenar bölgelerinden geldiğini ileri süren bir görüş de mevcuttur (Kielt 1997). Kuzey Mezopotamya'daki "koloni" yerleşmelerinde ele geçen malzeme envanterleri, birkaç istisna haricinde neredeyse tamamen Güney Mezopotamya kaynaklı olduğundan, yerleşmede "güney" kökenli bir topluluğun varlığından söz edilebilir.

hiç alt tabakanın olmadığı Sheik Hassan yerleşmesinde benzer koloni dönemine ait buluntuların gün yüzüne çıkarıldığını belirtmektedir (1999). Söz konusu kayıt sisteminde, verilerin teyit edilmesini gerektirebilecek durumların ortaya çıkması ihtimaline karşı, markalar kırılarak yuvarlak biçimli, küçük, mühürlü sandıklarda muhafaza ediliyordu. Mezopotamya etkisinin güneye doğru yayılmasıyla, Kuzey Suriye'de ve Güneydoğu Anadolu düzlük alanlarında marka yoluyla hesaplama sistemi kullanılmaya başlanmıştır. Elbette, markaların varlığı, kaynak yönetimini sağlayan ve çeşitli üretim birimlerini denetleyen bir idari sistemin benimsendiğinin kanıtıdır. Tahılların ve çiftlik hayvanlarının miktarı, koni, yuvarlak, disk ve silindir biçimli markalar ile hesaplanıyordu.[74] Tarım ürünleriyle alakalı eski hesaplama sisteminin aksine, yeni işaret ve biçimlerde kendini belli eden markalar, işliklerde uzman kişiler tarafından üretilen eserler de dâhil olmak üzere, çok çeşitli eşyaların kaydı tutulurken kullanılıyordu. Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bağlamında, bağımsız topluluklardaki belirli üretim ve ticaret alanlarında elit kesimin veya dini ve siyasi kurumların önde gelen üyelerinin söz sahibi olduğunu veya denetim kurduğunu söyleyebiliriz.[75] Bu tür ailelerin önde gelen üyeleri, dini ve siyasi liderler olarak görev yapmış, böylelikle daha çok ekonomik güç kazanmıştır.

Geç Uruk döneminde Güney Mezopotamya'daki şehir/şehir devletlerinde, bazı yerleşme sakinleri, yerleşme ekonomisindeki çeşitli alanları denetleyen tapınak idaresinde görevlendirilmişti. Söz konusu erken dönem şehirlerindeki yerleşmeciler, çok çeşitli meslekî grupları içinde barındıran hiyerarşik bir sosyal yapıya sahiptir (McIntosh 2005: 174). Toplumsal düzey, "standart meslekler listesi" içerisinde, "şehir lideri", "arazi lideri", "sığır ağılının sahibi" ve "koyunların sahibi" şeklinde sıralanmıştı. Bu listede, rahipler, bahçıvanlar, aşçılar, demirciler, mücevherciler, çanak çömlekçiler ve diğer kişiler de yer almaktadır. Meslek sahipleri arasında sayılan devlet çalışanlarına tapınak/"tapınak-saray" yapısında arpa, yağ ve kumaş dağıtılıyordu. Uruk IV tabakasındaki tabletler, daha sonraki dağıtım listesindekilerin atası olan çok sayıdaki işçiye dağıtılan tahılların kayıtlarını da içermektedir. Pek çok kişiye gıda (arpa) ve ürün verilmesi, Geç Uruk dönemi kasabalarında eğrik ağızlı kâselerin yaygın bir biçimde bulunmasını da açıklayabilir. Doğu Anadolu'daki dağlık arazilerde ve Güneydoğu Anadolu'daki düzlük alanlarda, başlıca arazi sahibinin ve işverenin tapınağa bağlı olduğu Mezopotamya modeli merkezi idare sisteminin daha az gelişkin örnekleri uygulanmış olabilir.

---

74 Mezopotamya'da nihaî ürünlerin (ekmek, yağ, parfüm, yün, ip vb.) ve işlik üretimi malların (madenî eşyalar, bilezik, kıyafet çeşitleri, elbiseler, kilimler, mobilya parçaları, aletler, çeşitli taş ve keramik kaplar vb.) dağıtımında ve alım satımında gelişkin markalar kullanılıyordu. Ev dışı yapılarda markaların bulunması, üretim, dağıtım ve değiş tokuş işlemlerinin merkezi olarak örgütlendiğine işaret ediyor olabilir. MÖ 4. binyılda markaların üretildiği kamu binaları, yukarı kale veya tapınak alanı hâlini almıştır. Uruk'taki yüzlerce markanın %88 oranındaki kısmı, Inanna kutsal alanında, birkaç tanesi Anu Tapınağı'nda, yalnızca 50 adedi ise özel konutlarda ele geçmiştir (Schmandt-Bessera 1992, 1996).

75 Bazı dönemlerde, Suriye' deki resmî ekonomik ve idari kayıtlarda, mühürlerle birlikte markalar da kullanılmıştır. Mureybet'teki 0.5 hektarlık küçük köy yerleşmesinin yaklaşık 2-3 hektarlık bir yerleşme hâlini almasıyla, marka yoluyla kayıt sistemi burada da kullanılmaya başlanmıştır. Bk. Schmandt-Besserat 1992.

Sosyal Yapı

Birbirine nispeten yakın yerlerde kurulan çağdaş köylerin büyüklük açısından farklar göstermesi, Anadolu'nun sosyo-ekonomik anlamda daha gelişkin olan bölgelerinde yerleşmeler arası hiyerarşi olma ihtimalini akla getirmektedir. Bölgeye yerleşen büyük ve etkin bir topluluk, daha fazla siyasi üstünlük ve ekonomik gelir elde etmek amacıyla kurduğu iç ve dış ilişkilerin yönünü tayin etmek için gittikçe artan ekonomik gücünü kullanmış olabilir. Obeyd kültür bölgesinin hemen hemen tüm çevre bölgelere doğru genişlemesiyle birlikte, Malatya Ovası'nın kuzeyine (Arslantepe VIII-VII tabakası ve Değirmentepe) kadar olan bölge içerisinde, domestik yapılarda ve kamu binalarında yeni bir mimari gelenek kendini belli etmiştir.[76] Güney Mezopotamya geleneğini yansıtan bu üç odalı yapılar, kutsal olanla işlevsel olanın birleştirildiği sosyal düzenin önemli bir göstergesidir. Obeyd kültürünün MÖ 5. binyıl içerisinde çizdiği yayılım şeması, Obeyd kültür bölgesinin, toplumsal temelde yatan ana unsurları da yanına katarak genişlediğinin en açık kanıtıdır. Kamu binaları ve kutsal yapılar ile üç odalı evlerin taban planları arasında benzerlik olması, Eridu veya Abada'da olduğu gibi, toplumda belirli bir ekonomik ve siyasî gücü olan varlıklı ailelerin üç odalı evlerde yaşadığına işaret etmektedir. Siyasî, ekonomik ve dini sınıfların bir rahip kral altında sıralandığı bu türden bir sınıflı toplum modeli, Güney Mezopotamya'nın kuzeyindeki Obeyd etkili topluluklar için tam olarak geçerli olmasa da, Anadolu'nun ovalarında veya Doğu Anadolu dağlık arazilerinde yaşayan daha gelişkin toplumlarda bundan daha basit veya farklı bir sistem olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Değirmentepe'de kazılan üç odalı konutların (Esin 1994; Frangipane 2003: 150) birkaçında ele geçen ekonomik kayıtlar (mühürler ve kil damgalar) toplumdaki nüfuzlu aileler tarafından yürütülen bölgesel ekonomi örgütlenmesine dair bilgiler sunmaktadır.[77] Geç Obeyd dönemi Tepe Gawra yerleşmesi için önerilen model, muhtemelen Değirmentepe'deki sosyo-politik örgütlenmeyle de benzerlik gösteriyordu. Tepe Gawra, kırsal göçebe gruplarının ve birkaç köyün bağlı olduğu ve denetlendiği bir merkezî yerleşme görevini üstlenmişti.[78] Büyük miktarlarda artı zanaat ürünü üreten bu merkezde, tapınaklar ve depo odalı idari binalar bulunmaktaydı. Kamu yapılarının sorumlu olan resmi görevliler, bu yapılarda depolanan eşyaların dağıtımıyla da ilgileniyordu. Rothman ve Peasnall'a göre, "Yerleşim merkezlerindeki liderlik unsurunun uğradığı dönüşüm ve topluluk içerisinde birleşik veya kişilere bağlı bir sistemin uygulanıp uygulanmaması, emek-yoğun üretim, dağıtım, depolama ve din alanlarının nasıl örgütlendiğiyle alakalıydı. Başlangıçta (Tepe Gawra XII ve XIA/B tabakaları) depolama ve yiyecek değiş tokuşunu gerektiren belli başlı ekonomik hizmetler, birbirleriyle iş birliği içerisinde olan geniş aileler çevresinde düzenlenmiş olabilir.

---

76 Söz konusu üç odalı yapının tasarımı, Yumuktepe XIX-XVII. tabakalardaki yerleşim mimarisini etkilemiş olabilir (Esin 1989; Yakar 1997: 336-367).

77 Kuzeyde, Obeyd kültürünün son evrelerinde seri olarak üretilen Coba kâseleri, muhtemelen aileleri için çalışan işçilere yemek dağıtmak için kullanılıyordu (Frangipane 2003: 150). Öte yandan, tapınaklarda da bu türden kâselere rastlanmış olması, yerleşme sakinlerinin törenler ve/veya kurbanlar sırasında yiyecek tüketmesiyle alakalı olabilir.

78 Konu üzerindeki ayrıntılı görüş ve öneriler için bk. Rothman ve Peasnall 1999.

Oldukça yüksek sayıda mührün bulunması, merkezi bir idareden ziyade, geniş ailelerin yönetimde olduğu birleşik bir örgütlenme sisteminin varlığına işaret etmektedir." (1999a: 113). Tepe Gawra XI/XA tabakasında merkezi bir tapınağın ve belirli alanlarda uzmanlaşan zanaat işliklerinin bulunması, idarî ve ekonomik örgütlenme yapısında merkezileşme yerine bölümleme olduğunu ortaya koymaktadır. Bir çok işlikte ele geçen mühürlerin bölge içi dağılımı, emek yoğun üretim kurumları ve dinî kurumlar arasında görev dağılımı yapıldığını doğrulamaktadır (Rothman ve Peasnall 1999). Mezar çeşitlerinin ve mezar eşyalarının nispeten homojen olması, Tepe Gawra'daki ekonomik ve idari örgütlenme yapısının Geç Uruk Dönemi'nden önce kolektif bir nitelik taşıdığını doğrular yöndedir. Daha sonra, X., IX. ve VIII. tabakalardan elde edilen maddesel kültür envanterleri, idarenin daha sınıflı bir toplum yapısı içerisinde merkezileştiğini göstermektedir; bu durum, ekonomi ve yerleşme sakinleri üzerinde daha fazla yetki elde eden tapınak idaresindeki üst üyelerin mezar tipleri ve mezar eşyalarıyla da doğrulanmaktadır. Toplumsal, dini, ekonomik ve siyasi hayatın kurumsal bir yetkilinin elinde olduğu Mezopotamya modelinin farklı örneklerinin Orta ve Aşağı Fırat vadisindeki daha büyük yerleşmelerde de mevcut olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bu türden bir sistemde, siyasî ve dini liderlik görevi, elit kesimin önde gelen üyelerine verilmektedir.[79] Bu yüzden, dini, kamusal veya başka bir alanda görev sahibi olmanın, tıpkı bir evin yerel bir tanrı veya tanrılara adanmış bir tapınağa dönüştürülmesi gibi, hakların özel alandan kamusal alana taşınmasının bir sonucu olduğu düşünülebilir (Frangipane 2003: 150-152). Siyasî veya dinî ve ekonomik zümreler arasında bu türden bir yetki paylaşım şeması olmasaydı, bu idarî sistem bu kadar uzun süre ayakta kalamazdı. Arslantepe VII ve Hacınebi B2 tabakalarındaki evlerin büyüklüğünde ve içeriğinde gözlemlenen değişiklikler, aileler arasında zenginlik, köken ve unvan farklılıkları olduğunun kanıtıdır. MÖ 5. ve 4. binyıldaki sosyo-politik adımlar, Anadolu'daki 3. binyıl idarî yönetim biçimlerinde kendini belli etmiştir. Akrabalığa veya kökene dayalı toplumsal ve ekonomik ilişkiler içine giren ve ortak siyasî çıkarları bulunan komşu köyler yerel beylik kurarken en azından teoride daha kuvvetli bir şansa sahip olmuştur. Bu türden bir sistemde, egemen grupların kararıyla ya da etkisiyle gerçekleştirilen araziyi ve kaynakları ayırma işlemi, üye köyler arasında fiili olarak daha belirgin bir statü farklılığı yaratmış, böylelikle "iki kademeli" olarak anılan yerleşim hiyerarşilerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.[80] Toplum içerisinde statü farklılığı olduğunun başka bir göstergesi de özel mezarlar ve gösterişli mezar eşyalarıdır. Bu dönemde Anadolu toplumunda kabile ve aşiret liderlerine veya daha alt düzeydeki üyelere atfedilen saygının, bu tür üyelerin özel olarak gömülmesiyle kendini gösterdiği söylenebilir. Altınova'daki Korucutepe'de 4. binyıla ait en iyi örneklerden birine rastlanmıştır. Muhtemelen yerleşim alanında hiç yerleşimin bulunmadığı bir zaman diliminde höyük yüzeyinin altına inşa edilen kerpiç mezarlardaki ölülere eşlik eden zengin mezar eşyaları (van Loon 1978: 10-11, pl. 9)

79 Orta ve Geç Uruk dönemlerinde (yaklaşık olarak MÖ 3700-3100) Mezopotamya kökenli gelişimin komşu İran, Suriye ve Anadolu'daki sosyokültürel ve ekonomik etkisi üzerindeki tartışma hâlâ devam etmektedir. Bazı yaygın fikirler için bk. Algaze 1993, 2001; Frangipane 2001a; Rothman 1993; Stein 2001.

80 Ayrıca bk. Lupton 1996; Wilkinson ve Tucker 1995.

buraya gömülenlerin Anadolu dışından bir kabilenin önde gelen üyeleri olabileceğini göstermektedir.

Mezopotamyalı koloniciler Hacınebi B evresine gelmeden önce de, A evresindeki etrafı surla çevrili yerleşmede diğer yerleşmelerle etkileşim hâlinde bulunan, sosyal sınıfların olduğu, ekonomik açıdan gelişmekte olan bir topluluk yaşıyordu (Stein 2001: 275-276). B2 evresi itibariyle, büyüklük, konum ve yapı standardı ile ilişkili olarak ortaya çıkan belirgin mimari farklılık, yerleşim alanında küçük bir Uruk kolonisinin bulunduğuna işaret etmektedir. Gömü biçiminin seçimindeki veya mühür gruplarının kalitesindeki ve bulundukları bağlamdaki farklılıklar, birbirinden değişik iki farklı bölgesel kültür grubunun birlikte yaşadığını ortaya koymaktadır. Söz konusu gruplar barışçıl ilişkiler kurmuş ve muhtemelen kârlı değiş tokuş işlemleri gerçekleştirmiş olsalar da sosyal olarak dışa kapalı kalmıştır. Yerleşmede kazı yapanlar her grubun kendi sosyal kimliğini kazandığını gözlemlemiştir; Mezopotamyalıların yerel Anadolu kültürü tarafından asimile edildiğine veya elit Anadolu topluluğunun Mezopotamya stili eşyaları ve sembolik formları benimsediğine dair çok az kanıt vardır. Kazı yapanlar, "Hacınebi'deki küçük Uruk yerleşiminin, Güney Mezopotamya karasıyla ve Sadi Tepe ve Sheikh Hassan gibi diğer Uruk kolonileriyle etkileşimini devam ettirerek canlılığını ve sosyal kimliğini sürdürdüğünü" tahmin etmektedir (Stein 1999: 22; Schwartz *ve diğ.* 1999).

Düzlük arazilerdeki ve Orta Fırat vadisindeki daha büyük topluluklarda, toplumsal, politik ve dini statülerin belirmesiyle birlikte, birbirinden bağımsız topluluklarda ve büyük toplum yapısı içerisinde nispeten belirgin bir içyapı ortaya çıkmış olabilir. Bu tür bir toplumsal piramit, muhtemelen seçilmiş veya kalıtsal yolla bu görevi elde etmiş bir yöneticiyle yönetilen hiyerarşik bir idareyi beraberinde getirmiş olabilir. Arslantepe VII. tabakasında yer alan, 400 metrekare büyüklüğündeki üç odalı tapınakta (XXIX nolu yapı) ele geçen çeşitli seri üretim kâse ve kil damgalar, yiyecek dağıtımı, karneleme ve kayıt tutulması gibi dini ve ekonomik faaliyetlerin yapıldığını göstermektedir.[81] Payandalı, sıvalı ve boyalı duvarları olan yakınlardaki dört odalı kerpiç yapıya gelince, bu yapı önemli bir ailenin konutu olabilir (Frangipane 2003: 135, 139; Erarslan 2006: 59, s. 41). Tüm mimari ve arkeolojik veriler dikkate alındığında, Arslantepe'nin, Mezopotamya idare sistemine benzer merkezi bir bürokrasisi bulunan küçük bir yerel devletin merkezi konumunda olduğu söylenebilir. Yakınlardaki küçük köylerin, çiftliklerin veya mezraların ise bu devletin politik ve dini yetkisi altında olması muhtemeldir.

Arslantepe VIA evresinin buluntuları, Mezopotamya etkisinin zirvede olduğu zaman diliminde toplumun sosyo-ekonomik yapısının devam ettiğini ve gerçekleşen değişiklikleri yansıtmaktadır. Buradaki "tapınak-saray" yapısı, yerel idarenin merkezidir ve muhtemelen daha karmaşık ve büyük olan Uruk-Warka merkezi idare sistemi-

81 Mezopotamya'da, bu kayıt sistemi, idari mekanizmanın ayrılmaz bir parçasıydı. Bu sayede, ticaret ürünü, karne, vergi ya da hediye gibi malların alımı, depolanması ve kullanımı, merkezi kurumlar tarafından denetleniyordu. Bunun gibi, mühürlerin ve mühür baskılarının varlığı ve mekânsal dağılımı karar verme hiyerarşilerinin işleyişine ve ekonomik faaliyetler üzerindeki merkezi denetime dair kanıtlar sunmaktadır (Stein 2001: 274). Ayrıca bk. Pittman 1994; Ferioli ve Fiandra 1994.

nin daha az gelişkin ve yerel bir örneğidir.[82] Tapınak-saray kompleksinde karşılaşılan taş damgalar ve kil mühürler, dinî ve siyasî açıdan seçkin bir sınıfı oluşturan tapınak sakinlerinin tarımsal üretim, depolama, dağıtım ve vergi yönetiminde ve iç ve dış ticaret ilişkilerinde görev almış olabileceğini öne sürmektedir.[83] Yerleşme hiyerarşisi içerisinde ve alt ve üst sınıflardan topluluk üyeleri arasında olduğu tahmin edilen üç taraflı ilişki, sosyal ve siyasi hedefleri gerçekleştirme hususunda çeşitli elit gruplara ekonomik kaynakları kullanma imkânı sağlamış olabilir.[84] Geç Uruk döneminde de, sosyal statüye sahip olmak ve siyasi liderlik elde etmek için en önemli etkenlerin zenginlik ve akrabalık ilişkileri olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. İbadet edilen kurumların elit kesim tarafından yönetildiği Mezopotamya tipi hiyerarşik toplum yapısında olduğu gibi, siyasî liderlik kurumun rahipler sınıfına bağlı olması mümkündür (Frangipane 1994; 2001a: 309, 313-314, 336).

Kaynak Kullanımı, Teknoloji ve Ticaret

Anadolu'nun birçok bölgesinde yerel maden endüstrileri yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır; ancak kullanılan aletlerin çoğu hâlâ taş, çakmak taşı, obsidiyen, kemik ve boynuz/geyik boynuzu gibi malzemelerden yapılmıştır (Yakar 2002b). Geleneksel teknolojiler kullanılarak yapılan uzmanlaşmış taş, kemik ve boynuz alet üretimi bu uzun zaman dilimi boyunca devam etmiştir. Orta Güney Anadolu platosunda yer alan Güvercinkayası ile birlikte, Anadolu'daki pek çok yerleşme, alet repertuvarlarının tipolojisinde tutuculuğun hâkim olduğuna dair önemli kanıtlar sunmaktadır. Gelişmesini sürdüren bölge içi ticaretle birlikte, uzak mesafelerde yer alan çeşitli hammadde türlerinin tedarik edilmesi, küçük ve nispeten uzakta yer alan topluluklar için bile sorun olmaktan çıkmıştır. Orta Kuzey Anadolu platosunda yer alan Çamlıbel Tarlası'ndaki küçük tarımcı topluluk yerel alet ve süs eşyası üretimi için Kapadokya'daki ve Toros dağlarının arkasındaki kaynaklardan hammadde temin etmiştir (Schoop 2008: 156-157). Değirmentepe'de işliklerde ve evlerin avlularında yüksek miktarda çakmak taşı ele geçmiş olması, mühürleri oyma, biçimlendirme ve kamışları kesme ve işleme işleri de dahil taş aletlere duyulan talebin devam ettiğini göstermektedir. Norşuntepe XXXVI-XXXV tabakalarında ve Arslantepe VII. tabakada, farklı üretim aşamalarında ele geçen büyük miktarlarda çakmaktaşı ve obsidiyen ok başları ve bıçaklar, bazı yerleşmelerin taş alet üreticisi olabileceğini göstermektedir (Erarslan 2006: 57-58, s. 27; Frangipane 2001a: 329; 2003: 156).

Baklatepe'de bir işlikte bulunan cüruf artıkları, 4. binyılda yerleşmede yerel alet üretimi yapıldığını ortaya koymaktadır. Ancak, Kuruçay örneğine baktığımızda, Orta Batı Anadolu'daki tüm yerleşmelerin kendi madenî eşyalarını üretmediklerini gö-

82 Uruk toplumunun en üstünde "rahip-kral" bulunmakta, yetkisini tapınaktan almaktaydı. Tapınak çalışanlarının en alt sosyal basamağında üretimde, tarımda veya bunun gibi alanlarda görev alan insanlar bulunuyordu.

83 Mühürler üzerindeki motifler, Mezopotamya ikonografyasındaki yerel gelenekleri ve öğeleri yansıtmaktadır (Stein 2001: 267)

84 Aşağı Fırat vadisinde, Güney Mezopotamya'dakiler kadar karmaşık şehirler ya da büyük kasabalar yoktu. Güneydeki sulu tarım kuşağında kurulan 4. binyıl şehirleri 100 hektar büyüklüğe ulaşmış ve Fırat boyunca Habuba Kabira ve Jebel Arud gibi yerleşmelerde ve Zagros vadisine değin uzanan İran platosundaki ticaret yolları boyunca Godin Tepe gibi yerleşmelerde koloniler kurmuştur.

rürüz (Duru 1996: 125). Öte yandan, Köşk Höyük'te bir fırının ve bakır işliğinin bulunması, yerel üretim temel bakır aletlerin köklü bir geçmişi olduğunun, alet üretiminin MÖ 5. binyılın ilk çeyreğine kadar uzandığının kanıtıdır.

Orta Fırat vadisinde, bakır kaynaklarına erişimi bulunan ya da bakır üreticileriyle etkileşimde olan yerleşmelerin sayısı ve ev içi endüstriyel üretim bu dönemde artmıştır. Önce Obeyd kültür bölgesiyle, sonra Uruk ticaret karakolları ve merkezleriyle olan sosyo-ekonomik etkileşim, pazar ekonomisi ve teknolojik gelişme için fırsatlar yaratmıştır.[85] Orta Fırat vadisindeki topluluklar, Malatya Elazığ bölgesinde, Suriye, Kuzey Irak ve İran'ın doğusuna kadar uzanan bölge içi ticaret ağından faydalanmıştır. Değirmentepe'de ele geçen mühürlerin üzerindeki bazı motifler, Obeyd döneminde uzak alıcı ve üreticilerle de ticari bağlantılar kurulduğunu ortaya koymaktadır. Fırınların (*in situ* değil) yakınlarında ve birtakım odalarda bulunan az miktardaki bakır cürufu ve ikincil eriyik kalıntıları madenlerin eritildiğine işaret etmektedir (Esin 1999). Fırınlarda bulunan organik kalıntılar gübrenin ısınma, yemek yapımı ve muhtemelen bazı endüstrilerle üretim faaliyetleri sırasında ana yakacak maddesi olarak kullanıldığını göstermektedir.[86] Orta Fırat toplulukları, Doğu Anadolu'daki dağlık bölgelerde metalurji faaliyetlerinde bulunmuştu. Norşuntepe'de konut alanlarında ve endüstriyel kısımlarda bulunan maden eritme fırınları, bakır külçeleri, kömür kırıntıları, pişmiş kil parçacıkları ve madenî eserler (çoğunlukla yüzük, iğne ve bız) burada yaşayan küçük topluluğun büyük bir üretim kapasitesine sahip olduğunu doğrulamaktadır. Bu yerleşme ve Tepecik ile Tülintepe yakınlarındaki topluluklar endüstriyel üretim için Çöplerköy, Mamlış, Keydak, Ovacık-Tunceli bölgesindeki Karabek veya Mazgirt gibi farklı kaynaklardan bakır madeni temin etmiş olabilir (Özbal 1983: 209). Tülintepe Geç Kalkolitik yerleşmelerinde ele geçen işlenmiş bakır madeni artıkları bölgede maden işleme faaliyetinin olduğuna işaret etmektedir. %2 ila %5 oranında arsenik minerali içeren cüruflar, bakır madeninin işlenmesinde arsenik mineralinin de kullanıldığını göstermektedir. Cüruflardaki düşük demir içeriği, kalkopiritin değil; malahit benzeri okside olmuş bakır cevherlerinin eritildiğine işaret etmektedir. Çoğu cüruf örneğinde düşük miktarda bakır oranı (%0.5'dan daha az) olduğu göz önüne alındığında, bölgedeki madencilerin bakır madeni ile oksitli bakır cevherini ayırmada oldukça usta oldukları söylenebilir. Tepecik ve Norşuntepe'deki madenciler de bu tür ayırma işlemlerini yapıyordu (Yalçın *ve diğ.* 1993: 381-385). Bakırın kalayla alaşımında da kullanılan bölgedeki çok madenli cevherler yüksek oranda arsenik ve antimon içermektedir ve çok aşamalı eritme işlemleri yapılmasını gerekli kılmaktadır (Zwicker 1977, 1991; Zwicker *ve diğ.* 1985). Tepecik'te bulunan kömür parçacıkları, diğer köylerde olduğu gibi yerel madencilerin de bölgedeki arsenikli bakır madenini kullandıklarını gösterse de, yüksek oranlarda kurşun ve demir içeren veya saf bakır-

85 Bakır kaynaklarının yakınındaki topluluklar gittikçe artan bir biçimde yerel bakır endüstrilerini oluşturmuştur. Metalurjinin Anadolu'daki gelişimi için ayrıca bk. Yalçın 2003. Mezopotamya ve İran'da MÖ 5. binyıla çağdaş olan dönem için bk. Schoop 1999.

86 Isınma için gübrenin kullanılması sadece bu bölgeye ya da yerleşim alanına özgü değildir; muhtemelen bu uygulama Anadolu ve çevresinde yaygın olarak tatbik edilen bir uygulamaydı. Çadır Höyük'ten örnekler için bk. Steadman *ve diğ.* 2007: 392; Smith 2007.

dan yapılma eserler de üretilmiştir. Elazığ'ın güneyindeki Keban veya Ergani bölgelerinde yer alan kaynakların bölgeye olan yakınlığı göz önüne alındığında, bakırın kuzeyden ithal edildiği fikri çelişkiye düşmektedir.[87] Görünen o ki, bölge içi ticaret sayesinde, kuzeydeki ve doğudaki uzak bölgelerde bulunan aracılar yoluyla bitmiş mallar, külçe kalıplar veya hurda metal temin edilmişti.

MÖ 4. binyılın sonlarında bazı bölge ve yörelerde değerli madenlerden üretilen mücevherlerde ve prestij objelerinde kullanılan tipoloji ve teknoloji, köken sorularını da akla getirmektedir.[88] Korucutepe'deki ikiz mezarlarda ele geçen buluntular arasında, bir adet erkek gömüsüyle birlikte demir bir topuz başı, ortası çıkıntılı bir hançer ve sarmal bezemeli, gümüş bir bileklik bulunmaktadır. Yabanî bir keçinin betimlendiği koni biçimli, gümüş bir damga mühürle süslenmiş gümüş bir bilekliğin takılı olduğu kadın gömüsü içerisinde, içbükey ve kurs biçimli kemik boncuklardan oluşan gümüş alın bandı, gümüş halkaların bulunduğu bir saç tokası ve hilâl biçimli gümüş gerdanlık vardır (van Loon 1978: 10-11). Kadının sağ ön kolunun hemen yanında, deniz kabuğu boncuklardan yapılan bilekliği bir arada tutan 16 parça gümüş iplik teli durmaktadır. Oldukça zengin bir biçimde süslenen vücudunun yan tarafından ele geçen eğilmiş gümüş iğne ve iki adet dörtgen şekilli gümüş boncuk kadının sıradan bir kişi olmadığını akla getirmektedir. Bahsedilen mezarların üst kısmında (bir yenidoğana ait olan çömlek mezarının yanında) bulunan birkaç bakır külçesi, yerleşmede madenin işlendiğini kanıtlar nitelikte olsa da, mezarlarda bulunan çok sayıdaki gümüş mücevher ve süs eşyasının ve yaklaşık 400 gram gelen demir topuz başının bölgedeki madenciler tarafından üretilip üretilmediği kesin değildir. Mücevherlerle birlikte, Korucutepe mezarlarında ortaya çıkarılan buluntular, bunları yapanların zanaatkârlık düzeyine ulaşma becerisi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çağdaş Tepe Gawra mezarlarında veya daha geç dönemdeki Arslantepe bey mezarında ele geçen madenî eser ve mücevherler, metalurjinin bu bölgede MÖ 4. binyılın son yarısında yüksek bir seviyeye eriştiğine işaret etmektedir.

Arslantepe VIA tabakasında (Palmieri *ve diğ.* 1999) yerel bir maden endüstrisi mevcuttu. Daha önceki tabakada (VIII) olduğu gibi çoğunlukla çok metalli cevherleri kullanan yerel madenciler, düşük oranda arsenik, nikel ve antimon içeren bakır ve kurşun alaşımları imal etmiştir (Caneva ve Palmieri 1983; Palmieri *ve diğ.* 1999:

87 Beş devasa sülfit kaynağından –Kısabekir, Mızırtepe, Anayatak ve Hacan– oluşan Ergani bakır yatakları yalnızca 60 kilometre ötede yer almaktadır. Tahminen arsenik içeren Keban bakır yatakları (Palmieri *ve diğ.* 1999: 142) da Altınova üretim merkezlerinden70 kilometre uzakta konumlanmaktadır (Çukur ve Kunç 1989). Kuzeydeki kaynaklar, Küre ve Trabzon'daki yatakları da kapsamaktadır.

88 Korucutepe mezarları ve mezarların içeriği, Tepe Gawra ve Turentepe'deki mezarlarla ve mezar buluntularıyla benzerlik gösterir. Olağandığı olarak tanımlanan Tepe Gawra mezarları iki gruba ayrılmaktadır: XIII.-XIA. tabakalarındaki mezarlar ve XI.-IX. tabakalarda yer alan 53 adet mezar (Tobler 1950: 66). Mezarlarda gömülü olan kişilerin kimliği göz önüne alındığında, XIA tabakasında yazı sonrası dönemin başlarında Tepe Gawra'nın bir sur duvarıyla çevrili olduğunu vurgulamak önemlidir. Yerleşim alanını çevreleyen bu sur duvarı, Zagroslar'da ve gerisindeki alanda yaşayan kırsal kabileleri yerleşmeden uzak tutmak için mi yapılmıştı? XA tabakasında kasabanın durumu büyük oranda değişmiştir; evler daha küçük ve biçimsizdir. Bu dönemdeki nüfus azdır ve arazinin yalnızca yarısı kullanılmıştır (Perkins 1949: 174). Çoğu mezarın bu döneme ait olması muhtemeldir. Hem Korucutepe'deki hem de Tepe Gawra'daki mezarlarda bulunan madenî eşyaların bu yerleşmede bulunan objelerle benzerlik göstermemesi ilginç sayılabilir.

143, Res. 5). Metalurjide kaydedilen gelişmelere ek olarak, çark teknolojisini kullanan çömlekçiler çok çeşitli kap ve kâse formunu seri bir biçimde üretmeye başlamıştır. Pota parçaları, ateş çukurlarının yanında bulunan bakır mineralleri, eritme işleminden önce çok metalli madenleri ezmek için kullanılan taş havanlar, ıskartaya çıkarılan pota kalıpları ve cüruf artıkları, uzman endüstriyel üretimin kanıtıdır. 12 adet yaprak biçimli, ortası çıkıntılı, süngü benzeri mızrak ucunun ve muhtemelen MÖ dördüncü binyılın sonlarına doğru üretilen 9 adet kılıcın (Palmieri 1981: 104) yer aldığı toplu haldeki silahlardan anlaşıldığı üzere, bakır objeler yüksek oranda arsenik ve nikel ve nadiren gümüş madeni içermektedir. Mızrak uçlarında %1.3-4.3 oranında, kılıçlarda ise %3.2-5.5 oranında arsenik bulunmaktadır. %3'ten fazla arsenik içeren bakır alaşımlarına arsenik ilavesi gerekmiş olabilir, böylelikle bakırın erime derecesi 830°C'ye düşmektedir (Palmieri *ve diğ.* 1993). Arseniğin kullanılması da bu sebepten kaynaklanmaktadır. Bu silahların arasında yer alan ve yüksek oranda (%5.5) arsenik içeren dört sarmallı levha, Bafra Ovasında bulunan İkiztepe'de ele geçen 3. binyılın sonlarına ait dört sarmallı levhalara benzemektedir. Bu karşılaştırmada ciddi kronolojik tutarsızlıklar olmasına rağmen, ticari bağlantılar aracılığıyla yapılan bölge içi teknoloji aktarımının bu zaman diliminde de gerçekleşmiş olma ihtimali vardır.

MÖ 4. binyıl boyunca, Mezopotamyalılar tarafından gerçekleştirilen ekonomik hareketler, güney bölgelerde yaşayanları kaynak bakımından zengin olan doğudaki dağlık alanlara çekmiştir. Bu girişimcilerin ve yerel aracıların gelişmekte olan kuzey ve gelişmiş güney bölgeleri arasındaki ihracat-ithalat faaliyetlerini sürdürmesini sağlayan ana iletişim hattını Fırat Vadisi oluşturuyordu. Uruk dönemi koloni sistemi, endüstri ürünlerini temin edenlerin ve bir kısmı uzak bölgelerde bulunan yerel pazarlara sağlanan kırsal-tarımsal ürünlerin oluşturduğu bölge içi ağın organize edilmesinde çok önemli bir rol üstlenmiştir. Uzak mesafeli ticaretin sürdürülebilirliğini mümkün kılan yapı ve mekanizma üzerinde devam eden tartışmaya rağmen, Mezopotamyalı girişimcilerin amacının ana mal tedarikçisi hâline gelmek olduğu söylenebilir. Güneydeki şehir devletleri, yapı inşası için keresteyi, mobilya yapımı için kaliteli ahşapları, mücevherat için yarı-değerli taşları ve temel ve değerli madenleri ithal etmek durumundaydı. Karşılığında, belirli çanak çömlek formlarından da görüldüğü gibi (örn. eğik akıtacaklı dar boyunlu şişeler) şarap ve çeşitli yağ ve tıbbi yağlar ithal ediyorlardı (Algaze 2001: 53). Kumaşlar, endüstriyel ürünler, prestij eşyaları ve katran muhtemelen Güney Mezopotamyalı tüccarların sattığı mallar arasındaydı. Yaygın olarak ticareti yapılan ve petrol bazlı bir madde olan katran, yalıtkan ya da yapıştırıcı, çok nadir de olsa bazı dönemlerde ek yapı malzemesi olarak talep görmüştür. Hacınebi sakinleri, Anadolu'da, Kuzey Suriye'de, Güney Mezopotamya ve Güneybatı İran'da çok çeşitli kaynaklardan katran ithal etmiştir.[89]

89 Hacınebi'de yüzlerce eser ele geçmiştir. Kimyasal bileşke analizleri, katran kaynaklarının tanımlanmasına ve daha geniş anlamda, dördüncü binyıl takas sistemlerinin yeniden kurgulanmasına imkan sağlamıştır. Mezopotamya'daki diğer kaynaklarda ele geçen farklı kategorilerden eşyalarda katran izlerine ulaşılabilmiş olması, Aşağı Fırat vadisindeki (örn. Hacınebi, Jerablus, Tahtahani) tüccarların katranı güneydeki iki veya daha fazla siyasi ve kültürel alandan ihraç ettiğini ortaya koymaktadır. Hacınebi'de elde edilen katran izotop verileri hem batı (Latakiya) hem de doğu (Gawra) kaynaklarının kullanıldığına işaret etmektedir. Bk. Schwartz ve Hollander

Fırat Nehrini yukarıdan gören Karkamış, Samsat (N. Özgüç 1992), Şadi Tepe, Tiladır Tepe, Kömeçli, Kum Ocağı, Hacınebi B2 ve Hassek Höyük gibi yerleşmeler, güneydeki yerleşimlere yapı kerestesi ve çeşitli madenler de dâhil olmak üzere, pek çok ticari malı tedarik ediyordu. Hacınebi'deki tunç ve bakır işliklerinde uzak bölgelerden ithal edilen madenler kullanılıyordu. Çeşitli külçe parçaları, Mezopotamyalı müşterilere külçeler hâlinde bakır ihraç edildiğini göstermektedir. Ucuz maden eserlerin üretiminin artması, kısmen kuzeyli tüccarlar tarafından tedarik edilen bakıra olan talebin artmasına yol açmıştır.[90] Tahta sal yapımı, nehir akıntısının sakinleştiği aşağı kesimlerde cevher ve külçelerle birlikte, daha ağır ticaret mallarının taşınabilmesine imkân sağlamıştır. Gerektiği zamanlarda, Uruk dönemi tüccarları yeni yerleşmeler (örn. Hassek, Habuba Kabira) kurmuş ve Hacınebi örneğinde de olduğu gibi, mevcut yerleşmeleri birer karakol hâline getirmiştir. Fırat Nehri'ni yukarıdan gören Hacınebi, Doğu Akdeniz sahilinden, kuzeyde Dicle-Fırat Havzasına kadar uzanan bölge içi ticaret ağının bir parçasıdır ve çok yönlü endüstri ve ticaret faaliyetlerini başarıyla temsil etmektedir. Düz arazileri ve dağları birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktasında yer alan bu yerleşmenin sakinleri, ithal bakırdan ve bir kısmı oldukça uzak kaynaklardan getirtilen diğer hammaddelerden eserler üretmiştir. Orta Fırat endüstrilerinde, bazı yerel işlikler, özellikle metalürji alanında yerel talebi aşan bir üretim kapasitesine ulaşmıştı. Ancak, seri olarak yapılan çanak çömlek ve çakmak taşı ve obsidyen alet üretimine imkân sağlayan diğer zanaat dallarının aksine, maden işliklerindeki üretim çok yüksek düzeylere ulaşmamıştır. A evresinden itibaren yerel endüstri için bakır cevheri ithal edildiği, çeşitli eserlerin üretimi için de diğer hammaddelerin getirtildiğine dair çok sayıda veri bulunmaktadır. Teknolojik anlamda gelişmiş olan Hacınebi yerleşmesinde ortaya çıkarılan maden eritme ve döküm yapmada kullanılan ve çapı 60-65 santimetre, derinliğiyse 45 santimetre olan dört adet daire biçimli çukur benzeri fırına bakılarak, metalürjinin üretimin önemli dallarından biri olduğu söylenebilir. Ne var ki, bakır külçelerine biçim vermede kullanılan açık yüzlü kil kalıp parçacıkları, cüruf lu pota parçaları, cüruf artıkları ve bir boru veya körüğe bağlı olan üfleme borusu parçası metalurjide kaydedilen gelişmelere ve üretim faaliyetlerine ışık tutmaktadır. (Stein *ve diğ.* 1997; 1998 içerisinde H. Özbal, Stein 2001: 277). Fırın içerisinde cüruflu pota parçalarının bulunması, eritme, döküm yapma ve rafine etme gibi çok aşamalı bir işlemin kullanıldığı geleneksel ayırma yönteminin yerel madenciler tarafından bilindiğini kanıtlamaktadır (Yalçın *ve diğ.* 1993). B2 evresinde %40 oranında demir ve bakır içeren bir cevher örneğine ve ek örneklere rastlanması, bölgedeki madencilerin bakırı çokmetalli cevherlerden de ayırdığını göstermektedir.[91] Hacınebi'de ele geçen birçok eser arsenik içeren saf bakırdan yapılmış-

---

2001; Schwartz *ve diğ.* 1999.

90 Özbal, Mezopotamya'daki alüvyal ovalarında ya da kuzey kesimdeki koloni yerleşimlerinde maden üretim faaliyetlerine dair neredeyse hiç kanıt olmadığını belirtmektedir (*ve diğ.* 1999). Bu yüzden, maden üretimi sadece belirli bir nüfusun uğraştığı bir aktiviteydi.

91 Hem maden örneklerinde (bakır parçaları ve maden cevherleri) hem de cüruf ve pota kalıntılarında düşük oranda demire rastlanması, okside ya da karbone bakır maden cevherlerinin kullanıldığı veya kalkosit gibi ikincil sülfit cevherkerinin bütün tavlamayla oksitlendirildiği anlamına gelmektedir. Ayrıca, nadiren de olsa sülfit mineralleri kullanılmış olabilir (Stein *ve diğ.* 19998: 169).

tır. Bakır eşyalardaki düşük arsenik, antimon ve nikel konsantrayonu, alaşımlamanın istemsiz olarak gerçekleştiğine işaret etmektedir.[92]

Yukarı Dicle Vadisi'nde yer alan Hirbemerdon Tepe'de "dış köy" yerleşmesinde bulunan dördüncü binyıl yapı topluluğunda çakmak taşı ve cüruf artıklarına rastlanmıştır. Bu kalıntılar yerel taş ve maden alet üretimine kanıt oluşturmaktadır (Laneri *ve diğ.* 2006: 157). Yüksek açık hava platformundaki işlikler küçük taşlarla inşa edilen duvarlarla birbirinden ayrılıyordu.

Amik Ovası'nda yaşayan topluluklarda da en azından E evresine, belki de daha öncesine değin uzanan bir maden teknolojisi bulunmaktadır. Yerel repertuvardaki Geç Kalkolitik dönem maden aletleri (F evresi) arasında, nikel içeren bakır alaşımından yapılan delgi, iğne, hançer ve kalemler yer almaktadır. Bu alaşımlarda arseniğin de bulunması, nikelin varlığıyla alakalıdır. Başka bir endüstriyel faaliyet de çanak çömlek üretimidir. Tell Kurdu'da, bu evredeki yerleşmelerde fırınlara ulaşılan bir açık hava endüstriyel alanı vardır. Açığa çıkarılan fırınların üçü karedir, dördüncüsü ise yuvarlaktır. Bu endüstriyel alanda çalışan çanak çömlek üreticileri muhtemelen Obeyd tarzı malların üretiminde uzmanlaşmıştı. Obeyd tarzı mallar, bu dönemde Amik Ovası ve çevresinde pazar talebi görmüş olabilir. Maden üretiminde, birçok eser saf bakırdan veya genellikle düşük oranda arsenik içeren arsenikli bakırdan üretiliyordu. Alet ve silah yapımında kullanılan ve Anadolu'nun birçok bölgesinde bulunan doğal arsenikli bakır, kalaylı tunçta da bulunan ikincil özelliklere sahiptir.

Ruhanî Yaşam

MÖ 5. ve 4. binyıla ait yerleşimlerde tapınak benzeri yapılar bulunmaktadır. Kuruçay VIA tabakasında, yerleşmenin merkezinde, içerisinde büyük bir platform üzerine inşa edilmiş sunak benzeri, dikdörtgen biçimli bir ateş yerinin olduğu bir yapı yer almaktadır. Bu bina küçük bir tapınak görevi görmüş olabilir. İşlev ve biçim açısından, Göller Bölgesi'ndeki diğer kazılmamış yerleşmelerde, işlev ve biçim açısından benzerleri olabilir. Arslantepe'de VIII. tabakada ve VIA tabakasında karşılaşılan ve Mezopotamya özellikleri gösteren tapınak benzeri yapılar daha anıtsal ve karmaşık bir tapınak tarzını yansıtmaktadır. O dönemde, hatta daha sonraki dönemde Orta Anadolu ve Orta Batı Anadolu platosunda buna benzer yapılar bulunamamıştır. Daha basit tapınakların aksine, Arslantepe VII tapınağı veya VIA tabakasındaki "tapınak-saray" kompleksi, dini ayin ve törenlerin planlanıp gerçekleştirilmesi için rahip benzeri profesyonel personelin varlığını zorunlu kılmış olabilir. Bu dönemde hâkim olan dini inanışların merkezinde, ölümlülerin yaşamlarının düzene koyulması hususunda insanlar ve ilahî güçler arasında kurulduğu düşünülen etkileşim yatmaktadır. İlahî güçlere atfedilen talep ve istekler düzenli ayinlerin gerçekleştirilmesini veya muhtemelen törensel adakların sunulduğu toplu törenlerin yapılmasını da gerektiriyordu. VIA tabakasındaki tapınak-saray kompleksinde yer alan Arslantepe duvar resimlerinde doğaüstü bir dünyada var olan figürler betimlenmiştir. Norşuntepe'deki

92 Yüksek oranda nikel ve demir içeren saf bakırdan yapılma yerel üretime ait baltayı inceleyen Hadi Özbal, rafine tekniklerinin erken (A) yerleşim evresinde de kullanımda olduğunu öne sürmektedir (Stein *ve diğ.* 1998).

Geç Kalkolitik dönem yerleşmesinde ele geçen, gerçeküstü bir hayvanın resmedildiği duvar resimleri, Orta Fırat vadisinde yaşayan çiftçilerin gizem dolu dini yaşamına dair kısıtlı bir bakış açısı sunmaktadır (Res. 9).

Son Söz
(Epilogue)

Girişte de belirtildiği gibi İngilizcesi 2011 yılında basılan bu kitabın amacı okuyucuya Anadolu'nun tarihöncesi topluluklarının dönemler boyunca geçirmiş oldukları kültürel, sosyal, ekonomik, siyasi, endüstriyel ve ruhanî evrimlerin arkeolojide bırakmış oldukları maddesel kültür izlerini disiplinler arası yöntemler ışığında yorumlayıp tanıtmaktır. Problemleri çözmeye yönlenmiş (problem oriented) bilimsel arkeolojik araştırmalarda zihnimizi kurcalayan sorunlar arasında tarıma geçişin sebepleri ve tarihlendirilmesi, tarımın çekirdek bölgeden veya bölgelerden batıya doğru yayılmasında tarımcı toplulukların gerçekleştirdikleri farzedilen göçler veya farklı nedenlerle olan yer değiştirmelerle ne derece bağlıntılı olabileceği yer alır. Olası göçlerle ilgili görüşlerin ikna edici bir şekilde kanıtlanması ve bununla ilgili olarak bazı toplumların ne tür demografik uyum değişiklikleri (örneğin, ölümlerin doğumlara oranla artması) veya değişen doğal şartların kalabalık toplum yaşamına olumsuz etkileri yüzünden göç etmiş olabileceklerini izah etme çabaları yer alır. Bu konuları araştıran arkeologların bazen benzer ve çoğu zaman farklı görüşleri, konuyla ilgili olan ve olabilecek arkeolojik verileri değerlendirmede veya yorumlandırmada kullandıkları değişik yaklaşımlardan kaynaklanır. Anadolu prehistoryasında avcı-toplayıcı veya tarımcı toplumların yarattığı çeşitli sanat eserlerinin yansıttığını sandığımız inançların deneysel boyutlarını psikoloji, antropolji ve etnografi yardımıyla anlamaya yönelik gayretler çoğunlukta spekülatif veya deneysel olarak izah edilmesinden öteye geçmez. Bazı arkeologların şüpheciliklerine rağmen araştırılan konuya uygunluklarına göre seçilen etnografik örnekler doğrudan analoji şeklinde kullanılmamak şartıyla prehistorik toplumlardaki ruhanîyetle ilgili düşünceleri anlamamızı yönlendirebilir.

İngilizce kitabın baskıya sunulmasından bu yana geçen üç yıl zarfında Türkiye'nin değişik bölgelerinde farklı yoğunlukta sürdürülen kazılar ve araştırmalar arkeolojik veriler, bölgeler arası kültürel ilişkiler ve kronoloji konusundaki bilgilerimizi zenginleştirmiştir. İleride bu verilerin daha da zenginleşeceğine ve prehistorik toplumların sosyal ve ekonomik yapılarıyla, demografileriyle, sağlıkları ve ruhanî inançlarıyla ilgili düşüncelerin daha sağlam temellere oturacağına hiç şüphe yoktur.

Son yıllarda Ege kıyısından iç bölgelere uzanan geniş bölgelerde yıllardır sürdürülen değişik kazılar Batı Anadolu Prehistoryasına ve öncelikle Neolitik dönemin kökenine ve değişik evrelerine ışık tutmaktadır. Bu konularda bölgesel veri artışına katkıda bulunan başlıca höyükler arasında Ulucak, Yeşilova, Dedecik Heybelitepe, Çukuriçi ve Ege Gübre bulunmaktadır (Sağlamtimur, H. ve A. Özan 2012). Şu ana kadar ele geçen kültürel ve diğer verilere göre ve Batı Anadolu'nun daha iç bölgelerle olası bağlantılarına rağmen, ayrı bir Neolitik oluşum bölgesi oluşturmuş olabileceği düşünülmektedir.

Benzer düşünce Balkan ve Yunanistan için de önerilebilir. Her ne kadar Anadolu ve Yunanistan arasında Ege adaları ve Trakya üzerinden belki de Neolitik öncesinde başlamış kültürler arası ilişkilerin ve küçük çapta göçlerin varlığını bir olasılık olarak kabul etmiş olmamız, Yunanistan'ın bazı bölgelerinde veya Balkanlar'da da yerel Neolitik oluşum bölgelerinin var olamayacağı manasına gelmez. Son yıllarda bazı Neolitik yerleşimlerde, örneğin batı Makedonya'da Mavropigi prehistorik yerleşiminde gerçekleştirilen stratigrafik kazılar, tarım faaliyetleriyle ilgili buluntular ve buluntu kaynaklarının kalibre edilmiş radyokarbon tarihleri, Kıta Yunanistan'ın bazı bölgelerinde tarım ve hayvancılıkla geçinen Neolitik toplumların belki de Balkanlar'dan ve/veya yakın başka komşu bölgelerden gelmiş olabileceklerine işaret eder (Karamitrou-Mentessidi 2005; Karamitrou-Mentessidi *ve diğ*. 2013). Makedonya gibi bölgelerde iklim, yağış rejimi ve bitki örtüsünün vadi ve havzalarda ziraate elverişli ortamlar yaratması, tarıma yönelik yaşam ekonomisine ağırlık vermiş komşu toplumların gözünden kaçmadığı aşikardır.

Batı Anadolu'nun daha kuzeyinde devam eden kazı çalışmaları Aktopraklık Höyük dahil bir takım yerleşmeleri kapsar. Bu höyükte Erken Kalkolitik döneme tarihlenen yerleşim tabakasının dışında kalan mezarlıkta çok sayıda gömü ortaya çıkaran araştırmacılar bu çiftçi toplumun sağlık sorunlarına yönelik incelemeler gerçekleştirmişlerdir. Anlaşılan bu tarıma dönük toplumda cinsiyete ve fiziki güce göre ayrılmış olduğuna inanılan iş bölümüne rağmen, görülen kötü diş sağlığı cinsiyet farklılığı göstermemektedir (Alpaslan-Roodenberg 2011). Kötü diş sağlığının nedenine gelince, olasılıkla genetik yapının dışında yerel veya yöresel olarak araştırılması gereken sebeplerden biri de yoğun tüketilen tarım ürünlerinin içerdikleri şeker oranı sonucunda diş sağlığına verdikleri zarardır.

Tarıma yönelik yaşam ekonomisini benimsemiş toplumların bazı teknolojik ve maddesel kültür unsurlarının Orta Anadolu'dan batı ve kuzeybatı istikametlerinde yayılma sürecini en iyi tanımlayan yerleşmeler arasında Menteşe Höyük önemli bir konuma sahiptir (Lillie *ve diğ*. 2012). Arkeolojik incelemeler ve iskan tabakalarının radyokarbon ölçümleri ilk yerleşmenin yaklaşık MÖ 7. bin yıllarının ortalarına tarihlendirilebileceğini kanıtlamaktadır. Menteşe Höyük ile birkaç asır daha geç iskan gördüğü hesaplanan Ilıpınar Höyük yerleşmeleri arasında bir takım maddesel kültür benzerliklerinin olması uzun bir dönemi kapsayan bu yerel kültürün belki de daha da eski bir tarihte oluşmaya başlamış olması muhtemeldir. Çanak çömleklerin çoğu Fikirtepe ve Pendik yerleşmelerinde bulunanların benzeri oldukları ve aynı döneme tarihlendirilebilecekleri aşikarken, bazı tip çanak çömlekler Doğu Marmara Havzasında daha eskilere tarihlenen öncül bir tür sayılabilir (Özbal *ve diğ*. 2013). Bu yeni verilerin ışığında Doğu Marmara Havzasında son yıllarda sürdürülen arazi çalışmaları tarım ekonomisinin bu bölgede geçmişte tahmin edildiğinden daha önce gelişmiş olabileceğini kanıtlamaktadır. Bu ekonomik gelişmeye tarım teknolojisine daha da erken bir dönemde ulaşmış olan Orta Anadolu güney kesim toplumlarının direkt ve/veya dolaylı etkisi olmuş olabileceği görüşü çoğu bilim insanları tarafından desteklenmektedir (Gerritsen *ve diğ*. 2013a, 2013b, 2013c; Özdoğan 2010).

Batı Anadolu'da Neolitik veya Erken Kalkolitik sonrası dönemleri araştırma kapsamında incelenen höyükler arasında Barçın Höyük önemli bir yer tutar (Gerritsen *ve diğ*. 2010, 2013a, 2013b, 2013c; Alpaslan Roodenberg *ve diğ*. 2013; Gatsov *ve diğ*. 2012). Bu höyükte sürdürülen çalışmalar Geç Kalkolitik yerleşmenin bu geniş bölgesinde diğer yerleşmelere nazaran daha detaylı belgelendiğini gösteriyor. Özellikle Demircihöyük "F" ve "G" çanak çömlekleriyle yakın benzerlikler gösteren ve çanak çömlekleriyle daha net tarihlenebilen bu Geç Kalkolitik kültür bölgesel kronolojiyi daha iyi ortaya koymaktadır. Barçın Höyük Geç Kalkolitik bazı çanak çömlek formlarının Ilıpınar IV mezarlığındakilerle benzerlikleri de hafirlerin gözünden kaçmamıştır. Yenişehir-Eskişehir Havzasının güneyindeki bölgelerde ise her ne kadar yakın tipolojik eş benzerliklere pek rastlanmazsa da Beycesultan ve komşu yerleşmelerde üretilmiş çanak çömlek örnekleriyle karşılaştırıldığında bölgeler arası basit çanak çömlek formlarında ve üretim teknolojisinde benzerliklerin varlığı göze çarpar.

Orta Anadolu'da Pınarbaşı kazılarını takiben başlayan ve hâlâ devam eden Boncuklu kazılarında ortaya çıkarılan bazı mimari kalıntılar, Neolitiğin en erken evrelerine tarihlenen yerel ev planı (elipsoit bir örnek), inşaat ve malzeme özellikleri ile ilgili bilgi sağlamaktadır (Baird *ve diğ*. 2012; 2013). Çatalhöyük yerleşmesinden daha önceye tarihlenen bu köyün sakinleri ev inşaatında çapraz örgülü hasır yaygı örtülü sıvalı taban döşeme, ahşap dikmeli destek ve kerpiç duvar inşaat tekniklerinin yabancısı değillerdi. Ev tabanlarının altındaki farklı gömüler Çatalhöyük'te karşılaştığımız bu ölü gömme adetinin daha erken bir devirde başlamış olduğunun delili sayılabilir. Duvarlardan dökülmüş kırmızı ve turuncu renklerle boyalı duvar sıva parçaları ve boyalı tabanların varlığı bu tür mimari unsurların boyayla bezenmesinin Orta Anadolu'da çok eskilere gittiğini kanıtlar. Bunun yanında bazı duvar bölümlerinde ortaya çıkarılan kabartmalar bu bezeme tekniğinin Çatalhöyük öncesi bir dönemde başlamış olduğuna işaret eder. Çatalhöyük'te ise, devamlı yeni veriler üreten sistematik kazılar ve incelemeler (http://www.catalhoyuk.com/downloads/RAPOR_Catalhoyuk_2012.pdf) ve daha geçmiş senelerin (2000-2008) kazı ve araştırma sonuçlarını tanıtan yayınlar (Hodder 2013a-2013b; Marciniak 2014), Orta Anadolu'da Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönemde uzun bir süre aralıksız iskan edilmiş bu yerleşmenin sakinlerinin kültürel, mimari, sosyal düzen, yaşam ile ilgili tarımsal ve diğer ekonomik faaliyetlerini, ölü gömme adetlerini, inançlarını yansıtan sanat eserlerini ve teknolojilerini gün ışığına çıkarmaya devam etmektedir.

Yeniden başlayan Aşıklı Höyük kazıları, uzun senelerce araştırılan bu önemli Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmesinin MÖ 8 bin, belki de biraz daha öncesine tarihlenebilen alt tabakalarına ulaşmıştır (Özbaşaran 2011). Bu höyükde, Boncuklu'da, Pınarbaşı'nda, hatta Çatalhöyük'de kuruluşları çok erkenlere giden ilk kalıcı yerleşimlerin tarihleri ve buluntularının teknolojik, sosyo-ekonomik açılardan özellikleri incelendiğinde, sözüm ona "Neolitik Paketin" (Neolithic Package) Güneydoğu'dan Orta Anadolu'ya Çayönü ve ona benzer yerleşmeler aracılığıyla yayıldığı teorisini savunanların görüşü tekrar gözden geçirilmelidir.

Güneydoğu Anadolu'ya gelindiğinde, kazı calışmaları senelerdir devam eden Göbekli Tepe, anıtsal tapınak yapılarıyla ve heykeltıraşlık ve diğer buluntularıyla

zihnimizi etkilemeye devam etmektedir. Günümüze kadar nispeten iyi korunmuş olan ve yaklaşık MÖ 10.-8. binler arası bir dönemde inşa edilen mimari ve sanat anlayışı spekülasyonlara açık yorumlara rağmen sorunları beraberinde getirmektedir. Örnegin, Göbekli Tepe'de hafirin "porthole" (lomboz) olarak tasvir ettiği büyük ve bazıları koruyucu hayvanlarla bezenmiş taş çerçevelerin hangi amaçla yapıların içine kondukları veya bırakıldıkları bir muammadır (Schmidt 2010: Figs. 21, 23-26). Bunlar belki de ataların, ilahi sayılan güçlerin, ölü ruhlarının yaşadığı diyarlara veya kozmoza kutsal hayvanlarla korunan yeraltına girişlerini sembolize etmişlerdir. Bu spekulatif yorumun doğruluk derecesini bilmeye imkan yok. Aynı şekilde bazen entografik analojiler yaparak yorumlanan Göbekli Tepe, Nevali Çori ve bazı çağdaş yerleşmelerden ele geçen benzer heykeltıraşlık eserleri veya Çatalhöyük'ün çok zengin ve çeşitli ikonografik eserlerini incelediğimizde olası anlamlarını bulundukları kontekstlerin ışığında mantığımıza veya etnografik benzerliklere dayanarak izah etme arzumuz normaldir. Değişik bölümlerde daha önce de ifade edildiği gibi prehistorik toplumlarda ruhsal inançları veya dinsel faaliyetleri yansıtan mimari veya sanatsal arkeolojik buluntuların muhtemel vasıflarını herzaman yerel etnografik misallerle belgelemeye veya yorumlamaya olanağımız olmadığı aşikardır. Neticede yerel veya yerel olmayan örneklere dayanan yorumlar genelde bir varsayım olmaktan öteye gidemez. Bu durum göz önüne alındığında etnografinin arkeolojiye asıl katkısının sosyal, ekonomik veya ruhsal inançlarla ilgili faraziyeleri değerlendirme amaçlı araştırmaları doğru yönlendirebilmesidir. Değişik devirlerin, farklı coğrafi konumların, ayrı etnik kimliklerin ve değişik kültürlerle teknolojik seviyelerin oluşturduğu benzer olmayan toplumların benzer sosyo-ekonomik düzenler oluşturmuş olmaları, mimaride benzer planlar ve yapı malzeme tercihleri, doğaya dönük ruhsal inançlarında kaydedilebilen yakın benzerlikleri sadece arkeoloji disiplinine bağlı olarak izah edebilmemiz pek mümkün değildir. Bu konularda dikkate alınması gereken faktörlerden biri insanoğlunun kültür geleneklerinin dışında benzer genetik karakteristiklerine bağlı mukayese edilebilir görüş ve düşünüş tarzları ve buna ilaveten benzer içgüdüselliğidir. Bu faktörler benzeşen ortam ve şartlardan dolayı toplumları birbirinden çok farklı olmayan sosyal yapılanmaya yönlendirebilirken, benzer doğal ve politik ortamlarda da mukayese edilebilir ekonomi, yerleşim düzeni ve mimari yöntemler seçmesine neden olabilir.

Yukarı Dicle Vadisinin tarihöncesi dönemlerini tanımlama amacıyla son yıllarda sürdürülen çalışmalarda en ilginç verileri sunan Körtik Tepe kazıları, bu yerel toplumun MÖ 10. binde mimari, teknoloji ve sanat vasıtasıyla ruhsallığı ifade edişleri incelendiğinde, gelişkin bir kültür yarattıkları anlaşılmıştır (http://kortiktepe.com/). Körtik Tepe sakinleri sürekli yerleşime geçişlerini sağlayan yaşamla ilgili ekonomik sorunları çözmede gösterdikleri başarıları belki de sosyal örgütlemedeki aşamalarıyla ilişkilidir. İlkel besin üretim teknolojilerini geliştirme deneyimleri besin depolama amaçlı mimari birimleri inşa etmekle kalmamış aynı zamanda bazı hayvanları evcilleştirmeye yönelik çabaları da içermiştir. Bu toplumun besin kaynaklarını artırma faaliyetlerinin yoğun olabileceğine inanılan tatlı su balıkçılığını da kapsadığı anlaşılmaktadır. Dokumacılığın da yer aldığı endüstri ile ilişkili faaliyetler, taş kapları, taş

boncukları işlemede ve bezemede kullandıkları taş, çakmaktaşı ve kemik aletlerin özel üretimi de bu toplumun gelişmiş teknolojik bilincinin başlıca göstergeleridir.

Önümüzdeki yıllarda Anadolu Prehistoryasında halen devam eden ve yeni başlayacak kazı çalışmaları ile araştırmaların, getireceği verilerle toplumların yaşamlarını, inançlarını, ekonomik faaliyetlerini ve sosyal yapılarını daha detaylı anlamamıza katkıda bulunacakları şüphesizdir. Yeni verilerin şu ana kadar öne sürülen görüş ve anlamları desteklemeye devam edip etmeyeceklerini zaman gösterecektir.

Kaynaklar

Alpaslan-Roodenberg, M.S.

2011 A Preliminary Study of the Burials from Late Neolithic-Early Chalcolithic Aktopraklik. Anatolica 37: 17-43.

Alpaslan Roodenberg, S., F.A. Gerritsen ve R. Özbal

2013 Neolithic Burials from Barcın Höyük: The 2007-2012 Excavation Seasons. *Anatolica* 39: 93-111.

Baird, D., A. Fairbairn, L. Martin ve C. Middleton

2012 The Boncuklu Project; the origins of sedentism, cultivation and herding in central Anatolia. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research*, 285-311. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Baird, D., E. Asouti, L. Astruc, A. Baysal, E. Baysal, D. Carruthers, A. Fairbairn, C. Kabukçu, E. Jenkins, K. Lorentz, C. Middleton, J. Pearson ve A. Pirie

2013 Juniper smoke, skulls and wolves tails. The Epipalaeolithic of the Anatolian plateau in its SW Asian context; insights from Pinarbaşı'. *Levant* 45(2): 175-209

Gatsov, I., P. Nedelcheva ve M. Kaye

2012 Lithic assemblages from the prehistoric settlement at Barcın Höyük, Northwestern Anatolia. New Results, *Eurasian Prehistory* 9: 125-133.

Gerritsen, F., R. Özbal, L. Thissen, H. Özbal ve A. Galik

2010 The Late Chalcolithic Settlement of Barcin Hoyuk. *Anatolica* 36: 197-225.

Gerritsen, F.A., R. Özbal ve L. Thissen

2013a Barcın Höyük. The Beginnings of Farming in the Marmara Region. In M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Vol. 5 Northwestern Turkey and Istanbul*, 93-112. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2013b The Earliest Neolithic Levels at Barcın Höyük, Northwestern Turkey. *Anatolica* 39, 53-92.

2013c Barcın Höyük ve Marmara Bölgesi'nde Tarımının Başlangıcı. *Arkeoloji ve Sanat* 143: 51-66.

Hodder, I (ed.)

2013a *Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons Volume 8* Monumenta Archaeologica 31, Cotsen Institute of Archaeology Press, UCLA.

2013b *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons* Çatalhöyük Research Project Volume 9. Monumenta Archaeologica 31, Cotsen Institute of Archaeology Press, UCLA.

Karamitrou-Mentessidi, G., N. Efstratiou, J.K. Kozłowski, M. Kaczanowska, Y. Maniatis, A. Curci, S. Michalopoulou, A. Papathanasiou ve S.M. Valamoti

2013 New evidence on the beginning of farming in Greece: the Early Neolithic settlement of Mavropigi in western Macedonia (Greece). *Antiquity* 87(3360): http://journal.antiquity.ac.uk/antplus/projgall

Lillie, M., C. Budd, S. Alpaslan-Roodenberg, N. Karul ve R. Pinhasi

2012 Musings on early farming communities in Northwest Anatolia; and other flights of fancy. *Interdisciplinaria Archaeologica, Natural Sciences in Archaeology* 3(1): 11-22.

Özbal, H., L. Thissen, T. Doğan, F. Gerritsen, R. Özbal ve A. Türkekul Bıyık

2013 Neolitik Batı Anadolu ve Marmara Yerleşimleri Çanak Çömleklerinde Organik Kalıntı Analizleri. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 28: 105-114.

Özbaşaran, M.

2011 Re-starting at Asikli. *Anatolia Antiqua* 19: 27-37.

Özdoğan, M.

2010 Sorting Neolithic Package. In P. Matthiae, F. Pinnock, L Nigroand, and N. Marchetti (eds.), Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East May, 5th-

10th 2008, "Sapienza" - Università di Roma, Vol. 1, 883-893. Harrassowitz-Verlag, Wiesbaden.

Marciniak, A.

2014 Last grain stores at Çatalhöyük found. http://www.pasthorizonspr.com/index.php/archives/01/2014/last-grain-stores-at-catalhoyuk-found

Sağlamtimur, H. ve A. Ozan

2012 Ege Gübre Neolitik yerleşimi. In A. Cilingiroglu, Z. Mercangoz ve G. Polat (eds.), *Ege Üniversitesi Arkeolojik Kazıları*, 223-241. Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü. İzmir.

Schmidt, K.

2010 Göbekli Tepe - the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica* 37: 239-256.

Bibliografya

Cilt I-II

Abay, E.
2005 Neolithic settlement at Ulucak Höyük and its cultural relations with neighbouring regions in Western Anatolia. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC,* 75-84. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
Abbo, S., S. Lev-Yadun ve A. Gopher
2010 Yield stability: an agronomic perspective on the origin of Near Eastern agriculture. *Vegetation History and Archaeobotany* 9 (2): 143-150.
Abdi, K.
2003 The early development of pastoralism in the central Zagros Mountains. *Journal of World Prehistory* 17 (4): 395-448.
Abusch, T.
1998 The internalization of suffering and illness in Mesopotamia: a development in Mesopotamian witchcraft literature. *Studi Epigrafici e Linguistici* 15: 49-58.
Adams, R.McC.
1981 *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Landuse on the Central Floodplain of the Euphrates*. University of Chicago Press, Chicago.
Adams, R.M.
1988 Introductory remarks: spatial and temporal contexts. In J.L. Bintliff, D.A. Davidson, and E.G. Grant (eds.), *Conceptual Issues in Environmental Archaeology*, 1-15. Edinburgh University Press, Edinburgh.
2005 Ethnoarchaeology in Indonesia illuminating the ancient past at Çatalhöyük? *American Antiquity* 70 (1): 181-188.
Adhikary, A.K.
1984 *Society and World View of the Birhor: A Nomadic Hunting and Gathering Community of Orissa. Anthropological* Survey of India, Calcutta.
Akdeniz, E.
2002 The fabric of a prehistoric settlement in the Büyük Menderes river basin. *Belleten* 245: 1-35.
Akkermans, P.A., J.A.K. Boerma, A.T. Clason, S.G. Hill, E. Lohof, C. Meiklejohn, M. le Miere, G.M.F. Molgat, J.J. Roodenberg, W. van Rooyen ve W. van Zeist
1983 Bouqras revisited: preliminary report on a project in eastern Syria. *Proceedings of the Prehistoric Society* 49: 335-372.
Akkermans, P.M.M.G.
1982 *Symbolism, Social Relations and the Interpretation of Mortuary Remains.* BAR International Series 130, Oxford.
1989a Halaf mortuary practices, a survey. In O.M.C. Haex, H.H. Curvers, and P.M.M.G. Akkermans (eds.), *To the Euphrates and Beyond*: *Archaeological Studies in Honour of Maurits N.van Loon,* 75-88. A.A. Balkema, Rotterdam.
1989b The Neolithic of the Balikh Valley, northern Syria: a first assessment. *Paléorient* 15 (1): 122-134.
1989c *Excavations at Tell Sabi Abyad: Prehistoric Investigations in the Balikh Valley*, *Northern Syria,* BAR International Series 468, Oxford.
1991 New radiocarbon dates for the later Neolithic of northern Syria. *Paléorient* 17 (1): 121-125.
1993 *Villages in the Steppe: Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria.* International Monographs in Prehistory. University of Michigan Press, Ann Arbor.
1996 *Tell Sabi Abyad: The Late Neolithic Settlement, Report on the Excavations of the University of Amsterdam (1988) and the National Museum of Antiquities Leiden (1991-1993) in Syria, vol. 1-2.* Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Leiden.

Akkermans, P.M.M.G., H. Fokkens ve H.T. Waterbolk
1981 Stratigraphy, architecture and layout of Bouqras. In J. Cauvin and P. Sanlaville (eds.),*Préhistoire du Levant,* 485-501. Colloques Internationaux du C.N.R.S. No. 598. Éd. du CNRS, Paris.
Akkermans, P.M.M.G. ve M. Verhoeven
1995 An image of complexity: the burnt village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. *American Journal of Archaeology* 99: 5-32.
Akkermans, P.M.M.G. ve K. Duistermaat
1997 Of storage and nomads: the sealings from Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. *Paléorient* 22 (2): 17-32.
Akkermans, P.M.M.G. ve G. Schwartz
2003 *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies.* Cambridge University Press, Cambridge.
Akman, M., M. Arimura, N. Balkan-Atlı, M. Cruells, G. Duru, O. Maeda, Y. Miyake, M. Özbaşaran, R. Piquet ve M. Sana
2005 Akarçay Tepe 2005 yılı çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28: 1-22.
Albrecht, G.
1992 Late Pleistocene and Early Holocene finds from Öküzini: a contribution to the settlement history in the Bay of Antakya, Turkey. *Paléorient* 18 (2): 123-141.
1994 Die frühholozänen Horizonte der Öküzini-Sondage, 1989. In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent,* 207-208. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.
Aldunate, C.
1997 Mapuche: gente de la tierra. In J.V. Hidalgo (ed.), *Culturas de Chile "Etnografía" Sociedades Indígenas Contemporáneas y su Ideología*, 111-134. Editorial Andrés Bello, Santiago de Chile.
Algaze, G.
1990 *Town and Country in Southeastern Anatolia,* Volume 2*: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük.* Oriental Institute Publications, Chicago.
1993 *The Uruk World System*. University of Chicago Press, Chicago.
1999 Trends in the archaeological development of the upper Euphrates basin of southeastern Anatolia during the Late Chalcolithic and Early Bronze Ages. In G. del Olmo Lette and M. Montero Fenoll (eds.), *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates: The Tishrin Dam Area,* 535-572. Proceedings of the International Symposium held at Barcelona 1998, Barcelona.
2001 The prehistory of imperialism: the case of Uruk period Mesopotamia. In M.S. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors*, 27-84. School of American Research Advanced Seminar Series. Research Press, Santa Fe.
Algaze, G., A. Mısır ve T. Wilkinson
1991 The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project, 1989-90. *Anatolica* 17: 175-240.
1992 Şanlıurfa Museum/University of California excavations and survey at Titriş Höyük, 1991: a preliminary report. *Anatolica* 18: 33-60.
Algaze, G., R. Breuninger ve J. Knustad
1994 The Tigris-Euphrates archaeological reconnaissance project: final report of the Birecik and Carchemish Dam survey areas. *Anatolica* 20: 1-96.
Algaze, G., P. Goldberg, D. Honca, T. Matney, A. Mısır, A.M. Rosen, D. Schlee ve L. Somers.
1995 Titriş Höyük, a small EBA urban center in SE Anatolia: the 1994 season. *Anatolica* 21: 13-64.
Algaze, G., T. Matney, D. Schlee ve J. Kelly
1996 Late EBA urban structure at Titriş Höyük, southeastern Turkey: the 1995 season. *Anatolica* 22: 129-143.
Algaze, G., T. Matney ve S. Rosen
1999 Early Bronze Age urban structure at Titriş Höyük, southeastern Turkey: the 1998 season. *Anatolica* 25: 185-202.
Algaze, G., T. Matney, S. Rosen ve D. Erdal
2000 Excavations at Titriş Höyük, Şanlıurfa province: preliminary report for the 1998 season. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21: 145-156.
Algaze, G., G. Dinçkan, B. Hartanberg, T. Matney ve J. Pournelle
2001 Research at Titriş Höyük in southeastern Turkey: the 1999 season. *Anatolica* 27: 106-123.
Algaze, G. ve J. Pournelle
2003 Climatic change, environmental change, and social change at Titriş Höyük: can correlation and causation be untangled? In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Villages to Towns: Studies Presented to Ufuk Esin*, 103-128. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Alkım, H.
1979 Gedikli (Karahöyük) çanak-çömleğine toplu bir bakış. *Türk Tarih Kongresi* 8: 135-142.
Alkım, U.B.
1966 Excavations at Gedikli (Karahöyük), first preliminary report. *Belleten* 30: 27-57.
1968 *Anatolia I.* Geneva.
1969 The Amanus region in Turkey: new light on the historical geography and archaeology. *Archaeology* 22: 280-286.
Alkım, U.B., H. Alkım ve Ö. Bilgi
1988 *İkiztepe: Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974-1975).* TTKY, Ankara.
Alley, R. ve P. Clark.
1999 The deglaciation of the northern hemisphere: a global perspective. *Annual Review of Earth and Planetary Sciences* 27: 149-182.
Alpaslan-Roodenberg, S.
2002 Preliminary report on the human remains from the Early Bronze Age cemetery at Ilıpınar, Hacılartepe. *Anatolica* 28: 91-107.
Alpaslan-Roodenberg, S. ve G.J.R. Maat
1999 Human skeletons from the Menteşe Höyük near Yenişehir. *Anatolica* 25: 37-51.
Alram-Stern, E.
2005 The Early Neolithic settlement in central and southern Greece: the actual state of research. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium BC,* 183-194. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
Ambrose, S.
1998 Late Pleistocene human population bottlenecks, volcanic winter, and differentiation of modern humans. *Journal of Human Evolution* 34: 623-651.
Ammerman, A.J. ve L.L. Cavalli-Sforza
1984 *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton University Press, New Jersey.
van Andel, T.H. ve N. Runnels
1995 The earliest farmers in Europe. *Antiquity* 69: 481-500.
Anderson, P.C.
1994 Reflections on the significance of two PPN typological classes in light of experimentation and microwear analysis: flint "sickles" and obsidian "Çayönü tools." In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent,* 61-82. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.
Anderson, P.C. ve F. Formenti
1996 Exploring the use of abraded obsidian "Çayönü tools" using experimentation, optical and SEM microscope and EDA analysis. In Ş. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers (eds.), *Archaeometry 94,* 553-566. Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 May 1994. TÜBITAK, Ankara.
Anderson, S.
2007 The economics of dowry and brideprice. *Journal of Economic Perspectives* 21: 151-174.
Andreou, S., M. Fotiadis ve K. Kotsakis
1996 Review of Aegean prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. *American Journal of Archaeology* 100: 537-597.
Andrews, P., T. Molleson ve B. Boz
2005 The human burials at Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons, 261-278*. McDonald Institute of Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
Angel, J.L.
1968 Human skeletal remains at Karataş. *American Journal of Archaeology* 72: 260-264.
1971 Early Neolithic skeletons from Çatal Höyük: demography and pathology. *Anatolian Studies* 21: 77-98.
Angel, J.L. ve S.C. Bissel
1986 Health and stress in Early Bronze population. In J.V. Canby, E. Porada, B.S. Ridgeway, and T. Stech (eds.), *Ancient Anatolia: Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of J. Mellink,* 12-30. University of Wisconsin Press, Madison.
Anlağan, Ç. ve Ö. Bilgi.
1989 *Weapons of the Protohistoric Age.* Sadberk Hanım Museum, İstanbul.

Anthony, D.

1997 Prehistoric migration as social process. In J. Chapman and H. Hamerow (eds.), Migrations *and Invasions in Archaeological Explanation,* 21-32. BAR International Series 664, Oxford.

Apostolika, N.K.

2005 Tracing symbols of life and symbols of death in Neolithic archaeological contexts. *Documenta Praehistorica* 32: 133-144.

Arbuckle, B.S.

2008 Revisiting Neolithic caprine exploitation at Suberde, Turkey. *Journal of Field Archaeology* 33: 219-236.

Arbuckle, B.S. ve V. Özkaya.

2006 Animal exploitation at Körtik Tepe: an Early Aceramic Neolithic site in southeastern Turkey. *Paléorient* 32: 113-136.

Arbuckle, B.S., A. Öztan ve S. Gülçur

2009 The evolution of sheep and goat husbandry in central Anatolia. *Anthropozoologica* 44 (1): 129-157.

Archi, A.

1990 Imâr au IIIeme millénaire d'après les archives d'Ebla. *MARI* 6: 21-38.

1991 Culture de l'olivier et production de l'huile à Ebla. In D. Charpin and F. Joannès (eds.), *Marchands, Diplomates et Empereurs: Etude sur la Civilisation Mesopotamienne offertes à Paul Garelli*, 211-222. Éditions Recherche sur les Civilisation Paris.

1993 Bronze alloys in Ebla. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M.Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains: Archeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* 615-625. Università degli Studi di Roma "La Sapienza," Rome.

1996 Polity interaction in the age of Ebla. In F. Ismail (ed.), *Proceedings of the International Symposium on Syria and the Ancient Near East, 3000-300 BC*, 13-18. University of Aleppo Publicaitions, Aleppo.

2002 Jewels for the ladies of Ebla. *Zeitschrift für Assyriologie* 92: 161-199.

Archi, A. ve M.G. Biga

2003 A victory over Mari and the fall of Ebla. *Journal of Cuneiform Studies* 55: 1-44.

Arensburg, B. ve I. Hershkovitz

1988 Nahal Hemar cave: Neolithic human remains. *Atiqot* 18: 50-58.

Arık, R.O.

1939 Le Höyük de Karaoğlan. *Belleten* 3: 42-60.

1948 Karaoğlan Höyüğü Bakır Çag mimarlığındaki özellikler. *Türk Tarih Kongresi* 3: 47-55.

Arimura, M., N. Balkan-Atlı, F. Barrel, W. Cruells, G. Duru ve A. Erim-Özdoğan

2000 A new Neolithic settlement in the Urfa Region: Akarçay Tepe, 1999. *Anatolia Antiqua* 8: 227-255.

Arnold, J.E., ed.

1996 *Emergent Complexity: The Evolution of Intermediate Societies.* Archaeological Series 9. University of Michigan Press, Ann Arbor.

Arsebük, G.

1983 Tülintepe: some aspects of a prehistoric village. In R.M. Boehmer and H. Hauptmann (eds.), *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für K. Bittel*, *51-58.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

van As, A. ve M-H.Wijnen

1995 The Neolithic and Chalcolithic pottery from phases X-V, a technological study. In J.J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia, 1987-91,* 77-107. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

2001 The pottery of Örnekköy, an ethnoarchaeological note on the pottery of Ilıpınar. In J.J. Roodenberg and L.C. Thissen (eds.), *The Ilıpınar Excavations II*, 169-176. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

van As, A., L. Jacobs ve M-H. Wijnen

2001 Technological study of the Chalcolithic pottery of Ilıpınar, phase VB. In J.J. Roodenberg and L.C. Thissen (eds.), *The Ilıpınar Excavations II*, 155-168. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

Asouti, E.

2005 Woodland vegetation and the exploitation of fuel and timber at Neolithic Çatalhöyük: report on the wood charcoal macro-remains. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons,* 213-258. McDonald Institute of Archaeoligcal Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

2006 Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere. *Journal of World Prehistory* 20: 87-126.

2009 The relationship between Early Holocene climate change and Neolithic settlement in central Anatolia, Turkey: current issues and prospects for future research. *Documenta Praehistorica* 36: 1-5.

Asouti, E. ve J. Hather
2001 Charcoal analysis and the reconstruction of ancient woodland vegetation in the Konya Basin, south-central Anatolia, Turkey: results from Neolithic site of Çatalhöyük East. *Vegetation History and Archaeobotany* 10: 23-32.
Asouti, E. ve A. Fairbairn
2002 Subsistence economy in central Anatolia during the Neolithic: the archaeobotanical evidence. In F Gérard and L Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the Ninth-Sixth Millennia Cal. BC,* 181-192. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
Aurenche, O.
1981 Essai de demographie archeologique: l'example des villages du Proche Orient Ancien. *Paleoriént* 7 (1): 93-105.
1988 L'architecture de lsnatolie du sud-est au Néolithique Acéramique. *Anatolica* 15: 1-24.
1993 L'origine de la brique dans le Proche Orient Ancien. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (eds.), *Between The Rivers and Over The Mountains*: *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 71-85. Università degli Studi di Roma "La Sapienza," Rome.
1998 Villages d'été, villages d'hiver: un modèle peu connu d'occupation de l'espace dans le vallée de l'Euphrate (20eme siecle après J.-C.). In M. Fortin and O. Aurenche (eds.), *Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th-2nd millennium B.C.)*, 35-42. Travaux de la Maison de l'Orient, Presses Universitaires, Lyon.
Aurenche, O., J. Cauvin, M.-C. Cauvin, L. Copeland, F. Hours ve P. Sanlaville
1981 Chronologie et organisation de l'espace dans le Proche Orient de 12000-5600 av.J.C. (14000 7600 BP). In J. Cauvin and P. Sanlaville (eds.), *Prehistoire de Levant,* 571-578. Travaux de la Maison de l'Orient, Presses universitaires, Lyon.
Aurenche, O., J. Evin ve F. Hours
1987 *Chronologies of the Near East: Relative Chronologies and Absolute Chronologies 16,000–4,000 B.P.* C.N.R.S. International Symposium, Lyon, 24-28 November 1986. BAR International Series 379, Oxford.
Aurenche, O. ve S. Calley
1988 L'architecture de l'Anatolie du sud-est au Neolithique aceramique. *Anatolica* 15: 1-24.
Aurenche, O. ve J. Cauvin
1989 *Néolithisations: Proche et Moyen Orient, Méditerranée orientale, Nord de l'Afrique, Europe méridionale, Chine, Amérique du Sud.* BAR International Series 516, Oxford.
Aurenche, O., M. Bazin ve S. Sadler
1997 *Villages Engloutis: Enquête Ethnoarchéologique à Cafer Höyük (vallée de l'Euphrate).* Travaux de la Maison de l'Orient, Presses Universitaires, Lyon, Paris.
Aurenche, O. ve S.K. Kozlowski
1999 *La Naissance du Néolithique au Proche Orient ou le Paradis Perdu.* Éditions Errance, Paris.
2000 Continuité, convergences, influences et innovations dans la préhistoire récente du Mesopotamie. In J. Guilaine (ed.), *Premier Paysans du Monde: Naissance des Agricultures,* 83-95. Éditions Errance, Paris.
Ay-Efe, D.S.M.
2001 The small finds of Orman Fidanlığı. In T. Efe (ed.), *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı, a Chalcolithic site in Inland Western Anatolia*, 127-158. İstanbul.
Aydıngül, S.
2009 Early Neolithic discoveries at Istanbul. *Antiquity* 83 (320) (Antiquity Project Gallery).
van Baal, J.
1971 *Symbols for Communication: An Introduction to the Anthropological Study of Religion.* Van Gorcum & Comp., N.V. Assen.
Bachhuber, C.
2009 The treasure deposits of Troy: rethinking crisis and agency on the Early Bronze Age citadel. *Anatolian Studies* 59: 1-18.
Bacigalupo, A.M.
2007 *Shamans of the Foye Tree: Gender, Power, and Healing among Chilean Mapuche*. University of Texas Press, Austin.
Bahar, H.
1989 Elazığ-Bingöl ve Tunceli illerinde prehistorik araştırmalar, 1987. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 6: 501-527.

1996 Ilgın çevresi höyükleri, 1994. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13: 153-183.

1997 Doğanhisar, Ilgın, Kadınhanı ve Sarayönü yüzey araştırmaları, 1995. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14: 359-374.

Bailey D.W.

1999 The built environment: pit-huts and houses in the Neolithic. *Documenta Praehistorica* 26: 153-162.

2000 *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*. Kindle Edition, London.

Baird, D.

2002 Early Holocene settlement in central Anatolia: problems and prospects as seen from the Konya Plain. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the Ninth-Sixth Millennia Cal. BC*, 139-159. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

2003 Pınarbaşı. *Anatolian Archaeology* 9: 2-4.

2004 Pınarbaşı. *Anatolian Archaeology* 10: 2-3.

2005 Pınarbaşı. *Anatolian Archaeology* 11: 12-13.

2006 The Boncuklu project: the origins of sedentism, cultivation and herding in central Anatolia. *Anatolian Archaeology* 12: 13-16.

2007 Pınarbaşı, orta Anadolu'da Epi-Paleolitik konak yerinden yerleşik köy yaşamına. In M. Özdoğan and N. Başgelen *(eds.), Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Balaresque, P., G.R. Bowden, S.M. Adams, H.-Y. Leung, T.E. King, Z.H. Rosser, J. Goodwin, J.-P. Moisan, C. Richard, A. Millward, A.G. Demaine, G. Barbujani, C. Previdere, I.J. Wilson, C. Tyler-Smith ve M.A. Jobling

2010 A predominantly Neolithic origin for European paternal lineages. *Plos Biology* 8 (1) 1-9. www.plosbiology.org.

Balfanz, K.

1995 Eine spätbronzezeitlich Elfenbeinspindel aus Troia VIIa. *Studia Troica* 5: 107-116.

Balkan-Atlı, N.

1994a The typological characteristics of the Aşıklı Höyük chipped stone industry. In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*, 209-221. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.

1994b *La Néolithisation de L'Anatolie*. Institut Français d'Études Anatoliennes, Paris.

1995 A preliminary report of the chipped stone industry of Değirmentepe, an Ubaid settlement in eastern Anatolia. In *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel*, 127-148. Graphis, İstanbul.

2003a Use of obsidian at Değirmentepe: an Ubaid settlement in eastern Anatolia. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East,* 373-384. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2003b Obsidien "ticareti": yeni veriler, yeni modeler, yeni sorunlar: bir deneme. In M. Özbaşaran, O. Tanındı, and A. Boratav (eds.), *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük*, 9-18. Ege Yayınları, İstanbul.

Balkan-Atlı, N. ve M. Özdoğan

1994 Southeast Anatolian chipped stone industry sequence. In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent,* 205-206. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.

Balkan-Atlı, N., D. Binder ve M-C. Cauvin

1998 Exploitation de l'obsidienne de Cappadoce: première campagne de fouille à Kaletepe (Kömürcü). *Anatolia Antiqua* 5: 263-274.

Balkan-Atlı, N., D. Binder ve M.-C. Cauvin (with E. Bıçakçı, G. Der Aprahamian, C. Kuzucuoğlu)

1999 Obsidian sources, workshops and trade in central Anatolia. In M. Özdoğan and N. Başgelen *(eds.), Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 133-145. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Balkan-Atlı, N. ve D. Binder

2000 L'atelier néolithique de Kömürcü-Kaletepe: fouilles de 1999. *Anatolia Antiqua* 8: 199-214.

Balkan-Atlı, N., G. Duru, J. Ibãnez, O. Moeda, Y. Miyake, M. Molist ve M. Özbaşaran

2004 Akarçay Tepe: 2001 Season. In N. Tuna, J. Öztürk and J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2001,* 227-250. METU, Ankara.

Balkan-Atlı, N., L. Slimak ve F. Açıkgöz

2006 Kömürcü-Kaletepe, 2004. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27: 383-390.

Balossi, F.
2004 New data for the definition of the DFBW horizon and its internal developments: the earliest phases of the Amuq sequence revisited. *Anatolica* 30: 109-149.
Balossi, F., G.M. Di Nocera ve M. Frangipane
2007 The contribution of a small site to the study of settlement changes on the Turkish Middle Euphrates between the 3rd and 2nd millennium BC: preliminary stratigraphic data from Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa). In C. Kuzucuoglu and C.Marro (eds.), *Sociétés Humaines et Changement Climatique à la Fin du Troisième Millénaire: Une Crise a-t-elle eu lieu en Haute-Mésopotamie?*, 355-38. Actes du Colloque de Lyon, 5-8 déc. 2005, IFEA-İstanbul, Varia Anatolica 19. Institut Français d'Études, George Dumézil, De Boccard, Paris.
Balzer, M.M.
1997 *Shamanic Worlds: Rituals and Lore of Siberia and Central Asia*. North Castle Books, New York.
Bánffy, E.
2005 Mesolithic-Neolithic contacts as reflected in ritual finds. *Documenta Praehistorica* 32: 73-86.
Barber, E.J.W.
1991 *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*. Princeton University Press, Princeton.
Barigozzi, C.
1986 *The Origin and Domestication of Cultivated Plants*. Elsevier, Amsterdam.
Barker, G.
2006 *The Agricultural Revolution in Prehistory*. Cambridge University Press, Cambridge.
Barth, F.
1966 Models of social organization. *Occasional Papers of the Royal Anthropological Institute* 23.
Bar-Yosef, O.
2001 From sedentary foragers to village hierarchies: the emergence of social institutions. In W.G. Runciman (ed.), *The Origin of Human Social Institutions*, 1-38. Oxford University Press, Oxford.
Bar-Yosef, O. ve A. Belfer-Cohen
1989 The origins of sedentism and farming communities in the Levant. *Journal of World Prehistory* 4: 447-498.
Bar-Yosef, O., A. Gopher, E. Tchernov ve M. Kislev
1991 Netiv Hagdud: an Early Neolithic village site in the Jordan valley. *Journal of Field Archaeology* 18: 405-425.
Baştuğ, S.
2002 The household and family in Turkey: an historical perspective. In R. Liljestrom and E. Özdalga (eds.), *Autonomy and Dependence in the Family: Turkey and Sweden in Critical Perspective*, 99-116. Routledge, London.
Bauer, A.A.
2006 Between the steppe and the sown: prehistoric Sinop and interregional interaction along the Black Sea coast. In D.L. Peterson, L.M. Popova, and A.T. Smith (eds.), *Beyond the Steppe and the Sown*, 225-246. Brill, Leiden.
Baykal-Seeher, A.
1994 Yontma taş endüstrisi. In R. Duru (ed.), Kuruçay Höyük I: *Results of the Excavations 1978-1988, The Neolithic and Early Chalcolithic Periods*, 71-75. TTKY, Ankara.
Bazin, M.
1989 L'habitat rural dans la vallée de l'Euphrate à l'est de Malatya. *Journal Asiatique 227*: 19-46.
Bazin, M. ve S. Sadler
1989 Approche de l'habitat rural turc dans la vallée moyenne de l'Euphrate. In E. van Donzel (ed.), *Proceedings of the 2nd International Meeting on Modern Ottoman Studies and the Turkish Republic,* 47-62. Brill, Leiden.
Beale, T.W.
1978 Bevelled rim bowls and their implications for change and economic organization in the later fourth millennium BC. *Journal of Near Eastern Studies* 37: 289-313.
Beattie, J.
1964 *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology.* Routledge, London.
Becker, J.
2007 *Nevali Çori: Keramik und Kleinfunde der Halaf und Frühbronzezeit*. Archaeologica Euphratica 4, Mainz am Rhein.
Becks, R. ve T. Jacobs
1996 Çatal Hüyük: Zur Rekonstruktion von Prestige innerhalb räumlicher Strukturen. In J. Müller and R.

Bernbeck (eds.), *Prestige, Prestigegüter, Sozialstrukturen: Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum*, 57-80. Holos, Bonn.
Begemann, F., E. Pernicka ve S. Schmitt-Strecker
1994 Metal finds from Ilıpınar and the advent of arsenical copper. *Anatolica* 20: 203-219.
Behm-Blancke, M.R.
1981 Hassek Höyük. *Istanbuler Mitteillungen* 31: 5-93.
1984 Hassek Höyük. *Istanbuler Mitteilungen* 34: 31-149.
1989 Mosaikstifte am oberen Euphrat. *Istanbuler Mitteilungen* 39: 73-83.
1992 Hassek Höyük: *Eine Urukstation im Grenzland zu Anatolien. Nürnberger Blätter zur Archäologie* 8: 82-94.
Beile-Bohn, M., Ch. Gerber, M. Morsch ve K. Schmidt
1998 Neolithische Forschungen in Obermesopotamien: Gürcütepe und Göbekli Tepe. *Istanbuler Mitteilungen* 48: 5-78.
Bell, C.
1997 *Ritual: Perspectives and Dimensions.* Oxford University Press, New York.
Belli, O.
2003 Van bölgesindeki yeni boyalı mağara resimleri. In M. Özbaşaran, O. Tanındı and A. Boratav (eds.), *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük*, 29-42. Ege Yayınları, İstanbul.
Bello-Gurlet, L.
1998 Caractérisation par analyse élémentaire (PIXE et ICP-MS/-AES) d'un verrenaturel: l'obsidienne: application à l'étude de provenance d'objets archéologiques. http://tel.archivesouvertes.fr/docs/00/31/52/87/PDF/These_Bellot-Gurlet_L.pdf.
Bender, B.
1978 Gatherer-hunter to farmer: a social perspective. *World Archaeology* 10: 204-222.
1989 The roots of inequality. In D. Miller (ed.), *Domination and Resistance*, 83-95. Unwin Hyman, London.
Bernabo-Brea, L.
1964 *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos,* Vol. I. L'erma di Bretschneider, Rome.
1976 *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, Vol. II. L'erma di Bretschneider, Rome
Bernbeck, R. ve S. Pollock
2001 The summer 2000 season at Fıstıklı Höyük. *Neo-Lithics* 2001 (1): 1-3.
2003 The biography of an Early Halaf village: Fıstıklı Höyük, 1999-2000. *Istanbuler Mitteilungen* 53: 9-77.
Bernbeck, R., S. Pollock and E. Bucak
2002 Excavations at Fıstıklı Höyük, 2000. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23: 143-150.
Bernbeck, R., S. Costello ve N. Ünal
2004 Excavations at Yenice Yanı, 2002. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 25: 117-126.
Berreman, G.D.
1981 Social inequality: cross cultural analysis. In G.R. Berreman (ed.), *Social Inequality: Comparative and Developmental Approaches*, 3-40. Academic Press, New York.
Bertram, J.-K. and N. Karul
2005 From Anatolia to Europe: the ceramic sequence of Hoca Çeşme in Turkish Thrace. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 117-129. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
Bianquis, T.
1996 The family in Arab Islam. In A. Burguière, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, and F. Zonabend (eds.), *A History of the Family, Volume 1: Distant Worlds, Ancient Worlds*, 601-647. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
Bıçakçı, E.
1995 Çayönü house models and a reconstruction attempt for the cell-plan buildings. In *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel,* 101-125. Graphis, İstanbul.
2001 Tepecik-Çiftlik (Niğde) Höyüğü kazısı ısığında Orta Anadolu tarih öncesi kültürleri ile ilgili yeni bir değerlendirme. *TÜBA-AR* 4: 25-41.
2003 Observations on the early Pre-Pottery Neolithic architecture in the Near East: new building materials and construction techniques. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East,* 385-413. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Bıçakçı, E., C. Altıbilek ve E. Faydalı
2006 Tepecik-Çiftlik 2004 yılı çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27: 219-228.

Bıçakçı, E, Ç.A. Algül, S. Balcı ve M. Godon
2007 Tepecik-Çiftlik. In M. Özdoğan and N. Başgelen *(eds.), Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 237-253. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Bigelow, L.
1999 Zooarchaeological investigations of economic organization and ethnicity at Late Calcolithic Hacınebi: a preliminary report. *Paléorient* 25 (1): 83-89.

Bieg, C., S.W.E. Blum, R. Körpe, N. Sevinç ve R. Aslan
2009 Yeşiltepe, eine Siedlung der Frühbronzezeit am Oberlauf des Skamander. *Studia Troica* 18: 199-228.

Biehl, P.F. ve E. Rosenstock
2009 Von Çatalhöyük Ost nach Çatalhöyük West: Kulturelle Umbrüche an der Schwelle vom 7. zum 6. Jt. v. Chr. in Zentralanatolien. In R. Einicke, St. Lehmann, H. Löhr, A. Mehnert, G. Mehnert, and A. Slawisch (eds.), *Zurück zum Gegenstand: Festschrift für Andreas E. Furtwängler, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes* Bd. 16, 1 und 16, 2, 471-482. Langenweißbach.

Biehly, P.F.
1996 Symbolic communication systems: symbol and anthropomorphic figurines of the Neolithic and Chalcolithic from Southeast Europe. *Journal of European Archaeology* 4: 162.

Bienert, H.-D.
1991 Skull cult in the prehistoric Near East. *Journal of Prehistoric Religion* 5: 9-23.

Bigazzi, G., M. Odonne ve Z. Yeğingil
1995 A provenance study of obsidian artifacts from Ilıpınar. In J.J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia, 1987-91*, 143-150. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

Bigazzi, G., Z. Yeğingil, T. Ercan, M. Odonne ve M. Özdoğan
1996 The Pisa-Adana joint project on the provenance studies of prehistoric obsidian artifacts: first results of eastern Anatolia. In Ş. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers (eds.), *Archaeometry 94*, 521-528. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 May 1994. Ankara.

Bilgi, Ö.
1993 Some unstratified metal weapons from the east Anatolian museums. In H. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains: Archeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* 601-604. Universita di Roma "La Sapienza," Rome.
2000 İkiztepe kazıları. In O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999),* 111-117. Başak Matbaacılık, Ankara.
2001 *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri.* TASK, İstanbul.
2004 İkiztepe mezarlık kazıları ve ölü gömme gelenekleri. *Anadolu Araştırmaları* 17: 25-50.
2006a İkiztepe kazısı 2004 Dönemi Çalısmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27: 29-36.
2006b İkiztepe kazıları 2005. *Türk Eski Çağ Bilimler Enstitüsü, Haberler* 19: 20.

Binder, D.
2002 Stones making sense: what obsidian could tell about the origins of the central Anatolian Neolithic. In F. Gérard, and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th - 6th Millennia Cal. BC,* 79-90. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

Binford, L.R.
1971 Mortuary practices: their study and their potential. In J.A. Brown (ed.), *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, 6-29. Memoirs of the Society for American Archaeology No. 25, Washington.
1980 Willow smoke and dogs' tails: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation. *American Antiquity* 45: 4-20.
1983 Long term land use patterns: some implications for archaeology. In R.C.Dunnell and D.K. Grayson (eds.), *Lulu Linear Punctuated: Essays in Honor of George Irving Quimby*, 27-53. Anthropological Papers No. 72, Museum of Anthropology, Ann Arbor.
1990 Mobility, housing and environment: a comparative study. *Journal of Anthropological Research* 46 (2): 119-152.
1999 Settlement and territory. In G. Barker (ed.), *Companion Encyclopedia of Archaeology, Vol. 1*, 505-545. Routledge, London.

2001 *Constructing Frames of Reference: An Analytical Method for Archaeological Theory Building Using Ethnographic and Environmental Data Sets.* University of California Press, Berkeley.

Bintliff, J. ve W. van Zeist

1982 *Palaeoclimates, Palaeoenvironment and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory.* BAR International Series 133, Oxford.

Bischoff, D.

2002 Symbolic worlds of central and southeast Anatolia. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 237-252. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

2006 CANeW 14C databases and 14C charts: Upper Mesopotamia (SE. Turkey, N. Syria and N. Iraq 10,000-5600 cal BC). http://www.canew.org/.

2007 CANeW material culture stratigraphic tables: Upper Mesopotamia (SE Turkey, N Syria and N. Iraq 10,000-5600 cal BC). http://www.canew.org/. Updated March 2007.

Bittel, K.

1970 *Hattusha, the Capital of the Hittites.* Oxford University Press, New York.

Blegen, C.W., J.L. Caskey, M. Rawson ve J. Sperling

1950 *Troy I: General Introduction, the First and Second Settlements*, Princeton University Press, Princeton.

1951 *Troy II: General Introduction, the Third, Fourth and Fifth Settlements*, Princeton University Press. Princeton.

Blumler, M.A.

1996 Ecology, evolutionary theory and agricultural origins. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 25-50. UCL Press, London.

Blumler, M.A. ve R. Byrne

1991 The ecological genetics of domestication and the origins of agriculture. *Current Anthropology* 32: 23-54.

Bobokhyan, A.

2009 Trading implements in early Troy. *Anatolian Studies* 59: 19-50.

Boehm, C.

1999 *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behaviour.* Harvard University Press, Cambridge.

Boerma, J.A.K.

1989-90 Palaeoenvironment and palaeo land-evaluation based on actual environment conditions of Tell Bouqras, east Syria. *Anatolica* 16: 215-249.

Boessneck, J. ve A. von den Driesch

1975 Tierknochenfunde vom Korucutepe bei Elazıg in Ostanatolien. In M. van Loon (ed.), *Korucutepe, Vol. 1: Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia, 1968-1970*, 1-191. North Holland Publishing Company, Amsterdam.

Bonogofsky, B.

2005 A bioarchaeological study of plastered skulls from Anatolia: new discoveries and interpretations. *International Journal of Osteoarchaeology* 15: 124-135.

Boivin, N.

2000 Life rhythms and floor sequences: excavating time in rural Rajasthan and Neolithic Çatalhöyük. *World Archaeology* 31 (3): 367-388.

Bonogofsky, M.

2003 Neolithic plastered skulls and railroading epistemologies. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 331: 1-10.

Bonsall, C., R. Lennon, K. McSweeney, C. Stewart, D. Harkness, V. Boronean, R. Payton, L. Bartosiewicz ve J. Chapman

1997 Mesolithic and Early Neolithic in the Iron Gates: a palaeodietary perspective. *Journal of European Archaeology* 5 (1): 50-92.

Bordaz, J.

1969 The Suberde excavations, southwestern Turkey: an interim report. *Türk Arkeoloji Dergisi* 17 (2): 43-71.

1973 Current research in the Neolithic of south central Turkey: Suberde, Erbaba and their chronological implications. *American Journal of Archaeology* 77: 282-288.

1977 Beyşehir-Suğla Basin, 1976. *Anatolian Studies* 27: 32-33.

Bordaz, L.A.

1982 *The Metal Artifacts from the Bronze Excavations of Karatas-Semayük, Turkey, and their Significance in*

Anatolia, the Near East and the Aegean. University of Michigan Press, Ann Arbor.

Bordaz, J. ve L.A. Bordaz

1976 Erbaba excavations, 1974. *Türk Arkeoloji Dergisi* 23: 39-43.

1983 Erbaba, the 1977 and 1978 seasons in perspective. *Türk Arkeoloji Dergisi* 26 (1): 85-93.

Borić D.

1999 Places that created time in the Danube gorges and beyond, 9000-5500 BC. *Documenta Praehistorica* 26, 41-70.

Boserup, E.

1970 *Women's Role in Economic Development*. George Allen and Unwin, London.

Bostancı, E.

1959 Researches on the Mediterranean coast of Anatolia: a new Paleolithic site at Beldibi near Antalya, preliminary report. *Anatolia* 4: 129-178.

1962 A new Upper Paleolithic and Mesolithic facies at Belbaşi rock-shelter on the Mediterranean coast. *Belleten* 102: 233-292.

1965 The Mesolithic of Beldibi and Belbaşı and the relation with the other findings in Anatolia. Antropoloji 3: 55-91.

1967 Beldibi ve Mağaracıkta yapılan 1967 mevsimi kazıları ve yeni buluntular. *Türk Arkeoloji Dergisi* 16: 51-60.

1978 Insan evriminde büyük değişmeler: Anadolu'da taş çağı devirlerinde insan türlerinin kültürlerinin ve dillerinin evrimi üzerinde yeni keşifler. *Antropoloji* 8 (1973-1974): 147-190.

1984 Dülük taş devrinde insan evrimi ve Mesolitik Şarklıan kültürü üzerinde bir araştırma: Şarklıin Mağarası. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 5: 49-64.

Bottema, S.

1987 Chronology and climatic phases in the Near East from 16,000 to 10,000 BP. In O. Aurenche, J. Evin, and F. Hours (eds.), *Chronologie du Proche-Orient, 16.000-4.000 B.P., 295-310*. BAR International Series 379, Oxford.

1992 Prehistoric cereal gathering and farming in the Near East: the pollen evidence. *Review of Palaeobotany and Palynology* 73: 21-33.

Bottema, S. ve H. Woldring

1990 Anthropogenic indicators in the pollen record of the eastern Mediterranean. In S. Bottema, G. Entjes-Nieborg, and W. van Zeist (eds.), *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, 231-264. A.A. Balkema, Rotterdam.

1995 The prehistoric environment of Lake Iznik area: a palynological study. In J.J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia, 1987-91,* 8-16. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, Leiden.

Bottema, S., G. Entjes-Nieborg ve W. van Zeist

1990 *Man's Impact on the Mediterranean Environment*. A.A. Balkema, Rotterdam.

Botticini, M.

1999 A loveless economy? Intergenerational altruism and the marriage market in a Tuscan Town, 1415-1436. *Journal of Economic History* 59 (1): 104-121.

Box, G.E.P. ve G.C. Tiao

1992 *Bayesian Inference in Statistical Analysis.* John Wiley & Sons, New York.

Bökönyi, S.

1988 Late Chalcolithic and Early Bronze Age I animal remains from Arslantepe (Malatya), Turkey: a preliminary report. *Origini* 12: 581-597.

1989 Definition of animal domestication. In J. Clutton-Brock (ed.), *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*, 22-27. Unwin Hyman, London.

1993 Hunting in Arslantepe, Anatolia. In M. Frangipane, H. Hauptmann, L. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica. Alba Palmieri dedicata*, 341-360. Università degli Studi di Roma "La Sapienza," Rome.

Bradač, M.M.

2005 The transfer of symbols and meanings: the case of the "horns of consecration." *Documenta Praehistorica* 32: 187-196.

Bradley, R.

2002 *The Past Prehistoric Societies*. Routledge, London.

Braidwood, R. ve L. Braidwood

1960 *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages Phases A-J.* Oriental Institute Publications, Chicago.

Braidwood, L.S., R.J.B. Braidwood, C. Howe, A. Reed ve P.J. Watson

1983 *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks.* Oriental Institute Publications, Chicago.

Branigan, K.

1974 *Aegean Metalwork in the Early and Middle Bronze Ages.* Clarendon Press, Oxford.

Branting, S.A.

1996 The Alişar regional survey, 1993-1994: a preliminary report. *Anatolica* 22: 145-158.

Bréniquet, C.

1995 La stratigraphie des niveaux préhistoriques de Mersin et l'evolution culturelle en Cilice. *Anatolia Antiqua* 3: 1-31.

1996 *La disparition de la culture de Halaf.* Centre de Recherche d'Archéologie Orientale, Université de Paris, Paris.

Breunig, P.

1987 *14C-Chronologie des vorderasiatischen, südost- und mitteleuropäischen Neolithikums*. Böhlau-Verlag, Cologne, Vienna.

Brice, W.C.

1978 *The Environmental History of the Near and Middle East since the Ice Age.* Academic Press, New York.

Brochier, J.E.

1994 Çayönü Tepesi, domestication, rythmes et environnement au PPNB. *Paléorient* 19 (2): 39-49.

Bronk-Ramsey, C.

1995 Radiocarbon calibration and analysis of stratigraphy: the OxCal program. *Radiocarbon* 37 (2): 425-430.

2001 Development of the radiocarbon program OxCal. *Radiocarbon* 43 (2A): 355-363.

2005 *OxCal progam v3.10.* http://www.rlaha.ox.ac.uk/O/oxcal.php

Broodbank, C.

2000 *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge University Press, Cambridge.

Brown, G.H.

1967 Prehistoric pottery from the Antitaurus. *Anatolian Studies* 17: 123-164.

Brunton, R.

1989 The cultural instability of egalitarian societies. *Man* 24: 673-681.

Brückner, H.

2003 Delta evolution and culture: aspects of geoarchaeological research in Miletos and Priene. In G.A. Wagner, E. Pernicka, and H.-P. Uerpmann (eds.), *Troia and the Troad*, 121-142. University of Marburg, Marburg.

Bryce, T.

2002 *Life and Society in the Hittite World.* Oxford University Press, Oxford.

2005 *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press, Oxford

Buck, C.E., W.G. Cavanagh ve C.D. Litton

1996 *The Bayesian Approach to Interpreting Archaeological Data.* John Wiley & Sons, Chichester.

Budja, M.

1999 The transition to farming in Mediterranean Europe: an indigenous response. *Documenta Praehistorica* 26: 119-141.

2003 Seals, contracts and tokens in the Balkans Early Neolithic: where in the puzzle. *Documenta Praehistorica* 30: 115-130.

2005 The process of Neolithisation in southeastern Europe: from ceramic female figurines and cereal grains to entopics and human nuclear DNA polymorphic markers. *Documenta Praehistorica* 32: 53-72.

Buitenhuis, H.

1990 Archaeozoological aspects of Late Holocene economy and environment in the Near East. In S. Bottema, G. Entjes-Nieborg, and W. van Zeist (eds.), *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, 195-205. A.A. Balkema, Rotterdam.

1994 Note on archaeozoological research around the Sea of Marmara. *Anatolica* 20: 141-144.

1995 The faunal remains. In J.J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in Northwest Anatolia, 1987-91*, 151-156. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

1996 Archaezoology of the Holocene in Anatolia: a review. In Ş. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers (eds). *Archaeometry 94,* 411-421. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 May 1994, Ankara.

1997 Aşıklı Höyük: a "protodomestication" site. *Anthropozoologica* 25-26: 655-662.

2002 Two annotated charts of the state of archaeozoological research in central and western Anatolia, 10,000-5000 cal BC. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal*

Developments and External Relations during the Ninth-Sixth Millennia Cal. BC, 217-218. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

Bulur, E., A. Wieser, A.M. Özer ve H. Göksu

1996 Electron spin resonance and thermoluminesence studies of tooth enamels and obsidian from Aşıklı Höyük, Turkey. In Ş. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers (eds.), *Archaeometry 94,* 643-654. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 May 1994. Ankara.

Bunnens, G.

2007 Site hierarchy in the Tishrin Dam area and the third millennium geopolitics in Northern Syria. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 43-54. Oxbow Books, Oxford.

Bunzel, R.L.

1932 Introduction to Zuni Ceremonialism, Zuni Origin Myths, Zuni Ritual Poetry. In *Forty-Seventh Annual Report of the Bureau of American Ethnology*, 467-835. Government Printing Office, Washington. Reprinted: *Zuni Ceremonialism: Three Studies.* Introduction by Nancy Pareto. University of New Mexico Press, 1992.

Burmeister, S.

2000 Archaeology and migration: approaches to an archaeological proof of migration. *Current Anthropology* 41 (4): 539-567.

Burney, C.

1980 Aspects of excavations in Altınova, Elazığ. *Anatolian Studies* 30: 157-167.

Butterlin, P.

2000 La vallée de l'Euphrate et l'expansion Urukéene: problémes stratigraphiques et chronologiques au sud du Taurus. In K. Marro and H. Hauptrnann (eds.), *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires*, 23-51. Anatolica 11. Institut Français d'Études Anatoliennes, George Dumézil, De Boccard, Paris.

Byrd, B.F.

1994 Public and private, domestic and corporate: the emergence of the southwest Asian village. *American Antiquity* 59: 639-666.

2000 Households in transition: Neolithic social organization within southwest Asia. In I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, 63-68. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York.

Caille, B. ve I. Sauvages

1999 *La Mort n'en Saura Rien: Reliques d'Europe et d'Océanie.* Exposition au Musée des Arts d'Afrique et d'Océanie, Paris.

Campbell, S.

1997 Excavation at Domuztepe, 1997. *Neo-Lithics* 1997 (3): 9-10.

2003 Domuztepe, 2003. *Anatolian Archaeology* 9: 4-6.

2004 Domuztepe, 2004. *Anatolian Archaeology* 10: 4-6.

2005 Domuztepe, 2005. *Anatolian Archaeology* 11: 13-15.

2006 Domuztepe, 2006. *Anatolian Archaeology* 12: 17-18.

2008 Domuztepe, 2008. *Anatolian Archaeology* 14: 13-14.

Campbell, S. ve E. Healey

1996 Domuztepe: a late pottery Neolithic site in southeastern Turkey. *Neo-Lithics* 1996 (2): 3-4.

Campbell, S., E. Carter, E. Healey, S. Anderson, A. Kennedy ve S.Whitcher

1999 Emerging complexity on the Kahramanmarash plain: Domuztepe project, 1995-97. *American Journal of Archaeology* 103: 395-418.

Caneva, I.

1993 Salvage excavation at Yayvantepe/Til Huzur. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 14: 107-116.

1998 Chipped stones at Aceramic Çayönü: technology, activities, traditions and innovations. In G. Arsebük, M.J. Mellink, and W Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel*, 199-206. Ege Yayınları, İstanbul.

1999 Early farmers on the Cilician coast: Yumuktepe in the seventh millennium BC. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds). *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 105-114. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2002 Ethnicity as a form of social relationship between Neolithic Cilicica and central Anatolia. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the Ninth-Sixth Millennia Cal. BC,* 119-128. Proceedings of the International CANeW

Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
2003 Of roads, terraces and watergates at Mersin XVI. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 429-435. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Caneva, I. ve A.P. Palmieri
1983 Metalwork at Arslantepe in the Late Chalcolithic and Early Bronze I: the evidence from metal analysis. *Origini* 12 (2): 637-654.

Caneva I., A.M. Conti, C. Lemorini ve D. Zampetti
1994 Lithic production at Çayönü: a preliminary overview of the Aceramic sequence. In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*, 253-266. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.

Caneva, I., C. Lemorini ve D. Zampetti
1998 Chipped stones at Aceramic Çayönü: technology, activities, traditions, innovations. In G. Arsebük, M.J. Mellink, and W. Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel*, 199-206. Ege Yayınları, İstanbul.

Caneva I., C. Lemorini, D.Zampetti ve P. Biagi
2001 *Beyond Tools: Redefining the PPN Lithic Assemblages of the Levant.* Ex Oriente, Berlin.

Caneva, I. ve V. Sevin
2004 *Mersin-Yumuktepe: A Reappraisal.* Departimento di Beni Culturali Universita degli Studi, Lecce.

Caneva, I. ve G. Köroğlu
2010 *Yumuktepe: Dokuzbin Yıllık Yolculuk*. Ege Yayınları, İstanbul.

Carr, C.
1984 The nature of organization of intrasite archaeological records and spatial analytical approaches to their investigations. *Advances in Archaeological Method and Theory* 7: 103-222.

Carter, C.W.
1962 *Hittite Cult Inventories*. Chicago.

Carter, E.
1995 Report on the Kahramanmaraş archaeological survey project from 24/9/93 to 11/11/93. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 12: 331-341.
1996 The Kahramanmaraş archaeological survey project: a preliminary report on the 1994 season. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13: 289-305.

Carter, E. ve A.Parker
1995 Pots, people and the archaeology of death in northern Syria and southern Anatolia in the later half of the third millennium BC. In S. Campbell and A. Green (eds.), *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, 96-116. Oxbow Books, Oxford.

Carter, E. ve S. Campbell
2006 Report on the 2004 excavation season at Domuztepe. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27: 313-324.

Carter, E., S.Campbell ve S. Gould
2003 Elusive complexity: new data from late Halaf Domuztepe in south central Turkey. *Paléorient* 29 (2): 117-133.

Carter, T. ve V. Kilikoglou
2007 From reactor to royalty? Aegean and Anatolian obsidians from Quartier Mu, Malia (Crete). *Journal of Mediterranean Archaeology* 20 (1): 115-143.

Carter, T., S. Dubernet, R. King, F-X Le Bourdonnec, M. Milić, G. Poupeau ve M.S. Shackleyl
2008 Eastern Anatolian obsidians at Çatalhöyük and the reconfiguration of regional interaction in the Early Ceramic Neolithic. *Antiquity* 82 (318): 900-909.

Carruthers, D.
2005 Hunting and herding in central Anatolian prehistory: the 9th and 7th millennium site at Pınarbaşı. In H. Buitenhuis, A.M. Choyke, L. Martin, L. Bartosiewicz, and M. Mashkour (eds.), *Archaeozoology of the Near East* VI: *Proceeding of the Sixth International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas*, 85-95. London, 30 August-1 September 2002. ARC-Publicaties 123, Groningen.

Cashdan, E.A.
1980 Egalitarianism among hunter and gatherers. *American Anthropologist* 82: 116-120.

Cauvin, J.
1980 Le moyen Euphrate au VIIIe millénaire d'après Mureybet et Cheikh Hasan. In J. Margueron (ed.), *Le Moyen Euphrate Zone de Contact et Echange*, 21-34. Université des Sciences Humaines. E.J. Brill, Leiden.

1987 Chronologies relatives et chronologies absolues au Proche-Orient de 10.000 à 8.000 B.P. In O. Aurenche, J. Evin, and F. Hours (eds.), *Chronologie du Proche-Orient, 16.000-4.000 B.P.,* 395-398. C.N.R.S. International Symposium, Lyon, 24-28 November 1986. BAR International Series 379, Oxford.
1988 La néolithisation de la Turquie du Sud-Est dans son contexte Proche-Oriental. *Anatolica* 15: 69-80.
1989 La stratigraphie de Cafer Höyük-Est (Turquie) et les origins du PPNB du Taurus. *Paléorient* 15 (1): 75-86.
2000a *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture.* Cambridge University Press, Cambridge.
2000b The symbolic foundations of the Neolithic revolution in the Near East. In I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, 235-251. Kluwer Academic, Plenum Publishers, New York.

Cauvin, J., O. Aurenche, M.-C. Cauvin ve N. Balkan-Atlı
1999 The pre-pottery site of Cafer Höyük. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 87-103. Ege Yayınları, İstanbul.

Cauvin, J., I. Hodder, G.Rollefson, O. Bar-Yosef ve T. Watkins
2001 Review feature: "The Birth of Gods and the Origins of Agriculture." *Cambridge Archaeological Journal* 11 (1): 105-121.

Cauvin, M.-C.
1987 Chronologies relatives et chronologie absolue dans L'Epipaleolithique du Levant Nord. In O. Aurenche, J. Evin, and F. Hours (eds.), *Chronologie du Proche-Orient, 16.000-4.000 B.P.*, 247-266. C.N.R.S. International Symposium, Lyon, 24-28 November 1986. BAR International Series 379, Oxford.
1996 L'obsidenne dans le Proche-Orient préhistorique: état des recherches en 1996. *Anatolica* 22: 1-31.

Cauvin, M.-C. ve N. Balkan-Atlı
1996 Rapport sur recherches sur l'obsidienne en Cappadoce, 1993-1995. *Anatolia Antiqua* 4: 249-271.

Cauvin, M.-C. ve C. Chataigne
1998 Distribution de l'obsidienne dans les sites archéologiques du Proche et Moyen Orient. In M.-C. Cauvin, A, Gourgaud, B. Gratuze, N. Arnaud, G. Poupeau, J.-L. Poidevin, and C. Chataigner (eds.), *L'Obsidienne au Proche et Moyen Orient: Du Volcan à l'Outil*, 325-350. BAR International Series 738, Archaeopress, Oxford.

Cauvin J., O. Aurenche, M.-C. Cauvin ve N. Balkan-Atlı
1999 The pre-pottery site of Cafer Höyük. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 87-103. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Cavalli-Sforza, L.L.
1996 The spread of agriculture and nomadic pastoralism: insights from genetics, linguistics and archaeology. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 51-69. UCL Press, London.
2002 Demic diffusion as the basic process of human expansions. In P. Bellwood and C. Renfrew (eds.), *Examining the Farming/Language Dispersal Hypothesis,* 79-88. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

Cavalli-Sforza, L.L., P. Menozzi ve A. Piazza
1994 *The History and Geography of Human Genes.* Princeton University Press, Princeton.

Cavalli-Sforza, L.L. ve E. Minch
1997 Paleolithic and Neolithic lineages in the European mitochondrial gene pool. *American Journal of Human Genetics* 61: 247-251.

Cessford, C.
1999 The excavation of the North Area 1998. In "*Micromorphology*" *Archive Reports 1998. http://catal.arch.cam.ac.uk/catal/catal.html.*
2001 A new dating sequence for Çatalhöyük. *Antiquity* 75: 717-725.
2002 Bayesian statistics and the dating of Çatalhöyük East. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 27-31. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
2005 Estimating the Neolithic population of Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons*, 323-326. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2007 Neolithic excavations in the North Area, East Mound, Çatalhöyük 1995-98. In I. Hodder (ed.), *Excavating Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons*, 345-549. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Cessford, C., M.W. Newton, P.I. Kuniholm, S.W. Manning, M. Özbakan, A. Melek-Özer, K. Göze-Akolu, T. Higham ve P. Blumach

2005 Absolute dating at Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Changing Materialities at Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons*, 65-99. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Chapman J.

1993 Social power in the Iron Gates Mesolithic. In J. Chapman and P. Dolukhanov (eds.), *Cultural Transformations and Interactions in Eastern Europe,* 71-121. Worldwide Archaeology Series, Avebury.

1994 The origins of farming in southeast Europe. *Préhistoire Européenne* 6: 133-156.

1997 The impact of modern invasions and migrations on archaeological explanation. In J. Chapman and H. Hamerow (eds.), *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, 11-20. BAR International Series 664, Archaeopress, Oxford.

Chapman, J. ve H. Hamerow

1997 On the move again: migrations and invasions in archaeological explanations. In J. Chapman, J. and H. Hamerow (eds.), *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, 1-10. BAR International Series, 664. Archaeopress, Oxford.

Chapman, J. ve B. Gaydarska

2007 *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*. Oxbow Books, Oxford.

Charlton, T.H. ve D.L. Nichols

1997 The city-state concept. In D.L. Nichols and T.H. Charlton (eds.), *The Archaeology of City-States: Cross-Cultural Approaches*, 1-13. Smithsonian Institution Press, Washington.

Chataignier, C.

1995 *La Transcaucasie au Neolithique et au Chalcolithique*. BAR International Series 624, Oxford.

Chernoff, M.C. ve T.M. Harnischfeger

1996 Preliminary report on botanical remains from Çadır Höyük, 1994 season. *Anatolica* 22: 159-179.

Cherry, J., C. Scarre ve S. Shennan

2004 *Explaining Social Change: Studies in Honor of C. Renfrew*. Cambridge University Press, Cambridge.

Chiaroni, J., R.J. King ve P.A. Underhill

2008 Correlation of annual precipitation with human Y-chromosome diversity and the emergence of Neolithic agricultural and pastoral economies in the Fertile Crescent. *Antiquity* 82: 281-289.

Clarke, D.L.

1968 *Analytical Archaeology*. Methuen, London.

1977 *Spatial Archaeology*. Academic Press, New York.

Clare, L., E.J. Rohling, B. Weninger ve J. Hilpert

2008 Warfare in Late Neolithic/Early Chalcolithic Pisidia, southwestern Turkey: climate-induced social unrest in the late 7th millennium cal BC. *Documenta Praehistorica* 35: 65-92.

Clark, G.A.

1991 *Perspective on the Past: Theoretical Biases in Mediterranean Hunter-Gatherer Research*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.

Clason, A.T.

1989-1990 The Bouqras bird frieze. *Anatolica* 16: 209-211.

1999 The leopard (?) of Bouqras, southeast Syria. In C. Becker, H. Manhart, J. Peters, J. Schibler (eds.), *Historia Animalum Ex Ossibus: Festschrift für Angela von den Driesch zum 65. Geburstag*, 133-140. Internationale Archaologie 8, Leidorf.

Clottes, J. ve D. Lewis-Williams

1998 *The Shamans of Prehistory: Trance and Magic in the Painted Caves.* Harry N. Abrams Inc., New York.

Clutton-Brock, J.

1989 *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation.* Unwin Hyman, London.

1992 The process of domestication. *Mammal Review* 22 (2): 79-85.

Cohen, M.N.

1977 *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture.* Yale University Press, New Haven.

Coleman, J.S.

1990 *Foundations of Social Theory*. Harvard University Press, Cambridge.

Conolly, J.

1999 *The Catalhöyük Flint and Obsidian Industry*. BAR International Series 787, Oxford.

Contenson, H.

1993 Ramad dans le Néolithique du Levant. *Paléorient* 19 (1): 29-31.

Cooper, L.
2007 Early Bronze Age burial types and socio-cultural identity within the northern Euphrtaes valley. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC,* 55-70. Oxbow Books, Oxford.
Copeland, L.
1979 Observations on the prehistory of the Balikh valley, Syria, during the 7th to the 4th millennia B.C. *Paléorient* 5: 251-275.
Cortijo, E., L. Labeyrie, M. Elliot, E. Balbon ve T. Tisrenat
2000 Rapid climatic variability of the North Atlantic Ocean and global climate: a focus of the IMAGE program. *Quartenary Science Reviews* 19 (1-5): 227-242.
Cosmopoulos, M.
2000 Review of L.G. Mendoni, "Poliochni on Smoke-Shrouded Lemnos: An Early Bronze Age Center in the North Aegean." *American Journal of Archaeology* 104 (2): 387-388
Craddock, P.T.
1995 *Early Metal Mining and Production*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
Creekmore, A.
2007 The upper Tigris archaeological research project (UTARP): a summary and synthesis of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age remains from the first three seasons at Kenan Tepe. *Anatolica* 33: 75-128.
Cribb, R.L.
1991 *Nomads in Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
Culley, E.V.
2008 Supernatural metaphors and belief in the past, defining an archaeology of religion. In D.S. Whitley and K. Hays-Gilpin (eds.), *Belief in the Past: Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*, 67-83. Left Coast Press, Walnut Creek.
Çambel, H.
1986 Çayönü Tepesi: maden buluntuları ile ilgili sorunlar. *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri* 6: 123-130.
Çambel, H. ve Braidwood, R.
1980 *The Joint Istanbul-Chicago Universities Prehistoric Research in Southeastern Anatolia I, 1963-1972.* University of İstanbul, İstanbul.
Çelik, B.
2000b A new Early Neolithic settlement: Karahan Tepe. *Neo-Lithics* 2000 (2-3): 6-8.
2007 Şanlı Urfa Yeni Mahalle: Balıklıgöl Höyügü. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Çevik, Ö.
2007 The emergence of different social systems in Early Bronze Age Anatolia: urbanization versus centralization. *Anatolian Studies* 57: 131-140.
Çilingiroğlu, A., Z. Derin, E. Abay, H. Sağlamtimur ve I. Kayan
2004 *Ulucak Höyük: excavations conducted between 1995-2002*. Peeters, Herent.
Çilingiroğlu, Ç.
2005 The concept of "Neolithic package": considering its meaning and applicability. *Documenta Praehistorica* 32: 1-13.
2009 *Central-West Anatolia at the End of 7th and Beginning of 6th Millennium BCE in the Light of Pottery from Ulucak (Izmir)*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie der Fakultät für Kulturwissenschaften der Eberhard-Karls-Universität Tübingen.
Çukur, A. ve S. Kunç
1989 Analyses of Tepecik and Tülintepe metal artifacts. *Anatolian Studies* 39: 111-120.
Dahl, G. ve A. Hjort
1976 *Having Herds: Pastoral Herd Growth and Household Economy.* University of Stockholm, Stockholm.
Devlet, E.
2001 Rock art and the material culture of Siberian and Central Asian shamanism. In N.S. Price (ed.), *The Archaeology of Shamanism*, *43-55*. Routledge, New York.
Derin, Z.
2005 The Neolithic architecture of Ulucak Höyük. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th millennium BC*, 84-94. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004.

BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
2007 Yeşilova Höyüğü. In M. Özdoğan and N. Başgelen *(eds.), Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, *377-384*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Descola, P.
1996 *The Spears of Twilight: Life and Death in the Amazon Jungle.* The New Press, New York.

Deshayes, J.
1969 New evidence for the Indo-Europeans from Tureng Tepe, Iran. *Archaeology* 2: 10-17.

Diaz-Andreu, M., S. Lucy, S. Babic ve D. Edwards
2005 *The Archaeology of Identity and Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicty and Religion*. Routledge, New York.

Di Nocera, G.M.
2000 Radiocarbon datings from Arslantepe and Norşuntepe: the fourth and third millennium absolute chronology in the Upper Euphrates and Transcaucasian region. In C. Marron and H. Hauptmann (eds.), *From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the IVth-IIIrd millennium*, 73-93. Institut Français d'Etudes Anatoliennes, İstanbul.

Dirvana, S.
1944 Cerablus civarında Yunus'ta bulunan Tell Halaf keramikleri. *Belleten* 8: 403-420.

Donald, M. ve L. Hurcombe
2000 *Gender and Material Culture in Archaeological Perspective*. Palgrave McMillan, New York.

Dowling, J.
1971 *Religión, Chamanismo y Mitología Mapuches*. Editorial Universitaria, Santiago de Chile.

Dowson, T.A. ve M. Porr
2001 Special objects special creatures: shamanistic imagery and the Aurignacian art of south-west Germany. In N.S. Price (ed.), *The Archaeology of Shamanism*, 165-177. Routledge, New York.

Dönmez, S.
2006 The prehistory of the Istanbul region: a survey. *Ancient Near Eastern Studies* 43: 239-264.

von den Driesch, A.
1999 Archäozoologische Untersuchungen an Tierknochen aus dem dritten und ersten vorchristlichen Jahrtausend von Beşik-Yassıtepe, Westtürkei. *Studia Troica* 9: 439-476.

von den Driesch, A. ve J. Peters
1999 Vorläufiger Bericht über archäozoologische Untersuchungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe bei Urfa, Türkei. *Istanbuler Mitteilungen* 49: 23-39.

Duben, A.
1982 The significance of family and kinship in urban Turkey. In Ç. Kağıtçıbaşı (ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, 73-100. Bloomington, Indiana.

Duru, G.
2002 Some architectural indications for the origins of central Anatolian Neolithic. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the Ninth-Sixth Millennia Cal. BC*, 171-180. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

Duru, R.
1986 Tarih öncesi çağlarına ait dini bir tören. *Anadolu Araştırmaları* 10: 169-176.
1993 Burdur bölgesinden yeni bir idol tipi: kemik başlı idoller. In M.J. Mellink, E. Porada, and T. Özgüç (eds.), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors*, *Studies in Honor of Nimet Özgüç*, 155-157. TTKY, Ankara.
1994 *Kuruçay Höyük I: Results of the Excavations 1978-1988, The Neolithic and Early Chalcolithic Periods.* TTKY, Ankara.
1995a Höyücek kazıları, 1990. *Belleten* 58: 725-743.
1995b Höyücek kazıları, 1991/1992. *Belleten* 59: 447-476.
1996 *Kuruçay Höyük I: Results of the Excavations 1978-1988, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Settlements*. TTKY, Ankara.
1997a Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) kazıları: 1993 yılı çalışma raporu. *Belleten* 60: 783-800.
1997b Bademağacı Höyüğü kazıları: 1994 yılı çalışma raporu. *Belleten* 61: 149-159.
1998 Bademağacı Höyüğü kazıları: 1995 ve 1996 yılları çalışma raporu. *Belleten* 62: 709-730.
1999 The Neolithic of the Lake Distric. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 165-192. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2003a Bademağacı Kazıları: 2000 ve 2001 yılları çalışma raporu. *Belleten* 66: 449-594.

2003b *A Forgotten Capital City at Tilmen: The Story of a 5400 Year Old Settlement in the Islahiye Region, Southeast Anatolia.* Tursab, İstanbul.
2005 Bademağacı kazıları: 2002 ve 2003 yılları çalışma raporu. *Belleten* 68: 519-560.
2006 *Gedikli Karahöyük* I. TTKY, Ankara.
2008 *From 8000 to 2000 BC: Six Thousand Years of the Burdur-Anatalya Region.* Suna-İnan Kıraç Research Institute of Mediterraenan Civilizations, Antalya.

Duru, R. ve G. Umurtak
2008 Excavations at Bademağacı in 2007. *ANMED* 6: 14-19.
2009 Excavations at Bademağacı in 2008. *ANMED* 7: 15-21.
2010 Excavations at Bademağacı in 2009. *ANMED* 8: 19-25.

Düring, B.S.
2001 Social dimensions in the architecture of Neolithic Çatalhöyük. *Anatolian Studies* 51: 1-18.
2002 Cultural dynamics of the central Anatolian Neolithic: the Early Ceramic Neolithic-Late Ceramic Neolithic transition. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the Ninth-Sixth Millennia Cal. BC*, 219-236. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
2003 Burials in context: the 1960s inhumations of Çatalhöyük East. *Anatolian Studies* 53: 1-15.
2006 *Constructing Communities: Clustered Neighbourhood Settlements of the Central Anatolian Neolithic ca. 8500-5500 Cal. BC.* The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.
2007 Reconsidering the Çatalhöyük community: from households to settlement systems. *Journal of Mediterranean Archaeology* 20: 155-82.

Düring, B. ve C. Glatz
2010 The Cide archaeological project 2009: first results. *Anatolia Antiqua* 18: 203-213.

Easton, D.F.
2010 Shliemann's "Burnt City." *Studia Troica* 10: 73-84.

Eastwood, W.J., N. Roberts ve H.F. Lamb
1998 Palaeoecological and archaeological evidence for human occupance in south-west Turkey: the Beyşehir occupation phase. *Anatolian Studies* 48: 69-86.

Earle, T.
1997 *How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory*. Stanford University Press, Stanford.

Edens, C.
1995 Transcaucasia at the end of the Early Bronze Age. *BASOR* 299/300: 53-64.
1999 The chipped stone industry at Hacınebi: technological styles and social identity. *Paléorient* 25 (1): 23-33.

Edwards, P.C.
1989 Revising the broad spectrum revolution and its role in the origins of Southwest Asian food production. *Antiquity* 63: 225-246.

Efe, T.
1986 Patterned reserved-slip decoration in the Early Bronze Age of western Anatolia. *Anatolica* 13: 1-17.
1998 *Demircihüyük* III, 2. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
1989-90 Three early sites in the vicinity of Eskişehir: Asmainler, Kanlıtaş, and Kes Kaya. *Anatolica* 16: 31-60.
1991 1989 yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illlerinde yapılan yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 8: 163-177.
1993 Chalcolithic pottery from the mounds Aslanapa and Kınık. *Anatolica* 19: 19-31.
1994 Early Bronze Age III pottery from Bahçehisar: the significance of the pre-Hittite sequence in the Eskişehir plain, northwestern Anatolia. *American Journal of Archaeology* 98: 5-34.
1995 İç Batı Anadolu'da iki Neolitik yerleşme: Fındık Kayabaşı ve Akmakça. In A. Erkanal, H. Erkanal *et al.*, (eds.), *In Memoriam I: Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakın Doğu Kültürleri Üzerinde İncelemeler*, 105-114. Ankara.
1996 1994 yıllında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yapılan yüzey araştımaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13: 131-152.
1997 1995 yıllında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir illerinde yapılan yüzey araştımaları. *Araştırma SonuçlarıToplantısı* 14: 215-232.
2001 *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*. TASK Vakfı, İstanbul.
2002 The interaction between cultural/political entitites and metalworking in western Anatolia during the Chalcolithic and Early Bronze Ages. In Ü. Yalçın (ed.), *Anatolian Metal II.* Der Anschnitt 15. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.

2003 Küllüoba and the initial stages of urbanism in western Anatolia. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başelen (eds.), *Ufuk Esin'e Armağan: Köyden Kente Yakın Doğuda ilk Yerleşimler,* 265-282. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2005 The Neolithisation in inland northwestern Turkey. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 107-115. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
2007 The theories of the "great caravan route" between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III period in inland western Anatolia. *Anatolian Studies* 57: 47-64.

Efe, T., A. Ilaslı ve A. Topbaş
1995 Salvage excavations of the Afyon archaeological museum, part 1: Kaklık Mevkii, a site transitional to the Early Bronze Age. *Studia Troica* 5: 357-399.

Efe, T. ve D.Ş.M. Ay-Efe
2001 Küllüoba: iç kuzeybatı Anadolu'da bir İlk Tunç Çağı kenti, 1996-2000 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarının genel bir değerlendirilmesi. *TÜBA-AR* 4: 43-78.
2007 The Küllüoba excavations and cultural/political development of western Anatolia before the second millennium BC. In M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, and H. Peker (eds.), *VITA: Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol,* 251-267. Ege Yayınları, İstanbul.

Efe, T. ve E. Fidan
2006 Pre-Middle Bronze metal objects from inland western Anatolia: a typological and chronological evaluation. *Anatolia Antiqua* 14: 15-43.
2008 Complex two in the Early Bronze II upper town of Küllüoba near Eskişehir. *Anatolica* 34: 76-102.

Efstratiou, N.
1993 New prehistoric finds from western Thrace, Greece. *Anatolica* 19: 4-40.
2005 Tracing the story of the first farmers in Greece: a long and winding road. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 143-153. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Eimermann, E.
2004 Soundings at Early Bronze Age Hacılartepe in the Iznik region (NW Anatolia). *Anatolica* 30: 15-36.

Eliade, M.
1961 *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. Harcourt Brace & World, New York.
1964 *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. Arkana, London.
1968 *Myth and Reality*. Harper and Row, New York.
1969 *The Quest: History and Meaning in Religion*. University of Chicago Press, Chicago.
1973 The medicine men and their supernatural models. In M. Eliade (ed.), *Australian Religions: An Introduction*, 128-165. Cornell University Press, Ithaca.
1976 *Myths, Rites, Symbols*. Harper Colophon Books, New York.
2004 *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstacy*. Princeton University Press, Princeton.

Elkin, A.P.
1954 *The Australian Aboriginies: How to Understand Them.* Angus and Robertson, London.

Emre, K.
1979 The Early Bronze Age at Maşat Höyüğü. *Belleten* 169: 21-49.

Engin, A.
2007 The Carchemish region as a ceramic province in the Early Bronze Age: analysis of the ceramics from the Carchemish Dam focusing on the material of Gre Virike. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC,* 267-285. Oxbow Books, Oxford.

Erarslan, A.
2006 Local steps towards urbanism in eastern and southeastern Anatolia (3900-2600 BC). *Anatolica* 32: 55-70.
2009 Local settlement transitions in southeastern Anatolia during the late third and early second millennium BC. *Altorientalische Forschungen* 36 (2): 268-292.

Erdoğu, B.
1995 The matte white pottery from eastern Thrace: a new look at the relations between the Balkans and Anatolia. *Anatolian Studies* 45: 267-272.
1998-1999 The Late Chalcolithic pottery from the sites of Kavaklı and Yumurta Tepe in the province of Edirne, eastern Thrace. *Proceedings of the Prehistoric Society* 65: 457-464.

1999 Pattern and mobility in the prehistoric settlements of the Edirne region, eastern Thrace. *Documenta Praehistorica* 26: 143-151.
2005 Visualizing Neolithic landscape: archaeological theory in the Aegean islands. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 95-105. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları İstanbul.
2009 Ritual symbolism in the early chalcolithic period of central Anatolia. *Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science* 5: 129-151.

Erdoğu, B., O. Tanındı ve D. Uygun
2003 *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri C14 Veri Tabanı.* İstanbul.

Erim-Özdoğan, A.
2003 Kuzeybatı Marmara'da eski bir kıyı köyü: Menekşe Çatağı. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 217-232. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Erinç, M.
1978 Changes in the physical environment in Turkey since the end of the last Galcial. In W.C. Brice (ed.), *The Environmental History of the Near and Middle East since the Ice Age*, 87-110. Academic Press, New York.

Erkanal, H.
1996 Early Bronze Age urbanization in the coastal region of western Anatolia. In Y. Sey (ed.), *Habitat II: Housing and Settlement in Anatolia, A Historical Perspective*, 70-82. Economic and Social History Foundation of Turkey İstanbul.
2008a Die neuen Forschungen in Bakla Tepe bei İzmir. In H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu, and R. Tuncel (eds.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age*, 165-178. Proceedings of the International Symposium, Urla-İzmir, 13-19 October 1997. Ankara University Press, Ankara.
2008b Limantepe: a new light on the prehistoric Aegean Cultures. In H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu, and R. Tuncel (eds.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age*, 179-190. Proceedings of the International Symposium, Urla-İzmir, 13-19 October 1997. Ankara University Press, Ankara.

Erkanal, H. and S. Günel
1995 1993 Limantepe kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 16: 263-280.

Erkanal, H. ve T. Özkan
1997 1995 Baklatepe kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18: 261-279.
1999 Excavations at Baklatepe. In T. Özkan and H. Erkanal (eds.), *Tahtalı Dam Area Salvage Project*, 12-42, 108-138. T.C. Kültür Bakanlığı, İzmir.
2000 1998 Baklatepe kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21: 263-278.

Erol, O.
1978 The quaternary history of the lake basin of central and southern Anatolia. In W.C. Brice (ed.), *The Environmental History of the Near and Middle East since the Ice Age*, 111-139. Academic Press, New York.

Ertem, H.
1972 Han İbrahim Şah excavations, 1970. *In Keban Project: 1970 Activities,* 69-76. METU, Ankara.

Ertuğ, E.
2000 Linseed oil and oil mills in central Turkey: flax/linum and eruca, important oil plants of Anatolia. *Anatolian Studies* 50: 171-185.

Esin, U.
1982 Tepecik excavations. In *Keban Project: 1974-1975 Activities*, 95-126. METU, Ankara.
1986 Doğu Anadolu'ya ait bazı prehistorik cüruf ve filiz analizleri. *Jahrbuch Kleinasiatische Forschung* 10: 143-167.
1989 An early trading center in eastern Anatolia. In K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, and N. Özgüç (eds.), *Anatolia and the Ancient Near East: Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, 135-141. TTKY, Ankara.
1993a Copper beads of Aşıklı. In M. Mellink, E. Porada, and T. Özgüç (eds.), *Aspects of Art and Archaeology: Anatolia and its Neighbors*, *Studies in Honor of Nimet Özgüç*, 179-183. TTKY, Ankara.
1993b Gelveri: Ein Beispiel für die kulturellen Beziehungen zwischen Zentralanatolien und Südosteuropa während des Chalkolithikmus. *Anatolica* 19: 47-56.
1994a The functional evidence of seals and sealings of Değirmentepe. In E. Fiandra, G.G. Fissore, and M. Frangipane (eds.), *Archives Before Writing*, 59-81. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per i Beni Archivisti, Rome.

1994b Zum Ursprung der Kastenbauweise in Anatolia. *Istanbuler Mitteilungen* 43: 123-129.
1995 Early copper metallurgy at the Pre-Pottery site of Aşıklı. In *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel*, 61-77. Graphis, İstanbul.
1996 Aşıklı ten thousand years ago: a habitation model from central Anatolia. In E. Sey (ed.), *Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*, 31-42. TETTV, İstanbul.
1998 The Aceramic site of Aşıklı and its ecological conditions based on its floral and faunal remains. *TÜBA-AR* 1: 95-104.
1999 Copper objects from the Pre-Pottery Neolithic site of Aşıklı (Kızılkaya village, province of Aksaray, Turkey). In A. Hauptmann, A. Pernicka, Th. Rehren, and U. Yalçın (eds.), *The Beginning of Metallurgy,* 23-30. Der Anschitt 9. Bergbau-Museum, Bochum.
2000 The main problems in setting up a chronological framework (Caucasus, eastern Anatolia and northern Syria). In K. Marro and H. Hauptmann (eds.), *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIle Millenaires,* 5-9. Varia Anatolica 11. Institut Français d'Études Anatoliennes, George Dumézil, De Boccard, Paris.

Esin, U. ve S. Harmankaya
1999 Aşıklı. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 25-33. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Eslick, C.
1980 Middle Chalcolithic pottery from southwestern Anatolia. *American Journal of Archaeology* 84: 5-14.
1988 Hacılar to Karataş: social organization in south western Anatolia. *Mediterranean Archeology* 1: 10-40.

Evershed, R.P., S. Payne, A.G. Sherratt, *et al.*
2008 Earliest date for milk use in the Near East and southeastern Europe linked to cattle herding. *Nature* 455: 528-531.

Evren, A.
1999 Efes Çukuriçi höyüğü 1996 yılı kazısı. *Arkeoloji ve Sanat* 92: 22-31.

Fairbairn, A.
2002 An archaeology of archaeobotany: re-investigating the Mellaart seed archive from Çatalhöyük. *Anatolian Archaeology* 8: 16-17.

Fairbairn, A., J. Near ve D. Martinoli
2005 Macrobotanical investigation of the North, South and KOPAL area excavations at Çatalhöyük East. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons*, 137-201. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Falsone, G. ve P. Sconzo
2007 The "champagne-cup" period at Carchemish: a review of Early Bronze Age levels on the Acropolis Mound and the problem of the Inner Town. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 73-93. Oxbow Books, Oxford.

Farid, S.
2007 Neolithic excavations in the South Area, East Mound, Çatalhöyük, 1995-99. In I. Hodder (ed.), *Excavating Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons*, 137-201. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Faron, L.C.
1963 Death and fertility rites of the Mapuche (Araucanian) Indians of central Chile. *Ethnology* 2 (2): 135-156.

Felsch, R.C.S.
1988 *Samos,* Band II: *Das Kastro Tigani, die Spätneolithische und Chalkolithische Siedlung*. Rudolf Habelt, Bonn.

Ferembach, D.
1970 Etude anthropologique des ossements humains proto-neolithqiues de Zawi Chemi Shanidar. *Sumer* 26: 21-64.
1972 Les hommes du gisement Neolithique de Çatal Hüyük. *Türk Tarih Kongresi* 1: 13-21.
1982 Mesures et indices des squelettes humains Neolithiques de Çatal Hüyük (Turquie). Paris.

Ferioli, P. ve E. Fiandra
1994 Archival techniques and methods at Arslantepe. In P. Ferioli, E. Fiandra, G.G. Fissore, and M. Frangipane (eds.), *Archives before Writing*, 149-161. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per i Beni Archivisti, Rome.

Fisher, L.E.
2005 Mobility, search modes, and food-getting technology: from the Magdalenian to Early Mesolithic in

the Upper Danube Basin. In B. Fitzhugh and J. Habu (eds.), *Beyond Foraging and Collecting: Evolutionary Change in Hunter-Gatherer Settlement Systems*, 157-179. Kluwer Academic, Plenum Publishers, New York.

Fix, A.

1999 *Migration and Colonization in Human Microevolution*. Cambridge Studies in Biological and Evolutionary Anthropology. Cambridge University Press, Cambridge.

Foerster, R.

1995 *Introducción a la Religiosidad Mapuche* ("Colección Imagen de Chile"), 2nd ed. Editorial Universitaria, Santiago de Chile.

Foley, R.A.

2001 Evolutionary perspectives on the origins of human social institutions. In W.G. Runciman (ed.), *The Origin of Human Social Institutions*, 171-196. Oxford University Press, Oxford.

Follieri, M. ve B. Coccolini

1983 Palaeoethnobotanical study of the VIA and VIB periods of Arslantepe. In M. Frangipane and A. Palmieri (eds.), Perspectives on Proto-Urbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). Origini 12 (2): 599-617.

Forest, J.D.

1993 Çatal Höyük et son décor: pour le déchiffrement d'un code symbolique. *Anatolia Antiqua* 2: 1-42.

1994 Towards an interpretation of the Çatal Höyük reliefs and paintings. In *1993 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 118-136. Museum of Anatolian Civilisations, Ankara.

1996 Le PPNB de Çayönü et de Nevali Çori: pour une approche arché-ethnologique de la Néolithisation de Proche Orient. *Anatolia Antiqua* 4: 1-31.

Foster, C.P.

2007 Kenan Tepe: exploring a Late Chalcolithic village of the upper Tigris. *Annual Meeting of the Society for American Archaeology,* Austin, 26 April 2007.

Frangipane, M.

1985 Early developments of metallurgy in the Near East. In M. Liverani, A. Palmieri, and R. Peroni (eds.), *Studi di Palentologia in onore di S.M. Puglisi,* 215-228. Univesita di Roma "La Sapienza," Rome.

1993 The results of the 1991 campaign at Arslantepe-Malatya. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 14: 213-229.

1994 The record function of clay sealings in early administrative systems as seen from Arslantepe-Malatya. In P. Ferioli, E. Fiandra, G. Fissore, and M. Frangipane (eds.), *Archives before Writing*, 125-137. Ministero per i beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per i beni Archivisti, Rome.

1996 Arslantepe 1994: a fourth millennium temple/palace. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 17: 169-182.

1997 A fourth millennium temple/palace complex at Arslantepe-Malatya: north-south relations and the formation of early state societies in the northern regions of greater Mersopotamia. *Paléorient* 23 (1): 45-73.

2000 The Late Chalcolithic / EB I sequence at Arslantepe: chronological and cultural remarks from a frontier site. In C. Marro and H. Hauptmann (ed.), *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe et IIIemillenaires*, 439-471. Varia Anatolica 11, Institut Français d'Études Anatoliennes, George Dumézil, De Boccard, Paris.

2001a Centralization processes in Greater Mesopotamia: Uruk "expansion" as the climax of systematic interactions among areas of the greater Mesopotamian region. In M.S. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 307-348. School of American Research Advanced Seminar Series, Research Press, Santa Fe.

2001b Excavations and researches at Zeytinli Bahçe Höyük, 1999. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoglu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoir: Activities in 1999*, 84-131. METU, Ankara.

2003 Developments in fourth millennium public architecture in the Malatya plain: from simple tripartite to complex bipartite pattern. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Villages to Towns: Studies Presented to Ufuk Esin*, 147-169. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2004 *Arslantepe*: *Alle Origini del Potere, Arslantepe, la Collina dei Leoni*. Electa, Rome. http://w3.uniroma1.it/arslantepe/.

2005 The investigations at Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa): the 2002 Campaign. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2002.* METU, Ankara.

2007 Establishment of a Middle/Upper Euphrates Early Bronze I culture from the fragmentation of the Uruk world: new data from Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa, Turkey). In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC,* 122-141. Oxford University Press, Oxford.

Frangipane, M. ve G. Siracusano
1998 Changes in subsistence strategies in eastern Anatolia during the 4th and 3rd millennium B.C. In P. Anreiter *et al.* (eds.), *Man and the Animal World: Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics*, in Memoriam Sandor Bökönyi, 1-8. Archaeolingua, Budapest.
Frangipane, M. ve F. Balossi
2006 Excavation and study campaign at Zeytinlibahçe, 2004. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27: 391-400.
Frangipane, M., G.M. DiNocera, A. Hauptmann, M. Morbidelli, A. Palmieri, L. Sadori, M. Schultz ve T.Schmidt-Schultz
2001 New symbols of a new power in a "royal" tomb from 3,000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey). *Paléorient* 27 (2): 105-139.
Frangipane, M., C. Alvaro, R.Francesca Balossi ve G. Siracusano
2002 The 2000 campaign at Zeytinli Bahçe Höyük. In N. Tuna, J. Öztürk, J. Velibeyoglu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2000,* 41-99. METU, Ankara.
Frangipane, M., G.M. DiNocera ve G. Palumbi
2005 L'interazione tra due universi socio-culturali nella piana di Malatya (Turchia) tra IV e III millennia: dati archeologici e riconosimento di identita. *Origini* 27: 123-170.
Frangipane, M., P. Ferioli, E. Fiandra, R. Laurito ve H. Pitmann
2007 *Arslantepe Cretulae: An Early Centralised Administrative System before Writing.* Universita di Roma "La Sapienza," Rome.
Frangipane, M. ve F. Balossi
2009 The 2007 excavation campaign at Zeytinli Bahçe, Urfa. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30 (3): 255-266.
French, D.
1966 Excavation at Canhasan, 1965. *Anatolian Studies* 16: 113-124.
1967 Excavation at Canhasan, 1966. *Anatolian Studies* 17: 165-178.
1968 Excavation at Canhasan, 1967. *Anatolian Studies* 18: 45-54.
1998 *Canhasan Sites 1. Canhasan I: Stratigraphy and Structures.* British Institute of Archaeology at Ankara, London.
2005 *Canhasan Sites 2: Canhasan I: The Pottery.* British Institute of Archaeology at Ankara, London.
French, D., G.C. Hilman, S. Payne ve R.J. Payne
1972 Excavations at Can Hasan III, 1969-1970. In E.S. Higgs (ed.), *Papers in Economic Prehistory*, 181-190. Cambridge University Press, Cambridge.
French, D. ve G.D. Summer
1988 Sakçagözü material in the Gaziantep Museum. *Anatolian Studies* 38: 71-84.
Fuensanta, J.G.
2007 The Tilbeş project (Birecik Dam, Turkish Euphrates): the Early Bronze evidence. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC,* 142-151. Oxbow Books, Oxford.
Fuensanta, J.G. *et al.*
1996 Trabajos de la Mision Arqueologica Espanola en Turquia (I): una exploracion y prospecion en los Margenes del Eufrates en las provincia de Antep y Urfa. *Associacion Espanola de Orientalistas* 32: 7-22.
Fuensanta, J.G., M.S. Rothman ve E. Bucak
2000 Excavations at Tilbeş Höyük, 1998. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21: 157-166.
Fuensanta, J.G., M.S. Rothman, P. Charvat ve E. Bucak
2002 Tilbeş Höyük salvage project. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23: 131-144.
Fuensanta, J.G., E. Bucak, E. Crivelli, P. Charvat ve R. Moya
2006 The research of the Tilbeş project, 2004. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27: 445-452.
Fujii, S.
1994 Hacıbeyli Höyük: a Pre-Pottery Neolithic site in the Yay-Gölü lake basin, central Anatolia. In T. Mikasa (ed.), Essays *on Ancient Anatolia and Its Surrounding Civilization*, 131-152. Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 8, Wiesbaden.
Füsun, E.
2003 Wild plant gathering in a Greek village: Misti in Cappadocia. In M. Özbaşaran, O. Tanındı, and A. Boratav (eds.), *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük,* 105-120. Ege Yayınları, İstanbul.
Gabriel, U.
2000 Mitteilungen zum Stand der Neolithikumsforschung in der Umgebung von Troia (Kumtepe 1993-

95; Beşik-Sivritepe 1983-84, 1987, 1998-99). *Studia Troica* 10: 233-238.

Gabriel, U., R. Aslan ve S.W.E. Blum

2004 Alacaligöl, eine neuendeckte Siedlung des 5. Jahrtausends v. Chr. in der Troas. *Studia Troica* 14: 121-134.

Gale, N.H.

1991 Metals and metallurgy in the Chalcolithic period. *BASOR* 282/283: 37-61.

Gale, N.H., Z.A. Stos-Gale ve G.R. Gilmore

1985 Alloy types and copper sources of Anatolian copper alloy artifacts. *Anatolian Studies* 35: 143-173.

Garfinkel, Y.

1994 Ritual burial of cultic objects: the earliest evidence. *Cambridge Archaeological Journal* 4 (2): 159-88.

Garfinkel, Y.

2003 *Dancing at the Dawn of Agriculture.* University of Texas Press, Austin.

Garrard, A.

1997 Survey of Palaeolithic and Aceramic Neolithic sites in Sakçagözü region (Gaziantep): 1995 field season. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14: 313-323.

1999 Charting the emergence of cereal and pulse domestication in Southwest Asia. *Environmental Archaeology* 4: 67-86.

Garrard, A., J. Conolly, N. Moloney, C. and Wright

1996 The early prehistory of the Sakçagözü region, north Levantine rift valley: report on the 1995 survey season. *Anatolian Studies* 46: 53-81.

Garstang, J.

1953 *Prehistoric Mersin*. Clarendon Press, Oxford.

Gatsov, I.

2001 Epipalaeolithic/Mesolithic, Neolithic period chipped-stone assemblages from southern Bulgaria and northwest Anatolia: similarities and differences. *TÜBA-AR* 4: 101-112.

2003a The latest results from the technological and typological analysis of chipped-stone assemblages from Ilıpınar, Pendik, Fikirtepe and Menteşe, NW Turkey. *Documenta Praehistorica* 30: 153-157.

2003b Chipped stone assemblages from Pendik: technological and typological analysis. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 283-292. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Gatsov, I. ve M. Özdoğan

1994 Some Epi-Palaeolithic sites from NW-Turkey: Ağaçlı Domalı and Gümüşdere. *Anatolica* 20: 97-120.

Gebauer, A.B. ve T.D. Price

1992 *Transitions to Agriculture in Prehistory*. Monographs in World Prehistory 4. Prehistory Press, Madison.

Gebel, H.G.K.

2008 Territoriality in early Near Eastern sedentism: contribution to the proceedings of the international workshop organized by the German Archaeological Institute, 23rd-24th October 2008. In *Sedentism: Worldwide Research Perspectives for the Shift of Human Societies from Mobile to Settled Ways of Life, Research Cluster I: From Sedentarization to Complex Societies: Settlement, Economy, Environment,* 1-31. Freie Universität Berlin, Berlin.

2010 Conflict and conflict mitigation in early Near Eastern sedentism. In *Conflict and Warfare in the Near Eastern Neolithic*. *Neo-Lithics* 2010 (1): 32-35.

Gérard, F.

2002 Transformations and societieis in the Neolithic of central Anatolia. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 105-117. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

Gerber, C.

1996 Frühneolithische Forschungen in Obermesopotamien: Neues Grabungsprojekt in der Provinz Urfa, Türkei. *Orient Express* 1996 (2): 43-45.

Gerritsen, F., R. Özbal, L. Thissen, H. Özbal ve A. Galik

2010 The Late Chalcolithic Settlement of Barcın Höyük. *Anatolica* 36: 197-225.

Gheorghiu, D.

2009 Early pottery: a concise overview. In D. Gheorghiu (ed.), *Early Farmers, Late Foragers, and Ceramic Traditions: On the Beginning of Pottery in the Near East and Europe*, 1-21. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.

Gibson, C., J. Last, T. Raszick ve S. Frame
2002 Çatalhöyük West Mound study season. *Anatolian Archaeology* 8: 7-9.
Gibson, C. ve J. Last
2003 An early Chalcolithic building on the West Mound at Çatalhöyük. *Anatolian Archaeology* 9: 12-14.
Gillin, J.
1936 *The Barama River Caribs of British Guiana*. Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge.
Gimbutas, M.
1991a *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. Harper, San Francisco.
1991b *The Language of the Goddess*. Thames & Hudson, London.
Goldman, H.
1956 *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, Vol. II: From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton University Press, Princeton.
Goody, J.
1973 Bridewealth and dowry in Africa and Eurasia. In J. Goody and S.J. Tambiah (eds.), *Bridewealth and Dowry,* 1-58. Cambridge University Press, Cambridge.
Gorny, R.L., G. McMahon, S. Paley ve L. Kealhofer
1995 The Alişar regional project 1994. *Anatolica* 21: 65-100.
Gould, A.R.
1978 *Explorations in Ethnoarchaeology*. University of New Mexico Press, Albuquerque.
Gourichon, L.
2002 Bird remains from Jerf el Ahmar, a PPNA site in northern Syria, with special reference to the griffon vulture (Gyp fulvus). In H. Buitenhuis, A.M. Choyke, M. Mashkour, and A.H. al-Shiyab (eds.), *Archaeozoology of the Near East V*, 138-152. Proceedings of the Fifth International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas. Archaeological Research and Consultancy, Gröningen.
Göktürk, E., D. Hillegonds, M. Lipschutz ve I. Hodder
2002 Accelerator mass spectrometry dating at Çatalhöyük. *Radiochimica Acta* 90: 407-410.
Gregg S., K.W. Kintigh ve R. Whallon
1991 Linking ethnoarchaeological interpretation and archaeological data: the sensitivity of spatial analytical methods to post-depositional disturbance. In E. Kroll and T.D. Price (eds.), *The Archaeological Interpretation of Spatial Patterns*, 149-196. Plenum Press, New York.
Grigson, C.
1989 Size and sex: evidence for the domestication of cattle in the Near East. In A. Milles, D. Williams, and N. Gardner (eds.), *The Beginnings of Agriculture*, 77-112. BAR International Series 496. Oxford.
Groube, L.
1996 Impact of diseases upon the emergence of agriculture. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 101-129. UCL Press, London.
Gurney, O.R.
1977 *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford University Press, Oxford.
Gülçur, S.
1995 Some unkown aspects of western Cappadocia: results of the 1993 survey. In *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel*, 149-174. Graphis, İstanbul.
1999 Güvercinkayası, 1997. *Anatolica* 25: 53-95.
2003 Kentleşme yolunda. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 491-509. Arkeoloji and Sanat Yayınları, İstanbul.
Gülçur, S. ve C. Fırat
2005 Spatial analysis of Güvercinkayası, a Middle Chalcolithic hilltop settlement in northwestern Cappadocia: a preliminary report. *Anatolia Antiqua* 13: 41-52.
Güldoğan, E.
2003 Aşıklı Höyük sürtmetaş endüstrisi buluntularından bir grup (ögütücü ve ezici aletler). In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 415-427. Arkeoloji and Sanat Yayınları, İstanbul.
Güneri, A.S.
1988 Erzurum çevresindeki höyüklerin yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2: 47-76.
Gürdil, B.
2002 Systematic surface collection from Nevruzlu: a Late Halaf site in the Kahramanmaraş valley. *Anatolica* 28: 137-158.

Gürkan, G. ve J. Seeher
1991 Die frühbronzezeitliche Nekropole von Küçükhöyük bei Bozüyük. *Istanbuler Mitteilungen* 41: 39-96.
Haile, F.B.
1984 *Navajo Coyote Tales*. University of Nebraska Press, Lincoln.
Haarman, H.
2005 The challenge of the abstract mind: symbols, signs and notational systems in European prehistory. *Documenta Praehistorica* 32: 221-232.
Haas, J. ve G. Harrison
1977 Nutritional anthropology and biological adaptation. *Annual Review of Anthropology* 6: 69-101.
Halstead, P.
1996 The development of agriculture and pastoralism in Greece: when, how and what? In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 296-309. UCL Press, London.
Hamilton, N.
1996 Figurines, clay balls, small finds and burials. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95,* 215-263. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
1998 Re-thinking burial and society at *Çatalhöyük*. *Neo-Lithics* 1998 (3): 7-8.
Hammack, J.K.
2007 Women in Ancient Mesopotamia: the mothers of female subordination, 1-16. http://jkhammack.com/5-9body&cvrpg.pdf.
Hammond, P.B.
1964 *Cultural and Social Anthropology.* Macmillan, New York.
Hansen, S.
2003 Anhäger, Amulette, Siegel: Zu einer Neolithischen Fundgruppe. In M. Özdoğan, H. Hauptmann and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 343-360. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2005 Neolithic figurines: east, west. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 195-212. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
Harlan, J.R.
1986 Plant domestication: diffuse origins and diffusion. In C. Barigozzi (ed.), *The Origin and Domestication of Cultivated Plants*, 21-34. Elsevier, Amsterdam.
Harmankaya, S.
1992 Tülintepe Höyüğü (Elazığ) maden buluntuları. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 8: 369-379.
Harmankaya, S. ve O. Tanındı
1996 *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1: Paleolitik/Epiplaeolitik.* Ege Yayınları, İstanbul.
Harmankaya, S., O.Tanındı ve M. Özbaşaran
1997 *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 2: Neolitik.* İstanbul
Harmankaya, S. ve B. Erdoğu
2002 *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4: İlk Tunç*. İstanbul.
2003 The prehistoric sites of Gökçeada, Turkey. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 459-479. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Harris, D.R.
1996 The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia: an overview. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 552-573. UCL Press, London.
Harris, D.R., and G.C. Hillman
1989 *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation*. Unwin Hyman, London.
Hauptmann, A. ve Ü. Yalçın
2000 Lime plaster, cement and the first puzzolanic reaction. *Paléorient* 26 (2): 61-68.
Hauptmann, H.
1969 *Die Grabungen in der Prähistorischen Siedlung auf Yarıkkaya: Boğazköy IV*, 66-69. WVDOG, Berlin.
1976 Die Grabungen auf dem Norşuntepe. In *Keban Project: 1972 Activities*, 41-66. METU, Ankara.
1979 Norşuntepe in Chalkolithikum und Frühbronzezeit. *Türk Tarih Kongresi* 8: 55-63.
1982 Die Grabungen auf dem Norşuntepe. In *Keban Project: 1974-75 Activities*, 41-94. METU, Ankara.
1983 Lidar Höyük, 1982: recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 33: 254-256.
1985 Lidar Höyük, 1984: recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 35: 203-205.
1987 Lidar Höyük, 1986: recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 37: 203-206.

1993 Ein Kultgebäude in Nevali Çori. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 37-69. Universita di Roma "La Sapienza," Rome.

1999a The Urfa region. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 65-86. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

1999b Ausgrabungen im Euphratgebiet. In F. Türe (ed.), *Auf der Suche nach verschwundenen Zeiten,* 65-80. Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts in der Türkei, İstanbul.

2000 Zur Chronologie des 3. Jahrtausends v. Chr. am Oberen Euphrat aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe. In C. Marro and H. Hauptmann (eds.), *From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd Millenium B.C. Vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr,* 439-471. Varia Anatolica 11. Institut Français d'Études Anatoliennes, George Dumézil, De Boccard, Paris.

2002 Upper Mesopotamia in its regional context during the Early Neolithic. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 263-271. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

2003 Eine frühneolithische Kultfigur aus Urfa. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 623-636. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Hauptmann, H. ve K. Schmidt

2000 Frühe Tempel, frühe Götter? In *Archäologisches Entdeckungen: Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert*, 258-266. Deutsches Archäologisches Institut, Mainz.

Hauptmann H. ve K. Schmidt

2007 Die Skulpturen des Frühneolithikums. In Badisches Landesmuseum Karlsruhe (ed.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien: Die ältesten Monumente der Menschheit*, 67-82. Badisches Landesmuseum, Stuttgart.

Hayden, B.

1992 Contrasting expectations in theories of domestication. In A.B. Gebauer and T.D. Price (eds.), *Transitions to Agriculture in Prehistory*, 11-19 Monographs in World Prehistory 4. Prehistory Press, Madison.

1995 A new overview of domestication. In T.D. Price and A.B. Grauber (eds.), *Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, 273-299. School of American Research Press, New Mexico.

Healey, E.

1997 Domuztepe. *Neo-Lithics* 1997 (2): 10.

Heinrich, H.

1988 Origins and consequences of ice-rafting in the northeast Atlantic Ocean during the past 130,000 years. *Quaternary Research* 29: 142-152.

Helbaek, H.

1970 The plant husbandry of Hacılar. In J. Mellaart (ed.), *Excavations at Hacılar*, 189-244. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Helmer, D.

1988 Les animaux de Cafer et des sites preceramiques du sud-est de la Turquie: essai de synthèse. *Anatolica* 15: 37-48.

1991 Les changements des strategies de chasse dans les Néolithique Précéramique de Cafer Höyük Est (Turquie). *Cahier de L'Euphrate* 5-6: 131-138.

Helwing, B.

1999 Cultural interaction at Hassek Höyük, Turkey: new evidence from pottery analysis. *Paléorient* 25: 91-99.

2003 Feste in Değirmentepe? Die soziale Dynamik des Feierns in frühen komplexen Gesellschaften. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities*, 57-72. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Henry, D.O.

1983 Adaptive evolution within the Epipalaeolithic of the Near East. *Advances in World Archaeology* 2: 99-160.

Herling L., K. Kasper, C. Lichter ve R. Meriç

2008 Im Westen nichts Neues? Ergebnisse der Grabungen 2003 und 2004 in Dedecik-Heybelitepe. *Istanbuler Mitteilungen* 58: 13-65.

Heun, M., P.R. Schaffer, D. Klawan, R. Castagna, M. Accerbi, B. Borghi ve F. Salamini

1997 Site of einkorn wheat domestication identified by DNA. *Science* 279: 1312-1314.

Hewlett, Barry ve L.L. Cavalli-Sforza
1986 Cultural transmission among Aka pygmies. *American Anthropologist* 88: 922-34.
Hietala, H.J.
1984 *Intrasite Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
Hillman, G.C.
1996 Late Pleistocene changes in wild-plant foods available to hunter-gatherers of the northern Fertile Crescent: possible preludes to cereal cultivation. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 159-203. UCL Press, London.
2000 Abu Hureyra I: the Epipalaeolithic. In A.M.T. Moore, G.C. Hillman, and A.J. Legge (eds.), *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra,* 327-398. Oxford University Press, Oxford.
Hillman, G., S.M. Colledge ve D.R. Harris
1989 Plant-food economy during the Epipalaeolithic period at Tell Abu Hureyra, Syria: dietary diversity, seasonality, and modes of exploitation. In D.R. Harris and G.C. Hillman (eds.), *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation*, 240-268. Unwin Hyman, London.
Hillman, G. ve M.S. Davies
1990 Measured domestication rates in wild wheats and barley under primitive cultivation and their archaeological implications. *Journal of World Prehistory* 4: 157-222.
Hillman, G., S. Wales, F. McLaren, J. Evans ve A. Butler
1993 Identifying problematic remains of ancient plant foods: a comparison of the role of chemical, histological and morphological criteria. *World Archaeology* 25: 94-121.
Hillman, G.C., A.J. Legge ve P.A. Rowley-Conwy
1997 On the charred seeds from Epipalaeolithic Abu Hureyra: food or fuel? *Current Anthropology* 38: 651-659.
Hodder, I.
1982 *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
1987 Contextual archaeology: an interpretation of Çatal Hüyük and a discussion of the origins of agriculture. *Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London* 24: 43-56.
1989 *The Meanings of Things: Material Culture and Symbolic Expression*. One World Archaeology, London.
1995 *Interpreting Archaeology: Finding Meanings in the Past*. Routledge, London, New York.
1998 Çatalhöyük, Turkey: a summary of some recent results. *Documenta Praehistorica* 25: 71-80.
1999 Renewed work at Çatalhöyük. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 157-164. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2002 *Towards Reflexive Method in Archaeology: The Example at Çatalhöyük.* McDonald Institute for Archaeological Research, Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2003a A new phase of excavation at Çatalhöyük. *Anatolian Archaeology* 9: 9-11.
2003b The lady and the seed: some thoughts on the role of agriculture in the "Neolithic Revolution." In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 129-139. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2005a *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons*. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2005b *Changing Materialities at Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2005c *Çatalhöyük Perspectives: Reports from the 1995-1999 Seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2006 *Çatalhöyük: The Leopard's Tale.* Thames & Hudson, London.
2007 Summary of results. In I. Hodder (ed.), *Excavating Çatalhöyük: South, North and KOPAL Area Reports from the 1995-99 Seasons*, 25-37. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
Hodder, I. ve H. Scott
2003 *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
Hodder, I. ve C. Cessford
2004 Daily practice and social memory at Çatalhöyük. *American Antiquity* 69 (1): 17-40.
Hoffner, H.A., Jr.
1965 The Elkunirša myth reconsidered. *Revue Hittite et Asianique* 76: 5-16.
1966 Symbols for masculinity and femininity: their use in Ancient Near Eastern sympathetic magic rituals. *Journal of Biblical Literature* 85: 326-334.

Hole, F.
1984 A reassessment of the Neolithic Revolution. *Paléorient* 10 (2): 49-60.
1996 The context of caprine domestication in the Zagros region. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 263-281. UCL Press, London.
2000 Is size important? Function and hierarchy in Neolithic settlements. In I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, 191-209. Kluwer Academic, Plenum Publishers, New York.
Holsbeke, M.
1996 *The Object as Mediator: On the Transcendental Meaning of Art in Traditional Cultures.* Rijksmuseum voor Volkenkunde, Antwerp.
Honça, M.D. ve G. Algaze
1998 Preliminary report on the human skeletal remains at Titriş Höyük: 1991-1996 seasons. *Anatolica* 24: 101-141.
Hood, S.
1951 Excavations at Tabara el Akrad, 1948-1949. *Anatolian Studies* 1: 113-147.
1981-1982 *Excavations in Chios, 1938-55: Prehistoric Emperio and Agio Gala I-II.* British School of Archaeology at Athens, London.
1990 Prehistoric Samos. *The Classical Review* 40: 127-129.
Horejs, B.
2008 Çukuriçi Höyük, a new excavation project in the eastern Aegean. *Aegeo-Balkan prehistory*. http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.
Hours, F., O. Aurenche, J. Cauvin, M.-C. Cauvin, L. Copeland ve P. Sanlaville
1994 *Atlas des sites du Proche-Orient (14 000-5700 BP). Traveaux de la Maison de l'Orient Meditérranéen* 24, Paris.
Howell, N.
1979 *Demography of the Dobe !Kung*. Nancy Howell Academic Press, New York.
Howitt, A.W.
1904 *The Native Tribes of South-East Australia*. Macmillan, London.
Hugh-Jones, S.
1979 *The Palm and the Pielades: Initiation and Cosmology in Northwest Amazonia*. Cambridge University Press, New York.
Huot, J.L.
1982 *Les Ceramiques Monochromes Lisses en Anatolie à l'Epoque du Bronze Ancien*. Institut français d'archéologie du Proche-Orient: Bibliothèque archéologique et historique 111, Paris.
1994 *Les Premiers Villageois de Mésopotamie*. Armand Colin, Paris.
Hughes, D.O.
1985 From brideprice to dowry in Mediterranean Europe. In M.A. Kaplan (ed.), *The Marriage Bargain: Women and Dowries in European History*, 13-58. The Haworth Press, *New* York.
Humphrey, C. ve U. Onon
1996 *Shamans and Elders. Experience, Knowledge, and Power among the Daur Mongols*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. Oxford University Press, Oxford.
Hunter, E.C.D.
1998 Who are the demons? The iconography of incantation bowls. *Studi Epigrafici e Linguistici* 15: 95-118.
Huot, J.L.
1982 *Les Ceramiques Monochromes Lisses en Anatolie à l'Epoque du Bronze Ancien*. Paris.
Hüryılmaz, H.
1999 Eine Gruppe frühbronzezeitlicher Menschenfigurinen aus Yenibademli Höyük auf Gökçeada (Imbros). *Studia Troica* 9: 475-488.
2007 Gökçeada-Yenibademli Höyük: 5000 yıllık bir yerleşmede sosyal yaşam. *Sosyal Bilimler Dergisi* 117: 85-100.
Hüryılmaz, H., I. Gastov ve P. Nedelcheva
2009 The Early Bronze Age lithic industry in Yeni Bademli Höyük (Gökçeada/Imbros). *Studia Troica* 18: 229-236.
Ingold, T.
1996 Growing plants and raising animals: an anthropological perspective on domestication. In D.R. Harris (ed.), The *Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 12-24. UCL Press, London.
Ishikawa, S.U.
1995 Hacıbeyli Höyük: a Pre-Pottery Neolithic site in the Yay-Gölü lake basin, central Anatolia. In H.I.H.

Prince Takahito Mikasa (ed.*), Essays on Ancient Anatolia and its Surrounding Civilizations*. Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 8: 131-152.

Işın, M.A.

1995 Menekşe Çatağı 1993 yılı kurtarma kazısı. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri-1994* 5: 17-26.

Işın, M.A. ve A. Özdoğan

1997 Tekirdağ Menekşe Çatağı 1995 yılı sonu bilimsel raporu. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri-1996* 7: 89-98.

Iwasaki, T., H. Nishino ve A. Tsuneki

1995 The prehistory of the Rouj basin, northwest Syria: a preliminary report. *Anatolica* 21: 143-187.

Jacobs, J.

1990 *The Nagas: Society, Culture and the Colonial Encounter.* Thames & Hudson, London.

Jablonka, P.

2000 Computergestütze Rekonstruktion und Darstellung der Stratigraphie von Troja. *Studia Troica* 10: 99-122.

Javed, A., S. Sadaf ve M. Luqman

2006 Participation in crop and livestock production activities in Faisalabad, Pakistan. *Journal of Agriculture and Social Sciences* 2 (3): 150-154.

de Jesus P.S.

1980 *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia.* BAR International Series 74, Oxford.

Johnson, A. ve J. Earle

1987 *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State.* Stanford University Press, Stanford.

Jones M.K., T.A. Brown ve R.G. Allaby

1996 Tracking early crops and early farmers: the potential of biomolecular archaeology. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 93-100. UCL Press, London.

Jones, S.

1997 *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. Routledge, London.

Jordan, P.

2001 The materiality of shamanism as a "world view": praxis, artifacts and landscape, 87-104. In N. Price (ed.), *The Archaeology of Shamanism*. Routledge, London, New York.

Joukowsky, M.S.

1986 *Prehistoric Aphrodisias: An Account of the Excavations and Artifact Studies.* Brown University Center for Old World Archaeology and Art, Providence.

Kamil, T.

1982 *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*. BAR International Series 45, Oxford.

Kandiyoti, D.

1995 Patterns of patriarchy: notes for an analysis of male dominance in Turkish society. In S. Tekeli (ed.), *Women in Modern Turkish Society*, 306-318. İstanbul.

Kaptan, E.

1995 Tin and ancient mining in Turkey. *Anatolica* 21: 197-203.

Karul, N.

2003 Mezraa-Teleilat yerleşmesi ve "AB" yapısı. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 525-532. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2007 Aktopraklık: kuzeybatı Anadolu'da gelişkin bir köy. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular,* 387-392. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2009 Kuzeybatı Anadolu'da anahtarlarıyla Neolitik-Kalkolitik dönemler. *Türk Eski Çağ Bilimler Enstitüsü, Haberler* 28: 1-7.

Karul, N., Z. Eres, M. Özdoğan ve H. Parzinger

2003 *Aşagı Pınar I: Einführung, Forschungsgeschichte, Stratigraphie und Architektur. Archaologie in Eurasien 15. Verlag Philipp von Zabern,* Mainz.

Karul, N., A. Ayhan, M. Özdoğan

2002 Mezraa-Teleilat 2000. In N. Tuna and J. Velibeyoğlu (ed.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2000*, 188-210. METU, Ankara.

2003 *2001 yılı Mezraa-Teleilat kazısı. Kazı Sonuçları Toplantısı* 24: 159-170.

Karul, N. ve J.-K. Bertram

2005 From Anatolia to Europe: the ceramic sequence of Hoca Çeşme in Turkish Thrace. In C. Lichter and

R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 117-129. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Kavtaradze, G.L.

1999 The importance of metallurgical data for the formation of central Transcaucasian chronology. In A. Hauptmann, E. Pernicka, Th. Rehren, and Ü. Yalçın (eds.), *The Beginnings of Metallurgy, 67-101*. Der Anschnitt 9. Bergbau-Museum, Bochum.

Kayan, I.

1991 Holocene geomorphic evolution of the Beşik plain and changing environment of ancient man. *Studia Troica* 1: 79-92.

1995 The Troia bay and supposed harbour sites in the Bronze Age. *Studia Troica* 5: 211-235.

1996 Holocene stratigraphy in the lower Karamenderes-Dümrek plain and archaeological material in the alluvial sediments to the north of the Troia ridge. *Studia Troica* 6: 239-250.

Kayacan, N.

2003 Melendiz yerleşmelerinden Musular'ın bölge içindeki yerinin obsidien endüstrisi çıkıslı değerlendirmesi. In M. Özbaşaran, O. Tanındı, and A. Boratav (eds.), *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük*, 139-147. Ege Yayınları, İstanbul.

Kelly-Buccellati, M.

1990 Trade in metals in the third millennium northeastern Syria and eastern Anatolia. In P. Matthiae, M. van Loon, and H. Weiss (eds.), A Joint Tribute to Adnan Bounni, 117-132. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

Kelly, R.L.

1983 Hunter-gatherer mobility strategies. *Journal of Anthropological Research* 39: 277-306.

1992 Mobility/sedentism: concepts, archaeological measures, and effects. *Annual Review of Anthropology* 21: 43-66.

1995 *The Foraging Spectrum: Diversity in Hunter-Gatherer Lifeways.* Smithsonian Institution Press, Washington.

Kenaan, D.J.

2002 Why early-historical carbondates downwind from the Mediterranean are too early. *Radiocarbon* 44: 225-237.

2004 Anatolian tree-ring studies are untrustworthy. www.informath.org/ATSU04a.pdf.

Kent, S.

1984 *Analyzing Activity Areas: An Ethnoarchaeological Study of the Use of Space.* University of New Mexico Press, Albuquerque.

Kenyon, K.M.

1981 *Excavations at Jericho, Volume 3: The Architecture and Stratigraphy of the Tell.* British School of Archaeology, London.

Kepinski, C.

2005 Tilbeshar, a Bronze Age city in the Sajur valley (southeast Anatolia): summary of 1994-2000 seasons. *Anatolica* 31: 45-60.

2007 Dynamics, diagnostic criteria and settlement patterns in the Carchemish area during the Early Bronze period. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 152-163. Oxbow Books, Oxford.

Kepinski-Lecomte, C. ve R. Ergeç

1997 Tilbeshar, 1996. *Anatolia Antiqua* 5: 337-341.

Kepinski, C., F. Bulgan, N. Gailhard, L. Herveux ve B. Perello

2006 Travaux menés à Tilbeshar en 2005 (sud-est Anatolien). *Anatolica Antiqua* 14: 251-60.

2007 Rapport préliminaire sur la septième campagne de fouilles à Tilbeshar en 2006 (sud-est Anatolien). *Anatolia Antiqua* 15: 275-88.

Kielt, S.

1997 The Syro-Mesopotamian origins of Arslantepe's administrative system. http://www.brynmawr.edu/archaeology/guesswho/kielt.html.

Kienzle, W. ve S. Campbell

1938 Notes on the natives of the Fly and Sepik River headwaters, New Guinea. *Oceania* 8 (4): 463-481.

King, RJ, S.S. Özcan, T. Carter, E. Kalfoğlu, S. Atasoy, C. Triantaphyllidis, A. Kouvatsi, A.A. Lin, C. Chow ve E. Zhivotovsky

2008 Differential Y-chromosome Anatolian influences on the Greek and Cretan Neolithic. *Annals of Human Genetics* 72 (2): 205-214.

Kingery, D., P. Vandiver ve M. Pricket
1988 The beginnings of pyrotechnology, part II: production and use of lime and gypsum plaster in the Pre-Pottery Neolithic Near East. *Journal of Field Archaeology* 15: 219-241.
Kislev, M.
1984 Emergence of wheat agriculture. *Paléorient* 10 (2): 61-70.
Kislev, M. ve O. Bar-Yosef
1988 The legumes: the earliest domesticated plants in the Near East? *Current Anthropology* 29: 175-179.
Knudesn, E.R.
2004 *The Circle and the Spiral: A Study of Australian Aboriginal and New Zealand Maori Literature*. Rodopi, Amsterdam, New York.
Kopytoff, I.
1987 The internal African frontier: the making of African political culture. In I. Kopytoff (ed.), The *African Frontier: The Reproduction of Traditional African Societies,* 3-84. Indiana University Press, Bloomington.
Korfmann, M.
1982 *Demircihüyük I: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Architektur, Stratigraphie und Befunde.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz-am-Rhein.
1994 Troia, Ausgrabungen 1993. *Studia Troica* 4: 1-50.
1997 Troia, Ausgrabungen 1996. *Studia Troica* 7: 1-72.
Korfmann, M. ve B.Kromer
1993 Demircihöyük, Beşik-Tepe, Troia: Eine Zwischenbilanz zur Chronologie dreier Orte in Westanatolien. *Studia Troica* 3: 135-171.
Korfmann, M., Ç. Girgin, C.Morçöl ve S. Kılıç
1995 Kumtepe 1995: report on the rescue excavation. *Studia Troica* 5: 237-289.
Koşay, H.
1934 Ahlatlıbel Hafriyatı. *Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 2: 3-100.
1944 *Die Ausgrabungen von Alacahöyük, 1*936. TTKY, Ankara.
1951 *Les Fouilles d' Alacahöyük: Rapport preliminaire sur les traveaux en 1937-39.* TTKY, Ankara.
1976 *Keban Project Pulur Excavations, 1968-1970.* METU, Ankara.
Koşay, H.Z. ve M. Akok
1957 *Büyük Güllücek Kazısı*. TTKY, Ankara.
1973 *Alacahöyük Excavations.* TTKY, Ankara.
Koşay, H.Z ve T.Turfan
1959 Erzurum-Karaz Raporu. *Belleten* 23: 349-413.
Koşay, H.Z ve H. Váry
1964 *Ausgrabungen von Pulur*. TTKY, Ankara.
1967 *Ausgrabungen von Güzelova*. TTKY, Ankara.
Kouka, U.
2002 *Siedlungsorganisation in der Nord- und Ostägäis während der Frühbronzezeit (3.Jt. v. Chr.).* Verlag Marie Leidorf, Rahden.
Kozłowski, S.K.
1998 M'lefaat: early Neolithic site in northern Irak. *Cahiers de l'Euphrate* 8: 179-273.
Köksal-Schmidt, Ç. ve K. Schmidt
2010 The Göbekli Tepe "totem pole": a first discussion of an autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey). In *Conflict and Warfare in the Near Eastern Neolithic*. *Neo-Lithics* 2010 (1): 74-76.
Kökten, K.
1958 Tarsus-Antalya arası sahil şeriti üzerinde ve Antalya bölgesinde yapılan tarih öncesi araştırmaları. *Türk Arkeoloji Dergisi* 8 (2): 10-16.
Köroğlu, K.
1997 1995 yılı Artvin-Ardahan illeri yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14: 369-395.
1998 1996 yılı Artvin-Ardahan illeri yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 15: 127-156.
Kromer, B. ve K. Schmidt
1998 Two radiocarbon dates from Göbekli Tepe (south eastern Turkey). *Neo-Lithics* 1998 (3): 8-9.
Kuijt, I.
1996 Negotiating equality through ritual: a consideration of Late Natufian and Pre-Pottery Neolithic A mortuary practices. *Journal of Anthropological Archaeology* 15 (4): 313-336.
2000a Life in Neolithic farming communities: an introduction. In L. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, 3-17. Kluwer Academic, Plenum

Publishers, New York.
2000b People and space in early agricultural villages: exploring daily lives, community size, and architecture in the late Pre-Pottery Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology* 19: 75-102.
2002 Reflections on ritual and the transmission of authority in the Pre-Pottery Neolithic of the southern Levant. In H.G.K. Gebel, B.D. Hermansen, and C.H. Jensen (eds.), *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic*, 81-90. Ex Oriente, Berlin.

Kuijt I. ve N. Gorring-Morris
2002 Foraging, farming, and social complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: a review and synthesis. *Journal of World Prehistory* 16 (4): 361-440.

Kunç, Ş.
1986 Analyses of İkiztepe metal artifacts. *Anatolian Studies* 36: 99-101.

Kuniholm, P.
1995 Dendrochronology, science in archaeology: a review. *American Journal of Archaeology* 99 (1) 79-142.
1996 Long tree-ring chronologies for the eastern Mediterranean. In *The 29th International Symposium on Archaeometry*, 401-409. TÜBITAK, Ankara.
1997 Wood. In E.M. Meyers (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 347-349. Oxford University Press, Oxford.
1999 New dates from old trees. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 14: 39-44.
2001 Aegean dendrochronology project: 1999-2000 results. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 16: 79-84.
2002 Archaeological dendrochronology. *Dendrochronologia* 20: 1-2, 63-68.

Kuniholm, P.L. ve M. Newton
1996 Interim dendrochronological progress report, 1995/6. In I.Hodder (ed.), *Çatalhöyük, 1993-95*, 345-347. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2003 Tracing settlement in southeastern and central Anatolia on a single temporal scale from radiocarbon analysis. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East,* 87-90. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Kuzucuoğlu, C.
2002 The environmental frame in central Anatolia from the 9th to the 6th millennia cal BC: an introduction to the study of relations between environmental conditions and the development of human societies. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th–6th Millennia Cal. BC*, 33-58. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

Kuzucuoğlu, C. ve N. Roberts
1997 Évolution de l'environnement en Anatolia de 20,000 à 6,000 BP. *Paléorient* 23 (2): 7-24.

Kuzucuoğlu, C., C. Marro, A. Özdoğan ve A. Tibet
1997 Prospection archéologique dans la région de Kastamonu (Mer Noire): deuxième rapport préliminaire. *Anatolia Antiqua* 5: 275-306.

Kuzucuoğlu, C., M. Fontugne ve D. Mouralis
2004 Holocene terraces in the Middle Euphrates valley, between Helfeti and Karkemish (Gaziantep, Turkey). *Quartenaire* 15: 195-2006.

Kyparissi-Apostolika, N. ve G. Kotzamani
2005 Worlds in transition: Mesolithic/Neolithic lifestyles at the cave of Theopetra. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), How *did Farming Reach Europe?* Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC, 173-182. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Ladio, A.H.
2001 The maintenance of wild edible plant gathering in a Mapuche community of Patagonia. *Economic Botany* 55 (2): 243-254.

Lahr, M.M. ve A.R. Foley
1998 Towards a theory of modern human origins: geography, demography, and diversity in recent human evolution. *Yearbook of Physical Anthropology* 41: 137-76.

Lamb, W.
1936 *Excavations at Thermi in Lesbos*. Cambridge University Press, Cambridge.
1937 Excavations at Kusura near Afyon Karahisar. *Archaeologia* 86: 1-64.
1938 Excavations at Kusura near Afyon Karahisar. *Archaeologia* 87: 217-273.

Lambrianides, K., N. Spencer, S. Vardar ve H. Gümüş
1966 Deomorphological survey and borehole of the Altinova coastal plain on the Aegean coast of north-

west Turkey. *Anatolian Studies* 46: 167-200.

Laneri, N.

1999 A funerary tradition of the Middle Euphrates valley during the IIIrd millennium B.C. *Anatolica* 25: 221-241.

2007 Burial practices at Titriş Höyük, Turkey: an interpretation. *Journal of Near Eastern Studies* 66 (4): 241-266.

Laneri, N., M. D'Agostiono, M. Schwartz, S. Valentini ve G. Pappalardo

2006 A preliminary report on the excavations at Hırbemerdon Tepe, Southeastern Turkey, 2005. *Anatolica* 32: 153-188.

Larsen, C.S.

2006 The agricultural revolution as environmental catastrophe: implicationsfor health and lifestyle in the Holocene. *Quaternary International* 150 (1): 12-20.

Lasota-Moskalewska, A.

1998 Mammal bone remains from M'lefaat, Irak (excavation seasons 1989 and 1990). *Cahiers de l'Euphrate* 8: 215-221.

Last, J.

1996 Surface pottery at Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 115-171. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

1998 A design for life: interpreting the art of Çatalhöyük. *Journal of Material Culture* 3 (3): 355-378.

Layton, R.

1992 *Australian Rock Art: A New Synthesis*. Cambridge University Press, Cambridge.

2000 Shamanism, totemism and rock art: les chaman de la prehistoire in the context of rock art research. *Cambridge Archaeological Journal* 10: 169-186.

Layton, R., R. Foley ve E. Williams

1991 The transition between hunting and gathering, and the specialized husbandry of resources: a socio-ecological approach. *Current Anthropology* 32: 255-274.

Lee, S.E.

1969 A theory of migration. In J.A. Jackson (ed.), *Migration*, 282-297. Cambridge University Press, Cambridge.

Lee R.B.

1972 Population growth and the beginnings of sedentary life among the !Kung bushmen. In B. Spooner (ed.), *Population Growth: Anthropological Implications*, 329-342. MIT Press, Cambridge.

Legge, T.

1996 The beginning of caprine cultivation in Southwest Asia. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 238-262. UCL Press, London.

Lerner, G.

1987 *The Creation of Patriarchy*. Oxford University Press, New York.

Leshtakov, K.

2002 Galabovo pottery and a new synchronisation for the Bronze Age in upper Thrace with Anatolia. *Anatolica* 28: 171-211.

Leshtakov, K., N. Todorova, V. Petrova, R. Zlateva-Uzunova, O. Özbek, T. Popova, N. Spassov ve N. Iliev

2007 Preliminary report on the salvage archaeological excavations at the Early Neolithic site Yabalkovo in the Maritsa valley, 2000-2005 seasons. *Anatolica* 33: 185-234.

Lewis-Williams, D.J.

2001 Southern African shamanistic rock art in its social and cognitive context. In N.S. Price (ed.), *The Archaeology of Shamanism*, 17-39. Routledge, New York.

2008 Religion and archaeology: an analytical materialist account. In D.S. Whitley and K. Hays-Gilpin (eds.), *Belief in the Past: Theorethical Approaches to the Archaeology of Religion*, 23-42. Left Coast Press, Walnut Creek.

Lewis-Williams, D.J. ve D. Pearce

2005 *Inside the Neolithic Mind: Consciousness, Cosmos and the Realm of the God.* Thames & Hudson, London.

Lévi-Strauss, C.

1963 *Totemism*. Beacon Press, Boston.

1995 *The Story of Lynx*. The University of Chicago Press, Chicago.

Lichter, C.

2002 Central western Anatolia: a key region in the neolithisation of Europe? In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the*

Ninth-Sixth Millennia Cal. BC, 161-169. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

2005 Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: the actual state of research. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 59-74. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Lichter, C. ve R. Meriç

2007 Dedecik-Heybelitepe. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 385-386. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Limet, H.

1972 Les métaux à l'époque d'Agadé (2370-2250 av. J.-C.). *Journal of Economic and Social History of the Orient* 15: 3-34.

Lloyd, S. ve N. Gökçe

1951 Excavations at Polatlı: a new investigation of second and third millennium stratigraphy in Anatolia. *Anatolian Studies* 1: 21-75.

Lloyd, S. ve J. Mellaart

1962 *Beycesultan I: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels.* British Institute of Archaeology at Ankara, London.

van Loon, M.

1978 *Korucutepe* 2. North Holland Publishing Company, Amsterdam.

1980 *Korucutepe 3.* North Holland Publishing Company, Amsterdam.

Loy, T.H. ve A.R. Wood

1989 Blood residue analysis at Çayönü Tepesi, Turkey. *Journal of Field Archaeology* 16: 451-460.

Lupton, A.

1996 *Stability and Change: Socio-Political Development in North Mesopotamia and South-East Anatolia, 4000-2700 B.C.* BAR International Series 627, Oxford.

Lyon, J. ve J.Taylor

2003 Excavation of the 4040 area. http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2003/

Lyonnet, B.

2004 Le nomadisme et l'archaeologie: problèmes d'identification, le cas de la partie occidentale de la Djeziré aux 3ème et debut du 2ème millénaire avant notre ère. In C. Nicolle (ed.), *Amurru 3: Nomades et Sédentaires dans le Proche-Orient Ancien*, 25-49. Compte rendu de la XLVIe Rencontre Assyriologique International, Paris, 10-13 July 2000. Editions Recherche sur les civilisations, Paris.

Mack, J.

1986 *Madagascar: The Island of the Ancestors.* British Museum Publications, London.

Maddin, R., T. Stech ve J.D. Muhly

1991 Çayönü Tepesi: the earliest archaeological metal artifacts. In P. Mohen (ed.), *Découverte du Métal,* 375-386. A. Picard, Paris.

Maddin, R, J.D. Muhly ve T. Stech

1999 Early metallurgy at Çayönü. In A. Hauptmann, E. Pernicka, Th. Rehren, and Ü. Yalçın (eds.), *The Beginnings of Metallurgy*, 37-44. Der Anschnitt 9. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.

Marketou, T.

1990 Asomatos and Seraglio: EBA production and interconnections. *Hydra* 7: 40-48.

Mainage, Th.

1921 *Les Religions de la Préhistoire*. A. Picard, Paris.

Makkay, J.

1993 Pottery links between Late Neolithic cultures of the NW Pontic and Anatolia, and the origins of the Hittites. *Anatolica* 19: 117-128.

2003 Textile impressions and related finds of the Early Körös culture in Hungary. In M. Özdoğan, M. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 321-342. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Malinowski, B.

1954 *Magic, Science and Religion*. Garden City, New York.

Maliszewski, D.

2010 *New Light on the Bronze Age Ceramics from Schliemann's Excavations at Troy.* BAR International Series 2119, Oxford.

Mallory, J.P.
1992 Migration and language change. *Universitetets oldsaksamlings skrifer, ny rekke* 14: 145-153.
Manning, S.W., B. Kromer, P.I. Kuniholm ve M.W. Newton
2001 Anatolian tree-rungs and a new chronology for the east Mediterranean Bronze-Iron Ages. *Science* 294: 2532-2535.:
Mansfeld, G.
2001 Die "Königsgräber" von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 33: 19-61
Maran, J.
1998 Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich: Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblems. *Germania* 76: 497-525.
Marchese, R.T.
1986 *The Lower Maeander Flood Plain: A Regional Settlement Study.* BAR International Series 292, Oxford.
Maréchal, C.
1982 Vaisselles blanches du Proche-Orient: El Kowm (Syrie) et l'usage du plâtre au néolitique. *Cahiers de l'Euphrate* 3: 217-251.
Marfoe, L., G. Algaze, G. Dinckan, B. Hartbenger, T. Matney, J. Pournelle, L. Rainville, S. Rosen, E. Rupley, D. Schlee ve R. Vallet
1986 The Chicago Euphrates archaeological project, 1980-1984: an interim report. *Anatolica* 13: 54-60.
Marinelli, M.
1995 The bone artifacts of Ilıpınar. In J.J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia, 1987-91*, 121-142. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.
Marro, C.
2007 The Carchemish region in the Early Bronze Age. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 222-237. Oxbow Books, Oxford.
Marro, C., A. Özdoğan ve A. Tibet
1996 Prospection archéologique Franco-Turque dans la région de Kastamonu (Mer Noire): première rapport préliminaire. *Anatolia Antique* 4: 273-290.
Marro, C., C. Lecomte ve R. Ergeç
1997 Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (Province de Gaziantep): premier rapport préliminaire. *Anatolia Antiqua* 5: 371-391.
Marro, C., A. Tibet ve R. Ergeç
1998 Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (Province de Gaziantep): deuxieme rapport préliminaire. *Anatolia Antiqua* 6: 349-378.
1999 Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (province de Gaziantep): troisième rapport préliminaire. *Anatolia Antiqua* 7: 285-307.
Marro, C., A. Tibet ve F. Bulgan
2000 Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (province de Gaziantep): quatrième rapport préliminaire. *Anatolia Antiqua* 8: 257-278.
Martha, T.R.
1997 *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Writings from the Ancient World 6. Society of Biblical Literature, Atlanta.
Martin, L. and N. Russell
1996 Surface material: animal bone and worked bone. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95*, 199-214. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
Martin, L., N. Russell ve D. Carruithers
2002 Animal remains from the central Anatolian Neolithic. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 193-206. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
Martinoli, D. ve M. Nesbitt
2003 Plant stores at Pottery Neolithic Höyücek, southwest Turkey. *Anatolian Studies* 53: 17-32.
Matney, T. ve G. Algaze
1995 Urban development at mid-late Early Bronze Age Titriş Höyük in southeastern Anatolia. *BASOR* 299-300: 33-52.
Matney, T., G. Algaze ve H. Pittman
1997 Excavations at Titriş Höyük in southern Turkey: a preliminary report of the 1996 season. *Anatolica*

23: 61-84.
Matney, T.G. Algaze ve S. Rosen
1999 Early Bronze Age urban structure at Titriş Höyük, southeastern Turkey: the 1998 season. *Anatolica* 25: 185-201.
Matney, T., J. MacGinnis, H. McDonald, K. Nicoll, L. Rainville, M. Roaf, M.L. Smith ve D. Stein
2003 Archaeological investigations at Ziyaret Tepe 2002. *Anatolica* 29: 175-221.
Matthews, R.
1996 Surface scraping and planning. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95*, 79-100. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2002 Homogenity versus diversity: dynamics of the central Anatolian Neolithic. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 91-103. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
2004 Life-cycle and course of buildings. In I. Hodder (ed.), *Çatalhöyük Perspectives: Themes from the 1995-1999 Seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
2007 An arena for cultural contact: Paphlagonia (north-central Anatolia) through prehistory. *Anatolian Studies* 57: 25-34.
Matthews, W. ve S. Farid
1996 Exploring the 1960s surface: the stratigraphy of Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Çatalhöyük, 1993-95*, 271-300. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
Matthews, W., C. French, T. Lawrence ve D. Cutler
1996 Multiple surfaces: the micromorphology. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95*, 301-342. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
Matthews, W., C. French, T. Lawrence, D. Cutler ve M.K. Jones
1997 Microstratigraphic traces of site formation processes and human activities. *World Achaeology* 29 (2): 281-308.
Mazurowski, R.F.
1998 The ground and pecked stone industry. *Cahiers de l'Euphrate* 8: 200-211.
Mazurowski, R. ve B. Jamous
2001 The Qaramel excavations 2000. *Polish Archaeology in the Mediterranean, Reports 2000*: 327-341.
McCorriston, J. ve F. Hole
1991 The ecology of seasonal stress and the origins of agriculture in the Near East. *American Anthropologist* 93: 46-69.
McElvaine, R.S.
2001 *Eve's Seed: Biology, the Sexes, and the Course of History.* W.W. Norton, New York.
McDaniels, J., S.E. Warren ve A.M.T. Moores
1980 New investigations of obsidian from some Neolithic sites in the Near East. In E.A. Slater and J.O. Tate (eds.), Proceedings of the 16th *International Symposium of Archaeometry and Archaeological Prospection*, 1-19. National Museum of Antiquities of Scotland, Edinburgh.
McIntosh, J.R.
2005 *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Understanding Ancient Civilizations Series. Santa Barbara, California.
McNeill, W.H.
1978 Human migration: a historical overview. In W.H. McNeill, and R.S. Adams (eds.), *Human Migration: Patterns and Policies,* 3-19. Indiana University Press, Bloomington.
Meadow, R.H.
1984 Animal domestication in the Middle East: a view from the eastern margin. In J. Clutton-Brock and C. Grigson (eds.), *Animals and Archaeology 3: Early Herders and Their Flocks*, 309-397. BAR International Series 2002, Oxford.
1989 Osteological evidence for the process of domestication. In J. Clutton-Brock (ed.), *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*, 80-90. Unwin Hyman, London.
1996 The origins and spread of agriculture and pastroralism in northwestern South Asia. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 390-412. UCL Press, London.

Meiklejohn, C., A. Agelarakis, P.A. Akkermans, P.E.L. Smith ve R. Solecki
1992 Artificial cranial deformation in the Proto-Neolithic and Neolithic Near East and its possible origin: evidence from four sites. *Paléorient* 18 (2): 83-97.
Mellaart, J.
1963 The early cultures of the south Anatolian plateau II: the Late Chalcolithic and Early Bronze Age in the Konya Plain. *Anatolian Studies* 13: 199-236.
1964 Excavations at Çatal Höyük. *Anatolian Studies* 14: 36-114.
1966 Excavations at Çatal Höyük. *Anatolian Studies* 16: 165-191.
1967 Çatal Hüyük: *A Neolithic Town in Anatolia*. Thames & Hudson, London.
1970 *Excavations at Hacılar*. University of Edinburgh, Edinburgh.
1975 *The Neolithic of the Near East*. Thames and Hudson, London.
1984 Animals in the Neolithic art of Çatal Hüyük and Hacılar and their religious significance. In P. Borgeaud, Y. Christie, and I. Urio (eds.), *L'animal, l'homme, le dieu dans le Proche-Orient Ancien*, 39-46. Peeters, Leuven.
Mellink, M.M.
1956 The royal tombs at Alaca Hüyük and the Aegean world. In S. Weinberg (ed.), *The Aegean and the Near East*, 39-58. Monaghan, New York.
1963 An Akkadian illustration of a campaign in Cilicia. *Anadolu* 7: 101-115.
Meriç, R.
1993 Pre-Bronze Age settlement of west-central Anatolia. *Anatolica* 19: 143-150.
Meskell, L.M. ve C. Nakamura
2005 Çatalhöyük figurines. *Archive Report on the Çatalhöyük Season 2005.* http://www.catalhoyuk.com.
Meskell, L.M., C. Nakamura, R. King ve S. Farid
2008 Figured lifeworlds and depositional practices at Çatalhöyük. *Cambridge Archaeological Journal* 18 (2): 139-161.
Metcalf, P. ve R. Huntington
1991 *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual.* Cambridge Univserity Press, Cambridge.
Metraux, A.
1949 *Religion and Shamanism*. Handbook of South American Indians, Vol. 5. Bureau of American Ethnology, Washington.
Miller, N.F.
1991 The Near East. In W. van Zeist, K. Wasylikowa, and K.-E. Behre (eds.), *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, 133-160. A.A. Balkema, Rotterdam.
1992 The origins of plant cultivation in the Near East. In C.W. Cowan and P.J. Watson (eds.), *The Origins of Agriculture: An International Perspective*, 39-58. Smithsonian Institution Press, Washington.
1997 Farming and herding along the Euphrates: environmental constraint and cultural choice (fourth to second millennium B.C.). In R. Zettler (ed.), *Subsistence and Settlement in a Marginal Environment: Tell es-Sweyhat, 1989-1995 Preliminary Report*, 123-132. MASCA Research Papers in Science and Archaeology 14. University of Pennsylvania Museum, Philadelphia.
Miller, N.F., T.L. Smart
1984 The use of dung as fuel: an ethnographic example and an archaeological application. *Paléorient* 10 (2): 71-79.
Miller-Rosen, A.
1995 The social response to environmental change in Early Bronze Canaan. *Journal of Anthropological Archaeology* 14: 26-44.
Milles, A., D. Williams ve N. Gardner
1989 *The Beginnings of Agriculture*. BAR International Series 496, Oxford.
Milojčič, V.
1961 *Samos* I: *Die Prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 und 1955.* Bonn.
Milroy, J. ve L. Milroy
1997 Social network and pattern of language change. In J. Chapman and H. Hamerow (eds.), *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, 73-81. BAR International Series 664, Oxford.
Minzoni-Deroche, A.
1992 Üçağızlı Mağara, un site Aurignacien dans le Hatay (Anatolia): premier resultats. *Paléorient* 18 (1): 89-96.
1993 Middle and Upper Paleolithic in the Taurus-Zagros region. In D.I. Olszewski and H.L. Dibble (eds.), *The Paleolithic Prehistory in the Zagros-Taurus*, 147-158. University Museum Monograph 85. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Miyake, Y.
2005 Archaeological survey at Salat Cami Yanı: a Pottery Neolithic site in the Tigris valley, southeast Turkey. *Anatolica* 31: 1-18.
2006 2004 yılı Diyarbakır ili, Salat Camii Yanı kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27: 117-131.
Molist, M.
1998a Des représentations humains peintes au IX millenaires sur le site de Tell Halula (Vallée de l'Euphrate, Syrie). *Paléorient* 24 (1): 81-87.
1998b Espace collectif et espace domestique dans le Neolithique de IXeme et VIIIeme millenaire B.P. au nord de la Syrie: rapports du site de Tell Halula (Vallee de l'Euphrate). In M. Fortin and O. Aurenche (eds.), *Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th-2nd millennium B.C.)*, 115-130. Canadian Society for Mespoptamian Studies, Toronto.
Molleson, T.
1994 The eloquent bones of Abu Hureyra. *Scientific American* 271 (2): 70-75.
Molleson, T. ve P. Andrews
1997 Çatalhöyük 1997 Archive Report: the human remains. http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/1997/ar97_12.html.
Molleson, T., K. Jones ve S. Jones
1993 Dietary change and the effects of food preparation on microwear patterns in the Late Neolithic of Abu Hureyra, Northern Syria. *Journal of Human Evolution* 24: 455-468.
Molleson, T, B. Boz, K. Nudd ve B. Alpagut
1996 Dietary indications in the dentitions from Çatal Hüyük. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı 11:* 141-150.
Molleson, T., J. Ottevanger ve T. Compton
2004 Vatiation in Neolithic teeth from Çatalhöyük (1961-1964). *Anatolian Studies* 54: 1-26.
Molleson, T., P. Andrews ve B. Boz
2005 Reconstruction of the Neolithic people of Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons, 264-272*. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
Monahan, B.H.
2007 Animal intensification at Neolithic Gritille. In T.L. Thurston and C.T. Fisher (eds.), *Seeking a Richer Harvest: The Archaeology of Subsistence Intensification, Innovation, and Change*, 141-153. Springer, New York.
Moore, A.M.T.
1973 The excavations at Tell Abu Hureyra in 1972. In *The Oriental Institute of the University of Chicago,* Report for 1972/1973: 21-23.
1981 North Syria in Neolithic 2. In J. Cauvin and P. Sanlaville (eds.), *Prehistoire du Levant*, 445-456. Paris.
1985 The development of Neolithic societies in the Near East. *Advances in World Archaeology* 4: 1-69.
1989 The transition from foraging to farming in southwest Asia: present problems and future directions. In D.R. Harris and G.C. Hillman (eds.), *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation,* 620-631. Unwin Hyman, London.
1991 Abu Hureyra 1 and the antecedents of agriculture on the Middle Euphrates. In O. Bar-Yosef and F. Valla (eds.), *The Natufian Culture in the Levant*, 277-294. International Monographs in Prehistory. University of Michigan Press, Ann Arbor.
1998 The interaction between people and environment at the early village of Abu Hureyra on the Euphrates. In M. Fortin and O. Aurenche (eds.), *Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th-2nd millennium B.C.)*, 131-138. Travaux de la Maison de l'Orient, Lyon. Presses Universitaires, Lyon.
Moore, A.M.T., G.C. Hillman ve A.J. Legge
1975 The excavation of Tell Abu Hureyra in Syria: a preliminary report. *Proceedings of the Prehistoric Society* 4: 50-77.
Moore, R.L. ve F.E. Reynolds
1984 *Anthropology and the Study of Religion*. Center for the Scientific Study of Religion, Chicago.
Moore, A.M.T. ve G.C. Hillman
1992 The Pleistocene to Holocene transition and human economy in southwest Asia: the impact of the Younger Dryas. *American Antiquity* 57: 482-494.
Moore, A.M.T. ve T.I. Molleson
2000 Disposal of the dead. In A.M.T. Moore, G.C. Hilmann, and A.J. Legge (eds.), *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureya,* 277-299. Oxford University Press, Oxford.
Moore, A.M.T., G.C. Hillman ve A.J. Legge
2000 *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra.* Oxford University Press, Oxford.

Moorey, P.R.S.
1982 The archaeological evidence for metallurgy and related technology in Mesopotamia, c. 5500-2100 B.C. *Iraq* 44: 13-38.
de Moulins, D.
1993 Les restes de plantes carbonisées de Cafer Höyük. *Cahiers de l'Euphrate* 7: 191-234.
Muhly, J.D.
1993 Early Bronze Age tin and the Taurus. *American Journal of Archaeology* 97 (2): 239-253.
1989 Çayönü Tepesi and the beginnings of metallurgy in the Ancient World. In A. Hauptmann, E. Pemicka, and G.A. Wagner (eds.), *Old World Archaeometallurgy*, 1-11. Der Anschnitt 7. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.
Murdock, G.P.
1967 *Ethnographic Atlas*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
Naumann, R.
1975 *Eski Anadolu Mimarlığı*. TTKY, Ankara.
Neel, J.V.
1979 The population structure of an Amerindian tribe: the Yanomama. *Annual Review of Genetics* 12: 365-413.
Nesbitt, M.
2006 *Identification Guide for Near Eastern Grass Seeds*. University College, London.
Neve, J.P.
1993 Hattusha, city of the gods and temples: results of the excavations in the Upper City. *Proceedings of the British Academy* 80: 105-132.
Newton, M. ve P. Kuniholm
1999 Wiggles worth watching: making radiocarbon work, the case of Çatalhöyük. In P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, and W.-D. Niemeier (eds.), *Meletemata*: Studies in Aegean Archaeology pesented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year, 527-536. Aegaeum 20, Liège.
Nichols, D.L. ve T.H. Charlton
1997 *The Archaeology of City-States: Cross-Cultural Approaches*. Smithsonian Institution Press, Washington.
Nicholas, D. ve C. Kramer
2001 *Ethnoarchaeology in Action.* Cambridge University Press, Cambridge.
Nikolov V.
1989 Das Flusstal der Struma als Teil der Strasse von Anatolien nach Mitteleuropa. In S. Bökönyi (ed.), *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*, 191-199. Varia Archaeologica Hungarica II. Budapest.
1998 The Circumpontic cultural zone during the 6th millennium BC. *Documenta Praehistorica* 25: 81-89.
2003 The Neolithic and the Chalcolithic periods in northern Thrace. *TÜBA-AR* 6: 21-83.
Nikolova, L.
1998 Neolithic sequence: the upper Stryama valley in western Thrace. *Documenta Praehistorica* 25: 99-131.
2003 *Early Symbolic Systems of Communication in Southeast Europe.* BAR International Series 1139, Oxford.
Nilhamm, B.
2003 *Revealing Domesticity: White Ware as an Indicator of Change in Near Eastern Archaeology.* Uppsala University Press, Uppsala.
Nissen, H.J.
2001 Cultural and political networks in the Ancient Near East during the fourth and third millennia B.C. In M.S. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 149-180. School of American Research Advanced Seminar Series. Research Press, Santa Fe.
Nissen, H.J., P. Damerow ve R.K. Englund
1993 *Archaic Bookkeeping: Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*. The University of Chicago Press, Chicago.
Olszewski, D.I.
1988 The north Syrian Late Epipaleolithic and its relationship to the Natufian complex. *Levant* 20: 127-137.
Omura, S.
1995 1993 yılında iç Anadolu'da yürütülen yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 12: 215-244.
Orme, B.
1981 *Anthropology for Archaeologists*. Duckworth, London.
Orthmann, W.
1963 *Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*. Gebr. Mann Verlag, Berlin.

1986 The origin of Tell Chuera. In H. Weiss (ed.), *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium B.C.*, 61-70. Guilford, Connecticut.

von der Osten, H.H.

1937 *The Alishar Hüyük: Seasons of 1930-32*, Part III. The University of Chicago Oriental Institute Publications, Chicago.

Otte, M., I. Yalçınkaya, J.-M. Leotard, M. Kartal, O. Bar-Yosef, J. Kozlowski, I.L. Bayón ve A. Marshack

1995 The Epi-Palaeolithic of Öküzini cave (SW Anatolia) and its mobiliary art. *Antiquity* 69 (266): 931-944.

Oybak, E. ve Demirci, Ş.

1997 Early Bronze Age plant remains from Imamoğlu Höyük, southeast Turkey. *Anatolian Studies* 47: 173-176.

Ökse, A.T.

1999 Gre Virike 1998 araştırması. In N. Tuna, and J. Öztürk (eds.), *Ilısu ve Karkamış Bölgesi Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, 119-141. ODTÜ, Ankara.

2001 Gre Virike 1999 kazısı. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoğlu (eds.), *Ilısu ve Karkamış Bölgesi Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, 263-291. ODTÜ. Ankara.

2002 Gre Virike 2000 kazısı. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoğlu (eds.), *Ilısu ve Karkamış Bölgesi Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, 245-269. METU, Ankara.

2003 Kalkolitik çağda Sivas bölgesi. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East,* 171-197. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2004 Excavations at Gre Virike 2001. In N. Tuna, J. Greenhalgh, and J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2001*, 179-226. METU, Ankara.

2005 Gre Virike: a ritual centre for Early Bronze Age rural communities on the Middle Euphrates, Antiquity 79/306. http://antiquity.ac.uk/projGall/okse/index.html.

2006 Early Bronze Age graves at Gre Virike (Period II B): an extraordinary cemetery on the Middle Euphrates River. *Journal of Near Eastern Studies* 65 (1): 1-37.

2007a The 'high' terrace at Gre Virike to the north of Carchemish: power of local rulers as founders? In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 94-104. Oxbow Books, Oxford.

2007b Ancient mountain routes connecting central Anatolia to the upper Euphrates Region. *Anatolian Studies* 57: 35-45.

Ökse, A.T., A.O. Alp, H.U. Dağ, A. Engin, A. Görmüş ve G. Mustafaoğlu

2001 Salat Tepe: 1999 survey. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoglu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 1999*, 620-642. METU, Ankara.

Öksüz, B.

2003 Aşıklı Höyük sığır kemiklerinin analiz sonuçları. In M. Özbaşaran, O. Tanındı, and A. Boratav (eds.), *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük*, 159-164. Ege Yayınları, İstanbul.

Öktü, A.

1973 *Die Intermediate-Keramik in Kleinasien*. W. & J.M. Salzer, München.

Özbal, H.

1983 Tepecik ve Tülintepe metal, filiz ve cüruf analizleri sonuçları. *Tübitak Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri 3:* 203-217.

1986 Değirmentepe metal, cüruf ve filiz analizleri. *Tübitak Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplanti Bildirileri* 6: 101-113.

Özbal, H., A. Adrianes ve B. Earl

1999 Hacınebi metal production and exchange. *Paléorient* 25 (1): 57-65.

Özbal, H. ve Ü. Turan

2001 Provenance analysis in Çatalhöyük obsidians. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 23.

Özbal, R., F. Gerritsen, *et al.*

2004 *Tell Kurdu Excavations* 2001. *Anatolica* 30.

Özbaşaran, M.

1999 Musular: a general assessment on a new Neolithic site in central Anatolia. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization,* 147-155. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2000 The Neolithic site of Musular, central Anatolia. *Anatolica* 26: 129-151.
2003 Musular-Aşıklı ilişkisinde kireç tabanlı yapılar. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 361-372. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özbaşaran, M. ve H. Buitenhuis
2002 Proposal for a regional terminology for central Anatolia. In F. Gérard, and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC.* Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001, 67-77. Ege Yayınları, İstanbul.

Özbaşaran, M. ve M. Molist
2005 Akarçay Tepe 2005. *Anatolica Antiqua* 14: 245-250.

Özbaşaran, M., G. Duru, B. Erdogu, N. Kaynarca ve Y. Kiper
2006 Musular kazısı araştırma projesi, 2003-2004. Kazı Sonuçları Toplantısı 27: 241-248.

Özbaşaran, M., G. Duru, N. Kayacan, B. Erdoğdu ve H. Buitenhuis
2007 Musular 1996-2004 genel değerlendirme. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 273-283. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özbek, M.
1993 Aşıklı Höyük Neolitik çağ insanları. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 8: 201-212.
1996 Dental pathology among the Pre-Pottery Neolithic villagers of Çayönü, Turkey. In Ş. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers (eds.), *Archaeometry 94*, 635-641. The Proceeding of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 May 1994. Ankara.
1998 Human skeletal remains from Aşıklı: a Neolithic village near Aksaray, Turkey. In G. Arsebük, M.J. Mellink, and W. Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel*, 567-579. Ege Yayınları, İstanbul.
2001 Cranial deformation in a subadult sample from Degirmentepe (Chalcolithic Turkey). *American Journal of Physical Anthropology* 115 (3): 238-244.
2009 Remodeled human skulls in Köşk Höyük (Neolithic Age, Anatolia): a new appraisal in view of recent discoveries. *Journal of Archaeological Science* 36 (2): 379-386.

Özbek, O.
2008a Gelibolu Yarımadası güneyindeki bazı höyüklerin son araştırmalar ışığında yeniden değerlendirilmesi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 127: 1-14.
2008b Kaynarca: a Neolithic mound in Gelibolu peninsula. *Anatolia Antiqua* 16: 1-12.
2010 Hamaylıtarla reconsidered: a Neolithic site and its environmental setting in southern Turkey. *Anatolia Antiqua* 18: 1-21.

Özbek, O. ve K. Erol
2001 Etude petrographique des haches polis de Hamaylıtarla et Fenerkaradutlar. *Anatolia Antiqua* 9: 1-7.

Özdoğan, A.
1995 Life at Çayönü during the Pre-Pottery Neolithic period (according to the artifactual assemblage). In *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel*, 79-100. Graphis, İstanbul.
1999 Çayönü. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization, New Discoveries*, 35-63. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, A., C. Marro ve A. Tibet
1997 1995 yılı Kastamonu.yüzey araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14: 303-330.

Özdoğan M.
1983 Pendik: a Neolithic site of Fikirtepe culture in the Marmara region. In R. Boehmer and H. Hauptmann (eds.), *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens: Festschrift für Kurt Bittel,* 401-411. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
1990 1988 yılı Trakya ve Marmara Bölgesi araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 7: 443-458.
1994 Çayönü: the chipped stone industry of the Pottery Neolithic layers. In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent,* 267-277. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.
1995a Neolithization of Europe: a view from Anatolia, part I: the problem and the evidence of East Anatolia. *Porocilo o Raziskovanju Paleolitika, Neolitika in Eneolitika v Sloveniji* 22: 25-61.
1995b Neolithic in Turkey: the status of research. In *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel*, 41-59. Graphis, İstanbul.
1996 Obsidian in Anatolia: an archaeological perspective on the status of research. In Ş. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers (eds.), *Archaeometry 94*, 423-432. The Proceedings of the 29th Interna-

tional Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 May 1994. Ankara.

1997 The beginning of Neolithic economies in southeastern Europe: an Anatolian perspective. *Journal of European Archaeology* 5 (2): 1-33.

1998a Hoca Çeşme: an Early Neolithic Anatolian colony in the Balkans? In *Man and the Animal World: Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in Memoriam Sandor Bökönyi. Archaeolingua* 8: 435-451.

1998b Tarihöncesi dönemlerde Anadolu ile Balkanlar arasındaki kültür ilişkileri ve Trakya'da yapıdan yeni kazı çalışmaları. *TÜBA-AR* 1: 63-93.

1999 Northwestern Turkey: Neolithic cultures between the Balkans and Anatolia. In M. Özdoğan, and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 203-224. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2001 Kırklareli excavations: Aşağı Pınar and Kanlıgeçit. In O. Belli (ed.), *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000),* 56-63. İstanbul.

2002 Defining the Neolithic of central Anatolia. In F. Gérard, and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC,* 253-261. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

2003 A group of Neolithic stone figurines from Mezraa-Teleilat. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East,* 511-523. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2005 Westward expansion of the Neolithic way of life: what we know and what we do not know. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 13-27. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M., Y. Miyake ve M. Özbaşaran

1991 An interim report on excavations at Yarımburgaz and Toptepe, in eastern Thrace. *Anatolica* 17: 59-121.

Özdoğan, M. ve N. Balkan-Atlı

1994 Southeast Anatolian chipped stone sequence (approach for a synthesis). In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*, 205-206. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.

Özdoğan, M., H. Parzinger ve N. Karul

1997a Kırklareli kazıları: Aşağıpınar ve Kanlıgeçit Höyükleri. *Arkeoloji ve Sanat* 77: 2-11.

1997b Kırklareli Höyüğü 1995 yılı kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18: 53-80.

Özdoğan, M. ve A. Özdoğan

1998 Buildings of cult and the cult of buildings. In G. Arsebük, M.J. Mellink, and W. Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel*, 581-601. Ege Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M. ve I. Gatsov

1998 The Aceramic Neolithic period in western Turkey and in the Aegean. *Anatolica* 24: 209-232.

Özdoğan, M. ve A. Özdoğan

1999 Archaeological evidence on the early metallurgy at Çayönü Tepesi. In A.E. Hauptmann, Th.R. Pernicka, and Ü. Yalçın (eds.), *The Beginnings of Metallurgy*, 13-22. Der Anschnitt 9. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.

2000 Çayönü, a conspectus of recent work. *Paléorient* 15 (1): 65-74.

Özdoğan, M. ve N. Başgelen

2007 *Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.

Özdoğan, M. ve H. Schwarzberg

2008 Aşagı Pınar 2007 çalışmaları. *Türk Eski Çağ Bilimler Enstitüsü, Haberler* 25: 21-22.

Özgen, E.

1990 Oylum Höyük: a brief account of investigations conducted in 1987 and 1989. *Anatolica* 16: 21-29.

Özgen, E., B. Hewling ve H. Tekin

1998 Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük. *Istanbuler Mitteilungen* 47: 39-90.

Özgen, E., H. Tekin ve H.K. Ensert

1996 Oylum Höyük 1994 yılı çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 17: 183-188.

Özgen, E. ve B. Helwing

2003 On the shifting border between Mesopotamia and the West: seven seasons of joint Turkish-German excavations at Oylum Höyük. *Anatolica* 29: 61-85.

Özgüç, N.
1991 The Uruk Culture at Samsat. In B. Hrouda, S. Kroll and Z. Spanos (eds.), *Von Uruk nach Tuttul. Eine Festschrift für Eva Strommenger*, 151-157. MVS 12. Studien und Aufsätze von Kollegen und Freunden, München-Wien.
Özgüç, T.
1963 Early Anatolian archaeology in the light of recent research. *Anatolia* 7: 1-21.
1988 *An Important Cult Center in the Old Hittite Period*. TTKY, Ankara.
1986 New observations on the relationship of Kültepe with southeast Anatolia and north Syria during the third millennium BC. In J.V. Canby, E. Porada, B.S. Ridgeway, and T. Stech (eds.), Ancient Anatolia: *Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, 31-47. University of Wisconsin Press, Madison.
Özgüç, T. ve M. Akok
1958 *Horoztepe*: *An Early Bronze Age Settlement and Cemetery*. TTKY, Ankara.
Özgüç, T. ve R. Temizer
1993 The Eskiyapar treasure. In M.J. Mellink, E. Porada, and T. Özgüç (eds.), *Studies in Honor of Nimet Özgüç*, 613-628. TTKY, Ankara.
Özkaya, V. ve O. San
2003 Körtik Tepe 2001 kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 24: 423-436.
2007 Körtik Tepe: bulgular ışığında kültürel doku üzerine ilk gözlemler. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 21-36. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Özkaya, V. ve A. Coşkun
2009 Körtik Tepe: a new Pre-Pottery Neolithic A site in south-eastern Anatolia. *Antiquity* 83 (320) (Antiquity Project Gallery).
Özsait, M.
1994a 1992 yılı Ordu-Mesudiye yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 11: 285-300.
1994b 1992 yılı Isparta-Gelendost yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 11: 301-310.
1995a 1993 yılı Ordu-Mesudiye ve Sıvas-Kotulhisar yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 12: 459-482.
1995b 1993 yılı Antalya-Korkuteli yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 12: 483-496.
1996 1994 yılı Antalya-Korkuteli yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13: 293-313.
1997 1995 yılı Antalya-Korkuteli ve Burdur yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14: 193-214.
2005 The Harmanören-Göndürle Höyük necropolis excavations. *TÜBA-AR* 8: 170-182.
Özsait, M. ve N. Özsait
1996 Şeref Höyük: komama. *Anadolu Araştırmaları* 14: 361-389.
Özsait, M. ve Ö. Koçak
1996 1994 yılı Amasya-Taşova yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13: 273-291.
Özsait, M. ve A. Dündar
1997 1995 yılı Amasya-Gümüşhaciköy ve Hamamözü yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14: 171-192.
Öztan, A.
2002 Köşk Höyük: Anadolu arkeolojisine yeni katkılar. *TÜBA-AR* 5: 55-69.
2003 A Neolithic and Chalcolithic settlement in Anatolia: Köşk Höyük. *Colloquium Anatolicum* 2: 69-86.
2006 Köşk Höyük kazıları. *Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü*, *Haberler* 22: 28-29.
2007 Köşk Höyük. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 223-235. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Öztan, A. ve E. Faydalı
2003 An Early Chalcolithic building from Köşk Höyük. *Belleten* 248: 45-77.
Öztan, A. ve S. Özkan
2003 Çizi ve nokta bezekli Köşk Höyük seramikleri. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East,* 447-458. Arkeoloji and Sanat Yayınları, İstanbul.
Palmieri, A.M.
1967 Insediamento del Bronze Antica a Gelinciktepe, Malatya. *Origini* 1: 117-193.
1981 Excavations at Arslantepe (Malatya). *Anatolian Studies* 31: 103-119.
1985 Arslantepe Excavations, 1984. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6: 71-78.

Palmieri, A.M., K. Setrok ve E. Chernykh

1993 From Arslantepe metalwork to arsenical copper technology in eastern Anatolia. In H. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains: Archeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* 573-600. Università degli Studi di Roma "La Sapienza," Rome.

Palmieri, A.M. ve Sertok, K.

1994 Minerals in and around Arslantepe. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 9: 119-135.

Palmieri, A.M., M. Frangipane, A. Hauptmann ve K. Hess

1999 Early metallurgy at Arslantepe during the Late Calcolithic and the Early Bronze Age IA-IB periods. In A. Hauptmann, E. Pernicka, Th. Rehren, and U. Yalçın (eds.), *The Beginnings of Metallurgy*, 141-148. Der Anschnitt 9. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.

Palmieri, A. ve G.M. Di Nocera

2004 Early Bronze copper circulation and technology in Middle Euphrates regions. In C. Nicolle (ed.), *Amurru 3: Nomades et Sédentaires dans le Proche-Orient Ancien,* 377-388. Compte rendu de la XLVIe Rencontre Assyriologique International 3, Paris, 10-13 July 2000. Editions Recherche sur les Civilisations, Paris.

Palumbi, G.

2008 *The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC.* Studi Di Preistoria Orientale 2. Università degli Studi di Roma "La Sapienzia," Rome.

Parish, R.

1996 Luminescence dating of mud brick from Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95,* 343-344. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Parker, B.J., A. Creekmore ve C. Easton

2001 The upper Tigris archaeological research project (UTARP) excavations and survey at Boztepe and intensive survey at Talavaş Tepe, 1999: a preliminary report. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 1999*, 565-591. METU, Ankara.

Parker, B.J, Creekmore, P. ve A. Creekmore

2002 The upper Tigris archaeological research project: a final report from the 1999 field season. *Anatolian Studies* 52: 19-74.

Parker, B.J., A. Creekmore, L.S. Dodd, C. Meegan, E. Moseman, R. Paine, M. Abraham ve P. Cobb

2003 The upper Tigris archaeological research project (UTARP): a preliminary report from the 2001 field season. *Anatolica* 29: 103-174.

2004 The upper Tigris archaeological research project (UTARP): a preliminary synthesis of the cultural history of Kenan Tepe. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2001*, 547-602. METU, Ankara.

Parker, B.J., L. Dodd, A. Creekmore, E. Healey ve C. Painter

2006 The upper Tigris archaeological research project (UTARP): a preliminary report from the 2003 and 2004 field seasons. *Anatolica* 32: 71-151.

Parker, B.J., C.P. Foster, J. Henecke, M. Hopwood, D. Hopwood, A. Creekmore, A. Demirergiand ve M. Eppihimer

2008 Preliminary report from the 2005-2006 field seasons at Kenan Tepe. *Anatolica* 34: 103-176.

Parsons, E.C.

1996 *Pueblo Indian Religions*. Vols. 1-2. University of Nebraska Press, Lincoln.

Parzinger, H.

1993a Zur Zeitstellung der Büyükkaya-Ware: Bemerkungen zur vorbronzezeitlichen Kulturfolge Zentralanatoliens. *Anatolica* 19: 211-229.

1993b *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karparten und Mittlerem Taurus*. Römisch-Germanische Forschungen 52. Verlag Philipp von Zabern, Mainz.

2000 Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa. In C. Işık (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches: Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag*, 179-193. Asia Minor Studien 39. Habelt, Bonn.

Parzinger, H. ve M. Özdoğan

1996 Die Ausgrabungen in Kırklareli und ihre Bedeutung für die Kulturbeziehungen zwischen Anatolien

und dem Balkan vom Neolithikum bis zur Frühbronzezeit. *Bericht der Römisch-Germanischen Komission* 76: 5-29.

Pasinli, A., E. Uzunoğlu, N. Atakan, Ç. Girgin ve M. Sosyal

1994 Pendik kurtarma kazısı. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri-1993* 4: 147-163.

Pasternak, R.

1995 Die botanischen Funden aus Nevali Çori, Türkei (Akeramisches Neolithikum): Ein Vorbericht. In H. Kroll and R. Pasternak (eds.), *Res Archaeobotanicae*, 247-248. International Workshop for Palaeoethnobotany, Proceedings of the 9th Symposium, Kiel 1992. Oetker-Voges-Verlag, Kiel.

1998 Zwischenbericht über die Arbeiten an den botanischen Funden aus Oylum Höyük: Chalcolithische Fundschicht. *Istanbuler Mitteilungen* 47: 68-70.

Patlagean, E.

1996 Families and kinship in Byzantium. In A. Burguiére, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, and F. Zonabend (eds.), *A History of the Family, Vol. 1: Distant Worlds, Ancient Worlds*, 467-488. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.

Pavlu, I.

2003 Neolithic traditions: Anatolia and the Linear Band ceramic culture. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 141-146. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Payne, S.

1972 Can Hasan III: the Anatolian Aceramic and the Greek Neolithic. In E. Higgs (ed.), *Papers in Economic Prehistory*, 191-194. Cambridge University Press, Cambridge.

Pearce, J.

1999 Investigating ethnicity at Hacınebi: ceramic perspectives on style and behavior in 4th millennium Mesopotamian-Anatolian interaction. *Paléorient* 25 (1): 35-42.

2000 The Late Chalcolithic Sequence at Hacınebi Tepe, Turkey. In C. Marro and H. Hauptmann (eds.), *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires*, 115-144. Varia Anatolica 11. Institut Français d'Études Anatoliennes, George Dumézil, De Boccard, Paris.

Pearson, M.P.

2005 The *Archaeology of Death and Burial.* Texas A&M University Press, Texas.

Peasnall, B.L. and M. Rosenberg

2001 A preliminary description of the lithic industry from Demirköy Höyük. In I. Caneva, C. Lemorini, D. Zampetti, and P. Biagi (eds.), *Beyond Tools*, 363-87. Ex Oriente, Berlin.

Pecorella, P.E.

1977 La necropoli di Iasos nel quadro delle culture dell'Anatolia occidentale. *SMEA* 18: 65-72.

1984 *La Cultura Preistorica di Iasos in Caria.* Bretschneider, Rome.

Peltenburg, E.

2007 New perspectives on the Carchemish sector of the Middle Euphrates River valley in the 3rd millennium BC. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC,* 3-24. Oxbow Books, Oxford.

Perissoratis, C. ve N. Conispoliatis

2003 The impacts of sea-level changes during latest Pleistocene and Holocene times on the morphology of the Ionian and Aegean seas (SE Alpine Europe). *Marine Geology* 196 (3-4): 145-156.

Perkins, A.

1949 *A Comparative Chronology of Early Mesopotamia*. University of Chicago Publications, Chicago.

Perkins, D.

1969 Fauna of Çatalhöyük: evidence for early cattle domestication in Anatolia. *Science* 64: 177-179.

1973 The beginnings of animal domestication in the Near East. *American Journal of Archaeology* 77 (3): 278-282.

Perkins, D. ve Daly, P.

1968 A hunters' village in Neolithic Turkey. *Scientific American* 219: 96-106.

Perlés, C.

1992 Systems of exchange and organization of production in Neolithic Greece. *Journal of Mediterranean Archaeology* 5 (2): 115-164.

2001 *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.

2005 From the Near East to Greece: let's reverse the focus, cultural elements that did not transfer. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 275-290. Proceedings of the

International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Pernicka, E., F. Begemann, S. Schmitt-Strecker ve A.P. Grimanis

1990 On the composition and provenance of metal artifacts from Poliochni on Lemnos. *Oxford Journal of Archaeology* 9 (3): 263-298.

Perrot, J.

2002 On terminology in Near Eastern prehistory. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 7-10. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

Perlès, C.

2001 *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Institut Universitaire de France, Université Paris X, Paris.

Peschlow-Bindokat, A.

1998 Latmos (Beşparmak) dağlarındaki kaya resimleri. *Arkeoloji ve Sanat* 20 (84): 13-22.

2003 Frühe Hochzeitbilder zur Deutung der weiblicher Figuren auf den prähistorischen Felsbildern des Latmos (Beşparmak). In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 199-215. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

2005 *Eine karische Gebirgslandschaft: Herakleia am Latmos, Stadt und Umgerbung.* Homer Kitabevi, İstanbul.

Peters, J., D. Helmer, A. von den Driesch ve M. Saña Seguí

2000 Early animal husbandry in the north Levant. *Paléorient* 25 (2): 27-48.

Peters, J. ve K. Schmidt

2004 Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, southeastern Turkey: a preliminary assessment. *Anthropozoologica* 39: 179-218.

Philip, G.

2007 The metalwork of the Carchemish region and the development of grave repertories during the third millennium BC. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 187-197. Oxbow Books, Oxford.

Pinhasi, R. ve N. von Cramon-Taubadel

2009 Craniometric data supports demic diffusion model for the spread of agriculture into Europe. *PLoS One* 4 (8): e6747.

Pittman, H.

1994 Towards an understanding of the role of glyptic imagery in the administrative systems of protoliterate greater Mesopotamia. In P. Ferioli, E. Fiandra, G.G. Fissore, and M. Frangipane (eds.), *Archives before Writing*, 235-246. Ministero per i beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per i beni Archivisti, Rome.

1999 Administrative evidence from Hacınebi Tepe: an essay on the local and colonial. *Paléorient* 25 (1): 43-50.

Pollard, T., C.A. Shell ve D.R. Twigg

1996 Topographic survey of the Çatalhöyük mound. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95*, 59-72. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Pollock, S. ve C. Coursey

1995 Ceramics from Hacınebi Tepe: chronology and connections. *Anatolica* 21: 101-141.

1996 Hacınebi Uruk pottery: preliminary report. *American Journal of Archaeology* 100: 205-260.

1999 The Halaf settlement at Kazane Höyük: preliminary report on the 1996 and 1997 seasons. *Anatolica* 25: 109-147.

Pollock, S. ve R. Bernbeck

1999 Fıstıklı Höyük 1998: systematic survey and sounding. In N. Tuna and J. Öztürk (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 1998*, 1-112. METU, Ankara.

Pollock, S., R. Bernbeck, S. Allen, A.G. Castro Gessner, R. Costello, S.K. Costello, M. Foree, S. Lepinski and S. Niehbuhr

2001 Excavations at Fıstıklı Höyük, 1999. In N. Tuna, J. Öztürk, and J. Velibeyoglu (eds.), *The Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carcemish Dam Reservoirs: Activities in 2000*, 1-64. METU, Ankara.

van Pool, C.S.

2009 The signs of the sacred: identifying shamans using archaeological evidence. *Journal of Anthropological Archaeology* 28 (2): 177-190.

Pustovoytov, K.E.
2002 14C-dating of pedogenic carbonate coatings on stones at Göbekli Tepe (southeastern Turkey). *Neo-Lithics* 2002 (2): 8-13.
Price, T.D. ve J.A. Brown
1985 *Prehistoric Hunter-Gatherers: The Emergence of Cultural Complexity*. Academic Press, Orlando.
Pruss, A.
2000 The Metallic Ware of upper Mesopotamia: definitions, chronology and distribution. In C. Marro and H. Hauptmann (eds.), *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires*, 193-203. Varia Anatolica 11. Institut Français d'Études Anatoliennes, George Dumézil, De Boccard, Paris.
Quale, R.G.
1988 *A History of Marriage Systems*. Greenwood Press, New York.
Radovanović, I. ve B. Voytek
1997 Hunters, fishers or farmers: sedentism, subsistence and social complexity in the Djerdap Mesolithic. *Analecta Prahestorica Leidensia* 29: 19-32.
Raish, C.
1992 *Domestic Animals and Stability in Pre-State Farming Societies*. BAR International Series 579, Oxford.
Rapp, G. ve J. Gifford
1982 *Troy: The Archaeological Geology*. Supplementary Monograph 4. Princeton Univeristy Press, Princeton.
Rappaport, R.A.
1999 *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge University Press, New York.
Rawcliffe, D.H.
1969 *Occult and Supernatural Phenomena*. Dover Publications, New York.
Read, P.J.
1983 *A history of the Wiradjuri people of New South Wales, 1883-1969*. Australian National University, Canberra.
Redding, R.
1981 *Decision Making in Subsistence Herding of Sheep and Goats in the Middle East.* Ph. D. dissertation. University Microfilms, Ann Arbor.
2005 Breaking the mold: a consideration of variation in the evolution of annual domestication. In J.-D. Vigne, J. Peters, and D. Helmet (eds.), *First Steps of Animal Domestication: New Archaeozoological Approaches*, 41-48. Proceedings of the 19th Conference of the lnternational Council of Archaozoology, Durham, August 2002. Oxbow Books, Oxford.
Reed, J.M., N. Roberts ve M.J. Leng Roberts
1999 Chronology and stratigraphy of late Quaternary sediments in the Konya Basin, Turkey. *Quaternary Science Reviews* 18: 611-630.
Reese, D.S.
2006 The exploitation of aquatic resources at Bakla Tepe, Limantepe and Panaztepe. In A. Erkanal, E. Öktü, E. Özgen, S. Günel, A.T. Ökse, H. Hüryılmaz, H. Tekin, N. Çınardalı-Karaaslan, B. Uysal, F.A. Karaduman, A. Engin, R. Spiess, A. Aykurt, R. Tuncel, U. Deniz and A. Rennie (eds.), *Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections,* 626-630. Homer Kitabevi, İstanbul.
Rehhoff, L., P. Akkermans, E. Leonardsen ve I. Thuesen
1990 Plasters: gypsum or calcite? A preliminary case study of Syrian plasters. *Paléorient* 16 (2): 79-87.
Reichard, G.A.
1950 *Navaho Religion*. Bollingen Series 18. Pantheon Books, New York.
Reimer P.J., M.G.L Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J.W. Beck, C. Bertrand, P.G. Blackwell, C.E. Buck, G. Burr, K.B. Cutler, P.E. Damon, R.L. Edwards, R.G. Fairbanks, M., Friedrich, T.P. Guilderson, A.G. Hogg, K.A. Hughen, B. Kromer, F.G. McCormac, S. Manning, C. Bronk Ramsey, R.W. Reimer, S. Remmele, J.R. Southon, M. Stuiver, S. Talamo, F.W. Taylor, J. van der Plicht ve C.E. Weyhenmeyer
2004 IntCal04 terrestrial radiocarbon age calibration, 0-26 cal Kyr BP. *Radiocarbon* 46: 1029-1058.
Reingruber, A.
2005 The Argisa Magoula and the beginning of the Neolithic in Thessaly. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 155-171. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
Reingruber, A. ve L. Thissen
2005 14 C database for the Aegean catchment (eastern Greece, southern Balkans and western Turkey). In

C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC,* 297-327. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Renfrew, C.

1982 Socio-economic change in ranked societies. In C. Renfrew and S. Shennan (eds.), *Ranking, Resource and Exchange*, 1-8. Cambridge University Press, Cambridge.

1987 *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.* Cambridge University Press, New York.

2001 Commodification and institution in group-oriented and individualizing societies. In W.G. Runciman (ed.), *The Origin of Human Social Institutions*, 93-118. Oxford University Press, Oxford.

2008 The city through time and space: transformations of centrality. In J. Marcus and J.A. Sabloff (eds.), *The Ancient City: New Perspectives on Urbanism in the Old and New World*, 29-51. School of Advanced Research, Santa Fe.

Restelli, F.B.

2006 The local Late Chalcolithic (LC3) occupation at Zeytinli Bahçe (Birecik, Şanlı-Urfa): the ceramic production. *Anatolian Studies* 56: 17-46.

Richards, M., H. Corte-Real, P. Forster, V. Macaulay, H. Wilkinson-Herbots, A. Demaine, S. Papiha ve R. Hedges, H.-J. Bandelt ve B. Sykes

1996 Paleolithic and Neolithic lineages in the European mitohcondrial gene pool. *American Journal of Human Genetics* 59: 185-198.

Richerson, P.J. ve R. Boyd

2001 Institutional evolution in the Holocene: the rise of complex societies. In W.G. Runciman (ed.), *The Origin of Human Social Institutions*, 197-234. Oxford University Press, Oxford.

Rhiel, S.

1999 *The Archaeobotany of Kumtepe and Troy: Bronze Age Economy and Environment in the Troad.* BioArchaeologica 2. Mo-Vince-Verlag, Tübingen.

Rielly, K.

1998 Bird bones. *Cahiers de l'Euphrate* 8: 222-223.

Roaf, M. ve R.G. Killick

1987 A mysterious affair of style: the Ninevite V pottery of northern Mesoatamia. *Iraq* 49: 199-230.

Roberts, N.

1983 Age, palaeoenvironments, and climatic significance of Late Pleistocene Konya Lake, Turkey. *Quaternary Research* 19: 154-171.

1996 Konya basin palaeoenvironmental research (Kopal) pogramme, 1994. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13: 373-384.

Roberts, N., P. Boyle ve R. Parish

1996 Preliminary results of geoarchaeological investigations at Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95*, 19-40. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Roberts, N., H.F. Lamb ve J.C. Tibby

2001 The tempo of climatic change in the eastern Mediterranena region: new high-resolution crater-like sediment data from central Turkey. *Holocene* 11: 721-736.

Roberts, N. ve A. Rosen

2009 Diversity and complexity in early farming communities of Southwest Asia: new insights into the economic and environmental basis of Neolithic Çatalhöyük. *Current Anthropology* 50 (3): 393-402.

Rognon, P.

1987 Relations entre phases climatiques et chronologiques au Moyen Orient de 16.000 a 10.000 BP. In O. Aurenche, J. Evin, and F. Hours (eds.), Chronologie du Proche-Orient, 16.000-4.000 B.P., 189-206. BAR International Series 379, Oxford.

Rollefson, G.O.

2004 A reconsideration of the PPN koine: cultural diversity and centralities. *Neo-Lithics 2004 (*1): 46-48.

Rosenberg, M.B ve M.K. Davis

1992 Hallan Çemi Tepesi, an Early Aceramic Neolithic site in eastern Anatolia: some preliminary observations concerning material culture. *Anatolica* 18: 1-18.

Roodenberg, J.

1985 1983 yılı Hayaz Höyük ve civarı (Kumartepe) kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6: 1-4.

1988 Aceramic Neolithic in southeast Turkey. *Anatolica* 15: 1-232.

1993 Ilıpınar X to VI: links and chronology. In J. Roodenberg (ed.), *Anatolia and the Balkans*. *Anatolica* 19:

251-267.
1995a Stratigraphy and architecture. In J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia, 1987-91*, 35-76. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.
1995b Chronologies and conclusion. In J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia, 1987-91*, 167-174. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.
1999 Ilıpınar, an early farming village in the Iznik lake basin. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 193-202. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2008 Stratigraphy and architecture. The basal occupation levels (Phase X and IX). In J. Roodenberg and S.A. Roodenberg (eds.), *The Ilıpınar Excavations III* (with Contributions on Hacılartepe and Menteşe), 1-34. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

Roodenberg, J. ve F. Gérard
1996 The southwest flank of Ilıpınar: the 1994 and 1995 seasons. *Anatolica* 22: 33-48.

Roodenberg, J. ve W. Schier
2001 Radiocarbon determinations. In J. Roodenberg and L. Thissen (eds.), *The Ilıpınar Excavations II,* 257-278. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

Roodenberg, J., A. van As, L. Jacobs ve M.-H. Wijnen
2003 Early settlement in the plain of Yenişehir (NW Anatolia): the basal occupation layers at Menteşe. *Anatolica* 29: 17-59.

Roodenberg, J. and S.A. Roodenberg
2007 Ilıpınar and Menteşe: doğu Marmara'da Neolitik döneme ait iki yerleşme. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 393-400. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2008 Life and death in a prehistoric settlement in northwest Anatolia. *The Ilıpınar Excavations III* (with Contributions on Hacılartepe and Menteşe). The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

Roodenberg, J., A. van As ve S.A. Roodenberg
2008 Barçın Höyük in the plain of Eskişehir (2005-2006): a preliminary note on the fieldwork, pottery and human remains of the prehistoric levels. *Anatolica* 34: 56-60.

Rosen, A.
2005 Phytolith indicators of plant and land use at Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons*, *203-212*. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Rosenberg, M.
1994a Hallan Çemi Tepesi: some further observations concerning stratigraphy and material culture. *Anatolica* 20: 121-140.

Rosenberg, M.
1994b A preliminary description of lithic industry from Hallan Çemi. In H.G. Gebel and S. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent,* 223-238. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin.
1994c Patterns, process, and hierarchy in the evolution of culture. *Journal of Anthropological Archaeology* 13: 307-340.
1999 Hallan Çemi. In M. Özdoğan, and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization*, 25-33. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2003 The strength of numbers: from villages to towns in the aceramic Neolithic of Southwestern Asia. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 91-101. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Rosenberg, M., R.M.A. Nesbitt, R.W. Redding ve T.F. Strasser
1995 Hallan Çemi Tepesi: some preliminary observations concerning Early Neolithic subsistence behaviors in eastern Anatolia. *Anatolica* 21: 1-12.

Rosenberg, M. ve B.L. Peasnall
1998 A report on soundings at Demirköy Höyük, an aceramic Neolithic site in eastern Anatolia. *Anatolica* 24: 195-207

Rosenberg, M. ve R.W. Redding
2000 Hallan Çemi and early village organization in eastern Anatolia. In I.Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation,* 39-61. Kluwer Academic, Plenum Press, New York.

Rosenstock, E.
2005 Höyük, Toumba and Mogila: a settlement form in Anatolia and the Balkans and its ecological determination, 6500-5500 cal BC. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe?*

Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC, 221-237. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.

Rossignol-Strick, M.

1993 Late Quaternary climate in the eastern Mediterranean region. *Paléorient* 19 (1): 135-152.

1999 The Holocene climatic optimum and pollen records of Sapropel 1 in the eastern Mediterranenan, 9000-6000 BP. *Quaternary Science Reviews* 18: 515-530.

Roth, M.T.

1997 *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Piotr Michalowski Scholar Press, Atlanta.

Roth, W.E.

1897 *Ethnological Studies among the North-West-Central Queensland Aborigines.* Edmund Gregory, Brisbane.

Rothschild, N., B.J. Mills, T.J. Ferguson ve S. Dublin

1993 Abandonment at Zuni farming villages. In C.M. Cameron and S. Tomka (eds.), *The Abandonment of Settlements and Regions: Ethnoarchaeological and Archaeological Approaches.* Cambridge University Press, New York.

Rothman, M.S.

1993 Another look at the Uruk expansion from the Zagros piedmont. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (ed.*), Between the Rivers and over the Mountains: Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* 163-176. Università degli Studi di Roma "La Sapienza," Rome.

1994a Sealing as a control mechanism in prehistory: Tepe Gawra XI, X, and VIII. In G.J. *Stein and M.S. Rothman (eds.), Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity, 103-120.* Monographs in World Archaeology No. 18. Prehistory Press, Madison.

1994b Seal and sealing: findspot, design, audience, and function. In Fiandra, G.G. Fissore, and M. Frangipane (eds.), *Archives Before Writing*, 97-119. Ministero per i beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per i beni Archivisti, Rome.

1995 The pottery of Muş plain and the evolving place of a high border land. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 12: 281-294.

1997 Tepe Gawra. In E.M. Meyers (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 5:* 183-186.

Rothman, M.S. ve G. Kozbe

1997 Muş in the Early Bronze Age. *Anatolian Studies* 47: 105-126.

Rothman, M.S. ve B. Peasnall

1999 Societal evolution of small, pre-state centers and polities: the example of Tepe Gawra in northern Mesopotamia. *Palérioent* 25 (1): 101-114.

Rothman, M.S. ve G. Kozbe

2003 Ripples in the stream: Transcaucasia-Anatolian interaction in the Murat/Euphrates basin at the beginning of the third millennium BC. In A. Smith and K. Rubinson (eds.), *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, 94-109. Institute of Archaeology, UCLA, Los Angeles.

Rozwadowski, A.

2008 Centering historical-archaeological discourse: the prehistory of central Asian/south Siberian shamanism. In D.S. Whitley and K. Hays-Gilpin (eds.), *Belief in the Past: Theorethical Approaches to the Archaeology of Religion,* 105-178. Left Coast Press, Walnut Creek.

Runciman, W.G.

2001 From nature to culture, from culture to society. In W.G. Runciman (ed.), *The Origin of Human Social Institutions*, 235-254. Oxford University Press, Oxford.

Runnels, C.N.

1995 Review of Aegean Prehistory IV: the Stone Age of Greece from the Paleolithic to the advent of the Neolithic. *American Journal of Archaeology* 99: 699-728.

Russel, H.

1980 *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*. BAR International Series 85, Oxford.

Russell, N. ve K.J. McGowan

2003 Dance of the cranes: crane symbolism at Çatalhöyük and beyond. *Antiquity* 77: 445-455.

Russell, N. ve L. Martin

2005 The Çatalhöyük mammal remains. In I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons,* 33-98. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Russell, N. and S. Meece
2005 Animal representations and animal remains at Çatalhöyük. In I. Hodder (ed.), *Çatalhöyük Perspectives: Themes from the 1995-1999 Seasons,* 209-230. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.
Sağlamtimur, H.
2007 Ege Gübre Neolitik yerleşimi. In M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, 373-376. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Sagona, A.
1984 *The Caucasion Region in the EBA*. BAR International Series 204. Oxford.
1993 Settlement and society in late prehistoric Trans-Caucasus. In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, and M. Mellink (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains*: *Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,* 453-474. Università degli Studi di Roma "La Sapienza," Rome.
1994 *The Aşvan Sites 3: Early Bronze Age.* British Institute of Archaeology, Ankara.
1999 Excavations at Sos Höyük, 1997. *Kazı Sonucları Toplantısı* 20: 205-206.
2000 Sos Höyük and the Erzurum region in Late Prehistory, a provisional chronology for northeast Anatolia. In C. Marot and H. Hauptmann (eds.), *Chronologies des Pays di Caucasus et de L'Euphrate aux IVe -IIIe Millenaires,* 329-373. Varia Anatolica 11. Institut Français d'Études Anatoliennes, George Dumézil, De Boccard, Paris.
2001 Excavations at Sos Höyük, 1997. *Kazı Sonucları Toplantısı* 22: 129-131.
Sagona, A., E. Pemberton ve I. McPhee
1993 Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: third preliminary report. *Anatolian Studies* 43: 69-83.
Sagona, A., C. Sagona ve H. Özkorucuklu
1995 Excavations at Sos Höyük: first preliminary report. *Anatolian Studies* 45: 193-218.
Sagona, A., M. Erkmen, C. Sagona and I. Thomas
1996 Excavations at Sos Höyük, 1995: second preliminary report. *Anatolian Studies* 46: 27-52
Sagona, A., M. Erkmen, C. Sagona ve S. Howells
1997 Excavations at Sos Höyük, 1996: third preliminary report. *Anatolica* 23: 181-226.
Sagona, A., *C. Sagona*, I. McNiven and S. Howells
1998 Excavations at Sos Höyük, 1997: fourth preliminary report. *Anatolica* 24: 31-64.
Sampson, A.
2005 New evidence from the early pottery production stages in the Aegean basin from the 9th to the 7th millennium cal BC. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 131-141. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
2006 *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece, Vol. 1: Intra-site Analysis, Local Industries, and Regional Site Distribution.* Institute for Aegean Prehistory. Prehistory Monographs 21. Academic Press, Philadelphia.
Sampson, A., J.K. Kozlowski ve M. Kaczanowska
1998 Entre l'Anatolie et les Balkans: une séquence Mésolithique-Néolithique de l'île de Gioura (Sporades di Nord). In M. Otte (ed.), *Préhistoire d'Anatolia: Genèse des Deux Mondes*, 125-141. ERAUL 85, Liège.
Sandin, B.
1977 *Gawai Burong: The Chants and Celebrations of the Iban Bird Festival*. Penerbit Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang.
Sarı, D.
2010 Keçi Çayırı kazı çalışmaları. *Türk Eski Çağ Bilimler Enstitüsü, Haberler* 30: 28-29.
Savard, M., M. Nesbitt ve M.K. Jones
2006 The role of wild grasses in subsistence and sedentism: new evidence from the northern Fertile Crescent. *Sedentism in Non-Agricultural Societies*. *World Archaeology* 38 (2): 179-196.
Saxe, A.A.
1971 Social dimensions of mortuary practices in a Mesolithic population from Wadi Halfa, Sudan. In J. Brown (ed.), *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, 39-57. Society for American Archaeology, Washington.
Sazel, G.
2005 Troia I-III, die Maritime und Troia IV-V, die Anatolische Troia-Kultur: Eine Untersuchung der

Funde und Befunde im mittleren Schliemanngraben (D07-D08). *Studia Troica* 15: 33-98.

Schachner, A.

2004 Vorbericht über die Ausgrabungen in Giricano, 2001. In N. Tuna, J. Öztürk and J. Velibeyoğlu (eds.), *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilısu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2001,* 505-546. METU, Ankara.

Schäffer, J. ve J. Boessneck

1988 Bericht über die Tierreste aus der halafzeitlichen Siedlung Çavi Tarlası. *Journal of Anthropological Archaeology* 7: 1-55.

Schiffer, M.B.

2000 *Social Theory in Archaeology*. University of Utah Press, Salt Lake City.

Schirmer, W.

1990 Some aspects of building at the "aceramic-neolithic" settlement of Çayönü Tepesi. *World Archaeology* 21: 363-387.

Schlegel, A. ve R. Eloul

1988 Marriage transactions: labor, property, status. *American Anthropologist* 90 (2): 291-309.

Schmandt-Besserat, D.

1992 *Before Writing: From Counting to Cuneiform.* University of Texas Press, Austin.

1996 *How Writing Came About*. University of Texas Press, Austin.

1999 Tokens: the cognitive significance. *Documenta Praehistorica* 26: 21-27.

Schmidt, K.

1994 Nevali Çori: status of research. In H.G. Gebel and S.K. Kozlowski (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*, 239-251. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1. Ex Oriente, Berlin. 1995 Investigations in the upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe. *Neo-Lithics 1995 (*2): 9-10.

1996a The Urfa project, 1996. *Neo-Lithics* 1996 (2): 9-11.

1996b *Norşuntepe, Kleinfunde I: Die lithische Industrie*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

1997 News from the Hilly Flanks: Zum Forschungsstand des obermesopotamischen Frühneolithikums. *Archaeologisches Nachbrichtenblatt* 2 (1): 70-79.

1998a Frühneolitische Tempel: Ein Forschunsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 130: 17-49.

1998b Beyond daily bread: evidence of Early Neolithic ritual from Göbekli Tepe. *Neo-Lithics* 1998 (2): 1-5.

1999 Frühe Tier- und Menschenbilder vom Göbekli Tepe. *Istanbuler Mitteilungen*: 49: 5-21.

2000a Göbekli Tepe, southeastern Turkey: a preliminary report on the 1995-1999 excavations. *Paléorient* 26 (1): 45-54.

2000b Göbekli Tepe and the rock art of the Near East. *TÜBA-AR* 3: 1-14.

2001 Göbekli Tepe and the Early Neolithic sites of the Urfa region: a synopsis of new results and current views. *Neo-Lithics* 2001 (1): 9-11.

2006 *Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger.* C.H. Beck Verlag, München.

Schmitt-Stecker, S., F. Begemann ve E. Pernicka

1992 Chemische Zusammensetzung und Bleiisotopenverhältnisse der Metallfunde vom Hassek Höyük. In M. Behm-Blancke (ed.), Hassek Höyük: Naturwissenschaftliche Untersuchungen und lithische Industrie. *Istanbuler Forschungen* 38: 108-123.

Schoop, U.-D.

1999 Aspects of early metal use in Neolithic Mesopotamia. In A. Hauptmann, A. Pernicka, Th. Rehren, and U. Yalçın (eds.), *The Beginning of Metallurgy*, 31-36. Der Anschnitt 9. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.

2005a Early Chalcolithic in north-central Anatolia: the evidence from Boğazköy-Büyükkaya. *TÜBA-AR* 8: 15-37.

2005b The late escape of the Neolithic from the central Anatolian plain. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 41-58. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. Ege Yayınları, İstanbul.

2005c *Das anatolische Chalkolithikum: Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten.* Urgeschichtliche Studien 1. Verlag BA Greiner, Remshalden.

2008 Ausgrabungen in Çamblıbel Tarlası 2007. *Archäologischer Anzeiger*: 148-161.

Schultes, R.V.

1988 *Where the Gods Reign: Plants and Peoples of the Colombian Amazon*. Synergetic Press, Arizona.

Schütz, E. ve C. König

1983 Old vultures and man. In S.R. Wilbur and J.A. Jackson (eds.), *Vulture Biology and Management*, 461-469. University of California Press, Berkeley.

Schwartz, G.M.

1985 Ninevite 5 period and current research. *Paléorient* 11: 57-70.

Schwartz, M., D. Hollander ve G. Stein

1999 Reconstructing Mesopotamian exchange networks in the fourth millennium BC: geochemical and archaeological analyses of bitumen artifacts from Hacınebi, Turkey. *Paléorient* 25: 67-82.

2001 Syria and the Uruk Expansion. In M.S. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 233-264. School of American Research Advanced Seminar Series. Research Press, Santa Fe.

Schwartz, G.M. ve D. Hollander

2001 Annealing, distilling, reheating, and recycling: bitumen processing in the Ancient Near East. *Paléorient* 26: 83-91.

Schwartz, G.M., D. Hollander ve G. Stein

1999 Reconstructing Mesopotamian exchange networks in the fourth millennium BC: geochemical and archaeological analyses of bitumen artifacts from Hacınebi, Turkey. *Paléorient* 25: 67-82.

Schwarzberg, H.

2009 Neolithic "cult tables" from Barcın Höyük. Anatolica 35: 167-177.

Seeher, J.

1987a *Demircihöyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Band III, 1: Die Keramik. A. Die neolithische und chalkolithische Keramik. B. Frühbronzezeitlische Keramik der älteren Phasen (bis Phase G).* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.

1987b Prähistorische Funde aus Gülpınar/Chryse: Neue Belege für einen vor-trojanischen Horizont an der Nordwestküste Kleinasiens. *Archäologischer Anzeiger* 102: 533-566.

1988 Antalya yakınlarında Karain mağarasındaki Kalkolitik Çağ buluntuları. *Araştırma Sonçları Toplantısı* 5: 221-238.

1990 Coşkuntepe: Anatolisches Neolithikum am Nordostufer der Ägäis. *Istanbuler Mitteilungen* 40: 9-15.

1991 Die Nekropole von Demircihöyük-Sarıket. *Istanbuler Mitteilungen* 41: 97-124.

1992 Die Nekropole von Demircihöyük-Sarıket. *Istanbuler Mitteilungen* 42: 5-19.

Sertok, K. ve R. Ergeç

1999 A new Early Bronze Age cemetery: excavations near the Birecik dam, southeastern Turkey, preliminary report (1997-1998). *Anatolica* 25: 87-107.

Sevin, V. ve I. Caneva

1995 1993 yılı Mersin/Yumuktepe kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 16: 27-41.

1996 1994 yılı Mersin/Yumuktepe kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 17: 71-93.

Seton-Williams, M.S.

1954 Cilician Survey. *Anatolian Studies* 4: 121-174.

Sevinç, N. ve T. Takaoğlu

2004 The Early Bronze Age in Tenedos/Bozcada. *Studia Troika* 18: 135-140.

Shankland, D.

1996 Çatalhöyük: the anthropology of an archaeological presence. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95*, 349-357. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Shell, C.A.

1996 The magnetometric survey at Çatalhöyük East. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük, 1993-95*, 101-113. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge, London.

Shennan, S.

2000 Population, culture history and the dynamics of culture change. *Current Anthropology* 41: 811-835.

Sherratt, A.

1980 Water, soil and seasonality in early cereal cultivation. *World Archaeology* 11: 313-330.

1981 Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. In I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond (eds.), *Patterns of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, 261-305. Cambridge University Press, Cambridge.

1997 *Economy and Society in Prehistoric Europe*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

2007 Diverse origins: regional contributions to the genesis of farming. In S. Colledge and J. Conolly (eds.), *The Origins and Spread of Domestic Plants in Southwest Asia and Europe*, 1-20. Left Coast Press, Wal-

nut Creek.

Silistreli, U.

1989 Les fouilles de Köşk Höyük. In K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, and N. Özgüç (eds.), *Anatolia and the Ancient Near East: Studies in Honour of Tahsin Özgüç*, 461-463. TTKY, Ankara.

Simoons, F.J.

1968 *A Ceremonial Ox of India: The Mithan in Nature, Culture, and History.* University of Wisconsin Press, Madison.

Slimak, L., N. Balkan-Atlı, D. Binder ve B. Dinçer

2005 Installations paléolithiques en Cappadoce: états des connaissances cinq années de recherches sur les premiers peuplements humains en Anatolia centrale. *Anatolia Antiqua* 13: 287-294.

2006 Kaletepe (dere 3): recherches sur les premiers peuplements humains d'Anatolia, la campagne de 2005. *Anatolia Antiqua* 14: 179-187.

Smidt, D.

1996 Sepik art: supernatural support in earthly situations. In M. Holsbeke (ed.), *The Object as Mediator on the Transcendental Meaning of Art in Traditional Cultures*, 60-67. Ethnographic Museum, Antwerp.

Smith, A.

2007 Plant use at Çadır Höyük, central Anatolia. *Anatolica* 33: 169-184.

Smith, B.

1995 *The Emergence of Agriculture.* Scientific American Library, New York.

Smogorzewska, A.

2004 Andirons and their role in Early Trans-Caucasian culture. *Anatolica* 30: 151-177.

Soares, P., L. Ermini, N.Thomson, M. Mormina, T. Rito, A. Röhl, A. Salas, S. Oppenheimer, V. Macaulay ve M.B. Richards

2009 Correcting for purifying selection: an improved human mitochondrial molecular clock. *American Journal of Human Genetics* 84 (6): 740-759.

Soares, P., A. Achilli, O. Semino, W. Davies, V. Macaulay, H.-J. Bandelt, A. Tottoni ve M.B. Richards

2010 The archaeogenetics of Europe. *Current Biology* 20: 174-183.

Sokal, R., N. Oden ve C. Wilson

1991 Genetic evidence for the spread of agriculture in Europe by demic diffusion. *Nature* 351: 143-145.

Solecki, R.L.

1977 Predatory bird rituals at Zawi Chemi Shanidar. *Sumer* 33: 42-47.

Solecki, R.L. ve T.H. McGovern

1980 Predatory birds and prehistoric man. In S. Diamond (ed.), *Theory and Practice: Essays Presented to Gene Weltfish*, 70-95. Walter de Gruyter, Paris, Berlin.

Solecki, R.L. ve R.S. Solecki

1983 Late Pleistocene-Early Holocene cultural traditions in the Zagros and the Levant. In L.S. Braidwood, R.J. Braidwood, B.Howe, C.A. Reed, and P.J. Watson (eds.), *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*, 23-137. Orient Institute Publications 105, Chicago.

Sorrentino, C.

1997 Poliochni: il materiale faunistico. In C. Doumas and V. La Rosa (eds.), *Poliochni e l'antica età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale*, 157-167. Scuola Archeologica Italiana di Atene, Athens.

Sperling, J.W.

1976 Kum Tepe in the Troad: trial excavations, 1934. *Hesperia* 45: 305-364.

Squadrone, F.F.

2007 Regional culture and metal objects in the area of Carchemish during the Early Bronze Age. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 198-213. Oxbow Books, Oxford.

Starkovich, B.

2005 Faunal data from Hallan Çemi Tepesi: a Late Epipaleolithic/Neolithic transition site in Southeast Anatolia. Master's report, Department of Anthropology, University of Arizona.

Steadman, S.R.

1994 Prehistoric sites on the Cilican coastal plain: Chalcolithic and Early Bronze Age pottery from the Bilkent University survey. *Anatolian Studies*: 85-103.

1995 Prehistoric interregional interaction in Anatolia and the Balkans: an overview. *BASOR* 299/300: 13-31.

1996 Isolation or interaction: prehistoric Cilicia and fourth millennium Uruk expansion. *Journal of Mediterranean Archaeology* 9 (2): 131-165.

2010 Agency, architecture, and archaeology: prehistoric settlements in central Anatolia. In S.R. Steadman

and J.C. Cross (eds.), *Agency and Identity in the Ancient Near East: New Paths Forward*, 27-46. Equinox, London.

Steadman, S.R., G. McMahon ve J.C. Ross

2007 The Late Chalcolithic at Çadır Höyük in central Anatolia. *Journal of Field Archaeology* 32 (4): 385-406.

Steadman, S.R., J.C. Ross, G. McMahon ve R.L. Gorny

2008 Excavations of the north-central plateau: the Chalcolithic and Early Bronze Age occupation at Çadır Höyük. *Anatolian Studies* 58: 47-86.

Stech, T.

1990 Neolithic copper metallurgy in southwest Asia. *Archaeomaterials* 4: 55-61.

1998 Thoughts on ancient craft and craftsmanship in Southwest Asia. In G. Arsebük, M.J. Mellink, and W. Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel*, 729-730. Ege Yayınları, İstanbul.

Stefanova, T.

1998 On the problem of the Anatolian-Balkan relations during the Early Neolithic in Thrace. *Documenta Praehistorica* 25: 91-97.

Stefanovich, M.

2003 Archaeology, linguistics, and genetics: Indo-European studies at the beginning of the 21st century. In L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, 1-8. BAR International Series 1139, Oxford.

Steier, P. ve W. Rom

2000 The use of Bayesian statistics for 14C dates and of chronologically ordered samples: a critical analysis. *Radiocarbon* 42 (2): 183-198.

Stein, G.J.

1989 Strategies of risk reduction in herding and hunting systems of Neolithic southeast Anatolia. In P. Crabtree, D. Campana, K. Ryan (eds.), *Early Animal Domestication and its Cultural Context*, 87-97. University of Pennsylvania Mueseum, Philadelpha.

1994 Economy, ritual, and power in Ubaid Mesopotamia. In G. Stein and M. Rothman (eds.), *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, 35-46. Monographs in World Prehistory 18. Prehistory Press, Madison.

1996 Hacınebi, Turkey: preliminary report on the 1995 excavations. *Anatolica* 22: 85-128.

1997 Excavations at Hacınebi, Turkey. *Anatolica* 24: 143-193.

1999 Material culture and social identity: the evidence for 4th millennium BC Mesopotamian Uruk colony at Hacınebi, Turkey. *Paléorient* 25 (1): 11-22.

2001 Indigenous social complexity at Hacınebi (Turkey) and the organization of Uruk colonial contact. In M.S. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 265-306. School of American Research Advanced Seminar Series. Research Press, Santa Fe.

Stein, G.J. ve A. Mısır

1994 Mesopotamian-Anatolian interaction at Hacınebi, Turkey: preliminary report on the 1992 excavations. *Anatolica* 20: 145-189.

Stein, G.J., R. Bernbeck, C. Coursey, A. McMahon, N. Miller, A. Mısır, J. Nicola, H. Pittman, S. Pollock ve H. Wright

1996 Uruk colonies and Mesopotamian communities: an interim report on the 1992-3 excavations at Hacınebi, Turkey. *American Journal of Archaeology* 100: 205-260.

Stein, G.J., K. Boden, C. Edens, J.P. Edens, K. Keith, A. McMahon ve H. Özbal

1997 Excavations at Hacınebi, Turkey: 1996 preliminary report. *Anatolica* 23: 111-171.

Stein, G.J., C. Edens., J.P. Edens, K. Boden, N. Laneri, H. Özbal, B. Earl, M. Adriaens ve H. Pittman

1998 Southeast Anatolia before the Uruk expansion: preliminary report on the 1992-1993 excavations at Hacınebi, Turkey. *Anatolica* 24: 143-194.

Stone, E.C.

2007 The Mesopotamian urban experience. In E.C. Stone (ed.), *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*, 213-234. Cotsen Institute of Archaeology Publications, UCLA, Los Angeles.

2008 A tale of two cities: lowland Mesopotamia and highland Anatolia. In J. Marcus and J.A. Sabloff (eds.), *The Ancient City: New Perspectives on Urbansim in the Old and New World.* School of American Research Advanced Seminar Series. Research Press, Santa Fe.

Stordeur, D.
1999 Organisation de l'espace construit et organization sociale dans le Néolithique de Jerf el Ahmar (Syrie, X-IX millénaire av. J.-C.). In F. Braemer, S. Cleuziou, and A. Coudrat (eds.), *Habitat et Société*, 131-149. XIXe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes. Editions APDCA, Juan-les-Pins.
2000 Jerf el Ahmar et l'émergence du Néolithique aur Proche Orient. In J. Guilaine (ed.), *Premier Paysans du Monde: Naissance des Agricultures*, 33-60. *Éditions* Errance, Paris.
Stordeur, D., C. Marechal ve M. Molist
1991 Stratigraphie générale du Tell Néolithique d'El Kown 2-Caracol (Syrie). *Cahiers de l'Euphrate* 5-6: 33-46.
Stordeur, D., D. Helmer ve G. Willcox
1997 Jerf el Ahmar: un nouveau site de l'horizon PPNA sur le moyen Euphrate Syrien. *Bulletin de la Société Préhistorique Francaise* 94: 282-285.
Stordeur, D. ve T. Margueron
1998 Espace naturel, espace construit a Jerf el Ahmar sur l'Euphrate. In M. Fortin and O. Aurenche (eds.), *Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th-2nd millennium B.C.)*, 93-108. Travaux de la Maison de l'Orient, Lyon. Presses universitaires, Lyon.
Stratouli, G.
2005 Symbolic behaviour at places of social activity beyond the domestic area in the Ionian Neolithic. *Documenta Praehistorica* 32: 123-132.
Stuckenrath, R. ve B. Lawn
1969 University of Pennsylvania radiocarbon dates XI. *Radiocarbon* 11: 150-162.
Sullivan, D.G.
2002 Palynological evidence for late-Holocene human occupation recorded in two wetlands in SW Turkey. *The Holocene* 12: 569-584.
Summers, G.D.
2002 Concerning the identification, location and distribution of the Neolithic and Chalcolithic settlements in central Anatolia. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 131-137. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
Sutton, P.
2010 Aboriginal spirituality in a new age. *The Australian Journal of Anthropology* 21 (1): 71-89.
Şenyürek, M.S.
1958 A study of a human skeleton found in Öküzini in the province of Antalya. *Belleten* 84: 491.
Şahoğlu, V.
2005 The Anatolian trade network and the Izmir region during the Early Bronze Age. *Oxford Journal of Archaeology* 24 (4): 339-361.
Takaoğlu, T.
2000 Hearth structures in the religious pattern of Early Bronze Age northeast Anatolia. *Anatolian Studies* 50: 11-16.
2004 Moralı: a Neolithic mound in central western Anatolia. In T. Korkut (ed.), *Anadolu'da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Isık'a Armağan*, 743-751. Ege Yayınları, İstanbul.
2006 The Late Neolithic in the eastern Aegean: excavations at Gülpınar in the Troad. *Hesperia* 75 (3): 289-315.
Talalay, L.E.
1987 Rethinking the function of clay figurine legs from Neolithic Greece: an argument by analogy. *American Journal of Archaeology* 91: 161-169.
1993 *Deities, Dolls, and Devices: Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.
Taşkıran, H.
1994 Karain çevresinde yeni bir mağara: Boynuzluin (Bibiş Mağarası). *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 11: 227-236.
Taylor, J., J. du Plat, M.V. Seton-Williams ve J. Waechter
1950 Excavations at Sakça Gözü. *Iraq* 12: 53-132.
Tekin, H.
2005 Hakemi use: a new discovery regarding the northern distribution of Hassunan/Samarran pottery in the Near East. *Antiquity* 79 (303). http://antiquity.ac.uk/projgall/tekin/.

Tekkaya, I. ve S. Payne
1988 The fauna of İkiztepe. In U.B. Alkım *et al. (eds.),* İkiztepe I, 227-244. TTKY, Ankara.
Temizer, R.
1954 Trouvailles faites au höyük de Kayapınar. *Belleten* 18: 317.
1960 Yazırhöyük buluntuları. *Türk Tarih Kongresi* 5: 29-46.
Tezcan, B.
1960 New finds from Horoztepe. *Anadolu* 5: 29-46.
1966 *Koçumbeli Excavations*. METU, Ankara.
Thissen, L.C.
1985 The Late Chalcolithic and Early Bronze Age pottery from Hayaz Höyük. *Anatolica* 12: 75-130.
1993 New Insights in Balkan-Anatolian connections in the Late Chalcolithic: old evidence from the Turkish Black Sea littoral. *Anatolian Studies* 43: 207-237.
1999 Trajectories towards the Neolithisation of NW Turkey. *Documenta Praehistorica* 26: 29-39.
2000 Thessaly, Franchthi and western Turkey: clues for the neolithisation of Greece? *Documenta Praehistorica* 27: 141-154.
2002a Time trajectories for the Neolithic of central Anatolia. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 13-26. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
2002b Appendix: CANeW 14C databases and 14C charts, Anatolia, 10,000-5000 cal BC. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 299-337. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.
2005 Coming to grips with the Aegean in prehistory: an outline of temporal framework, 10,000-5500 cal BC. In C. Lichter and R. Meriç (eds.), *How did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th through the First Half of the 6th Millennium BC*, 29-40. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, 20-22 May 2004. BYZAS 2. Ege Yayınları, İstanbul.
Tobler, A.J.
1950 *Excavations at Tepe Gawra,* Vol. II. University of Pennsylvania Museum, Philadelphia.
Todd, I.
1976 *Çatal Hüyük in Perspective.* Cummings Publications, Menlo Park.
Tolunay, A., H.Alkan, M. Korkmaz ve S.L. Bilgin
2007 Classification of traditional agroforestry practices in Turkey. *International Journal of Natural and Engineering Sciences* 1 (3): 41-48.
Topbaş, A., T. Efe ve A. Ilaslı
1998 Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, part 2: the settlement Karaoğlan Mevkii and the Early Bronze Age cemetery of Kaklık Mevkii. *Anatolia Antiqua* 6: 21-94.
Türkcan, A.
2005 Some remarks on Çatalhöyük stamp seals. In I. Hodder (ed.), *Changing Materialities at Çatalhöyük: Reports from the 1995-1999 Seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge, London.
Türkmenoğlu, A.C. ve E.H. Göktürk
1996 An investigation on the manufacturing technology of the Değirmentepe (Malatya) pottery. In Ş. Demirci, A.M. Özer, and G.D. Summers (eds.), *Archaeometry 94*, 599-607. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 May 1994. TÜBITAK, Ankara.
Tyler, H.A.
1977 *Pueblo Animals and Myths*. University of Oklahoma Press, Norman.
Twiss, K.C. ve N. Russel
2009 Taking the bull by the horns: ideology, masculinity, and cattle horns at Çatalhöyük (Turkey). *Paléorient* 35 (2): 19-32.
Twiss, K.C., A. Bogaard, D. Bogdan, T. Carter, M.P. Charles, S. Farid, N. Russell, M. Stevanović, E.N. Yalman ve L. Yeomans
2008. Arson or accident? The burning of a Neolithic house at Çatalhöyük. *Journal of Field Archaeology* 33: 41-57.
Ucko, P.J.
1969 Ethnographic and archaeological interpretation of funerary remains. *World Archaeology* 1: 262-280.
Uerpmann, H.-P.
1987 *The Ancient Distribution of Ungulate in the Middle East*. L. Reichert Verlag, Wiesbaden.

1989 Animal exploitation and the phasing of the transition from the Palaeolithic to the Neolithic. In J. Clutton-Brock (ed.), *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*, 91-96. Unwin, London.
1996 Animal domestication: accident or intention? In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 227-237. UCL Press, London.

Umurtak, G.
1994a Kemik ve boynuz eserler. In R. Duru (ed.), *Kuruçay Höyük I: Results of the Excavations 1978-1988, The Neolithic and Early Chalcolithic Periods*, 65-69. TTKY, Ankara.
1994b Taş eserler. In R. Duru, *Kuruçay Höyük I: Results of the Excavations 1978-1988, The Neolithic and Early Chalcolithic Periods*, 69-71. TTKY, Ankara.
2001 A building type of the Burdur region from the Neolithic period. *Belleten* 64: 683-706.
2002 Some observations on a lead stamp seal from the Bademağacı excavations. *Anatolica* 28: 159-169.
2005 A study on the dating of new groups of pottery from Bademağacı Höyük and some reflections on the Late Chalcolithic cultures of southwestern Anatolia. *Anatolia Antiqua* 13: 53-69.
2007 Silos in Neolithic settlements of Burdur-Antalya region. *Adalya* 10: 1-16.

Verhoeven, M.
2002a Transformations of society: the changing role of ritual and symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria and southeast Anatolia. *Paléorient* 28 (1): 5-13.
2002b Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and southeast Anatolia. *Cambridge Archaeological Journal* 12 (2): 233-258.

Vigne, J.-D.
2000 Les débuts néolithiques de l'èlevages des ongulés au proche orient et en Mediterranee: acquis récents et questions. In J. Guilane (ed.), *Premiers Paysans du Monde: Naissance des Agricultures*, 143-168. Paris.

Vitebsky, P.
1993 *Dialogues with the Dead: The Discussion of Mortality among the Sora of Eastern India*. Cambridge University Press, Cambridge.
1995 *The Shaman*. MacMillan, London.

Voigt, M.M.
1985 Village on the Euphrates excavations at Neolithic Gritille in Turkey. *Expedition* 27 (1): 10-24.
1988 Excavations at Neolithic Gritille. *Anatolica* 15: 215-232.
2000 Çatal Höyük in context: ritual at Early Neolithic sites in central and eastern Turkey. In I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, 253-308. Kluwer Academic, Plenum Publishers, New York.

Voytek, B.A. ve R. Tringham
1990 Rethinking the Mesolithic: the case of southeast Europe. In C. Bonsall (ed.), *The Mesolithic in Europe*, 492-499. Papers Presented at the Third International Symposium, Edinburgh, 1985. John Donald Publishers, Edinburgh.

Wagner, G.A. ve I.M. Lorenz
1992 Thermolumineszenz-Datierungen an der Keramik vom Beşik-Yassıtepe. *Studia Troica* 2: 147-157.

Wagner, G.A., E. Pernicka ve H.-P. Uerpmann
2003 *Troia and the Troad: Scientific Approaches*. Springer, New York.

Walker, J.R.
1980 *Lakota Belief and Ritual.* Lincoln, Nebraska.

Wallace, A.F.C.
1966 *Religion: An Anthropological View.* Random House, New York.

Warner, J.L.
1994 *Elmalı-Karataş II: The Early Bronze Age Village of Karataş*. Bryn Mawr College Archaeological Monographs, Bryn Mawr.

Wason, P.K.
1994 *The Archaeology of Rank.* Cambridge University Press, Cambridge.

Watkins, T.
1990 The origins of house and home? *World Archaeology* 21 (3): 336-346.
1992 The beginning of the Neolithic: searching for meaning in material culture change. *Paléorient* 18 (1): 63-75.
1995 *Qermez Dere, Tell Afar: Interim Report 3*. Department of Archaeology, Project Paper 14. University of Edinburgh, Edinburgh.
1996 Excavations at Pınarbaşı: the early stages. In I. Hodder (ed.), *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95,* 47-57. McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute of Archaeology at Ankara,

Cambridge, London.
1999 Pınarbaşı, Karaman province: investigating the beginnings of settlement in central Anatolia. In R.J. Matthews (ed.), *Ancient Anatolia*, 27-35. British Institute of Archaeology at Ankara, London.

Watkins, T. ve D. Baird
1987 *Qermez Dere: The Excavation of an Aceramic Neolithic Settlement Near Tel Afar, N. Iraq, 1987: Interim Report.* Department of Archaeology, Project Paper 6. University of Edinburgh, Edinburgh.

Watkins, T., D. Baird ve A. Betts
1989 Qermez Dere and the early Aceramic Neolithic of Iraq. *Paléorient* 15 (1): 19-24.

Watkins, T., A. Betts, K. Dobney ve M. Nesbitt
1991 *Qermez Dere, Tel Afar: Interim Report 2, 1989.* Department of Archaeology, Project Paper 13. University of Edinburgh, Edinburgh.

Watson, P.J.
1978 Architectural differentiation in some Near Eastern communities, prehistoric and contemporary. In C. Redman, M.J. Berman, E. Curtin, W. Langhorne, Jr. N. Versaggi, and J. Wanser (eds.), *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating*, 131-158. Academic Press, New York.
1979 *Archaeological Ethnography in Western Iran.* Viking Fund Publications in Anthropology No. 57. University of Arizona Press, Tucson.
1980 Theory and practice of ethnoarchaeology with special reference to the Near East. *Paléorient* 6: 55-64

Watson, P.J. ve S.A. LeBlanc
1990 *Girikihaciyan: A Halafian Site in Southeastern Turkey*. Cotsen Institute of Archaeology Publications, UCLA, Los Angeles.

Wattenmaker, P.
1994a Political fluctuations and local exchange systems: evidence from the Early Bronze Age settlements at Kurban Höyük. In G. Stein and M.S. Rothman (eds.), *Chiefdoms and Early States in the Near* East, 193-208. Monographs in World Archaeology 18. Prehistory Press, Madison.
1994b Household economy in early state society: material value, productive context and spheres of exchange. *The Economic Anthropology of the State* 11: 93-113.
1997 Kazane Höyük, 1995: excavations at an early city. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18: 81-91.

Wattenmaker, P. ve A. Mısır
1994 Kazane Höyük, 1992. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 15: 177-192.

Weiss, E., E.M. Kislev ve A. Hartmann
2006 Autonomous cultivation before domestication. *Science* 312: 1609.

Weiss, H.
1986 *The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium B.C.* Four Quarters Press, Connecticut.
2000 Beyond the Younger Dryas. In G. Bawden and R. Reycraft (eds.), *Confronting Natural Disaster: Engaging the Past to Understand the Future*, 75-98. University of New Mexico Press, Albuquerque.

Weiss, H., M.-A. Courty, W. Wetterstrom ve F. Guichard
1993 The genesis and collapse of third millennium north Mesopotamian Civilization. *Science* 261: 995-1004.

Whitely, D.
2008 Cognition, emotion, and belief: first steps in an archaeology of religion. In D.S. Whitley and K. Hays-Gilpin (eds.), *Belief in the Past: Theorethical Approaches to the Archaeology of Religion*, 85-103. Left Coast Press, Walnut Creek.

Whittle A.
1997 Moving on and moving around: Neolithic settlement mobility. In P. Topping (ed.), *Neolithic Landscapes*, 15-22. Oxbow Books, Oxford.

von Wickede, A. ve S. Herbordt
1988 Çavi Tarlası. *Istanbuler Mitteilungen* 38: 5-35.

Wiercinski, A.
1989 The Great Goddess: an ideological shift in the Neolithic societies. In I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change*, 211-230. BAR International Series 508, Oxford.

Wilkie, N.C. ve M.E. Savina
1997 The earliest farmers in Macedonia. *Antiquity* 71: 201-207.

Wilkinson, T.J.
1990 *Town and Country in Southeastern Anatolia, Vol. 1: Settlement and Land Use at Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin.* Oriental Institute Publications, Chicago.
2004 *On the Margin of the Euphrates: Settlement and Land Use at Tell es-Sweyhat and in the Upper Lake Assad*

Area, Syria, Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria. The University of Chicago Press, Chicago.
2007 Archaeological regions in the neighbourhood of Carchemish. In E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlements: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, 27-42. Oxbow Books, Oxford.

Wilkinson, T.J. ve D. Tucker
1995 *Settlement Development in the North Jazira, Iraq.* Aris and Phillips, Warminster.

Williams, P.V.A.
1973 Myths, symbols and the concept of immortality among some Amerindian societies. *Folklore* 84 (4): 327-338.

Willcox, G.
1991 Cafer Höyük (Turquie): les charbons des bois Neolithiques. *Cahiers de l'Euphrate* 5-6: 139-150.
2007 The adoption of farming and the beginnings of the Neolithic in the Euphrates valley: cereal exploitation between the 12th and 8th millennia cal BC. In S. Colledge and J. Conolly (eds.), *The Origins and Spread of Domestic Plants in Southwest Asia and Europe,* 21-36. Left Coast Press, Walnut Creek.

Winkelman, M.
2008 Cross-cultural and biogenetic perspectives on the origins of shamanism. In D.S. Whitley and K. Hays-Gilpin (eds.), *Belief in the Past: Theorethical Approaches to the Archaeology of Religion,* 43-66. Left Coast Press, Walnut Creek.

Winn, S.M.M.
1981 Burial evidence and the Kurgan culture in eastern Anatolia c.3000 B.C.: an interpretation. *Journal of Indo-European Studies* 9: 113-118.

Wobst, H.
1974 Boundary conditions for Paleolithic social systems. *American Antiquity* 39: 147-178.
1976 Locational relationships in Paleolithic society. *Journal of Human Evolution* 5: 49-58.

Woldring, H.
2002 Climate change and the onset of sedentism in Cappadocia. In F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal. BC*, 59-66. Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul.

Woodburn, J.
1982 Egalitarian societies. *Man* 17: 431-451.

Woolley, C.L.
1934 The prehistoric pottery of Carchemish. *Iraq* 1: 146-162.

Wright, G.R.H.
1988 The severed head in Early Neolithic times. *Journal of Prehistoric Religion* 2: 51-56.

Wright, H.T. ve E.S.A. Rupley
2001 Calibrated radiocarbon age determinations of Uruk-related assemblages. In M.S. Rothman (ed.), *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 85-122. School of American Research Advanced Seminar Series. Research Press, Santa Fe.

Wright, K.I.
2010 Beads and the body: ornament technologies of the BACH Area buildings at Çatalhöyük. In R. Tringham and M. Stevanović (eds.), *House Lives: Building, Inhabiting, Excavating a House at Çatalhöyük, Turkey.* Reports from the Bach Area, Çatalhöyük, 1997-2003, 1-44. Institute of Archaeology Publications, UCLA, Los Angeles.

Yakar, J.
1974 The twin-shrines of Beycesultan. *Anatolian Studies* 24: 151-161.
1979 Troy and the Anatolian Early Bronze Age. *Anatolia Studies* 29: 51-67.
1984 Regional and local schools of metal work in Early Bronze Anatolia, part I. *Anatolian Studies* 34: 59-86.
1985a Regional and local schools of metal work in Early Bronze Anatolia, part II. *Anatolian Studies* 35: 25-38.
1985b *The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*. BAR Internatioanl Series 268, Oxford.
1990 The chronology of the Transcaucasian-east Anatolian Early Bronze Age. *Eretz Israel 21 (Ruth Amiran Volume):* 94-100.
1991 *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period.* Institute of Archaeology Monograph Series 9. Tel Aviv University, Tel Aviv.
1993 The ethnicity of the Halaf culture west of the Balikh River. In M.J. Mellink, E. Porada, and T. Özgüç (eds.), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors*, Studies in Honor of Nimet Özgüç,

663-669. TTKY, Ankara.
1994 *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period.* Institute of Archaeology Monograph Series 9a, Supplement 1. Tel Aviv University, Tel Aviv.
1997 Anatolian trade with Syro-Mesopotamia prior to the establishment of Assyrian merchant colonies in Anatolia. In H. Waetzoldt and H. Hauptmann (eds.), *Assyrien im Wandel der Zeiten*, 365-372. XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale. Heidelberger Orientverlag, Heidelberg.
1998 Were the EBA Inhabitants of Karataş-Semayük semi-sedentary? An ethnoarchaeological view. In G. Arsebük, M.J. Mellink, and W. Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel*, 811-822. Ege Yayınları, İstanbul.
2000 *The Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*. Institute of Archaeology Monograph Series 17. Tel Aviv University, Tel Aviv.
2001 Meat in the diet of Early Bronze Age Anatolian farmers. In R.J.Boehmer and J. Maran (eds.), *Archaologie zwischen Asien und Europa:* Festschrift für Harald Hauptmann, 433-442. Lux Orientis, Rahden.
2002a Revising the Early Bronze Age Chronology of Anatolia. In R. Aslan, S. Blum, G. Kasti, F. Schweizer, and D. Thumm (eds.), *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann*, 445-456. Verlag B.A. Greiner, Remshalden.
2002b The development of metallurgy in Anatolia during the 4thand 3rd millennia BC. In Ü. Yalçın (ed.), *Anatolian Metal II,* 15-25. Der Anschnitt 15. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.
2002c Implications of ethnography for archaeology. *Colloquium Anatolicum 1*: 25-52.
2003a Defining social complexity in Anatolian communities of hunter-gatherer cultivators. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 437-446. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
2003b The spiritual world of sedentarized hunter-gatherers in Anatolia. In M. *Özbaşaran, O. Tanındı, and A. Boratav (eds.), Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük*, 311-319. Ege Yayınları, İstanbul.
2003c Identifying migrations in the archaeological records of Anatolia. In B. Fischer, H. Genz, É. Jean, and K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neigbouring Regions,* 11-19. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
2003d Review of F. Gérard and L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia: Internal developments and External Relations during the 9th-6th Millennia CAL BC.* Proceedings of the International CANeW Table Round, İstanbul, 23-24 November 2001. Ege Yayınları, İstanbul. *BASOR* 331: 67-69.
2004 The socio-economic definition of the Neolithic and Chalcolithic periods in the light of new research in Turkey. *TÜBA-AR* 7: 61-66.
2005a The language of symbols in Prehistoric Anatolia. *Documenta Praehistorica* 32: 111-122.
2005b Did Anatolia contribute to the Neolithization of Southeast Europe? *Colloquium Anatolicum* 4: 17-42.
2009 Review of J. Becker, *Nevali Çori: Keramik und Kleinfunde der Halaf- und Frühbronzezeit*, Archaeologica Euphratica Band 4. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2007. *BASOR* 355: 101-14.
2010 The nature of prehistoric Anatolian religions: an ethnoarchaeological perspective. *Colloquium Anatolicum* 8: 291-310.

Yakar, J. ve A. Taffet
2007 The spiritual connotations of the spindle and spinning: selected cases from ancient Anatolia and neighboring lands. In M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, and H. Peher (eds.), *VITA: Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol,* 782-788. Ege Yayınları, İstanbul.

Yalçın, Ü.
2003 Entwicklung der Metallurgie in Anatolien. In M. Özdoğan, H. Hauptmann, and N. Başgelen (eds.), *From Village to Cities: Early Villages in the Near East*, 533-545. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Yalçın, Ü., H. Hauptmann, A. Hauptmann ve E. Pernicka
1993 Norşuntepe'de geç Kalkeolitik çağı bakır madenciliği üzerine arkeometallürjik araştırmalar. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 8: 381-390.

Yalçın, Ü. ve E. Pernicka
1999 Frühneolithische Kupfermetallurgie von Aşıklı Höyük. In A. Hauptmann, E. Pernicka, Th. Rehren, and U. Yalçın (eds.), *The Beginnings of Metallurgy*, 47-56. Der Anschnitt 9. Deutsches Bergbau-Museum, Bochum.

Yalçınkaya, I.
1991 1989 yılı Karain kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 12: 55-70.
1995a Karain Kazıları, 1993. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 16: 1-25.
1995b Anadolu iskan tarihinde Katran Dağı. 1994 *Yili Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* 4: 55-76.

Yasuda, Y., H. Kitagawa ve T. Nakaqawa
2000 The earliest record of major anthropogenic deforestation in the Ghab Valley, Northwest Syria: a palynological study. *Quaternary International* 73/74: 127-136.
Yellen, J.
1990 The transformation of the Kalahari !Kung. *Scientific American* 262 (4): 96-105.
Yener, K.A.
1999 *The Oriental Institute News and Notes, No. 164, Spring 1999*. The University of Chicago Oriental Institute Publications, Chicago.
2000 *The Domestiction of Metals: The Rise of Complex Industries in Anatolia.* Brill, Leiden.
2005 *The Amuq Valley Regional Projects, Vol. 1: Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta from the Years 1995-2002*. The University of Chicago Oriental Institute Publications, Chicago.
Yener, K.A. ve P.B. Vandiver
1993a Reply to J.D. Muhly, Early Bronze Age tin and the Taurus. *American Journal of Archaeology* 97: 255-64.
1993b Tin processing at Göltepe, an Early Bronze Age site in Anatolia. *American Journal of Archaeology* 97 (2): 207-238.
Yener, K.A., T.J. Wilkinson, S. Branting, E.S. Freidman, J.D. Lyon ve C.D. Reichel
1996 The Oriental Institute Amuq Valley projects, 1995. *Anatolica* 22: 49-84.
Yener, K.A. ve T.J. Wilkinson
1997 1995 Chicago Oriental Institute Hatay Amik Ovası bölge projeleri. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14: 413-431.
Yener, K.A., C. Edens, T. Harrison, J. Verstraete ve T.J. Wilkinson
2000 The Amuq Valley regional project 1995-1998. *American Journal of Archaeology* 105: 1-51.
Yıldırım, T.
2006 An Early Bronze Age cemetery at Resuloğlu, near Uğurludağ, Çorum. A preliminary report of the archaeological work carried out between the years 2003-2005. *Anatolia Antiqua* 14: 1-14.
Yıldırım, T. ve I. Ediz
2005 2003 yılı Resuloğlu mezarlık kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 26: 193-196.
Yıldırım, T. ve T. Zimmermann
2006 News from the Hatti heartland: the Early Bronze Age necropolis of Kalınkaya, Resuloğlu, and Anatolian metalworking advances in the late 3rd millennium BC. *Antiquity 80 (309)*. http://antiquity.ac.uk/projgall/zimmerman/.
Yılmaz, D.
2006 Burial customs of the chamber tombs in southeast Anatolia during the Early Bronze Age. *Anadolu (Anatolia)* 31: 71-90.
Young, M.J.
1988 *Signs from the Ancestors: Zuni Cultural Symbolism and Perceptions in Rock Art.* University of New Mexico Press, Albuquerque.
Zeder, M.
1991 *Feeding Cities: Specialized Animal Economy in the Ancient Near East*. Smithsonian Institution Press, Washington.
2005 A view from the Zagros: new perspectives on livestock domestication in the Fertile Crescent. In J.-D. Vigne, J. Peters, and D. Helmet (eds.), *The First Steps of Animal Domestication: New Archaeological Approaches*, 125-146. Proceedings of the 19th International Council of Archaeozoology Conference, Durham, August 2002. Oxbow Books, Oxford.
1998 Environment, economy, and subsistence on the threshold of urban emergence in northern Mesopotamia. In M. Fortin and O. Aurenche (eds.), *Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th-2nd millennium B.C.)*, 55-67. Canadian Society for Mespotamian Studies, Toronto.
van Zeist, W.
2003 Plant husbandry and vegetation of Tell Gomolava, Vojvodina, Yugoslavia. *Palaeohistoria* 43/44: 87-115.
van Zeist, W. ve J.A.H. Bakker-Heeres
1975 Prehistoric and early historic plant husbandry in the Altınova plain, southeastern Turkey. In M.N. van Loon (ed.), *Korucutepe I,* 225- 257. North Holland Publishing Company, Amsterdam.
van Zeist, W., H. Woldring ve D. Stapert
1975 Late Quaternary vegetation and climate of southwestern Turkey. *Palaeohistoria* 17: 53-143.
van Zeist, W. ve S. Bottema
1982 Vegetational history of the eastern Mediterranean and the Near East during the last 20,000 year. In

J. Bintliff and W. van Zeist (eds.), *Palaeoclimates, Palaeoenvironment and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory*, 227-234. BAR International Series 133, Oxford.

van Zeist, W. and J.A.H. Bakker-Heeres

1982 Archaeobotanical studies in the Levant, 1. Neolithic sites in the Damascus basin: Aswad, Ghoraifé, Ramad. *Palaeohistoria* 24: 165-256.

van Zeist, W. ve H. Buitenhuis

1983 A palaeobotanical study of Neolithic Erbaba, Turkey. *Anatolica* 10: 47-89.

van Zeist, W. ve S. Bottema

1991 Late Quaternary vegetation of the Near East. *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. Beiheft 18. Ludwig Reichert, Wiesbaden.

van Zeist, W. ve G.J. de Roller

1994 Plant remains from Aceramic Çayönü, SE Turkey. *Paleohistoria* 33/34: 65-96.

1995 Plant remains from Aşıklı Höyük, a Pre-Pottery Neolithic site in central Anatolia. *Vegetation History and Archaeobotany* 4: 179-185.

van Zeist, W. ve W. Waterbolk-van Rooijen

1995 Flora remains from Late Neolithic Ilıpınar. In J. Roodenberg (ed.), *The Ilıpınar Excavations I: Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia, 1987-1991*, 159-166. The Netherlands Institute for the Near East, Leiden.

Zimmermann, T.

2007a Kalınkaya-Toptaştepe, eine chalkolithisch-frühbronzezeitliche Siedlung mit Nekropole im nördlichen Zentralanatolien: Die Grabfunde der Kampagnen von 1971 und 1973. *Istanbuler Mitteilungen* 57: 7-26.

2007b Anatolia and the Balkans, once again: ring-shaped idols from western Asia and a critical reassessment of some "Early Bronze Age" items from İkiztepe, Turkey. *Oxford Journal of Archaeology* 26 (1): 25-33.

Zimmermann, T. ve T. Yıldırım

2007 Land of plenty? New archaeometric insights into central Anatolian Early Bronze Age metal consumption in funeral contexts. *Antiquity* 81 (314). http://antiquity.ac.uk/projgall/zimmerman/.

Zohary, D.

1996 The mode of domestication of the founder crops of Southwest Asian agriculture. In D.R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*, 142-158. UCL Press, London.

Zohary, D. ve M. Hop

2000 *Domestication of Plants in the Old World*. Clarendon Press, Oxford.

Zvelebil M.

1986 Mesolithic prelude and Neolithic revolution. In M. Zvelebil M. (ed.), *Hunters in Transition,* 167-187. Cambridge University Press, Cambridge.

1995 Neolithization in Eastern Europe: a view from the frontier. *Documenta Praehistorica* 22: 107-120.

Zwicker, U.

1977 Investigations on the extractive metallurgy of Cu/Sb/As ore and excavated smelting product from Norşuntepe (Keban) on the Upper Euphrates (3500-2800 B.C.). In W.A. Oddy (ed.), *Aspects of Early Metallurgy*, 13-26. British Museum Occasional Paper 17. British Museum, London.

1991 Natural copper-arsenic alloys and smelted arsenic bronzes in early production. In C. Eluere and J.-P. Mohen (eds.), *Decouverte du Metal,* 331-340. Picard, Paris.

Zwicker, U., H. Greiner, K.H. Hofmann ve M. Rethinger

1985 Smelting, refining and alloying of copper and copper alloys in crucible-furnaces during prehistoric up to Roman time. In P.T. Craddock and M.J. Hughes (eds.), *Furnaces and Smelting Technology in Antiquity,* 103-116. British Museum, London.

Şehir Dizini

Jak Yakar (d. 1943 İstanbul) 1960 ile 1965 yılları arasında İstanbul Üniversitesinde Arkeoloji, Yakın Doğu Uygarlıkları ve Prehistorya okudu. 1968'de Wien Burs bursuyla Massachusetts Brandeis Üniversitesi'nde Akdeniz Çalışmaları alanında doktorasını tamamladı. Zorunlu askerlik hizmetini takiben, 1970 yılında Tel Aviv Üniversitesi'nin teklifini kabul ederek Arkeoloji ve Eski Yakın Doğu Kültürleri Bölümünde Eski Anadolu Uygarlıkları Anabilim dalını kurdu. Tel Aviv Üniversitesi'nde uzun kariyeri boyunca, Arkeoloji Bölüm başkanlığı ve Sonia ve Marco Nadler Enstitüsü Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. 1972-75 yıllarında U. Bahadır Alkım ile birlikte Samsun Arkeoloji Projesinde çalıştıktan sonra, çoğunlukla Türkiye'nin, kuzey, doğu ve güneydoğu illerinde gerçekleştirdiği etno-arkeolojik çalışmalarına yoğunlaşmıştır.

Bu kitap Anadolu Arkeolojisi'nin kültürel, sosyal, ekonomik, politik ve endüstriyel gelişimini yeniden düzenlenmiş ve ayrıntılı olarak değerlendirilmiş haliyle öğrencilere sunmaktadır. Kitapta MÖ 3. Bin yıla kadar uzanan Altı Kültürel Dönem tartışılmaktadır. 1. Bölüm Erken Holosen Dönem çevresel ortamı, iklimi, flora ve faunası ile başlar, Neolitik Anadolu toplumunun Paleolitik ve Epi-paleolitik atalarına kısaca değinildikten sonra Anadolu'nun avcı-toplayıcı ve agro-pastoral hayatını, özellikle de geçim düzenleri, ekonomik organizasyonları, sosyal yapı ve ruhsal yaşamlarını araştırmada yaşanan güçlükler kısaca vurgulanır. Kitabın kapsadığı konular arasında, Prehistorik Arkeolojide etnografik analojiler; kültürel değişim ve iletişim dinamikleri; kültürel terminolojinin kullanımı; kronolojinin oluşmaya başlaması, önceliği ve sosyo-ekonomik karmaşıklığı bulunmaktadır. Ayrıca bu kitap, Prehistorik inanç sisteminin doğasını ve ritüel ile manevi hayatın çehresini tekrardan kurgulamaya çalışır. Bu amaçla yazar, totemik ve şamanik toplumların maddesel kültürlerinde manevi inanç eğilimlerini ortaya çıkarmak amacı ile etno-arkeolojik yaklaşımları kullanır. Kitapta tartışılan ek konular şunlardır: Anadolu'nun tarımcı toplumlarının sosyo-ekonomik boyutları, Güneydoğu Avrupa'da tarımın benimsenmesinde Anadolu'nun rolü; Neolitik göçler ve onların sosyo-ekonomik ve kültürel boyutları; Anadolu'nun Neolitik tarımcı toplulukları arasında Şamanizmin kalıcılığı.

ISBN 978-9944-483-61-2

homer*kitabevi*
academic bookstore

Yeni Çarşı Cad. No: 12/A
34433 Galatasaray - İstanbul
www.homerbooks.com